อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก

ภาค ๑

พระพุทธโฆสเถระ รจนา

ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๕

คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ภาค ๑

คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ภาค ๑
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ISBN ... – ... – ... –... – .

พิมพ์ครั้งแรก : กันยายน ๒๕๕๕
จำนวนพิมพ์ : ๑,๐๐๐ เล่ม

ตรวจชำระ : เจ้าหน้าที่ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เรียงพิมพ์/จัดรูปเล่ม: แผนกคอมพิวเตอร์ ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐
โทรศัพท์ ๐-๒๒๒๔-๘๒๑๔, ๐-๒๒๒๑-๘๘๙๒, ๐-๒๖๒๓-๕๖๒๓
โทรสาร ๐-๒๖๒๓-๕๖๒๓

คำปรารภ

คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่เรียกเป็นภาษาบาลี “มหาจุฬาเตปิฏกํ” มีทั้งหมด ๔๕ เล่ม แบ่งเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม ได้แก่ เล่ม ๑ – ๘ พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม ได้แก่ เล่ม ๙ – ๓๓ และพระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม ได้แก่ เล่ม ๓๔ – ๔๕ แต่ละปิฎก และแต่ละเล่มมีคัมภีร์อรรถกถา คือหนังสือคู่มือการศึกษาพระไตรปิฎกที่โบราณาจารย์ตั้งแต่สมัยพุทธกาล เป็นต้นมาได้รจนาขึ้นเพื่ออธิบายความหมายของคำศัพท์ที่เข้าใจยาก และความหมายของวลี ประโยค หรือข้อความที่มีนัยสลับซับซ้อน อาจทำให้เข้าใจผิด และแปลความหมายผิดไปจากพระพุทธประสงค์ในบริบทนั้น ๆ ได้

คัมภีร์อรรถกถาเท่าที่พบในขณะนี้มีมากกว่า ๕๐ เล่ม บางเล่มมีอายุมากกว่า ๒,๐๐๐ ปี เดิมโบราณาจารย์ของไทยนำต้นฉบับที่เป็นอักษรเทวนาครีของอินเดียบ้าง อักษรสีหลของศรีลังกาบ้าง อักษรพม่าบ้าง มาปริวรรตเป็นอักษรขอมและจารึกลงในใบลาน ต่อมาได้ปริวรรตจากอักษรขอมเป็นอักษรไทย และจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ สถาบันที่รักษาและสืบทอดอรรถกถาภาษาบาลีอักษรไทยมาได้แก่ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย (ปัจจุบันคือ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย)

เมื่อกาลเวลาผ่านไป คัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น บางส่วนขาดคราวไป และที่เหลือบางส่วนชำรุด เพราะกระดาษหมดอายุการใช้งาน เนื่องจากพิมพ์มานาน ยกเว้นบางคัมภีร์ที่ทางคณะสงฆ์ใช้เป็นอุปกรณ์การศึกษาภาษาบาลี ซึ่งมีการจัดพิมพ์ขึ้นใหม่เรื่อย ๆ เช่น คัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก นายพร รัตนสุวรรณ อาจารย์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผู้ก่อตั้งศูนย์พัฒนาศาสนาแคมป์สน และสำนักค้นคว้าทางวิญญาณ ได้เห็นความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถา เพราะใช้เป็นเครื่องมือค้นคว้าความรู้ในพระไตรปิฎกอยู่เสมอ และมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาทั้งที่ขาดคราว และที่ชำรุดขึ้นใหม่ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ศึกษาพระไตรปิฎกต่อไป จึงได้ปรึกษากับผู้ทรงความรู้ภาษาบาลีทั้งฝ่ายมหาวิทยาลัย

มหามกุฏราชวิทยาลัย และฝ่ายมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อมีความเห็นตรงกัน จึงขออนุมัติมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่งให้ทำหน้าที่ตรวจชำระสอบทานอรรถกถาเหล่านั้นกับต้นฉบับของพม่า จัดหัวข้อ และวรรคให้ตรงกับพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับ "มหาจุฬาเตปิฏกํ" เพื่ออำนวยความสะดวกในการค้นคว้าพระไตรปิฎกฉบับดังกล่าว เมื่อตรวจชำระเสร็จแล้วได้จัดพิมพ์ในนามของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยใช้ชื่อว่า "มหาจุฬาอฏฺฐกถา" ปรากฏว่า คัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นเป็นอุปกรณ์สำคัญช่วยให้การแปลพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำเร็จลงด้วยดี และอำนวยความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกของนิสิตมหาวิทยาลัยและพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปได้จริง นายพร รัตนสุวรรณ และคณะกรรมการตรวจชำระคัมภีร์อรรถกถาจึงมีศรัทธาและกำลังใจเพิ่มขึ้น ได้ตรวจชำระคัมภีร์อรรถกถาที่เหลืออยู่ทั้งหมดนอกจากนี้ยังจัดหาคัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา พร้อมทั้งปกรณ์วิเสสหรือสัททาวิเสสอักษรพม่า ฉบับฉัฏฐสังคายนามาปริวรรตเป็นอักษรไทย แล้วจัดพิมพ์เผยแพร่ในนามของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เช่นเดียวกัน คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นสมบัติอันล้ำค่าของมหาวิทยาลัย ของชาติ และของพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยจึงขออนุโมทนาขอบคุณนายพร รัตนสุวรรณ และคณะไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อย่างไรก็ดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เห็นว่า คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีอักษรไทยเหล่านั้น อำนวยความสะดวกแก่นิสิตของมหาวิทยาลัย ตลอดจนพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีความรู้ภาษาบาลีระดับสูงเท่านั้น แต่มหาวิทยาลัยยังมีนิสิตจำนวนมาก ทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีดีพอจะอ่านคัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีได้ จึงไม่ได้รับประโยชน์จากคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น เนื่องจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยเฉพาะทาง เน้นการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นหลัก จึงต้องศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้ง ๓ ระดับ คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา (อธิบายขยายความในคัมภีร์พระไตรปิฎก) และ

คัมภีร์ฎีกา (อธิบายขยายความในคัมภีร์อรรถกถา) พร้อมทั้งปกรณ์วิเสสหรือสัททาวิเสส กล่าวคือศึกษาโดยเทียบสูตร (พระไตรปิฎก) สุตตานุโลม (อรรถกถา) และอาจริยวาท (ฎีกา) การศึกษาแนวนี้จะก่อให้เกิดวิจารณญาณแก่ผู้ศึกษาได้ว่า สิ่งใดเป็นธรรมตามที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้หรือไม่ สิ่งใดเป็นวินัยตามที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้หรือไม่ คือ ถ้าศึกษาเรื่องใดโดยการเทียบเคียงกับคัมภีร์ทั้ง ๓ ระดับแล้ว พบว่าตรงกัน ลงกัน สมกัน ไม่ขัดกัน ก็ถือได้ว่า เรื่องนั้นเป็นจริง ถูกต้องตามพระพุทธพจน์แน่นอน ถ้าไม่ตรงกัน ไม่ลงกัน ไม่สมกัน มีข้อขัดแย้งกัน ก็ถือได้ว่า เรื่องนั้นไม่จริง ไม่ถูกต้องตามพระพุทธพจน์แน่นอน

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เห็นความสำคัญในเรื่องนี้ จึงได้เริ่มโครงการแปลคัมภีร์อรรถกถามาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๔๒ หลังจากพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทยเสร็จแล้ว โดยนายแสวง อุดมศรี หัวหน้าโครงการชำระพระไตรปิฎกในสมัยนั้น ได้ให้เจ้าหน้าที่โครงการชำระพระไตรปิฎก ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นเจ้าหน้าที่ตำราวิชาการฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ ผู้เคยร่วมจัดทำต้นฉบับพระไตรปิฎกภาษาไทยมาแล้วโดยตรงเป็นผู้แปลยกร่าง และตั้งคณะกรรมการตรวจสำนวน ตั้งบรรณาธิการดูความเรียบร้อยอีกชั้นหนึ่ง แล้วจึงขออนุญาตจัดพิมพ์ตามลำดับ โดยเฉพาะในปี ๒๕๕๔ นี้ ได้เริ่มจัดพิมพ์คัมภีร์มังคลัตถทีปนีแปล ขึ้นเป็นอันดับแรกทั้ง ๒ ภาค คือ ปฐมภาค และทุติยภาค และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคแปลอีก ๒ ภาค คือ ปฐมภาค และทุติยภาค

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขออนุโมทนาขอบคุณคณะกรรมการผู้ดำเนินการฝ่ายต่าง ๆ ที่ได้เสียสละทุ่มเทกำลังกาย กำลังสติปัญญาความรู้ความสามารถ ทำให้คัมภีร์มังคลัตถทีปนีแปล ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยชุดนี้ สำเร็จตามวัตถุประสงค์ของมหาวิทยาลัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ตลอดถึงท่านที่เกี่ยวข้องในการดำเนินการมาตั้งแต่ต้นจนแล้วเสร็จสมบูรณ์

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชุดนี้ จักอำนวยความสะดวกในการศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งจะก่อให้เกิดคุณประโยชน์ทั้งแก่ผู้ศึกษาและผู้สนใจทั่วไป

จิรํ ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ
ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน

กองวิชาการ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทนำ

พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับของไทยนั้นแบ่งออกเป็น ๔๕ เล่ม คือ พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม และพระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม พระอรรถกถาจารย์ท่านรวบรวมพระพุทธพจน์หรือที่เรียกง่ายๆ ว่าหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยแบ่งออกเป็นนิกาย ๕ คือ

๑. ทีฆนิกาย พระไตรปิฎก ๓ เล่ม คือ เล่มที่ ๙,๑๐,๑๑

๒. มัชฌิมนิกาย พระไตรปิฎก ๓ เล่ม คือ เล่มที่ ๑๒,๑๓,๑๔

๓. สังยุตตนิกาย พระไตรปิฎก ๕ เล่ม คือ เล่มที่ ๑๕,๑๖,๑๗,๑๘,๑๙

๔. อังคุตตรนิกาย พระไตรปิฎก ๕ เล่ม คือ เล่มที่ ๒๐,๒๑,๒๒,๒๓,๒๔

๕. ขุททกนิกาย พระไตรปิฎก ๒๙ เล่ม คือ วินัยปิฎก ๘ เล่ม คือ เล่มที่ ๑ ถึง ๘ พระสุตตันตปิฎก ๙ เล่ม คือ เล่มที่ ๒๕ ถึง ๓๓ พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม คือ เล่มที่ ๓๔ ถึง ๔๕

พระไตรปิฎกทั้งหมดนี้มีอรรถกถาเฉพาะแต่ละคัมภีร์ แต่ว่าคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้นในระหว่าง ๑,๐๐๐ ปี ได้สูญหายไปจากชมพูทวีปจนหมดสิ้นไม่สามารถจะใช้อ้างอิงในการรจนาคัมภีร์ได้ ด้วยว่าในคราวนั้น พระพุทธโฆสาจารย์ผู้เป็นศิษย์ของพระเรวตะ เป็นพระภิกษุรูปหนึ่งผู้มีความรู้ความสามารถเป็นอย่างยิ่ง ได้เรียนพระไตรปิฎกจากอุปัชฌาย์ของตนจบแล้ว จึงได้รจนาคัมภีร์ **ญาโณทัย** เสร็จแล้วได้เริ่มรจนาคัมภีร์ **อัฏฐสาลินี** ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาของพระอภิธรรมสังคณีและคัมภีร์อรรถกถาพระปริตร แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาสำหรับอ้างอิง พระเรวตะผู้เป็นพระอุปัชฌาย์จึงแนะนำท่านให้เดินทางไปเรียน และปริวรรตอรรถกถาทั้งหลายที่มีอยู่ในภาษาสีหฬในลังกาทวีปให้กลับมาเป็นภาษามคธจะได้เป็นประโยชน์ต่อชาวโลก พระพุทธโฆสาจารย์จึงเดินทางไปยังลังกาทวีปไปพักยังสำนักของพระสังฆปาลเถระ ณ วัดมหาวิหาร เมื่อได้สดับตรับฟังและศึกษาอรรถกถาทั้งหมดแล้วเชื่อมั่นว่าเป็น

อรรถกถาที่พระผู้มีพระภาคได้อธิบายไว้ จึงตกลงใจที่จะปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด แต่เมื่อไปขออนุญาตปริวรรตคัมภีร์จากพระสงฆ์ ที่อยู่ในสำนักมหาวิหารแล้วกลับไม่ได้รับอนุญาตโดยทันที เพราะคณะสงฆ์ยังไม่เห็นความสามารถของท่าน จึงขอให้ท่านแสดงความสามารถก่อน โดยการรจนาคัมภีร์ขึ้นมาเล่มหนึ่ง จากข้อความที่คณะสงฆ์กำหนดให้ โดยได้นำคาถาในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ซึ่งเป็นคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบคำถามของเทวดาที่ไปทูลถามว่า

หมู่สัตว์ รกชัฏทั้งภายใน รกชัฏทั้งภายนอก
รุงรังไปด้วยรกชัฏ ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์
จึงขอกราบทูลถามพระองค์ ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำจิตและปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอพึงถางรกชัฏอันนี้ได้

พระพุทธโฆสาจารย์พิจารณาพระคาถานี้แล้ว เห็นว่าพระคาถานี้ประกอบด้วยหลัก คือ ศีล สมาธิ และปัญญา อันเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยตรง จึงตั้งชื่อคัมภีร์ว่า “คัมภีร์วิสุทธิมรรค” แปลความว่า คัมภีร์ที่แสดงทางแห่งความบริสุทธิ์ ท่านแบ่งคัมภีร์เป็น ๒๓ นิเทศ มีความยาว ๕๙ ภาณวาร ในการพิมพ์เป็นเล่มอักษรไทยนั้น แบ่งเป็น ๒ ภาค ภาคที่ ๑ มี ๑๑ นิเทศ ภาคที่ ๒ มี ๑๒ นิเทศ ดังนี้

ภาคที่ ๑ มี ๑๑ นิเทศ คือ

(๑) สีลนิเทศ แสดงถึงการรักษาศีลอันเป็นพื้นฐานเบื้องต้นแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย โดยเฉพาะพระภิกษุผู้มุ่ง

ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น ท่านแสดงศีล ๔ ระดับ คือ ปาติโมกขสังวรศีล ศีล คือความสำรวมในพระปาติโมกข์อันมีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ อินทรียสังวรศีล ศีล คือความสำรวมอินทรีย์ ๖ อันมีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ อาชีวปาริสุทธิศีล ศีล คือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะอันมีวิริยะความเพียรเป็นเหตุให้สำเร็จ ปัจจยสันนิสิตศีล ศีล คือการพิจารณาแล้วจึงใช้สอยปัจจัย ๔ อันมีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ และแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเศร้าหมองแห่งศีลอันได้แก่ความที่ศีลขาด และความยินดีในเมถุนสังโยค และความผ่องแผ้วแห่งศีลคือความที่ศีลไม่ขาดและปราศจากเมถุนสังโยค และโทษแห่งความไม่มีศีลและอานิสงส์แห่งความถึงพร้อมด้วยศีลไว้ด้วย

(๒) **ธุตังคนิเทศ** แสดงถึงวิธีบำเพ็ญธุดงควัตร ๑๓ ประการ เพื่อบำบัดบรรเทาความพอใจในกามทั้งหลาย มีธุดงค์ที่เกี่ยวกับผ้า ๒ อย่าง คือปังสุกูลิกังคธุดงค์และเตจีวรกังคธุดงค์ การใช้ผ้าบังสุกุลและผ้าไตรจีวรเป็นวัตร ธุดงค์ที่เกี่ยวกับบิณฑบาต ๔ อย่าง คือ การเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร การเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอก การนั่งฉันอาหาร ณ อาสนะเดียว การฉันอาหารเฉพาะในบาตร และการห้ามอาหารที่เขามาภายหลังเป็นวัตร ธุดงค์ที่เกี่ยวกับเสนาสนะที่อยู่อาศัยมี ๕ อย่าง คือการอยู่ป่าเป็นวัตร อยู่โคนไม้เป็นวัตร อยู่ที่กลางแจ้งเป็นวัตร อยู่ป่าช้าเป็นวัตร และอยู่เสนานะตามที่เขาจัดให้เป็นวัตร และธุดงค์ที่เกี่ยวกับความเพียร ๑ อย่าง คือเนสัชชิกังคธุดงค์ถือการนั่งเป็นวัตร แต่ละประการได้แสดงวิธีการปฏิบัติอย่างเบา อย่างกลาง และอย่างประณีต ทั้งวินิจฉัยโดยความเป็นกุศลและอกุศลไว้ให้อย่างชัดเจน เพื่อเหมาะแก่ผู้ถือปฏิบัติทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตอันจะเป็นการส่งเสริมศีลให้บริสุทธิ์และเป็นฐานรองรับการเจริญสมถกัมมัฏฐานเป็นลำดับไป

(๓) **กัมมัฏฐานคหณนิเทศ** แสดงถึงข้อปฏิบัติเบื้องต้น ก่อนที่ผู้ปฏิบัติจะลงมือปฏิบัติกัมมัฏฐาน นั่นคือให้เข้าใจการตัดความกังวล ๑๐ ประการมีความกังวลเรื่องที่อยู่ ความกังวลเรื่องตระกูลเป็นต้น ให้เรียนรู้กัมมัฏฐาน ๒ อย่างมีการแผ่เมตตาในเพื่อนภิกษุเป็นต้น รวมทั้งศึกษาให้รู้ลักษณะของผู้ที่จะเป็นอาจารย์ที่ตนควรเข้าไปหา เรียน

รู้ถึงจริตจริยาแล้วจึงวินิจฉัยกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจเสียก่อนก่อนที่จะตัดสินใจมอบตัวลงเป็นศิษย์ของอาจารย์ท่านใด เพื่อไม่เกิดความผิดพลาดและเสียใจภายหลัง

(๔) **ปถวีกสิณนิเทศ** เมื่อท่านแสดงวิธีการแสวงหาครูอาจารย์และสถานที่ที่ควรแก่การปฏิบัติกัมมัฏฐานแล้ว จึงแสดงวิธีการเจริญปถวีกสิณกัมมัฏฐานโดยพิสดาร เริ่มแต่การแสวงหาดินสีต่างๆ ที่จะนำมาทำดวงกสิณ วิธีการเพ่งพิจารณาจนได้นิมิต การรักษานิมิต และความฉลาดในอุบายที่จะทำให้อัปปนาฌานที่เรียกว่าอัปปนาโกศลเกิด มีการทำวัตถุให้สะอาด และการทำอินทรีย์ให้เสมอกันเป็นต้น ทั้งความฉลาดในการเจริญกัมมัฏฐานในระดับฌานทั้ง ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น

(๕) **เสสกสิณนิเทศ** ท่านแสดงกสิณกัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๙ อย่าง คือ อาโปกสิณ การเพ่งน้ำเป็นอารมณ์ เตโชกสิณ การเพ่งไฟเป็นอารมณ์ วาโยกสิณ การเพ่งลมเป็นอารมณ์ นีลกสิณ การเพ่งวัตถุสีเขียวมีดอกไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์ ปีตกสิณ การเพ่งวัตถุสีเหลืองมีดอกไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์ โลหิตกสิณ การเพ่งวัตถุสีแดงมีดอกไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์ โอทาตกสิณ การเพ่งวัตถุสีขาวมีดอกไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์ อาโลกกสิณ การเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ และปริจฉินนาสกสิณ การเพ่งช่องว่างเป็นอารมณ์ พร้อมทั้งความฉลาดและผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญกสิณเหล่านี้

(๖) **อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ** ท่านแสดงวิธีการเจริญอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ ได้แก่ **(๑)** อุทธุมาตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่พองขึ้น **(๒)** วินีลกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีสีเขียว **(๓)** วิปุพพกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีน้ำหนองไหล **(๔)** วิฉิทกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ขาดแยกจากกัน **(๕)** วิขายิตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน **(๖)** วิกขิตตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่กระจัดกระจายอยู่ **(๗)** หตวิกขิตตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกฟันกระจัดกระจาย **(๘)** โลหิตกอสุภะ พิจาณาซากศพที่มีโลหิตเปรอะเปื้อน **(๙)** ปุฬวกอสุภะ พิจาณาซากศพที่เต็มไปด้วย

หมู่หนอน (๑๐) อัฏฐิกอสุภะ พิจารณาซากศพที่เหลือแต่ร่างกระดูก แสดงวิธีการไปการมา การพิจารณาในแต่ละประเภท จนถือเอานิมิตต่างๆ วิธีการผูกจิตไว้ในนิมิตนั้น ทำให้เกิดความชำนาญ จนเป็นเหตุให้เกิดปฐมฌานขึ้น สามารถบรรเทาราคะลงได้

(๗) **ฉอนุสสตินิเทศ** แสดงวิธีการเจริญฉอนุสสติกัมมักฐาน ๖ ได้แก่ (๑) พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ (๒) ธัมมานุสสติ การระลึกถึงพระธรรมเป็นอารมณ์ (๓) สังฆานุสสติ การระลึกถึงพระสงฆ์เป็นอารมณ์ (๔) สีลานุสสติ การระลึกถึงศีลเป็นอารมณ์ (๕) จาคานุสสติ การระลึกถึงการบริจาคเป็นอารมณ์ (๖) เทวตานุสสติ การระลึกคุณมีศรัทธาเป็นต้นที่ทำให้เป็นเทวดาเป็นอารมณ์ ท่านอธิบายวิธีการเจริญอนุสสติเหล่านี้เป็นอารมณ์อย่างละเอียด พร้อมทั้งแสดงอานิสงส์ที่เกิดขึ้นจากการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐานแต่ละอย่าง มีการทำให้องค์ฌานเกิดขึ้นเป็นต้น

(๘) **อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ** แสดงวิธีการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๔ ประการคือ (๗) มรณานุสสติ การพิจารณาความตายเป็นอารมณ์ เพื่อข่มนิวรณ์ทั้งหลาย (๘) กายคตาสติ พิจารณากายเป็นอารมณ์ (๙) อานาปานสติ พิจารณาลมหายใจออก หายใจเข้าเป็นอารมณ์ โดยการศึกษาสนธิ ๕ มนสิการ ๘ วิธีให้เข้าใจกำหนดลม ๑๖ ขั้น จนมีอานิสงส์ให้ได้บรรลุอรหัตตผล (๑๐) อุปสมานุสสติ การระลึกนึกถึงพระนิพพานเป็นอารมณ์พร้อมทั้งอานิสงส์ที่เกิดขึ้นในการเจริญกัมมัฏฐานแต่ละอย่าง

(๙) **พรหมวิหารนิเทศ** แสดงวิธีการเจริญพรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ ประการ คือ (๑) เมตตากัมมัฏฐาน ฝึกเจริญเมตตาทั้งโดยเจาะจง โดยไม่เจาะจง และโดยไม่มีประมาณ พร้อมทั้งอานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ (๒) กรุณากัมมัฏฐาน การเจริญกรุณาแผ่ความปรารถนาดีไปในบุคคลและสัตว์ทั้งหลาย (๓) มุทิตากัมมัฏฐาน การเจริญมุทิตาแผ่ความยินดีไปในบุคคลที่คุ้นเคยกันก่อนจึงไปในบุคคลที่ไม่คุ้นเคยกัน

(๔) อุเบกขากัมมัฏฐาน ฝึกแผ่ความวางเฉยไปในบุคคลทั้งหลายซึ่งเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก วางใจเป็นกลางในความสุขและความทุกข์ของสัตว์เหล่านั้น ท่านได้อธิบายโดยละเอียดพร้อมทั้งโทษของการไม่เจริญและอานิสงส์ของการเจริญพรหมวิหาร เพราะเป็นเหตุแห่งอัปปนาฌาน

(๑๐) อารุปปนิเทศ แสดงวิธีการเจริญอารุปปกัมมัฏฐานซึ่งเป็นขั้นตอนต่อจากการเจริญรูปกัมมัฏฐานเบื้องต้นที่ผ่านมาแล้ว ได้แก่ **(๑)** อากาสานัญจายตนฌาน การกำหนดพิจารณาอากาศคือช่องว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ **(๒)** วิญญาณัญจายตนฌาน การกำหนดพิจารณาวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ **(๓)** อากิญจัญญายตนฌาน การกำหนดพิจารณาภาวะที่ไม่มีอะไรๆ เป็นอารมณ์ **(๔)** เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน การกำหนดพิจารณาการเข้าถึงภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์ โดยแสดงวิธีการปฏิบัติเป็นขั้นตอนต่อกันไปอย่างละเอียดพร้อมอานิสงส์แห่งการเจริญอารูปฌาน

(๑๑) สมาธินิเทศ แสดงวิธีการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญากัมมัฏฐาน กับจตุธาตุววัตถานกัมมัฏฐาน อันเป็นกัมมัฏฐานหมวดสุดท้ายในการเจริญสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ **(๑)** อาหาเรปฏิกูลสัญญา หมายถึงการทำความสำคัญว่าเป็นของปฏิกูลในอาหาร โดยมุ่งพิจารณาไปที่กวฬิงการาหาร อาหารที่เป็นคำๆ ทั้งโดยการแสวงหาการบริโภค การหมักหมม และการขับถ่ายเป็นต้น **(๒)** จตุธาตุววัฏฐาน เป็นการกำหนดพิจาณาธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) วาโยธาตุ (ธาตุลม) เป็นอารมณ์ โดยการพิจารณาอวัยวะในร่างกายที่เป็นธาตุนั้นๆ เช่น กำหนดพิจารณาผม และขน เป็นปฐวีธาตุ พิจารณาสิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบเช่นน้ำดี น้ำเสลด เป็นอาโปธาตุ พิจารณาสิ่งที่มีลักษณะอบอุ่นเป็นเตโชธาตุ พิจารณาสิ่งที่มีลักษณะไหว เป็นวาโยธาตุ การกำหนดพิจารณาในธาตุทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมเป็นเหตุให้เพิกถอนอัตตสัญญาความสำคัญหมายในความเป็นสัตว์บุคคลออกได้ จนไม่เกิดความยินดียินร้ายในอารมณ์เหล่านั้น เป็นเหตุให้จิตมีสมาธิมากยิ่งขึ้น

ในภาคที่ ๒ แบ่งออกเป็น ๑๒ นิเทศ คือ

๑๒. อิทธิวิธนิเทศ แสดงเรื่องอภิญญา ท่านพูดถึงอภิญญา ๕ ประการ คือ **(๑)** อิทธิวิธญาณ การแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ **(๒)** ทิพพโสตธาตุญาณ การรู้ดุจได้ยินด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์ **(๓)** เจโตปริยญาณ การกำหนดรู้ใจผู้อื่นได้ **(๔)** ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ การระลึกชาติหนหลังได้ **(๕)** จุตูปปาตญาณ การรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายได้

ท่านขยายความ **(๑)** อิทธิวิธญาณ ไว้ว่า การที่บุคคลจะแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้นั้นจะต้องฝึกฝนให้เกิดความชำนาญในการเข้าฌาน ในการออกจากฌานตามลำดับ โดยที่สุดแม้การกำหนดอารมณ์ การกำหนดองค์ฌานก็ต้องทำให้เกิดความชำนาญด้วยอาการ ๑๔ อย่าง มีการเข้าฌานไปตามลำดับกสิณเป็นต้นจึงจะแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ซึ่งมีถึง ๑๐ ประการ คือ ฤทธิ์ที่อธิษฐาน ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่างๆ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ฤทธิ์ของพระอริยะ ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากวิชชา ฤทธิ์ที่ประกอบโดยชอบในส่วนนั้นเป็นปัจจัย ต่อจากนั้นท่านได้แสดงมูลเหตุของการเกิดฤทธิ์ว่ามาจากจิตที่ไม่หวั่นไหวด้วยอาการ ๑๐ อย่างที่ชื่อว่า “อาเนญชะ” มีจิตที่ไม่ฟุบลง จิตไม่ฟูขึ้นเป็นต้น ท่านแสดงพร้อมทั้งยกตัวอย่างบุคคลที่แสดงฤทธิ์ได้

๑๓. อภิญญานิเทศ แสดงเรื่องอภิญญาที่เหลือจากนิเทศที่ผ่านมา คือ **(๒)** ทิพพโสตธาตุ การได้ยินเสียง ๒ อย่าง ทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ **(๓)** เรื่องเจโตปริยญาณ การกำหนดรู้จิต ๑๖ ประเภท เช่นจิตมีราคะหรือจิตปราศจากราคะเป็นต้น**(๔)** เรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ การระลึกถึงขันธ์ที่เคยอยู่อาศัยในกาลก่อนในชาติปางก่อน ว่าเคยทำกุศลหรืออกุศลอะไรไว้ **(๕)** เรื่องจุตูปปาตญาณ การกำหนดรู้ความเกิดและความดับของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม ที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในสุคติและทุคติเป็นต้น และเรื่องเบ็ดเตล็ดในอภิญญา

๑๔. ขันธนิเทศ แสดงเรื่องปัญญาทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ อันเป็นปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ เรื่องการกำหนดธรรมภูมิของปัญญาอันได้แก่ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะและปฏิจจสมุปบาท มูล และสรีระของปัญญา เรื่องรูปขันธ์ เช่นขันธ์ทั้ง ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น ธรรมชาติทุกชนิดมีความแตกสลายไปเพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีความหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะ ทุกอย่างชื่อว่ารูปขันธ์ เรื่องวิญญาณขันธ์ เรื่องเวทนาขันธ์ เรื่องสัญญาขันธ์ เรื่องสังขารขันธ์ เรื่องการจำแนกขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น เรื่องการวินิจฉัยขันธ์โดยลำดับเป็นต้น

๑๕. อายตนธาตุนิเทศ แสดงเรื่องอายตนะ ๑๒ โดยพิสดาร ท่านแสดงความหมายของอายตนะศัพท์ว่าเป็นที่สืบต่อ เป็นที่แผ่ขยายและเป็นที่นำจิตเจตสิกไปสู่อารมณ์ต่างๆ พร้อมทั้งแสดงลักษณะของอายตนะภายในภายนอกว่ามีลักษณะที่แตกต่างกันตามสภาพของตน ทั้งแสดงการเกิดของอายตนะตามความปรากฏชัดเจนตลอดจนความมีอุปการะแก่ผู้เป็นเจ้าของ แสดงตากับรูปไว้ก่อนเพราะเป็นสิ่งที่เห็นได้กระทบได้ แสดงหูกับเสียงไว้ที่สองเพราะเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ที่สำคัญตากับหูนั้นเป็นอายตนะที่ทำให้ได้ทัสสนานุสตริยะเห็นสิ่งที่ควรเห็น และสวนานุสสตริยะฟังสิ่งที่ควรฟัง ส่วนฆานายตนะ ชิวหายตนะ และกายายตนะแสดงเป็นลำดับต่อแต่ทั้งหมดนั้นรวมที่มนายตนะ เพราะใจเป็นที่รวมแห่งอารมณ์ทั้งหลายที่เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ต่อจากนั้นท่านแสดงอายตนะโดยย่อและพิสดารไว้อีกมาก

เมื่อแสดงอายตนะจบแล้วท่านแสดงเรื่องธาตุไว้โดยพิสดารถึง ๑๘ ประการ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น แสดงทั้งโดยอรรถ โดยลักษณะ โดยลำดับ โดยความมีเพียงนั้น โดยนับจำนวน โดยปัจจัย และโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น

๑๖. อินทริยสัจจนิเทศ แสดงเรื่องอินทรีย์โดยพิสดาร ท่านแสดงอินทรีย์ ๒๒ ประการ มีจักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์เป็นต้น โดยลักษณะ โดยลำดับ โดยกิจ โดยภูมิ และแสดงเรื่องสัจจะโดยนัยต่างๆ ว่าด้วยเรื่องทุกข์โดยท่านแยกออกเป็นเรื่องย่อย ๑๒ เรื่อง คือ ความเกิดเป็นทุกข์ **(ชาติทุกข์)** ความแก่เป็นทุกข์

(ชราทุกข์) ความตายเป็นทุกข์ (มรณทุกข์) ความเศร้าโศก (โสกะ) ความร่ำไร (ปริเทวะ) ทุกข์ (ทุกขะ) โทมนัส (โทมนัส) ความคับแค้นใจ (อุปายาส) ความประสบกับสัตว์และสังขารที่ไม่ชอบใจ (อัปปิยสัมปโยคทุกข์) ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่ชอบใจ (ปิยวิปปโยคทุกข์) ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา (อิจฉิตาลาภทุกข์) โดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ (ปัญจุปาทานขันธทุกข์) แสดงเรื่องสมุทัย เหตุแห่งทุกข์ อันได้แก่ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา แสดงเรื่องนิโรธ ความดับทุกข์โดยประการทั้งปวง คือถึงพระนิพพาน และแสดงเรื่องมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นอันเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ไว้โดยพิสดาร

๑๗. ปัญญาภูมินิเทศ แสดงเรื่องปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปปันนธรรมที่เกี่ยวเนื่องกับปฏิจจสมุปบาทโดยพิสดารว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติ ชรา มรณะเป็นต้นจึงมี

๑๘. ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ แสดงเรื่องการกำหนดเห็นนามรูปตามความเป็นจริงตั้งแต่การกำหนดนามรูป โดยความเป็นธาตุทั้ง ๔ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และกำหนดนามรูปโดยความเป็นธาตุ ๑๘ มี จักขุธาตุ รูปธาตุ และจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น แล้วจึงกำหนดโดยความเป็นอายตนะ ๑๒ มีจักขายตนะโสตายตนะเป็นต้น แล้วจึงกำหนดพิจารณานามรูปโดยความเป็นขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์อย่างละเอียดยิ่งขึ้นไป แล้วสรุปลงในนามรูป ต่อจากนั้นแสดงความปรากฏแห่งอรูปธรรม โดยการเปรียบเทียบกับพระสูตรอื่นๆ เป็นอันมากเพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดในเรื่องนามรูป ความแจ่มแจ้งแห่งนามรูปปรากฏชัดเจนด้วยข้ออุปมา จัดว่าเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณที่ ๑ ในญาณ ๑๖

๑๙. **กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ** แสดงเรื่องปัจจยปริคคหญาณ การกำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูปว่ามากจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรมและอาหาร โดยการละความสงสัยในความเป็นมาของตนเองทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบันเสีย รู้ปัจจัยของนามและรูปทั้งสาธารณะและอสาธารณะปัจจัย และกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท ต่อด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้นามและรูปเป็นไป

๒๐. **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงเรื่องสัมมสนญาณ เรื่องการพิจารณาขันธ์ ๕ โดยอาการ ๔๐ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคเป็นต้น เรื่องการทำอินทรีย์ให้แก่กล้าโดยอาการ ๙ มีเห็นความดับอย่างเดียวของสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้วเป็นต้น เรื่องวิธีกำหนดรู้ความเกิดของรูปว่ามาจากกรรม จิต อุตุ และอาหารเป็นต้น เรื่องวิธีกำหนดรู้ความเกิดของอรูปมีจิตตุปบาท ๑๙ ดวงเป็นต้นว่าเกิดแต่กรรมในภพก่อน เรื่องการกำหนดรู้วิธียกรูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ๗ วิธี มีการยึดถือไว้แล้วปล่อยวางเป็นต้น เรื่องอุทยัพพยญาณ เรื่องวิปัสสนูปกิเลส ท่านแสดงอุปกิเลส ๑๐ ประการมีโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้น เรื่องการกำหนดมรรคและที่มิใช่มรรค

๒๑. **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงเรื่องอุทยัพพยญาณ วิปัสสนาญาณที่พ้นไปจากอุปกิเลส ดำเนินไปตามวิถีแห่งวิปัสสนา เรื่องภังคานุปัสสนาญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ เรื่องภยตูปัฏฐานญาณ กำหนดรู้โดยการปรากฏเป็นของน่ากลัว เรื่องอาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณที่กำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย เรื่องนิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ด้วยความเบื่อหน่าย เรื่องมุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณกำหนดรู้ความปรารถนาจะพ้นไป เรื่องปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้โดยการพิจารณาเห็นเนืองๆ โดยการพิจารณาทบทวน เรื่องสังขารุเปกขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความวางเฉยในสังขาร เรื่องสัจจานุโลมญาณ การกำหนดการพิจารณาญาณทั้งหลายที่ผ่านมาแล้ว เรื่องวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ญาณรู้ว่าได้หยั่งลงสู่ความหลุดพ้นแล้ว

๒๒. ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงเรื่องมรรคญาณ ญาณในอริยมรรค เริ่มแต่ญาณที่ ๑ โสดาปัตติมรรคญาณ ญาณที่ ๒ สกทาคามิมรรคญาณ ญาณที่ ๓ อนาคามิมรรคญาณ ญาณที่ ๔ อรหัตตมรรคญาณ เรื่องโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เรื่องการประกอบด้วยกำลังแห่งการออก เรื่องการละธรรมที่ควรละ เรื่องกิจในอริยสัจ ๔ มีปริญญากิจเป็นต้น และเรื่องประเภทแห่งกิจมีปริญญากิจเป็นต้น

๒๓. ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ แสดงเรื่องอานิสงส์แห่งการเจริญปัญญา เรื่องการทำลายกิเลสต่างๆ ว่าด้วยผลสมาบัติ นิโรธสมาบัติ และความสำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น ว่าด้วยประเภทของพระอริยบุคคลและต่อด้วยนิคมคาถาอันเป็นคำลงท้ายของการรจนาคัมภีร์โดยขอให้สัตว์ทั้งหลายจงพ้นทุกข์และขอให้พระนามของพระพุทธเจ้าจงอยู่คู่โลกตลอดกาลนาน

เมื่อท่านรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคเสร็จแล้ว นำไปแสดงแก่คณะสงฆ์ชาวมหาวิหาร คณะสงฆ์ได้เห็นความสามารถของท่านแล้วจึงยอมอนุญาตให้ท่านปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด ท่านจึงปริวรรตอรรถกถากุรุนทีจากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธก่อน แล้วได้รจนาอรรถกถาพระวินัย ชื่อสมันตปาสาทิกา ด้วยภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาเดิม ต่อจากนั้น ในส่วนสุตตันตปิฎก ได้ปริวรรตมหาอรรถกถา จากภาษาสิงหฬ แล้วเรียบเรียงอรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อสุมังคลวิลาสินี ได้เรียบเรียงอรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อปปัญจสูทนี เรียบเรียงอรรถกถาสังยุตตนิกาย ชื่อสารัตถัปปกาสินี และเรียบเรียงอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ชื่อมโนรถปูรณี ในลำดับนั้น ท่านได้ปริวรรตปัจจรีย อรรถกถาอภิธรรมปิฎก จากภาษาสิงหฬแล้วเรียบเรียงอรรถกถาอัฏฐสาลินี ด้วยภาษามคธ อีกทั้งยังได้เรียบเรียงอรรถกกถาธรรมบท อรรถกถาชาดก อรรถกถาขุททกปาฐะ อรรถกถาสุตตนิบาต อรรถกถาอปทาน และอรรถกถากังขาวิตรณีอธิบายพระปาติโมกข์ เพิ่มขึ้นมาอีก

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนี้ จะเป็นประโยชน์แก่นิสิต นักศึกษา และประชาชนผู้สนใจโดยทั่วไป

ขอขอบคุณผู้แปล คณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ เจ้าหน้าที่ตำราวิชาการ ฝ่ายคุมภีร์พุทธศาสน์ทุกท่าน ที่มีส่วนร่วมในการจัดทำต้นฉบับ ดูความเรียบร้อย จนคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทยเล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายสืบไป

กองวิชาการ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระวินัยปิฎก

วิ.มหาวิ.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ.ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ.ม.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ.จู.	วินยปิฏก	จูฬวคฺค
วิ.ป.	วินยปิฏก	ปริวาร

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที.ม.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที.ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ.สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ.เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต
องฺ.ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต

องฺ.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ.ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ.สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ.อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ.เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาจ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปท
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ.เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

ปกรณวิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
เปฏโก.	เปฏโกปเทสปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ

อรรถกถาพระวินัย

วิ.อ.	วินยปิฏก	สมนฺตปาสาทิกา	ปาราชิกกณฺฑ-สํฆาทิเสสาทิ-มหาวคฺคาทิอฏฺฐกถา
กงฺขา.อ.	กงฺขาวิตรณีอฏฺฐกถา		
วิ.สงฺคห.	วินยสงฺคหอฏฺฐกถา		
วิ.นิจฺฉย.	วินยวินิจฺฉย		
อุตฺตรวิ.	อุตฺตรวินิจฺฉย		
ขุทฺทสิกฺขา.	ขุทฺทสิกฺขา		
มูลสิกฺขา.	มูลสิกฺขา		

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	มหาวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา
ม.มู.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	มูลปณฺณาสกอฏฺฐกถา
ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	มชฺฌิมปณฺณาสกอฏฺฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	อุปริปณฺณาสกอฏฺฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	สคาถวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.นิ,ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	นิทาน-ขนฺธวารวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.สฬา.,ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	สฬายตน-มหาวารวคฺคอฏฺฐกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	เอกกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ทุก.,ติก.,จตุกฺก.อ.			
	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ทุกาทินิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ปญฺจก.,ฉกฺก.,สตฺตก.,อฏฺฐก.,นวก.,ทสก.,เอกาทสก.อ.			
	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ปญฺจกาทินิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	ขุทฺทกปาฐอฏฺฐกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทฏฺฐกถา	
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อุทานอฏฺฐกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อิติวุตฺตกอฏฺฐกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	วิมานวตฺถุอฏฺฐกถา
ขุ.เปต.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	เปตวตฺถุอฏฺฐกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรีคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกอฏฺฐกถา	
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.จู.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	จูฬนิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปกาสินี	ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	วิสุทฺธชนวิลาสินี	อปทานอฏฺฐกถา

ขุ.พุทฺธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	มธุรตฺถวิลาสินี	พุทฺธวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	มธุรตฺถวิลาสินี	จริยปิฏกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรม

อภิ.สงฺ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี	อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค	สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา
อภิ.ปญฺจ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ปญฺจปกรณอฏฺฐกถา	

อรรถกถาปกรณวิเสส

เนตฺติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	เนตฺติอฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห	
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมาวตาร	

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฏีกา	วชิรพุทฺธิฏีกา
สารตฺถ.ฏีกา	สารตฺถทีปนีฏีกา
วิมติ.ฏีกา	วิมติวิโนทนีฏีกา
กงฺขา.ฏีกา	กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกา
กงฺขา.ฏีกา **(อภินว)**	วินยตฺถมญฺชูสา กงฺขาวิตรณี อภินวฏีกา
วินย.ฏีกา	วินยาลงฺการฏีกา
วิ.ฏีกา	วินยวินิจฺฉยฏีกา
อุตฺตร.ฏีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฏีกา
ขุทฺท.ฏีกา	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฏีกา
ขุทฺท.ฏีกา **(อภินว)**	ขุทฺทสิกฺขาอภินวฏีกา
มูล.ฏีกา	มูลสิกฺขาฏีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฏีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคฏีกา
ที.ม.ฏีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	มหาวคฺคฏีกา

ที.ปา.ฏีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	ปาฏิกวคฺคฏีกา
ที.สี.ฏีกา (อภินว)	ทีฆนิกาย	สาธุวิลาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฏีกา
ม.มู.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	มูลปณฺณาสกฏีกา
ม.ม.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	มชฺฌิมปณฺณาสกฏีกา
ม.อุ.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	อุปริปณฺณาสกฏีกา
สํ.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสีนิ	สํยุตฺตฏีกา
องฺ.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย	สารมญฺชูสา	องฺคุตฺตรฏีกา
ขุ.ธ.ฏีกา	ขุทฺทกนิกาย		ธมฺมปทมหาฏีกา

ฎีกาพระอภิธรรม

อภิ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี-วิภงฺค-ปญฺจปกรณมูลฏีกา
อภิ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี-วิภงฺค-ปญฺจปกรณอนุฏีกา
ม.ฏีกา	มณิทีปฏีกา	
มธุ.ฏีกา	มธุสารตฺถทีปนีฏีกา	

ฎีกาปกรณวิเสส

เนตฺ.ฏีกา	เนตฺติฏีกา	
เนตฺ.วิ.	เนตฺติวิภาวินี	
มิลินฺท.ฏีกา	มธุรตฺถปกาสินี	มิลินฺทปญฺหฏีกา
วิสุทฺธิ.มหาฏีกา	ปรมตฺถมญฺชูสา	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา	วิสุทฺธิมคฺคจูฬฏีกา	
อภิ.วตารฏีกา	อภิธมฺมตฺถวิกาสินี	อภิธมฺมาวตารฏีกา
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินี	
มณิ.ฏีกา	มณิสารมญฺชูสาฏีกา	

คัณฐี

ปฏิ.คณฺฐิ	ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺจกถาคณฺฐิ
วิ.โยชนา	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีโยชนา

สารบัญ

เรื่องนิทานเป็นต้น ๑

๑. สีลนิเทศ

ว่าด้วยเรื่องศีลโดยสรุปเป็นต้น ๑๐

ว่าด้วยอานิสงส์ของศีล ๑๓

ว่าด้วยประเภทแห่งศีล ๑๖

ศีล ๒ ประการหมวดที่ ๒ ๑๘

ศีล ๒ ประการหมวดที่ ๓ ๑๙

ศีล ๒ ประการหมวดที่ ๔ ๑๙

ศีล ๒ ประการหมวดที่ ๕ ๑๙

ศีล ๒ ประการหมวดที่ ๖ ๒๐

ศีล ๒ ประการหมวดที่ ๗ ๒๐

ศีล ๓ ประการหมวดที่ ๑ ๒๑

ศีล ๓ ประการหมวดที่ ๒ ๒๒

ศีล ๓ ประการหมวดที่ ๓ ๒๒

ศีล ๓ ประการหมวดที่ ๔ ๒๒

ศีล ๓ ประการหมวดที่ ๕ ๒๓

ศีล ๔ ประการหมวดที่ ๑ ๒๓

ศีล ๔ ประการหมวดที่ ๒ ๒๔

ศีล ๔ ประการหมวดที่ ๓ ๒๕

ศีล ๔ ประการหมวดที่ ๔ ๒๕

ปาติโมกขสังวรศีล ๒๖

อินทรียสังวรศีล ๓๑

อาชีวปาริสุทธิศีล ๓๔

ปัจจยสันนิสสิตศีล ๔๔

จตุปาริสุทธิสัมปาทนวิธี ๕๒

ปฐมสีลปัญจกะ ๖๖
ทุติยสีลปัญจกะ ๗๑
ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วแห่งศีล ๗๓

๒. ธุตังคนิเทศ

๑. ว่าด้วยการสมาทานปังสุกูลิกังคธุดงค์ ๘๘
วิธีปฏิบัติในปังสุกูลิกังคธุดงค์ ๘๙
อานิสงส์แห่งปังสุกูลิกังคธุดงค์ ๙๑

๒. ว่าด้วยการสมาทานเตจีวริกังคธุดงค์ **๙๒**
วิธีปฏิบัติในเตจีวริกังคธุดงค์ ๙๓
ประเภทแห่งเตจีวริกภิกษุ ๙๓
ความขาดแห่งเตจีวริกังคธุดงค์ ๙๔
อานิสงส์แห่งเตจีวริกังคธุดงค์ ๙๔

๓. ว่าด้วยการสมาทานปิณฑปาติกังคธุดงค์ **๙๕**
วิธีปฏิบัติในปิณฑปาติกังคธุดงค์ ๙๕
ประเภทแห่งปิณฑปาติกภิกษุ ๙๖
ความขาดแห่งปิณฑปาติกังคธุดงค์ ๙๖
อานิสงส์แห่งปิณฑปาติกังคธุดงค์ ๙๗

๔. ว่าด้วยการสมาทานสปทานจาริกังคธุดงค์ **๙๘**
วิธีปฏิบัติในสปทานจาริกังคธุดงค์ ๙๙
ประเภทแห่งสปทานจาริกภิกษุ ๙๙
ความขาดแห่งสปทานจาริกังคธุดงค์ ๑๐๐
อานิสงส์แห่งสปทานจาริกังคธุดงค์ ๑๐๐

๕. ว่าด้วยการสมาทานเอกาสนิกังคธุดงค์ **๑๐๑**
วิธีปฏิบัติในเอกาสนิกังคธุดงค์ ๑๐๑
ประเภทแห่งเอกาสนิกภิกษุ ๑๐๑
ความขาดแห่งเอกาสนิกังคธุดงค์ ๑๐๒
อานิสงส์แห่งเอกาสนิกังคธุดงค์ ๑๐๒

๖.	**ว่าด้วยการสมาทานปัตตปิณฑิกังคธุดงค์**	
	วิธีปฏิบัติในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์	๑๐๓
	ประเภทแห่งปัตตปิณฑิกภิกษุ	๑๐๓
	ความขาดแห่งปัตตปิณฑิกังคธุดงค์	๑๐๔
	อานิสงส์แห่งปัตตปิณฑิกังคธุดงค์	๑๐๔
๗.	**ว่าด้วยการสมาทานขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์**	
	วิธีปฏิบัติในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์	๑๐๕
	ประเภทแห่งขลุปัจฉาภัตติกภิกษุ	๑๐๕
	ความขาดแห่งขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์	๑๐๕
	อานิสงส์แห่งขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์	๑๐๖
๘.	ว่าด้วยการสมาทานอารัญญิกังคธุดงค์	๑๐๖
	วิธีปฏิบัติในอารัญญิกังคธุดงค์	๑๐๖
	เสนาสนะป่า	๑๐๗
	ประเภทแห่งอารัญญิกภิกษุ	๑๐๘
	ความขาดแห่งอารัญญิกังคธุดงค์	๑๐๙
	อานิสงส์แห่งอารัญญิกังคธุดงค์	๑๐๙
๙.	**ว่าด้วยการสมาทานรุกขมูลิกังคธุดงค์**	
	ประเภทแห่งรุกขมูลิกภิกษุ	๑๑๐
	ความขาดแห่งรุกขมูลิกังคธุดงค์	๑๑๑
	อานิสงส์แห่งรุกขมูลิกังคธุดงค์	๑๑๑
๑๐.	**ว่าด้วยการสมาทานอัพโภกาสิกังคธุดงค์**	
	วิธีปฏิบัติในอัพโภกาสิกังคธุดงค์	๑๑๒
	ประเภทแห่งอัพโภกาสิกภิกษุ	๑๑๓
	ความขาดแห่งอัพโภกาสิกังคธุดงค์	๑๑๓
	อานิสงส์แห่งอัพโภกาสิกังคธุดงค์	๑๑๓
๑๑.	**ว่าด้วยการสมาทานโสสานิกังคธุดงค์**	
	วิธีปฏิบัติในโสสานิกังคธุดงค์	๑๑๔

ประเภทแห่งโสสานิกภิกษุ ๑๑๕
ความขาดแห่งโสสานิกังคธุดงค์ ๑๑๖
อานิสงส์แห่งโสสานิกังคธุดงค์ ๑๑๖
๑๒. ว่าด้วยการสมาทานยถาสันถติกังคธุดงค์
วิธีปฏิบัติในยถาสันถติกังคธุดงค์ ๑๑๗
ประเภทแห่งยถาสันถติกภิกษุ ๑๑๗
ความขาดแห่งยถาสันถติกังคธุดงค์ ๑๑๘
อานิสงส์แห่งยถาสันถติกังคธุดงค์ ๑๑๘
๑๓. ว่าด้วยการสมาทานเนสัชชิกังคธุดงค์
วิธีปฏิบัติในเนสัชชิกังคธุดงค์ ๑๑๙
ประเภทแห่งเนสัชชิกภิกษุ ๑๑๙
ความขาดแห่งเนสัชชิกังคธุดงค์ ๑๑๙
อานิสงส์แห่งเนสัชชิกังคธุดงค์ ๑๒๐
ว่าด้วยข้อปลีกย่อยแห่งธุดงค์ ๑๒๑
๓. กัมมัฏฐานคหณนิเทศ
สมาธิ ๑๒๗
อะไรชื่อว่าสมาธิ ๑๒๗
ความหมายของสมาธิ ๑๒๗
ลักษณะเป็นต้นของสมาธิ ๑๒๘
สมาธิมีกี่อย่าง ๑๒๘
พรรณนาสมาธิหมวด ๑ และ ๒ หมวด ๑๒๙
สมาธิ ๒ ประการหมวดที่ ๒ ๑๒๙
สมาธิ ๒ ประการหมวดที่ ๓ ๑๒๙
สมาธิ ๒ ประการหมวดที่ ๔ ๑๓๐
พรรณนาสมาธิ ๓ ประการ ๑๓๐
สมาธิ ๓ ประการหมวดที่ ๑ ๑๓๐
สมาธิ ๓ ประการหมวดที่ ๒ ๑๓๐

สมาธิ ๓ ประการหมวดที่ ๓ ๑๓๑
สมาธิ ๓ ประการหมวดที่ ๔ ๑๓๑
พรรณนาสมาธิ ๔ ประการ ๑๓๑
สมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๑ ๑๓๑
สมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๒ ๑๓๓
สมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๓ ๑๓๓
สมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๔ ๑๓๔
สมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๕ ๑๓๔
สมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๖ ๑๓๕
สมาธิ ๕ ประการ ๑๓๕
พรรณนาปลิโพธ ๑๐ ประการ ๑๓๖
ปลิโพธ ๑๐ ประการ ๑๓๖
พรรณนากัมมัฏฐานและผู้ให้กัมมัฏฐาน ๑๔๕
พรรณนาจริยา ๑๕๑
สัปปายะของคนโทสจริต ๑๖๑
คนโมหจริต ๑๖๒
คนสัทธาจริต ๑๖๒
คนพุทธิจริต ๑๖๒
คนวิตกจริต ๑๖๒
พรรณนากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ๑๖๓
๔. ปถวีกสิณนิเทศ
วัดที่ไม่สมควร ๑๗๖
วัดที่สมควร ๑๘๑
วัดปลิโพธเล็กๆ น้อยๆ ๑๘๑
ภาวนาวิธี ๑๘๒
สัปปายะ ๗ ประการ ๑๘๖
อัปปนาโกศล ๑๐ ประการ ๑๘๘

	การประคองจิตให้ดำเนินไปโดยบริกรรมมุ่งหน้าต่อนิมิต	๑๙๙
	ว่าด้วยปฐมฌาน	๒๐๑
	ปฐมฌานละองค์ ๕ เป็นต้น	๒๑๒
	ปฐมฌานมีความงาม ๓ ประการ	๒๑๔
	การเตรียมความตั้งมั่นให้พร้อม	๒๑๘
	นัยแห่งการขยายนิมิต	๒๒๑
	เรื่องวสี ๕ ประการ	๒๒๓
	ว่าด้วยทุติยฌาน	๒๒๔
	ว่าด้วยตติยฌาน	๒๓๐
	ว่าด้วยจตุตถฌาน	๒๓๙
	ว่าด้วยปัญจกฌาน	๒๔๕
๕.	**เสสกสิณนิเทศ**	
	ว่าด้วยอาโปกสิณ	๒๔๗
	ว่าด้วยเตโชกสิณ	๒๔๘
	ว่าด้วยวาโยกสิณ	๒๔๙
	ว่าด้วยนีลกสิณ	๒๕๐
	ว่าด้วยปีตกสิณ	๒๕๐
	ว่าด้วยโลหิตกสิณ	๒๕๑
	ว่าด้วยโอทาตกสิณ	๒๕๑
	ว่าด้วยอาโลกกสิณ	๒๕๒
	ว่าด้วยปริจฉินนากาสกสิณ	๒๕๒
	ว่าด้วยข้อปลีกย่อย	๒๕๓
๖.	**อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ**	
	พรรณนาความแห่งบทว่าอุทธุมาตกอสุภะเป็นต้น	๒๕๗
	อุทธุมาตกกัมมัฏฐาน	๒๕๙
	ว่าด้วยการวินิจฉัย	๒๖๖
	วินีลกกัมมัฏฐานเป็นต้น	๒๗๑

	ว่าด้วยข้อปลีกย่อย	๒๗๕
๗.	**ฉอนุสสตินิเทศ**	
	๑. ว่าด้วยพุทธานุสสติ	๒๘๑
	แก้บทว่า อรหํ ๕ นัย	๒๘๒
	คาถาสรุปความทั้ง ๕ ประเด็น	๒๘๗
	แก้บทว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ	๒๘๘
	๒. ว่าด้วยธัมมานุสสติ	๓๐๕
	๓. ว่าด้วยสังฆานุสสติ	๓๑๔
	๔. ว่าโดยสีลานุสสติ	๓๑๙
	๕. ว่าโดยจาคานุสสติ	๓๒๑
	๖. ว่าโดยเทวตานุสสติ	๓๒๔
	ว่าโดยข้อปลีกย่อย	๓๒๕
๘.	**อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ**	
	ว่าด้วยมรณสติ	๓๒๙
	อานิสงส์แห่งมรณสติ	๓๔๓
	ว่าด้วยกายคตาสติ	๓๔๔
	ว่าด้วยการกำหนดส่วน	๓๕๗
	อานิสงส์การเจริญกายคตาสติ	๓๗๗
	ว่าด้วยอานาปานสติ	๓๗๘
	อานาปานสติ ๑๖ ชั้น	๓๗๘
	ว่าด้วยอุปสมานุสสติ	
๙.	**พรหมวิหารนิเทศ**	
	ว่าด้วยการเจริญเมตตา	๔๒๐
	ว่าด้วยการเจริญกรุณา	๔๖๓
	ว่าด้วยการเจริญมุทิตา	๔๖๖
	ว่าด้วยการเจริญอุเบกขา	๔๖๗
	ว่าด้วยข้อปลีกย่อย	๔๖๘

๑๐. อารุปปนิเทศ

ว่าด้วยอากาสานัญจายตนะ	๔๘๓
ว่าด้วยวิญญาณัญจายตนะ	๔๙๑
ว่าด้วยอากิญจัญญายตนะ	๔๙๓
ว่าด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ	๔๙๖
ว่าด้วยข้อปลีกย่อย	๕๐๒

๑๑. สมาธินิเทศ

ว่าด้วยการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา	๕๐๗
ว่าด้วยการเจริญจตุธาตุววัตถาน	๕๑๕
ว่าด้วยอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ	๕๔๙

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

(ภาคที่ ๑)

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

เรื่องนิทานเป็นต้น

[๑] นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ
ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิต และปัญญา
มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร
นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้[๑]

ก็พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสที่เป็นคาถานี้ไว้แล้ว ด้วยประการฉะนี้ ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระดำรัสที่เป็นพระคาถานี้ไว้ เพราะได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี ในตอนกลางคืน เทพบุตรตนหนึ่งเข้าไปเฝ้าทูลถามปัญหานี้ เพื่อเพิกถอนความสงสัยของตนว่า

"หมู่สัตว์ยุ่งทั้งภายใน ยุ่งทั้งภายนอก
ถูกความยุ่งพาให้นุงนังแล้ว ข้าแต่พระโคดม
เพราะฉะนั้น ข้าพระองค์จึงขอทูลถามพระองค์ว่า
ใครพึงแก้ความยุ่งนี้ได้"[๒]

ปัญหานั้นมีเนื้อความย่อดังต่อไปนี้

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗,๑๙๒/๒๗๑-๒๗๒

[๒] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๖,๑๙๒/๒๗๑

คำนี้ว่า **ยุ่ง (ชฏา)** เป็นชื่อของตัณหาที่มีข่าย จริงอยู่ ตัณหานั้นชื่อว่าชัฏ **(ความยุ่ง)** เพราะมีความหมายว่าเป็นดุจชัฏ กล่าวคือข่ายแห่งเรียวหนามของพุ่มไผ่เป็นต้น โดยความหมายว่าเกี่ยวสอดไว้ เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปลุ่มๆ ดอนๆ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ก็ตัณหานี้นั้นเทพบุตรเรียกว่า **ยุ่งทั้งภายใน ยุ่งทั้งภายนอก** เพราะเกิดขึ้นทั้งในบริขารของตนและบริขารของผู้อื่น ทั้งในอัตภาพของตนและอัตภาพของผู้อื่น และทั้งในอายตนะภายในและอายตนะภายนอก หมู่สัตว์ถูกความยุ่งนั้นที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้ พาให้นุงนังแล้ว อธิบายว่า หมู่สัตว์กล่าวคือสัตตนิกายแม้ทั้งหมดนี้ถูกความยุ่งคือตัณหานั้นพาให้นุงนังแล้ว คือรัดรึงให้ลุ่มหลงแล้ว ได้แก่ตรึงไว้ให้นุงนังแล้ว เหมือนต้นไผ่เป็นต้นถูกความรกรุงรังแห่งกิ่งไผ่เป็นต้นพาให้นุงนังแล้ว ฉะนั้น ข้าแแต่พระโคดม ก็เพราะหมู่สัตว์ถูกความยุ่งพาให้นุงนังแล้วอย่างนี้ ฉะนั้น ข้าพระองค์จึงขอทูลถามพระองค์ คือเพราะเหตุฉะนี้นั้น ข้าพระองค์จึงขอทูลถามพระองค์ เทพบุตรทูลร้องเรียกพระผู้มีพระภาคโดยพระโคตรว่า**โคดม** บาทคาถาว่า **ใครพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ (โก อิมํ วิชฏเย ชฏํ)** ความว่า เทพบุตรทูลถามว่า ใครพึงแก้ คือใครจะพึงเป็นผู้สามารถที่จะแก้ความยุ่งนี้ คือที่เกี่ยวไตรธาตุ[๑] มุงบังตั้งอยู่แล้วอย่างนี้ได้

ก็พระผู้มีพระภาคผู้มีการเที่ยวไปแห่งญาณอันไม่ติดขัดในธรรมทั้งปวง ผู้ทรงเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ เป็นท้าวสักกะยิ่งกว่าท้าวสักกะ เป็นพรหมยิ่งกว่าพรหม ทรงแกล้วกล้าด้วยเวสารัชชญาณ ๔ ประการ ทรงไว้ซึ่งพระทศพลญาณ ทรงมีพระญาณอันอะไรๆ ขวางกั้นไม่ได้ ทรงมีพระจักษุโดยรอบ อันเทพบุตรทูลถามแล้วอย่างนี้ เมื่อจะทรงวิสัชนาเนื้อความนี้แก่เทพบุตรนั้น จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

---

[๑] คำว่า **ไตรธาตุ** หมายถึงกามภพ รูปภพ อรูปภพ **(**วิสุทฺธิ.ฏีกา ๑/๑/๖**)**

"นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ
ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิต และปัญญา
มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร
นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้"[๑]

[๒] บัดนี้ ข้าพเจ้าเมื่อจะพรรณนาเนื้อความ
อันต่างด้วยคุณมีศีลเป็นต้น แห่งพระคาถานี้
ที่พระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสไว้แล้ว
ตามความเป็นจริง

จักกล่าวทางแห่งวิสุทธิที่อิงอาศัยนัยแห่งเทศนา
ของพระมหาเถระทั้งหลายชาวมหาวิหาร ซึ่งมีวินิจฉัยหมดจดดี
อันทำความปราโมทย์แก่พระโยคีทั้งหลายในพระศาสนานี้
ผู้ได้บรรพชาที่ได้แสนยากในศาสนาของพระชินเจ้า เมื่อไม่รู้ทาง
อันสงเคราะห์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น อันเกษม อันตรง แห่งวิสุทธิ
แม้ต้องการวิสุทธิ ถึงพยายามอยู่ก็หาได้บรรลุวิสุทธิไม่

เมื่อข้าพเจ้ากล่าววิสุทธินั้นอยู่โดยเคารพ
ขอท่านสาธุชนแม้ทั้งปวงผู้ต้องการวิสุทธิ
จงตั้งใจฟังวิสุทธินั้นเถิด

[๓] พระนิพพานที่บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง ปราศจากมลทินทั้งปวง พึงทราบว่า **วิสุทธิ** ในคำว่า **วิสุทฺธิมคฺคํ** นั้น ทางแห่งวิสุทธินั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าวิสุทธิมรรค อุบายเป็นเครื่องบรรลุ ท่านเรียกว่า **มรรค (มคฺโค)** อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักกล่าววิสุทธิมรรคนั้น

ก็**วิสุทธิมรรค**นี้นั้น ในบางพระสูตรพระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยอำนาจแห่ง**ธรรมเพียงวิปัสสนาอย่างเดียว** ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗, ๑๙๒/๒๗๑-๒๗๒

"เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง
เมื่อนั้นย่อมหน่ายในทุกข์
นั่นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์"[๑]

ในบางพระสูตร ทรงแสดงไว้**ด้วยอำนาจแห่งฌานและปัญญา** ดังที่ตรัสไว้ว่า

"ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา
ปัญญาก็ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน
ผู้มีทั้งฌานและปัญญานั้นแล
จึงนับว่าอยู่ใกล้พระนิพพาน"[๒]

ในบางพระสูตร ทรงแสดง**ด้วยอำนาจแห่งกรรมเป็นต้น** ดังที่ตรัสไว้ว่า

"การงาน ๑ วิชชา ๑ ธรรม ๑
ศีล ๑ ชีวิตอันสูงสุด ๑
สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ด้วยธรรมนี้
หาใช่บริสุทธิ์ด้วยโคตรหรือทรัพย์ไม่"[๓]

ในบางพระสูตร ทรงแสดงไว้**ด้วยอำนาจแห่งศีลเป็นต้น** ดังที่ตรัสไว้ว่า

"บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา
มีจิตตั้งมั่นดี ปรารภความเพียร
อุทิศกายและใจตลอดกาลทุกเมื่อ
ย่อมข้ามโอฆะที่ข้ามได้ยาก"[๔]

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘
[๒] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๙
[๓] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๘๗/๔๔๐, สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๔๘/๖๒
[๔] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๙๖/๑๐๒-๑๐๓

ในบางพระสูตร ทรงแสดง**ด้วยอำนาจแห่งโพธิปักขิยธรรมมีสติปัฏฐาน**เป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ ฯลฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ"[๑]

แม้ในโพธิปักขิยธรรมมีสัมมัปปธานเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน ส่วนในปัญหาพยากรณ์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิสุทธิมรรค **ด้วยอำนาจแห่งไตรสิกขามีศีลสิกขา**เป็นต้น

[๔] ในพระคาถานั้น มีการพรรณนาโดยย่อดังต่อไปนี้ สองบทว่า **ดำรงอยู่แล้วในศีล (สีเล ปติฏฺฐาย)** ความว่า ตั้งอยู่แล้วในศีล ก็ภิกษุผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์อยู่นั่นแหละ ท่านเรียกว่า ตั้งอยู่แล้วในศีล ในคำนี้ว่า **สีเล ปติฏฺฐาย** เพราะเหตุนั้น ในคำนี้จึงมีความหมายดังนี้ว่า ดำรงอยู่แล้วในศีล เพราะบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ บทว่า **นระ (นโร)** ได้แก่ สัตว์ บทว่า **ผู้มีปัญญา (สปญฺโญ)** ความว่า ผู้มีปัญญาด้วยปัญญาในติเหตุกปฏิสนธิ ที่เกิดแต่กรรม บาทพระคาถาว่า **เจริญจิตและปัญญาอยู่ (จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ)** ความว่า เจริญสมาธิและวิปัสสนาอยู่ เพราะในคำนี้ว่า **จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ** สมาธิท่านแสดงด้วยศัพท์ที่มุ่งถึงจิต แต่วิปัสสนาท่านแสดงโดยชื่อว่าปัญญา คำว่า **มีความเพียร (อาตาปี)** ได้แก่ มีวิริยะจริงอยู่ วิริยะท่านเรียกว่า **ความเพียร (อาตาโป)** เพราะเป็นเครื่องเผากิเลสให้เร่าร้อน หรือให้ร้อนรน ความเพียรเครื่องเผากิเลสนั้นมีอยู่แก่ผู้นั้น เพราะเหตุนั้นผู้นั้นชื่อว่าผู้มีความเพียรเครื่องเผากิเลส ปัญญาท่านเรียกว่า เนปักกะ ในคำว่า **นิปโก** หมายความว่า ผู้ประกอบด้วยปัญญาที่เรียกว่า เนปักกะนั้น ก็ด้วยบทนี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปาริหาริกปัญญา (ปัญญาที่ใช้ไปในทางบริหารกัมมัฏฐาน) จริงอยู่ ในปัญหาพยากรณ์นี้ ปัญญามาถึง ๓ ครั้ง ในปัญญาทั้ง ๓ ครั้งนั้น ปัญญาที่ ๑ ชื่อว่าชาติปัญญา (ปัญญาที่มีมาแต่กำเนิด) ปัญญาที่ ๒ ชื่อว่าวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ ๓ ชื่อว่าปาริหาริกปัญญา เป็นหัวหน้านำในกิจทั้งปวง บทว่า

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑

ภิกฺขุ มีรูปวิเคราะห์ว่า นรชนใดย่อมเห็นภัยในสังสารวัฏ เพราะเหตุนั้น นรชนนั้นชื่อว่าผู้เห็นภัยในสังสารวัฏ บาทพระคาถาว่า **นรชนนั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ (โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ)** ความว่า นรชนผู้เห็นภัยนั้น คือผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ ด้วยศีลนี้ ๑ ด้วยสมาธิที่ทรงแสดงโดยธรรมมีจิตเป็นประธานนี้ ๑ ด้วยปัญญา ๓ ประการนี้ ๑ ด้วยความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลสให้เร่าร้อนนี้ ๑ ยืนอยู่บนแผ่นดินคือศีล และยกศัสตราคือวิปัสสนาปัญญาที่ลับดีแล้วที่ศิลาคือสมาธิขึ้นด้วยมือคือปาริหาริกปัญญา ที่กำลังแห่งความเพียรช่วยประคองแล้ว พึงแก้ คือพึงตัด ได้แก่พึงทำลายความยุ่งคือตัณหาแม้ทั้งหมดนั้น ที่ตกไปในสันดานของตน เปรียบเหมือนบุรุษยืนอยู่บนแผ่นดินแล้ว ยกศัสตราที่ลับดีแล้วขึ้นถางพุ่มไผ่ใหญ่ ฉะนั้น ก็ในขณะแห่งมรรค นรชนนี้ชื่อว่ากำลังแก้ความยุ่งนั้น ในขณะแห่งผล นระนี้ชื่อว่าแก้ความยุ่งได้แล้ว ย่อมเป็นทักขิไณยบุคคลชั้นเลิศของโลกพร้อมทั้งเทวโลก เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

"นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ
ดำรงอยู่แล้วในศีล เจริญจิต และปัญญา
มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร
นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้"[๑]

[๕] ในพระคาถานั้น นรชนนี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **ผู้มีปัญญา (สปญฺโญ)** ด้วยปัญญาใด ในปัญญานั้น กิจที่นรชนนั้นจะพึงทำย่อมไม่มี เพราะปัญญานั้นสำเร็จแก่เขาด้วยอานุภาพแห่งกรรมเก่านั่นเอง แต่นรชนนั้นเป็นผู้มีปกติทำโดยติดต่อด้วยอำนาจแห่งวิริยะ และเป็นผู้มีปกติทำด้วยสัมปชัญญะ ด้วยอำนาจแห่งปัญญาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคำนี้ว่า **อาตาปี นิปโก** ดำรงอยู่แล้วในศีล พึงเจริญสมถะและวิปัสสนาที่พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยอำนาจแห่งจิตและปัญญา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิสุทธิมรรคนี้ไว้ในพระคาถานั้น โดยหัวข้อคือศีล สมาธิ และปัญญา ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗,๑๙๒/๒๗๑-๒๗๒

ก็ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศไตรสิกขา ศาสนามีความงาม ๓ ประการ อุปนิสัยแห่งคุณวิเศษมีความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ ประการเป็นต้น การเว้นที่สุด ๒ ประการ และการเสพข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง อุบายเป็นเครื่องข้ามพ้นทุคติมีอบายเป็นต้น การละกิเลสด้วยอาการ ๓ ประการ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทษมีวีติกกมะเป็นต้น การชำระสังกิเลส ๓ ประการ และเหตุแห่งความเป็นพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น

ถามว่า ทรงประกาศอย่างไร

ตอบว่า ก็ในปัญหากรรมนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประกาศอธิสีลสิกขาด้วยศีล ทรงประกาศอธิจิตตสิกขาด้วยสมาธิ ทรงประกาศอธิปัญญาสิกขาด้วยปัญญา

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงประกาศความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนาด้วยศีลจริงอยู่ ศีลชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า "ก็อะไรชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ศีลที่บริสุทธิ์ดีแล้ว"[๑] และเพราะพระบาลีว่า "การไม่ทำบาปทั้งปวง"[๒] เป็นต้น ก็ศีลนั้นชื่อว่างาม เพราะนำคุณมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้นมาให้ พระผู้มีพระภาคทรงประกาศความงามในท่ามกลางด้วยสมาธิ จริงอยู่ สมาธิชื่อว่าเป็นท่ามกลางแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า "การทำกุศลให้ถึงพร้อม"[๓] เป็นต้น ก็สมาธินั้น ชื่อว่างาม เพราะนำคุณมีอิทธิวิธิเป็นต้นมาให้ พระผู้มีพระภาคทรงประกาศความงามในที่สุดแห่งพระศาสนาด้วยปัญญา จริงอยู่ ปัญญาชื่อว่าเป็นที่สุดแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า "การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"[๔] และเพราะพระศาสนามีปัญญายอดเยี่ยม ก็ปัญญานั้นชื่อว่างาม เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ทั้งในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งหลาย

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๙/๒๑๒

[๒] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐

[๓] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐

[๔] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

"ภูเขาศิลาล้วนเป็นแท่งทึบ
ย่อมไม่สะเทือนเพราะลม ฉันใด
บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหว
ในเพราะนินทาหรือสรรเสริญ ฉันนั้น"[๑]

ในทำนองเดียวกัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศอุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ ประการ ด้วยศีล จริงอยู่ บุคคลอาศัยศีลสมบัติจึงบรรลุวิชชา ๓ ประการได้ หาใช่อาศัยธรรมอื่นจากศีลสมบัตินั้นไม่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศอุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ ประการ ด้วยสมาธิ จริงอยู่ บุคคลอาศัยสมาธิสมบัติจึงบรรลุอภิญญา ๖ ประการได้ หาใช่อาศัยธรรมอื่นจากสมาธิสมบัตินั้นไม่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศอุปนิสัยแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทาด้วยปัญญา จริงอยู่ บุคคลอาศัยปัญญาสมบัติจึงบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ประการได้ หาใช่ด้วยเหตุอย่างอื่นไม่

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศการเว้นที่สุดกล่าวคือกามสุขัลลิกานุโยคด้วยศีล ได้ทรงประกาศการเว้นที่สุดกล่าวคืออัตตกิลมถานุโยคด้วยสมาธิ ได้ทรงประกาศการเสพข้อปฏิบัติสายกลางด้วยปัญญา

ในทำนองเดียวกัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศอุบายเป็นเครื่องข้ามพ้นอบายด้วยศีล ได้ทรงประกาศอุบายเป็นเครื่องข้ามพ้นกามธาตุด้วยสมาธิ ได้ทรงประกาศอุบายเป็นเครื่องข้ามพ้นภพทั้งปวงด้วยปัญญา

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศการละกิเลสด้วยอำนาจตทังคปหานด้วยศีล ได้ทรงประกาศการละกิเลสด้วยอำนาจวิกขัมภนปหานด้วยสมาธิ ได้ทรงประกาศการละกิเลสด้วยอำนาจสมุจเฉทปหานด้วยปัญญา

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๑/๕๓

ในทำนองเดียวกัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการก้าวล่วงกิเลสด้วยศีล ได้ทรงประกาศธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่กลุ้มรุมด้วยสมาธิ ได้ทรงประกาศธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยกิเลสด้วยปัญญา

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศการชำระธรรมอันเป็นเหตุเศร้าหมองคือทุจริตด้วยศีล ได้ทรงประกาศการชำระธรรมอันเป็นเหตุเศร้าหมองคือตัณหาด้วยสมาธิ ได้ทรงประกาศการชำระธรรมอันเป็นเหตุเศร้าหมองคือทิฏฐิด้วยปัญญา

ในทำนองเดียวกัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศเหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามีด้วยศีล ได้ทรงประกาศเหตุแห่งความเป็นพระอนาคามีด้วยสมาธิ ได้ทรงประกาศเหตุแห่งความเป็นพระอรหันต์ด้วยปัญญา จริงอยู่ พระโสดาบันพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า "เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล"[๑] พระสกทาคามีก็ทำนองเดียวกัน ส่วนพระอนาคามีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ"[๒] ส่วนพระอรหันต์พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา"[๓]

พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศเหตุ ๙ ประการเหล่านี้ คือ ไตรสิกขา ศาสนาที่มีความงาม ๓ ประการ อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ ประการเป็นต้น การเว้นที่สุดทั้ง ๒ ประการ และการเสพข้อปฏิบัติสายกลาง อุบายเป็นเครื่องข้ามพ้นทุคติมีอบายเป็นต้น การละธรรมอันเป็นเหตุเศร้าหมองด้วยอาการ ๓ ประการ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการก้าวล่วงกิเลสเป็นต้น การชำระธรรมอันเป็นเหตุเศร้าหมอง ๓ ประการ และเหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น และได้ทรงประกาศคุณ ๓ หมวดเหล่าอื่นเห็นปานนี้ ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้ ดังพรรณนามาฉะนี้แล

---

[๑] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗-๘๙/๓๑๓-๓๑๙

[๒] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘-๘๙/๓๑๕-๓๑๘

[๓] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗-๘๙/๓๑๓-๓๑๘

๑. สีลนิเทศ
ว่าด้วยเรื่องศีลโดยสรุปเป็นต้น

[๖] ก็**วิสุทธิมรรค**นี้แม้ที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้ โดยหัวข้อคือศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งสงเคราะห์ด้วยคุณเป็นอันมากอย่างนี้ ก็เป็นอันทรงแสดงไว้โดยย่อยิ่งนักทีเดียว เพราะเหตุนั้น จึงไม่เพียงพอเพื่อเป็นอุปการะแก่ชนทั้งปวง เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงความพิสดารแห่งวิสุทธิมรรคนั้น จึงมีปัญหากรรมนี้ปรารภศีลก่อนว่า

อะไรชื่อว่าศีล ที่ชื่อว่าศีลเพราะมีความหมายว่าอย่างไร ศีลนั้นมีลักษณะ รส (กิจ) ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานอย่างไร ศีลมีอานิสงส์อย่างไร ก็ศีลนี้มีกี่อย่าง และศีลนั้นมีอะไรเป็นเครื่องเศร้าหมอง มีอะไรเป็นเหตุให้ผ่องแผ้ว

ในปัญหากรรมนั้นมีวิสัชนาดังต่อไปนี้ ข้อว่า **อะไรชื่อว่าศีล (กึ สีลํ)** ความว่า ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้น ของบุคคลผู้เว้นขาดจากอกุศลธรรม มีปาณาติบาตเป็นต้น หรือของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติอยู่ (ชื่อว่าศีล) สมจริงดังคำที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคดังนี้ว่า “สองบทว่า **อะไรชื่อว่าศีล (กึ สีลํ)** ได้แก่ เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล สังวรชื่อว่าศีล อวีติกกมะ (ความไม่ล่วงละเมิด) ชื่อว่าศีล”[๑] บรรดาสภาวธรรมมีเจตนาเป็นต้นเหล่านั้น **เจตนาชื่อว่าศีล (เจตนา สีลํ นาม)** ได้แก่ เจตนาของบุคคลผู้เว้นขาดจากอกุศลธรรมมีปาณาติบาต เป็นต้น หรือของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติอยู่ **เจตสิกชื่อว่าศีล (เจตสิกํ สีลํ นาม)** ได้แก่ การงดเว้นของบุคคลผู้เว้นขาดจากอกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เจตนาชื่อว่าศีล ได้แก่ เจตนาในกรรมบถ ๗ ประการของบุคคลผู้ละอกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น เจตสิกชื่อว่าศีล ได้แก่ สภาวธรรมคืออนภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยนัยว่า “บุคคลละอภิชฌาในโลก มีใจปราศจากอภิชฌาอยู่” เป็นต้น[๒] ในคำนี้ว่า **สังวรชื่อว่าศีล**

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙-๔๐/๖๐-๖๑

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๗/๗๔

(สํวโร สีลํ) พึงทราบสังวร ๕ ประการ คือ (๑) ปาติโมกขสังวร (๒) สติสังวร (๓) ญาณสังวร (๔) ขันติสังวร (๕) วิริยสังวร บรรดาสังวร ๕ ประการนั้น สังวรนี้ในคำว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว (ประกอบ) เข้าไปถึงแล้วด้วยดีด้วยปาติโมกขสังวรนี้[๑] ชื่อว่า**ปาติโมกขสังวร (ปาติโมกฺขสํวโร)** สังวรนี้ในคำว่า ภิกษุย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์[๒] ชื่อว่า**สติสังวร (สติสํวโร)** สังวรนี้ในคำว่า

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)

กระแสเหล่าใดในโลก
สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้
เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย
ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้[๓]

ชื่อว่า**ญาณสังวร (ญาณสํวโร)** แม้การเสพปัจจัยก็ถึงการรวมลงในญาณสังวรนี้เหมือนกัน ส่วนสังวรที่มาแล้วโดยนัยว่า ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน เป็นต้น[๔] นี้ชื่อว่า**ขันติสังวร (ขนฺติสํวโร)** อนึ่ง สังวรที่มาแล้วโดยนัยว่า “บุคคลไม่ยอมรับกามวิตกที่เกิดขึ้น เป็นต้น[๕] นี้ชื่อว่า**วิริยสังวร (วีริยสํวโร นาม)** แม้อาชีวปาริสุทธิก็ถึงการรวมลงในวิริยสังวรนี้เหมือนกัน ดังนั้น สังวรแม้ทั้ง ๕ ประการนี้ และการเว้นขาดจากวัตถุที่ประจวบเข้าของเหล่ากุลบุตรผู้กลัวบาป แม้ทั้งหมดนี้พึงทราบว่า สังวรศีล สองบทว่า **ความไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล (อวีติกฺกโม สีลํ)** ได้แก่ ความไม่ล่วงละเมิดทางกายและทางวาจาของบุคคลผู้สมาทานศีลแล้ว ปัญหาว่าอะไรชื่อว่าศีล มีวิสัชนาเท่านี้ก่อน

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๑/๓๘๗

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๓

[๓] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๔/๓๔

[๔] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔/๒๔, องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๔๙-๕๕๐

[๕] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๖/๒๕, องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๕๐

[๗] บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในปัญหาที่เหลือดังต่อไปนี้ สองบทว่า **ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่าอย่างไร (เกนฏฺเฐน สีลํ)** ได้แก่ ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่ารวมไว้ด้วยดี ชื่อว่าการรวมไว้ด้วยดีนี้ ได้แก่อะไร ได้แก่การควบคุมไว้ด้วยดี หมายความว่า การที่กายกรรมเป็นต้นไม่กระจัดกระจายไป ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้มีระเบียบดี อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ความเข้าไปโอบอุ้มไว้ คือความเป็นที่รองรับด้วยอำนาจแห่งความเป็นที่ตั้งมั่นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย จริงอยู่ ท่านผู้รู้ลักษณะแห่งศัพท์ทั้งหลายย่อมยอมรับอรรถ (ความหมาย) ทั้ง ๒ ประการนี้เท่านั้นใน**สีล**ศัพท์นี้ ส่วนอาจารย์เหล่าอื่นย่อมพรรณนาอรรถในสีลศัพท์นี้ไว้แม้โดยนัยอย่างนี้ว่า มีอรรถว่ายอด มีอรรถว่าปกติ มีอรรถว่าเย็น มีอรรถว่าเยือกเย็นดี เป็นต้น

[๘] บัดนี้ ในคำนี้ว่า **ศีลนั้นมีลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานอย่างไร (กานสฺส ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานิ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้

การรวมเข้า**เป็นลักษณะ**ของศีลนั้นแม้ที่แตกต่างกัน
โดยส่วนเป็นอันมาก เหมือนความเป็นวิสัยที่จะพึงเห็นได้
เป็นลักษณะแห่งรูปที่แตกต่างกันโดยส่วนเป็นอันมาก ฉะนั้น

เหมือนอย่างว่า ความเป็นวิสัยที่จะพึงเห็นได้ เป็นลักษณะแห่งอายตนะคือรูปที่แตกต่างกันโดยความแตกต่างแห่งสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น โดยส่วนเป็นอันมาก เพราะแม้อายตนะคือรูปที่แตกต่างกันโดยความแตกต่างแห่งสีเขียวเป็นต้น ก็ไม่ล่วงพ้นความเป็นสภาวะที่จะพึงเห็นได้ ฉันใด การรวมเข้าที่ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจการรวมไว้ด้วยดี ซึ่งกายกรรมเป็นต้น และด้วยอำนาจความเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลายเป็นต้น นี้เท่านั้นชื่อว่าเป็นลักษณะของศีล แม้ที่แตกต่างกันโดยความต่างแห่งเจตนาเป็นต้น โดยส่วนเป็นอันมาก เพราะไม่ล่วงพ้นความรวมไว้ด้วยดีและความเป็นที่ตั้งมั่นไปได้ ฉันนั้น

ก็การกำจัดโทษเครื่องทุศีล และคุณที่หาโทษมิได้
ท่านเรียกชื่อว่า**รส** โดยความหมายว่าเป็นกิจและความถึงพร้อม

ของศีลนั้นที่มีลักษณะอย่างนี้

เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าศีลนี้ ว่าโดยรสที่มีความหมายว่าหน้าที่ พึงทราบว่ามีการกำจัดโทษเครื่องทุศีลเป็นหน้าที่ ว่าโดยรสที่มีความหมายว่าความถึงพร้อม พึงทราบว่ามีความไม่มีโทษเป็นความถึงพร้อม จริงอยู่ บรรดาลักษณะเป็นต้น กิจนั่นเองหรือความถึงพร้อม ท่านเรียกว่า รส

ศีลนี้นั้นมีความสะอาดเป็นปัจจุปัฏฐาน
อันวิญญูชนทั้งหลายพรรณนาไว้ว่า
ศีลนั้นมีหิริและโอตตัปปะเท่านั้นเป็น**ปทัฏฐาน**

ศีลนี้นั้นมีความสะอาดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา ความสะอาดใจ"[๑] เป็นปัจจุปัฏฐาน คือย่อมปรากฏ ได้แก่ย่อมถึงความเป็นสภาวะที่จะถือเอาโดยความเป็นสภาวะที่สะอาด ก็แลหิริและโอตตัปปะอันวิญญูชนทั้งหลายพรรณนาว่าเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น อธิบายว่า เป็นเหตุใกล้ชิด จริงอยู่ เมื่อมีหิริและโอตตัปปะ ศีลจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เมื่อไม่มีหิริและโอตตัปปะ ศีลก็เกิดขึ้นและตั้งอยู่ไม่ได้ บัณฑิตพึงทราบลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของศีล ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้เทอญ

ว่าด้วยอานิสงส์ของศีล

[๙] สองบทว่า **ศีลมีอะไรเป็นอานิสงส์ (กิมานิสํสํ สีลํ)** ความว่า มีการได้รับคุณเป็นอันมาก มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นต้นเป็นอานิสงส์ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า "อานนท์ ศีลที่เป็นกุศลมีอวิปฏิสาร(ความไม่ร้อนใจ)เป็นผล มีอวิปฏิสารเป็นอานิสงส์"[๒]

---

[๑] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๑-๑๒๒/๓๖๖-๓๖๗

[๒] องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๓๘๙

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสแม้อื่นอีกว่า “พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย อานิสงส์ ๕ ประการนี้ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล อานิสงส์ ๕ ประการแห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล อะไรบ้าง คือ

๑. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมได้กองโภคทรัพย์ใหญ่หลวง ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๒. คหบดีทั้งหลาย กิตติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมกระฉ่อนไป นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๓. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล จะเข้าไปยังบริษัทใดๆ จะเป็นขัตติยบริษัทก็ตาม พราหมณบริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมแกล้วกล้า ไม่เก้อเขินเข้าไปหา นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๔. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมไม่หลงลืมสติตาย นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๕. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล หลังจากตายแล้ว ย่อมไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล”[๑]

พระผู้มีพระภาคตรัสอานิสงส์แห่งศีลมากมายแม้อื่นอีก ซึ่งมีความเป็นที่รักและเป็นที่ชอบใจเป็นเบื้องต้น มีความสิ้นอาสวะเป็นที่สุด โดยนัยเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุหวังว่า เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่น่ายกย่อง ของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้มีปกติทำให้บริบูรณ์

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๙๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔-๙๕, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๗/๓๕๙-๓๖๐

ในศีลทั้งหลายเท่านั้น”[๑] ศีลซึ่งมีคุณมากมาย มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นต้นเป็นอานิสงส์ ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

อีกอย่างหนึ่ง

เว้นศีลใดเสียแล้ว ที่พึ่งของเหล่ากุลบุตรในพระ
ศาสนาย่อมไม่มี ใครเล่าจะพึงกล่าวการกำหนด
อานิสงส์ของศีลนั้นได้

น้ำคือศีลย่อมชำระมลทินใดของสัตว์มีชีวิตในโลก
นี้ได้ แม่น้ำใหญ่ทั้งหลาย คือแม่น้ำคงคาก็ดี แม่น้ำ
ยมุนาก็ดี แม่น้ำสรภูก็ดี แม่น้ำสรัสวดีก็ดี แม่น้ำ
นินนคาก็ดี แม่น้ำอจิรวดีก็ดี แม่น้ำมหีก็ดี ย่อมไม่
สามารถชำระมลทินนั้นได้

ศีลอันบริสุทธิ์ เยือกเย็นยิ่งนักนี้ที่บุคคลรักษาดีแล้ว
ย่อมระงับความเร่าร้อนใดของสัตว์ในโลกนี้ได้
ลมเจือฝนก็ระงับความเร่าร้อนนั้นไม่ได้
แม้แก่นจันทน์เหลืองก็ระงับไม่ได้
แก้วมุกดาก็ระงับไม่ได้ แก้วมณีก็ระงับไม่ได้
รัศมีอ่อน ๆ แห่งดวงจันทร์ก็ระงับไม่ได้

กลิ่นที่เสมอด้วยกลิ่นศีลที่ฟุ้งไปได้
ทั้งในที่ตามลมและทวนลมเท่า ๆ กัน จักมีแต่ที่ไหน

สิ่งอื่นที่จะเป็นบันไดขึ้นสู่สวรรค์
หรือเป็นประตูในการให้สัตว์เข้าไปสู่นครคือพระนิพพาน
ที่เสมอด้วยศีลจักมีแต่ที่ไหน

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๖๕-๖๗/๕๗

พระราชาผู้ประดับด้วยแก้วมุกดาและแก้วมณี
ยังไม่งามเหมือนนักพรตผู้ประดับด้วยเครื่องประดับ
คือศีลงดงามอยู่ฉะนั้น

ศีลย่อมกำจัดภัยมีการติเตียนตนเองได้เป็นต้น
โดยประการทั้งปวง ย่อมให้เกิดเกียรติและความร่าเริง
แก่บุคคลผู้มีศีลได้ทุกเมื่อ

บัณฑิตพึงทราบหัวข้อเรื่องอานิสงส์ของศีล
ที่เป็นรากเหง้าแห่งคุณ ซึ่งกำจัดกำลังแห่งโทษ
ด้วยประการฉะนี้

ว่าด้วยประเภทแห่งศีล

[๑๐] บัดนี้ จะวิสัชนาในคำที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า **ก็ศีลนี้มีกี่อย่าง (กติวิธํ เจตํ สีลํ)** ดังต่อไปนี้ ศีลทั้งหมดนี้นั่นแล **มีอย่างเดียว (เอกวิธํ)** โดยลักษณะคือการรวมไว้ด้วยดีของตนก่อน

ศีลมี ๒ ประการ (ทุวิธํ) ด้วยสามารถแห่งจาริตตศีลและวาริตตศีล อีกอย่างหนึ่ง มี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งอาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล มี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งวิรัติศีลและอวิรัติศีล มี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งนิสสิตศีลและอนิสสิตศีล มี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งกาลปริยันตศีลและอาปาณโกฏิกศีล มี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งสปริยันตศีลและอปริยันตศีล และมี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งโลกิยศีลและโลกุตตรศีล

ศีลมี ๓ ประการ (ติวิธํ) ด้วยสามารถแห่งหีนศีล มัชฌิมศีล และปณีตศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลมี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งอัตตาธิปไตยศีล โลกาธิปไตยศีล และธัมมาธิปไตยศีล มี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งปรามัฏฐศีล อปรามัฏฐศีล และปฏิปปัสสัทธิศีล มี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งวิสุทธศีล อวิสุทธศีล และเวมติกศีล และมี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งเสขศีล อเสขศีล และเนวเสกขนาเสกขศีล

ศีลมี ๔ ประการ (จตุพฺพิธํ) ด้วยสามารถแห่งหานภาคิยศีล ฐิติภาคิยศีล วิเสสภาคิยศีล และนิพเพธภาคิยศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลมี ๔ ประการ ด้วยสามารถแห่งภิกขุศีล ภิกขุนีศีล อนุปสัมปันนศีล และคหัฏฐศีล มี ๔ ประการ ด้วยสามารถแห่งปกติศีล อาจารศีล ธัมมตาศีล และปุพพเหตุกศีล และมี ๔ ประการ ด้วยสามารถแห่งปาติโมกขสังวรศีล อินทรียสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสสิตศีล

ศีลมี ๕ ประการ (ปญฺจวิธํ) ด้วยสามารถแห่งปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น สมจริงดังคำที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคดังนี้ว่า "ศีล ๕ ประการ คือ

๑. ศีลคือความบริสุทธิ์อันมีที่สุด (ปริยันตปาริสุทธิศีล)

๒. ศีลคือความบริสุทธิ์อันไม่มีที่สุด (อปริยันตปาริสุทธิศีล)

๓. ศีลคือความบริสุทธิ์บริบูรณ์ (ปริปุณณปาริสุทธิศีล)

๔. ศีลคือความบริสุทธิ์ที่ไม่ยึดมั่นด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิ (อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล)

๕. ศีลคือความบริสุทธิ์เพราะการสงบระงับ (ปฏิปปัสสัทธิปาริสุทธิศีล)[๑]

อีกอย่างหนึ่ง ศีลมี ๕ ประการด้วยสามารถแห่งปหานศีล เวรมณีศีล เจตนาศีล สังวรศีล และอวีติกกมศีล

[๑๑] บรรดาศีลเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในหมวดศีลอย่างเดียวตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล พึงทราบวินิจฉัยในหมวดศีล ๒ ประการดังนี้ การบำเพ็ญสิกขาบท ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า "สิ่งนี้ควรทำ" ชื่อว่า**จาริตตศีล (จาริตฺตํ)** การไม่ทำตามสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ว่า "สิ่งนี้ไม่ควรทำ" ชื่อว่า**วาริตตศีล (วาริตฺตํ)** ในจาริตตศีลและวาริตตศีลทั้ง ๒ ประการนั้น มีอธิบายคำดังนี้ ที่ชื่อว่าจาริตตศีล เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ประพฤติ คือดำเนินไปโดย

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗

ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ที่ชื่อว่าวาริตตศีล เพราะมีความหมายว่าเป็นเครื่องป้องกัน คือรักษาข้อที่พระองค์ทรงห้าม บรรดาศีลทั้ง ๒ ประการนั้น ความสำเร็จแห่งศรัทธาและวิริยะ ชื่อว่าจาริตตศีล ความสำเร็จแห่งศรัทธา ชื่อว่าวาริตตศีล ศีลมี ๒ ประการด้วยสามารถแห่งจาริตตศีลและวาริตตศีล ด้วยประการอย่างนี้

(ศีล ๒ ประการ หมวดที่ ๒)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๒ ประการหมวดที่ ๒ ดังต่อไปนี้ มรรยาทที่สูงส่ง ชื่อว่า**อภิสมาจาร (อภิสมาจาโร)** อภิสมาจารนั่นแหละ ชื่อว่า**อาภิสมาจาริกะ (อาภิสมาจาริกํ)** อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติปรารภอภิสมาจาร ชื่อว่าอาภิสมาจาริกสิกขาบท คำนี้ว่า **อาภิสมาจาริกะ** เป็นชื่อของศีลที่เหลือจากอาชีวัฏฐมกศีล ศีลเป็นภาวะเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**อาทิพรหมจริยกศีล (อาทิพฺรหฺมจริยกํ)** คำนี้ว่า **อาทิพรหมจริยกะ** เป็นชื่อของอาชีวัฏฐมกศีล จริงอยู่ อาชีวัฏฐมกศีลนั้น ชื่อว่าเป็นภาวะเบื้องต้นแห่งมรรค เพราะเป็นศีลที่บุคคลจะต้องชำระให้หมดจดในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “กายกรรม วจีกรรม (และ) อาชีวะของเขาจัดว่าบริสุทธิ์ดีแล้วในเบื้องต้นทีเดียว”[๑] อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เป็นสิกขาบทเล็กน้อย” นี้จัดเป็นอาภิสมาจาริกศีล ที่เหลือจัดเป็นอาทิพรหมจริยกศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่นับเนื่องในอุภโตวิภังค์ จัดเป็นอาทิพรหมจริยกศีล ศีลที่นับเนื่องในขันธกวัตร จัดเป็นอาภิสมาจาริกศีล อาทิพรหมจริยกศีลจะสมบูรณ์ได้ ก็เพราะความสมบูรณ์แห่งอาภิสมาจาริกศีลนั้น เพราะเหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุนั้นซึ่งยังไม่บำเพ็ญอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ จักบำเพ็ญอาทิพรหมจริยกธรรมให้บริบูรณ์ได้”[๒] ศีลมี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งอาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล ด้วยประการอย่างนี้

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐

[๒] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๑/๒๔

(ศีล ๒ ประการ หมวดที่ ๓)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๒ ประการหมวดที่ ๓ ดังต่อไปนี้ เหตุเพียงการเว้นขาดจากอกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า**วิรัติศีล (วิรติสีลํ)** เหตุที่เหลือมีเจตนาเป็นต้น ชื่อว่า**อวิรัติศีล (อวิรติสีลํ)** ศีลมี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งวิรัติศีลและอวิรัติศีล ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๒ ประการ หมวดที่ ๔)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๒ ประการหมวดที่ ๔ ดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่านิสสัยได้แก่ นิสสัย ๒ ประการ คือ ตัณหานิสสัยและทิฏฐินิสสัย ในนิสสัย ๒ ประการนั้น ศีลที่บุคคลหวังสมบัติในภพอย่างนี้ว่า "ข้าพเจ้าจักได้เป็นเทพหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่งด้วยศีลนี้"[๑] แล้วประพฤติ นี้จัดเป็น**ตัณหานิสสิตศีล (ตณฺหานิสฺสิตํ)** ศีลที่บุคคลประพฤติปฏิบัติเพื่อความเห็นอันบริสุทธิ์อย่างนี้ว่า "ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล" นี้จัดเป็น**ทิฏฐินิสสิตศีล (ทิฏฺฐินิสฺสิตํ)** ก็โลกุตตรศีลก็ดี โลกิยศีลที่เป็นองค์สนับสนุนโลกุตตรศีลนั้นเท่านั้นก็ดี นี้จัดเป็น**อนิสสิตศีล (อนิสฺสิตํ)** ศีลมี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งนิสสิตศีลและอนิสสิตศีลอย่างนี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๒ ประการ หมวดที่ ๕)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๒ ประการหมวดที่ ๕ ดังต่อไปนี้ ศีลที่บุคคลสมาทานทำการกำหนดเวลา ชื่อว่า**กาลปริยันตศีล (กาลปริยนฺตํ)** ศีลที่บุคคลสมาทานจนตลอดชีวิตแล้วประพฤติเช่นนั้นเหมือนกัน ชื่อว่า**อาปาณโกฏิกศีล (อาปาณโกฏิกํ)** ศีลมี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งกาลปริยันตศีลและอาปาณโกฏิกศีล ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๐๙, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๘๖/๒๐๐, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๐๖/๓๔๙, องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๕๐/๘๔

(ศีล ๒ ประการ หมวดที่ ๖)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๒ ประการหมวดที่ ๖ ดังต่อไปนี้ ศีลที่มีความเห็นเป็นที่สุดด้วยสามารถแห่งลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิต ชื่อว่า**สปริยันตศีล (สปริยนฺตํ นาม)** ศีลที่ตรงกันข้าม ชื่อว่า**อปริยันตศีล (อปริยนฺตํ)** สมจริงดังคำที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ดังนี้ว่า "ศีลที่มีที่สุดนั้น เป็นอย่างไร คือ ศีลที่มีลาภเป็นที่สุดก็มี ศีลที่มียศเป็นที่สุดก็มี ศีลที่มีญาติเป็นที่สุดก็มี ศีลที่มีอวัยวะเป็นที่สุดก็มี ศีลที่มีชีวิตเป็นที่สุดก็มี ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้น เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ ล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ได้สมาทานไว้ เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการณ์ ศีลนี้ชื่อว่ามีลาภเป็นที่สุด"[๑] แม้ศีลนอกนี้ ก็พึงอธิบายให้พิสดารโดยอุบายนี้เหมือนกัน แม้ในการวิสัชนาอปริยันตศีล ท่านก็กล่าวไว้ว่า "ศีลไม่มีลาภเป็นที่สุดนั้น เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้ความคิดที่จะล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ได้สมาทานไว้ เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการณ์ ก็ไม่ให้เกิดขึ้น เขาจักล่วงละเมิดได้อย่างไร ศีลนี้ชื่อว่าไม่มีลาภเป็นที่สุด"[๒] แม้ศีลนอกนี้ก็พึงอธิบายให้พิสดารโดยอุบายนี้เหมือนกัน ศีลมี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งสปริยันตศีลและอปริยันตศีล ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๒ ประการ หมวดที่ ๗)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๒ ประการหมวดที่ ๗ ดังต่อไปนี้ ศีลที่มีอาสวะแม้ทั้งหมด จัดเป็น**โลกิยศีล (โลกิยํ)** ศีลที่ไม่มีอาสวะ จัดเป็น**โลกุตตรศีล (โลกุตฺตรํ)** ในศีลทั้ง ๒ ประการนั้น โลกิยศีลย่อมนำภพพิเศษมาให้ และเป็นองค์สนับสนุนการสลัดออกจากภพ เหมือนที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม ความสำรวมเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อน ความไม่เดือดร้อนเพื่อประโยชน์แก่ปราโมทย์ ปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ปีติ ปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๘

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙

ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่สุข สุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ความรู้เห็นตามความเป็นจริง ความรู้เห็นตามความเป็นจริงเพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย ความเบื่อหน่ายเพื่อประโยชน์แก่ความคายกำหนัด ความคายกำหนัดเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน การกล่าวมีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์ การปรึกษามีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์ (และ) ความเป็นปัจจัยแก่กันมีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์ ความเงี่ยโสตสดับมีอนุปาทาปรินิพพานนั่นเป็นประโยชน์ นี้คือความพ้นวิเศษแห่งจิต เพราะไม่ถือมั่น”[๑] โลกุตตรศีลย่อมนำการสลัดออกจากภพมาให้และเป็นภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณ ศีลมี ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งโลกิยศีลแและโลกุตตรศีล ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๓ ประการ หมวดที่ ๑)

[๑๒] บรรดาศีล ๓ หมวด ในศีล ๓ ประการหมวดที่ ๑ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยฉันทะ จิตตะ วิริยะ หรือวิมังสาอย่างต่ำ จัดเป็น**หีนศีล (หีนํ)** ที่ประพฤติด้วยฉันทะเป็นต้นอย่างกลาง จัดเป็น**มัชฌิมศีล (มชฺฌิมํ)** ที่ประพฤติด้วยฉันทะเป็นต้นอย่างประณีต จัดเป็น**ปณีตศีล (ปณีตํ)** อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่สมาทานเพราะต้องการยศ จัดเป็นหีนศีล ที่สมาทานเพราะต้องการผลบุญ จัดเป็นมัชฌิมศีล ศีลที่สมาทานเพราะอาศัยความเป็นอริยบุคคล ด้วยคิดว่า “สิ่งนี้ควรทำแท้” จัดเป็นปณีตศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่เศร้าหมองเพราะเหตุมีการยกตนข่มท่านเป็นต้นอย่างนี้ว่า “เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล[๒] ส่วนภิกษุอื่นเหล่านี้เป็นผู้ทุศีล มีบาปธรรม” จัดเป็นหีนศีล โลกิยศีลที่ไม่เศร้าหมอง จัดเป็นมัชฌิมศีล โลกุตตรศีล จัดเป็นปณีตศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่บุคคลประพฤติเพื่อต้องการภพและโภคทรัพย์ด้วยอำนาจแห่งตัณหา จัดเป็นหีนศีล ที่บุคคลประพฤติเพื่อความหลุดพ้นของตน จัดเป็นมัชฌิมศีล ปารมิตาศีลที่บุคคลประพฤติเพื่อต้องการความ

---

[๑] วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๖๖/๕๕๒

[๒] ดูเทียบ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๑๙/๓๕๒

หลุดพ้นแห่งสรรพสัตว์ จัดเป็นปณีตศีล ศีลมี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งหีนศีล มัชฌิมศีล และปณีตศีล ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๓ ประการ หมวดที่ ๒)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๓ ประการหมวดที่ ๒ ดังต่อไปนี้ ศีลที่บุคคลผู้หนักในตน มุ่งจะละสิ่งที่ไม่ควรแก่ตน ประพฤติด้วยความเคารพในตน จัดเป็น**อัตตาธิปไตยศีล (อตฺตาธิปเตยฺยํ)** ศีลที่บุคคลผู้หนักในโลก มุ่งที่จะหลีกเลี่ยงคำติเตียนของชาวโลก ประพฤติด้วยความเคารพในชาวโลก จัดเป็น**โลกาธิปไตยศีล (โลกาธิปเตยฺยํ)** ศีลที่บุคคลผู้หนักในธรรม มุ่งจะบูชาความที่ธรรมนั้นเป็นธรรมยิ่งใหญ่ ประพฤติด้วยความเคารพในธรรม จัดเป็น**ธัมมาธิปไตยศีล (ธมฺมาธิปเตยฺยํ)** ศีลมี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งอัตตาธิปไตยศีลเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๓ ประการ หมวดที่ ๓)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๓ ประการหมวดที่ ๓ ดังต่อไปนี้ ศีลที่ท่านเรียกว่า นิสสิตศีล ในศีลหมวด ๒ ชื่อว่า**ปรามัฏฐศีล (ปรามฏฺฐํ)** เพราะถูกตัณหาและทิฏฐิลูบคลำ ศีลที่เป็นองค์สนับสนุนมรรคของกัลยาณปุถุชน และศีลที่สัมปยุตด้วยมรรคของเสขบุคคล ชื่อว่า**อปรามัฏฐศีล (อปรามฏฺฐํ)** ศีลที่สัมปยุตด้วยผลของเสขบุคคลและอเสขบุคคล ชื่อว่า**ปฏิปปัสสัทธศีล (ปฏิปฺปสฺสทฺธํ)** ศีลมี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งปรามัฏฐศีลเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๓ ประการ หมวดที่ ๔)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๓ ประการหมวดที่ ๔ ดังต่อไปนี้ ศีลที่ผู้ไม่ต้องอาบัติบำเพ็ญแล้วก็ดี ต้องแล้วทำคืนอีกก็ดี ชื่อว่า**วิสุทธศีล (วิสุทฺธํ)** ศีลที่ภิกษุต้องอาบัติแล้วแต่ยังไม่ได้ทำคืน ชื่อว่า**อวิสุทธศีล (อวิสุทฺธํ)** ศีลของภิกษุผู้มีความสงสัยในวัตถุก็ดี ในอาบัติก็ดี ในอัชฌาจารก็ดี ชื่อว่า**เวมติกศีล (เวมติกสีลํ นาม)** ในศีลเหล่านั้น พระโยคีควรทำอวิสุทธศีลให้บริสุทธิ์ ในเวมติกศีล พระโยคีอย่าทำความล่วง

ละเมิดวัตถุ พึงกำจัดความสงสัยเสีย ความผาสุกจักมีแก่เธอได้ ด้วยประการฉะนี้ ศีลมี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งวิสุทธศีลเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๓ ประการ หมวดที่ ๕)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๓ ประการหมวดที่ ๕ ดังต่อไปนี้ ศีลที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ๔ ประการและสามัญญผล ๓ ประการชื่อว่า**เสขศีล (เสกฺขํ)** ศีลที่สัมปยุตด้วยอรหัตตผล ชื่อว่า**อเสขศีล (อเสกฺขํ)** ศีลที่เหลือ ชื่อว่า**เนวเสกขนาเสกขศีล (เนวเสกฺขนาเสกฺขํ)** ศีลมี ๓ ประการ ด้วยสามารถแห่งเสขศีลเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า แม้ปกติของเหล่าสัตว์นั้นๆ ในโลก ท่านก็เรียกว่าศีล ที่ท่านหมายถึงกล่าวว่า "ผู้นี้มีสุขเป็นปกติ ผู้นี้มีทุกข์เป็นปกติ ผู้นี้มีความทะเลาะเป็นปกติ ผู้นี้มีการประดับเป็นปกติ" เพราะเหตุนั้น โดยปริยายนี้ ศีลจึงมี ๓ ประการ คือ กุศลศีล อกุศลศีล อัพยากตศีล"[๑] ศีลมี ๓ ประการ แม้ด้วยสามารถแห่งกุศลศีลเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ ในศีล ๓ ประการนั้น อกุศลศีลไม่สมกับอาการแม้อย่างหนึ่ง ในบรรดาอาการมีลักษณะเป็นต้น แห่งศีลที่ท่านประสงค์ในความหมายนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่นำมารวมเข้าในศีลนิเทศนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าศีลนั้นมี ๓ ประการ ตามนัยดังได้กล่าวแล้วนั่นเทียว

(ศีล ๔ ประการ หมวดที่ ๑)

[๑๓] ในศีล ๔ หมวด พึงทราบวินิจฉัยในศีล ๔ ประการหมวดที่ ๑ ดังต่อไปนี้

ภิกษุใดในพระศาสนานี้คบแต่คนทุศีล ไม่คบคนมีศีล
เป็นคนเขลา ไม่เห็นโทษในการล่วงละเมิดวัตถุ

เป็นผู้มากไปด้วยความดำริผิด ไม่รักษาอินทรีย์
ศีลของภิกษุเห็นปานนี้นั้นจัดเป็น**หานภาคิยศีล**

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๖๐

ส่วนภิกษุใดในพระศาสนานี้
เป็นผู้มีใจเบิกบานด้วยศีลสมบัติ
ไม่ยังจิตให้เกิดขึ้นในการหมั่นประกอบกัมมัฏฐาน

ศีลนั้นของภิกษุนั้น ผู้พอใจด้วยคุณเพียงศีล
ผู้ไม่พยายามเพื่อบรรลุคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป
จัดเป็น**ฐิติภาคิยศีล**

ส่วนภิกษุใดมีศีลถึงพร้อมแล้ว
ย่อมพยายามเพื่อต้องการจะได้สมาธิ
ศีลของภิกษุนี้นั้น จัดเป็น**วิเสสภาคิยศีล**

ภิกษุใดไม่พอใจด้วยคุณเพียงศีล
หมั่นประกอบนิพพิทาอยู่
ศีลของภิกษุนี้นั้น จัดเป็น**นิพเพธภาคิยศีล**

ศีลมี ๔ ประการ ด้วยสามารถแห่งหานภาคิยศีลเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๔ ประการ หมวดที่ ๒)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๔ ประการหมวดที่ ๒ ดังต่อไปนี้ สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติปรารภภิกษุ และที่ภิกษุจะต้องรักษา เพราะเป็นพระบัญญัติสำหรับภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า**ภิกษุศีล (ภิกฺขุสีลํ)** สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภภิกษุณีและที่ภิกษุณีจะต้องรักษา เพราะเป็นบัญญัติสำหรับภิกษุณีเหล่านั้น ชื่อว่า**ภิกขุนีศีล (ภิกฺขุนิสีลํ)** ศีล ๑๐ ประการของสามเณรและสามเณรี ชื่อว่า**อนุปสัมปันนศีล (อนุปสมฺปนฺนสีลํ)** สิกขาบท ๕ ประการด้วยสามารถแห่งนิจศีลของอุบาสกและอุบาสิก หรือเมื่อมีอุตสาหะ ก็พึงรักษาสิกขาบท ๑๐ ประการ (หรือ) สิกขาบท ๘ ประการด้วยสามารถแห่งองค์อุโบสถ ชื่อว่า**คหัฏฐศีล (คหฏฺฐสีลํ)** ศีลมี ๔ ประการด้วยสามารถแห่งภิกขุศีลเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๔ ประการ หมวดที่ ๓)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๔ ประการหมวดที่ ๓ ดังต่อไปนี้ ความไม่ล่วงละเมิด (ศีล ๕) ของมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีป ชื่อว่า**ปกติศีล (ปกติสีลํ)** มรรยาทและจารีตของตนๆ แห่งตระกูล ถิ่น และลัทธิปาสัณฑะ ชื่อว่า**อาจารศีล (อาจารสีลํ)** ศีลของมารดาพระโพธิสัตว์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "อานนท์ นี้เป็นธรรมดา เมื่อพระโพธิสัตว์ก้าวลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา[๑] ความพอใจที่ประกอบด้วยกามคุณในบุรุษย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระมารดาพระโพธิสัตว์"[๒] ชื่อว่า**ธัมมตาศีล (ธมฺมตาสีลํ)** ศีลในชาตินั้นๆ ของสัตว์ผู้มีสันดานหมดจด มีพระมหากัสสปะเป็นต้นและของพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า**ปุพพเหตุกศีล (ปุพฺพเหตุกสีลํ)** ศีลมี ๔ ประการ ด้วยสามารถแห่งปกติศีลเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

(ศีล ๔ ประการ หมวดที่ ๔)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในศีล ๔ ประการหมวดที่ ๔ ดังต่อไปนี้ ศีลที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ภิกษุในศาสนานี้ เป็นผู้สำรวมด้วยปาติโมกขสังวรอยู่ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย"[๓] ชื่อว่า**ปาติโมกขสังวรศีล (ปาติโมกฺขสํวรสีลํ)** ส่วนศีลที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ภิกษุนั้นเห็นรูปทางตา ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมในจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จักเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ฟังเสียงทางหู ฯลฯ ดมกลิ่นทางจมูก ฯลฯ ลิ้มรสทางลิ้น ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ฯลฯ รู้ธรรมารมณ์ทางใจ แล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมในมนินทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘-๓๒/๑๑-๑๔, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๐๓/๒๓๗

[๒] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑/๑๒, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๐๓/๒๓๗-๒๓๘

[๓] ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕

คืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษามนินทรีย์ ถึงความสำรวมในมนินทรีย์”[๑] ชื่อว่า**อินทรียสังวรศีล (อินฺทฺริยสํวรสีลํ)** ส่วนการงดเว้นจากมิจฉาชีพที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติเพราะอาชีพเป็นเหตุ เพราะอาชีพเป็นตัวการณ์ และด้วยสามารถแห่งบาปธรรมทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้คือความหลอกลวง การพูดป้อยอ การทำนิมิต การบีบบังคับ การแสวงหาลาภด้วยลาภ เพราะอาชีพเป็นเหตุ เพราะอาชีพเป็นตัวการณ์ ชื่อว่า**อาชีวปาริสุทธิศีล (อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ)** การบริโภคปัจจัย ๔ ที่บริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยนัยว่า “ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงใช้สอยจีวร เพียงเพื่อกำจัดความหนาวเป็นต้น”[๒] ชื่อว่า**ปัจจยสันนิสสิตศีล (ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ นาม)**

ปาติโมกขสังวรศีล

[๑๔] ในศีลเหล่านั้น มีคำวินิจฉัยพร้อมทั้งพรรณนาตามลำดับบทตั้งแต่ต้นไปดังต่อไปนี้ บทว่า **นี้ (อิธ)** ได้แก่ ในพระศาสนานี้ ที่ชื่อว่า**ภิกษุ (ภิกฺขุ)** ได้แก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา ที่ได้โวหารอย่างนั้น เพราะเห็นภัยในสังสารวัฏ หรือเพราะเป็นผู้ทรงผ้าที่ถูกทำลายเป็นต้น ศีลที่เป็นสิกขาบท ชื่อว่าปาติโมกข์ ในคำนี้ว่า **ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต** จริงอยู่ ศีลที่เป็นสิกขาบทนั้นท่านเรียกว่า **ปาติโมกข์** เพราะปลด คือเปลื้องบุคคลผู้พิทักษ์ คือรักษาศีลนั้น ให้พ้นจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น ความสำรวมชื่อว่าสังวร คำนี้ว่า **สังวร** เป็นชื่อแห่งความไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา สังวรคือปาติโมกข์ ชื่อว่าปาติโมกขสังวร ภิกษุผู้สำรวมแล้วอธิบายว่า เข้าถึงแล้ว คือประกอบแล้วด้วยสังวรคือปาติโมกข์นั้น ชื่อว่าผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวร บทว่า **ย่อมอยู่ (วิหรติ)** ได้แก่ ย่อมผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งคำว่า **ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร (อาจารโคจร-**

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒-๗๓, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๒/๒๒, ๔๑๑/๔๔๘-๔๔๙, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๙.

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒, องฺ.ฉกฺก (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๔๘.

สมฺปนฺโน) เป็นต้น ตามนัยที่มาแล้วในพระบาลีนั่นเทียว สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า บทว่า **ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร (อาจารโคจรสมฺปนฺโน)** ความว่า อาจาระก็มี อนาจาระก็มี

บรรดา ๒ ประการนั้น **อนาจาระ (อนาจาโร)** เป็นอย่างไร คือ ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่าอนาจาระ ความเป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมด ก็ชื่อว่าอนาจาระ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้เลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้ เครื่องสนาน และไม้สีฟันบ้าง ด้วยการวางตนต่ำบ้าง ด้วยการพูดทีเล่นทีจริงดุจแกงถั่วบ้าง ด้วยการรับเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยการเดินรับใช้บ้าง (ด้วยเป็นบุรุษไปรษณีย์) ด้วยมิจฉาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจบ้าง นี้เรียกว่าอนาจาระ

บรรดา ๒ ประการนั้น **อาจาระ (อาจาโร)** เป็นอย่างไร คือ ความไม่ล่วงละเมิด (อาบัติ ๗ กอง) ทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่าอาจาระ ศีลสังวรแม้ทั้งหมด ก็ชื่อว่าอาจาระ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้ เครื่องสนาน และไม้สีฟันบ้าง ด้วยการวางตนต่ำบ้าง ด้วยการพูดทีเล่นทีจริงดุจแกงถั่วบ้าง ด้วยการรับเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยการเดินรับใช้บ้าง ด้วยมิจฉาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจบ้าง นี้เรียกว่าอาจาระ

บทว่า **โคจร (โคจโร)** ได้แก่ โคจรก็มี อโคจรก็มี

บรรดา ๒ ประการนั้น **อโคจร (อโคจโร)** เป็นอย่างไร คือ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจรบ้าง มีหญิงหม้าย สาวเทื้อ บัณเฑาะก์ ภิกษุณี และโรงดื่มเป็นโคจรบ้าง เป็นผู้คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกของเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีที่ไม่สมควรบ้าง ก็หรือว่า

ย่อมเสพ ย่อมคบ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ไม่เป็นดุจโรงดื่ม ด่าและบริภาษ ไม่มุ่งประโยชน์ ไม่มุ่งประโยชน์เกื้อกูล ไม่มุ่งความผาสุก ไม่มุ่งความเกษมจากโยคะแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาเห็นปานนั้น นี้เรียกว่าอโคจร

บรรดา ๒ ประการนั้น **โคจร (โคจโร)** เป็นอย่างไร คือ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ไม่เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร ฯลฯ ไม่เป็นผู้มีโรงดื่มเป็นโคจร ไม่อยู่คลุกคลีกับพระราชา ฯลฯ กับสาวกเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีที่ไม่สมควรบ้าง ก็หรือว่า ย่อมเสพ ย่อมคบ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ตระกูลที่มีศรัทธา เลื่อมใส เป็นดุจโรงดื่ม รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ อบอวลไปด้วยลมฤๅษี มุ่งประโยชน์ ฯลฯ มุ่งความเกษมจากโยคะแก่ภิกษุ ฯลฯ อุบาสิกาเห็นปานนั้น นี้เรียกว่าโคจร ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เป็นผู้เข้ามาถึง เข้ามาถึงพร้อม เป็นผู้เข้าไปถึง เข้าไปถึงพร้อม ประกอบแล้วด้วยอาจาระนี้ และโคจรนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร[๑]

อีกอย่างหนึ่ง ในปาติโมกขศีลนิเทศนี้ บัณฑิตพึงทราบอาจาระและโคจร โดยนัยดังต่อไปนี้ จริงอยู่ อนาจารมี ๒ ประการ คือ (๑) อนาจารทางกาย (๒) อนาจารทางวาจา บรรดา ๒ ประการนั้น **อนาจารทางกาย (กายิโก อนาจาโร)** เป็นอย่างไร คือ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ แม้อยู่ในหมู่สงฆ์ ก็ไม่ทำความยำเกรง ยืนเบียดเสียดบ้าง นั่งเบียดเสียดบ้าง ยืนบังหน้าบ้าง นั่งบังหน้าบ้าง นั่งบนอาสนะสูงบ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพูดบ้าง แกว่งแขนพูดบ้าง เมื่อภิกษุผู้เถระไม่สวมรองเท้าเดินจงกรมอยู่ ก็สวมรองเท้าเดินจงกรมบ้าง เมื่อภิกษุเถระเดินจงกรมบนลานจงกรมต่ำ ก็เดินจงกรมบนลานจงกรมสูง เมื่อภิกษุเถระเดินจงกรมบนพื้นดิน ก็เดินจงกรมบนลานกรม ย่อมยืนแทรกแซงภิกษุเถระบ้าง นั่งแทรกแซงบ้าง ห้ามภิกษุใหม่ด้วยอาสนะบ้าง ยังไม่ทันขอโอกาสภิกษุเถระ ก็ใส่ฟืนเข้าไปในเรือนไฟ ปิดประตูเสียบ้าง ย่อมลงเบียดเสียดภิกษุเถระที่ท่าน้ำบ้าง ลงก่อนบ้าง สรงน้ำเบียดเสียดบ้าง

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๓-๕๑๔/๓๘๗-๓๘๘

สรงน้ำก่อนบ้าง ขึ้นเบียดเสียดบ้าง ขึ้นก่อนบ้าง เมื่อภิกษุเถระเข้าไปยังละแวกบ้าน ย่อมเดินเบียดเสียดภิกษุเถระบ้าง เดินไปก่อนบ้าง เดินแซงขึ้นหน้าบ้าง ผลุนผลันเข้าไปในห้องเล็กที่ซ่อนเร้นปกปิดของตระกูลบ้าง ในห้องที่กุลสตรี กุลกุมารีนั่งอยู่บ้าง ลูบคลำศีรษะเด็กเล่นบ้าง นี้เรียกว่าอนาจารทางกาย[๑]

บรรดา ๒ ประการนั้น **อนาจารทางวาจา (วาจสิโก อนาจาโร)** เป็นอย่างไร คือ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ แม้อยู่ในหมู่สงฆ์ ก็ไม่ได้ทำความยำเกรง ยังมิได้ขอโอกาสภิกษุเถระ ก็กล่าวธรรม ตอบปัญหา สวดปาติโมกข์ ยืนพูดบ้าง แกว่งแขนพูดบ้าง แม้เข้าไปสู่ละแวกบ้าน ก็กล่าวกับสตรีหรือกุมารีอย่างนี้ว่า "นี่แน่ะแม่ผู้มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรชื่อนี้ อะไรมีไหม ข้าวต้มมีไหม ข้าวสวยมีไหม ของขบเคี้ยวมีไหม ฉันจักดื่มอะไร จักขบเคี้ยวอะไร จักฉันอะไร หรือพวกเธอจักถวายอะไรแก่ฉัน" พูดพร่ำเพ้อไป นี้เรียกว่า อนาจารทางวาจา[๒] ส่วนอาจาระอันบัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถ แห่งนัยที่ตรงกันข้าม

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้มีความเคารพ มีความยำเกรง ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตัปปะ นุ่งห่มเรียบร้อย มีการก้าวไปถอยกลับ แลดู เหลียวดู คู้เข้า เหยียดออกน่าเลื่อมใส มีจักษุทอดลง มีอิริยาบถเรียบร้อย รักษาทวารในอินทรีย์ รู้จักประมาณในการบริโภค หมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลี ปรารภความเพียร ทำโดยเคารพในอาภิสมาจาริกวัตร มากด้วยความเคารพและยำเกรงอยู่ นี้เรียกว่าอาจาระ บัณฑิตพึงทราบอาจาระอย่างนี้ก่อน

ก็โคจรมี ๓ ประการ คือ (๑) อุปนิสสยโคจร (๒) อารักขโคจร (๓) อุปนิพันธ-โคจร บรรดา ๓ ประการนั้น **อุปนิสสยโคจร (อุปนิสฺสยโคจโร)** เป็นอย่างไร คือ กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยคุณคือกถาวัตถุ ๑๐ ประการซึ่งเป็นที่ที่บุคคลอาศัยแล้ว ย่อมได้ฟังสิ่งที่ยังไม่ได้ฟัง เข้าใจชัดสิ่งที่ได้ฟังแล้ว ข้ามความสงสัยเสียได้ ทำความเห็น

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๗

[๒] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๘

ให้ตรง ทำจิตให้เลื่อมใส[๑] ก็หรือว่า ที่บุคคลศึกษาตามอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา นี้เรียกว่าอุปนิสสยโคจร

อารักขโคจร (อารกฺขโคจโร) เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในพระศาสนานี้ เข้าไปสู่ละแวกบ้านแล้ว เดินไปตามถนน มีจักษุทอดลง มองเพียงชั่วแอกเดินสำรวมไป ไม่มองดูช้าง ไม่มองดูม้า ไม่มองดูรถ ไม่มองดูคนเดิน ไม่มองดูสตรี ไม่มองดูบุรุษ ไม่แหงนดูข้างบน ไม่ก้มลงมองข้างล่าง ไม่เหลียวมอง ลอกแลกเดินไป นี้เรียกว่าอารักขโคจร

อุปนิพันธโคจร (อุปนิพนฺธโคจโร) เป็นอย่างไร คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ ซึ่งเป็นที่เข้าไปผูกจิตไว้ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเป็นโคจรของภิกษุ อารมณ์ที่เป็นของบิดาตน คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ"[๒] นี้เรียกว่าอุปนิพันธโคจร ภิกษุผู้เข้าถึง ฯลฯ ประกอบด้วยอาจาระนี้ และโคจรนี้ ด้วยประการฉะนี้ แม้เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกภิกษุนั้นว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร

หลายบทว่า **ผู้มีปกติเห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย (อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี)** ความว่า ผู้มีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย คือ อันแตกต่างด้วยโทษมีเสขิยวัตร ที่ไม่ได้จงใจต้องและเกิดอกุศลจิตเป็นต้น หลายบทว่า **ย่อมสมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย (สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ)** ความว่า ถือเอาศีลอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่จะต้องศึกษาในสิกขาบททั้งหลายทั้งหมดนั้นโดยชอบแล้วศึกษา ก็ในอธิการว่าด้วยปาติโมกขสังวรศีลนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปาติโมกขสังวรศีล ด้วยเทศนาที่เป็นปุคคลาธิษฐาน ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า **ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต** ส่วนคำว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** เป็นต้นทั้งหมด อันบัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อจะทรงแสดงข้อปฏิบัติที่ศีลนั้นจะสำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติได้

---

[๑] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๐๒/๓๔๔

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๓/๒๒๐

อินทรียสังวรศีล

[๑๕] ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอินทรียสังวรศีลนี้ ที่พระผู้มีพระภาคแสดงไว้ในลำดับแห่งปาติโมกขสังวรศีลนั้น โดยนัยว่า ภิกษุนั้นเห็นรูปทางตา เป็นต้น ดังต่อไปนี้ บทว่า **โส (นั้น)** ได้แก่ ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในปาติโมกขสังวรศีล หลายบทว่า **เห็นรูปทางตา (จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา)** ได้แก่ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ ที่สามารถจะเห็นรูปได้ ซึ่งได้โวหารว่าจักษุ ด้วยอำนาจแห่งเหตุ ส่วนพระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า จักษุเห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจิต ถึงจิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจักษุ แต่เมื่อทวารกับอารมณ์กระทบกันเข้า บุคคลจึงเห็นรูปได้ ด้วยจิตที่มีจักษุประสาทเป็นที่ตั้ง ก็คำพูดเช่นนี้ จึงชื่อว่าเป็นคำพูดที่มีองค์ประกอบ ดุจคำพูดในประโยคว่า **ยิงด้วยธนู (ธนุนา วิชฺฌติ)** เป็นต้น เพราะเหตุนั้น เนื้อความในคำว่าเห็นรูปทางตานี้จึงเป็นความหมายในคำว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ บทว่า **เป็นผู้ไม่ถือเอานิมิต (น นิมิตฺตคฺคาหี)** ความว่า ไม่ถือเอานิมิตว่าเป็นหญิง เป็นชาย หรือไม่ถือเอานิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีสุภนิมิตเป็นต้น คือย่อมตั้งอยู่ในอาการแต่เพียงว่าได้เห็นแล้วเท่านั้น บทว่า **เป็นผู้ไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ (นานุพฺยญฺชนคฺคาหี)** ความว่า ไม่ถือเอาอาการอันต่างโดยมือ เท้า การยิ้มแย้ม การหัวเราะ การพูด และการเหลียวมองเป็นต้น ที่ได้โวหารว่า อนุพยัญชนะ เพราะปรากฏเนือง ๆ คือเพราะทำกิเลสทั้งหลายให้ปรากฏ ได้แก่ถือเอาแต่อวัยวะที่มีอยู่ในสรีระนั้นเท่านั้น เหมือน**พระมหาติสสเถระ**ผู้อยู่ในเจติยบรรพต ฉะนั้น

ได้ยินว่า หญิงสะใภ้แห่งตระกูลคนหนึ่งทะเลาะกับสามี ประดับแต่งตัวอย่างสวยงามประดุจนางเทพกัญญา ออกจากอนุราธบุรีแต่เช้าตรู่เดินไปเรือนญาติ พบพระเถระกำลังเดินจากเจติยบรรพตมายังอนุราธบุรีเพื่อบิณฑบาต ในระหว่างทางมีจิตวิปลาส จึงหัวเราะเสียงดัง พระเถระคิดว่า นี่อะไรกัน เมื่อมองดูก็กลับได้อสุภสัญญาในกระดูกฟันของเธอ บรรลุอรหัตตผลแล้ว เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวคำที่เป็นคาถาว่า

"พระเถระนั้นเห็นกระดูกฟันของหญิงนั้นแล้ว
หวนระลึกถึงสัญญาเก่า ยืนอยู่ที่ตรงนั้นนั่นแหละ
ได้บรรลุอรหัตตผลแล้ว"

ฝ่ายสามีของเธอเดินตามทางมา พบพระเถระแล้ว เรียนถามว่า ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นหญิงบ้างไหม พระเถระตอบเขาว่า

"ฉันไม่ทราบว่าหญิงหรือชายเดินไปจากที่นี้
แต่ร่างกระดูกนี้กำลังเดินไปที่ทางใหญ่"

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ยตฺวาธิกรณเมนํ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้ ธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านี้ พึงไหลไปตาม คือพึงติดตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุ ผู้ไม่ปิดจักขุทวารด้วยบานประตูคือสติอยู่ เพราะเหตุใด คือ เพราะเหตุแห่งความไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุใด หลายบทว่า **ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์คือจักษุนั้น (ตสฺส สํวราย ปฏิปชฺชติ)** ความว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อต้องการจะปิดอินทรีย์คือจักษุนั้น ด้วยบานประตูคือสติ ก็ภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้นั่นแหละ ท่านเรียกว่า "ย่อมรักษาอินทรีย์คือจักษุ ย่อมถึงความสำรวมในอินทรีย์คือจักษุ" ในคำว่า **ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ (จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชติ)** เป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความสำรวมหรือความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์ไม่มีแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น สติหรือความหลงลืมสติก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะอาศัยจักษุประสาท เมื่อเวลาที่รูปารมณ์มาสู่คลองจักษุ เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นดับไป ๒ ครั้ง มโนธาตุฝ่ายกิริยาทำกิจคือการน้อมนึกให้สำเร็จอยู่ เกิดขึ้นแล้วดับไป ต่อจากนั้น จักขุวิญญาณทำกิจคือการเห็น (ทำหน้าที่เห็นรูป) ให้สำเร็จอยู่ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้น มโนธาตุฝ่ายวิบากทำกิจคือการรับ (อารมณ์คือรูป) ให้สำเร็จอยู่ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกวิบาก ทำกิจคือการพิจารณาให้สำเร็จอยู่ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้นมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกกิริยา ทำกิจคือการตัดสินอารมณ์ให้สำเร็จอยู่ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ในลำดับนั้น ชวนจิตย่อมแล่นไป

บรรดาสมัยแม้เหล่านั้น ในภวังคสมัย ความสำรวมหรือความไม่สำรวมไม่มีเลย ในสมัยแห่งวิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น สมัยใดสมัยหนึ่ง ยังไม่มี แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในขณะแห่งชวนจิต ถ้าความเป็นผู้ทุศีลก็ดี ความเป็นผู้มีสติหลงลืมก็ดี ความไม่รู้ก็ดี ความไม่อดทนก็ดี ความเกียจคร้านก็ดี ย่อมเกิดขึ้น ความไม่สำรวมจึงมีได้ ก็ความไม่สำรวมที่มีได้อย่างนี้นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์ เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า เมื่อความไม่สำรวมนั้นมีอยู่ ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นก็ดี เป็นอันไม่คุ้มครองแล้ว เปรียบเหมือนอะไร เปรียบเหมือนเมื่อบุคคลไม่ได้ปิดประตูเมืองทั้ง ๔ ด้านไว้ ถึงภายในเรือน ซุ้มประตู และห้องเป็นต้น จะเป็นอันบุคคลปิดไว้อย่างมิดชิดดีแล้วก็จริง ถึงอย่างนั้น สิ่งของทั้งหมดภายในเมือง ชื่อว่าเป็นอันไม่ได้รักษา ไม่ได้คุ้มครองเสียเลย เพราะพวกโจรจะพากันเข้าไปทางประตูเมือง แล้วทำสิ่งที่ตนปรารถนาได้ ฉันใด เมื่อความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตแล้ว เมื่อความไม่สำรวมนั้นมีอยู่ ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นก็ดี ก็เป็นอันไม่ได้คุ้มครองแล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน

แต่เมื่อสังวรมีสีลสังวรเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้นแล้ว ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นก็ดี เป็นอันได้คุ้มครองแล้ว เปรียบเหมือนอะไร เปรียบเหมือนเมื่อบุคคลปิดประตูเมืองแล้ว แม้ภายในเรือนเป็นต้นจะเป็นอันบุคคลมิได้ปิดไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้น สิ่งของทั้งหมดภายในเมือง ชื่อว่าเป็นอันได้รักษาคุ้มครองดีแล้วทีเดียว เพราะเมื่อปิดประตูเมืองแล้ว พวกโจรก็จะพากันเข้าไปไม่ได้ ฉันใด เมื่อสังวรมีสีลสังวรเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้นแล้ว ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นก็ดี เป็นอันได้คุ้มครองแล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ความสำรวมแม้ที่เกิดขึ้นอยู่ในขณะแห่งชวนจิต พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า ความสำรวมในจักขุนทรีย์

แม้ในคำว่า **ฟังเสียงทางหู (โสเตน สทฺทํ สุตฺวา)** เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ศีลดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยสังเขปว่า ชื่อว่าอินทรีย-

สังวรศีล ที่มีการเว้นจากการถือเอานิมิตซึ่งกิเลสติดตามไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นอาทิเป็นลักษณะ

อาชีวปาริสุทธิศีล

[๑๖] บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอาชีวปาริสุทธิศีล ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในลำดับแห่งอินทรียสังวรศีล ดังต่อไปนี้ คำว่า **สิกขาบท ๖ ข้อ ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ เพราะอาชีพเป็นเหตุ (อาชีวเหตุ ปญฺญตฺตานํ ฉนฺนํ สิกฺขาปทานํ)** ได้แก่ สิกขาบท ๖ ประการเหล่านี้ ที่พระผู้มีพระภาคบัญญัติไว้อย่างนี้ว่า "เพราะอาชีพเป็นเหตุ เพราะอาชีพเป็นตัวการณ์ ภิกษุมีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ พูดอวดอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่มีจริง ไม่เป็นจริงต้องอาบัติปาราชิก เพราะอาชีพเป็นเหตุ เพราะอาชีพเป็นตัวการณ์ ภิกษุถึงความเป็นผู้ชักสื่อ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะอาชีพเป็นเหตุ เพราะอาชีพเป็นตัวการณ์ภิกษุพูดว่า 'ภิกษุใดอยู่ในวัดของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์' เมื่อปฏิญญาอยู่ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะอาชีพเป็นเหตุ เพราะอาชีพเป็นตัวการณ์ ภิกษุไม่เป็นไข้ออกปากขอโภชนะอันประณีตมาเพื่อประโยชน์แก่ตนฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะอาชีพเป็นเหตุ เพราะอาชีพเป็นตัวการณ์ ภิกษุณีไม่เป็นไข้ ออกปากขอโภชนะอันประณีตมาเพื่อประโยชน์แก่ตนฉัน ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ เพราะอาชีพเป็นเหตุเพราะอาชีพเป็นตัวการณ์ ภิกษุไม่เป็นไข้ออกปากขอแกงหรือข้าวสุกมาเพื่อประโยชน์แก่ตนฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ"[๑]

ในคำว่า **การหลอกลวง (กุหนา)** เป็นต้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ บรรดากิริยาเหล่านั้น **การหลอกลวง (กุหนา)** เป็นอย่างไร คือ การหลอกลวงด้วยการเสพปัจจัย การหลอกลวงด้วยการกระซิบในที่ใกล้ หรือการวางท่าทางอิริยาบถกิริยาที่วางท่าทางอิริยาบถ ความดำรงอิริยาบถด้วยดี การปั้นสีหน้า ภาวะที่ปั้นสีหน้าการหลอกลวง กิริยาที่หลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง อันใดของภิกษุผู้มุ่งลาภ สักการะและชื่อเสียง ผู้ปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่าความหลอกลวง

---

[๑] วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๘๗/๓๘๖

บรรดากิริยาเหล่านั้น **การพูดป้อยอ (ลปนา)** เป็นอย่างไร คือ การทักทายผู้อื่นก่อน การพูดแนะนำตนเอง การพูดปลอบโยน การพูดยกย่อง การพูดยกย่องให้สูงขึ้นทุกส่วน การพูดเอาใจคนอื่น การพูดเอาใจคนอื่นบ่อย ๆ การพูดแนะนำ การพูดแนะนำบ่อย ๆ การพูดยกย่องเพื่อจะให้เขารัก การพูดทำตนให้ต่ำลง การพูดทีเล่นทีจริงดุจแกงถั่ว การรับเลี้ยงเด็กอันใด ของภิกษุ ผู้มุ่งลาภ สักการะ และชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า การพูดป้อยอ

บรรดากิริยาเหล่านั้น **การทำนิมิต (เนมิตฺติกตา)** เป็นอย่างไร คือ ความฉลาดในการทำนิมิต การพูดเกี่ยวข้องด้วยปัจจัย การพูดเป็นเลศนัย การพูดเลียบเคียง ของชนเหล่าอื่น ของภิกษุผู้มุ่งลาภ สักการะ และชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า การทำนิมิต

บรรดากิริยาเหล่านั้น **ความเป็นผู้ขยี้คุณความดีของเขา (นิปฺเปสิกตา)** เป็นอย่างไร คือ การด่า การพูดข่ม การพูดนินทา การพูดตำหนิโทษ การพูดตำหนิโทษหนักขึ้น การพูดเหยียดหยาม การพูดเหยียดหยามให้หนักยิ่งขึ้น การพูดให้เสียชื่อเสียง การพูดให้เสียชื่อเสียงอย่างร้ายแรง การนำเรื่องเที่ยวไปประจาน การพูดสรรเสริญต่อหน้านินทาลับหลังอันใด ของภิกษุผู้มุ่งลาภ สักการะ และชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ขยี้คุณความดีของเขา

บรรดากิริยาเหล่านั้น **การต่อลาภด้วยลาภ (ลาเภนลาภํนิชิคีสนตา)** เป็นอย่างไร คือ ภิกษุผู้มุ่งลาภ สักการะ และชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ นำอามิสที่ได้จากข้างนี้ไปข้างโน้น หรือที่ได้จากข้างโน้นไปให้ข้างนี้ การแสวงหา การเสาะแสวงหา การเสาะแสวงหาบ่อย ๆ กิริยาที่แสวงหา กิริยาที่เสาะแสวงหา กิริยาที่เสาะแสวงหาบ่อย ๆ ซึ่งอามิสด้วยอามิสอันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า การต่อลาภด้วยลาภ[๑]

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๖๑-๘๖๕/๕๕๓-๕๕๔

[๑๗] ก็บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งพระบาลีนี้อย่างนี้ว่า อันดับแรก ในกุหนานิเทศ บทว่า **ผู้มุ่งลาภ สักการะ และชื่อเสียง (ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส)** ความว่า ผู้มุ่ง คือปรารถนาลาภ สักการะ และชื่อเสียง บทว่า **ผู้มีความปรารถนาเลวทราม (ปาปิจฺฉสฺส)** ได้แก่ มีความประสงค์จะแสดงคุณที่ไม่มีจริง บทว่า **ถูกความอยากครอบงำ (อิจฺฉาปกตสฺส)** ได้แก่ ถูกความอยากครอบงำ คือรบกวนแล้ว

ต่อจากนี้ไป เพราะเรื่องการหลอกลวง ๓ เรื่อง มาแล้วในมหานิเทศ ด้วยอำนาจการเสพปัจจัย การกระซิบในที่ใกล้ และการอาศัยอิริยาบถ ฉะนั้น เพื่อจะแสดงเรื่องการหลอกลวงแม้ทั้ง ๓ เรื่องนี้ ท่านจึงปรารภคำขึ้นต้นอย่างนี้ว่า **ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน วา** บรรดาเรื่องการหลอกลวงทั้ง ๓ เรื่องนั้น การหลอกลวงให้พิศวงด้วยการที่เมื่อภิกษุได้รับนิมนต์ด้วยปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นแล้ว ยังมีความต้องการด้วยปัจจัยมีจีวรเป็นต้นนั้นอยู่ทีเดียว แต่อาศัยความเป็นผู้มีความปรารถนาเลวทรามจึงห้ามเสียก็ดี ด้วยการรู้ว่า คหบดีเหล่านั้นมีศรัทธาตั้งมั่นดีแล้วในตน เมื่อคหบดีเหล่านั้นกล่าวว่า พระผู้เป็นเจ้า ช่างเป็นผู้มักน้อยจริงหนอ ไม่ต้องการจะรับอะไรๆ เลย พวกเราน่าจะได้ดีแล้วหนอ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าจะพึงรับอะไรๆ แม้มีประมาณน้อยบ้าง จึงน้อมปัจจัยมีจีวรเป็นต้นที่ประณีตเข้าไปถวายด้วยอุบายวิธีต่างๆ อีก เปิดเผยว่าตนเป็นผู้ประสงค์จะอนุเคราะห์แก่เขาเท่านั้นแล้วรับไว้ก็ดี ซึ่งแม้ตั้งแต่นั้นมาก็เป็นเหตุให้น้อมเข้าไปถวายเป็นเล่มเกวียน[๑] บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นเรื่องการหลอกลวงกล่าวคือการเสพปัจจัย สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในมหานิเทศดังนี้ว่า

> "เรื่องการหลอกลวงกล่าวคือการใช้สอยปัจจัย เป็นอย่างไร คือ คหบดีในพระศาสนานี้นิมนต์ภิกษุด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เธอมีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ มีความต้องการจีวร ฯลฯ อาศัยความเป็นผู้ต้องการยิ่งๆ ขึ้นไป จึงบอกคืนจีวร บิณฑบาต

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๘๖๑/๕๑๘

เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เธอกล่าวอย่างนี้ว่า 'จีวรที่มีค่ามากจะมีประโยชน์อะไรแก่สมณะ การที่สมณะจะพึงเลือกผ้าไม่มีชายจากป่าช้าบ้าง จากกองหยากเยื่อ (กองขยะ) บ้าง จากตลาดบ้าง ทำเป็นผ้าสังฆาฏิใช้สอยจึงจะเป็นการเหมาะสม บิณฑบาตที่มีค่ามากจะมีประโยชน์อะไรแก่สมณะ สมณะควรสำเร็จการเป็นอยู่ด้วยก้อนข้าวที่ได้มาด้วยปลีแข้งโดยการเที่ยวแสวงหาจึงจะเป็นการเหมาะสม เสนาสนะที่มีค่ามากจะมีประโยชน์อะไรแก่สมณะ สมณะควรอยู่ที่โคนไม้[๑] อยู่ที่ป่าช้า หรืออยู่กลางแจ้ง จึงจะเป็นการเหมาะสม คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร (เครื่องล้อมกันชีวิตคือยาที่ใช้สำหรับแก้ไข้) ที่มีค่ามากจะมีประโยชน์อะไรแก่สมณะ สมณะควรทำยาด้วยน้ำมูตรเน่าหรือชิ้นสมอ จึงจะเป็นการเหมาะสม' เพราะต้องการได้ให้มากยิ่งขึ้นนั้น เธอจึงครองจีวรเศร้าหมอง ฉันบิณฑบาตเศร้าหมอง ใช้สอยเสนาสนะซอมซ่อ ใช้สอยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารตามมีตามได้ พวกคหบดีย่อมรู้จักภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า 'สมณะรูปนี้มีความปรารถนาน้อย สันโดษ สงบสงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ปรารภความเพียร มีวาทะกำจัดขัดเกลา' ก็ยิ่งนิมนต์เธอให้รับจีวร ฯลฯ บริขารมากยิ่งขึ้น เธอจึงพูดอย่างนี้ว่า 'เพราะความพรั่งพร้อมด้วยเหตุ ๓ ประการ กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมประสบบุญมาก คือเพราะความพรั่งพร้อมด้วยศรัทธา กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมประสบบุญมาก เพราะความพรั่งพร้อมด้วยไทยธรรม ฯลฯ เพราะความพรั่งพร้อมด้วยทักขิไณยบุคคล กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมประสบบุญมาก ท่านทั้งหลายมีศรัทธานี้อยู่ ไทยธรรมนี้ก็มีอยู่พร้อม และอาตมภาพก็เป็นปฏิคาหก ถ้าอาตมภาพไม่รับ เมื่อเป็นเช่นนั้นพวกท่านก็จักเสื่อมจากบุญไปเสีย อาตมภาพมิได้มีความต้องการด้วยปัจจัยนี้ แต่จักรับเพื่ออนุเคราะห์พวกท่านเท่านั้น' เพราะอาศัยเหตุนั้น เธอจึงรับจีวรมากมาย รับบิณฑบาตมากมาย ฯลฯ รับคิลานปัจจัยเภสัชบริขารมากมาย การทำหน้านิ่ว การทำคิ้วขมวด การหลอกลวง กิริยาที่หลอกลวง ภาวะที่หลอกลวงเห็นปานนี้ใด นี้เรียกว่าความหลอกลวงเกี่ยวกับการใช้สอยปัจจัย[๒]

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๒

[๒] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๒-๒๖๓

ส่วนการหลอกลวงให้เขาพิศวงหลงไหลโดยประการนั้นๆ ด้วยวาจาที่ส่องแสดงว่าได้บรรลุอุตตริมนุสสธรรมของภิกษุผู้ปรารถนาเลวทรามนั่นแหละ พึงทราบว่าเรื่องการหลอกลวง กล่าวคือการพูดเลียบเคียง เหมือนที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

"เรื่องการหลอกลวงกล่าวคือการกระซิบบอก ณ ที่ใกล้ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ มีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ ปรารถนาจะให้เขายกย่อง คิดว่า 'คนจักยกย่องเราด้วยอุบายอย่างนี้' จึงกล่าววาจาอิงอริยธรรม คือพูดว่า 'ภิกษุผู้ทรงจีวรมีรูปแบบอย่างนี้ เป็นสมณะมีศักดิ์ใหญ่' 'ผู้ใช้บาตร ใช้ภาชนะโลหะ ใช้ธมกรก ใช้ผ้ากรองน้ำ ใช้ลูกกุญแจ ใช้รองเท้า ใช้ประคตเอว ใช้สายโยคบาตรมีรูปแบบอย่างนี้ นั้นเป็นสมณะมีศักดิ์ใหญ่' พูดว่า 'ภิกษุผู้มีอุปัชฌาย์ระดับนี้เป็นสมณะมีศักดิ์ใหญ่ มีอาจารย์ระดับนี้ มีผู้ร่วมอุปัชฌาย์ระดับนี้ มีผู้ร่วมอาจารย์ระดับนี้ มีมิตรระดับนี้ มีพรรคพวก มีคนที่คบหากัน มีสหายระดับนี้ เป็นสมณะมีศักดิ์ใหญ่' พูดว่า 'ภิกษุผู้อยู่ในวิหารมีรูปแบบอย่างนี้ อยู่ในเพิง อยู่ในปราสาท อยู่ในเรือนโล้น อยู่ในถ้ำ อยู่ในที่หลีกที่เร้น อยู่ในกระท่อม อยู่ในเรือนยอด อยู่ในป้อม อยู่ในโรงกลม อยู่ในโรงเก็บของ อยู่ในเรือนรับรอง อยู่ในมณฑป อยู่ที่โคนไม้มีรูปแบบอย่างนี้ เป็นสมณะมีศักดิ์ใหญ่' อีกนัยหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้วางหน้าเฉยเมย ทำหน้านิ่วคิ้วขมวด โกหกหลอกลวง ปลิ้นปล้อน ตลบตะแลง เป็นผู้ได้รับการยกย่องด้วยการวางหน้าว่า 'สมณะนี้ได้วิหารสมาบัติอันมีอยู่เห็นปานนี้' ภิกษุนั้นย่อมกล่าวถ้อยคำเช่นนั้นอันลึกซึ้ง เร้นลับ ละเอียดอ่อน ซับซ้อน เกี่ยวเนื่องด้วยโลกุตตรธรรมและสุญญตนิพพาน การทำหน้านิ่ว การทำคิ้วขมวด การหลอกลวง กิริยาที่หลอกหลวง ภาวะที่หลอกหลวง เห็นปานนี้ นี้เรียกว่าการหลอกลวงเกี่ยวกับการพูดเลียบเคียง"[๑]

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๓, อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๘๖๒/๕๒๐

อนึ่ง เรื่องการหลอกลวงให้เขาพิศวงหลงไหลด้วยอิริยาบถที่ทำด้วยประสงค์จะให้เขายกย่อง ของภิกษุผู้มีความปรารถนาเลวทรามเหมือนกัน พึงทราบว่า เรื่องการหลอกลวงที่อาศัยอิริยาบถ เหมือนที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “เรื่องการหลอกลวงกล่าวคืออิริยาบถ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ ประสงค์จะให้เขายกย่อง คิดว่า ‘คนจักยกย่องเราด้วยอุบายอย่างนี้’ จึงบรรจงเดิน บรรจงยืน บรรจงนั่ง บรรจงนอน เดินสำรวม ยืนสำรวม นั่งสำรวม นอนสำรวม เดินเหมือนคนได้สมาธิ ยืนเหมือนคนได้สมาธิ นั่งเหมือนคนได้สมาธิ นอนเหมือนคนได้สมาธิ และเป็นผู้มักจ้องดูหนทาง การวางท่า การตั้งท่า การวางท่าทางอิริยาบถ การประพฤติคด ตีหน้าหลอกลวง หลอกลวงล่อให้หลง เห็นปานนี้ นี้เรียกว่า การหลอกลวงเกี่ยวกับอิริยาบถ[๑]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กล่าวคือการใช้สอยปัจจัย (ปจฺจยปฏิเสวน-สงฺขาเตน)** ความว่า ที่นับได้อย่างนี้ว่า การเสพปัจจัย หรือที่นับได้ด้วยการใช้สอยปัจจัย บทว่า **ด้วยการพูดเลียบเคียง (สามนฺตชปฺปิเตน)** ได้แก่ การพูดเฉียดๆ บทว่า **อิริยาบถหรือ (อิริยาปถสฺส วา)** ได้แก่ อิริยาบถ ๔ ชื่อว่า**อฏฺฐปนา** เป็นต้น ได้แก่ การตั้งท่า หรือการตั้งท่าไว้ โดยเอื้อเฟื้อ ชื่อว่า**ฐปนา** ได้แก่ อาการคือการตั้งท่าทาง ชื่อว่า**สัณฐปนา** ได้แก่ การปรับแต่งท่าทาง อธิบายว่า การทำท่าทางให้เป็นที่น่าเลื่อมใส ที่ชื่อว่า**ภากุฏิกา** ได้แก่ การทำหน้านิ่วคิ้วขมวด อธิบายว่า การสยิ้วหน้า โดยแสดงว่าตนเป็นผู้อยู่ในความเพียรที่มีมาก่อน การทำหน้านิ่วคิ้วขมวดเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าผู้มีการทำหน้านิ่วคิ้วขมวดเป็นปกติ ความเป็นผู้ทำหน้านิ่วคิ้วขมวดเป็นปกติ ชื่อว่า**ภากุฏิยํ (ตีหน้า)** ที่ชื่อว่า **กุหนา** ได้แก่ การหลอกลวงให้พิศวงหลงไหล ความเป็นไปแห่งการหลอกลวง ชื่อว่าการหลอกลวง (ความประพฤติหลอกลวง ชื่อว่ากิริยาที่หลอกลวง) ภาวะของผู้หลอกลวง ชื่อว่าภาวะที่หลอกลวง

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๓, อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๘๖๒/๕๒๐

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในลปนานิเทศดังต่อไปนี้ การที่ภิกษุเห็นพวกชาวบ้านมาวัดแล้ว รีบพูดขึ้นเสียก่อนเลยทีเดียวอย่างนี้ว่า "พวกท่านมาเพื่อต้องการอะไร มาเพื่อจะนิมนต์พระหรือ ถ้าเช่นนั้น เชิญกลับไปเถิด อาตมภาพจะพาภิกษุตามไปภายหลัง"[๑] ชื่อว่า**อาลปนา (การทักบุคคลอื่นก่อน)** อีกอย่างหนึ่ง การที่ภิกษุแนะนำตนแล้วพูดโน้มน้าวเข้ามาหาตนอย่างนี้ว่า "อาตมภาพชื่อว่าติสสะ พระราชาทรงเลื่อมใสในอาตมภาพ มหาอำมาตย์ของพระราชาชื่อโน้นและโน้นก็เลื่อมใสในอาตมภาพ" ชื่อว่า**การพูดโน้มน้าวเข้ามาหาตน (อาลปนา)** การที่ภิกษุผู้ถูกถามแล้วพูดซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั่นแหละ ชื่อว่า**คำพูดเขื่อง (ลปนํ)** การที่ภิกษุกลัวพวกคหบดีจะเบื่อหน่ายแล้วจึงพูดเอาใจให้โอกาสหนักขึ้น ชื่อว่า**การพูดเอาใจหนักขึ้น (สลฺลปนา)** การพูดยกให้สูงขึ้นอย่างนี้ว่า ท่านกุฎุมพีใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทานบดีใหญ่ ชื่อว่า**การพูดยก (อุลฺลปนา)** การพูดยกเขาให้สูงขึ้นครบทุกด้าน ชื่อว่า**การพูดยกให้สูงยิ่งขึ้นไป (สมุลฺลปนา)**

อธิบายว่า การพูดผูกมัดให้หนักหน่วงขึ้นอย่างนี้ว่า "อุบาสกอุบาสิกา เมื่อก่อนคือในกาลเช่นนี้ พวกท่านเคยถวายนวทาน บัดนี้ไม่ถวายดอกหรือ" จนเขารับปากว่า "ท่านเจ้าข้า พวกข้าพเจ้าจักถวาย แต่ยังไม่ได้โอกาส" เป็นต้น ชื่อว่า**การพูดผูกมัด (อุนฺนหนา)** อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นเขาถืออ้อยแล้วถามว่า "อุบาสกท่านนำอ้อยมาจากที่ไหน" เขาตอบว่า "จากไร่อ้อย ขอรับ" ภิกษุถามว่า "อ้อยในไร่นั้นหวานไหม" เขาตอบว่า "ลองฉันดู จึงจะรู้ ขอรับ" ภิกษุจึงพูดว่า "อุบาสก การที่จะพูดว่า ท่านจงถวายอ้อยแก่ภิกษุ" ดังนี้ หาควรไม่ ถ้อยคำผูกมัดของภิกษุแม้ผู้กำลังคลายผูกมัดเห็นปานนี้อันใด นี้ชื่อว่า**การพูดผูกมัด (อุนฺนหนา)** การพูดผูกมัดเขาอย่างซ้ำซากจำเจครบถ้วนทุกด้าน ชื่อว่า**การพูดผูกมัดให้ยิ่งขึ้นไป (สมุนฺนหนา)**

บทว่า **การพูดประจบสอพลอ (อุกฺกาจนา)** ความว่า การยกขึ้นพูดแนะนำอย่างนี้ว่า "ตระกูลนี้รู้จักฉันเท่านั้น ถ้าไทยธรรมจะเกิดขึ้นในตระกูลนี้ เขาก็จะ

---

[๑] มหานิ.อ. (บาลี) -/๑๖๔/๔๒๔, อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๔๖๒/๕๒๑-๕๒๒

ถวายแก่ฉันเท่านั้น” ชื่อว่า**การพูดแนะนำ (อุกฺกาจนา)** อธิบายว่า การพูดชี้แนะก็ในข้อนี้ พึงทราบเรื่องนางเตลกันทริกา[๑] ส่วนการยกขึ้นพูดแนะนำบ่อยๆ อย่างครบถ้วนทุกด้าน ชื่อว่า**การพูดแนะนำยิ่งขึ้นไป (สมุกฺกาจนา)**

การพูดไพเราะย้ำอยู่บ่อยๆ เท่านั้น ไม่คำนึงว่าจะเหมาะแก่สัจจะหรือธรรม ชื่อว่า**การพูดฉอเลาะ (อนุปฺปิยภาณิตา)** ความประพฤติถ่อมตน คือความประพฤติวางตนให้ต่ำต้อยลง ชื่อว่า**ความประพฤติต้องการจะให้เขารัก (จาฏุกมฺยตา)** ความเป็นผู้พูดเล่นคล้ายแกงถั่ว ชื่อว่า**ความเป็นผู้พูดดุจแกงถั่ว (มุคฺคสูปฺยตา)** เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลแกงถั่ว ถั่วบางส่วนเท่านั้นไม่สุก ถั่วที่เหลือย่อมสุก ฉันใด ในคำพูดของบุคคลใด คำจริงมีเพียงบางคำเท่านั้น คำที่เหลือเป็นคำพูดเหลาะแหละ บุคคลนี้ท่านเรียกว่า **ผู้คล้ายกับแกงถั่ว (มุคฺคสูโปฺย)** ภาวะแห่งบุคคลผู้เป็นดุจแกงถั่วนั้น ชื่อว่า**ความเป็นผู้พูดดุจแกงถั่ว (มุคฺคสูปฺยตา)** ความเป็นผู้มีการงานของผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า**ความเป็นผู้มีหน้าที่รับเลี้ยงเด็ก (ปาริภฏฺยตา)** อธิบายว่า ก็ภิกษุใดย่อมเลี้ยงดู คืออุ้มชูเด็กในตระกูล ด้วยสะเอวบ้าง ด้วยคอบ้าง เหมือนหญิงพี่เลี้ยง การทำของภิกษุผู้รับเลี้ยงดูเด็กนั้น ชื่อว่า**ปาริภัฏยะ (ปาริภฏฺยํ)** ภาวะแห่งการทำของภิกษุผู้รับเลี้ยงดูเด็ก ชื่อว่า**ความเป็นผู้มีหน้าที่รับเลี้ยงเด็ก (ปาริภฏฺยตา)**

ในเนมิตติกตานิเทศบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ กายกรรมและวจีกรรมที่จะให้ผู้อื่นเกิดความสำคัญที่จะให้ปัจจัย อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**นิมิต (นิมิตฺตํ)** การที่ภิกษุเห็นพวกคนถือของควรเคี้ยวเดินไปอยู่ ทำนิมิตโดยนัยว่า “พวกท่านได้ของควรเคี้ยวอะไรมา” เป็นต้น ชื่อว่า**นิมิตตกรรม (นิมิตฺตกมฺมํ)** การพูดพาดพิงถึงปัจจัย ชื่อว่า**โอภาส** การที่ภิกษุเห็นพวกเด็กเลี้ยงโคแล้วถามว่า “ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือโคเปรียง” เมื่อเขาตอบว่า “ลูกโคนม เจ้าข้า” แล้วทำการพูดโน้มน้าวโดยนัยอย่างนี้ว่า “น่าจะไม่ใช่ลูกโคนม ถ้าเป็นลูกโคนม พวกภิกษุก็จะพึงได้นมบ้าง”

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๘๖๒/๕๒๒

เป็นต้น จนให้เด็กเหล่านั้นบอกมารดาบิดาให้ถวายนมสดเป็นต้น ชื่อว่า**โอภาสกรรม (โอภาสกมฺมํ)** การพูดเฉียดๆ ไป ชื่อว่า**การพูดเลียบเคียง (สามนฺตชปฺปา)** ก็ในข้อนี้ควรจะกล่าวเรื่องภิกษุประจำตระกูลต่อไป

ได้ยินว่า ภิกษุผู้เข้าไปยังตระกูลรูปหนึ่ง ต้องการจะฉันจึงเข้าไปเรือนแล้วนั่ง หญิงแม่เรือนเห็นท่านแล้ว ไม่ประสงค์จะถวาย จึงพูดว่า "ข้าวสารไม่มี" ทำทีเหมือนต้องการจะนำข้าวสารมา ไปเรือนของคนที่คุ้นเคยกันเสีย ฝ่ายภิกษุก็เข้าไปภายในห้อง เมื่อมองดูไป ก็พบอ้อยลำที่มุมประตู น้ำอ้อยงบในภาชนะ ปลาเค็มผ่าที่เก็บไว้ในตะกร้า ข้าวสารในหม้อ (และ) เห็นเปรียงในหม้อแล้วออกมานั่ง หญิงแม่เรือนมาบอกว่า "ไม่ได้ข้าวสาร" ภิกษุพูดว่า "อุบาสิกา ฉันเห็นลางก่อนแล้วว่า วันนี้ภิกษาจักไม่สำเร็จ" หญิงแม่เรือนถามว่า "ลางอะไร เจ้าข้า" ภิกษุตอบว่า "ฉันเห็นงูคล้ายอ้อยซึ่งเก็บไว้ที่มุมประตู เมื่อมองดูด้วยคิดว่า 'จักตีมัน' ก็ได้เห็นแผ่นหินเหมือนก้อนน้ำอ้อยงบที่วางไว้ในภาชนะ เห็นพังพานคล้ายกับปลาเค็มผ่า ที่เก็บไว้ในตะกร้า ที่งูซึ่งถูกขว้างปาด้วยก้อนดินทำแล้ว เห็นเขี้ยวของงูนั้นที่ต้องการจะกัดก้อนดินนั้น คล้ายข้าวสารในหม้อ ลำดับนั้น เมื่อมันเคืองจัด ก็ได้เห็นน้ำลายเจือด้วยพิษที่กำลังไหลออกจากปากคล้ายกับเปรียงที่ใส่ไว้ในหม้อ" หญิงแม่เรือนนั้นคิดว่า "เราไม่อาจหลอกลวงสมณะโล้น" จึงได้ถวายอ้อยแล้วหุงข้าวถวายไปทั้งหมดพร้อมกับเปรียง น้ำอ้อยงบและปลา ฉะนี้แล การพูดเฉียดไปใกล้ๆ อย่างนี้ พึงทราบว่า การพูดเลียบเคียง การพูดวกวนไปมาอย่างที่จะได้ปัจจัยนั้น ชื่อว่า**การพูดหว่านล้อม (ปริกฺกถา)**

ในนิปเปสิกตานิเทศบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า**การด่า (อกฺโกสนา)** ได้แก่ การด่าด้วยเรื่องสำหรับด่า ๑๐ ประการ ที่ชื่อว่า**การพูดกด (วมฺภนา)** ได้แก่ การพูดกดขี่ ที่ชื่อว่า**การพูดใส่ร้าย (ครหนา)** ได้แก่ การพูดใส่ร้ายโดยนัยว่า เขาเป็นคนไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส เป็นต้น ที่ชื่อว่า**การห้าม (อุกฺเขปนา)** ได้แก่ การห้ามเขาด้วยวาจาว่า ท่านอย่าพูดคำนี้ในที่นี้ การพูดห้ามเขาครบทุกส่วนพร้อมทั้งเรื่องและเหตุ ชื่อว่า**การพูดห้ามอย่างครบเครื่อง (สมุกฺเขปนา)**

อีกอย่างหนึ่ง การเห็นเขาไม่ให้แล้วพูดยกเขาขึ้นอย่างนี้ว่า “แหม ท่านทานบดี” ชื่อว่า **การพูดยกเขา (อุกฺเขปนา)** การพูดยกเขาอย่างหนักอย่างนี้ว่า ท่านทานบดีใหญ่ ชื่อว่า**การพูดยกยอเขา (สมุกฺเขปนา)** ที่ชื่อว่า**การพูดเย้ยหยัน (ขิปนา)** ได้แก่ การพูดเย้ยหยันอย่างนี้ว่า ชีวิตอะไรของผู้นี้ผู้มักบริโภคพืช ที่ชื่อว่า**การพูดเย้ยหยันยิ่งขึ้น (สงฺขิปนา)** ได้แก่ การพูดเย้ยหยันให้หนักขึ้นไปกว่านั้นว่า ท่านทั้งหลายเรียกท่านผู้นี้ ผู้ซึ่งให้คำว่า ไม่มี แก่คนทั้งปวงตลอดกาลเป็นนิตย์ว่า ไม่ใช่ทายกได้อย่างไร ที่ชื่อว่า**การพูดเหยียด (ปาปนา)** ได้แก่ การพูดเหยียดเขาว่า ไม่ใช่ทายก หรือพูดติเตียนให้เขาเสียหาย การพูดให้เขาเสียหายครบทุกส่วน ชื่อว่า**การพูดให้เขาเสียหายหนักขึ้น (สมฺปาปนา)** บทว่า **นำความเสียหายมาให้ (อวณฺณหาริกา)** ได้แก่ การนำความเสียหายจากเรือนไปสู่เรือน จากบ้านไปสู่บ้าน จากชนบทไปยังชนบท ด้วยคิดว่า เขาจักให้แก่เรา เพราะกลัวความเสียหายอย่างนี้ บทว่า **พูดดีต่อหน้าลับหลังนินทา (ปรปิฏฺฐิมํสิกตา)** ได้แก่ ความเป็นผู้พูดสิ่งที่ดีต่อหน้าแล้วกล่าวความเสียหายลับหลัง เพราะว่า ความเป็นผู้เช่นนี้ย่อมเป็นเหมือนการที่บุคคลผู้ไม่กล้าเผชิญหน้า แต่กลับมาแทะเนื้อหลังของบุคคลผู้อยู่ลับหลัง เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **ความเป็นผู้พูดดีต่อหน้า (ปรปิฏฺฐิมํสิกตา)** หลายบทว่า **นี้เรียกว่าบดขยี้คุณความดีของผู้อื่น (อยํ วุจฺจติ นิปฺเปสิกตา)** ความว่า นี้เรียกว่า **นิปฺเปสิกตา** เพราะบด คือขยี้คุณของผู้อื่น หรือเพราะนี้เป็นการแสวงหาลาภ เพราะบด คือขยี้คุณของผู้อื่นให้แหลกลาญแล้ว เหมือนการบดของหอมแล้วแสวงหากลิ่นหอม ฉะนั้น

ในลาเภนลาภังนิชิคีสนตานิเทศ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การแสวงหา ชื่อว่า**นิชิคีสนตา** สองบทว่า **ได้แล้วจากที่นี้ (อิโต ลทฺธํ)** ได้แก่ ที่ได้จากเรือนนี้ บทว่า **โน้น (อมุตฺร)** ได้แก่ ที่เรือนโน้น ที่ชื่อว่า**เอฏฺฐิ** ได้แก่ การแสวงหา ที่ชื่อว่า**คเวฏฺฐิ** ได้แก่ การเสาะแสวงหา ที่ชื่อว่า**ปริเยฏฺฐิ** ได้แก่ การเสาะแสวงหาบ่อยๆ ก็ในนิเทศนี้ ควรกล่าวเรื่องของภิกษุผู้ให้ภิกษาที่ได้ตั้งแต่แรกแก่เด็กในตระกูลในที่นั้นๆ ครั้นในที่สุด ได้ข้าวยาคูที่ผสมนมสดแล้วจึงไป คำว่า **การแสวงหา (เอสนา)** เป็นต้น เป็นไวพจน์ของคำว่า **เอฏฺฐิ** เป็นต้นนั่นเอง เพราะ

เหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบการประกอบความในบทเหล่านี้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ว่า ชื่อว่า**เอฏฺฐิ** ได้แก่ การแสวงหา ที่ชื่อว่า**คเวฏฺฐิ** ได้แก่ การเสาะหา ที่ชื่อว่า **ปริเยฏฺฐิ** ได้แก่ การเสาะแสวงหา[๑] นี้เป็นการอธิบายของบทว่า **กุหนา** เป็นต้น

บัดนี้ ด้วย**อาทิ**-ศัพท์ในคำว่า **เอวมาทีนญฺจ ปาปธมฺมานํ** เป็นต้นนี้ บัณฑิตพึงทราบการถือเอาบาปธรรมมากมายที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร โดยนัยเป็นต้นว่า อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างสมณพราหมณ์ผู้เจริญพวกหนึ่งบริโภคโภชนะที่เขาถวายด้วยศรัทธา เลี้ยงชีวิตด้วยดิรัจฉานวิชาอันเป็นมิจฉาชีพ (การเลี้ยงชีวิตที่ไม่สมควร) เช่นนี้ คือ วิชาทำนายอังคาพยพ (องฺคํ) วิชาทำนายลาง (นิมิตฺตํ) วิชาทำนายอุบาต (อุปฺปาตํ) วิชาทำนายฝัน (สุปินํ) วิชาทำนายลักษณะ (ลกฺขณํ) วิชาทำนายหนูกัดผ้า (มูสิกจฺฉินฺนํ) วิชาว่าด้วยวิธีบูชาเพลิง (อคฺคิโหมํ) วิชาว่าด้วยวิธีบังหวลควัน (ทพฺพิโหมํ)”[๒] มิจฉาชีพที่เป็นไปด้วยอำนาจการล่วงมะเมิดสิกขาบท ๖ ประการเหล่านี้ ที่เป็นไปเพราะอาชีพเป็นเหตุ และมิจฉาชีพที่เป็นไปด้วยอำนาจบาปธรรมเหล่านี้ ซึ่งมีเป็นต้นอย่างนี้ว่า “การหลอกลวง การพูดป้อยอ การทำนิมิต การบดขยี้คุณความดีของผู้อื่น การต่อลาภด้วยลาภ” นี้ใด การงดเว้นจากมิจฉาชีพทุกประการนั้นใด นี้ชื่อว่าอาชีวปาริสุทธิศีล ในอาชีวปาริสุทธิศีลนั้น มีคำอธิบายดังนี้ว่า ชนทั้งหลายอาศัยธรรมนั้นเป็นอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่าอาชีวะ (เป็นที่อาศัยอยู่แห่งชน) ธรรมนั้น ได้แก่อะไร ได้แก่ความพยายามในการแสวงหาปัจจัย ความหมดจด ชื่อว่าปาริสุทธิ ความหมดจดแห่งอาชีวะ ชื่อว่าอาชีวปาริสุทธิ

ปัจจยสันนิสสิตศีล

[๑๘] ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในปัจจยสันนิสสิตศีลนั้น ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในลำดับแห่งอาชีวปาริสุทธิศีลนั้นดังต่อไปนี้ สองบทว่า **พิจารณาโดยแยบคาย**

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๘๖๕/๕๒๕

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑/๘

(ปฏิสงฺขา โยนิโส) ความว่า พิจารณา คือรู้ ได้แก่หยั่งเห็นโดยอุบาย คือโดยทาง ก็การพิจารณาที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยว่า เพื่อบำบัดความหนาว เป็นต้นนั่นเอง บัณฑิตพึงทราบว่า "ชื่อว่าพิจารณาโดยแยบคาย" ในที่นี้ บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **จีวร (จีวรํ)** ได้แก่ จีวรชนิดใดชนิดหนึ่ง บรรดาจีวรและอันตรวาสกเป็นต้น บทว่า **เสพ (ปฏิเสวติ)** ได้แก่ ใช้สอย คือนุ่งหรือห่ม คำว่า **ยาวเทว** เป็นคำกำหนดแน่นอน ด้วยอำนาจการกำหนดขอบเขตแห่งประโยชน์ จริงอยู่ ประโยชน์ในการใช้สอยจีวรของพระโยคีก็มีเพียงเท่านี้นี่เอง นี้คืออะไร คือประโยชน์ว่า เพื่อบำบัดความหนาวเป็นต้น หาได้มีประโยชน์ยิ่งไปกว่านี้ไม่ บทว่า **ความหนาว (สีตสฺส)** ได้แก่ความหนาวชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้น ด้วยอำนาจความกำเริบแห่งธาตุภายใน หรือด้วยอำนาจความแปรปรวนแห่งฤดูภายนอก บทว่า **เพื่อบำบัด (ปฏิฆาตาย)** ได้แก่เพื่อกำจัด คือเพื่อบรรเทาความหนาว อย่างที่ความหนาวนั้นจะไม่ก่อให้เกิดอาพาธขึ้นในสรีระ เพราะเมื่อสรีระถูกความหนาวกระทบเข้า ภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่านย่อมไม่อาจจะตั้งความเพียรโดยแยบคายได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตว่า ภิกษุพึงใช้สอยจีวร เพื่อบำบัดความหนาว ในบททั้งปวงก็มีนัยนี้ เพราะว่า ในอธิการนี้ได้อธิบายไว้สิ้นเชิงแล้ว บทว่า **ความร้อน (อุณฺหสฺส)** ได้แก่ ความร้อนแห่งไฟ บัณฑิตพึงทราบแดนเกิดแห่งความร้อนนั้น ในเพราะไฟป่าเป็นต้น ส่วนในคำนี้ว่า **ฑํสมกสวาตาตปสิรีสปสมฺผสฺสานํ** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ที่ชื่อว่า**ฑํสา** ได้แก่ เหลือบ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แมลงวันหัวเขียว ก็มี ชื่อว่า**มกสา** ได้แก่ยุงนั่นเอง ที่ชื่อว่า**ลม (วาตา)** ได้แก่ ลมที่ต่างด้วยลมมีธุลีและไม่มีธุลีเป็นต้น ที่ชื่อว่า **แดด (อาตาโป)** ได้แก่ แดดจากดวงอาทิตย์ ที่ชื่อว่า**สัตว์เลื้อยคลาน (สิรีสปา)** ได้แก่ สัตว์ตัวยาวชนิดหนึ่งที่เลื้อยคลานไป เช่น งู เป็นต้น สัตว์เหล่านั้นมีสัมผัส ๒ อย่าง คือ (๑) สัมผัสด้วยการขบกัด (๒) สัมผัสด้วยการกระทบ สัมผัสแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้นย่อมไม่เบียดเบียนภิกษุผู้นั่งห่มจีวร เพราะเหตุนั้น ในฐานะเช่นนั้น ภิกษุจึงใช้จีวรเพื่อต้องการจะบำบัดสัมผัสเหล่านั้น การกล่าวคำว่า **ยาวเทว** นี้อีก ก็เพื่อจะแสดงการกำหนดขอบเขตแห่งประโยชน์ที่แน่นอน จริงอยู่ การปกปิดอวัยวะที่ยังความ

ละอายให้กำเริบ ชื่อว่าเป็นประโยชน์ที่แน่นอน ประโยชน์นอกนี้ ย่อมมีได้ในบางครั้งบางคราว บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อันยังความละอายให้กำเริบ (หิริโกปินํ)** ได้แก่ ที่แคบนั้นๆ จริงอยู่ เมื่ออวัยวะใดๆ ที่บุคคลเปิดเผยอยู่ ความละอายย่อมกำเริบ คือย่อมเสียหายได้ อวัยวะนั้นๆ เรียกว่า หิริโกปินะ เพราะทำความละอายให้กำเริบได้ ก็เพื่อปกปิดอวัยวะที่ทำความละอายให้กำเริบนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **เพื่อปกปิดอวัยวะอันยังความละอายให้กำเริบ (หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ)** พระบาลีว่า **หิริโกปีนํ ปฏิจฺฉาทนตฺถํ** ก็มี

บทว่า **บิณฑบาต (ปิณฺฑปาตํ)** ได้แก่ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง จริงอยู่ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง ท่านเรียกว่าบิณฑบาต เพราะตกลงในบาตรของภิกษุ โดยการงานของภิกษุผู้เที่ยวไปบิณฑบาต อีกอย่างหนึ่ง การตกลงแห่งก้อนข้าว ชื่อว่าบิณฑบาต มีอธิบายว่า การประชุม คือรวมกลุ่มกันแห่งภิกษาที่ภิกษุได้ในที่นั้นๆ บทว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น (เนว ทวาย)** ได้แก่ เพื่อจะเล่น มีอธิบายว่า มีการเล่นเป็นนิมิตหมายเหมือนพวกเด็กชาวบ้านเป็นต้นหามิได้ บทว่า **ไม่ใช่เพื่อความเมา (น มทาย)** ได้แก่ เพื่อความเมา มีอธิบายว่า มีความเมาอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยกำลังเป็นนิมิตหมาย และมีความเมาในความเป็นบุรุษเป็นนิมิตหมาย เหมือนพวกนักมวยที่ชกกันด้วยหมัดเป็นต้นหามิได้ บทว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ (น มณฺฑนาย)** ได้แก่ เพื่อตกแต่ง มีอธิบายว่า มีความเปล่งปลั่งแห่งอวัยวะน้อยใหญ่เป็นนิมิตหมาย เหมือนสตรีชาววังและหญิงแพศยา เป็นต้นหามิได้ บทว่า **ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง (น วิภูสนาย)** ได้แก่ เพื่อแต่งตัว มีอธิบายว่า มีความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใส เหมือนพวกนักเต้นรำและนักฟ้อนเป็นต้นหามิได้[๑] เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ก็ในบททั้ง ๔ นี้ บทนี้ว่า **ไม่ใช่เพื่อการเล่น (เนว ทวาย)** พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ เพื่อละอุปนิสัยแห่งโมหะ บทนี้ว่า **ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา (น มทาย)** พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อละ

---

[๑] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑๓๕๕/๔๕๙

อุปนิสัยแห่งโทสะ สองบทนี้ว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง (น มณฺฑนาย น วิภูสนาย)** พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อละอุปนิสัยแห่งราคะ อนึ่ง สองบทนี้ว่า **เนว ทวาย น มทาย** พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ เพื่อห้ามความเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แก่ตน สองบทนี้ว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง (น มณฺฑนาย น วิภูสนาย)** พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อห้ามความเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แก่ผู้อื่น อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสการละการปฏิบัติโดยไม่แยบคาย และกามสุขัลลิกานุโยค ด้วยบทแม้ทั้ง ๔ นี้

คำว่า **ยาวเทว** มีอธิบายดังกล่าวแล้วนั่นเอง สองบทว่า **แห่งกายนี้ (อิมสฺส กายสฺส)** ได้แก่ แห่งรูปกายที่ประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ประการนี้ บทว่า **เพื่อความตั้งอยู่ (ฐิติยา)** คือ เพื่อความดำรงอยู่โดยความสืบเนื่องกัน บทว่า **เพื่อความเป็นไป (ยาปนาย)** ความว่า เพื่อความไม่ขาดสายแห่งความเป็นไป หรือเพื่อความดำรงมั่นตลอดกาลนาน จริงอยู่ พระโยคีนี้ย่อมฉันบิณฑบาต เพื่อความดำรงอยู่และเพื่อความเป็นไปได้แห่งกาย เหมือนเจ้าของเรือนที่คร่ำคร่าทำการค้ำเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนทำการหยอดเพลาเกวียน ฉะนั้น พระโยคีนั้นไม่ได้ฉันเพื่อเล่น เพื่อมัวเมาเพื่อประดับและประเทืองผิว อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ว่า **ฐิติ** เป็นชื่อแห่งชีวิตินทรีย์ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตควรทราบว่า ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า **อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนาย** จึงมีอธิบายว่า เพื่อให้ชีวิตินทรีย์แห่งกายนี้ดำเนินไป ดังนี้ก็ได้ บทว่า **เพื่อระงับความเบียดเบียน (วิหึสุปรติยา)** ความว่า ความหิวชื่อว่าวิหิงสา เพราะมีความหมายว่า เบียดเบียน จริงอยู่ ภิกษุนี้ย่อมฉันบิณฑบาต ทั้งนี้เพื่อระงับความหิวนั้น เหมือนคนเป็นแผลทำการพอกทายาเพื่อรักษาแผล และเหมือนคนไข้เมื่ออาการร้อนหนาวเป็นต้นครอบงำ ก็รับประทานยาแก้อาการนั้น ฉะนั้น บทว่า **เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ (พฺรหฺมจริยานุคฺคหาย)** ความว่า เพื่ออนุเคราะห์สาสนพรหมจรรย์ทั้งสิ้นและมรรคพรหมจรรย์ จริงอยู่ ภิกษุนี้เมื่ออาศัยกำลังกายเพราะการฉันบิณฑบาตเป็นปัจจัย ปฏิบัติไปเพื่อข้ามทางกันดารคือภพ ด้วยอำนาจการหมั่นประกอบไตรสิกขา ชื่อว่าย่อมฉัน (บิณฑบาต) เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์

เหมือนภรรยาและสามีผู้มีความต้องการจะข้ามทางกันดารบริโภคเนื้อบุตร[๑] เหมือนคนผู้มีความต้องการจะข้ามแม่น้ำอาศัยแพ[๒] และเหมือนคนผู้มีความต้องการจะข้ามทะเลอาศัยเรือ ฉะนั้น

ข้อว่า **ด้วยประการฉะนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น (อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามิ นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามิ)** มีอธิบายว่า ภิกษุคิดว่า "ด้วยประการนี้ คือด้วยการฉันบิณฑบาตนี้ เราจะกำจัดเวทนาคือความหิวเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่อันมีการฉันเกินประมาณเป็นปัจจัยเกิดขึ้น เหมือนอาหรหัตถกพราหมณ์ อลังสาฏกพราหมณ์ ตัตรวัฏฏกพราหมณ์ กากมาสกพราหมณ์ และภุตตวมิตกพราหมณ์ คนใดคนหนึ่ง[๓] ฉะนั้น" จึงฉัน (บิณฑบาต) เหมือนคนไข้รับประทานยา ฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในคำนี้อย่างนี้ว่า เวทนาใดที่ท่านเรียกว่า เวทนาเก่า เพราะอาศัยการฉันอาหารที่ไม่เป็นสัปปายะและเกินประมาณในปัจจุบัน เกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมเก่าเป็นปัจจัย เราเมื่อจะกำจัดปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้นให้พินาศไปด้วยการฉันอาหารที่เป็นสัปปายะและพอประมาณ ชื่อว่าจักกำจัดเวทนาเก่านั้นเสีย ก็เวทนานี้ใดที่ท่านเรียกว่า เวทนาใหม่ เพราะอาศัยกรรมคือการบริโภคที่ไม่ควรเป็นปัจจัย ซึ่งตนทำไว้ในปัจจุบันและจะเกิดขึ้นในอนาคต เราเมื่อจะไม่ให้มูลแห่งเวทนาใหม่นั้นเกิดด้วยอำนาจการบริโภคที่สมควร ชื่อว่าจักไม่ให้เวทนาใหม่นั้นเกิดขึ้น บัณฑิตพึงทราบว่า การสงเคราะห์การบริโภคที่สมควรก็ดี การละอัตตกิลมถานุโยคก็ดี การไม่ยอมสละสุขอันชอบธรรมก็ดี เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว ด้วยคำมีประมาณเท่านี้

หลายบทว่า **ความดำเนินไปจักมีแก่เรา (ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ)** ความว่า ภิกษุคิดว่า ก็ด้วยการบริโภคพอประมาณ การไปกล่าวคือการดำเนินตลอดกาลนาน

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๕

[๓] ที.ม.อ. (บาลี) -๓๘๒/๓๙๕, ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑๑๕/๔๒๔, อิติวุตฺ.อ. (บาลี) -/๒๘/๑๑๒, มหานิ.อ. (บาลี) -/๘๙/๓๔๕, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑๓๕๕/๔๖๐-๔๖๑

จักมีแก่กายที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยนี้ของเรา เพราะไม่มีอันตรายที่จะเข้าไปตัดรอนชีวิตินทรีย์ หรือที่จะหักรานอิริยาบถได้ จึงฉัน (บิณฑบาต) เหมือนคนมีโรคเรื้อรังรับประทานยาแก้โรคนั้น ฉะนั้น สองบทว่า **ความไม่มีโทษและความอยู่ผาสุก (อนวชฺชตา จ ผาสุวิหาโร จ)** ความว่า ภิกษุคิดว่า ความไม่มีโทษ ด้วยการงดเว้นการแสวงหา การรับ และการบริโภคอันไม่สมควร (และ) ความอยู่ผาสุกด้วยการบริโภคพอประมาณ จักมีแก่เราบ้าง อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษโดยไม่มีโทษมีความกระสัน ความเกียจคร้าน และความบิดกาย ที่ท่านผู้รู้ตำหนิเป็นต้น เพราะบริโภคอาหารไม่เป็นสัปปายะและเกินประมาณเป็นปัจจัย และความอยู่ผาสุกโดยมีร่างกายแข็งแรง เพราะการฉันอาหารที่เป็นสัปปายะและพอประมาณเป็นปัจจัย จักมีแก่เราบ้าง อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษ โดยละสุขที่จะพึงได้ด้วยการนอน สุขที่เกิดขึ้นด้วยการเห็น และสุขที่เกิดขึ้นด้วยการหลับเสียได้ ด้วยการงดเว้นการฉันอาหารตามต้องการจนเต็มท้อง และความอยู่ผาสุกโดยให้อิริยาบถทั้ง ๔ ที่เหมาะสมแก่ร่างกายดำเนินไปได้โดยเฉพาะ ด้วยการฉันอาหารลดลงเพียง ๔-๕ คำ จักมีแก่เราบ้าง จึงฉัน (บิณฑบาต) สมจริงดังคำที่เป็นคาถาที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า

"พระโยคาวจรพึงเลิกฉันก่อนอิ่ม ๔-๕ คำ แล้วดื่มน้ำ
เท่านี้ก็เพียงพอเพื่ออยู่ผาสุกของภิกษุ
ผู้มีใจเด็ดเดี่ยวมุ่งนิพพาน"[๑]

ก็ด้วยบทเพียงเท่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงการกำหนดถือเอาประโยชน์และข้อปฏิบัติสายกลางแล้ว

ที่นอนและที่นั่ง ชื่อว่า**เสนาสนะ** ก็ภิกษุอยู่ในที่ใดๆ จะเป็นวัดหรือเพิงเป็นต้นก็ตาม ที่นั้นๆ ชื่อว่าเสนะ (ที่นอน) ภิกษุนั่ง คือนั่งพักอยู่ในที่ใดๆ ที่นั้นๆ ชื่อว่า

---

[๑] ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๘๓/๕๐๐

อาสนะ (ที่นั่ง) รวมทั้ง ๒ อย่างนั้นเข้าด้วยกัน เรียกว่า เสนาสนะ บทว่า **เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดูและเพื่อความยินดียิ่งในการหลีกเร้น (อุตุปริสฺสยวิโนทน-ปฏิสลฺลานารามตฺถํ)** ความว่า ฤดูนั่นเอง ชื่อว่าอุตุปริสสยะ เพราะมีความหมายว่าเบียดเบียน เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู และเพื่อความยินดียิ่งในการหลีกเร้นอยู่ มีอธิบายว่า เพื่อบรรเทาฤดูที่ไม่เป็นสัปปายะ ซึ่งทำความป่วยไข้ให้แก่สรีระและความฟุ้งซ่านแห่งจิต ที่จำเป็นต้องบรรเทาเสียด้วยการใช้เสนาสนะ และเพื่อสุขอันเกิดแต่ความเป็นผู้อยู่ตามลำพัง การบรรเทาอันตรายคือฤดู พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยพระบาลีว่า **เพื่อกำจัดความหนาว (สีตสฺส ปฏิฆาตาย)** เป็นต้นเท่านั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้ไว้แม้ในที่นี้ โดยทรงมุ่งหมายถึงการบรรเทาอันตรายคือฤดูที่แน่นอน เหมือนคำที่กล่าวไว้ในการใช้จีวรว่า การปกปิดอวัยวะที่ยังความละอายให้กำเริบ เป็นประโยชน์ที่แน่นอน ประโยชน์นอกนี้ย่อมมีได้ในบางครั้งบางคราว ฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง ฤดูมีประการดังกล่าวนี้ก็เป็นฤดูนั่นเอง ส่วนอันตรายมี ๒ ประการ คือ (๑) อันตรายปรากฏ (๒) อันตรายที่ไม่ปรากฏ[๑] ในอันตราย ๒ ประการนั้น ที่ชื่อว่าอันตรายปรากฏ ได้แก่ ราชสีห์และเสือโคร่งเป็นต้น ที่ชื่อว่าอันตรายไม่ปรากฏ ได้แก่ ราคะและโทสะเป็นต้น อันตรายเหล่าใดไม่ทำอาพาธให้ เพราะไม่คุ้มครอง และเพราะเห็นรูปที่ไม่เป็นสัปปายะเป็นต้น ในเสนาสนะที่ได้รับคุ้มครองใด ภิกษุทราบเสนาสนะนั้นอย่างนี้แล้วพิจารณาใช้สอย บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยเสนาสนะ เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู

ในคำนี้ว่า **คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร (คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เภสัชชื่อว่าปัจจัย เพราะมีความหมายว่าเป็นไปต่อต้านโรค หมายความว่า เพราะมีความหมายว่าถึงความเป็นข้าศึกต่อโรค คำนี้ว่า **ปัจจัย (ปจฺจโย)** เป็นชื่อของเภสัชชนิดใดชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่สบาย ชื่อว่าเภสัช เพราะ

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕/๑๖

เป็นการงานของหมอ เหตุเป็นยาที่หมอนั้นอนุญาตไว้ เภสัชคือปัจจัยสำหรับแก้ไข้ ชื่อว่าคิลานปัจจัยเภสัช อธิบายว่า การงานของหมอชนิดใดชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่สบายแก่คนไข้ เช่นน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น ก็เครื่องล้อมกันพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าบริขาร ในพระบาลีว่า "นครเป็นนครที่เขาล้อมกันดีแล้วด้วยเครื่องป้องกันนคร ๗ ชั้น" เป็นต้น[๑] เครื่องประดับพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าบริขาร ในพระบาลีว่า "รถ (อริยมรรค) มีศีลเป็นเครื่องประดับ มีฌานเป็นเพลา มีความเพียรเป็นล้อ" เป็นต้น[๒] ปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าบริขาร ในพระบาลีว่า "ปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งอันบรรพชิตพึงนำมาใช้สอยโดยชอบ" เป็นต้น[๓] แต่ในบทนี้ว่า **คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ** ควรทั้งปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตทั้งเครื่องล้อมกัน จริงอยู่ คิลานปัจจัยเภสัชนั้น ชื่อว่าเป็นบริวารชีวิตก็ได้ ชื่อว่าเป็นปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตก็ได้ เพราะไม่ให้ช่องแก่อาพาธที่จะทำลายชีวิตให้พินาศเกิดขึ้นแล้วรักษาไว้ ชื่อว่าปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตเพราะเป็นเหตุให้ชีวิตนั้นดำเนินไปได้นาน เพราะเหตุนั้น คิลานปัจจัยเภสัชนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่าบริขาร คิลานปัจจัยเภสัชนั้นและเป็นบริขาร ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าคิลานปัจัจยเภสัชบริขาร (คือเภสัชเป็นไปต่อต้านโรคของคนไข้และเป็นเครื่องค้ำจุนชีวิต) ซึ่งคิลานปัจจัยเภสัชบริขารนั้น อธิบายว่า ซึ่งปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิตมีน้ำมัน น้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้น ชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นที่สบายที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้แก่หมอ บทว่า **เกิดขึ้นแล้ว (อุปฺปนฺนานํ)** ได้แก่ เกิดแล้ว คือเป็นแล้ว ได้แก่บังเกิดแล้ว ในบทนี้ว่า **อาพาธต่างชนิด (เวยฺยาพาธิกานํ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความกำเริบแห่งธาตุ ชื่อว่าอาพาธต่างชนิด ส่วนโรคมีโรคเรื้อน ฝี และต่อม เป็นต้น ที่มีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่าเวยยาพาธิกะ เพราะเกิดจากอาพาธต่างชนิด บทว่า **เวทนาทั้งหลาย (เวทนานํ)** ความว่า ทุกขเวทนา

---

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๑๓๖-๑๓๗

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๗

[๓] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๙๒/๒๐๕-๒๐๘

คือเวทนาที่เป็นอกุศลวิบาก ซึ่งเวทนาอันเกิดจากอาพาธต่างชนิดเหล่านั้น บทว่า **เพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง (อพฺยาปชฺฌปรมตาย)** ความว่า เพื่อความหมดทุกข์เป็นอย่างยิ่ง อธิบายว่า เพียงละทุกข์นั้นได้ทั้งหมด

ศีลที่มีการพิจารณาโดยแยบคายแล้วบริโภคปัจจัยเป็นลักษณะนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยสังเขปว่า ปัจจยสันนิสสิตศีล ด้วยประการฉะนี้ ส่วนอรรถของคำ ในคำนี้ว่า **ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ** บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ ก็เครื่องอาศัยมีจีวรเป็นต้น ท่านเรียกว่า ปัจจัย เพราะเป็นที่อิง คืออาศัย แล้วใช้สอย เป็นไป คือดำเนินไป แห่งสัตว์ทั้งหลาย ศีลที่อาศัยปัจจัยเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ศีลนั้นจึงชื่อว่าปัจจย-สันนิสสิตศีล

จตุปาริสุทธิสัมปาทนวิธี

[๑๙] ในศีล ๔ ประการนี้ดังว่ามานี้ **ปาติโมกขสังวร (ปาติโมกฺขสํวโร)** อันบุคคลพึงให้ถึงพร้อมได้ด้วยศรัทธา จริงอยู่ ปาติโมกขสังวรนั้น ชื่อว่า**มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ (สทฺธาสาธโน)** เพราะการทรงบัญญัติสิกขาบทเป็นไปล่วงวิสัยของพระสาวก ก็ในข้อนี้ มีการทรงห้ามการทูลขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบทเป็นตัวอย่าง เพราะเหตุนั้น ปาติโมกขสังวรศีลนั้น ภิกษุผู้สมาทานสิกขาบท ตามที่ทรงบัญญัติไว้อย่างไม่มีส่วนเหลือด้วยศรัทธาแล้ว ไม่ทำความเยื่อใยแม้ในชีวิต พึงให้ถึงพร้อมด้วยดีเถิด สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า

"เธอทั้งหลายผู้ตามรักษาศีล จงเป็นผู้มีศีล
เป็นที่รักด้วยดี มีความเคารพ ในกาลทุกเมื่อ
เหมือนนางนกต้อยตีวิดรักษาฟองไข่
เหมือนจามรีรักษาขนหาง
เหมือนมารดารักษาบุตรผู้เป็นที่รักคนเดียว
เหมือนคนมีตาข้างเดียวรักษาตาอย่างดีฉะนั้น"[๑]

---

[๑] ที.สี.อ. (บาลี) -/๗/๕๕

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสดำรัสแม้อีกอย่างหนึ่งว่า "ปหาราทะ สิกขาบทใดอันเราบัญญัติไว้แล้วแก่สาวกทั้งหลาย สาวกทั้งหลายของเราย่อมไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทนั้นแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ด้วยประการฉะนี้แล"[๑] ก็ในความข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบเรื่องของพระเถระทั้งหลายที่ถูกพวกโจรมัดผูกไว้ในดงเถิด

ได้ยินว่า พวกโจรได้มัดพระเถระด้วยเถาหญ้านางให้นอนอยู่ในดงมหาวัตตนี พระเถระนอนอยู่อย่างเดิมนั่นแหละ เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วัน บรรลุอนาคามิผล มรณภาพ ณ ที่นั้นนั่นเอง ไปบังเกิดในพรหมโลก

พวกโจรใช้เถาหัวด้วนผูกพระเถระแม้อีกรูปหนึ่ง ให้นอนอยู่ในตัมพปัณณิทวีป พระเถระนั้นเมื่อไฟป่าลุกลามมาถึงก็มิได้ตัดเถาวัลย์เลย เริ่มตั้งวิปัสสนาจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์สมสีสีแล้วปรินิพพาน พระอภัยเถระผู้กล่าวคัมภีร์ทีฆนิกาย เดินทางมาพร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป ได้พบเข้าจึงทำฌาปนกิจสรีระของพระเถระ แล้วให้ก่อเจดีย์ไว้ เพราะเหตุนั้น แม้กุลบุตรอื่นผู้มีศรัทธา

เมื่อจะรักษาปาติโมกข์ให้หมดจด พึงสละชีวิตเสียเถิด
อย่าทำลายสีลสังวรที่พระโลกนาถทรงบัญญัติไว้

เหมือนอย่างว่า ภิกษุพึงทำปาติโมกขสังวรให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ฉันใด **อินทรียสังวร (อินฺทฺริยสํวโร)** ภิกษุก็พึงทำให้ถึงพร้อมด้วยสติ ฉันนั้น จริงอยู่ อินทรียสังวรนั้น ชื่อว่า**มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ (สติสาธโน)** เพราะอินทรีย์ที่ตั้งมั่นด้วยสติจะไม่ถูกอกุศลธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นไหลไปตามได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคีระลึกถึงอาทิตตปริยายเทศนา โดยนัยเป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย จักขุนทรีย์ที่บุคคลทิ่มแทงแล้วด้วยซี่เหล็กร้อน ไฟติด ลุกโชน โชติช่วง ยังดีกว่า ส่วนการถือเอานิมิตโดยอนุพยัญชนะในรูปที่จะพึงรู้แจ้งทางตาไม่ประเสริฐเลย" เป็นต้น[๒] เมื่อวิญญาณแล่นไปทางจักขุทวาร

---

[๑] องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๙

[๒] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๑

เป็นต้น ในอารมณ์มีรูปเป็นต้นแล้ว หักห้ามการถือเอานิมิต เป็นต้น ที่อกุศลธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นจะพึงไหลไปตามเสียได้อยู่ พึงทำอินทรียสังวรนี้ให้ถึงพร้อมด้วยดีเถิด จริงอยู่ เมื่อพระโยคีไม่ทำอินทรียสังวรนี้ให้ถึงพร้อมอย่างนี้แล้ว แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็จะไม่ตั้งอยู่ยืดเยื้อยาวนานได้ เหมือนข้าวกล้าที่ไม่ได้จัดแจงเอากิ่งไม้ล้อมไว้ก็ดำรงคงอยู่เนิ่นนานไม่ได้ ฉะนั้น อนึ่ง พระโยคีผู้มิได้ทำอินทรียสังวรให้ถึงพร้อมนี้ ย่อมถูกพวกโจรคือกิเลสปล้นได้ เหมือนบ้านที่เปิดประตูไว้ถูกพวกโจรผู้ลักขโมยของของผู้อื่นปล้นได้ ฉะนั้น อนึ่ง ราคะย่อมเสียดแทงจิตของเธอได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉะนั้น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า

"เธอจงรักษาอินทรีย์ในรูป เสียง กลิ่น รส
และผัสสะเถิด เพราะว่า ทวารเหล่านี้ที่เปิดไว้
ที่บุคคลไม่รักษา ย่อมปล้น (เธอผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยทวารนั้นได้)
เหมือนพวกโจรผู้คอยลักขโมยของของผู้อื่น
ปล้นบ้านที่บุคคลเปิดประตูและไม่รักษาได้ ฉะนั้น

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดีได้ ฉันใด
ราคะย่อมรั่วรดจิตที่ไม่ได้อบรมได้ ฉันนั้น"[๑]

ก็เมื่อภิกษุทำอินทรียสังวรนั้นให้ถึงพร้อมแล้ว แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็ดำรงอยู่ได้ยืดเยื้อยาวนาน เหมือนข้าวกล้าที่มีกิ่งไม้อันบุคคลจัดแจงดีแล้วแวดล้อมไว้ ดำรงอยู่ได้นาน ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ทำอินทรียสังวรให้ถึงพร้อมนี้ ย่อมไม่ถูกพวกโจรคือกิเลสปล้นได้ เหมือนบ้านที่ปิดประตูมิดชิดดีแล้ว ไม่ถูกพวกโจรผู้คอยลักขโมยของของผู้อื่นปล้นเอาได้ ฉะนั้น และราคะย่อมไม่เสียดแทงจิตของเธอ เหมือนฝนไม่รั่วรดเรือนที่มุงดีแล้ว ฉะนั้น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๒๘

"เธอจงรักษาอินทรีย์ในรูป เสียง กลิ่น รส
และผัสสะเถิด เพราะว่า ทวารเหล่านี้อันบุคคลปิดระวังดีแล้ว
ย่อมปล้น (เธอผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยทวารนั้น) ไม่ได้
เหมือนพวกโจรผู้คอยลักขโมยของของผู้อื่นปล้นบ้าน
ที่บุคคลปิดประตู (และ) ระแวดระวังดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันใด
ราคะย่อมรั่วรดจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันนั้น"[๑]

ก็นี้เป็นเทศนาอันอุกกฤษฏ์อย่างยิ่ง

ธรรมดาจิตนี้เป็นธรรมชาติเปลี่ยนไปได้อย่างรวดเร็ว เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงบรรเทาราคะที่เกิดขึ้นโดยมนสิการถึงอสุภกัมมัฏฐานแล้ว ทำอินทรียสังวรให้ถึงพร้อมเหมือนพระวังคีสเถระผู้บวชไม่นาน

ได้ยินว่า เมื่อพระเถระผู้บวชยังไม่นานเที่ยวบิณฑบาตอยู่ เกิดราคะขึ้น เพราะเห็นหญิงคนหนึ่ง ลำดับนั้น ท่านจึงเรียนพระอานนทเถระว่า

"ท่านผู้เป็นสาวกของพระโคดม
กระผมถูกกามราคะแผดเผา
จิตของกระผมเร่าร้อน
ดังกระผมจะขอโอกาส ขอท่านโปรดอนุเคราะห์
ช่วยบอกเหตุที่ดับราคะให้ด้วย"[๒]

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔/๒๘

[๒] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๒/๓๐๗, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๓๒-๑๒๓๓/๕๔๐

พระเถระกล่าวว่า

"จิตของท่านเร่าร้อน เพราะความสำคัญผิด
ท่านจงละทิ้งนิมิตว่างาม ซึ่งประกอบด้วยราคะ
จงอบรมจิตให้มีอารมณ์เดียว ให้ตั้งมั่นดีด้วยอสุภภาวนา

ท่านจงดูสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของแปรผัน
โดยความเป็นทุกข์ และอย่าดูโดยความเป็นอัตตา
จงดับราคะแรงกล้า อย่าถูกราคะเผาผลาญบ่อยๆ เลย"[๒]

พระเถระบรรเทาราคะได้แล้ว จึงเที่ยวไปบิณฑบาต อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้บำเพ็ญอินทรียสังวรพึงเป็นเช่นเดียวกับพระจิตตคุตตเถระ ผู้อยู่ในถ้ำใหญ่ชื่อว่ากุรัณฑกะ และพระมหามิตตเถระผู้อยู่ในโจรกมหาวิหาร ได้ยินว่า ในถ้ำใหญ่ชื่อว่ากุรัณฑกะ ได้มีจิตรกรรมเกี่ยวกับเรื่องเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ เป็นที่น่ารื่นรมย์ใจ ภิกษุหลายรูปเที่ยวจาริกไปในเสนาสนะพบจิตรกรรมเข้า จึงกล่าวว่า "ท่านขอรับ จิตรกรรมน่ารื่นรมย์ใจ" พระเถระกล่าวว่า "ผู้มีอายุ เมื่อเราอยู่ในถ้ำเกินกว่า ๖๐ ปี เรายังไม่ทราบว่า มีจิตรกรรมหรือไม่มี วันนี้เราอาศัยพวกท่านผู้มีดวงตาจึงรู้ได้เดี๋ยวนี้เอง" ได้ยินว่า พระเถระอยู่มานานเพียงเท่านี้ ก็ไม่เคยลืมตาแหงนมองดูถ้ำเลย และใกล้ประตูถ้ำของท่านมีต้นกากะทิงอยู่ต้นหนึ่ง แม้แต่ไม้กากะทิงต้นนั้น พระเถระก็ไม่เคยแหงนขึ้นมองดูข้างบนเลย ทุกๆ ปีพอได้เห็นเกสรร่วงลงมาที่พื้นดินเท่านั้น ท่านจึงรู้ว่ามันมีดอกบานแล้ว

พระราชาได้สดับคุณสมบัติของพระเถระ มีพระประสงค์จะนมัสการ จึงทรงส่งราชบุรุษไป ๓ ครั้ง เมื่อพระเถระไม่มา รับสั่งให้รัดถันของพวกสตรีแม่ลูกอ่อนในหมู่บ้านนั้นแล้ว ให้ตีตราพระราชลัญจกรไว้ว่า "พวกเด็กอย่าได้ดื่มนมตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่มา" พระเถระก็ได้ไปยังมหาคามเพราะความเอ็นดูเด็กๆ พระราชาทรง

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๒/๓๐๗, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๓๒-๑๒๓๓/๕๔๐

สดับข่าวนั้นแล้ว ตรัสว่า "แน่ะพนาย พวกท่านจงไปนิมนต์พระเถระเข้ามา เราจักรับศีล" แล้วโปรดให้นำท่านเข้าไป ถึงพระราชวังชั้นใน ทรงนมัสการ ทรงนิมนต์ให้พระเถระฉันแล้ว ตรัสว่า "พระคุณเจ้า ผู้เจริญ วันนี้ไม่มีโอกาส พรุ่งนี้โยมจึงจักรับศีล" ทรงถือเอาบาตรของพระเถระเสด็จตามส่งหน่อยหนึ่ง พร้อมกับพระเทวีทรงนมัสการแล้วจึงเสด็จกลับ พระราชาหรือพระเทวีจะทรงนมัสการก็ตาม พระเถระจะถวายพระพรว่า "ขอมหาบพิตรจงทรงพระเกษมสำราญเถิด" ๗ วันผ่านไปโดยทำนองนี้ ภิกษุทั้งหลายพากันเรียนถามท่านว่า "ท่านผู้เจริญ เพราะเหตุไร เมื่อพระราชาทรงนมัสการก็ดี พระเทวีทรงนมัสการก็ดี ท่านกล่าวถวายพระพรเป็นอย่างเดียวกันว่า 'สุขี โหตุ มหาราชา' ดังนี้เล่า" พระเถระกล่าวว่า "ผู้มีอายุ เรามิได้ทำการกำหนดว่าเป็นพระราชา หรือพระเทวี" ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระราชาทรงปล่อยไป ด้วยทรงดำริว่า "การอยู่ในที่นี้ของพระเถระลำบาก" จึงกลับไปถ้ำใหญ่ชื่อว่ากุรัณฑกะ ขึ้นสู่ที่จงกรมในตอนกลางคืน เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นกากะทิง ได้ยืนถือประทีปด้ามให้ ครั้งนั้น กัมมัฏฐานของท่านได้ปรากฏว่าบริสุทธิ์เป็นอย่างยิ่ง พระเถระเบิกบานใจอยู่ว่า "เพราะอะไรเล่าหนอ วันนี้ กัมมัฏฐานของเราจึงแจ่มกระจ่างยิ่งนัก" บันดาลภูเขาทั้งลูกให้บันลือลั่นอยู่ ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วในช่วงมัชฌิมยาม เพราะเหตุนั้น แม้กุลบุตรอื่นผู้มุ่งประโยชน์ตน

ไม่พึงเป็นผู้มีนัยน์ตาลอกแลกเหมือนลิงในป่า
เหมือนเนื้อสมันในดง เหมือนเด็กอ่อนตกใจกลัวฉะนั้น

พึงทอดตาลงมองดูชั่วแอก อย่าพึงลุอำนาจ
ของจิตซึ่งโลเลเหมือนลิงป่าเถิด

โรคฝีเป็นพิษได้เกิดขึ้นแก่โยมมารดาแม้ของพระมหามิตตเถระ แม้ธิดาของนางก็บวชในสำนักของภิกษุณี นางจึงกล่าวกับภิกษุณีผู้เป็นธิดานั้นว่า "แม่เจ้า เธอจงไปยังสำนักของหลวงพี่ บอกว่าโยมไม่สบาย แล้วนำยามาเถิด" ภิกษุณีนั้นก็ไปบอกพระเถระกล่าวว่า ฉันไม่รู้จะรวบรวมเอายาต่างๆ มียารากไม้เป็นต้นมาปรุงยา แต่จัก

บอกยาแก่เธอว่า 'ตั้งแต่เราบวชมา เราไม่เคยมีจิตสหรคตด้วยโลภะ ทำลายอินทรีย์มองดูรูปที่เป็นข้าศึกเลย ด้วยสัจจวาจานี้ ขอความผาสุกจงมีแก่โยมมารดาของเราเถิด เธอจงกลับไปเถิด จงกล่าวคำนี้แล้วลูบตัวอุบาสิกาเถิด' ภิกษุณีนั้นกลับไปบอกข้อความนี้แล้วได้ทำตามสั่ง ในขณะนั้นนั่นเอง ฝีก็ได้ฝ่อเหี่ยวหายไป เหมือนก้อนฟองน้ำแตกหายไป ฉะนั้น นางลุกขึ้นแล้วเปล่งวาจา แสดงความเบิกบานใจว่า "ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ไฉนเล่า พระองค์จะไม่พึงเอาพระหัตถ์ที่มีลายวิจิตรด้วยตาข่าย ลูบศีรษะของภิกษุผู้เช่นบุตรของเรา" เพราะเหตุนั้น

แม้บุคคลอื่นผู้มีความสำคัญตนว่าเป็นบุตรผู้มีตระกูล
บวชในพระศาสนาแล้ว พึงตั้งอยู่ในอินทรียสังวรอันประเสริฐ
เหมือนพระมิตตเถระเถิด

เหมือนอย่างว่า ภิกษุพึงทำ**อาชีวปาริสุทธิ (อาชีวิปาริสุทฺธิ)** ให้ถึงพร้อมด้วยความเพียร เหมือนอย่างที่ทำอินทรียสังวรให้ถึงพร้อมด้วยสติเถิด จริงอยู่ อาชีวปาริสุทธินั้นย่อม**ทำความเพียรให้สำเร็จได้ (วีริยสาธนา)** เพราะความเพียรที่ปรารภโดยชอบเกิดขึ้นได้โดยเว้นจากมิจฉาอาชีวะ เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงละการแสวงหาอันไม่สมควรคืออันไม่เหมาะสม แล้วทำอาชีวปาริสุทธินี้ให้ถึงพร้อมโดยการแสวงหาโดยชอบมีการเที่ยวไปบิณฑบาตเป็นต้น ด้วยความเพียรเถิด เพราะท่านเสพปัจจัยที่เกิดขึ้นบริสุทธิ์เว้นปัจจัยที่เกิดขึ้นไม่บริสุทธิ์ เหมือนอสรพิษฉะนั้น ในปัจจัย ๒ อย่างนั้น สำหรับภิกษุผู้มิได้ถือธุดงค์ ปัจจัยที่เกิดแต่สงฆ์ก็ดี แต่คณะก็ดี แต่สำนักของพวกคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสด้วยคุณของเธอมีการแสดงธรรมเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าปัจจัยที่มีการเกิดขึ้นบริสุทธิ์ ส่วนปัจจัยที่เกิดขึ้นจากวัตรมีการเที่ยวไปบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่าปัจจัยที่มีการเกิดขึ้นบริสุทธิ์ยิ่งแท้ ปัจจัยที่เกิดขึ้นจากวัตรมีการเที่ยวไปบิณฑบาตเป็นต้น ของภิกษุผู้ถือธุดงค์ และจากสำนักของคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสในธุดงค์คุณของเธอ โดยอนุโลมแก่ธุดงค์นิยม ชื่อว่าปัจจัยที่มีการเกิดขึ้นบริสุทธิ์ อนึ่ง เพื่อระงับความป่วยไข้ชนิดหนึ่งเมื่อสมอที่ดองด้วยน้ำมูตรเน่าและเภสัชที่มีรสอร่อย ๔ อย่างเกิดขึ้น การสมาทาน

ธุดงค์ของภิกษุนั้นผู้คิดว่า "เพื่อนพรหมจรรย์แม้อื่นๆ ก็จักฉันเภสัชที่มีรสอร่อย ๔ อย่าง" จึงฉันแต่เพียงชิ้นสมอเท่านั้น จึงจะสมควร จริงอยู่ ภิกษุนี้ท่านเรียกว่า "ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์อย่างสูงสุด" ส่วนปัจจัยมีจีวรเป็นต้นเหล่านี้ใด บรรดาปัจจัยเหล่านั้นในจีวรและบิณฑบาต การทำนิมิต การพูดเคาะ การพูดเลียบเคียง และการออกปากขอ ย่อมไม่ควรแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ผู้จะชำระอาชีวะให้หมดจด แต่ในเสนาสนะ การทำนิมิต การพูดเคาะ และพูดเลียบเคียง ย่อมควรสำหรับภิกษุผู้มิได้ถือธุดงค์ บรรดาอาการเหล่านั้น การที่เมื่อภิกษุทำการเคลียพื้นที่เป็นต้นเพื่อสร้างเสนาสนะอยู่ เมื่อพวกคฤหัสถ์ถามว่า "ท่านขอรับ ท่านทำอะไร ใครสั่งให้ทำ" จึงกล่าวตอบไปว่า "ไม่มีใครๆ สั่งให้ทำดอก" ก็ดี การทำนิมิตแม้อื่นใดเห็นปานนี้ก็ดี ชื่อว่าการทำนิมิต การที่ภิกษุถามว่า "อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย พวกท่านอยู่ที่ไหน" เมื่อพวกเขาตอบว่า "ที่ปราสาท เจ้าข้า" แล้วพูดว่า "อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ก็ปราสาทไม่เหมาะแก่ภิกษุทั้งหลายดอกหรือ" ก็ดี การทำการพูดเคาะแม้อื่นใดเห็นปานนี้ก็ดี ชื่อว่าการพูดเคาะ การที่ภิกษุพูดว่า "เสนาสนะของภิกษุสงฆ์คับแคบไป" ก็ดี การพูดอ้อมไปแม้อื่นใดเห็นปานนี้ก็ดี ชื่อว่า**การพูดเลียบเคียง (ปริกถา นาม)** ในเภสัช อาการแม้ทั้งหมดย่อมควร แต่เภสัชที่เกิดขึ้นด้วยอาการมีการทำนิมิตเป็นต้นอย่างนั้น เมื่อโรคหายแล้ว ภิกษุจะฉันควรหรือไม่ควร

ในข้อนั้น พระวินัยธรทั้งหลายกล่าวกันว่า "พระผู้มีพระภาคได้โปรดประทานช่องไว้แล้ว เพราะเหตุนั้น จึงควร" ส่วนอาจารย์ฝ่ายพระสูตรกล่าวอย่างนี้ว่า "แม้จะไม่เป็นอาบัติก็จริง แต่มันก็ทำให้เสียอาชีวะ เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควร"

ส่วนภิกษุใดไม่ได้ทำนิมิต การพูดเคาะ การพูดเลียบเคียง และการออกปากขอ แม้ที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงอนุญาตไว้ อาศัยแต่เฉพาะคุณมีความมักน้อยเป็นต้นเท่านั้น แม้เมื่อความสิ้นชีวิตมาปรากฏขึ้นเฉพาะหน้า ยังเสพปัจจัยที่เกิดขึ้นเว้นจากอาการมีการพูดเคาะเป็นต้นอย่างเด็ดเดี่ยว ภิกษุนี้ท่านเรียกว่า "ผู้ประพฤติธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา (กิเลส) เป็นอย่างยิ่ง" เหมือนพระสารีบุตรเถระ ฉะนั้น

ได้ยินว่า สมัยหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น เมื่อจะเพิ่มพูนปวิเวก จึงอยู่ในป่าแห่งหนึ่งร่วมกับพระมหาโมคคัลลานเถระ ครั้นวันหนึ่ง อาพาธเพราะลมในท้องเกิดขึ้น ก่อให้เกิดทุกข์อย่างหนักแก่ท่าน ในตอนเย็น พระมหาโมคคัลลานเถระไปยังที่อุปัฏฐากของพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น เห็นพระเถระจำวัดอยู่ ถามเรื่องราวนั้นแล้ว จึงถามว่า "ผู้มีอายุ เมื่อก่อนท่านมีความสบายได้ด้วยอะไร" พระสารีบุตรตอบว่า "ในเวลาเป็นคฤหัสถ์ โยมมารดาของผมได้ให้ข้าวปายาสที่ไม่มีน้ำนมเจือปน ปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ความผาสุกของผมมีได้ด้วยข้าวปายาสนั้น" พระมหาโมคคัลลานะผู้มีอายุแม้นั้น กล่าวว่า "ช่างเถิด ผู้มีอายุ ถ้าบุญของผมหรือของท่านมีอยู่ พรุ่งนี้ เราก็คงจะได้แม้บ้าง"

ก็เทวดาผู้สิงอยู่บนต้นไม้ท้ายที่จงกรม ได้ยินการสนทนาปราศัยกันครั้งนี้ของพระเถระทั้ง ๒ รูปนั้น จึงคิดว่า "พรุ่งนี้ เราจักช่วยให้ข้าวปายาสเกิดขึ้นแก่พระคุณเจ้า" แล้วไปยังตระกูลของโยมอุปัฏฐากของพระเถระในทันใดนั้นเอง เข้าสิงร่างกายบุตรชายคนโตแล้ว ก่อให้เกิดการกดดันขึ้น ต่อมา เทวดานั้นก็กล่าวกับหมู่ญาติที่ประชุมกันมุ่งจะแก้ไขบุตรชาย ที่ถูกกดดันนั้นว่า "ถ้าพรุ่งนี้ พวกท่านจัดแจงข้าวปายาสชื่อเห็นปานนี้ถวายแก่พระเถระได้ เราก็จักปล่อยเขา" ญาติเหล่านั้นกล่าวว่า "แม้เมื่อท่านไม่บอก พวกข้าพเจ้าก็จะถวายภิกษาแก่พระเถระทั้ง ๒ รูปเป็นประจำ" จึงช่วยกันจัดแจงข้าวปายาสเช่นนั้นไว้ถวายในวันรุ่งขึ้น

พระมหาโมคคัลลานเถระมาแต่เช้าตรู่ กล่าวว่า "ท่านผู้มีอายุ ขอท่านรออยู่ ณ ที่นี้นี่แหละ จนกว่าผมจะเที่ยวไปบิณฑบาตแล้วกลับมา" แล้วเข้าไปยังบ้าน ชาวบ้านเหล่านั้นต่างช่วยกันต้อนรับ รับเอาบาตรของพระเถระแล้ว บรรจุข้าวปายาสมีประการดังกล่าว จนเต็มบาตรแล้วถวาย พระเถระแสดงอาการที่จะกลับไป ชนเหล่านั้นกล่าวว่า นิมนต์ท่านฉันเถิดขอรับ พวกกระผมจักถวายข้าวปายาสอีกส่วนหนึ่ง นิมนต์พระเถระให้ฉันแล้ว จึงได้ถวายข้าวปายาสอีกจนเต็มบาตร พระเถระไปถึงแล้วน้อมเข้าไปถวาย พร้อมกับกล่าวว่า "นิมนต์เถิดท่านสารีบุตร ขอนิมนต์ท่าน

ฉันเถิด” ฝ่ายพระเถระเห็นข้าวปายาสนั้นแล้ว คิดว่า “ข้าวปายาสน่าชอบใจนัก เกิดขึ้นได้อย่างไรหนอ” เห็นมูลเหตุที่ข้าวปายาสนั้นเกิดขึ้น จึงกล่าวว่า “ท่านโมคคัลลานะ บิณฑบาตไม่ควรบริโภค” ท่านพระโมคคัลลานะนั้น ก็ไม่ทำความคิดให้เกิดขึ้นว่า “พระเถระไม่ยอมฉันบิณฑบาตที่คนเช่นเรานำมาแล้ว” จึงจับขอบปากคว่ำลงที่ส่วนหนึ่ง ด้วยคำสั่งเพียงคำเดียวเท่านั้น พร้อมกับข้าวปายาสลงไปกองอยู่ที่พื้นดิน อาพาธของพระเถระก็หายไป ตั้งแต่นั้นมาตลอดเวลา ๔๕ พรรษา อาพาธเช่นนั้นก็มิได้เกิดขึ้นอีก ต่อมา ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวกับพระมหาโมคคัลลานะว่า “ท่านผู้มีอายุ ข้าวปายาสเกิดขึ้นเพราะอาศัยวจีวิญญัติ แม้เมื่อไส้ใหญ่จะทะลักออกมาเรี่ยราดอยู่บนพื้นดิน ก็ไม่เหมาะที่จะบริโภค” และได้เปล่งอุทานนี้ว่า

“ถ้าเราบริโภคข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะเผยวจีวิญญัติ
อาชีวะของเรานั้นก็จะพึงถูกตำหนิได้

ถ้าแม้ว่าขนดไส้ของเรา
จะพึงทะลักออกมากองเรี่ยราดอยู่ข้างนอก
เราจะไม่ยอมทำลายอาชีวะแม้แต่จะสละชีวิต

เราคุมจิตของตนได้ เราเว้นการแสวงหาที่ไม่สมควร
และเราจักไม่ทำการแสวงหาที่ไม่สมควร
ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ”

ก็ในข้อนี้ ควรกล่าวเรื่องพระมหาติสสเถระผู้ฉันมะม่วงซึ่งพำนักอยู่ที่จิรคุมพวิหาร

นักพรตผู้บวชด้วยศรัทธาเห็นผลโดยประการต่าง ๆ
ไม่ให้แม้แต่ความคิดในการแสวงหาไม่สมควรเกิดขึ้น
แม้โดยประการทั้งปวง
พึงชำระอาชีวะให้หมดจดได้ ด้วยประการฉะนี้

เหมือนอย่างว่า ภิกษุพึงทำอาชีวปาริสุทธิให้ถึงพร้อมได้ด้วยวิริยะ ฉันใด **ปัจจยสันนิสสิตศีล (ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ)** ภิกษุก็พึงทำให้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ฉันนั้น

ความจริง ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้นชื่อว่า**มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ (ปญฺญาสาธนํ)** เพราะบุคคลผู้มีปัญญาสามารถเห็นโทษและอานิสงส์ในปัจจัยได้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้ละความติดใจในปัจจัยแล้ว พิจารณาด้วยปัญญา ตามวิธีที่กล่าวแล้ว บริโภคปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรม จึงให้ปัจจยสันนิสสิตศีลถึงพร้อมได้

ในปัจจยสันนิสสิตศีลนั้น มีการพิจารณา ๒ ประการ คือ (๑) พิจารณาในเวลาได้ปัจจัย (๒) พิจารณาในเวลาบริโภคปัจจัย จริงอยู่ แม้ในเวลาได้มา เมื่อภิกษุบริโภคปัจจัยมีจีวรเป็นต้นที่ตนพิจารณาด้วยอำนาจเป็นธาตุ หรือด้วยอำนาจเป็นของปฏิกูลแล้วเก็บไว้ เลยเวลานั้นออกไป การบริโภคก็ไม่มีโทษเลย แม้แต่ในเวลาบริโภค ในการพิจารณาเวลาบริโภคปัจจัยนั้น มีวินิจฉัยที่ทำข้อสันนิษฐานไว้ ดังนี้

ก็การบริโภค มี ๔ ประการ คือ

๑. ไถยบริโภค (การบริโภคของภิกษุผู้ทุศีล)
๒. อิณบริโภค (การไม่พิจารณาปัจจัยแล้วบริโภค)
๓. ทายัชชบริโภค (การบริโภคปัจจัยของพระเสขะ)
๔. สามีบริโภค (การบริโภคของพระขีณาสพ)

ในการบริโภค ๔ ประการนั้น การบริโภคของภิกษุผู้ทุศีล ผู้นั่งบริโภคอยู่แม้ในท่ามกลางสงฆ์ ชื่อว่า**ไถยบริโภค (เถยฺยปริโภโค นาม)** การไม่พิจารณาปัจจัยแล้วบริโภคของภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่า**อิณบริโภค (อิณปริโภโค นาม)** เพราะเหตุนั้น ภิกษุต้องพิจารณาจีวรทุกๆ คราวที่ใช้สอย ต้องพิจารณาบิณฑบาตทุกๆ คำกลืน เมื่อไม่อาจอย่างนั้น ต้องพิจารณาในเวลาก่อนฉัน ภายหลังฉัน ยามต้น ยามกลาง หรือยามสุดท้าย ถ้าเมื่อภิกษุนั้นไม่พิจารณาเลยจนอรุณขึ้น เธอย่อมตั้งอยู่ในฐานะบริโภคหนี้ แม้เสนาสนะก็ต้องพิจารณาทุกคราวที่ใช้สอย ความเป็นผู้มีสติเป็นปัจจัยทั้งในขณะรับ ทั้งในขณะบริโภคเภสัชนั่นแหละจึงควร แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อภิกษุตั้งสติในเวลารับ แต่ไม่ได้ตั้งในเวลาบริโภคเลย เป็นอาบัติ แต่ไม่ได้ตั้งสติในเวลารับ กลับตั้งสติไว้ในเวลาบริโภค ไม่เป็นอาบัติ

จริงอยู่ ความหมดจด มี ๔ ประการ คือ

๑. ความหมดจดด้วยการแสดง **(เทสนาสุทฺธิ)**
๒. ความหมดจดด้วยการสังวร **(สํวรสุทฺธิ)**
๓. ความหมดจดด้วยการแสวงหา **(ปริเยฏฺฐิสุทฺธิ)**
๔. ความหมดจดด้วยการพิจารณา **(ปจฺจเวกฺขณสุทฺธิ)**

ในความหมดจด ๔ ประการนั้น ปาติโมกขสังวรศีล ชื่อว่า**ความหมดจดด้วยการแสดง** จริงอยู่ ปาติโมกขสังวรศีลนั้น ท่านเรียกว่า**ความหมดจดด้วยการแสดง** เพราะหมดจดได้ด้วยการแสดง อินทรียสังวรศีล ชื่อว่า**ความหมดจดด้วยการสังวร** จริงอยู่ อินทรียสังวรศีลนั้น ท่านเรียกว่าความหมดจดด้วยการสังวร เพราะหมดจดได้ด้วยความสำรวมโดยตั้งใจว่า “เราจักไม่ทำอย่างนี้อีกเท่านั้น” อาชีวปาริสุทธิศีล ชื่อว่า**ความหมดจดด้วยการแสวงหา** จริงอยู่ อาชีวปาริสุทธิศีลนั้น ท่านเรียกว่า**ความหมดจดด้วยการแสวงหา** เพราะหมดจดได้ด้วยการแสวงหา ของภิกษุผู้ละการแสวงหาไม่ควร ให้ปัจจัยเกิดขึ้นโดยชอบธรรม ปัจจยสันนิสสิตศีล ชื่อว่า**ความหมดจดด้วยการพิจารณา** จริงอยู่ ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้น ท่านเรียกว่าความหมดจดด้วยการพิจารณา เพราะหมดจดได้ด้วยการพิจารณามีประการดังที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “แต่ไม่ได้ตั้งสติในเวลารับ กลับตั้งในเวลาบริโภค ไม่เป็นอาบัติ”

การบริโภคปัจจัยของพระเสขะ ๗ จำพวก ชื่อว่า**การบริโภคอย่างทายาท (ทายชฺชปริโภโค นาม)** เพราะว่า พระเสขะเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาค ฉะนั้น ท่านจึงเป็นทายาทแห่งปัจจัย ที่เป็นของบิดา จึงบริโภคปัจจัยเหล่านั้นได้

ถามว่า ก็พระเสขะเหล่านี้ย่อมบริโภคปัจจัยของพระผู้มีพระภาคหรือของคฤหัสถ์

ตอบว่า แม้ปัจจัยที่คฤหัสถ์ถวาย ก็ชื่อว่าเป็นของพระผู้มีพระภาค เพราะเป็นปัจจัยที่พระองค์ได้ทรงอนุญาตไว้ เพราะเหตุนั้น พระเสขะเหล่านั้น บัณฑิตพึง

ทราบว่า บริโภคปัจจัยของพระผู้มีพระภาค ก็ในความข้อนี้มีธัมมทายาทสูตร เป็นเครื่องสาธก[๑]

การบริโภคของพระขีณาสพ ชื่อว่า**การบริโภคอย่างเจ้าของ (สามิปริโภโค นาม)** จริงอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นเจ้าของบริโภค เพราะท่านล่วงความเป็นทาสแห่งตัณหาแล้ว

บรรดาการบริโภคเหล่านี้ การบริโภคอย่างเจ้าของและการบริโภคอย่างทายาท ย่อมควรแก่บรรพชิตทั่วไป การบริโภคโดยความเป็นหนี้ย่อมไม่ควร ในการบริโภคอย่างขโมยไม่มีคำที่จะต้องกล่าวถึงเลย ก็การบริโภคปัจจัยที่ตนพิจารณาแล้วของภิกษุผู้มีศีลนี้ ชื่อว่าเป็นการบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้ เพราะเป็นข้าศึกต่อการบริโภคหนี้ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในการบริโภคอย่างทายาททั้งนั้น จริงอยู่ แม้บุคคลผู้มีศีลก็ถึงการนับว่าเป็นเสขะได้เหมือนกัน เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยสิกขานี้ ก็บรรดาการบริโภคเหล่านี้ การบริโภคอย่างเจ้าของเป็นเลิศ เพราะเหตุนั้น ภิกษุเมื่อปรารถนาการบริโภคอย่างเจ้าของนั้น พิจารณาด้วยสติเป็นเครื่องพิจารณามีประการดังกล่าวแล้วบริโภคอยู่ พึงให้ปัจจยสันนิสสิตศีลถึงพร้อมเถิด ก็ภิกษุเมื่อทำอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าเป็นผู้มีปกติทำกิจ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า

> "สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้มีปัญญาอย่างประเสริฐ
> ฟังธรรมที่พระสุคตทรงแสดงแล้ว
> พิจารณาแล้วจึงเสพบิณฑบาต เสนาสนะ ที่นอน ที่นั่ง
> และน้ำสำหรับล้างชำระธุลีที่อยู่ในผ้าสังฆาฏิเถิด
>
> เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุจึงเป็นผู้ไม่ติดอยู่ในธรรมทั้งหลาย
> เหล่านี้ คือ ในบิณฑบาต เสนาสนะ ที่นอน ที่นั่ง
> และน้ำสำหรับล้างชำระธุลีที่อยู่ในผ้าสังฆาฏิ
> เหมือนหยาดน้ำไม่ติดบนใบบัว ฉะนั้น[๒]

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๙/๒๗

[๒] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๙๕/๕๙๒-๕๙๓

เธอได้อาหารโดยการอนุเคราะห์จากทายกอื่นตามกาลแล้ว
พึงตั้งสติมั่นเนืองนิตย์ รู้จักประมาณในของเคี้ยว ของฉัน
และของลิ้มทั้งหลาย เหมือนคนเป็นแผล
รู้จักประมาณในการพอกทายารักษาแผล ฉะนั้น

ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่สยบ[๑] ฉันอาหารเพื่อยังร่างกายให้เป็นไปได้
เหมือนภรรยาสามีกินเนื้อบุตรในทางกันดาร
เหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเพลาเกวียน ฉะนั้น"

ก็ในความเป็นผู้ทำปัจจยสันนิสสติศีลนี้ให้บริบูรณ์ ควรกล่าวเรื่องภาคิเนยยรักขิตสามเณร ดังนี้ ก็สามเณรนั้นพิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโภค ดังที่เธอได้กล่าวไว้ว่า

"พระอุปัชฌาย์กล่าวกับข้าพเจ้าผู้กำลังบริโภคข้าวสาลี
ที่เย็นสนิทว่า สามเณร เธออย่าเป็นผู้ไม่สำรวมเผาลิ้นเลย

ข้าพเจ้าฟังคำของพระอุปัชฌาย์แล้ว ได้ความสังเวช
ในกาลนั้น นั่งบนอาสนะเดียว ได้บรรลุอรหัตตผล

ข้าพเจ้านั้นมีความดำริเต็มแล้ว เหมือนดวงจันทร์วันเพ็ญ
ฉะนั้น เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มี

เพราะเหตุนั้น แม้กุลบุตรอื่นเมื่อปรารถนาความสิ้นทุกข์
พึงพิจารณาโดยแยบคาย แล้วเสพปัจจัยเถิด"

ศีล ๔ ประการ ด้วยอำนาจปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๘๘

ปฐมสีลปัญจกะ

(ศีล ๕ ประการหมวดที่ ๑)

[๒๐] บัณฑิตพึงทราบอธิบายในศีล ๕ หมวดที่ ๑ แห่งส่วนของศีล ๕ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอนุปสัมปันนศีลเป็นต้น ดังนี้ สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

"ปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร คือ ศีลของอนุปสัมบันผู้มีสิกขาบทเป็นที่สุด นี้ชื่อว่าปริยันตปาริสุทธิศีล อปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร คือ ศีลของอนุปสัมบันผู้มีสิกขาบทไม่มีที่สุด นี้ชื่อว่าอปริยันตปาริสุทธิศีล ปริปุณณปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร คือ ศีลของกัลยาณปุถุชนผู้ประกอบในกุศลธรรม ทำให้บริบูรณ์ในศีลที่มีเสขธรรมเป็นที่สุด ผู้ไม่เยื่อใยในร่างกายและชีวิต ที่สละชีวิตได้แล้ว นี้ชื่อว่าปริปุณณปาริสุทธิศีล อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร คือ ศีลของพระเสขะ ๗ จำพวก นี้ชื่อว่าอปรามัฏฐปาริสุทธิศีล ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร คือ ศีลของพระขีณาสพผู้เป็นสาวกของพระตถาคต ของพระปัจเจกพุทธเจ้า ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า นี้ชื่อว่าปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล"[๑]

บรรดาศีลเหล่านั้น ศีลของอนุปสัมบัน พึงทราบว่า**เป็นปริยันตปาริสุทธิศีล (ปริยนฺตปริสุทฺธิสีลํ)** เพราะมีที่สุดด้วยอำนาจการนับ ศีลของอุปสัมบันมีที่สุดก็มีด้วยอำนาจการนับอย่างนี้ว่า

"สังวรวินัยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศไว้แล้ว
เหล่านี้คือ ๙,๐๐๐ โกฏิสิกขาบท ๘๐ ร้อยโกฏิสิกขาบท
๕๐ แสนสิกขาบท และอื่นๆ อีก ๓๖ สิกขาบท รวม
เป็น ๑๗,๐๐๐ โกฏิ ๕ ล้าน ๓๖ สิกขาบท
สิกขาบททั้งหลายในวินยสังวรทรงแสดงไว้ด้วยมุขคือเปยยาล"

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗

ท่านเรียกว่า**อปริยันตปาริสุทธิศีล (อปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ นาม)** เพราะหมายถึงภาวะคือการสมาทานด้วยอำนาจการสมาทานที่ไม่มีส่วนเหลือ และความที่ศีลมีการไม่เห็นด้วยอำนาจลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิตเป็นที่สุด เหมือนศีลของพระมหาติสสเถระผู้ฉันมะม่วง ซึ่งพำนักอยู่ในจิรคุมพวิหาร ฉะนั้น จริงอย่างนั้น ท่านรูปนั้นไม่ละทิ้งสัปปุริสานุสสติ (การระลึกถึงสัปบุรุษ) นี้ว่า

"นรชนพึงสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งอวัยวะที่สำคัญ
เมื่อจะรักษาชีวิต ก็พึงสละอวัยวะ
เมื่อระลึกถึงธรรม พึงสละได้ทั้งอวัยวะ
ทรัพย์ และแม้แต่ชีวิตทั้งหมด"[๑]

ไม่ยอมล่วงละเมิดสิกขาบทแม้ในขณะจะสิ้นชีวิต อาศัยอปริยันตปาริสุทธิศีลนั้นเท่านั้น อยู่บนหลังของอุบาสกนั่นแหละ ได้บรรลุอรหัตตผลแล้ว เหมือนที่ท่านกล่าวไว้ว่า

"พระเถระให้โอวาทแก่ตนเองว่า อุบาสกนี้ไม่ใช่บิดา
ทั้งไม่ใช่มารดา ไม่ใช่ญาติ ทั้งไม่ใช่พวกพ้องของท่าน
เขาทำกิจเช่นนี้ให้แก่ท่าน เพราะเหตุแห่งท่านเป็นผู้มีศีล

ทำความสังเวชให้เกิดขึ้น พิจารณาโดยแยบคาย
อยู่บนหลังของอุบาสกนั้นได้บรรลุอรหัตตผลแล้ว"

ศีลของกัลยาณปุถุชน ปราศจากมลทินแม้เพียงเกิดเฉลียวใจขึ้น เพราะเป็นศีลบริสุทธิ์อย่างยิ่งตั้งแต่อุปสมบทมา เหมือนแก้วมณีโดยกำเนิดที่เขาเจียระไนดีแล้ว และเหมือนทองคำที่เขาหลอมดีแล้ว ฉะนั้น ย่อมเป็นฐานแห่งอรหัตตผลได้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า**ปริปุณณปาริสุทธิศีล** เหมือนศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระและพระภาคิไนยสังฆรักขิตเถระ ฉะนั้น

---

[๑] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๗๐/๑๗๗

ได้ยินว่า ภิกษุสงฆ์เรียนถามถึงการบรรลุโลกุตตรธรรมกับ**พระมหาสังฆรักขิตเถระ** ผู้มีพรรษา ๖๐ ล่วงแล้ว ผู้จำวัดอยู่บนเตียงที่จะมรณภาพ พระเถระกล่าวว่า "โลกุตตรธรรมของเราไม่มี" ต่อมา ภิกษุหนุ่มผู้อุปัฏฐากของท่านกราบเรียนว่า "ท่านขอรับ พวกชาวบ้านที่อยู่ในที่ประมาณ ๑๒ โยชน์โดยรอบประชุมกัน ด้วยคิดว่าท่านปรินิพพานแล้ว เพราะท่านมรณภาพอย่างปุถุชน ความเดือดร้อนใจจักมีแก่มหาชน" พระเถระกล่าวว่า "ผู้มีอายุ ฉันยังมิทันได้เริ่มตั้งวิปัสสนา ด้วยหวังว่า จักรอเฝ้าพระผู้มีพระภาคเมตไตรย ถ้าเช่นนั้น เธอจงช่วยให้ฉันนั่งลงแล้วทำโอกาสให้ฉันเถิด" ภิกษุหนุ่มนั้นช่วยพระเถระให้นั่งลงแล้วก็ออกไปข้างนอก พระเถระได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมกับการออกไปของภิกษุหนุ่มนั้นนั่นเอง จึงได้ให้สัญญาณด้วยการดีดนิ้วมือ สงฆ์ประชุมกันแล้วกราบเรียนว่า "ท่านผู้เจริญ ท่านเมื่อจะทำโลกุตตรธรรมให้เกิดในขณะจวนจะมรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าได้ทำกิจที่ทำได้ยาก" พระเถระกล่าวว่า "ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี่มิใช่กิจที่ทำได้ยาก เออก็ฉันจะบอกกิจที่ทำได้ยากแก่พวกเธอว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ตั้งแต่เวลาบวชมา ฉันยังไม่พิจารณาเห็นกรรมที่ได้ทำแล้วด้วยความไม่รู้ เพราะไม่มีสติเลยเป็นธรรมดา" แม้พระเถระผู้เป็นหลานของท่านก็ได้บรรลุอรหัตตผลอย่างนั้นเหมือนกัน ในเวลาได้ ๕๐ พรรษา ฉะนี้แล

ถ้าบุคคลมีสุตะน้อย ทั้งไม่ตั้งมั่นในศีล
บัณฑิตย่อมติเตียนเขา ทั้งในด้านศีลและสุตะ

ถ้าบุคคลแม้มีสุตะน้อย แต่ตั้งมั่นดีในศีล
บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญเขาในด้านศีล
สุตะของเขาไม่สมบูรณ์

ถ้าบุคคลแม้มีสุตะมาก แต่ไม่ตั้งมั่นในศีล
บัณฑิตทั้งหลายย่อมติเตียนเขาในด้านศีล
เพราะสุตะของเขายังไม่สมบูรณ์[๑]

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๙๐, องฺ.จตุกฺก.อ. (ไทย) ๒/๖/๓๘๔

ถ้าบุคคลมีสุตะมาก ทั้งตั้งมั่นดีในศีล
บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญเขา
ทั้งในด้านศีลและสุตะ

ใครเล่าจะสามารถติเตียนเขาผู้มีสุตะมาก
ทรงธรรม มีปัญญา เป็นพุทธสาวก
ผู้เป็นเหมือนแท่งทองชมพูนุท
แม้เทวดาและมนุษย์ก็สรรเสริญเขา
ถึงพรหมก็สรรเสริญเขา[๑]

ส่วนศีลของพระเสขะ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น**อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล (อปรามฏฺฐ-ปริสุทฺธิสีลํ)** เพราะไม่ถูกแตะต้องด้วยอำนาจทิฏฐิ อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่ไม่ถูกแตะต้องด้วยอำนาจราคะของพวกปุถุชน บัณฑิตก็พึงทราบว่า**เป็นอปรามัฏฐปาริสุทธิศีล** เหมือนศีลของพระติสสเถระผู้เป็นบุตรของกุฎุมพี ฉะนั้น จริงอยู่ ท่านผู้มีอายุนั้นประสงค์จะอาศัยศีลเห็นปานนั้น ดำรงอยู่ในอรหัตตผล จึงกล่าวกับพวกศัตรูว่า

"เราทุบเท้าทั้ง ๒ ข้าง สัญญากับท่านทั้งหลายไว้
เราอึดอัดละอายความตายทั้งที่ยังมีราคะ

เราครั้นคิดอย่างนี้แล้ว พิจารณาโดยแยบคายแล้ว
เมื่อถึงเวลาอรุณขึ้นก็ได้บรรลุอรหัตตผล"[๒]

พระมหาเถระแม้รูปหนึ่งอาพาธหนัก ไม่อาจจะฉันแม้แต่อาหารด้วยมือของตนเองได้ จึงนอนเกลือกกลิ้งอยู่ที่อุจจาระและปัสสาวะของตน ภิกษุหนุ่มอีกรูปหนึ่งพบท่านเข้า จึงกราบเรียนว่า "ชีวิตสังขารเป็นทุกข์จริงหนอ" พระมหาเถระจึงกล่าวกับเธอนั้นว่า "ผู้มีอายุ เราตายลงในบัดเดี๋ยวนี้ก็จักได้สวรรค์สมบัติ ความสงสัยใน

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๖/๑๑

[๒] ที.ม.อ. (บาลี) -/๓๗๓/๓๖๓, ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑๐๖/๓๕๖

เรื่องนี้ของเราไม่มี ก็ชื่อว่าสมบัติที่เราทำลายศีลนี้แล้วจึงได้ ก็จะเป็นเช่นเดียวกับความเป็นคฤหัสถ์ที่ภิกษุบอกคืนสิกขาแล้วจึงได้มาฉะนั้น” คิดว่า “เราจักตายไปพร้อมกับศีลเท่านั้น” นอนอยู่ตรงนั้นนั่นเอง พิจารณาโรคนั้นนั่นแล บรรลุอรหัตตผลแล้วพยากรณ์แก่ภิกษุสงฆ์ด้วยคาถาเหล่านี้ว่า

“เมื่อเราถูกพยาธิอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว
ได้รับทุกข์หนักเพราะโรค แปรผันไปอยู่
ร่างกายนี้ซูบซีดลงอย่างฉับพลัน
ดุจดอกไม้ที่เขาทิ้งไว้บนฝุ่นกลางแดดพลันเหี่ยวแห้งไป ฉะนั้น

ร่างกายนี้ไม่น่าพอใจ แต่พวกคนพาลนึกเดาเอาว่า
เป็นของน่าพอใจ ร่างกายนี้ไม่สะอาด
แต่พวกคนพาลเข้าใจกันว่าเป็นของสะอาด
ร่างกายนี้เต็มไปด้วยซากศพต่าง ๆ
แต่เป็นรูปร่างที่น่าพึงพอใจสำหรับคนไม่เห็น

น่าตำหนิกายอันเปื่อยเน่า อาดูร มีกลิ่นเหม็น
ไม่สะอาด มีอันต้องเจ็บไข้เป็นธรรมดานี้
ซึ่งเป็นที่ที่หมู่สัตว์ผู้ประมาทหลงสยบอยู่
ทำทางเข้าถึงสวรรค์ให้เสื่อมไป”

ส่วนศีลของพระอรหันต์เป็นต้น อันบัณฑิตพึงทราบว่า เป็น**ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล (ปฏิปฺปสฺสทฺธิปาริสุทฺธิ)** เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ได้ด้วยการระงับกิเลสเป็นเครื่องกระวนกระวายทั้งปวง ศีลมี ๕ ประการ ด้วยอำนาจปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

ทุติยสีลปัญจกะ

(ศีล ๕ ประการ หมวดที่ ๒)

ในศีล ๕ ประการหมวดที่ ๒ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความด้วยอำนาจกิจมีการละอกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นเป็นอาทิ สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

"ศีล ๕ ประการ คือ (๑) การละปาณาติบาตเป็นศีล (๒) เวรมณีเป็นศีล (๓) เจตนาเป็นศีล (๔) สังวรเป็นศีล (๕) อวีติกกมะ (ความไม่ล่วงละเมิด) เป็นศีล

การละอทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาปะ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ เป็นศีล เวรมณีเป็นศีล เจตนาเป็นศีล สังวรเป็นศีล อวีติกกมะเป็นศีล การละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ การละพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท การละถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา การละอุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน การละวิจิกิจฉาด้วยการกำหนดสภาวธรรม การละอวิชชาด้วยญาณ การละอรติด้วยความปราโมทย์ การละนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน การละวิตกและวิจารด้วยทุติยฌาน การละปีติด้วยตติยฌาน การละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน การละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา (และ) นานัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ การละอากาสานัญจายตนสัญญาด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ การละวิญญาณัญจายตนสัญญาด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ การละอากิญจัญญายตนสัญญาด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ การละนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา การละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา การละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา การละนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา การละราคะด้วยวิราคานุปัสสนา การละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา การละอาทานะ (การยึดถือ) ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา การละฆนสัญญาด้วยขยานุปัสสนา การละการประมวลมา (อายูหนะ) ด้วยวยานุปัสสนา การละธุวสัญญา (ความเข้าใจว่ายั่งยืน) ด้วยวิปริณามานุปัสสนา การละนิมิตด้วยอนิมิตตานุปัสสนา การละปณิธิ (คือกิเลสเป็นที่ตั้ง) ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา การละอภินิเวส (ความ

มั่นใจ) ด้วยสุญญตานุปัสสนา การละสาราทานาภินิเวส (ความมั่นใจว่าถือเอาสาระ) ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา การละสัมโมหาภินิเวสด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ การละอาลยาภินิเวสด้วยอาทีนวานุปัสสนา การละอัปปฏิสังขา (การไม่พิจารณา) ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา การละสัญโญคาภินิเวสด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา การละกิเลสที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับทิฏฐิด้วยโสดาปัตติมรรค การละกิเลสอย่างหยาบด้วยสกทาคามิมรรค การละกิเลสอย่างละเอียดด้วยอนาคามิมรรค การละกิเลสทั้งหมดด้วยอรหัตตมรรค (แต่ละอย่าง) เป็นศีล เวรมณีเป็นศีล เจตนาเป็นศีล สังวรเป็นศีล อวีติกกมะเป็นศีล ศีลเห็นปานนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนใจ เพื่อความปราโมทย์ เพื่อปีติ เพื่อปัสสัทธิ เพื่อโสมนัส เพื่อการปฏิบัติโดยเอื้อเฟื้อ เพื่อความเจริญ เพื่อทำให้มาก เพื่อเป็นเครื่องประดับ เพื่อเป็นเครื่องป้องกัน เพื่อเป็นเครื่องแวดล้อม เพื่อความบริบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายความกำหนัด เพื่อดับ เพื่อระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ (และ) เพื่อพระนิพพาน[๑]

ก็บรรดาธรรมเหล่านี้ ธรรมดาธรรมไรๆ ที่ชื่อว่า**ปหานะ (ปหานํ)** ย่อมไม่มีเว้นเสียแต่เพียงความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว ก็เพราะการละนั้นๆ จัดว่าเป็นที่รองรับได้ เพราะมีความหมายว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งกุศลธรรมนั้นๆ และจัดว่าเป็นการรวมไว้ด้วยดี เพราะทำกุศลธรรมนั้นๆ ไม่ให้กระจัดกระจายไป ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่าศีล เพราะมีความหมายว่ารวมเข้า กล่าวคือเป็นที่โอบอุ้มไว้และรวมไว้ด้วยดี ธรรมทั้ง ๔ ประการนอกนี้ ท่านกล่าวหมายเอาสภาพความเป็นไปแห่งใจด้วยอำนาจการงดเว้นจากโทษนั้นๆ ด้วยอำนาจความสำรวมต่อโทษนั้นๆ ด้วยอำนาจเจตนาที่สัมปยุตด้วยเวรณีและสังวรทั้ง ๒ ประการนั้น และด้วยอำนาจความไม่ล่วงละเมิดของบุคคลผู้ไม่ล่วงละเมิดโทษนั้นๆ ส่วนสภาวะที่ธรรม ๔ ประการนั้นเป็นศีล ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้แล้วในเบื้องต้นนั่นเอง ศีลมี ๕ ประการ ด้วยอำนาจปหานศีลเป็นต้น ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๒

ก็ด้วยคำเพียงเท่านั้น การตอบปัญหาเหล่านี้ว่า อะไรเป็นศีล ที่ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่าอย่างไร ศีลนั้นมีลักษณะ รส เครื่องปรากฏ และปทัฏฐาน อย่างไร ศีลมีอะไรเป็นอานิสงส์ และศีลนี้มีกี่ประการ จึงเป็นอันจบ

ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วแห่งศีล

[๒๑] ก็ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ศีลนั้นมีอะไรเป็นความเศร้าหมอง มีอะไรเป็นความผ่องแผ้ว** ดังนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไป ความขาดเป็นต้นเป็นความเศร้าหมองแห่งศีล ความไม่ขาดเป็นต้นเป็นความผ่องแผ้วแห่งศีล ความที่ศีลขาดเป็นต้นนั้นท่านสงเคราะห์ด้วยความขาดอันมีลาภและยศเป็นต้นเป็นเหตุ และด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการ

จริงอย่างนั้น บรรดาอาบัติ ๗ กอง สิกขาบทในเบื้องต้นหรือเบื้องปลายของภิกษุใด เป็นอันทำลายไป (ขาดไป) ศีลของภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นศีลขาด (ขณฺฑํ นาม)** เหมือนผ้าขาดที่ชายฉะนั้น ส่วนสิกขาบทของภิกษุใดทำลายไปที่ท่ามกลางศีลของภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นศีลทะลุ (ฉิทฺทํ นาม)** เหมือนผ้าเป็นช่องทะลุที่ตรงกลางฉะนั้น สิกขาบทของภิกษุใดทำลายไป ๒-๓ สิกขาบทตามลำดับ ศีลของภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นศีลด่าง (สพลํ นาม)** เหมือนแม่โคมีสีตัวกระดำกระด่าง มีสีดำและแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยสีที่ไม่เหมือนกันซึ่งผุดขึ้นที่หลังบ้าง ที่ท้องบ้าง ฉะนั้น สิกขาบทของภิกษุใดทำลายไปในระหว่างๆ ศีลของภิกษุนั้น **ชื่อว่าศีลพร้อย (กมฺมาสํ นาม)** เหมือนแม่โคที่ลายพร้อยไปด้วยสีที่ไม่เหมือนกัน เป็นจุดๆ เป็นระยะๆ ฉะนั้น ความขาดเป็นต้นของศีลย่อมมีได้ด้วยความขาด ซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุ ด้วยประการฉะนี้ก่อน

ความขาดเป็นต้นแห่งศีลด้วยอำนาจเมถุนสังโยค ๗ ประการ ย่อมมีได้อย่างนี้ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ (ในเมถุนสังโยคสูตรนั้น) ว่า

> "พราหมณ์ สมณะบางรูปก็ดี พราหมณ์บางคนก็ดี ในโลกนี้ ปฏิญญา (ตนว่า) เป็นพรหมจารีโดยชอบ ย่อมไม่ถึงการร่วมกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึง

ถึงร่วมกับมาตุคามเลย แต่ยังยินดีการลูบไล้ การขัดสี การให้อาบน้ำ การนวดของมาตุคาม เขายังยินดี พอใจ และถึงความปลื้มใจการบำเรอมีการไล้ทาเป็นต้นนั้น พราหมณ์ ความยินดีในการบำเรอของมาตุคามเป็นต้นแม้นี้แหละจัดว่าเป็นความขาดก็ได้ ทะลุก็ได้ ด่างก็ได้ พร้อยก็ได้ แห่งพรหมจรรย์ สมณะหรือพราหมณ์นี้ เราเรียกว่า ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ ฯลฯ เรากล่าวว่า ย่อมไม่หลุดพ้นจากทุกข์

พราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สมณะบางรูปก็ดี พราหมณ์บางคนก็ดีในโลกนี้ ปฏิญญาตนว่าเป็นพรหมจารีอย่างถูกต้อง ย่อมไม่ถึงการร่วมกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงร่วมกับมาตุคามเลย ทั้งไม่ยินดีการลูบไล้ ฯลฯ แห่งมาตุคาม แต่ยังสัพยอก เล่นหัว หัวเราะร่ากับมาตุคาม เขายังยินดีการซิกซี้กับมาตุคามนั้น ฯลฯ เรากล่าวว่า เขายังไม่หลุดพ้นจากทุกข์

พราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สมณะบางรูปก็ดี ในโลกนี้ ฯลฯ ย่อมไม่ถึงการร่วมกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงร่วมกิริยากับมาตุคามเลย ทั้งไม่ยินดีการลูบไล้ ฯลฯ ของมาตุคาม แต่ยังสัพยอก เล่นหัว หัวเราะร่ากับมาตุคาม แต่ยังเพ่งจ้องตามาตุคาม เขายังยินดีการเพ่งจ้องตามาตุคามนั้น ฯลฯ เรากล่าวว่า เขายังไม่หลุดพ้นจากทุกข์

พราหมณ์ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สมณะบางรูปก็ดี ในโลกนี้ ฯลฯ ย่อมไม่ถึงการร่วมกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงร่วมกับมาตุคามเลย ทั้งไม่ยินดีการลูบไล้ของมาตุคาม ทั้งไม่ซิกซี้กับมาตุคาม ทั้งไม่เพ่งจ้องตามาตุคาม ฯลฯ ของมาตุคาม แต่ยังฟังเสียงมาตุคามผู้หัวเราะอยู่ก็ดี พูดอยู่ก็ดี ขับร้องอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ข้างนอกฝา[๑] หรือนอกกำแพง เขายังยินดีเสียงนั้น ฯลฯ เรากล่าวว่า เขายังไม่หลุดพ้นจากทุกข์

พราหมณ์ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สมณะบางรูปก็ดีในโลกนี้ ฯลฯ ย่อมไม่ถึงการร่วมกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงร่วมกับมาตุคามเลย ทั้งไม่ยินดีการลูบไล้ ฯลฯ

---

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๕๐/๘๔

ของมาตุคาม ทั้งไม่ซิกซี้ ฯลฯ กับมาตุคาม ทั้งไม่เพ่งจ้องตามาตุคาม ทั้งไม่ฟังเสียงมาตุคาม ฯลฯ ร้องไห้อยู่ก็ดี แต่เขายังหวนระลึกถึงการที่ตนเคยหัวเราะ พูดจา หรือเล่นหัวกับมาตุคาม เขายังคอยนึกถึงการที่เคยหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามเป็นต้นนั้น ฯลฯ เรากล่าวว่า เขายังไม่หลุดพ้นจากทุกข์

พราหมณ์ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สมณะบางรูปก็ดีในโลกนี้ ฯลฯ ย่อมไม่ถึงการร่วมกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงร่วมกับมาตุคามเลย ทั้งไม่ยินดีการลูบไล้ ฯลฯ ของมาตุคาม ทั้งไม่คอยนึกถึงการที่เคยหัวเราะ พูดจา หรือเล่นหัวกับมาตุคาม แต่ยังดูคหบดี หรือบุตรคหบดี ผู้เอิบอิ่มพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ประการบำเรอตนอยู่ เขายังยินดีการบำเรอของคหบดีหรือบุตรคหบดีนั้น ฯลฯ เรากล่าวว่า เขายังไม่หลุดพ้นจากทุกข์

พราหมณ์ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สมณะบางรูปก็ดี ในโลกนี้ ฯลฯ ย่อมไม่ถึงการร่วมกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงร่วมกับมาตุคามเลย ทั้งไม่ดูคหบดีหรือบุตรคหบดี ฯลฯ ผู้เอิบอิ่มพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ประการบำเรอตนอยู่ แต่เขาประพฤติพรหมจรรย์ ปรารถนาเทพเจ้าหมู่ใดหมู่หนึ่งว่า ด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพ หรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง หรือมิฉะนั้นก็ด้วยพรหมจรรย์นี้ เขาชอบใจ ติดใจ และถึงความปลื้มใจกับการทำเช่นนั้น แม้นี้ก็ชื่อว่าเป็นความขาด ความทะลุ ความด่าง และความพร้อยแห่งพรหมจรรย์”[๑]

ความเป็นศีลขาดเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านสงเคราะห์ด้วยความขาดแห่งศีลมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุ และด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการ ด้วยประการฉะนี้

ส่วนความไม่ขาดเป็นต้นแห่งศีล ท่านสงเคราะห์ด้วยความไม่แตกสลายแห่งสิกขาบท โดยประการทั้งปวง ด้วยการทำคืนซึ่งสิกขาบทที่แตกสลายแล้วแต่ยังทำคืนได้ ด้วยความไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ประการ ด้วยความไม่เกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่งแห่ง

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๕๐/๘๔

สภาวธรรมที่เลวทราม เช่น ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีตัวเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ เจ้าเล่ห์ ความโอ้อวด ความหัวดื้อ ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความมัวเมา ความประมาท เป็นต้น และด้วยความเกิดขึ้นแห่งคุณ มีความมักน้อย สันโดษ และขัดเกลาเป็นต้น

จริงอยู่ ศีลเหล่าใดไม่แตกสลายไปเพื่อต้องการอามิสมีลาภเป็นต้นก็ดี หรือแม้ที่แตกสลายไปแล้วด้วยโทษคือความประมาทแต่ทำคืนแล้วก็ดี ที่ไม่ถูกเมถุนสังโยค หรือธรรมที่เลวทรามมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้นกระทบก็ดี ศีลเหล่านั้น ท่านเรียกว่า **ไม่ขาด (อขณฺฑานิ) ไม่ทะลุ (อจฺฉิทฺทานิ) ไม่ด่าง (อสพลานิ) ไม่พร้อย (อกมฺมาสานิ)** โดยประการทั้งปวง ศีลเหล่านั้นนั่นเทียว ชื่อว่า**เป็นไท (ภุชิสฺสานิ)** เพราะทำให้เป็นไท ชื่อว่า**วิญญูชนสรรเสริญ (วิญฺญุปสตฺถานิ)** เพราะเป็นศีลที่วิญญูชนสรรเสริญแล้ว ชื่อว่า**เป็นศีลที่ตัณหาและทิฏฐิลูบคลำไม่ได้ (อปรามฏฺฐานิ)** เพราะเป็นศีลที่ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิเป็นต้นแตะต้อง และชื่อว่า**เป็นไปเพื่อได้สมาธิ (สมาธิสํวตฺตนิกานิ)** เพราะอำนวยให้ได้อุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ เพราะเหตุนั้น ความไม่ขาดเป็นต้นนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นความผ่องแผ้วแห่งศีลเหล่านั้น

ก็ความผ่องแผ้วนี้นั้น ย่อมสำเร็จด้วยอาการ ๒ ประการ คือ (๑) ด้วยการเห็นโทษแห่งศีลวิบัติ (๒) ด้วยการเห็นอานิสงส์แห่งศีลสมบัติ ในอาการ ๒ ประการนั้น พึงเห็นโทษแห่งศีลวิบัติ ตามนัยแห่งพระสูตรอย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ศีลวิบัติของบุคคลผู้ทุศีลมีโทษ ๕ ประการนี้"[๑] เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ทุศีล เพราะความทุศีลเป็นเหตุ ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้ไม่ควรพร่ำสอนของเพื่อนพรหมจารี เป็นทุกข์ในเพราะการติเตียนความทุศีล มีความเดือดร้อนใจเพราะการสรรเสริญของผู้มีศีล ก็แลเพราะ

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๙/๙๓-๙๔, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๕

ความเป็นผู้ทุศีลนั้น เขาจึงเป็นผู้มีผิวพรรณทราม เหมือนผ้าป่าน ฉะนั้น อนึ่ง ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมผัสเป็นทุกข์ เพราะนำทุกข์ในอบายมาให้ตลอดกาลนานแก่เหล่าชนผู้ถือเอาเยี่ยงอย่างของเขา ชื่อว่าเป็นผู้มีค่าน้อย เพราะทำให้ไม่มีผลมากแก่เหล่าทายกที่ตนรับไทยธรรมมา เป็นผู้ชำระได้ยาก เหมือนหลุมคูถที่หมักหมมมาหลายปี เป็นผู้เหินห่างจากส่วนทั้ง ๒ เหมือนดุ้นฟืนเผาศพ ฉะนั้น แม้ปฏิญญาว่าเป็นภิกษุก็ไม่เป็นภิกษุได้เลย เหมือนลาติดตามฝูงโค ฉะนั้น เป็นผู้หวาดเสียวอยู่เนืองนิตย์ เหมือนบุรุษผู้มีเวรต่อคนทั่วไป เป็นผู้ไม่ควรอยู่ร่วม เหมือนซากศพ ฉะนั้น แม้ประกอบด้วยคุณมีสุตะเป็นต้น ก็ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อนพรหมจารี เหมือนไฟในป่าช้าไม่ควรแก่การบูชาของพวกพราหมณ์ ฉะนั้น เป็นคนอาภัพในการบรรลุคุณวิเศษ เหมือนคนบอดอาภัพในการเห็นรูป ฉะนั้น เป็นผู้หมดหวังในพระสัทธรรม เหมือนเด็กจัณฑาลหมดหวังในราชสมบัติ ฉะนั้น แม้จะสำคัญว่า ตนมีสุขก็กลับประสบทุกข์โดยแท้ เพราะเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอัคคิขันธปริยายสูตร

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงเห็นกรรมและวิบากอย่างประจักษ์โดยประการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์ที่เผ็ดร้อนอย่างยิ่ง ซึ่งมีความยินดีในสุขตามที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นปัจจัย ที่แม้ด้วยเหตุเพียงแต่หวนระลึกไปถึง ก็สามารถจะให้เกิดความร้อนไหม้แห่งหทัยแล้วบันดาลให้การกระอักเลือดอุ่นๆ เป็นไปแก่คนผู้ทุศีล ผู้มีจิตกำหนัดด้วยความยินดีในสุข อันเกิดแต่การบริโภคกามคุณ ๕ ประการ การไหว้และการนับถือเป็นต้น จึงตรัสว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเห็นกองไฟใหญ่โน้นที่กำลังลุกโชนโชติช่วงอยู่หรือไม่" ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "เห็น พระพุทธเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร ระหว่างการเข้าไปนั่งกอดหรือนอนกอดกองไฟใหญ่โน้นที่กำลังลุกโชนโชติช่วงอยู่ กับการเข้าไปนั่งกอด หรือนอนกอดธิดากษัตริย์ ลูกสาวพราหมณ์ หรือลูกสาวคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่ม อย่างไหนประเสริฐกว่ากัน" ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ การที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอดหรือนอนกอดธิดากษัตริย์ ฯลฯ นี้

ประเสริฐกว่า ส่วนการที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอด หรือนอนกอดกองไฟใหญ่โน้น ฯลฯ เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราขอบอกเธอทั้งหลาย เราขอเตือนเธอทั้งหลาย การที่บุคคลเข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่โน้น ฯลฯ นี้แหละประเสริฐกว่า สำหรับภิกษุ ผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม ไม่สะอาด มีความประพฤติที่น่ารังเกียจ มีการงานปกปิด ไม่ใช่สมณะแต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีแต่ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารี เน่าภายใน ชุ่มด้วยราคะ เป็นเหมือนหยากเยื่อ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นจะพึงเข้าถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย อันมีการเข้าไปนั่งกอดหรือนอนกอดกองไฟใหญ่โน้นเป็นเหตุ หลังจากตายแล้ว เธอจะพึงเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เพราะข้อนั้นเป็นปัจจัยหามิได้เลย”[๑]

พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดงทุกข์ที่มีการบริโภคกามคุณ ๕ ประการ อันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัย ด้วยอุปมาด้วยกองไฟใหญ่อย่างนี้แล้ว จึงทรงแสดงทุกข์อื่นอันมีการอภิวาท การทำอัญชลี การบริโภคจีวร บิณฑบาต เตียง ตั่ง และวิหารเป็นปัจจัย ด้วยอุปมาด้วยเชือกขนสัตว์ หอกอันคม แผ่นเหล็ก ก้อนเหล็ก เตียงเหล็ก ตั่งเหล็ก และหม้อเหล็กเหล่านี้ โดยอุบายนั้นเหมือนกันว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังใช้เชือกหนังที่เหนียวพันแข้งทั้ง ๒ ข้างแล้วดึงถูไปมา เชือกหนังนั้นพึงบาดผิว ครั้นบาดผิวแล้ว พึงบาดหนัง ครั้นบาดหนังแล้ว พึงบาดเนื้อ ครั้นบาดเนื้อแล้วพึงตัดเส้นเอ็น ครั้นตัดเส้นเอ็นแล้ว พึงตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้ว พึงจรดเยื่อในกระดูกอยู่ หรือการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงยินดีการอภิวาทของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนหนอ จะประเสริฐกว่ากัน

---

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๒/๑๕๙-๑๖๒

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังจะพึงเอาหอกอันคมชะโลมด้วยน้ำมัน แทงเข้าที่กลางอก **(กับ)** การที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงยินดีการทำอัญชลีของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่ากัน

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังจะพึงเอาแผ่นเหล็กร้อนที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วงนาบกายกับการใช้สอยจีวรที่เขาถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่ากัน

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังจะพึงเอาคีมเหล็กอันร้อนเผาไฟลุกโชนโชติช่วงงัดปาก แล้วใส่ก้อนโลหะอันร้อนที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วงเข้าไปในปาก ก้อนโลหะอันร้อนนั้นไหม้ริมฝีปากบ้าง ปากบ้าง ลิ้นบ้าง ลำคอบ้าง ท้องบ้าง พาเอาไส้ใหญ่บ้าง ไส้น้อยบ้าง ออกไปจากส่วนเบื้องต่ำ กับการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงบริโภคบิณฑบาต ที่เขาถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่ากัน

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังจะพึงจับที่ศีรษะหรือที่คอ แล้วให้นั่งทับหรือนอนทับเตียงเหล็ก หรือตั่งเหล็กอันร้อนที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วง กับการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงบริโภคเตียงและตั่งที่เขาถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่ากัน

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังจะพึงจับเท้าขึ้น ศีรษะลง แล้วโยนเข้าไปในหม้อโลหะร้อน ที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วง เขาถูกต้มเดือดพล่านผุดขึ้นเป็นฟอง บางครั้งก็ลอยขึ้นบ้าง บางครั้งก็จมลงไปบ้าง บางครั้งก็ลอยขวางไปบ้าง ในหม้อโลหะนั้น กับการที่ภิกษุผู้ทุศีล

พึงใช้สอยวิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่ากัน” ดังนี้

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบการเห็นโทษในศีลวิบัติ ด้วยการพิจารณาโดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า

“คนผู้มีศีลทำลายแล้วยังไม่ละกามสุข
ซึ่งมีผลเป็นทุกข์อันเผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์
ที่เกิดแต่การกอดกองไฟ จะมีสุขแต่ที่ไหน

คนผู้มีศีลวิบัติ มีส่วนจะต้องรับทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์
ที่เกิดแต่การครูดสีด้วยเชือกขนหางสัตว์อันเหนียว
จะมีสุขอะไรในความยินดีการกราบไหว้

คนผู้ไม่มีศีลจะมีสุขอะไร
ในความยินดีการทำอัญชลีของคนผู้มีศรัทธา
ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์อันมีประมาณยิ่ง
กว่าทุกข์ที่เกิดแต่การประหารด้วยหอก

คนผู้ไม่สำรวม ผู้ซึ่งจะต้องเสวยสัมผัสแห่งแผ่นเหล็กร้อน
ในนรกสิ้นกาลนาน จะมีสุขในการบริโภคจีวรอะไร

แม้บิณฑบาตที่มีรสอร่อย ก็เปรียบด้วยพิษอันแรงกล้า
สำหรับคนผู้ไม่มีศีล ผู้ซึ่งจะต้องกลืนกินก้อนเหล็กร้อน
สิ้นราตรีนาน

คนผู้ไม่มีศีล ผู้ซึ่งจะถูกเตียงและตั่งเหล็กร้อน
เบียดเบียนตลอดกาลนาน มีการบริโภคเตียงและตั่ง
แม้ที่สมมุติกันว่าเป็นสุข ก็กลับเป็นทุกข์

คนทุศีลผู้จะต้องอยู่อาศัยในท่ามกลางหม้อเหล็กร้อน
จะมีความยินดีในการอยู่อาศัยในวิหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาอะไร

พระบรมครูของโลก เมื่อทรงตำหนิบุคคลใด ตรัสว่า
เป็นผู้มีสมาจารที่จะพึงระลึกถึงด้วยความรังเกียจว่า
เป็นผู้รกรุงรังดุจหยากเยื่อ ว่าเป็นผู้เปียกชุ่ม
ว่าเป็นผู้เลวทราม และว่าเป็นผู้เน่าภายใน

น่าตำหนิชีวิตของบุคคลนั้นผู้ไม่สำรวม
ผู้ทรงเพศสมณ แต่ไม่ใช่สมณะ ผู้นำตนที่ถูกก่นถูกขุดไปอยู่

สัตบุรุษทั้งหลายผู้มีศีลในโลกนี้ ย่อมหลีกเลี่ยง
บุคคลผู้ทุศีล เหมือนคนผู้รักความสวยงามทั้งหลาย
หลีกเลี่ยงคูถ หลีกเลี่ยงซากศพ ฉะนั้น
ชีวิตของบุคคลผู้ทุศีลนั้นจะมีประโยชน์อะไร

เขาเป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง
แต่เป็นผู้พ้นจากอธิคมสุขทั้งหมด
ปิดประตูสวรรค์เสียสนิท
ก้าวลงสู่ทางแห่งอบายแล้ว

คนอื่นใครเล่าผู้เสมอด้วยคนทุศีล
จะเป็นที่ตั้งแห่งความกรุณาของชนผู้มีความกรุณา
โทษแห่งความเป็นผู้ทุศีลมีมากอย่าง
ด้วยประการฉะนี้

บัณฑิตพึงทราบการเห็นอานิสงส์ในศีลสมบัติ โดยนัยที่ตรงกันข้ามกับประการที่กล่าวแล้ว อีกอย่างหนึ่ง

ศีลของภิกษุใดหมดมลทินดีแล้ว
การทรงบาตรและจีวรของภิกษุนั้น
ย่อมเป็นที่น่าเลื่อมใส บรรพชาของเธอก็มีผล

หทัยของภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์
ย่อมไม่หยั่งลงสู่ภัยมีการติเตียนตนเองเป็นต้น
เหมือนดวงอาทิตย์ไม่หยั่งลงสู่ความมืด ฉะนั้น

ภิกษุเมื่องามในป่าคือตบะ
ย่อมงามด้วยความถึงพร้อมด้วยศีล
เหมือนดวงจันทร์ เมื่องามในท้องฟ้า
ย่อมงามด้วยความถึงพร้อมด้วยรัศมี ฉะนั้น

แม้กลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ก็ยังทำความปราโมทย์
แม้แก่เทวดาทั้งหลายได้
ไม่จำต้องกล่าวถึงกลิ่นศีลเลย

กลิ่นแห่งศีลย่อมครอบงำสมบัติแห่งกลิ่นทุกชนิด
ย่อมฟุ้งไปได้ทั่วทุกทิศมิได้ติดขัด

สักการะแม้น้อยที่ทายกทำแล้วในท่านผู้มีศีล
ย่อมมีผลมาก เพราะเหตุนั้น
ท่านผู้มีศีลจึงเป็นดังภาชนะรองรับเครื่องบูชาและสักการะ

อาสวะทั้งหลายซึ่งมีอยู่ในภพปัจจุบัน
ย่อมไม่เบียดเบียนท่านผู้มีศีล
ท่านผู้มีศีลย่อมตัดรากเหง้าแห่งทุกข์ที่เป็นไปในสัมปรายภพ

สมบัติใดในมนุษย์และสมบัติใดในเทวดา
สมบัติทั้ง ๒ ประการนั้น เมื่อท่านผู้มีศีลถึงพร้อมแล้ว
ปรารถนาอยู่ ย่อมเป็นสมบัติที่มิใช่หาได้ยาก

อนึ่ง นิพพานสมบัตินี้
ซึ่งเป็นสมบัติที่สงบที่สุด
ใจของท่านผู้มีศีลถึงพร้อมแล้ว
ย่อมแล่นไปสู่นิพพานสมบัตินั้นเท่านั้น

บัณฑิตพึงชี้แจงอานิสงส์มีอาการต่างๆ เป็นอันมาก
ในศีลที่เป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้

จริงอยู่ เมื่อบัณฑิตชี้แจงอยู่อย่างนี้ ใจหวาดเสียวแต่ศีลวิบัติ แล้วน้อมไปในศีลสมบัติ เพราะเหตุนั้น ภิกษุเห็นโทษแห่งศีลวิบัตินี้ และอานิสงส์แห่งศีลสมบัตินี้ ตามที่กล่าวมาแล้ว พึงชำระศีลให้ผ่องแผ้ว ด้วยความเอื้อเฟื้อทั้งปวงเทอญ ฉะนี้แล

ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันข้าพเจ้า **(พระพุทธโฆสาจารย์)** ได้แสดง**ศีล** ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ด้วยหัวข้อคือศีล สมาธิ และปัญญา แห่งพระคาถานี้ว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ** เป็นต้นก่อน

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่าสีลนิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

สีลนิเทศ จบ

๒. ธุตังคนิเทศ

[๒๒] บัดนี้ เพื่อจะยังคุณมีความมักน้อยและสันโดษเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุผ่องแผ้วแห่งศีลมีประการดังกล่าวแล้วให้ถึงพร้อม เพราะเหตุที่พระโยคีผู้สมาทานศีล ต้องทำการสมาทานธุดงค์ ก็เมื่อทำอย่างนี้ ศีลของเธอที่มีมลทินอันล้างแล้วด้วยน้ำคือคุณมีความมักน้อย สันโดษ ขัดเกลา สงัด ไม่สั่งสม ปรารภความเพียรและ ความเป็นผู้เลี้ยงง่ายเป็นต้น จักเป็นศีลที่บริสุทธิ์ดี และวัตรของเธอก็จักถึงพร้อม เธอจักเป็นผู้มีสมาจารทั้งปวงบริสุทธิ์ด้วยคุณคือศีลและวัตรอันหาโทษมิได้อย่างนี้ ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ ๓ ประการอันเก่าแก่ ควรที่จะได้บรรลุอริยวงศ์ข้อที่ ๔ กล่าวคือความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่มายินดี ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงจักเริ่มธุตังคกถาต่อไป

ความจริง พระผู้มีพระภาคได้ทรงอนุญาตธุดงค์ ๑๓ ประการไว้สำหรับกุลบุตรทั้งหลาย ผู้สละโลกามิสได้แล้ว ไม่เยื่อใยทั้งในร่างกายและชีวิต มุ่งแต่จะให้อนุโลมปฏิปทาเท่านั้นสำเร็จ คือ

๑. องค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ (ปํสุกูลิกงฺคํ)
๒. องค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงไว้ซึ่งไตรจีวรเป็นปกติ (เตจีวริกงฺคํ)
๓. องค์แห่งภิกษุผู้มีการเที่ยวไปบิณฑบาตเป็นปกติ (ปิณฺฑปาติกงฺคํ)
๔. องค์แห่งภิกษุผู้มีการเที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นปกติ (สปทานจาริกงฺคํ)
๕. องค์แห่งภิกษุผู้มีการฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นปกติ (เอกาสนิกงฺคํ)
๖. องค์แห่งภิกษุผู้มีการถือเอาก้อนข้าวในบาตรเป็นปกติ (ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ)
๗. องค์แห่งภิกษุผู้มีการฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติ (ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ)
๘. องค์แห่งภิกษุผู้มีการอยู่ในป่าเป็นปกติ (อารญฺญิกงฺคํ)
๙. องค์แห่งภิกษุผู้มีการอยู่ที่โคนไม้เป็นปกติ (รุกฺขมูลิกงฺคํ)
๑๐. องค์แห่งภิกษุผู้มีการอยู่ในที่กลางแจ้งเป็นปกติ (อพฺโภกาสิกงฺคํ)
๑๑. องค์แห่งภิกษุผู้มีการอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ (โสสานิกงฺคํ)
๑๒. องค์แห่งภิกษุผู้มีการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดปูลาดไว้เป็นปกติ (ยถาสนฺถติกงฺคํ)

๑๓. องค์แห่งภิกษุผู้มีการอยู่ด้วยการนั่งเป็นปกติ **(เนสชฺชิกงฺคํ)** ในธุดงค์เหล่านั้น

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยความหมาย
โดยลักษณะเป็นต้น โดยการสมาทาน โดยวิธี
โดยประเภท โดยการแตกทำลาย โดยอานิสงส์
ของธุดงค์ข้อนั้นๆ โดยกุสลติกะ โดยการจำแนก
ศัพท์มีธุตศัพท์เป็นต้น ทั้งโดยย่อและพิสดาร

[๒๓] ในบทเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **โดยอรรถก่อน (อตฺถโต)** ผ้าใดเป็นดุจกองฝุ่นในที่นั้นๆ โดยอรรถว่าสูงขึ้น เพราะอยู่บนกองฝุ่นในที่ใดที่หนึ่ง บรรดาที่มีตรอก ป่าช้า และกองขยะ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ผ้านั้นจึงชื่อว่าผ้าบังสุกุล อีกนัยหนึ่ง ผ้าใดย่อมขึ้นสู่ภาวะที่น่าเกลียด อธิบายว่า ย่อมถึงความเป็นผ้าที่น่าเกลียดดุจฝุ่น เพราะเหตุนั้น ผ้านั้นจึงชื่อว่าผ้าบังสุกุล การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลที่มีคำไขที่ได้แล้วอย่างนี้ ชื่อว่าปังสุกูละ (การทรงผ้าบังสุกุล) การทรงผ้าบังสุกุลนั้นเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**ปังสุกูลิกะ (ปํสุกูลิโก)** องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล ชื่อว่าปังสุกูลิกังคะ ท่านเรียกเหตุว่าองค์ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า คำนี้ว่า **ปังสุกูลิกังคะ (ปํสุกูลิกงฺคํ)** เป็นชื่อของการสมาทานที่เป็นเหตุแห่งการทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติของภิกษุนั้น

โดยนัยนี้เหมือนกัน ไตรจีวรกล่าวคือผ้าสังฆาฏิ อุตตราสงค์ และอันตรวาสก เป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**ผู้ทรงไตรจีวรเป็นปกติ (เตจีวริโก)** องค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงไว้ซึ่งไตรจีวรเป็นปกติ ชื่อว่า**เตจีวริกังคะ (เตจีวริกงฺคํ)**

ก็การตกลงแห่งก้อนอามิสกล่าวคือภิกษา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าบิณฑบาต อธิบายว่า การตกลงในบาตรแห่งก้อนข้าวที่ผู้อื่นให้แล้ว ภิกษุใดย่อมแสวงหา คือเข้าไปยังตระกูลนั้นๆ เสาะหาบิณฑบาตนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**ปิณฑปาติกะ (ปิณฺฑปาติโก)** อีกอย่างหนึ่ง การตกไปเพื่อก้อนข้าวเป็นวัตรของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น

ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**ผู้มีการตกไปเพื่อก้อนข้าวเป็นวัตร (ปิณฺฑปาตี)** บทว่า **ตกไป (ปติตุํ)** ได้แก่ เที่ยวไป ปิณฑปาตีนั่นแหละ ชื่อว่าปิณฑปาติกะ องค์แห่งภิกษุผู้ปิณฑปาติกะ ชื่อว่า**ปิณฑปาติกังคะ (ปิณฺฑปาติกงฺคํ)**

การขาดตอน ท่านเรียกว่าทาน ความปราศจากการขาดตอน เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าอปทานะ อธิบายว่า ความไม่ขาดตอน การเที่ยวไปใดเป็นไปกับด้วยความไม่ปราศจากการขาดตอน การเที่ยวไปนั้น ชื่อว่าสปทานะ อธิบายว่า การเที่ยวไปที่เว้นจากการขาดตอน คือเที่ยวไปตามลำดับเรือน การเที่ยวไปเป็นไปกับด้วยความปราศจากการขาดตอนนี้เป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**สปทานจารี** สปทานจารีนั่นแหละชื่อว่า**สปทานจาริกะ** องค์แห่งภิกษุผู้สปทานจาริกะนั้นชื่อว่า**สปทานจาริกังคะ (สปทานจาริกงฺคํ)**

การฉัน ณ อาสนะเดียว ชื่อว่าเอกาสนะ การฉัน ณ อาสนะเดียวนั้นเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า**เอกาสนิกะ** องค์แห่งภิกษุผู้เอกาสนิกะนั้น ชื่อว่า**เอกาสนิกังคะ (เอกาสนิกงฺคํ)**

ก้อนข้าวในบาตรใบเดียวอย่างเดียวเท่านั้น เพราะห้ามภาชนะที่ ๒ เสีย ชื่อว่าปัตตปิณฑะ เพราะบัดนี้ทำความหมายในการถือเอาก้อนข้าวเฉพาะในบาตรว่าเป็นปัตตปิณฑะ การถือเอาก้อนข้าวเฉพาะในบาตรเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**ปัตตปิณฑิกะ (ปตฺตปิณฺฑิโก)** องค์แห่งภิกษุผู้ปัตตปิณฑิกะนั้น ชื่อว่า**ปัตตปิณฑิกังคะ (ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ)**

ศัพท์ว่า **ขลุ** เป็นนิบาตลงในอรรถปฏิเสธ ภัตที่ภิกษุผู้ห้ามภัตรแล้วได้มาในภายหลัง ชื่อว่าปัจฉาภัต เพราะทำความหมายในการฉันปัจฉาภัตนั้นว่าเป็นปัจฉาภัต (การฉันปัจฉาภัต) การฉันปัจฉาภัตเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**ปัจฉาภัตติกะ (ปจฺฉาปตฺติโก)** ภิกษุมิใช่ผู้มีการฉันปัจฉาภัตเป็นปกติ ชื่อว่า**ขลุปัจฉาภัตติกะ (ขลุปจฺฉาภตฺติโก)** คำนี้ว่า **ปัจฉาภัต** เป็นชื่อของอติริตตโภชนะ ที่ทรงห้ามแล้วด้วยอำนาจการสมาทาน ส่วนในอรรถกถาท่านกล่าวว่า บทว่า **ขลุ** ได้แก่ นกชนิดหนึ่ง นกนั้นคาบเอาผลไม้แล้ว เมื่อผลไม้นั้นตกไป

ไม่กินผลไม้อื่นอีก ภิกษุนี้ก็เป็นเช่นนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าขลุปัจฉาภัตติกะ องค์แห่งภิกษุผู้ขลุปัจฉาภัตติกะนั้น ชื่อว่า**ขลุปัจฉาภัตติกังคะ (ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ)**

การเข้าอยู่ในป่าเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**อารัญญิกะ (อารญฺญิโก)** องค์แห่งภิกษุผู้อารัญญิกะนั้น ชื่อว่า**อารัญญิกังคะ (อารญฺญิกงฺคํ)**

การเข้าอยู่ที่โคนไม้ ชื่อว่ารุกขมูละ การเข้าอยู่ที่โคนไม้นั้นเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**รุกขมูลิกะ (รุกฺขมูลิโก)** องค์แห่งภิกษุผู้รุกขมูลิกะนั้น ชื่อว่า**รุกขมูลิกังคะ (รุกฺขมูลิกงฺคํ)** แม้ใน**อัพโภกาสิกังคะ**และ**โสสานิกังคะ** ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

เสนาสนะที่จัดปูลาดไว้แล้วอย่างไรนั่นเอง ชื่อว่ายถาสันถตะ คำนี้ว่า **ยถาสันถตะ** เป็นชื่อของเสนาสนะที่ภิกษุเสนาสนปัญญาปกะได้ยกขึ้นแสดงไว้ก่อนแล้วอย่างนี้ว่า "เสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน" การอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดปูลาดไว้แล้วนั้นเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**ยถาสันถติกะ (ยถาสนฺถติโก)** องค์แห่งภิกษุผู้ยถาสันถติกะนั้น ชื่อว่า**ยถาสัตถติกังคะ (ยถาสนฺถติกงฺคํ)**

การห้ามการนอนอยู่ด้วยการนั่งเป็นปกติของภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**เนสัชชิกะ (เนสชฺชิโก)** องค์แห่งภิกษุผู้เนสัชชิกะนั้น ชื่อว่า**เนสัชชิกังคะ (เนสชฺชิกงฺคํ)**

ก็องค์ทั้งหมดเหล่านี้นั่นเอง ชื่อว่า**ธุดงค์** เพราะเป็นองค์ของภิกษุผู้ชื่อว่าธุตะ เพราะหมายความว่าเป็นผู้กำจัดกิเลสเสียได้ ด้วยการสมาทานนั้นๆ หรือเพราะหมายความว่ามีญาณที่ได้โวหารว่าธุตะ เพราะกำจัดกิเลสเสียได้เป็นองค์ อีกอย่างหนึ่ง องค์เหล่านั้นชื่อว่าธุตะ เพราะกำจัดธรรมที่เป็นข้าศึกได้ และเป็นองค์แห่งการปฏิบัติ แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**ธุดงค์ (ธุตงฺคานิ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในบทเหล่านี้ **โดยความหมาย (อตฺถโต)** ด้วยประการฉะนี้ก่อน

ก็ธุดงค์เหล่านี้ทั้งหมดทีเดียว มีเจตนาเครื่องสมาทานเป็นลักษณะ สมจริง แม้ดังคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า "ผู้สมาทาน ได้แก่บุคคล ธรรมเป็นเครื่องสมาทาน

ได้แก่จิตและเจตสิก เจตนาเป็นเครื่องสมาทานได้แก่ธุดงค์ สิ่งที่ห้ามได้แก่วัตถุ" อนึ่ง ธุดงค์ทั้งหมดทุกข้อเลยทีเดียวมีการกำจัดความละโมบเป็นกิจ มีความไม่มีความละโมบเป็นผล มีอริยธรรมมีความมักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุใกล้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในธุดงค์เหล่านี้ โดยข้อปลีกย่อย**มีลักษณะเป็นต้น (ลกฺขณาทีหิ)** ด้วยประการฉะนี้

ส่วนใน ๕ บทมีบทว่า **โดยการสมาทานและวิธี** เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธุดงค์ทั้งหมดเหมือนกัน เมื่อพระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์อยู่ก็พึงสมาทานในสำนักของพระผู้มีพระภาค เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้วก็ควรสมาทานในสำนักของพระมหาสาวก เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มี ควรสมาทานในสำนักของพระขีณาสพ ... พระอนาคามี ... พระสกทาคามี ... พระโสดาบัน ... ภิกษุผู้ทรงไตรปิฎก ... ภิกษุผู้ทรงทวิปิฎก... ภิกษุผู้ทรงเอกปิฎก... ภิกษุผู้ทรงเอกสังคีติกะ... พระอรรถกถาจารย์ เมื่อพระอรรถกถาจารย์นั้นไม่มี พึงสมาทานในสำนักของท่านผู้ทรงธุดงค์ เมื่อท่านผู้ทรงธุดงค์แม้นั้นไม่มี พึงกวาดลานพระเจดีย์แล้วนั่งกระโหย่งกล่าวสมาทานเหมือนกล่าวสมาทานในสำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเถิด อีกอย่างหนึ่งแม้จะสมาทานด้วยตนเองก็ควร ก็ในการสมาทานด้วยตนเองนี้ ควรกล่าวเรื่องความมักน้อยในธุดงค์ของพระเถระผู้พี่ บรรดาพระเถระผู้เป็นพี่น้อง ๒ รูปที่เจติยบรรพตนี้เป็นถ้อยแถลงโดยทั่วไปก่อน[๑]

๑. ว่าด้วยการสมาทานปังสุกูลิกังคธุดงค์

[๒๔] บัดนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาการสมาทาน วิธี ประเภท ความขาด และอานิสงส์แห่งธุดงค์แต่ละข้อไป อันดับแรก **ปังสุกูลิกังคธุดงค์ (ปํสุกูลิกงฺคํ)** ย่อมเป็นอันภิกษุสมาทานแล้วด้วยคำทั้ง ๒ นี้ คำใดคำหนึ่งว่า **"ข้าพเจ้างดจีวรที่คหบดีถวาย สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ (คหปติทานจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ, ปํสุกูลิกงฺคํ สมาทิยามิ)** นี้เป็น**การสมาทาน (สมาทานํ)** ในปังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ก่อน

---

[๑] ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๒๕๒/๖๖

[วิธีปฏิบัติในปังสุกูลิกังคธุดงค์]

ก็ภิกษุปังสุกูลิกะนั้นผู้สมาทานธุดงค์แล้วอย่างนี้ พึงถือเอาผ้าชนิดใดชนิดหนึ่ง บรรดาผ้าเหล่านี้ คือ (๑) ผ้าชื่อว่า**โสสานิกะ** (๒) ผ้าชื่อว่า**ปาปณิกะ** (๓) ผ้าชื่อว่า**รถิยโจฬะ** (๔) ผ้าชื่อว่า**สังการโจฬะ** (๕) ผ้าชื่อว่า**โสตถิยะ** (๖) ผ้าชื่อว่า**นหานโจฬะ** (๗) ผ้าชื่อว่า**ติตถโจฬะ** (๘) ผ้าชื่อว่า**คตปัจจาคตะ** (๙) ผ้าชื่อว่า**อัคคิฑัฑฒะ** (๑๐) ผ้าชื่อว่า**โคขายิตะ** (๑๑) ผ้าปลวกกัด (๑๒) ผ้าหนูกัด (๑๓) ผ้าริมขาด (๑๔) ผ้าชายขาด (๑๕) ผ้าที่เขานำมาผูกเป็นธงแล้วทิ้ง (๑๖) ผ้าชื่อว่า**ถูปจีวระ** (๑๗) ผ้าชื่อว่า**สมณจีวระ** (๑๘) ผ้าชื่อว่า**อาภิเสกิกะ** (๑๙) ผ้าชื่อว่า**อิทธิมยะ** (๒๐) ผ้าชื่อว่า**ปันถิกะ** (๒๑) ผ้าชื่อว่า**วาตาหฏะ** (๒๒) ผ้าชื่อว่า**เทวทัตติยะ** (๒๓) ผ้าชื่อว่า**สามุททิยะ** แล้วฉีกผ้าที่มีเนื้อยุ่ยทิ้งเสีย ซักส่วนที่ยังทนทานทำเป็นจีวร เปลื้องคหบดีจีวรเก่าออกแล้วใช้สอยเถิด

บรรดาผ้าเหล่านั้น ผ้าที่ชื่อว่า**โสสานิกะ** ได้แก่ ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า ชื่อว่า**ปาปณิกะ** ได้แก่ ผ้าที่ตกอยู่ที่ประตูทางเข้าตลาด ชื่อว่า**รถิยโจฬะ** ได้แก่ เศษผ้าที่พวกคนผู้ต้องการบุญทิ้งลงที่โรงรถทางช่องหน้าต่าง ชื่อว่า**สังการโจฬะ** ได้แก่ เศษผ้าที่เขาทิ้งไว้ที่กองขยะ ชื่อว่า**โสตถิยะ** ได้แก่ ผ้าที่เขาเช็ดมลทินครรภ์แล้วทิ้งไว้ ได้ยินว่า มารดาของติสสอำมาตย์ ให้ใช้ผ้ามีราคาตั้งร้อยเช็ดมลทินครรภ์แล้วให้ทิ้งไว้ที่ทางไปสู่ตาลเวฬิวิหาร ด้วยประสงค์ว่า พวกภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรจักถือเอา ภิกษุทั้งหลายถือเอาเพียงเพื่อจะปะจีวรชำรุดเท่านั้น ที่ชื่อว่า**นหานโจฬะ** ได้แก่ ผ้าที่ชนทั้งหลายซึ่งพวกหมอผีให้อาบน้ำดำหัวแล้วทิ้งไว้ แล้วไปด้วยสำคัญว่าผ้านี้เป็นเสนียดจัญไร

ผ้าชื่อว่า**ติตถโจฬะ** ได้แก่ ท่อนผ้าเก่าที่เขาทิ้งไว้ที่ท่าอาบน้ำ ผ้าชื่อว่า**คตปัจจาคตะ** ได้แก่ ผ้าที่พวกมนุษย์ไปป่าช้าแล้วกลับมาอาบน้ำแล้วทิ้งไว้ ผ้าชื่อว่า**อัคคิฑัฑฒะ** ได้แก่ ผ้าที่ถูกไฟไหม้บางส่วน จริงอยู่ พวกมนุษย์ทิ้งผ้าที่ถูกไฟไหม้นั้น

แม้**ผ้าที่ถูกโคกัด**เป็นต้นก็ปรากฏชัดแล้วทั้งนั้น ผ้าแม้เช่นนั้นก็ยังถูกพวกมนุษย์ทิ้ง ผ้าที่ชื่อว่า**ธชาหฎะ (ธงนำมา)** ได้แก่ ผ้าที่ชนทั้งหลายเมื่อจะลงเรือผูกธงไว้แล้วจึงลง เมื่อลับสายตาของคนเหล่านั้นไป ภิกษุจะถือเอาผ้านั้นก็ควร แม้ผ้าที่เขาผูกเป็นธงไว้ในสนามรบ เวลาทหารทั้ง ๒ ฝ่ายไปแล้ว ภิกษุจะถือเอาผ้านั้นก็ควร

ผ้าชื่อว่า**ถูปจีวระ** ได้แก่ ผ้าที่เขาห่มจอมปลวกทำพลีกรรม ผ้าชื่อว่า**สมณจีวระ** ได้แก่ ผ้าของภิกษุ ผ้าชื่อว่า**อาภิเสกิกะ** ได้แก่ ผ้าที่เขาทิ้งไว้ในที่ราชาภิเษก ผ้าชื่อว่า**อิทธิมยะ** ได้แก่ จีวรของเอหิภิกขุ ผ้าชื่อว่า**ปันถิกะ** ได้แก่ ผ้าที่ตกอยู่ตามระหว่างหนทาง ส่วนผ้าที่ตกลงเพราะพวกเจ้าของหลงลืมสติ ภิกษุพึงรักษาไว้หน่อยหนึ่งแล้วค่อยถือเอาเถิด ผ้าชื่อว่า**วาตาหฎะ** ได้แก่ ผ้าที่ถูกลมกระทบพัดให้ตกลงในที่ไกล เมื่อไม่เห็นเจ้าของ จะถือเอาผ้านั้นก็ควร ผ้าชื่อว่า**เทวทัตติยะ** ได้แก่ ผ้าที่พวกเทวดาถวาย เหมือนผ้าที่พวกเทวดาถวายแก่พระอนุรุทธเถระ ผ้าชื่อว่า**สามุททิยะ** ได้แก่ ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบนฝั่ง

ส่วนผ้าใดทายกถวายว่า พวกข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์ก็ดี ที่ภิกษุพากันเที่ยวไปขอเศษผ้าได้มาก็ดี ผ้านั้นไม่จัดว่าเป็นผ้าบังสุกุล แม้ในผ้าที่ภิกษุด้วยกันถวาย ผ้าใดที่ภิกษุจีวรภาชกะถือเอาตามลำดับพรรษาแล้วถวายก็ดี จีวรประจำเสนาสนะก็ดี ผ้านั้นไม่จัดว่าเป็นผ้าบังสุกุลจีวร เฉพาะที่ภิกษุจีวรภาชกะมิได้แจกให้เท่านั้น จึงเป็นผ้าบังสุกุล แม้ในผ้าบังสุกุลนั้น ผ้าใดที่พวกทายกวางไว้แทบเท้าของภิกษุ แต่ภิกษุนั้นมอบถวายไว้ในมือของภิกษุผู้มีการทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ผ้านั้นชื่อว่าบริสุทธิ์ส่วนเดียว ผ้าใดที่ทายกมอบถวายในมือของภิกษุ แต่ภิกษุนั้นกลับไปวางไว้แทบเท้า **(**ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ**)** แม้ผ้านั้นก็ชื่อว่าบริสุทธิ์ส่วนเดียว ผ้าใดทายกวางไว้แทบเท้าแม้ของภิกษุ แม้ภิกษุนั้นก็ถวายไปเช่นนี้เหมือนกัน ผ้านั้นชื่อว่าบริสุทธิ์ทั้ง ๒ ส่วน ผ้าใดที่ภิกษุได้มาเพราะเขามอบไว้ในมือ ภิกษุนั้นมอบไว้ในมือ **(**ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ**)** เหมือนกัน ผ้านั้นชื่อว่าเป็นจีวรที่ไม่อุกฤษฏ์ ภิกษุปังสุกูลิกะครั้นทราบความต่างกันแห่งผ้าบังสุกุลนี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว พึงใช้สอยจีวรเถิด นี้เป็นวิธีปฏิบัติในปังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ ด้วยประการฉะนี้

[ประเภทแห่งปังสุกูลิกังคธุดงค์]

ส่วน**ประเภท (ปเภทโต)** บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ คือ ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ มี ๓ ประเภท คือ (๑) ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (๒) ผู้ที่ถืออย่างกลาง (๓) ผู้ที่ถืออย่างเพลา บรรดาปังสุกูลิกภิกษุ ๓ ประเภทนั้น ภิกษุผู้ถือเฉพาะผ้าที่ตกอยู่ตามป่าช้าเท่านั้น ชื่อว่า**ผู้ถือปังสุกูลิกังคะอย่างอุกฤษฎ์ (อุกฺกฏฺโฐ)** ภิกษุผู้ที่ถือเอาผ้าที่ทายกทอดไว้ด้วยหมายใจว่า บรรพชิตจักถือเอา ชื่อว่า**ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)** ภิกษุถือเอาผ้าที่ทายกวางไว้แทบเท้าถวาย ชื่อว่า**ผู้ที่ถืออย่างเพลา (มุทุ)**

[การขาดแห่งปังสุกูลิกังคธุดงค์]

ธุดงค์ของปังสุกูลิกภิกษุประเภทใดประเภทหนึ่ง บรรดาปังสุกูลิกภิกษุ ๓ ประเภทนั้นย่อมขาดไป ในขณะที่เธอยินดีผ้าที่คฤหัสถ์ถวายตามความชอบใจพอใจของตน **ความขาด (โภโท)** ในปังสุกูลิกังคธุดงค์นี้มีเพียงเท่านี้

[อานิสงส์แห่งปังสุกูลิกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังต่อไปนี้ (อยํ ปนานิสํโส)

๑. เกิดมีการปฏิบัติเหมาะสมกับนิสสัย โดยพระบาลีว่า “บรรพชาอาศัยผ้าบังสุกุล”[๑]
๒. การดำรงอยู่ในอริยวงศ์ข้อที่ ๑
๓. ไม่ต้องลำบากเพราะการรักษา (จีวร)
๔. ไม่มีความเป็นไปเนื่องด้วยผู้อื่น
๕. ไม่ต้องกลัวโจรภัย
๖. ไม่มีตัณหาในการใช้สอย

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒๘/๑๙๗

๗. เป็นผู้มีบริขารเป็นสมณสารูป
๘. เป็นผู้มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า "ผ้าเหล่านั้นเป็นของมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ"[๑]
๙. เป็นผู้น่าเลื่อมใส
๑๐. ธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้นอำนวยผล
๑๑. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ
๑๒. ทำให้ประชุมชนในภายหลังถึงการถือเอาเยี่ยงอย่าง

นักพรตผู้ทรงผ้าบังสุกุล เพื่อกำจัดมารและเสนามาร
ย่อมงาม เหมือนกษัตริย์ผู้ทรงสวมเกราะแล้ว
สง่างามในสนามรบ ฉะนั้น

ใครจะไม่ใช้สอยผ้าบังสุกุล
ที่พระผู้เป็นครูของโลกทรงละทิ้งผ้าอย่างดี
มีผ้าชาวกาสีเป็นต้นแล้วทรงใช้สอยเล่า

เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุเมื่อหวนระลึกถึงคำปฏิญญา
ของตน พึงเป็นผู้ยินดีในผ้าบังสุกุล
อันอนุกูลแก่การบำเพ็ญเพียรเถิด

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในปังสุกูลิกังคธุดงค์ก่อน

๒. ว่าด้วยการสมาทานเตจีวริกังคธุดงค์

[๒๕] ก็**เตจีวริกังคธุดงค์ (เตจีวริกงฺคํ)** ที่ถัดมาจากปังสุกูลิกังคธุดงค์นั้น ย่อมเป็นอันภิกษุสมาทานแล้ว ด้วยคำทั้ง ๒ นี้คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้าห้ามจีวรผืนที่ ๔**

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘

สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงไตรจีวรเป็นปกติ (จตุตฺถจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ, เตจีวริกงฺคํ สมาทิยามิ)

[วิธีปฏิบัติในเตจีวริกังคธุดงค์]

อันภิกษุผู้เตจีวริกะนั้นได้ผ้าสำหรับทำจีวรมาแล้ว ก็พึงเก็บไว้ได้ตลอดเวลาที่ตนยังไม่อาจจะทำได้ เพราะไม่สบายบ้าง ยังไม่ได้กะไว้บ้าง เครื่องอุปกรณ์มีเข็มเป็นต้นอะไรยังไม่พร้อมบ้าง โทษเพราะการเก็บไว้เป็นปัจจัยย่อมไม่มี ก็ตั้งแต่เวลาย้อมแล้วไป จะเก็บไว้ไม่ควร เธอจะได้ชื่อว่าเป็นธุดงค์โจรไป นี้เป็น**วิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ในเตจีวริกังคธุดงค์นี้

[ประเภทแห่งเตจีวริกภิกษุ]

ก็ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้ภิกษุเตจีวริกะนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น ภิกษุเตจีวริกะ**ผู้ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺเฐน)** เวลาย้อมผ้าพึงย้อมผ้าอันตรวาสก หรือผ้าอุตตราสงค์ก่อน นุ่งผ้านั้นแล้ว จึงย้อมอีกผืนหนึ่งเถิด พึงห่มผ้าอุตตราสงค์นั้นแล้วย้อมสังฆาฏิเถิด แต่จะนุ่งผ้าสังฆาฏิไม่ควร นี้เป็นธรรมเนียมในเสนาสนะชายบ้านสำหรับภิกษุผู้เตจีวริกะนั้น ส่วนภิกษุผู้เป็นอารัญญิกะจะซักย้อมพร้อมกันทั้ง ๒ ผืน ก็ได้ แต่ควรนั่งอยู่ในที่ใกล้ๆ โดยประการที่ตนเห็นใครๆ เข้าแล้ว สามารถจะดึงเอาผ้ากาสาวพัสตร์มาห่มคลุมตัวได้ สำหรับภิกษุ**ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิมสฺส)** จะมีผ้ากาสาวพัสตร์สำหรับย้อมอยู่ในโรงย้อมเป็นธรรมดา เธอจะนุ่งหรือห่มผ้านั้นแล้วทำการย้อมก็ได้ สำหรับภิกษุ**ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุกสฺส)** จะนุ่งหรือห่มผ้าจีวรของภิกษุผู้ชอบพอกันแล้วทำการย้อมก็ควร แม้แต่ผ้าปูลาดที่ประจำอยู่ในเสนาสนะนั้นก็ควรแก่เธอ แต่เธอจะรักษาไว้ไม่ควร แม้เธอจะยืมจีวรของภิกษุผู้ชอบพอกันมาใช้เป็นระยะๆ ก็ควร แต่ภิกษุผู้ถือเตจีวริกธุดงค์จะมีผ้าอังสะเท่านั้นเพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ ก็ควร แต่ผ้าอังสะนั้นเองต้องกว้าง ๑ คืบ ยาวเพียง ๓ คืบเท่านั้นจึงควร

[ความขาดแห่งเตจีวริกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของเตจีวริกะทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดในขณะที่เธอยินดีจีวรผืนที่ ๔ เท่านั้น นี้**เป็นการขาด (เภโท)** ในเตจีวริกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์แห่งเตจีวริกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังต่อไปนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ คุณเป็นต้นอย่างนี้ คือ

๑. ภิกษุผู้เตจีวริกะเป็นผู้สันโดษด้วยจีวรที่ใช้เป็นเครื่องบริหารกาย ด้วยความสันโดษนั้น เธอจึงเพียงแต่เอาจีวรเท่านั้นไป เหมือนนกบินไปฉะนั้น
๒. มีความปรารถนาน้อย
๓. เว้นการสั่งสมผ้าเสียได้
๔. มีความประพฤติเบาดี
๕. ละความละโมบในจีวรเป็นอันมากได้
๖. มีความประพฤติขัดเกลา เพราะทำความพอดีในผ้าที่เป็นกัปปิยะ
๗. มีความสำเร็จผลแห่งธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุผู้เตจีวริกะนั้น

พระโยคีผู้มีปัญญารู้รสแห่งสุขที่เกิดแต่สันโดษ
ละตัณหาในผ้าที่เหลือเฟือได้ เว้นจากการสั่งสม
เป็นผู้ทรงแต่ไตรจีวร

เพราะเหตุนั้น พระโยคีผู้ประเสริฐจะเที่ยวไปให้สะดวก
พึงทำความยินดีในธุดงค์ที่กำหนดด้วยจีวร
มีเพียงจีวรไปเท่านั้น เหมือนนกมีแต่ปีกเที่ยวไปฉะนั้น

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในเตจีวริกังคธุดงค์

๓. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานปิณฑปาติกังคธุดงค์

[๒๖] แม้**ปิณฑปาติกังคธุดงค์ (ปิณฺฑปาติกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้วด้วยคำทั้ง ๒ นี้ คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้าห้ามอติเรกลาภ สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร (อติเรกลาภํ ปฏิกฺขิปามิ, ปิณฺฑปาติกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในปิณฑปาติกังคธุดงค์]

ก็ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรนั้นไม่พึงยินดีภัต ๑๔ ประการนี้ คือ

๑. ภัตที่เขาถวายสงฆ์ (สํฆภตฺตํ)

๒. ภัตที่เขาถวายเจาะจง (อุทฺเทสภตฺตํ)

๓. ภัตในที่นิมนต์[๑] (นิมนฺตนภตฺตํ)

๔. ภัตที่ถวายตามสลาก (สลากภตฺตํ)

๕. ภัตที่เขาถวายประจำปักษ์ (ปกฺขิกํ)

๖. ภัตที่เขาถวายในวันอุโบสถ (อุโปสถิกํ)

๗. ภัตที่เขาถวายในวันปาฏิบท (ปาฏิปทิกํ)

๘. ภัตสำหรับภิกษุอาคันตุกะ (อาคนฺตุกภตฺตํ)

๙. ภัตเพื่อภิกษุผู้เตรียมจะไป (คมิกภตฺตํ)

๑๐. ภัตเพื่อภิกษุผู้อาพาธ (คิลานภตฺตํ)

๑๑. ภัตเพื่อภิกษุผู้พยาบาลภิกษุผู้อาพาธ (คิลานุปฏฺฐากภตฺตํ)

๑๒. ภัตประจำวิหาร (วิหารภตฺตํ)

๑๓. ภัตที่เขาถวายประจำ (ธุรภตฺตํ)

๑๔. ภัตที่เขาถวายตามวาระ (วารกภตฺตํ)

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑,๑๒๘/๑๙๗

ก็ถ้าทายกไม่ได้กล่าวโดยนัยว่า "ขอท่านจงรับสังฆภัต"เป็นต้น แต่กล่าวว่า "ขอสงฆ์จงรับภิกษาในเรือนของข้าพเจ้า แม้พวกท่านก็จงรับภิกษาด้วย" จึงเป็นอันถวาย ปิณฑปาติกภิกษุจะยินดีภัตเหล่านั้นก็ควร สลากที่ปราศจากอามิสจากสงฆ์ก็ดี ภัตที่เขาหุงถวายในวิหารก็ดี ย่อมควรเหมือนกัน ฉะนี้แล **นี้เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ในปิณฑปาติกังคธุดงค์นี้

[ประเภทแห่งปิณฑปาติกภิกษุ]

แต่ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** ปิณฑปาติกภิกษุแม้นี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น ปิณฑปาติกภิกษุประเภทที่**ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺโฐ)** ย่อมรับภิกษาที่ทายกนำมาถวายข้างหน้าก็ได้ ข้างหลังก็ได้ จะยืนอยู่ที่ประตูที่ถึงแล้วให้บาตรแก่พวกคนผู้รับบาตรก็ได้ จะรับภิกษาที่เขานำมาถวายในเวลากลับก็ได้ แต่ในวันนั้นนั่งลงแล้ว จะรับภิกษาไม่ได้ **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)** นั่งลงแล้วจะรับในวันนั้นก็ได้ แต่จะรับไว้เพื่อฉันในวันรุ่งขึ้นไม่ได้ **ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุโก)** จะรับภิกษาไว้เพื่อฉันในวันรุ่งขึ้นก็ได้ ในวันต่อไปอีกก็ได้ ปิณฑปาติกภิกษุแม้ทั้ง ๒ รูปนั้นย่อมไม่ได้ความสุขในการอยู่ตามอำเภอใจ ผู้ถืออย่างเคร่งครัดเท่านั้นจึงจะได้ ได้ยินว่า ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง มีการแสดงอริยวงศ์ ปิณฑปาติกภิกษุผู้ถืออย่างเคร่งครัดกล่าวกับภิกษุ ๒ รูปนอกนี้ว่า ผู้มีอายุ เราไปฟังธรรมกันเถิด ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งกล่าวว่า ท่านขอรับ ชาวบ้านคนหนึ่งนิมนต์ให้กระผมนั่ง อีกรูปหนึ่งกล่าวว่า ท่านขอรับ กระผมได้รับภิกษาของทายกคนหนึ่งเพื่อฉันในวันรุ่งขึ้น ทั้ง ๒ รูปนั้นเสื่อมแล้วด้วยประการฉะนี้ อีกรูปหนึ่งเที่ยวไปบิณฑบาตแต่เช้าตรู่ กลับไปแล้วย่อมเสวยธรรมรส

[ความขาดแห่งปิณฑปาติกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของปิณฑปาติกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดไปในขณะที่เธอยินดีอติเรกลาภมีสังฆภัตเป็นต้นเท่านั้น **นี้เป็นความขาด (เภโท)** ในปิณฑปาติกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์แห่งปิณฑปาติกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. มีการปฏิบัติที่สมควรแก่นิสัย โดยพระบาลีว่า “บรรพชาอาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข้ง”[๑]

๒. ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ข้อที่ ๒

๓. ไม่มีความประพฤติเนื่องด้วยผู้อื่น

๔. มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า “ภัตเหล่านี้มีค่าน้อย หาได้ง่ายและไม่มีโทษ”[๒]

๕. ย่ำยีความเกียจคร้านเสียได้

๖. มีอาชีวะบริสุทธิ์

๗. บำเพ็ญเสขิยปฏิบัติ

๘. ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น

๙. ทำการอนุเคราะห์ผู้อื่น

๑๐. ละมานะเสียได้

๑๑. ห้ามตัณหาในรสเสียได้

๑๒. ไม่ต้องอาบัติ เพราะคณโภชนสิกขาบท ปรัมปรโภชนสิกขาบท และจาริตตสิกขาบท

๑๓. มีความประพฤติอนุโลมตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

๑๔. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ

๑๕. อนุเคราะห์หมู่ชนในภายหลัง

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑,๑๒๘/๑๙๗

[๒] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘

นักพรตผู้สันโดษด้วยคำข้าวที่พึงได้
ด้วยปลีแข้ง มีความเป็นอยู่ไม่เนื่องด้วยผู้อื่น
เป็นผู้ละความละโมบในอาหารเสียได้
เป็นผู้อยู่ในทิศทั้ง ๔

บรรเทาความเกียจคร้านได้
มีอาชีวะบริสุทธิ์ เพราะเหตุนั้นแล
ภิกษุผู้มีปัญญาดีจึงไม่ควรดูหมิ่นภิกขาจาร

จริงอยู่ ภิกษุผู้เห็นปานนี้

เทวดาทั้งหลายย่อมเคารพรักภิกษุผู้ถือ
บิณฑบาตเป็นวัตร ผู้เลี้ยงตน มิใช่เลี้ยงผู้อื่น
ผู้คงที่ เทวดาทั้งหลายย่อมกระหยิ่ม
หากภิกษุไม่เป็นผู้มุ่งลาภและชื่อเสียง”[๑]

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในปิณฑปาติกังคธุดงค์

๔. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานสปทานจาริกังคธุดงค์

[๒๗] **แม้สปทานจาริกังคธุดงค์ (สปทานจาริกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้ว ด้วยคำทั้ง ๒ นี้ คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้างดเว้นการเที่ยวไปด้วยอำนาจความละโมบ สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นปกติ (โลลุปฺปจารํ ปฏิกฺขิปามิ, สปทานจาริกงฺคํ สมาทิยามิ)**

---

[๑] ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๘/๒๒๖

[วิธีปฏิบัติในสปทานจาริกังคธุดงค์]

ก็สปทานจาริกภิกษุ (คือภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับตรอก) นั้นพึงยืนที่ประตูบ้านกำหนดได้ว่าไม่มีอันตราย จะละตรอกหรือบ้านที่มีอันตรายแล้วไปตรอกหรือบ้านอื่นก็ควร ที่ประตูเรือน ตรอก หรือบ้านใด เธอไม่ได้อะไรๆ พึงทำความเข้าใจว่าไม่ใช่บ้านแล้วไป เธอจะละทิ้งบ้านที่ตนได้โภชนะน้อยหนึ่งไปไม่ควร ก็ภิกษุนี้ต้องเข้าไปเวลาอื่น ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอจักอาจละสถานที่ที่ไม่สะดวกไปในที่อื่นได้ ก็ถ้าพวกชาวบ้านกำลังพากันถวายทานในวัด หรือมาในระหว่างทาง รับบาตรแล้วถวายบิณฑบาตแก่เธอ ก็ควร อนึ่ง สปทานจาริกภิกษุนี้ แม้เมื่อเดินทางไป ก็ต้องเที่ยวไป (บิณฑบาต) อย่าล่วงเลยบ้านที่ไปถึงเข้าในเวลาเที่ยวไปภิกษาเลยทีเดียว เธอไม่ได้อาหารเลย หรือได้หน่อยหนึ่งในบ้านนั้นก็ตาม ก็ควรเที่ยวไปตามลำดับหมู่บ้านเถิด นี้**เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้

[ประเภทแห่งสปทานจาริกภิกษุ]

ก็ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้สปทานจาริกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺโฐ)** ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำมาถวายข้างหน้าบ้าง ภิกษาที่เขานำมาถวายข้างหลังบ้าง ภิกษาที่เขานำมาถวายเวลากลับบ้าง แต่จะสละบาตรที่ประตูซึ่งตนถึงแล้วก็ได้ จริงอยู่ ในธุดงค์ข้อนี้ ภิกษุที่ชื่อว่าจะเหมือนกับพระมหากัสสปเถระไม่มี แม้สถานที่ที่ท่านสละบาตรนั่นเองก็ยังปรากฏอยู่[๑] **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)** ย่อมรับได้ทั้งภิกษาที่เขานำมาถวายข้างหน้าหรือข้างหลัง ทั้งที่เขานำมาถวายในเวลากลับ จะสละบาตรที่ประตูที่ถึงเข้าก็ได้ แต่จะนั่งคอยภิกษาไม่ได้ ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนั้น ชื่อว่าย่อมอนุโลมตามปิณฑปาติกภิกษุผู้ถืออย่างเคร่งครัดอย่างนี้ **ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุโก)** จะนั่งคอยในวันนั้นก็ได้

---

[๑] ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๗/๒๒๒

[ความขาดแห่งสปทานจาริกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดในขณะพอเกิดการเที่ยวไปด้วยอำนาจความละโมบ นี้**เป็นความขาด (เภโท)** ในสปทานจาริกังคธุดงด์นี้

[อานิสงส์แห่งสปทานจาริกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย์

๒. เป็นผู้เปรียบด้วยดวงจันทร์

๓. ละความตระหนี่ในตระกูลได้

๔. ได้รับอนุเคราะห์เสมอ

๕. ไม่มีโทษอย่างภิกษุกุลุปกะ

๖. ไม่รับคำเรียกร้อง

๗. เป็นผู้ไม่มีความต้องการด้วยการจัดภิกษามาเฉพาะ

๘. เป็นผู้มีความประพฤติคล้อยตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

สปทานจารีภิกษุในพระศาสนานี้
เป็นผู้เปรียบด้วยดวงจันทร์ เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย์
ไม่ตระหนี่ เป็นผู้อนุเคราะห์อย่างสม่ำเสมอแก่ชนทั้งปวง
เป็นผู้พ้นจากโทษของภิกษุผู้เข้าไปสู่ตระกูล

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา หวังอยู่ซึ่งการเที่ยวไป
ตามอำเภอใจ พึงละการประพฤติมักได้เสีย
มีจักษุทอดลง มองชั่วแอก พึงเที่ยวไป
ตามลำดับตรอกเถิด

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในสปทานจาริกังคธุดงค์

๕. ว่าด้วยการสมาทานเอกาสนิกังคธุดงค์

[๒๘] **แม้เอกาสนิกังคธุดงค์ (เอกาสนิกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้วด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **“ข้าพเจ้างดการฉัน ณ อาสนะต่างๆ สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นปกติ” (นานาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ, เอกาสนิกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในเอกาสนิกังคธุดงค์]

ก็เอกาสนิกภิกษุนั้นเมื่อจะนั่งในโรงฉัน อย่านั่งที่เถรอาสน์ พึงกำหนดดูอาสนะที่สมควรว่า “อาสนะนี้ถึงแก่เรา” แล้วจึงนั่งเถิด ถ้าเมื่อเธอฉันค้างอยู่ มีพระอาจารย์หรือพระอุปัชฌาย์มา เธอจะลุกขึ้นทำวัตรก็ได้ ส่วนพระจูฬาภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า “อาสนะจะพึงรักษา หรือการฉันจะพึงรักษาก็ตาม แต่ภิกษุนี้เป็นผู้ฉันค้างอยู่ เพราะเหตุนั้น ภิกษุจงทำวัตรเถิด จงอย่าฉันโภชนะเลย” นี้**เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** แห่งเอกาสนิกังคธุดงค์นั้น

[ประเภทแห่งเอกาสนิกภิกษุ]

ก็ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้เอกาสนิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺโฐ)** โภชนะจะน้อยหรือมากก็ตาม เธอหย่อนมือลงในโภชนะใด จะรับเอาโภชนะอื่นจากโภชนะนั้น ย่อมไม่ได้ แม้ถ้าพวกชาวบ้านคิดว่าพระเถระยังมิได้ฉันโภชนะอะไรๆ เลย นำเนยใสเป็นต้นมา ย่อมควรเพื่อใช้เป็นยาเท่านั้น ไม่ควรเพื่อใช้เป็นอาหาร **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)** จะรับเอาโภชนะอื่นตลอดเวลาที่ภัตในบาตรยังไม่หมดสิ้นไป ก็ย่อมได้ จริงอยู่ ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนี้ชื่อว่าผู้มีโภชนะเป็นที่สุด **ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุโก)** จะฉันตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้นจากอาสนะก็ได้ ความจริง เธอชื่อว่าเป็นผู้มีน้ำเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่รับเอาน้ำล้างบาตรบ้าง ชื่อว่ามีอาสนะเป็นที่สุด เพราะยังฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้นบ้าง

[ความขาดแห่งเอกาสนิกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของเอกาสนิกภิกษุแม้ทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดในขณะที่เธอฉันโภชนะต่างๆ นี้**เป็นความขาด (เภโท)** ในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์แห่งเอกาสนิกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. เป็นผู้มีอาพาธน้อย
๒. เป็นผู้มีความลำบากน้อย
๓. ลุกขึ้นคล่องแคล่ว
๔. แข็งแรง
๕. อยู่สำราญ
๖. ไม่ต้องอาบัติเพราะอนติริตตโภชนสิกขาบท
๗. บรรเทาตัณหาในรสเสียได้
๘. มีความประพฤติคล้อยตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

โรคทั้งหลายที่มีการฉันเป็นปัจจัย
ย่อมไม่ครอบงำนักพรตผู้ยินดีในการฉัน ณ อาสนะเดียว
เธอเป็นผู้ไม่ละโมบในรส
จึงไม่ทำการงานของตนให้เสื่อมเสียไป

เพราะเหตุนั้น นักพรตผู้มีใจบริสุทธิ์
พึงปลูกความยินดีให้เกิดในการฉัน ณ อาสนะเดียว
ที่เป็นเหตุอยู่สำราญ ซึ่งท่านผู้ยินดี
ในธรรมเครื่องขัดเกลาที่สะอาดเข้าไปส้องเสพแล้วเถิด

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในเอกาสนิกังคธุดงค์

๖. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานปัตตปิณฑิกังคธุดงค์

[๒๙] **แม้ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ (ปตฺตปิณฺฑิกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้ว ด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้างดภาชนะที่ ๒ สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นปกติ (ทุติยภาชนํ ปฏิกฺขิปามิ, ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์]

ก็ปัตตปิณฑิกภิกษุนั้น (คือภิกษุผู้ถือการฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นปกติ) ในเวลาดื่มยาคู เมื่อตนได้กับข้าววางไว้ในภาชนะแล้ว พึงฉันกับข้าวก่อน หรือดื่มยาคูก็ได้ ก็ถ้าเธอใส่กับลงไปในยาคู เมื่อใส่กับมีปลาร้าเป็นต้นลงไป ยาคูก็จะเป็นของน่าเกลียด ก็การที่ภิกษุจะทำให้เป็นของไม่น่าเกลียดนั่นแหละแล้วฉันจึงควร เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคำนี้หมายถึงกับข้าวนั้น ส่วนสิ่งใดเป็นของไม่น่าเกลียดมีน้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวดเป็นต้น สิ่งนั้นพึงใส่ปนลงไปได้ ก็เมื่อจะรับ ก็ควรรับแต่พอประมาณเท่านั้น จะใช้มือหยิบเอาผักสดฉันก็ควร แต่ไม่ทำเช่นนั้น ก็ต้องใส่ลงในบาตรเท่านั้น เพราะท่านห้ามภาชนะที่ ๒ แม้ใบไม้อื่นก็ไม่ควร ฉะนี้แล **นี้เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ของภิกษุปัตตปิณฑิกะนั้น

[ประเภทแห่งปัตตปิณฑิกภิกษุ]

แต่ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้ปัตตปิณฑิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺโฐ)** นอกจากเวลาเคี้ยวอ้อย จะทิ้งแม้แต่กากก็ไม่ควร จะบิก้อนข้าว ปลา เนื้อ หรือขนมฉัน ก็ไม่ควร **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)** จะใช้มือข้างหนึ่งบิฉันก็ควร ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนี้ ชื่อว่า**หัตถโยคี** ส่วนภิกษุ**ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุโก)** ชื่อว่า**ปัตตโยคี** สำหรับผู้ถืออย่างเพลานั้น สิ่งใดที่อาจใส่ลงในบาตรได้ สิ่งนั้นทั้งหมดจะใช้มือบิหรือใช้ฟันกัดก็ได้

[ความขาดแห่งปัตตปิณฑิกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของปัตตปิณฑิกภิกษุ ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดในขณะที่พวกเธอยินดีภาชนะที่ ๒ นี้**เป็นความขาด (เภโท)** ในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์ของปัตตปิณฑิกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. บรรเทาตัณหาในรสต่างๆ ได้

๒. ละความตะกละเสียได้

๓. เป็นผู้มุ่งแต่เพียงประโยชน์ในอาหาร

๔. ไม่ต้องลำบากในการรักษาภาชนะเป็นต้น

๕. เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่านบริโภค

๖. เป็นผู้ประพฤติคล้อยตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

บุคคลอื่นใครเล่าจะเป็นผู้มีตาทอดลง
ละความฟุ้งซ่านในภาชนะต่างๆ ได้
เป็นผู้มีวัตรดี ขุดรากแห่งรสตัณหาได้
เหมือนขุดรากไม้ฉะนั้น
เป็นผู้มีใจงาม ทรงไว้ซึ่งความสันโดษ
เหมือนทรงรูปกายของตนไว้ฉะนั้น
บริโภคอาหาร (คลุกกัน) ได้
เหมือนภิกษุผู้ปัตตปิณฑิกะ ฉะนี้แล

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้

๗. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์

[๓๐] **แม้ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ (ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้ว ด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **"ข้าพเจ้างดโภชนะที่เหลือเฟือเสีย สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ฉันภัตรในภายหลังเป็นปกติ" (อติริตฺตโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ, ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์]

ก็ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุนั้นห้ามภัตแล้ว ไม่พึงให้ทำโภชนะเป็นกัปปิยะแล้วฉันอีก นี้**เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ของภิกษุผู้ขลุปัจฉาภัตติกะนั้น

[ประเภทแห่งภิกษุผู้ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุ]

แต่ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺโฐ)** เพราะเหตุที่ไม่มีการห้ามก้อนข้าวก้อนแรก ต่อเมื่อเธอกำลังกลืนกินก้อนข้าวก้อนแรกนั้นอยู่ ย่อมห้ามก้อนข้าวอื่น ฉะนั้น เธอห้ามภัตรอย่างนั้นแล้วกลืนกินก้อนข้าวที่ ๑ ย่อมไม่ฉันก้อนข้าวที่ ๒ **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)** ย่อมห้ามโภชนะใดแล้วจะฉันโภชนะนั้นก็ได้ ส่วน**ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุโก)** ย่อมฉันได้ตลอดเวลาที่ตนยังไม่ลุกขึ้นจากอาสนะ

[ความขาดแห่งขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์]

ธุดงค์ของขลุปัจฉาภัตติกภิกษุแม้ทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดในขณะที่พวกเธอห้ามโภชนะแล้ว ให้ทำเป็นกัปปิยะแล้วฉัน **นี้เป็นความขาด (เภโท)** ในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์ของขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. เป็นผู้ห่างไกลจากอาบัติที่ต้องเพราะอนติริตตโภชนะ
๒. ไม่มีความอึดอัดท้อง
๓. ไม่มีการสั่งสมอามิส
๔. ไม่มีการแสวงหาอาหารอีก
๕. เป็นผู้ประพฤติคล้อยตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

พระโยคีผู้ขลุปัจฉาภัตติกะ ผู้มีปัญญา
ไม่ถึงความลำบากในการแสวงหา
ไม่ทำการสั่งสม ละความอึดอัดท้องเสียได้

เพราะเหตุนั้น พระโยคีผู้ต้องการจะกำจัดโทษทั้งหลาย
พึงเสพธุดงค์นี้ ที่พระสุคตทรงสรรเสริญ
ซึ่งก่อให้เกิดความเจริญด้วยคุณมีความสันโดษเป็นต้นเถิด

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์

๘. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานอารัญญิกังคธุดงค์

[๓๑] แม้**อารัญญิกังคธุดงค์ (อารญฺญิกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้วด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้างดเสนาสนะชายบ้าน สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นปกติ (คามนฺตเสนาสนํ ปฏิกฺขิปามิ, อารญฺญิกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในอารัญญิกังคธุดงค์]

ก็อารัญญิกภิกษุนั้นพึงละเสนาสนะชายบ้านแล้ว รับอรุณในป่าเถิด บ้านพร้อมอุปจารนั่นแหละ ชื่อว่า**เสนาสนะชายบ้าน** ในคำว่า **คามนฺตเสนาสนํ** นั้น

[เสนาสนะป่า]

ประเทศแห่งใดแห่งหนึ่ง มีกระท่อมหลังเดียวก็ตาม หลายหลังก็ตาม ที่เขาล้อมก็ตาม ไม่ล้อมก็ตาม มีคนอยู่ก็ตาม ไม่มีคนอยู่ก็ตาม โดยที่สุดแม้แต่หมู่เกวียนจอดพักอยู่เกินกว่า ๔ เดือน ชื่อว่า**บ้าน (คาโม นาม)**

สำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม ถ้ามีเสาเขื่อน ๒ ต้นเหมือนอนุราธบุรี ชั่วก้อนดินตกของบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ยืนอยู่บนเสาเขื่อนต้นใน (ขว้างไป) ชื่อว่า**อุปจารบ้าน (คามูปจาโร นาม)** พระวินัยธรกล่าวว่า ลักษณะแห่งเลฑฑุบาตนั้น ได้แก่ ร่วมในแห่งที่เป็นที่ตกไปแห่งก้อนดิน ที่ขว้างไปสุดแรง อย่างพวกคนหนุ่ม เมื่อจะอวดกำลังของตนๆ จึงเหยียดแขน ขว้างก้อนดินไปฉะนั้น ส่วนอาจารย์ฝ่ายพระสูตรกล่าวว่า ได้แก่ร่วมในแห่งที่เป็นที่ตกไปแห่งก้อนดินที่ขว้างไปโดยมุ่งจะไล่กา ในบ้านที่ไม่ได้ล้อมสถานที่เป็นที่ตกไปแห่งน้ำที่มาตุคามผู้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนหลังสุดท้ายทั้งหมดสาดซัดไป ชื่อว่าอุปจารเรือน เลฑฑุบาตหนึ่งตามนัยที่กล่าวแล้วจากอุปจารเรือนนั้น ชื่อว่าบ้าน เลฑฑุบาตที่ ๒ ชื่อว่าอุปจารบ้าน

ส่วน**ป่า (อรญฺญํ)** ในสำนวนพระวินัยก่อน ท่านกล่าวไว้ว่า "สถานที่ทั้งหมดยกเว้นบ้านและอุปจารบ้านเสีย นี้ชื่อว่าป่า"[๑] ในสำนวนพระอภิธรรมท่านกล่าวว่า "สถานที่ทั้งหมดนอกจากเสาเขื่อนออกไป นี้ชื่อว่าป่า"[๒] แต่ในสำนวนที่มีมาในพระสูตรนี้ มีลักษณะดังนี้ คือ เสนาสนะมีระยะ ๕๐๐ ชั่วธนูเป็นอย่างต่ำ ชื่อว่าเสนาสนะป่า[๓] เสนาสนะป่านั้นสำหรับบ้านที่ล้อมแล้ว พึงวัดกำหนดตั้งแต่เสาเขื่อน ด้วยคันธนูของอาจารย์ที่โก่งแล้ว สำหรับบ้านที่ไม่ได้ล้อม พึงวัดกำหนดตั้งแต่เลฑฑุบาตแรกมาจนถึงเครื่องล้อมแห่งวัดที่อยู่เถิด

---

[๑] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๙๒/๘๑

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๙/๓๙๔

[๓] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๒/๖๕๔/๑๗๔, ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๓๔/๑๗๖, ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๒๙๖/๑๖๕

ในอรรถกถาพระวินัยแก้ว่า ก็ถ้าวัดไม่มีรั้วล้อม สถานที่ใดอยู่ต้นเพื่อน จะเป็นเสนาสนะก็ตาม โรงฉันก็ตาม ที่ประชุมประจำก็ตาม ต้นโพธิ์ก็ตาม เจดีย์ก็ตาม แม้ถ้าอยู่ห่างไกลจากเสนาสนะออกไป อารัญญิกภิกษุพึงกันเอาสถานที่แห่งนั้นให้เป็นเขตกำหนดแล้ววัดเถิด[๑] ส่วนในอรรถกถามัชฌิมนิกายแก้ว่า พึงชักอุปจารแห่งวัดที่อยู่ออกแล้ววัดในช่วงระหว่างแห่งเลฑฑุบาตทั้ง ๒ เหมือนชักอุปจารบ้านออกวัดฉะนั้นเถิด นี้เป็นประมาณในวิธีวัดนี้

แม้ถ้าหมู่บ้านอยู่ใกล้เคียงกับวัด ภิกษุทั้งหลายอยู่ในวัดได้ยินเสียงของพวกชาวบ้าน แต่ก็ไม่อาจเดินตรงไป (ยังบ้านนั้น) ได้ เพราะมีสถานที่เช่นภูเขาและแม่น้ำเป็นต้นคั่นอยู่ในระหว่าง ทางใดเป็นทางเดินตามปกติของหมู่บ้านนั้น แม้ถ้าเป็นทางที่จะสัญจรไปด้วยเรือก็ตาม ก็พึงถือเอาที่ประมาณ ๕๐๐ ชั่วธนูโดยทางนั้น ส่วนอารัญญิกภิกษุใดแกล้งปิดทางจากที่นั้นๆ เพื่อจะทำองค์แห่งหมู่บ้านใกล้ให้ครบถ้วน อารัญญิกภิกษุนี้ชื่อว่าธุดงคโจร

ก็ถ้าพระอุปัชฌาย์หรือพระอาจารย์ของภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตรเกิดอาพาธขึ้น เธอหาสิ่งที่เป็นสัปปายะในป่าไม่ได้ ควรนำท่านไปยังเสนาสนะใกล้หมู่บ้านแล้วพยาบาลท่านเถิด แต่เธอพึงออกไปแต่เช้ามืด แล้วรับอรุณในที่ที่ประกอบด้วยองค์ (แห่งป่า) เถิด ถ้าในเวลารุ่งอรุณ อาพาธของท่านทั้ง ๒ ยังกำเริบ ก็พึงทำกิจวัตรแทนท่านทั้ง ๒ เท่านั้นเถิด ไม่ควรเป็นผู้มุ่งรักษาธุดงค์ให้บริสุทธิ์เลย นี้**เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** แห่งอารัญญิกังคธุดงค์

[ประเภทแห่งอารัญญิกภิกษุ]

อนึ่ง ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้อารัญญิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺโฐ)** พึงรับอรุณในป่าได้ตลอดกาลทุกเมื่อ **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)** จะอยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้านตลอด ๔ เดือนฤดูฝนก็ได้ **ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุโก)** จะอยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้านตลอด ๔ เดือนฤดูหนาวบ้าง ก็ได้

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๒/๖๕๓-๖๕๔/๒๙๙

[ความขาดแห่งอารัญญิกังคธุดงค์]

ก็เมื่ออารัญญิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ มาจากป่าในเวลาตามที่กำหนดไว้ ฟังธรรมอยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้าน แม้เมื่ออรุณตั้งขึ้น ธุดงค์ก็ยังไม่ขาด เมื่อพวกเธอฟังธรรมแล้วเดินไป แม้เมื่ออรุณตั้งขึ้นในระหว่างทาง ธุดงค์ก็ไม่ขาด แต่ถ้าแม้เมื่อพระธรรมกถึกลุกขึ้นแล้ว พวกเธอคิดว่า เราจักจำวัดสักครู่แล้วจึงไป หลับไป อรุณตั้งขึ้น หรือพวกเธอรับอรุณในเสนาสนะใกล้หมู่บ้านตามความชอบใจของตน ธุดงค์ย่อมขาด **นี้เป็นความขาด (เภโท)** ในอารัญญิกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์แห่งอารัญญิกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรทำความสำคัญว่าป่าไว้ในใจอยู่ย่อมควรที่จะได้สมาธิที่ยังไม่ได้ หรือรักษาสมาธิที่ได้แล้วไว้

๒. แม้พระศาสดาก็ทรงพอพระทัยเธอ ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า "นาคิตะ เพราะเหตุนั้น เราจึงยินดีการอยู่ในป่าของภิกษุนั้น"[๑]

๓. อันตรายมีรูปที่ไม่เป็นสัปปายะเป็นต้น ย่อมไม่รบกวนจิตของเธอผู้มักอยู่ในเสนาสนะที่สงัด

๔. เธอย่อมหายความตกใจกลัว

๕. เธอย่อมละความเยื่อใยในชีวิตเสียได้

๖. เธอย่อมยินดีรสแห่งความสุขที่เกิดจากวิเวก

๗. แม้ความเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรเป็นต้น ย่อมเหมาะสมแก่เธอ

นักพรตผู้สงัด ไม่คลุกคลี ยินดีในเสนาสนะที่สงัด
ยังพระมานัสของพระโลกนาถให้ยินดีได้ด้วยการอยู่ในป่า

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๔๒/๔๙๗, องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๘๖/๔๑๔

เมื่ออยู่อาศัยในป่าตามลำพัง ย่อมได้สุขใด
แม้พวกเทวดากับทั้งพระอินทร์ก็ยังไม่ได้รสแห่งสุขนั้น

ก็ภิกษุผู้เช่นนี้แหละทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลอันเป็นเหมือนเกราะ
เข้าสู่สงครามคือป่า มีธุดงค์ที่เหลือเป็นอาวุธ

สามารถชนะมารพร้อมทั้งเสนามารได้ต่อกาลไม่นานนัก
เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทำความยินดีในการอยู่ป่าเถิด

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในอารัญญิกังคธุดงค์

๙. ว่าด้วยการสมาทานรุกขมูลิกังคธุดงค์

[๓๒] **แม้รุกขมูลิกังคธุดงค์ (รุกฺขมูลิกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้วด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้างดที่มุงบัง สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร (ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปามิ, รุกฺขมูลิกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในรุกขมูลิกังคธุดงค์]

ก็รุกขมูลิกภิกษุนั้นพึงเว้นต้นไม้เหล่านี้เสีย คือ **(๑)** ต้นไม้ที่ตั้งอยู่ระหว่างพรมแดน **(๒)** ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ **(๓)** ต้นไม้มียาง **(๔)** ต้นไม้มีผล **(๕)** ต้นไม้มีค้างคาว **(๖)** ต้นไม้เป็นโพรง **(๗)** ต้นไม้ที่ตั้งอยู่กลางวัด แล้วกำหนดเอาต้นไม้ที่ตั้งอยู่ท้ายวัดเถิด นี้**เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** แห่งรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้

[ประเภทแห่งภิกษุรุกขมูลิกะ]

แต่เมื่อว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้ภิกษุผู้รุกขมูลิกะนี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺโฐ)** จับจองต้นไม้ตามที่ชอบใจแล้วย่อมไม่ได้เพื่อจะ ให้คนปัดกวาดแทน พึงใช้เท้าเขี่ยใบไม้และหยากเยื่อออกแล้วอยู่เถิด **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)** ให้คนที่มาถึงเข้าช่วยปัดกวาดที่นั้นก็ได้ **ผู้ถืออย่างเพลา**

(มุทุโก) เรียกคนงานวัดหรือสามเณรมาแล้วให้ช่วยชำระ ทำให้เรียบร้อย ให้เกลี่ยทรายลง ให้ทำการล้อมรั้ว ให้ติดประตูแล้วอยู่เถิด แต่ในวันฉลอง ภิกษุรุกขมูลิกะอย่านั่งอยู่ ณ ที่นั้น พึงนั่งเสียในที่อื่นซึ่งเป็นที่กำบังเถิด

[ความขาดแห่งรุกขมูลิกังคธุดงค์]

ธุดงค์ของภิกษุผู้รุกขมูลิกะแม้ทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดในขณะที่พวกเธอสำเร็จการอยู่ในที่มุงบัง **พระอังคุตตรภาณกาจารย์ทั้งหลาย**กล่าวว่า ธุดงค์ย่อมขาดในขณะที่พวกเธอทราบแล้วรับอรุณในที่มุงบัง นี้**เป็นความขาด (เภโท)** ในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์แห่งรุกขมูลิกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. เป็นการปฏิบัติที่เหมาะสมแก่นิสัย โดยพระบาลีว่า บรรพชาอาศัยเสนาสนะคือโคนไม้อยู่[๑]

๒. ความเป็นผู้มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า ปัจจัยเหล่านั้นมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ[๒]

๓. ให้อนิจจสัญญาเกิดขึ้นได้ด้วยการได้เห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งใบไม้อ่อนอยู่เนือง ๆ

๔. ไม่มีความตระหนี่ในเสนาสนะและความยินดีในการงาน

๕. เป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดาทั้งหลาย

๖. เป็นผู้มีความประพฤติคล้อยตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

ที่อยู่อาศัยซึ่งเสมอด้วยโคนไม้ของภิกษุผู้สงัด
ที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญ
และตรัสว่า เป็นที่อาศัย จักมีแต่ที่ไหน

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒๘/๑๗๙

[๒] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘

จริงอยู่ ภิกษุผู้มีวัตรดี เมื่ออยู่ที่โคนไม้อันสงัด
ซึ่งเป็นที่กำจัดความตระหนี่อาวาสเสียได้
อันเป็นที่ที่เทวดาเฝ้าบริบาล

เมื่อเห็นใบไม้อ่อนทั้งหลายที่มีสีแดงจัด
สีเขียว และเหลืองร่วงหล่นไป
ย่อมบรรเทานิจจสัญญาเสียได้

เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์
จึงไม่ควรดูหมิ่นโคนไม้ที่สงัด
ซึ่งเป็นที่อยู่ของท่านผู้ยินดียิ่งในภาวนา
อันเป็นมรดกของพระพุทธเจ้า

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในรุกขมูลิกังคธุดงค์

๑๐. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานอัพโภกาสิกังคธุดงค์

[๓๓] **แม้อัพโภกาสิกังคธุดงค์ (อพฺโภกาสิกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้ว ด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้างดที่มุงบังและโคนไม้ สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นปกติ (ฉนฺนญฺจ รุกฺขมูลญฺจ ปฏิกฺขิปามิ, อพฺโภกาสิกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในอัพโภกาสิกังคธุดงค์]

ก็อัพโภกาสิกภิกษุนั้นจะเข้าไปโรงอุโบสถ เพื่อฟังธรรมหรือเพื่อต้องการจะทำอุโบสถก็ตาม ย่อมควร ถ้าเมื่อเธอเข้าไปแล้ว ฝนตกลงมา เมื่อฝนกำลังตก เธออย่าเพิ่งออกไป เมื่อฝนหายแล้วจึงค่อยออกไปเถิด การที่อัพโภกาสิกภิกษุนั้นเข้าไปยังโรงฉันหรือโรงไฟแล้วทำวัตรก็ดี เชื้อเชิญพวกภิกษุเถระด้วยภัตตาหารในโรงฉันก็ดี

บอกพระบาลีหรือให้เรียนพระบาลี เข้าไปยังที่มุงบังก็ดี ขนเสนาสนะมีเตียงและตั่งเป็นต้นที่ทิ้งระเกะระกะอยู่ข้างนอกเข้าไปข้างในก็ดี ย่อมควร ถ้าบริขารของภิกษุผู้แก่กว่าเป็นอันเธอผู้กำลังเดินทางถือเอาไปด้วย เมื่อฝนกำลังตก เธอจะเข้าไปยังศาลาที่ตั้งอยู่ท่ามกลางทางก็ควร ถ้าเธอมิได้ถือเอาอะไรๆ ไปด้วย จะรีบไปด้วยตั้งใจว่า จักพักอยู่ในศาลาไม่ควร แต่เธอผู้เดินไปตามปกติเข้าไปแล้ว พึงยืนรออยู่จนกว่าฝนจะหายแล้วจึงไปเถิด **นี้เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ของภิกษุผู้อัพโภกาสิกะนี้ แม้ภิกษุผู้รุกขมูลิกะก็มีนัยนี้เหมือนกัน

[ประเภทแห่งอัพโภกาสิกภิกษุ]

แต่ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้ภิกษุผู้อัพโภกาสิกะนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺฐสฺส)** จะเข้าไปอาศัยต้นไม้ ภูเขา หรือเรือนอยู่ ไม่ควร ควรจะกางกลดอยู่ในที่กลางแจ้งเท่านั้น **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิมสฺส)** ควรจะเข้าไปอาศัยต้นไม้ ภูเขา หรือเรือนอยู่ แต่ไม่ต้องเข้าไปข้างในก็ได้ **ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุกสฺส)** จะมีเงื้อมภูเขาที่ขอบเขตมิได้มุงบังบ้าง ปะรำกิ่งไม้บ้าง ตั่งผ้าบ้าง กระท่อมชาวนาที่ตั้งประจำอยู่ ณ ที่นานั้นๆ ที่พวกคนเฝ้านาเป็นต้นทอดทิ้งไว้บ้าง ก็ควรฉะนี้แล

[ความขาดแห่งอัพโภกาสิกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของภิกษุผู้อัพโภกาสิกะทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดไปในขณะที่พวกเธอเข้าไปสู่ที่มุงบังหรือโคนไม้เพื่อต้องการจะอยู่ **พระอังคุตตรภาณกาจารย์ทั้งหลาย** กล่าวว่า ย่อมขาดในขณะที่พอพวกเธอทราบแล้ว รับอรุณในที่มุงบังหรือโคนไม้นั้น **นี้เป็นความขาด (เภโท)** ในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์แห่งอัพโภกาสิกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. ตัดความกังวลในที่อยู่เสียได้

๒. บรรเทาถีนมิทธะคือความง่วงเหงาหาวนอนเสียได้

๓. เป็นผู้ควรสรรเสริญว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไม่ติดในที่อยู่เที่ยวไปเป็นหมู่เหมือนฝูงเนื้อไม่ติดที่อยู่”[๑]
๔. เป็นผู้ไม่มีความเกาะเกี่ยว
๕. อยู่เป็นสุขในทิศทั้ง ๔
๖. เป็นผู้ประพฤติคล้อยตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

เพราะเหตุที่ภิกษุเมื่ออยู่ในที่กลางแจ้ง
ซึ่งมิใช่หาได้ยาก มีแก้วมณีคือดวงดาวเป็นเพดาน
มีประทีปคือดวงจันทร์ส่องสว่าง
ควรแก่ความเป็นอนาคาริก มีใจเป็นดุจเนื้อ
บรรเทาถีนมิทธะได้ อาศัยความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่มายินดี
ย่อมได้ความแช่มชื่นใจจากรสแห่งวิเวกต่อการไม่นานนัก
ฉะนั้นแล ภิกษุผู้มีปัญญาพึงเป็นผู้ยินดีในอัพโภกาสอยู่เถิด

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในอัพโภกาสิกังคธุดงค์

๑๑. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานโสสานิกังคธุดงค์

[๓๔] **แม้โสสานิกังคธุดงค์ (โสสานิกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้ว ด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้างดที่มิใช่ป่าช้า สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นปกติ (น สุสานํ ปฏิกฺขิปามิ, โสสานิกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในโสสานิกังคธุดงค์]

ก็โสสานิกภิกษุ (ผู้อยู่ในป่าช้าเป็นปกติ) นั้น ไม่ควรอยู่ในที่ที่พวกชาวบ้านเมื่อจะตั้งหมู่บ้านพากันกำหนดเอาว่า “สถานที่แห่งนี้เป็นป่าช้า” เพราะว่า สถานที่แห่งนั้น

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒๔/๓๒๖

เมื่อเขายังไม่ได้เผาศพ ก็ยังไม่จัดว่าเป็นป่าช้า ตั้งแต่เวลาที่เขาได้เผาศพแล้วไป แม้หากจะร้างไปตั้ง ๑๒ ปี สถานที่แห่งนั้นก็ยังจัดว่าเป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง

ก็โสสานิกภิกษุผู้เมื่อจะอยู่ในป่าช้านั้น ไม่ควรให้ทำสิ่งต่างๆ มีประรำที่จงกรมเป็นต้น จัดตั้งเตียงและตั่ง เข้าไปตั้งน้ำฉันและน้ำใช้ไว้แล้วบอกธรรมอยู่เถิด เพราะว่าธุดงค์ข้อนี้เป็นของยาก เพราะเหตุนั้น โสสานิกภิกษุนั้นจึงควรเป็นผู้ไม่ประมาท กราบเรียนพระสังฆเถระ หรือแจ้งเจ้าหน้าที่ทางราชการให้รับทราบไว้ เพื่อต้องการจะช่วยขจัดอันตรายที่เกิดขึ้นอยู่เถิด เมื่อจงกรมพึงชำเลืองดูที่เผาศพจงกรมไป

แม้เมื่อไปป่าช้า ก็ต้องแวะออกจากทางใหญ่เสียแล้วเดินไปตามทางนอกเถิด พึงกำหนดอารมณ์ไว้แต่ในกลางวันทีเดียว ด้วยว่า เมื่อกำหนดไว้เสียอย่างนั้นแล้ว อารมณ์นั้นก็จักไม่เป็นสิ่งที่น่ากลัวสำหรับเธอในเวลากลางคืน อมนุษย์ทั้งหลายแม้จะพากันเที่ยวร่ำร้องอยู่ในเวลากลางคืน ก็ไม่พึงประหารด้วยวัตถุอะไรๆ โสสานิกภิกษุจะไม่ไปป่าช้าแม้แต่วันเดียวก็ไม่ควร พระอังคุตตรภาณกาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "จะปล่อยมัชฌิมยามให้สิ้นไปในป่าช้าแล้วกลับเสียในปัจฉิมยามก็ควร" โสสานิกภิกษุไม่พึงเสพของเคี้ยวของฉันที่พวกอมนุษย์ชอบเช่นขนมโรยงา ข้าวระคนถั่วเขียว ปลา เนื้อ นมสด น้ำมัน และน้ำอ้อยงบเป็นต้น ไม่ควรเข้าไปยังเรือนแห่งตระกูล นี้**เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ของภิกษุผู้มักอยู่ในป่าช้าเป็นวัตรนี้

[ประเภทแห่งโสสานิกภิกษุ]

แต่ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้โสสานิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺเฐน)** ควรอยู่แต่เฉพาะในป่าช้าที่มีการเผาศพเป็นประจำ มีศพอยู่เป็นนิตย์ และมีเสียงร้องไห้อยู่เนืองๆ เท่านั้น **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิมสฺส)** อารมณ์ทั้ง ๓ อย่างจะมีแม้อย่างเดียวก็ควร **ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุกสฺส)** ในที่ที่พอได้ลักษณะแห่งป่าช้าตามนัยที่กล่าวแล้วก็ควร

[ความขาดแห่งโสสานิกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของภิกษุผู้โสสานิกะแม้ทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดเพราะสำเร็จการอยู่ในที่ที่มิใช่ป่าช้า **พระอังคุตตรภาณกาจารย์ทั้งหลาย**กล่าวว่า "ขาดในวันที่พวกเธอไม่ไปป่าช้า" นี้**เป็นความขาด (เภท)** ในโสสานิกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์แห่งโสสานิกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. ได้มรณสติ
๒. อยู่ด้วยความไม่ประมาทเป็นปกติ
๓. บรรลุอสุภนิมิต
๔. บรรเทากามราคะได้
๕. เห็นสภาพของร่างกายอยู่เนือง ๆ
๖. มีความสังเวชมาก
๗. ละความเมามีความเมาในความไม่มีโรคเป็นต้นได้
๘. ครอบงำภัยที่น่ากลัวได้
๙. เป็นที่เคารพยกย่องของอมนุษย์ทั้งหลาย
๑๐. มีความประพฤติคล้อยตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

ก็เพราะอานุภาพแห่งมรณานุสสติ
โทษแห่งความประมาททั้งหลาย
ย่อมไม่กระทบโสสานิกภิกษุแม้ผู้หลับแล้วได้
และจิตของเธอผู้เห็นศพเป็นอันมากแล้ว
ย่อมไม่ตกไปสู่อำนาจแห่งกามราคะ

เธอถึงความสังเวชอย่างใหญ่หลวง
ย่อมไม่เข้าถึงความเมา
อนึ่ง เธอพยายามแสวงหาแต่ความดับทุกข์โดยทางที่ชอบ
ภิกษุผู้มีใจน้อมไปในพระนิพพาน จึงควรเสพโสสานิกังคธุดงค์
เพราะเป็นธรรมชาตินำมาซึ่งคุณเป็นอเนกประการ ฉะนี้แล

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในโสสานิกังคธุดงค์

๑๒. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานยถาสันถติกังคธุดงค์

[๓๕] **แม้ยถาสันถติกังคธุดงค์ (ยถาสนฺถติกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้ว ด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้างดความละโมบในเสนาสนะ สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่เขาจัดตั้งไว้เป็นปกติ (เสนาสนโลลุปฺปํ ปฏิกฺขิปามิ, ยถาสนฺถติกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในยถาสันถติกังคธุดงค์]

ก็ภิกษุผู้ถือยถาสันถติกะนั้นพึงยินดีด้วยเสนาสนะที่ภิกษุเสนาสนคาหาปกะให้เธอถือเอาว่า "เสนาสนะนี้ย่อมถึงแก่ท่าน" ไม่พึงให้ย้ายภิกษุอื่น นี้**เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ของภิกษุผู้ยถาสันถติกะนั้น

[ประเภทแห่งยถาสันถติกภิกษุ]

แต่ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้ภิกษุผู้ถือยถาสันถติกะนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺโฐ)** จะถามถึงเสนาสนะที่ถึงแก่ตนว่า "อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้นักไหม หรือว่า เป็นเสนาสนะที่มีอันตรายเช่นอมนุษย์และทีฆชาติเป็นต้นรบกวนไหม ร้อนหรือหนาวไหม" ย่อมไม่ได้ **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิโม)**

จะถามก็ได้ แต่จะไปตรวจสอบดูย่อมไม่ได้ **ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุโก)** ไปตรวจดูก็ได้ ถ้าเสนาสนะที่แจกให้นั้นไม่ชอบใจเธอ จะถือเสนาสนะอื่นก็ได้

[ความขาดแห่งยถาสันถติกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของภิกษุผู้ถือยถาสันถติกะแม้ทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดในเมื่อความละโมบในเสนาสนะเกิดขึ้น นี้**เป็นความขาด (เภโท)** ในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์แห่งยถาสันถติกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. ได้ทำตามโอวาทที่ตรัสไว้ว่า "ได้สิ่งใด ควรพอใจสิ่งนั้น"[๑]
๒. เป็นผู้หวังดีต่อเพื่อนพรหมจารี
๓. เสียสละการกำหนดว่าเลวหรือประณีต
๔. ละความยินดีและยินร้ายเสียได้
๕. ปิดประตูความมักมากได้
๖. เป็นผู้ประพฤติคล้อยตามธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

นักพรตผู้ถือยถาสันถติกะ สันโดษด้วยเสนาสนะที่ตนได้
เลิกกำหนดได้แล้ว ย่อมอยู่เป็นสุขแม้ในที่ที่ลาดด้วยหญ้า

เธอย่อมไม่ติดใจในเสนาสนะที่ดี
ได้เสนาสนะเลวแล้วก็ไม่ขุ่นเคือง
ย่อมช่วยเหลือเกื้อกูลเพื่อนพรหมจารีผู้ใหม่

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาพึงหมั่นประกอบ
ความเป็นผู้ยินดีในเสนาสนะตามที่ท่านจัดลาดไว้
ที่หมู่พระอริยะประพฤติโดยเอื้อเฟื้อแล้ว
ซึ่งพระมุนีผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญเถิด

---

[๑] วิ.ภิกฺขุนี. (ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๖/๕๖

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในยถาสันถติกังคธุดงค์

๑๓. ว่าด้วยเรื่องการสมาทานเนสัชชิกังคธุดงค์

[๓๖] **แม้เนสัชชิกังคธุดงค์ (เนสชฺชิกงฺคมฺปิ)** ก็เป็นอันภิกษุสมาทานแล้ว ด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่งว่า **ข้าพเจ้างดการนอน สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ด้วยการนั่งเป็นปกติ (เสยฺยํ ปฏิกฺขิปามิ, เนสชฺชิกงฺคํ สมาทิยามิ)**

[วิธีปฏิบัติในเนสัชชิกังคธุดงค์]

ก็เนสัชชิกภิกษุนั้น ใน ๓ ยามแห่งราตรี พึงลุกขึ้นจงกรมตลอดยาม ๑ เพราะว่าในอิริยาบถทั้งหลาย การนอนเท่านั้นไม่ควร **นี้เป็นวิธีปฏิบัติ (วิธานํ)** ของเนสัชชิกภิกษุนี้

[ประเภทของเนสัชชิกภิกษุ]

ก็ว่า**โดยประเภท (ปเภทโต)** แม้เนสัชชิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ผู้ที่ถืออย่างเคร่งครัด (อุกฺกฏฺฐสฺส)** จะมีพนักอิง ผ้ารัดเข่า ผ้ารัดตัว ไม่ควรเลย **ผู้ถืออย่างกลาง (มชฺฌิมสฺส)** ในของ ๓ อย่างนี้ จะมีอย่างใดอย่างหนึ่งก็ควร **ผู้ถืออย่างเพลา (มุทุกสฺส)** ควรจะมีพนักอิงก็ได้ ผ้ารัดเข่าก็ได้ ผ้ารัดตัวก็ได้ หมอนก็ได้ เก้าอี้ปัญจังคะก็ได้ เก้าอี้สัตตังคะก็ได้ ก็เก้าอี้ที่เขาทำมีพนักหลัง ชื่อว่าปัญจังคะ เก้าอี้ที่เขาทำมีพนักหลังและพนักข้างทั้ง ๒ ข้าง ชื่อว่าสัตตังคะ ได้ยินว่า คนทั้งหลายได้พากันทำเก้าอี้สัตตังคะนั้นถวายพระมิหาภยเถระ พระเถระเป็นพระอนาคามี ได้ปรินิพพานแล้ว

[ความขาดแห่งเสนัชชิกังคธุดงค์]

ก็ธุดงค์ของเนสัชชิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมขาดในขณะที่พวกเธอสำเร็จการนอน **นี้เป็นความขาด (เภโท)** ในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้

[อานิสงส์ของเนสัชชิกังคธุดงค์]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (อยํ ปนานิสํโส) คือ

๑. ตัดขาดเครื่องผูกพันใจที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ภิกษุประกอบความสุขในการนอน ความสุขในการเอกเขนก ความสุขในการหลับอยู่เสียได้"[๑]

๒. มีความสบายในการหมั่นประกอบกัมมัฏฐานทั้งปวง

๓. มีอิริยาบถที่น่าเลื่อมใส

๔. อนุกูลต่อการปรารภความเพียร

๕. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ

เพราะนักพรตนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง
จึงทำหัวใจมารให้หวั่นไหว

ภิกษุละสุขในการนอน สุขในการหลับ
ปรารภความเพียร ยินดีในการนั่ง ยังป่าคือตบะให้งามอยู่

ย่อมบรรลุปีติสุขที่ปราศจากอามิส
ฉะนั้น ภิกษุผู้เป็นนักปราชญ์
จึงควรหมั่นประกอบเนสัชชิกพรตให้ดี

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท ความขาด และอานิสงส์ในเนสัชชิกังคธุดงค์

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๐๙, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๘๖/๒๐๐

ว่าด้วยข้อปลีกย่อย

[๓๗] บัดนี้ จะพรรณนาด้วยอำนาจแห่งคาถานี้ว่า

"บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย (ในธุดงค์เหล่านั้น) โดยกุสลติกะ
โดยการจำแนกศัพท์มีธุตศัพท์เป็นต้น
โดยย่อและพิสดาร"

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **โดยกุสลติกะ (กุสลตฺติกโต)** ความว่า ธุดงค์หมดทุกข้อนั่นแหละ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี ด้วยอำนาจบุคคลผู้รักษาที่เป็นพระเสขะ ปุถุชน และพระขีณาสพ ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี ส่วนผู้ใดจะพึงกล่าวว่าธุดงค์แม้ที่เป็นอกุศลก็มี โดยพระบาลีว่า ภิกษุผู้มีความปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ จึงอยู่ป่าเป็นวัตร เป็นต้น[๑] ผู้นั้นจะพึงถูกต่อว่าว่า เรามิได้กล่าวว่า "ภิกษุมีจิตเป็นอกุศลจะไม่อยู่ป่า" ด้วยว่า ภิกษุใดเข้าไปอยู่ป่า ภิกษุนั้นชื่อว่าอารัญญิกะ ก็อารัญญิกภิกษุนั้นเป็นผู้มีความปรารถนาเลวทรามก็มี เป็นผู้มักน้อยก็มี ก็ท่านกล่าวไว้ว่า ธุดงค์เหล่านี้ชื่อว่าธุดงค์ เพราะมีความหมายว่าเป็นองค์ของภิกษุผู้ชื่อว่าธุตะ เพราะกำจัดกิเลสเสียได้ ด้วยการสมาทานนั้นๆ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าธุดงค์ เพราะมีความหมายว่า มีญาณที่ได้โวหารว่าธุตะ เพราะกำจัดกิเลสเสียได้เป็นองค์ อีกนัยหนึ่ง การสมาทานเหล่านั้น ชื่อว่าธุตะ เพราะกำจัดธรรมที่เป็นข้าศึกเสียได้ และเป็นองค์แห่งการปฏิบัติ แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าธุดงค์ ก็การสมาทานเหล่านี้จะพึงเป็นองค์ของภิกษุใด ภิกษุนั้นจะเป็นใครก็ตาม ชื่อว่าเป็นผู้กำจัด (กิเลส) ได้ด้วยอกุศลไม่มี และอกุศลจะกำจัดบาปอะไรๆ ไม่ได้ อกุศลนั้นเป็นองค์แห่งการสมาทานเหล่าใด เพราะทำอธิบายดังนี้ การสมาทานเหล่านั้น ท่านพึงเรียกว่าธุดงค์

---

[๑] วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๒๕/๔๗๐, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๘๑/๓๐๙

ทั้งอกุศลก็กำจัดโทษมีความละโมบในจีวรเป็นต้นไม่ได้ และไม่จัดว่าเป็นองค์แห่งการปฏิบัติ เพราะเหตุนั้น คำว่า **ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี** นี้ จึงเป็นคำที่ท่านกล่าวไว้ถูกต้องดีแล้ว

ธุดงค์ของภิกษุแม้เหล่าใดพ้นไปจากกุสลติกะ ว่าโดยใจความ ธุดงค์ของภิกษุเหล่านั้น ก็ไม่มีนั่นเอง สิ่งที่ไม่มีจักชื่อว่าธุดงค์ เพราะกำจัดอะไร และพวกเธอก็จะต้องผิดต่อพระบาลีว่า สมาทานธุตคุณประพฤติ ก็ได้ เพราะเหตุนั้น คำของพวกเธอนั้นจึงไม่ควรเชื่อถือเลย นี้เป็นการพรรณนาโดยกุสลติกะก่อน

ในบาทคาถาว่า **โดยจำแนกศัพท์มีธุตศัพท์เป็นต้น (ธุตาทีนํ วิภาคโต)** พึงทราบธุตะ พึงทราบธุตวาทะ พึงทราบธุตธรรม พึงทราบธุตังคะ พึงทราบว่าการเสพธุดงค์ เป็นสัปปายะสำหรับใคร

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ธุตะ** ได้แก่ บุคคลผู้กำจัดกิเลส หรือธรรมเป็นเครื่องกำจัดกิเลส

ส่วนในบทว่า **ธุตวาทะ** นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บุคคลผู้มีธุตะ แต่ไม่มีธุตวาทะก็มี บุคคลไม่มีธุตะ แต่มีธุตวาทะก็มี บุคคลไม่มีทั้งธุตะและธุตวาทะก็มี บุคคลที่มีทั้งธุตะและธุตวาทะก็มี

ในบุคคล ๔ ประเภทนั้น บุคคลใดกำจัดกิเลสของตนด้วยธุดงค์ แต่ไม่แนะนำพร่ำสอนผู้อื่นด้วยธุดงค์ เหมือนพระพากุลเถระ ฉะนั้น บุคคลนี้ชื่อว่าธุตะ แต่ไม่มีธุตวาทะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า "ท่านพระพากุละนี้นั้นมีธุตะ แต่ไม่มีธุตวาทะ" ส่วนบุคคลใดไม่กำจัดกิเลสของตนด้วยธุดงค์ แต่แนะนำพร่ำสอนคนอื่นๆ ด้วยธุดงค์อย่างเดียว เหมือนพระอุปนันทเถระ ฉะนั้น บุคคลนี้ชื่อว่าไม่มีธุตะ แต่มีธุตวาทะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า "ท่านพระอุปนันทศากยบุตรนี้นั้นไม่มีธุตะ แต่มีธุตวาทะ" บุคคลใดขาดไปทั้ง ๒ อย่างเหมือนพระลาฬุทายี ฉะนั้น บุคคลนี้ชื่อว่าไม่มีทั้งธุตะและธุตวาทะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า "ท่านลาฬุทายีนี้นั้นไม่มีทั้งธุตะและธุตวาทะ" ส่วนบุคคลใดถึงพร้อม

ทั้ง ๒ ประการ เหมือนพระธรรมเสนาบดี ฉะนั้น บุคคลนี้ชื่อว่ามีทั้งธุตะและธุตวาทะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า "ท่านพระสารีบุตรนี้นั้นมีทั้งธุตะและธุตวาทะ"

สองบทว่า **พึงทราบธุตธรรม (ธุตธมฺมา เวทิตพฺพา)** ความว่า ธรรม ๕ ประการ ที่เป็นบริวารแห่งธุตังคเจตนาเหล่านี้ คือ ความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความเงียบสงัด ความมีกุศลธรรมนี้ ชื่อว่าธุตธรรม โดยพระบาลีว่า "เพราะอาศัยความเป็นผู้มีความมักน้อย" เป็นต้น[๑] ในธรรม ๕ ประการนั้น ความมักน้อยและความสันโดษ จัดเป็นอโลภะ ความขัดเกลาและความเงียบสงัด จัดเข้าในธรรมทั้ง ๒ ประการ คือ อโลภะและอโมหะ ความมีกุศลธรรมนี้ ได้แก่ ญาณนั่นเอง ก็ในธรรม ๒ ประการ (คืออโลภะและอโมหะ) นั้น ภิกษุผู้ทรงธุดงค์ย่อมกำจัดโลภะในวัตถุที่ทรงห้ามเสียได้ด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดโมหะที่ปิดบังโทษในวัตถุที่ทรงห้ามเหล่านั้นนั่นแหละเสียได้ด้วยอโมหะ อนึ่ง ย่อมกำจัดกามสุขัลลิกานุโยค ที่เป็นไปโดยมุ่งจะเสพปัจจัยที่พระศาสดาทรงอนุญาตไว้ ด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดอัตตกิลมถานุโยคที่เป็นไปโดยมุ่งจะขัดเกลาจนเกินไปในธุดงค์ ด้วยอโมหะ เพราะเหตุนั้น ธรรม ๕ ประการนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นธุตธรรม[๒]

สองบทว่า **พึงทราบธุดงค์ (ธุตงฺคานิ เวทิตพฺพานิ)** ความว่า พึงทราบธุดงค์ ๑๓ ประการ คือ

๑. ปังสุกูลิกังคธุดงค์
ฯลฯ
๑๓. เนสัชชิกังคธุดงค์

ธุดงค์เหล่านั้นท่านได้กล่าวไว้แล้วทั้งโดยอรรถและโดยลักษณะเป็นต้นนั่นแล

---

[๑] วิ.ป. **(ไทย)** ๘/๓๒๕/๔๗๑, องฺ.ปญฺจก. **(ไทย)** ๒๒/๑๘๑-๑๘๒/๓๐๙/๓๑๐

[๒] องฺ.เอกก. **(ไทย)** ๑/๑๙๑/๑๘๔

หลายบทว่า **การเสพธุดงค์เป็นสัปปายะสำหรับใคร (กสฺส ธุตงฺคเสวนา สปฺปายา)** ความว่า การเสพธุดงค์เป็นสัปปายะสำหรับคนราคจริตและคนโมหจริต เพราะเหตุไร เพราะการเสพธุดงค์เป็นข้อปฏิบัติที่ลำบาก และเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา อนึ่ง ราคะย่อมสงบได้ เพราะอาศัยข้อปฏิบัติที่ลำบาก บุคคลผู้ไม่ประมาทย่อมละโมหะได้ เพราะอาศัยข้อปฏิบัติที่ขัดเกลา อีกอย่างหนึ่ง ในธุดงค์เหล่านี้ การเสพอารัญญิกังคธุดงค์และรุกขมูลิกังคธุดงค์ เป็นสัปปายะแม้สำหรับคนโทสจริต เพราะว่าเมื่อคนโทสจริตนั้นไม่มีวิสภาคารมณ์อะไรๆ มากระทบกระทั่ง อยู่ในป่าและที่โคนไม้นั้น แม้โทสะก็ย่อมสงบได้ นี้เป็นการพรรณนา โดยการจำแนกศัพท์มีธุต-ศัพท์เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **โดยย่อและพิสดาร (สมาสพฺยาสโต)** มีวินิจฉัยว่า ก็ธุดงค์เหล่านี้ **โดยย่อ (สมาสโต)** มีเพียง ๘ ประการเท่านั้น คือ องค์ที่เป็นประธาน ๓ ประการ องค์ไม่ระคนกัน ๕ ประการ ในองค์เหล่านั้น องค์ ๓ ประการนี้ คือ (๑) สปทานจาริกังคะ (๒) เอกาสนิกังคะ (๓) อัพโภกาสิกังคะ ชื่อว่าเป็นองค์ประธาน จริงอยู่ เมื่อรักษาสปทานจาริกังคะ ชื่อว่าจักรักษาปิณฑปาติกังคะด้วย และเมื่อรักษาเอกาสนิกังคะ แม้แต่ปัตตปิณฑิกังคะและขลุปัจฉาภัตติกังคะ ก็จักเป็นอันจำต้องรักษาอย่างดีด้วย เมื่อรักษาอัพโภกาสิกังคะ ชื่อว่าจะต้องรักษาในรุกขมูลิกังคะและยถาสันถติกังคะมีอยู่หรือ ดังนั้น ธุดงค์จึงมีเพียง ๘ ประการเท่านั้น คือ องค์ที่เป็นประธาน ๓ ประการ และองค์ที่ไม่ระคนกัน ๕ ประการนี้ คือ (๑) อารัญญิกังคะ (๒) ปังสุกูลิกังคะ (๓) เตจีวริกังคะ (๔) เนสัชชิกังคะ (๕) โสสานิกังคะ

ธุดงค์ธรรมมีอีกเพียง ๔ ประการเท่านั้นอย่างนี้ คือ ที่เนื่องด้วยจีวร ๒ ประการ ที่เนื่องด้วยบิณฑบาต ๕ ประการ ที่เนื่องด้วยเสนาสนะ ๕ ประการ ที่เนื่องด้วยวิริยะ ๑ ประการ ใน ๔ ประการนั้น เนสัชชิกังคธุดงค์เนื่องด้วยวิริยะ นอกนี้ชัดเจนแล้วทั้งนั้น

ธุดงค์ทั้งหมดนั่นแล มี ๒ ประการด้วยอำนาจที่อาศัย คือ อาศัยปัจจัยมี ๑๒ ประการ อาศัยวิริยะมี ๑ ประการ ธุดงค์มี ๒ ประการเหมือนกันแม้ด้วย

อำนาจธุดงค์ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ จริงอยู่ เมื่อภิกษุใดเสพธุดงค์อยู่ กัมมัฏฐานเจริญขึ้น ภิกษุนั้นควรเสพ เมื่อภิกษุใดเสพอยู่ กัมมัฏฐานเสื่อม ภิกษุนั้นไม่ควรเสพ อนึ่ง เมื่อภิกษุใดเสพอยู่ก็ดี ไม่เสพก็ดี กัมมัฏฐานเจริญอย่างเดียว ไม่เสื่อม แม้ภิกษุนั้นเมื่อจะอนุเคราะห์ประชุมชนภายหลัง ก็ควรเสพ แม้เมื่อภิกษุใดเสพอยู่ก็ดี ไม่เสพก็ดี กัมมัฏฐานไม่เจริญ แม้ภิกษุนั้นก็ควรเสพเหมือนกัน เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นวาสนาต่อไป

ธุดงค์มี ๒ ประการด้วยอำนาจที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้บ้าง ธุดงค์ทั้งหมดนั่นแลเป็นอย่างเดียวด้วยอำนาจเจตนา เพราะว่าเจตนาในการสมาทานธุดงค์เป็นอันเดียวกันเท่านั้น แม้ในอรรถกถาท่านก็กล่าวไว้ว่า อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เจตนาอันใด ธุดงค์ก็อันนั้น ดังนี้

แต่ว่า**โดยพิสดาร (พฺยาสโต)** ธุดงค์มี ๔๒ ประการคือ ของภิกษุ ๑๓ ประการ ของภิกษุณี ๘ ประการ ของสามเณร ๑๒ ประการ ของสิกขมานาและสามเณรี ๗ ประการ ของอุบาสกอุบาสิกา ๒ ประการ ก็ถ้าในที่กลางแจ้งมีป่าช้าที่ถึงพร้อมด้วยอารัญญิกังคะ ภิกษุแม้รูปเดียวก็อาจบริหารธุดงค์ได้หมดทุกข้อพร้อม ๆ กัน ส่วนธุดงค์แม้ทั้ง ๒ ประการ คือ (๑) อารัญญิกังคธุดงค์ (๒) ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ ของภิกษุณีทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงห้ามแล้ว ด้วยสิกขาบทเทียว ธุดงค์ทั้ง ๓ ประการนี้ คือ (๑) อัพโภกาสิกังคธุดงค์ (๒) รุกขมูลิกังคธุดงค์ (๓) โสสานิกังคธุดงค์ อันภิกษุณีรักษาได้ยาก เพราะการอยู่ปราศจากเพื่อน ย่อมไม่ควรแก่ภิกษุณี ก็ในที่เช่นนี้ หญิงที่เป็นเพื่อนซึ่งมีฉันทะเสมอกัน ก็หาได้ยาก แม้ถ้าจะพึงหาได้ ก็ไม่พึงพ้นจากการอยู่คลุกคลีกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอพึงเสพธุดงค์เพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นก็จะไม่พึงสำเร็จแก่เธอเลย บัณฑิตพึงทราบว่า เพราะเธอไม่อาจบริหารได้อย่างนี้ ธุดงค์ของภิกษุณีจึงลดไป ๕ ประการ เหลืออยู่ ๘ ประการเท่านั้น ก็บรรดาธุดงค์ตามที่กล่าวแล้ว เว้นเตจีวริกังคธุดงค์เสีย ธุดงค์ ๑๒ ประการที่เหลือบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นองค์ของสามเณร ธุดงค์ ๗ ประการ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นองค์ของสิกขมานาและสามเณรี ส่วนอุบาสกอุบาสิกา มีธุดงค์เหมาะสม ๒ ประการนี้ คือ (๑) เอกาสนิกังคธุดงค์ (๒) ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ และอาจบริหารได้ รวมความว่า

อุบาสกอุบาสิกาเหล่านั้นจึงมีธุดงค์ ๒ ประการ ว่าโดยพิสดาร ธุดงค์จึงมี ๔๒ ประการ ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้ ดังว่ามานี้ นี้เป็นการพรรณนาทั้งโดยย่อและพิสดาร

ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ จึงเป็นอันข้าพเจ้า **(**พระพุทธโฆสาจารย์**)** ได้กล่าวกถาว่าด้วยธุดงค์ที่ภิกษุจะต้องสมาทาน เพื่อยังคุณมีความมักน้อยและสันโดษเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุผ่องแผ้วแห่งศีลมีประการดังกล่าวแล้วให้ถึงพร้อม ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว โดยธรรมมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธานแห่งพระคาถานี้ว่า นรชนผู้มีปัญญาดำรงอยู่ในศีลแล้ว เป็นต้น

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุตังคนิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๓. กัมมัฏฐานคหณนิเทศ

[๓๘] บัดนี้ เพราะเหตุที่พระโยคาวจรผู้ตั้งมั่นในศีลนี้ ที่ผ่องแผ้วด้วยคุณมีความมักน้อยเป็นต้น ซึ่งตนให้ถึงพร้อมแล้วด้วยการรักษาธุดงค์อย่างนี้ พึงเจริญสมาธิที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วโดยธรรมมีจิตเป็นประธาน โดยพระบาลีว่า "นรชนผู้มีปัญญาดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญจิตและปัญญา" เป็นต้น ก็สมาธินั้นแม้จะเข้าใจก็มิใช่จะทำได้ง่ายก่อน เพราะทรงแสดงไว้ย่อยิ่งนัก ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงการเจริญเลย ฉะนั้น เพื่อจะแสดงความพิสดารและภาวนานัยแห่งสมาธินั้น จึงตั้งปัญหากรรมขึ้นดังนี้

[สมาธิ]

อะไรชื่อว่าสมาธิ ที่ชื่อว่าสมาธิเพราะมีความหมายอย่างไร สมาธินั้นมีลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานอย่างไร สมาธิมีกี่ประการ ก็สมาธินั้นมีอะไรเป็นเครื่องเศร้าหมอง มีอะไรเป็นเครื่องผ่องแผ้ว ควรเจริญอย่างไร การเจริญสมาธิมีอะไรเป็นอานิสงส์

[อะไรชื่อว่าสมาธิ]

ในปัญหากรรมที่ตั้งไว้นั้น มีวิสัชนาดังต่อไปนี้ ข้อว่า **อะไรชื่อว่าสมาธิ (โก สมาธิ)** ความว่า สมาธิมีมากอย่าง มีประการต่างๆ การวิสัชนาที่ปรารภอยู่ เพื่อจะอธิบายสมาธิทั้งหมดนั้นให้แจ่มแจ้ง จะไม่พึงยังประโยชน์ตามที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ และจะพึงเป็นไปเพื่อความฟั่นเฝือยิ่งขึ้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวหมายเอาเฉพาะสมาธิที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้นว่า ความที่กุศลจิตมีอารมณ์แน่วแน่ ชื่อว่าสมาธิ

[ความหมายของสมาธิ]

ข้อว่า **ที่ชื่อว่าสมาธิเพราะมีความหมายอย่างไร (เกนฏฺเฐน สมาธิ)** ความว่า ที่ชื่อว่าสมาธิเพราะมีความหมายว่าความตั้งใจมั่น ชื่อว่าความตั้งใจมั่นนี้ได้แก่อะไร ได้แก่ ความตั้ง อธิบายว่า ความวางจิตและเจตสิกไว้อย่างสม่ำเสมอ และโดยชอบ

ในอารมณ์อันเดียว เพราะเหตุนั้น จิตและเจตสิกย่อมตั้งอย่างสม่ำเสมอโดยชอบ คือเป็นสภาพไม่ซัดส่าย และไม่ฟุ้งซ่านไป ในอารมณ์อย่างหนึ่งด้วยอานุภาพแห่งธรรมใด ธรรมนี้อันบัณฑิตพึงทราบว่า ความตั้งใจมั่น

[ลักษณะเป็นต้นของสมาธิ]

ส่วนในคำนี้ว่า **สมาธินั้นมีลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน**[๑] **อย่างไร (กามสฺส ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานิ)** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีหน้าที่กำจัดความฟุ้งซ่าน มีความไม่หวั่นไหวเป็นผล สมาธินั้นมีสุขเป็นเหตุใกล้ โดยพระบาลีว่า "ผู้มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น"[๒]

[สมาธิมีกี่อย่าง]

[๓๙] สองบทว่า **สมาธิมีกี่อย่าง (กติวิโธ สมาธิ)** ความว่า สมาธิมีประการเดียวก่อน โดยลักษณะที่ไม่ฟุ้งซ่าน มี ๒ ประการ คืออุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ มี ๒ ประการ คือโลกิยสมาธิและโลกุตตรสมาธิ มี ๒ ประการ คือสมาธิที่มีปีติและสมาธิที่ไม่มีปีติ และมี ๒ ประการ คือสมาธิที่สหรคตด้วยสุขและสมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขา มี ๓ ประการ คือสมาธิอย่างต่ำ สมาธิอย่างกลาง และสมาธิอย่างประณีต มี ๓ ประการ คือสมาธิที่มีวิตกและสมาธิที่มีวิจารเป็นต้น มี ๓ ประการ คือที่สหรคตด้วยปีติเป็นต้น มี ๓ ประการ คือสมาธิที่เป็นกามาวจร สมาธิที่เป็นมหัคคตะ (รูปาวจร อรูปาวจร) และสมาธิที่เป็นอัปปมาณะ (ที่เป็นโลกุตตระ) มี ๔ ประการ คือทุกขา- ปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิเป็นต้น มี ๔ ประการ คือปริตตปริตตารัมมณสมาธิเป็นต้น มี ๔ ประการ คือฌาน ๔ มี ๔ ประการ คือหานภาคิยสมาธิเป็นต้น มี ๔ ประการ คือกามาวจรสมาธิเป็นต้น และมี ๔ ประการ คืออธิบดี (๔) มี ๕ ประการ คือองค์ฌาน ๕ ในปัญจกนัย

---

[๑] คำว่า รส หมายถึง หน้าที่
คำว่า ปัจจุปัฏฐาน หมายถึงผล
คำว่า ปทัฏฐาน หมายถึง เหตุใกล้

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๕/๗๕

พรรณนาสมาธิหมวด ๑ และหมวด ๒

บรรดาสมาธิเหล่านั้น **สมาธิหมวด ๑ (เอกวิธโกฏฺฐาโส)** มีเนื้อความชัดเจนแล้วทั้งนั้น ในสมาธิ ๒ หมวด พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ที่ได้แล้วด้วยอำนาจกัมมัฏฐานเหล่านี้ คือ อนุสติฐาน ๖ ประการ มรณสติ ๑ อุปสมานุสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ และความมีอารมณ์แน่วแน่ในส่วนเบื้องต้นแห่งอัปปนาสมาธิ นี้ชื่อว่า**อุปจารสมาธิ (อุปจารสมาธิ)** ส่วนความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ในลำดับแห่งบริกรรม โดยพระบาลีว่า "บริกรรมแห่งปฐมฌานเป็นปัจจัยแก่ปฐมฌานโดยอนันตรปัจจัย" เป็นต้น[๑] นี้ชื่อว่า**อัปปนาสมาธิ (อปฺปนาสมาธิ)** สมาธิมี ๒ ประการ คือ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิอย่างนี้

[สมาธิ ๒ ประการ หมวดที่ ๒]

ในสมาธิ ๒ ประการ หมวดที่ ๒ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความที่กุศลจิตมีอารมณ์แน่วแน่ในภูมิทั้ง ๓ ชื่อว่าโลกิยสมาธิ ความที่กุศลจิตมีอารมณ์แน่วแน่ที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ชื่อว่าโลกุตตรสมาธิ โดยจำแนกอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๒ ประการ คือโลกิยสมาธิและโลกุตตรสมาธิ

[สมาธิ ๒ ประการ หมวดที่ ๓]

ในสมาธิ ๒ ประการ หมวดที่ ๓ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ในฌาน ๒ ประการ ในฌานจตุกกนัย (และ) ในฌาน ๓ ประการ ในฌานปัญจกนัย ชื่อว่าสัปปีติกสมาธิ (สมาธิที่มีปีติ) ความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ในฌาน ๒ ประการที่เหลือ (คือจตุตถฌานและปัญจมฌาน) ชื่อว่านิปปีติกสมาธิ (สมาธิที่ไม่มีปีติ) ส่วนอุปจารสมาธิ ที่มีปีติก็มี ที่ไม่มีปีติก็มี โดยจำแนกอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๒ ประการ คือสัปปีติกสมาธิและนิปปีติกสมาธิ

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๖๑/๔๓๙

[สมาธิ ๒ ประการ หมวดที่ ๔]

ในสมาธิ ๒ ประการ หมวดที่ ๔ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ในฌาน ๓ ประการ ในฌานจตุกกนัย ในฌาน ๔ ประการในฌานปัญจกนัย ชื่อว่าสุขสหคตสมาธิ (สมาธิที่สหรคตด้วยสุข) ความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ในฌานที่เหลือ ชื่อว่าอุเปกขาสหคตสมาธิ ส่วนอุปจารสมาธิบางทีก็สหรคตด้วยสุข บางทีก็สหรคตด้วยอุเบกขา โดยจำแนกอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๒ ประการ คือ (๑) สุขสหคตสมาธิ (๒) อุเปกขาสหคตสมาธิ

พรรณนาสมาธิ ๓ ประการ

[สมาธิ ๓ ประการ หมวดที่ ๑]

ใน**สมาธิ ๓ ประการ (ติเกสุ)** ในสมาธิ ๓ ประการหมวดที่ ๑ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สมาธิที่เพิ่งได้จัดเป็นสมาธิชั้นต่ำ สมาธิที่อบรมยังไม่ดีนักจัดเป็นสมาธิชั้นกลาง สมาธิที่อบรมดีแล้วคือถึงความชำนาญจัดเป็นสมาธิชั้นประณีต นับอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๓ ประการ คือ (๑) สมาธิชั้นต่ำ (๒) สมาธิชั้นกลาง (๓) สมาธิชั้นประณีต

[สมาธิ ๓ ประการ หมวดที่ ๒]

ในสมาธิ ๓ ประการ หมวดที่ ๒ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สมาธิในปฐมฌานกับอุปจารสมาธิจัดเป็นสวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิที่มีทั้งวิตกและวิจาร) สมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัยจัดเป็นอวิตักกวิจารมัตตสมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตกแต่มีเพียงวิจาร) จริงอยู่ บุคคลใดเห็นโทษในองค์ฌานเพียงวิตกเท่านั้น แต่ไม่เห็นในวิจาร หวังอยู่แต่เพียงจะละวิตกอย่างเดียว จึงข้ามปฐมฌานไป บุคคลนั้นย่อมได้สมาธิที่ไม่มีวิตกแต่มีเพียงวิจาร คำที่ว่า ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งในฌาน ๓ ประการมีทุติยฌานเป็นต้นในฌานจตุกกนัย ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งในฌาน ๓ ประการมีตติยฌานเป็นต้นในฌานปัญจกนัยชื่อว่าอวิตักกอวิจารสมาธิ โดยการจำแนกอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๓ ประการ คือสวิตักกสวิจารสมาธิเป็นต้น

[สมาธิ ๓ ประการ หมวดที่ ๓]

ในสมาธิ ๓ ประการ หมวดที่ ๓ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เอกัคคตาในฌาน ๒ ประการข้างต้นในฌานจตุกกนัย และในฌาน ๓ ประการในฌานปัญจกนัย ชื่อว่าปีติสหคตสมาธิ (สมาธิที่สหรคตด้วยปีติ) เอกัคคตาทั้งในตติยฌานและจตุตถฌานในฌานเหล่านั้นชื่อว่าสุขสหคตสมาธิ เอกัคคตาในฌานสุดท้ายชื่อว่าอุเปกขาสหคตสมาธิ ส่วนอุปจารสมาธิย่อมสหรคตด้วยปีติหรือสหรคตด้วยสุข นับอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๓ ประการ คือสมาธิที่สหรคตด้วยปีติเป็นต้น

[สมาธิ ๓ ประการ หมวดที่ ๔]

ในสมาธิ ๓ ประการ หมวดที่ ๔ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เอกัคคตาในอุปจารภูมิ ชื่อว่าปริตตสมาธิ (สมาธิชั้นกามาวจร) เอกัคคตาในรูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศล ชื่อว่ามหัคคตสมาธิ เอกัคคตาที่สัมปยุต (ประกอบ) ด้วยอริยมรรค ชื่อว่าอัปปมาณสมาธิ นับอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๓ ประการ คือ (๑) ปริตตสมาธิ (๒) มหัคคตสมาธิ (๓) อัปปมาณสมาธิ

พรรณนาสมาธิ ๔ ประการ

[สมาธิ ๔ ประการ หมวดที่ ๑]

ในสมาธิ ๔ ประการ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในสมาธิ ๔ ประการ หมวดที่ ๑ ดังต่อไปนี้ สมาธิที่เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาก็มี ที่เป็นทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาก็มี ที่เป็นสุขาปฏิปทาทันธาภิญญาก็มี ที่เป็นสุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาก็มี

ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้น สมาธิภาวนาที่เป็นไปตั้งแต่ประมวลจิตมา (ในกัมมัฏฐาน) เป็นครั้งแรก จนถึงอุปจารแห่งฌานนั้นๆ เกิดขึ้น เรียกว่า **ปฏิปทา (ปฏิปทา)** ส่วนปัญญาที่เป็นไปตั้งแต่อุปจารจนถึงอัปปนา เรียกว่า**อภิญญา (อภิญฺญา)** ก็ปฏิปทานี้นั้น เป็นข้อปฏิบัติลำบาก คือเป็นการยาก หมายความว่า

เสพไม่สะดวกสำหรับบุคคลบางคน เพราะจิตยึดความฟุ้งขึ้นแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้นนั้น แต่เป็นการสะดวกสำหรับบุคคลนั้น เพราะมุ่งตรงต่อธรรมนั้น แม้การรู้เล่าก็เป็นการช้า คือเฉื่อยชา ได้แก่ไม่เป็นไปอย่างกระฉับกระเฉงสำหรับบุคคลบางคน แต่สำหรับบุคคลบางคนเป็นผู้มีปัญญารวดเร็ว คือไม่เฉื่อยฉา เป็นไปอย่างรวดเร็ว

ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้น ในอารมณ์ที่เป็นสัปปายะและอสัปปายะก็ดี บุรพกิจมีการตัดปลิโพธเป็นต้นก็ดี อัปปนาโกศลก็ดี ที่ข้าพเจ้าจักพรรณนาไว้ข้างหน้า พระโยคาวจรใดเป็นผู้มักเสพอารมณ์ที่ไม่เป็นสัปปายะ พระโยคาวจรนั้นมีการปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า ส่วนพระโยคาวจรใดเสพอารมณ์ที่ไม่เป็นสัปปายะในเบื้องต้นต่อมา จึงเสพอารมณ์ที่เป็นสัปปายะ หรือเสพอารมณ์ที่เป็นสัปปายะในเบื้องต้นต่อมาจึงเสพอารมณ์ที่ไม่เป็นสัปปายะ บัณฑิตพึงทราบว่าพระโยคาวจรนั้นมีปฏิปทาและอภิญญาระคนกัน ทำนองเดียวกัน พระโยคาวจรผู้ไม่เตรียมบุรพกิจมีการตัดปลิโพธเป็นต้นให้พร้อมไว้แล้ว หมั่นประกอบภาวนา ย่อมมีปฏิปทาลำบาก แต่โดยบรรยายที่ตรงกันข้ามย่อมมีปฏิปทาสะดวก ส่วนท่านผู้ใดไม่เตรียมอัปปนากุศลให้พร้อม ย่อมมีอภิญญาช้า ผู้เตรียมให้พร้อมย่อมมีอภิญญาเร็ว

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ ด้วยอำนาจตัณหาและอวิชชา และด้วยอำนาจอธิการแห่งสมถะและวิปัสสนาเถิด จริงอยู่บุคคลผู้ถูกตัณหาครอบงำย่อมมีปฏิปทาลำบาก (ปฏิบัติลำบาก) ผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำย่อมมีปฏิปทาสะดวก (ปฏิบัติได้สะดวก) ส่วนบุคคลผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมรู้ได้ช้า ผู้ไม่ถูกครอบงำย่อมรู้ได้เร็ว อนึ่ง บุคคลใดมิได้บำเพ็ญบุญญาธิการมาในสมถะ บุคคลนั้นย่อมมีปฏิปทาลำบาก ผู้ได้บำเพ็ญบุญญาธิการมาย่อมมีปฏิปทาสะดวก ส่วนผู้ใดเป็นผู้มิได้บำเพ็ญบุญญาธิการมาในวิปัสสนา ผู้นั้นย่อมมีอภิญญาช้า ผู้ได้บำเพ็ญบุญญาธิการมา ย่อมมีอภิญญาได้เร็ว อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ แม้ด้วยอำนาจกิเลสและอินทรีย์เถิด ความจริงบุคคลผู้มีกิเลสกล้า มีอินทรีย์อ่อน ย่อมมีปฏิปทาลำบาก และมีอภิญญาช้า ส่วน

บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้าย่อมมีอภิญญาเร็ว บุคคลผู้มีกิเลสอ่อนและมีอินทรีย์อ่อนย่อมมีปฏิปทาสะดวก มีอภิญญาช้า แต่ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมมีอภิญญาเร็ว

ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ ดังพรรณนามาฉะนี้ บุคคลใดได้สมาธิด้วยปฏิปทาลำบากและอภิญญาช้า สมาธินั้นของบุคคลนั้นเรียกว่า มีปฏิปทาลำบาก มีอภิญญาช้า แม้ในสมาธิ ๓ ประการที่เหลือ ก็มีนัยนี้ นับอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๔ ประการ คือทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาเป็นต้น (การปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า)

[สมาธิ ๔ ประการ หมวดที่ ๒]

ในสมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๒ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สมาธิที่มีอานุภาพน้อยและมีอารมณ์แคบก็มี สมาธิที่มีอานุภาพน้อยแต่มีอารมณ์ไม่มีประมาณก็มี สมาธิที่ไม่มีประมาณแต่มีอารมณ์แคบก็มี สมาธิที่ไม่มีประมาณและมีอารมณ์ไม่มีประมาณก็มี ในสมาธิ ๔ ประการนั้น สมาธิใดยังไม่คล่องแคล่ว ไม่อาจเป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูงได้ สมาธินี้ชื่อว่ามีอานุภาพน้อย ส่วนสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ขยายไม่ได้ สมาธินี้ชื่อว่ามีอารมณ์แคบ สมาธิใดคล่องแคล่วที่พระโยคาวจรเจริญดีแล้วอาจเป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูงได้ สมาธินี้ชื่อว่าไม่มีประมาณ อนึ่ง สมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ขยายได้ สมาธินี้ชื่อว่ามีอารมณ์ไม่มีประมาณ ส่วนนัยแห่งสมาธิที่ระคนกัน พึงทราบโดยความระคนกันตามลักษณะแห่งสมาธิที่กล่าวแล้ว นับอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๔ ประการ คือสมาธิที่มีอานุภาพน้อยและมีอารมณ์แคบเป็นต้น

[สมาธิ ๔ ประการ หมวดที่ ๓]

ในสมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๓ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ปฐมฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิที่มีนิวรณ์ระงับได้แล้ว ต่อจากนั้นทุติยฌานมีองค์ ๓ ระงับวิตกวิจารได้ ถัดจากนั้น ตติยฌานมีองค์ ๒ คลายปีติได้ ลำดับนั้น จตุตถฌานละสุขได้ มีองค์ ๒ คือ สมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาดังนั้น จึงมีสมาธิ ๔ ประการซึ่งเป็นองค์แห่งฌาน ๔ ประการนี้ ด้วยการนับอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๔ ประการ คือองค์ฌาน ๔

[สมาธิ ๔ ประการ หมวดที่ ๔]

ในสมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๔ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สมาธิที่เป็นส่วนแห่งความเสื่อมก็มี สมาธิที่มีส่วนแห่งการตั้งอยู่ก็มี สมาธิที่เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษก็มี สมาธิที่เป็นส่วนแห่งการแทงตลอดก็มี ในสมาธิ ๔ ประการนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นสมาธิที่เป็นส่วนแห่งความเสื่อมด้วยอำนาจแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกฟุ้งขึ้น พึงทราบว่าสมาธิที่เป็นส่วนแห่งความตั้งอยู่ด้วยอำนาจความตั้งมั่นแห่งสติที่เป็นธรรมอันสมควรแก่สมาธินั้น พึงทราบว่าเป็นสมาธิที่เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษด้วยอำนาจการได้บรรลุคุณวิเศษสูงๆ ขึ้นไป และพึงทราบว่าเป็นสมาธิที่เป็นส่วนแห่งการแทงตลอด ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสัญญาและมนสิการ ที่สหรคตด้วยนิพพิทา เหมือนท่านกล่าวไว้ว่า สัญญามนสิการที่สหรคตด้วยกาม ย่อมครอบงำพระโยคาวจรผู้ได้ปฐมฌาน ชื่อว่าหานภาคินีปัญญา สติที่สมควรแก่ปฐมฌานนั้นย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าฐิติภาคินีปัญญา สัญญามนสิการที่สหรคตด้วยฌานที่ไม่มีวิตกย่อมครอบงำ... ชื่อว่าวิเสสภาคินีปัญญา สัญญามนสิการที่สหรคตด้วยนิพพิทา ประกอบด้วยวิราคะย่อมครอบงำ... ชื่อว่านิพเพธภาคินีปัญญา[๑] ก็แม้สมาธิที่สัมปยุตด้วยปัญญานั้น ก็มี ๔ ประการ ด้วยการนับอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๔ ประการ คือสมาธิที่เป็นส่วนแห่งความเสื่อมเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

[สมาธิ ๔ ประการ หมวดที่ ๕]

ในสมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๕ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สมาธิที่เป็นกามาวจร สมาธิที่เป็นรูปาวจร สมาธิที่เป็นอรูปาวจร สมาธิที่ไม่นับเนื่องในภูมิไหนๆ สมาธิมี ๔ ประการอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ในสมาธิ ๔ ประการนั้น เอกัคคตาที่เป็นอุปจาระแม้ทั้งหมด จัดเป็นสมาธิที่เป็นกามาวจร เอกัคคตาแห่งกุศลจิต ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้นก็เหมือนกัน จัดเป็นสมาธิ ๓ ประการนอกนี้ นับอย่างนี้ สมาธิจึงมี ๔ ประการ คือสมาธิที่เป็นกามาวจรเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑-๕๑๒

[สมาธิ ๔ ประการ หมวดที่ ๖]

ในสมาธิ ๔ ประการหมวดที่ ๖ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมาธินี้เรียกว่าฉันทสมาธิ ถ้าภิกษุทำวิริยะให้เป็นอธิบดี ฯลฯ ถ้าภิกษุทำจิตให้เป็นอธิบดี ฯลฯ ถ้าภิกษุทำวิมังสาให้เป็นอธิบดีได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมาธินี้เรียกว่าวิมังสาสมาธิ สมาธิจึงมี ๔ ประการ คืออธิบดีอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

[สมาธิ ๕ ประการ]

ในสมาธิ ๕ ประการ (ปญฺจเก) บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บัณฑิตพึงทราบฌาน ๕ ประการโดยแบ่งเป็น ๒ นัยอย่างนี้ คือ ทุติยฌานที่กล่าวไว้ในฌานชนิดที่เป็นจตุกกนัย ฌานนั้นจัดเป็นทุติยฌาน เพราะก้าวล่วงได้เพียงวิตก เป็นตติยฌานเพราะก้าวล่วงได้ทั้งวิตกและวิจาร และสมาธิที่เป็นองค์แห่งฌาน ๕ นั้นจึงจัดเป็นสมาธิ ๕ ประการด้วยการนับอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าสมาธิมี ๕ ประการคือองค์ฌาน ๕ ประการด้วยประการฉะนี้

[๔๐] ส่วนในปัญหาที่ว่า **ก็สมาธินั้นมีอะไรเป็นเหตุเศร้าหมอง มีอะไรเป็นเหตุผ่องแผ้ว (โก จสฺส สํกิเลโส กึ โวทานํ)** นี้มีคำตอบที่ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์นั่นเอง สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์นั้นว่า “ธรรมที่เป็นส่วนแห่งความเสื่อมชื่อว่าความเศร้าหมอง ธรรมที่เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษชื่อว่าความผ่องแผ้ว”[๑] ในธรรม ๒ ประการนั้น บัณฑิตพึงทราบธรรมที่เป็นส่วนแห่งความเสื่อม โดยนัยนี้ว่า “สัญญามนสิการที่สหรคตด้วยกาม ย่อมครอบงำผู้ที่ได้ปฐมฌาน ชื่อว่าหานภาคินีปัญญา”[๒] บัณฑิตพึงทราบธรรมที่เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษ โดยนัยนี้ว่า “สัญญามนสิการที่สหรคตด้วยฌานที่ไม่มีวิตก ย่อมครอบงำ... ชื่อว่าวิเสสภาคินีปัญญา”[๓]

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๒๙

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑

[๓] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๐๒

พรรณนาปลิโพธ ๑๐ ประการ

[๔๑] ส่วนในปัญหาข้อนี้ว่า **ควรเจริญสมาธิอย่างไร (กถํ ภาเวตพฺโพ)** บัณฑิตพึงทราบคำตอบดังต่อไปนี้ นัยแห่งการเจริญสมาธิที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ก่อนแล้วในคำนี้ว่า **สมาธิ** มี ๒ ประการ คือ (๑) โลกิยสมาธิ (๒) โลกุตตรสมาธิเป็นต้น ท่านสงเคราะห์เข้ากับนัยแห่งปัญญาภาวนาเลยทีเดียว เพราะว่า เมื่อเจริญปัญญาแล้ว สมาธินั้นก็เป็นอันเจริญแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าหมายถึงมรรคสมาธินั้น จึงมิได้กล่าวคำอะไรๆ ไว้เป็นแผนกหนึ่งต่างหากว่า ควรเจริญมรรคสมาธิอย่างนี้

ก็สมาธิที่เป็นโลกิยะนี้ พระโยคาวจรชำระศีลให้หมดจดตามนัยที่กล่าวแล้ว ตั้งมั่นในศีลที่หมดจดดี พึงเข้าไปหาท่านผู้ให้กัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นกัลยาณมิตร ตัดบรรดาปลิโพธ ๑๐ ประการ ปลิโพธที่มีอยู่ แล้วเรียนเอากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ประการใดประการหนึ่งที่คล้อยตามจริยาของตน ละวัดที่อยู่ที่ไม่เหมาะแก่การเจริญสมาธิเสีย อยู่ในวัดที่เหมาะสม ตัดปลิโพธหยุมหยิมเสีย ไม่ทำภาวนาวิธีทั้งหมดให้บกพร่อง พึงเจริญเถิด นี้เป็นความสังเขปในการเจริญสมาธินี้

[ปลิโพธ ๑๐ ประการ]

ส่วนความพิสดารมีดังต่อไปนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า พึงตัดปลิโพธที่มีอยู่ของเธอ บรรดาปลิโพธ ๑๐ ประการนี้ ดังนี้ก่อน

ปลิโพธเหล่านั้นมี ๑๐ ประการ คือ อาวาส
ตระกูล ลาภ คณะ การงาน การเดินทางไกล
ญาติ อาพาธ คันถะ และฤทธิ์[๑]

ชื่อว่าปลิโพธมี ๑๐ ประการนี้ ในปลิโพธ ๑๐ ประการนั้น อาวาสนั่นแหละ ชื่อว่าอาวาสปลิโพธ ในปลิโพธมีตระกูลเป็นต้นก็มีนัยนี้

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๘๐

บรรดาปลิโพธเหล่านั้น ห้องน้อย ๑ ห้องก็ดี บริเวณ ๑ แห่งหนึ่งก็ดี ทั่วทั้งสังฆารามก็ดี เรียกว่า**อาวาส (อาวาโส)** อาวาสนี้นั้นหาได้เป็นปลิโพธแก่ภิกษุทั่วไปไม่ แต่เป็นปลิโพธสำหรับภิกษุผู้ต้องขวนขวายในการงานมีการก่อสร้างเป็นต้นในอาวาสนี้บ้าง ผู้สั่งสมสิ่งของไว้มากในอาวาสนี้บ้าง ผู้มีความเยื่อใยมีใจผูกพันในอาวาสนี้ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งบ้างเท่านั้น หาได้เป็นปลิโพธแก่ภิกษุนอกนี้ไม่

ในข้อว่า **อาวาสไม่เป็นปลิโพธ** นั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้เป็นอุทาหรณ์ ได้ทราบว่า กุลบุตร ๒ คน ได้พากันออกไปจากอนุราธบุรี จนได้บวชอยู่ที่วัดถูปาราม ตามลำดับ บรรดาภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งท่องมาติกาทั้ง ๒ ได้คล่องแคล่ว ครบ ๕ พรรษาแล้วก็ย้ายไปยังวัดปาจีนขัณฑราชีวิหาร รูปหนึ่งยังอยู่ที่วัดถูปารามนั้นนั่นแหละ รูปที่ไปอยู่วัดปาจีนขัณฑราชีวิหาร อยู่ที่นั้นนานจนเป็นพระเถระ คิดว่า "ที่นี้เหมาะแก่การหลีกเร้นอยู่ ทางที่ดี เราจะบอกที่นั้นแก่พระสหายบ้าง" จึงออกจากที่นั้นเข้าไปยังวัดถูปารามตามลำดับ ส่วนพระเถระผู้มีพรรษาเท่ากันเห็นท่านกำลังเดินเข้าวัดไปนั่นแหละ จึงได้ต้อนรับ รับบาตรจีวรแล้วทำวัตร พระอาคันตุกเถระเข้าไปยังเสนาสนะแล้วคิดว่า "ประเดี๋ยว พระสหายของเราก็จักส่งเนยใส น้ำอ้อยหรือน้ำปานะมา เพราะว่า ท่านรูปนี้อยู่เมืองนี้มานาน" ในเวลากลางคืน ท่านก็ยังไม่ได้ ในตอนเช้าจึงคิดว่า "ประเดี๋ยว สหายของเราก็คงจะส่งข้าวต้มและของขบฉันที่ตนรับจากคนอุปัฏฐากมา" เธอยังไม่เห็นแม้ข้าวต้มและของขบฉันดังที่ว่านั้น จึงคาดคะเนเดาว่า "คนที่ส่งมาไม่มี พวกโยมอุปัฏฐากเห็นจะถวายท่านผู้เข้าไปแล้ว" จึงได้เข้าไปบ้านพร้อมพระเถระผู้เป็นเจ้าถิ่นนั้นแต่เช้าตรู่ พระเถระทั้ง ๒ รูปนั้นพากันเดินเที่ยวไปตามถนนสายหนึ่ง ได้ข้าวต้มเพียงกระบวยหนึ่งแล้วจึงพากันนั่งดื่มอยู่ในโรงฉัน ลำดับนั้น พระเถระอาคันตุกะคิดว่า "ข้าวต้มประจำน่าจะไม่มี ในเวลาฉันภัตตาหาร ณ บัดนี้ พวกชาวบ้านคงจะถวายภัตอันประณีต" ครั้นเวลาฉันภัตตาหาร ท่านก็ฉันข้าวสวยที่ตนไปเที่ยวบิณฑบาตได้มาแล้วนั่นเอง พระเถระรูปนอกนี้จึงเอ่ยถามขึ้นว่า "ท่านเลี้ยงอัตภาพมาตลอดกาลทุกเมื่ออย่างนี้เชียวหรือ ขอรับ" เมื่อพระเถระตอบว่า ถูกแล้ว คุณ เธอจึงชวนว่า ท่านขอรับ ปาจีนขัณฑราชีวิหารผาสุก เรามา

พากันไป ณ ที่นั้นเถิด พระเถระออกจากเมืองไปทางประตูด้านทิศใต้ เดินตามทางที่จะไปหมู่บ้านของช่างหม้อ พระเถระอาคันตุกะนอกนี้ทักขึ้นว่า "ทำไมเล่าขอรับท่านจึงเดินไปตามทางนี้" พระเถระตอบว่า คุณ คุณได้กล่าวสรรเสริญปาจีนขัณฑราชีวิหารแล้วมิใช่หรือ พระอาคันตุกเถระจึงเรียนถามว่า ในที่ที่ท่านอยู่มานาน ตลอดเวลาเท่านี้ ท่านมิได้มีอติเรกบริขารอะไรๆ เลยหรือ ขอรับ พระเถระรับว่า ใช่แล้วคุณ มีเตียงตั่งก็เป็นของสงฆ์ ฉันได้เก็บมันไว้เรียบร้อยแล้ว สิ่งของอะไรๆ อย่างอื่นก็ไม่มี พระอาคันตุกะเรียนว่า ใต้เท้าขอรับ ก็กระผมยังมีไม้เท้า กระบอกน้ำมันและถุงรองเท้า อยู่ที่นั้นนั่นเอง พระเถระกล่าวว่า "คุณ คุณอยู่วันเดียวยังมีของเก็บไว้เพียงเท่านี้หรือ" พระอาคันตุกะกราบเรียนว่า "ถูกแล้วขอรับ" ท่านมีจิตเลื่อมใสไหว้พระเถระแล้ว กราบเรียนว่า "ท่านขอรับ สำหรับภิกษุอย่างท่านย่อมได้การอยู่ในป่าเท่านั้นในที่ทุกแห่ง ได้ถูปารามเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ ได้การฟังธรรมเป็นที่สบายในโลหปราสาท ได้ชมพระมหาเจดีย์ ได้พบพระเถระ ทุกอย่างย่อมเป็นไปเหมือนครั้งพุทธกาล ขอใต้เท้าจงอยู่ที่ถูปารามนี้เท่านั้นเถิด" วันรุ่งขึ้น ก็ถือเอาบาตรจีวรไปด้วยตัวเองทีเดียว อาวาสไม่เป็นปลิโพธแก่ภิกษุผู้เช่นนี้ ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **ตระกูล (กุลํ)** ได้แก่ ตระกูลญาติหรือตระกูลอุปัฏฐาก จริงอยู่ สำหรับภิกษุบางรูป อยู่คลุกคลีโดยนัยว่า "ถึงคราวเขาสุขก็พลอยสุขด้วย" เป็นต้น[๑] แม้ตระกูลอุปัฏฐากก็เป็นปลิโพธได้ ภิกษุนั้นจะพรากจากหมู่คนในตระกูลไปแม้แต่วัดข้างเคียงเพื่อฟังธรรมก็ไม่ได้ ภิกษุบางรูปแม้แต่โยมมารดาบิดาก็ไม่เป็นปลิโพธ เหมือนภิกษุหนุ่มผู้เป็นหลานของพระเถระผู้อยู่ที่โกรัณฑกวิหาร ฉะนั้น

นัยว่า ภิกษุหนุ่มรูปนั้นได้ไปโรหณชนบทเพื่อเรียนบาลี อุบาสิกาแม้ผู้เป็นน้องของพระเถระก็ถามข่าวของท่านกับพระเถระอยู่ตลอดเวลา วันหนึ่ง พระเถระคิดว่า "จักนิมนต์ภิกษุหนุ่มกลับมา" จึงออกเดินมุ่งหน้าไปโรหณชนบท ฝ่ายภิกษุหนุ่ม

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๘๘/๕๖๐, สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๔๑/๒๔๓

ก็คิดว่า "เราอยู่ที่นี่มานานแล้ว บัดนี้ จักไปเยี่ยมพระอุปัชฌาย์และได้ทราบข่าวอุบาสิกาแล้วก็จะกลับมา" จึงออกไปจากโรหณชนบท แม้ท่านทั้ง ๒ ก็ได้มาพบกันที่ฝั่งแม่น้ำ ภิกษุหนุ่มรูปนั้นทำวัตรพระเถระที่โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง ถูกท่านถามว่า "คุณจะไปไหน" จึงกราบเรียนข้อความนั้นให้ทราบ พระเถระกล่าวว่า "เธอทำดีแล้ว แม้อุบาสิกาก็ถามถึงอยู่ตลอดเวลา ถึงตัวฉันก็มาเพื่อประโยชน์นี้เหมือนกัน เธอจงกลับไปเถิด ฉันจักพักจำพรรษานี้ ณ ที่นี้เท่านั้น" จึงส่งเธอไป ภิกษุหนุ่มนั้นไปถึงวัดนั้นในวันเข้าพรรษาพอดีทีเดียว แม้เสนาสนะที่โยมบิดาของเธอนั้นให้สร้างไว้ก็ถึงแก่เธอ

ครั้นในวันรุ่งขึ้น โยมบิดาของเธอมาถามว่า "ท่านผู้เจริญ เสนาสนะของพวกข้าพเจ้าถึงแก่ใคร" ทราบว่า ถึงแก่ภิกษุหนุ่มอาคันตุกะ จึงเข้าไปพบเธอนมัสการแล้วกล่าวว่า "สำหรับภิกษุผู้เข้าจำพรรษาในเสนาสนะของพวกข้าพเจ้ามีธรรมเนียมอยู่นะขอรับ" ท่านถามว่า "ธรรมเนียมอะไรเล่า อุบาสก" โยมบิดาจึงบอกว่า "ต้องรับภิกษาที่เรือนของพวกข้าพเจ้าแห่งเดียวตลอดไตรมาสเวลาปวารณาแล้วจะไปต้องบอกลา" ท่านรับนิมนต์โดยดุษณีภาพ ฝ่ายอุบาสกไปเรือนแล้วกล่าวว่า "พระผู้เป็นเจ้าอาคันตุกะรูปหนึ่งเข้าจำพรรษาในอาวาสของพวกเรา พวกเราต้องบำรุงโดยเคารพ" อุบาสิการับว่า "สาธุ" แล้วจัดแจงของเคี้ยวของฉันอันประณีตไว้ ฝ่ายภิกษุหนุ่ม ในเวลาจะฉันภัตตาหารก็ได้ไปเรือนของญาติ ใครก็จำเธอไม่ได้

เธอฉันบิณฑบาตที่เรือนนั้นอยู่จำพรรษาตลอดไตรมาสแล้วจึงอำลาว่า อาตมภาพจะไปละ ลำดับนั้น ญาติๆ ของเธอขอร้องว่า พรุ่งนี้ค่อยไปเถิด ขอรับ วันรุ่งขึ้นนิมนต์ให้ฉันที่เรือนนั้นแหละแล้วบรรจุน้ำมันจนเต็มกระบอก ถวายก้อนน้ำอ้อยก้อนหนึ่ง และผ้าสาฎกยาว ๙ ศอกแล้วกราบเรียนว่า นิมนต์พระคุณท่านไปเถิด ขอรับ เธอทำอนุโมทนาแล้วก็เดินมุ่งหน้าไปโรหณชนบท

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ของเธอปวารณาแล้ว เดินสวนทางมาได้พบเธอเข้า ณ ที่ที่เคยพบนั่นแหละ เธอไหว้พระเถระแล้ว ได้ทำวัตรพระเถระที่โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง ทีนั้น

พระเถระจึงถามเธอว่า “ท่านภัทรมุข (ผู้มีหน้าเอิบอิ่ม) เธอได้พบอุบาสิกาแล้วหรือ” เธอกราบเรียนว่า “พบแล้วขอรับ” เล่าเรื่องทุกอย่างถวาย เอาน้ำมันนั้นทาเท้าพระเถระ เอาก้อนน้ำอ้อยทำเป็นน้ำปานะ ถวายผ้าสาฎกผืนนั้นแก่พระเถระเท่านั้น ไหว้พระเถระแล้วกราบเรียนว่า “ท่านผู้เจริญ โรหณชนบทเท่านั้นเป็นที่สบายสำหรับกระผม” แล้วก็ไป ฝ่ายพระเถระก็กลับมายังวิหาร ในวันรุ่งขึ้นก็ได้ไปยังโกรัณฑกคาม

ฝ่ายอุบาสิกาก็หวังอยู่ว่า “หลวงพี่ของฉันจะพาบุตรชายของฉันมาประเดี๋ยวนี้แหละ” จึงยืนมองทางอยู่ตลอดเวลา เธอเห็นท่านมาเพียงรูปเดียว จึงเข้าใจว่า “พระลูกชายของเรา เห็นจะมรณภาพเสียแล้วกระมัง พระเถระนี้จึงมาแต่รูปเดียว” จึงล้มฟุบลงคร่ำครวญร้องไห้อยู่แทบเท้าของพระเถระ พระเถระทราบว่า “ภิกษุหนุ่มไม่ให้ใคร ๆ รู้จักตนเลย เพราะเป็นผู้มักน้อย จึงไปแล้วแน่” จึงปลอบนางแล้วเล่าเรื่องราวทั้งหมดให้ฟัง นำผ้าสาฎกผืนนั้นออกจากถลกบาตรแล้วแสดง

อุบาสิกาเลื่อมใสหันหน้าไปทางทิศที่พระลูกชายไป หมอบราบลงด้วยอก ถวายนมัสการกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคเห็นจะทรงยกภิกษุอย่างบุตรของเราขึ้นเป็นพยาน ทรงแสดงรถวินีตปฏิปทา[๑] นาลกปฏิปทา[๒] ตุวฏกปฏิปทา[๓] และมหาอริยวังสปฏิปทา[๔] ที่แสดงความสันโดษด้วยปัจจัย ๔ และความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่มายินดีแล้วหนอ ภิกษุแม้ฉันอยู่ในเรือนของมารดาผู้บังเกิดเกล้าตลอดไตรมาส ก็มิได้ปริปากว่า ‘อาตมภาพเป็นบุตร โยมเป็นมารดา’ อัจฉริยมนุษย์หนอ” แม้โยมมารดาบิดาก็มิได้เป็นปลิโพธแก่ภิกษุผู้เห็นปานนี้ ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงตระกูลอุปัฏฐากอื่นเลย

ปัจจัย ๔ ชื่อว่า**ลาภ (ลาโภ)** ปัจจัย ๔ นั้นเป็นปลิโพธได้อย่างไร ก็ในที่ที่ภิกษุผู้มีบุญไปแล้ว ๆ พวกชาวบ้านย่อมพากันถวายปัจจัยที่มีบริวารมาก เธอเมื่อ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๓

[๒] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๐๗/๖๖๗

[๓] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๒๓/๗๒๒

[๔] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๙/๒๘๒, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๘/๔๓

อนุโมทนา เมื่อแสดงธรรมแก่ชาวบ้านเหล่านั้นอยู่ ก็จะไม่ได้โอกาสบำเพ็ญสมณธรรมตั้งแต่รุ่งอรุณขึ้นไปจนถึงปฐมยาม ความเกี่ยวข้องกับชาวบ้านก็ยังไม่ขาด ซ้ำร้ายตอนเช้ามืดนั่นแหละ พวกภิกษุผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ผู้มักมากก็พากันมากล่าวว่า “ท่านขอรับ อุบาสก อุบาสิกา อำมาตย์ ธิดาอำมาตย์โน้น ต่างต้องการจะพบท่าน” เธอกล่าวว่า “จงช่วยถือบาตรและจีวรเถิด คุณ” เป็นผู้ตระเตรียมที่จะไปอยู่ทีเดียว ต้องขวนขวายอยู่เป็นนิตย์ ปัจจัยเหล่านั้นเป็นปลิโพธแก่เธอทั้งนั้น เธอละทิ้งหมู่เสียแล้ว พึงจาริกไปตามลำพังในที่ที่ไม่มีคนรู้จักเธอเถิด ปลิโพธนั้นจักขาดด้วยอาการอย่างนี้ ฉะนี้แล

คณะภิกษุผู้เรียนพระสูตรก็ดี คณะภิกษุผู้เรียนอภิธรรมก็ดี ชื่อว่า**คณะ (คโณ)** ภิกษุใดเมื่อให้อุเทศ หรือปริปุจฉาอยู่ ก็ย่อมไม่ได้โอกาสบำเพ็ญสมณธรรม คณะจึงเป็นปลิโพธแก่ภิกษุนั้นเท่านั้น เธอพึงตัดคณะปลิโพธนั้นด้วยอุบายอย่างนี้ คือถ้างานของภิกษุเหล่านั้นทำเสร็จไปมากแล้ว ยังเหลืออยู่น้อย เธอพึงช่วยทำงานนั้นให้สำเร็จแล้วจึงเข้าไปป่าเถิด ถ้าทำเสร็จน้อย ยังเหลืออยู่มาก เธออย่าไปเลย ๑ โยชน์ พึงเข้าไปหาภิกษุอื่นผู้สอนคณะภายในกำหนดโยชน์ ๑ แล้วกล่าวว่า “ขอท่านจงช่วยสงเคราะห์ภิกษุเหล่านี้ ด้วยอุเทศ” เป็นต้น เมื่อไม่ได้อย่างว่านี้ พึงบอกภิกษุทั้งหลายว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ผมมีกิจอย่างหนึ่ง ขอนิมนต์ท่านทั้งหลายจงไปสู่สถานที่ตามสะดวกเถิด” ละทิ้งคณะเสียแล้วทำการงานของตนเถิด ฉะนี้แล

การก่อสร้างชื่อว่า**การงาน (กมฺมํ)** เมื่อภิกษุทำการก่อสร้างนั้นอยู่ ก็ต้องรู้ทัพพสัมภาระที่ช่างไม้เป็นต้นได้แล้วหรือยังไม่ได้ ต้องขวนขวายในการงานที่เขาทำเสร็จหรือยังไม่ได้ทำ ย่อมเป็นปลิโพธสำหรับภิกษุผู้ทำการก่อสร้างได้ทุกเมื่อ ด้วยประการฉะนี้ เธอพึงตัดแม้ปลิโพธนั้นด้วยอุบายอย่างนี้ ถ้าการงานเหลือน้อย เธอพึงทำให้สำเร็จ ถ้าเหลือมาก หากเป็นการก่อสร้างของสงฆ์ เธอพึงมอบหมายให้แก่สงฆ์หรือพวกภิกษุผู้ช่วยนำภาระของสงฆ์ หากเป็นการก่อสร้างของตน ก็ควรมอบหมายให้แก่พวกภิกษุผู้ช่วยนำภาระของตนไปเถิด

การเดินทางชื่อว่า**อัทธานะ (อทฺธานํ)** จริงอยู่ ภิกษุใดมีผู้มุ่งบรรพชาหรือปัจจัยไรๆ ที่ตนจะพึงได้ในที่ไหนๆ ก็ตาม ถ้าภิกษุนั้นยังไม่ได้ผู้มุ่งบรรพชาหรือปัจจัยนั้น ก็ไม่อาจหยุดยั้งอยู่ได้ เธอเข้าไปป่าแล้วบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ ชื่อว่าจิตคิดจะไปเป็นสิ่งที่จะพึงบรรเทาได้ยาก เพราะเหตุนั้น เธอพึงไปตรวจตรากิจนั้นๆ ก่อน แล้วจึงทำความขวนขวายในสมณธรรมเถิด ฉะนี้แล

บุคคลเป็นต้นอย่างนี้ คือ ในวัดมีพระอาจารย์ พระอุปัชฌาย์ สัทธิวิหาริก อันเตวาสิก ภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌาย์ และภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์ ในเรือนมีมารดาบิดา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง ชื่อว่า**ญาติ (ญาตี)** ญาติเหล่านั้นเป็นไข้เป็นปลิโพธแก่ภิกษุนี้ เพราะเหตุนั้น เธอพึงตัดปลิโพธนั้น ด้วยการช่วยพยาบาลแล้วทำญาติเหล่านั้นให้หายเป็นปกติ

บรรดาบุคคลเหล่านั้น อันดับแรก พระอุปัชฌาย์อาพาธ ถ้าท่านไม่หายเร็ว ก็พึงปรนนิบัติท่านไปจนตลอดชีวิตก็ได้ บรรพชาจารย์ อุปสัมปทาจารย์ สัทธิวิหาริก อันเตวาสิก ที่ได้ให้อุปสมบทและบรรพชาแล้ว และภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์ ก็พึงปรนนิบัติเหมือนอย่างนั้น ส่วนนิสสยาจารย์ อุทเทสาจารย์ นิสสยันเตวาสิก อุทเทสันเตวาสิก และผู้ร่วมพระอาจารย์ ก็พึงปรนนิบัติไปตลอดเวลาที่นิสัยและอุเทศยังไม่ขาดเถิด เมื่อเธอสามารถก็พึงปรนนิบัติท่านเหล่านั้นแม้ยิ่งไปกว่านั้นก็ได้โดยแท้

ภิกษุพึงปรนนิบัติในโยมมารดาบิดาเหมือนในพระอุปัชฌาย์ ฉะนั้น ก็ถ้าแม้ว่าโยมมารดาและบิดาเหล่านั้นดำรงอยู่ในราชสมบัติ และยังหวังการอุปัฏฐากตอบแทนจากบุตร ภิกษุก็ต้องทำทั้งนั้น ถ้าเภสัชของท่านไม่มี ภิกษุพึงให้ของของตน เมื่อของของตนไม่มี แม้ต้องแสวงหาด้วยภิกขาจารก็ควรให้โดยแท้ แต่สำหรับพี่น้องชายและพี่น้องหญิง ก็พึงประกอบเภสัชที่เป็นของของพวกเขานั่นแหละให้เถิด ถ้าของของพวกเขาไม่มี พึงให้ของของตน เป็นของยืม เมื่อได้ในภายหลัง จึงควรถือเอา เมื่อไม่ได้ก็ไม่ควรทวง สำหรับสามีของพี่น้องหญิงซึ่งมิใช่ญาติ จะทำเภสัชให้ย่อมไม่ควร แต่ควรบอกว่า ท่านจงให้แก่สามีของท่านเถิด แล้วให้แก่พี่น้องหญิงเถิด แม้ในภรรยาของพี่น้องชายก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ส่วนบุตรของชนเหล่านั้นจัดว่าเป็นญาติของภิกษุนี้แท้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุจะทำให้แก่บุตรของชนเหล่านั้น ก็ควรฉะนี้แล

คำว่า **อาพาธ (อาพาโธ)** ได้แก่ โรคบางชนิดที่เบียดเบียนอยู่ ย่อมเป็นปลิโพธ เพราะเหตุนั้น ภิกษุควรตัดปลิโพธนั้นด้วยการปรุงยา ก็ถ้าภิกษุแม้ปรุงยาอยู่ ๒-๓ วัน โรคนั้นก็ยังไม่สงบระงับ ภิกษุควรติเตียนอัตภาพว่า "เรามิใช่ทาสของเจ้า ไม่ใช่คนรับใช้ ความจริง เราเลี้ยงดูเจ้านั่นเอง ได้ประสบทุกข์ในสังสารวัฏอันไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย แล้วบำเพ็ญสมณธรรมเถิด"

การบริหารปริยัติ ชื่อว่า**คันถะ (คนฺโถ)** การปริหารปริยัตินั้น เป็นปลิโพธแก่ภิกษุผู้ขวนขวายอยู่เป็นนิตย์ ด้วยกิจมีการสาธยายเป็นต้น แต่หาได้เป็นปลิโพธแก่ภิกษุนอกนี้ไม่ ในข้อที่ว่า การบริหารปริยัติไม่เป็นปลิโพธแก่ภิกษุนอกนี้นั้น มีเรื่องเหล่านี้เป็นอุทาหรณ์

ได้ยินว่า พระเทวเถระผู้สวดมัชฌิมนิกายไปยังสำนักของพระเทวเถระชาวมลัยประเทศ ขอกัมมัฏฐาน พระเถระถามว่า "ผู้มีอายุ ท่านเป็นผู้รู้ขนาดไหนในปริยัติ" พระมัชฌิมภาณกะตอบว่า ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าชำนาญมัชฌิมนิกาย พระเถระกล่าวว่า ผู้มีอายุ ธรรมดาว่า มัชฌิมนิกายนี้บริหารยาก เมื่อสาธยายมูลปัณณาสก์ มัชฌิมปัณณาสก์ก็มาปรากฏ เมื่อสาธยายมัชฌิมปัณณาสก์นั้น อุปริปัณณาสก์ก็มาปรากฏ ที่ไหนกัมมัฏฐานจะมีแก่ท่านได้เล่า พระมัชฌิมภาณกะว่า "ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าได้กัมมัฏฐานในสำนักของท่านแล้ว จักไม่ได้เอาใจใส่ต่อไปอีก" เรียนเอากัมมัฏฐานแล้วก็ไม่ได้ทำการสาธยายตลอดเวลา ๑๙ ปี ในปีที่ ๒๐ ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วจึงบอกแก่ภิกษุทั้งหลายที่พากันมา เพื่อต้องการจะสาธยายว่า "ท่านผู้มีอายุ ข้าพเจ้ามิได้เอาใจใส่ปริยัติตลอด ๒๐ ปี แต่ว่าข้าพเจ้าได้มีการสั่งสมในปริยัตินี้ ขอเชิญท่านทั้งหลายเริ่มสาธยายกันเถิด" ตั้งแต่ต้นจนถึงจบ ท่านมิได้มีความเคลือบแคลงสงสัยแม้แต่ในพยัญชนะตัวเดียว

แม้พระนาคเถระผู้อยู่ที่กรุฬิยคีรีทอดทิ้งปริยัติมา ๑๘ ปี ก็ได้แสดงธาตุกถาแก่ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นเทียบเคียงกันดูกับพระเถระคามวาสีทั้งหลายก็มิได้มีแม้แต่ปัญหาข้อเดียวที่มาสับลำดับกัน

แม้ในมหาวิหาร พระเถระชื่อว่าจูฬาภัยผู้ทรงพระไตรปิฎก มิได้เรียนอรรถกถาเลย ให้คนตีกลองสุวรรณเภรีป่าวประกาศไปว่า "เราจักแปลพระไตรปิฎกในมณฑลของผู้ศึกษานิกาย ๕" ภิกษุสงฆ์จึงกล่าวว่า "เรียนต่อพระอาจารย์ไหนมา ขอท่านจูฬาภยเถระจงกล่าวเฉพาะที่เรียนจากพระอาจารย์ของตนมาเท่านั้นเถิด พวกข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้กล่าวนอกเหนือไปจากนี้" แม้พระอุปัชฌาย์ก็ได้ถามเธอผู้มาสู่ที่บำรุงของตนว่า "เธอหรือให้ตีกลองป่าวประกาศไป ผู้มีอายุ" เธอกราบเรียนว่า "ใช่แล้ว ขอรับ" พระอุปัชฌาย์จึงถามว่า "เพราะเหตุไร" เธอกราบเรียนว่า "กระผมจักแปลพระปริยัติให้ฟังขอรับ" พระอุปัชฌาย์ถามว่า "คุณอภัย พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวบทนี้อย่างไร" เธอตอบว่า "กล่าวอย่างนี้ ขอรับ" พระเถระได้ห้ามด้วยเสียงว่า "หุ หุ" เธอตอบอีกโดยปริยายอื่นๆ ถึง ๓ ครั้งว่า "อาจารย์ทั้งหลายต่างก็กล่าวอย่างนี้นะ ขอรับ" พระเถระคัดค้านเสียทั้งหมดด้วยเสียงว่า "หุ หุ" แล้วกล่าวว่า "ผู้มีอายุ ที่เธอตอบครั้งแรกนั่นแหละ เป็นอาจริยมรรค แต่เพราะเธอมิได้เรียนจากปากของพระอาจารย์ จึงไม่อาจยืนยันได้ว่า อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ เธอจงไปฟังในสำนักของพวกอาจารย์ของตนเถิด" เธอเรียนถามว่า "กระผมจะไปที่ไหนเล่า ขอรับ" พระอุปัชฌาย์จึงบอกว่า "พระเถระชื่อมหาธรรมรักขิต ผู้ทรงปริยัติทุกอย่างอยู่ที่วัดตุลาธารบรรพตในโรหณชนบท ที่ฝั่งแม่น้ำฟากโน้น เธอจงไปสำนักของท่านเถิด" พระจูฬาภัยรับว่า "ดีละ ขอรับ" ไหว้พระเถระแล้ว ไปยังสำนักของพระเถระพร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป ไหว้แล้วก็นั่งลง พระเถระถามว่า "เธอมาทำไม" เธอก็กราบเรียนว่า "มาเพื่อฟังธรรม ขอรับ" พระเถระกล่าวว่า "คุณอภัย ภิกษุทั้งหลายมาถามฉัน ในทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายตามกาลอันควร (เป็นครั้งคราว) ส่วนสูตรที่เหลือ ฉันไม่เคยเอาใจใส่มาถึงประมาณ ๓๐ ปีแล้วเออก็ เวลากลางคืน เธอจงแปลในสำนักของฉัน เวลากลางวันฉันจักกล่าวแก่เธอ" เธอรับว่า "ดีละ ขอรับ" แล้วได้ทำอย่างนั้น พวกชาวบ้านให้สร้างมณฑปใหญ่ (ปะรำใหญ่) ขึ้นใกล้ประตูบริเวณแล้ว มาฟังธรรมกันทุกวัน พระเถระนำสูตรที่พระจูฬาภัยปริวรรตในเวลากลางคืนมาชี้แจงในเวลากลางวัน เรียงกันไปตามลำดับจนจบเทศนา แล้วจึงนั่งลงบนเสื่ออ่อนใกล้ๆ พระอภัยเถระแล้วกล่าวว่า "เธอจงบอก

กัมมัฏฐานแก่ฉันเถิด ผู้มีอายุ” พระจูฬาภัยจึงกราบเรียนว่า “พระเดชพระคุณพูดอะไรเล่า ขอรับ กัมมัฏฐานที่ว่านั้น กระผมก็ได้ศึกษามาในสำนักของพระเดชพระคุณนั่นเองมิใช่หรือ กระผมจะบอกกัมมัฏฐานอะไรเล่าที่พระเดชพระคุณยังไม่ทราบ” ทีนั้นพระเถระกล่าวกับเธอว่า “ผู้มีอายุ หนทางของบุคคลผู้ไปถึงแล้วนั่นเป็นอย่างหนึ่ง” นัยว่า เวลานั้น พระอภัยเถระเป็นพระโสดาบัน ต่อมาเธอให้กัมมัฏฐานแก่พระเถระนั้นแล้ว ก็กลับมาปริวรรตธรรมอยู่ที่โลหปราสาท ได้ยินว่า “พระเถระปรินิพพานแล้ว” ครั้นแล้วก็กล่าวว่า “คุณจงนำผ้าจีวรมา” ครองจีวรแล้วกล่าวว่า “ผู้มีอายุ อรหัตตมรรคควรแก่พระอาจารย์ของพวกเรา ผู้มีอายุ พระอาจารย์ของพวกเราเป็นผู้ซื่อตรง เป็นบุรุษอาชาไนย ท่านจึงยอมนั่งลงบนเสื่ออ่อนใกล้ๆ ธัมมันเตวาสิกของตน กล่าวว่า ‘จงบอกกัมมัฏฐานแก่ฉันด้วยเถิด ผู้มีอายุ’ อรหัตตมรรคสมควรแก่พระเถระแล้ว” คันถะไม่เป็นปลิโพธแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มีคุณธรรมเช่นนี้ ฉะนี้แล

ที่ชื่อว่า**ฤทธิ์ (อิทฺธิ)** ได้แก่ ฤทธิ์ของปุถุชน ก็ฤทธิ์ของปุถุชนนั้นเป็นของรักษายาก เหมือนเด็กที่ยังนอนหงาย และเหมือนข้าวกล้าที่ยังอ่อน ฉะนั้น ก็ฤทธิ์ปุถุชนนั้นย่อมเสื่อมเพราะเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านั้น และฤทธิ์นั้นเป็นปลิโพธแก่วิปัสสนาแต่ไม่เป็นปลิโพธแก่สมาธิ เพราะบุคคลได้สมาธิแล้ว จึงได้บรรลุฤทธิ์นั้นได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้ต้องการวิปัสสนาจึงต้องตัดอิทธิปลิโพธ บุคคลนอกนี้ก็พึงละปลิโพธที่เหลือ ความพิสดารแห่งกถาว่าด้วยปลิโพธมีเท่านี้ก่อน

พรรณนากัมมัฏฐานและผู้ให้กัมมัฏฐาน

[๔๒] ก็ในคำนี้ว่า **เข้าไปหาพระอาจารย์ผู้ให้กัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นกัลยาณมิตร (กมฺมฏฺฐานทายกํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ กัมมัฏฐานมี ๒ ประการคือ (๑) สัพพัตถกกัมมัฏฐาน (๒) ปาริหาริยกัมมัฏฐาน ในกัมมัฏฐาน ๒ ประการนั้น เมตตาในภิกษุสงฆ์เป็นต้นและมรณสติ ชื่อว่าสัพพัตถก-กัมมัฏฐาน อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อสุภสัญญา ก็มี

จริงอยู่ อันดับแรกก่อน ภิกษุผู้เจริญกัมมัฏฐานพึงกำหนดก่อนแล้วเจริญเมตตาไปในภิกษุสงฆ์ผู้อยู่ในสีมา โดยนัยว่า ขอภิกษุทั้งหลายจงมีความสุข ไม่เบียดเบียนกันเถิด เป็นต้น ต่อจากนั้น พึงเจริญไปในหมู่เทวดาที่อยู่ในสีมา ลำดับนั้น พึงเจริญไปในอิสสรชนในโคจรคาม ถัดจากนั้น พึงเจริญไปในสรรพสัตว์จนกระทั่งหมู่มนุษย์ในโคจรคามนั้น ก็ด้วยเมตตาในภิกษุสงฆ์ เธอย่อมทำให้ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ร่วมกันเกิดมีจิตอ่อนโยนได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอจึงมีภิกษุเหล่านั้นอยู่ร่วมกันเป็นสุข ด้วยเมตตาในหมู่เทวดาที่อยู่ในสีมา เธอจะเป็นผู้มีหมู่เทวดาผู้มีจิตที่เมตตานั้นทำให้อ่อนโยนแล้วจัดแจงรักษาเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาที่ชอบธรรม ด้วยเมตตาในอิสสรชนในโคจรคาม เธอจะเป็นผู้มีบริขารที่อิสสรชนทั้งหลายผู้มีจิตสันดานมีเมตตานั้นทำให้อ่อนโยนแล้วรักษาเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาที่ชอบธรรม ด้วยเมตตาในหมู่มนุษย์ในโคจรคามนั้น เธอจะเป็นผู้ไม่ถูกหมู่มนุษย์นั้นผู้มีจิตที่เมตตานั้นทำให้เลื่อมใสแล้วดูหมิ่นได้เที่ยวไป ด้วยเมตตาในสรรพสัตว์ เธอจะเป็นผู้เที่ยวไปไม่ติดขัดในที่ทั้งปวง แต่ด้วยมรณสติ เธอคิดอยู่ว่า "เราจะต้องตายแน่แท้" เธอจะเป็นผู้ละอเนสนาเสียได้ มีความสังเวชเพิ่มขึ้นๆ มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน อนึ่ง แม้อารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ครอบงำจิตของเธอผู้มีจิตที่สั่งสมแล้วด้วยอสุภสัญญาไม่ได้ ด้วยอำนาจความโลภ

กัมมัฏฐาน ๓ ประการมีเมตตาเป็นต้น ท่านเรียกว่า **สัพพัตถกกัมมัฏฐาน (สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ)** เพราะมีความหมายว่า เป็นกัมมัฏฐานที่ต้องการ คือ พึงปรารถนาในการหมั่นประกอบภาวนาทั้งปวง เพราะเป็นกัมมัฏฐานที่มีอุปการะมาก และเพราะมีความหมายว่า เป็นที่ตั้งแห่งการงานคือการหมั่นประกอบภาวนาที่ประสงค์แล้ว ด้วยประการฉะนี้

ส่วนบรรดากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ กัมมัฏฐานใดเหมาะแก่จริยาของภิกษุใด กัมมัฏฐานนั้น ท่านเรียกว่า**ปาริหาริยกัมมัฏฐาน (ปาริหาริยกมฺมฏฺฐานํ)** เพราะเป็นกัมมัฏฐานที่ภิกษุนั้นต้องบริหารเป็นนิจ และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งการบำเพ็ญภาวนาสูงๆ ขึ้นไป ดังนั้น ท่านผู้ใดให้กัมมัฏฐานแม้ทั้ง ๒ ประการนี้ ท่านผู้นี้ชื่อว่า **ผู้ให้กัมมัฏฐาน (กมฺมฏฺฐานทายโก)** เข้าไปหาท่านผู้ให้กัมมัฏฐานนั้น

บทว่า **กัลยาณมิตร (กลฺยาณมิตฺตํ)** ได้แก่ มิตรที่ดีผู้ตั้งอยู่ในฝ่ายเจริญ หวังดีโดยส่วนเดียว ประกอบด้วยคุณเป็นต้นอย่างนี้ คือ

เป็นที่รักเป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ
เป็นที่ยกย่อง เป็นนักพูด เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ
เป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ ไม่ชักนำในอฐานะ[๑]

ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ชื่อว่าเป็นกัลยาณมิตรผู้ถึงพร้อมด้วยอาการทั้งปวง เพราะพระบาลีว่า "อานนท์ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตรแล้ว ย่อมพ้นจากชาติ"[๒] เป็นต้น เพราะเหตุนั้น เมื่อพระองค์ยังทรงมีพระชนม์อยู่ กัมมัฏฐานที่เรียนในสำนักของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเท่านั้นจึงเป็นอันเรียนถูกต้องดีแล้ว แต่เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว บรรดาพระมหาสาวก ๘๐ องค์ พระมหาสาวกองค์ใดยังมีชีพอยู่ จะเรียนเอาในสำนักของพระมหาสาวกองค์นั้นก็ควร เมื่อพระมหาสาวกองค์นั้นไม่มี ตนประสงค์จะเรียนเอากัมมัฏฐานใด ก็พึงเรียน (กัมมัฏฐานนั้น) ในสำนักของพระขีณาสพผู้ทำจตุกกฌานหรือปัญจกฌานให้เกิด ด้วยอำนาจกัมมัฏฐานนั้นนั่นแหละแล้วเจริญวิปัสสนามีฌานเป็นปทัฏฐานแล้วได้บรรลุอาสวักขยญาณเกิด

ถามว่า ก็พระขีณาสพย่อมประกาศตนว่า เป็นพระขีณาสพหรือ

ตอบว่า จะต้องกล่าวอะไร เพราะท่านทราบว่าภิกษุเป็นผู้ทำจริงแล้วจึงประกาศ พระอัสสคุตตเถระทราบว่า ภิกษุนี้เป็นผู้ทำกัมมัฏฐานจริง จึงปูลาดท่อนหนังในอากาศ นั่งขัดสมาธิบนท่อนหนังนั้น บอกกัมมัฏฐานให้แก่ภิกษุผู้เริ่มเจริญกัมมัฏฐานแล้ว

เพราะเหตุนั้น ถ้าพระโยคาวจรได้พระขีณาสพ นั่นเป็นการดี ถ้าไม่ได้ ก็ควรเรียนในสำนักของพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุถุชนผู้ได้ฌาน ผู้ทรง

---

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗

[๒] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๙/๑๕๓, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๔

พระไตรปิฎก ผู้ทรง ๒ ปิฎก ผู้ทรงปิฎกเดียว ลดหลั่นกันลงมา แม้เมื่อผู้ทรงปิฎกเดียวไม่มี ภิกษุใดชำนาญแม้แต่นิกาย ๑ พร้อมทั้งอรรถกถา และภิกษุนี้ก็เป็นลัชชีด้วย ควรเรียนในสำนักของภิกษุนั้นเถิด เพราะภิกษุผู้เช่นนี้เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งแบบแผน ตามรักษาวงศ์ รักษาประเพณี เป็นพระอาจารย์ ถือเอาตามอาจริยมัติอย่างเดียว ไม่ถือเอาอัตโนมัติ เพราะเหตุนั้น พระเถระในปางก่อนจึงได้กล่าวถึง ๓ ครั้งว่า "ภิกษุลัชชีจักรักษา ภิกษุลัชชีจักรักษา"[๑]

ก็ในการให้กัมมัฏฐานนี้ มีพระขีณาสพที่เคยกล่าวมาแล้วเป็นต้น บอกแต่ทางที่ตนได้บรรลุมาเท่านั้น ส่วนภิกษุผู้เป็นพหูสูต เพราะได้เข้าไปหาอาจารย์นั้นๆ ชำระการเรียนและการสอบถามมาแล้ว กำหนดพระสูตรและเหตุข้างโน้นบ้าง ข้างนี้บ้าง ประกอบเข้าเป็นสัปปายะและอสัปปายะ แสดงเป็นทางที่กว้างออกไปจักบอกกัมมัฏฐานเหมือนช้างใหญ่เดินไปในที่รกชัฏ แสดงทางใหญ่ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงเข้าไปหาท่านผู้ให้กัมมัฏฐานซึ่งเป็นกัลยาณมิตรผู้เห็นปานนั้น ทำวัตรปฏิบัติต่อท่านเรียนเอากัมมัฏฐานเถิด

ก็ถ้าพระโยคาวจรได้ท่านผู้ให้กัมมัฏฐานนี้ในวัดเดียวกันนั่นเองอย่างนี้ นั่นเป็นการดี ถ้าไม่ได้ก็ควรไปในที่ที่ท่านอยู่ ก็เมื่อจะไปก็ไม่ควรสวมรองเท้าด้วยเท้าที่ล้างและทาน้ำมันแล้ว กั้นร่ม ใช้คนถือของใช้และเภสัช เช่น กระบอกน้ำมัน น้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้น มีอันเตวาสิกห้อมล้อมไป แต่ควรบำเพ็ญวัตรของผู้เตรียมจะไปแล้วถือเอาบาตรและจีวรของตนเองทีเดียว ทำวัตรปฏิบัติในวัดทุกแห่งที่ตนเข้าไปในระหว่างทาง เป็นผู้มีบริขารเบา มีความประพฤติขัดเกลาเป็นอย่างยิ่งไปเถิด

เมื่อจะเข้าไปวัดนั้น ควรใช้ใครให้ทำไม้ชำระฟันให้เป็นกัปปิยะเสียแต่ในระหว่างทางนั่นแหละ แล้วถือเข้าไปด้วย แต่ไม่ควรเข้าไปบริเวณอื่น ด้วยคิดว่า "เราจักพักสักครู่ทำกิจมีการล้างและทาเท้าเป็นต้น จึงไปยังสำนักของพระอาจารย์"

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๔๕/๓๔๔

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะถ้าอาจารย์นั้นจะพึงมีภิกษุทั้งหลายผู้เป็นข้าศึกอยู่ ภิกษุเหล่านั้นจะพึงถามถึงเหตุที่มาแล้วประจานเรื่องเสียหายของอาจารย์กล่าวว่า "ท่านเสียหายแล้ว ถ้าท่านมายังสำนักของอาจารย์รูปนั้น" แล้วก่อความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นซึ่งเป็นเหตุให้เธอกลับไปเสียจากนั้นเลยก็ได้ เพราะเหตุนั้น เธอพึงถามถึงที่อยู่ของอาจารย์แล้วตรงไปที่นั้นทีเดียวเถิด

ถ้าอาจารย์อ่อนกว่า ก็ไม่ควรยินดีกิจมีการรับบาตรจีวรเป็นต้น ถ้าท่านแก่กว่าพึงไปไหว้พระอาจารย์แล้วยืนอยู่เถิด เธอเมื่อท่านบอกว่า "คุณจงวางบาตรจีวรเสีย" ก็ต้องวาง ที่ท่านบอกว่า "จงดื่มน้ำเถิด" ถ้าตนต้องการ ก็ควรดื่ม เธอที่ท่านสั่งว่า "จงล้างเท้าเสีย" ก็อย่าเพิ่งล้างก่อน เพราะถ้าเป็นน้ำที่อาจารย์ตักมา ก็จะพึงเป็นการไม่สมควร ก็เธอที่ท่านบอกว่า "คุณล้างเถิด น้ำนั้นฉันมิได้ตักมา แต่คนอื่นๆ ช่วยกันตักมา" พึงนั่งล้างเท้าที่โอกาสมีสิ่งกำบังที่อาจารย์จะมองไม่เห็น หรือที่โล่งแจ้งซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวัดก็ได้

ถ้าอาจารย์นำกระบอกน้ำมันมา พึงลุกขึ้นใช้มือทั้ง ๒ รับโดยเคารพ เพราะถ้าจะไม่พึงรับ อาจารย์ก็จะพึงเสียใจว่า "ภิกษุนี้ทำลายการสมโภคให้เสียไปตั้งแต่บัดนี้เลยเชียวนะ" แต่ครั้นเธอรับมาแล้ว ก็อย่าเพิ่งชิงทาเท้าเสียก่อนทีเดียว เพราะถ้าน้ำมันนั้นจะพึงเป็นน้ำมันสำหรับชะโลมกายของอาจารย์ ก็จะเป็นการไม่สมควรเพราะเหตุนั้น พึงทาศีรษะแล้วจึงทาลำคอเป็นต้นเถิด แต่เธอผู้ที่ท่านบอกว่า "คุณนี่เป็นน้ำมันที่ใช้ได้ทุกอย่าง เธอจะทาเท้าก็ได้" พึงแตะที่ศีรษะหน่อยหนึ่ง ทาเท้าแล้วกราบเรียนว่า "กระผมจะเก็บกระบอกน้ำมันนี้ไว้นะ ขอรับ" เมื่ออาจารย์รับไปก็ให้ไปเถิด

ตั้งแต่วันที่ตนมาถึง ไม่พึงกราบเรียนอย่างนี้ว่า "ขอท่านจงบอกกัมมัฏฐานแก่กระผมเถิด ขอรับ" แต่ตั้งแต่วันที่ ๒ ไป ถ้าอาจารย์มีอุปัฏฐากเป็นประจำ พึงขอร้องเธอแล้วทำวัตรเถิด ถ้าอุปัฏฐากนั้นแม้ผู้ที่ตนขอแล้วไม่ยอมให้ ก็ควรทำในเมื่อได้โอกาสทีเดียว เมื่อจะทำ พึงน้อมไม้ชำระฟัน ๓ ชนิดเข้าไปถวาย คือ (๑) ชนิดเล็ก

(๒) ชนิดกลาง (๓) ชนิดใหญ่ น้ำล้างหน้าและน้ำสรงก็ควรจัดถวาย ๒ ชนิด คือ (๑) ชนิดเย็น (๒) ชนิดอุ่น ต่อจากนั้นไป อาจารย์ใช้ไม้ชำระฟันและน้ำใดตลอดทั้ง ๓ วัน ก็ควรน้อมไม้ชำระฟันและน้ำเช่นนั้นนั่นแหละเข้าไปถวายเป็นนิตย์ เมื่อท่านมิได้กำหนดตายตัวใช้อย่างใดก็ได้ ก็ควรน้อมเข้าไปถวายตามแต่จะได้เถิด จะพูดให้มากไปทำไม พึงประพฤติวัตรแม้ทุกอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในขันธกะเป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย อันเตวาสิกพึงประพฤติโดยชอบในอาจารย์ ในอาจารย์นั้นมีการประพฤติโดยชอบ คือ อันเตวาสิกพึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ถอดรองเท้า ห่มผ้าอุตตราสงค์เฉวียงบ่า ถวายไม้ชำระฟัน น้ำล้างหน้า อาสนะ ถ้าข้าวยาคูมี พึงล้างภาชนะแล้วน้อมข้าวยาคูเข้าไปถวาย"[๑] เป็นต้น

อันเตวาสิกผู้ทำครูให้พอใจด้วยวัตรสมบัติอยู่อย่างนี้ ตอนเย็นถูกท่านปล่อยไปว่า เธอไหว้แล้วจงไปเถิด ก็ต้องไป ในเวลาที่ท่านถามว่า "เธอมาเพื่ออะไร" ก็ต้องบอกเหตุที่มา ถ้าท่านไม่ถาม แต่ยังยินดีวัตรอยู่ เมื่อล่วงไปได้ ๑๐ วัน หรือปักษ์หนึ่ง ณ วันหนึ่ง เธอแม้ถูกท่านปล่อยตัวไป ก็อย่าไป ให้ท่านทำโอกาสแล้ว จึงค่อยเรียนบอกเหตุที่มาเถิด หรือมิฉะนั้นก็ไปผิดเวลา ถูกท่านถามว่า "เธอมาทำไม" จึงค่อยกราบเรียนบอกเถิด ถ้าท่านสั่งว่า "จงมาแต่เช้าตรู่" ก็ต้องไปแต่เช้าตรู่

ก็ถ้าเวลานั้น เธอร้อนท้องเพราะโรคดีก็ดี อาหารไม่ย่อยเพราะไฟธาตุอ่อนก็ดี โรคอะไรอย่างอื่นเบียดเบียนก็ดี เธอพึงเปิดเผยโรคนั้นตามที่เป็นจริง บอกเวลาสบายสำหรับตนแล้วจึงค่อยเข้าไปหาเวลานั้นเถิด เพราะในเวลาไม่สบาย แม้ท่านบอกกัมมัฏฐานให้ เธอก็ไม่อาจมนสิการได้ นี้เป็นความพิสดารในคำว่า พึงเข้าไปหาท่านผู้ให้กัมมัฏฐานผู้เป็นกัลยาณมิตรนี้

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๔/๗๘/๑๐๗

พรรณนาจริยา

[๔๓] บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า **กัมมัฏฐานที่คล้อยตามจริตของตน (อตฺตโน จริยานุกูลํ)** ดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า**จริยา (จริยา)** ได้แก่ จริยา ๖ ประการ ได้แก่ **(๑)** ราคจริยา **(๒)** โทสจริยา **(๓)** โมหจริยา **(๔)** สัทธาจริยา **(๕)** พุทธิจริยา **(๖)** วิตักกจริยา ส่วนอาจารย์บางพวกประสงค์เอาจริยา ๑๔ ประการ รวมกับจริยา ๘ ประการนี้ คือ ว่าด้วยอำนาจการคละกันและรวมกันแห่งหมวด ๓ มีราคะเป็นต้น ได้จริยา ๔ ประการแม้อีกหมวดหนึ่ง ในทำนองเดียวกัน คือ ว่าด้วยอำนาจการคละกันและรวมกันแห่งหมวด ๓ ที่มีสัทธาเป็นต้น ก็ได้จริยา ๔ ประการอีกหมวดหนึ่ง แต่เมื่อกล่าวแยกประเภทออกไปอย่างนี้ จึงมีจริยามากมาย เพราะทำความคละกันแห่งหมวด ๓ มีราคะเป็นต้น กับหมวด ๓ มีสัทธาเป็นต้นบ้างก็ได้ เพราะเหตุนั้น เมื่อว่าโดยสังเขป พึงทราบว่า จริยามีเพียง ๖ ประการเท่านั้น

คำว่า **ความมีมากขึ้น (จริยา ปกติ อุสฺสนฺนตา)** มีเนื้อความอย่างเดียวกัน ว่าด้วยอำนาจจริยาทั้ง ๖ ประการนั้น บุคคลก็มี ๖ ประเภทเหมือนกัน คือ **(๑)** คนราคจริต **(๒)** คนโทสจริต **(๓)** คนโมหจริต **(๔)** คนสัทธาจริต **(๕)** คนพุทธิจริต **(๖)** คนวิตกจริต

ในบุคคล ๖ ประเภทนั้น เพราะเหตุที่เวลากุศลเป็นไป คนราคจริตย่อมมีศรัทธาที่แรงกล้า เพราะศรัทธามีคุณที่ใกล้กับราคะ เหมือนอย่างว่า ในฝ่ายอกุศล ราคะย่อมผุดผ่อง ไม่เศร้าหมองนัก ฉันใด ในฝ่ายกุศล ศรัทธาก็ผุดผ่อง ไม่เศร้าหมองนัก ฉันนั้น ราคะย่อมแสวงหาวัตถุกาม ฉันใด ศรัทธาก็ย่อมแสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น ฉันนั้น ราคะไม่ยอมสละสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ฉันใด ศรัทธาก็ไม่ยอมสละสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ฉันนั้น ฉะนั้น คนสัทธาจริตจึงเป็นผู้มีส่วนเสมอกันกับคนราคจริต

ก็เพราะเหตุที่เวลากุศลเป็นไป คนโทสจริตย่อมมีปัญญามีกำลังกล้า เพราะปัญญามีคุณที่ใกล้กับโทสะ เหมือนอย่างว่า ในฝ่ายอกุศล โทสะไม่มีความเยื่อใย ไม่ติดใจ

อารมณ์ ฉันใด ในฝ่ายกุศล ปัญญาก็ไม่มีความเยื่อใยไม่ติดใจอารมณ์ ฉันนั้น อนึ่ง โทสะย่อมแส่หาแต่โทษ แม้ที่ไม่เป็นจริงทั้งนั้น ฉันใด ปัญญาก็แส่หาแต่โทษที่เป็นจริงเท่านั้น ฉันนั้น โทสะย่อมเป็นไปโดยอาการเว้นจากสัตว์ ฉันใด ปัญญาก็เป็นไปโดยอาการเว้นจากสังขาร ฉันนั้น ฉะนั้น คนพุทธิจริตจึงเป็นผู้มีส่วนเสมอกันกับคนโทสจริต

ก็เพราะเมื่อคนโมหจริตพยายามอยู่เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น วิตกที่เป็นตัวทำอันตรายให้ ย่อมเกิดขึ้นโดยมาก เพราะวิตกมีลักษณะใกล้เคียงกับโมหะ เหมือนอย่างว่า โมหะไม่ตั้งมั่น เพราะยังสับสนวุ่นวายอยู่ ฉันใด วิตกก็ไม่ตั้งมั่นได้ เพราะยังตรึกไปนานัปประการ ฉันนั้น อนึ่ง โมหะเป็นสภาพโยกโคลงได้ เพราะหยั่งลงอย่างไม่รอบคอบ ฉันใด วิตกก็คลอนแคลนได้ เพราะนึกเดาเอาอย่างรวดเร็ว ฉันนั้น ฉะนั้น คนวิตกจริตกับคนโมหจริตจึงเข้ากันได้

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า จริยา ๓ ประการอีกอย่างหนึ่งก็มีเนื่องด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐิ ในจริยา ๓ ประการนั้น ตัณหาก็คือราคะนั่นเอง มานะเล่าก็สัมปยุตด้วยราคะนั้น เพราะเหตุนั้น ตัณหาและมานะทั้ง ๒ นั้นก็ไม่พ้นจากราคจริตไปได้ ส่วนทิฏฐิจริยาก็ไปตามโมหจริยานั่นเอง เพราะทิฏฐิมีโมหะเป็นต้นเหตุ

[๔๔] ถามว่า ก็จริยาเหล่านี้นั้นมีอะไรเป็นต้นเหตุ และจะพึงทราบได้อย่างไรว่า “บุคคลนี้เป็นคนราคจริต บุคคลนี้เป็นคนโทสจริตเป็นต้นจริตใดจริตหนึ่ง” บุคคลจริตอะไร มีอะไรเป็นสัปปายะ

ตอบว่า อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ในจริยา ๖ ประการนั้น จริยา ๓ ประการข้างต้น มีกรรมที่สั่งสมไว้ในปางก่อนเป็นต้นเหตุ และมีธาตุและโทษเป็นต้นเหตุ นัยว่า คนที่มากไปด้วยกิริยาที่น่าพอใจ และกรรมที่ดีงามในปางก่อนก็ดี คนที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในมนุษย์โลกนี้ก็ดี เป็นคนราคจริต คนที่มากไปด้วยเวรกรรมคือการตัดฆ่าและจองจำในปางก่อนก็ดี คนที่จุติจากนรกหรือกำเนิดงูใหญ่มาเกิดในมนุษย์โลกนี้ก็ดี เป็นคนโทสจริต คนที่มากไปด้วยการดื่มน้ำเมาและเสื่อมจากการสดับตรับฟัง

และสอบถามในปางก่อนก็ดี คนที่จุติจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานมาเกิดในมนุษยโลกนี้ก็ดี จัดเป็นคนโมหจริต โดยนัยดังว่ามานี้ อาจารย์บางพวกจึงกล่าวว่า จริยา ๓ ประการข้างต้น มีกรรมที่สั่งสมไว้ในปางก่อนเป็นต้นเหตุ อนึ่ง เพราะธาตุทั้ง ๒ ประการคือ ปฐวีธาตุและอาโปธาตุหนาแน่น บุคคลจึงเป็นคนโมหจริต เพราะธาตุ ๒ ประการนอกนี้หนาแน่น บุคคลจึงเป็นคนโทสจริต แต่เพราะธาตุทั้งหมดเสมอกัน บุคคลจึงเป็นคนราคจริต ฉะนี้แล ส่วนในโทษทั้งหลาย คนที่มีเสลดมากเกินไป จัดเป็นคนราคจริต คนที่มีลมมากเกินไป จัดเป็นคนโมหจริต อีกนัยหนึ่ง คนที่มีเสลดมากเกินไป จัดเป็นคนโมหจริต คนที่มีลมมากเกินไป จัดเป็นคนราคจริต โดยนัยดังว่ามานี้ อาจารย์บางพวกจึงกล่าวว่า จริยา ๓ ประการข้างต้นมีธาตุและสิ่งที่เป็นโทษเป็นต้นเหตุ

เพราะในบุคคลเหล่านั้น บุคคลผู้มากไปด้วยประโยค (กิริยา) ที่น่าพอใจและกรรมที่ดีงามในปางก่อนก็ดี และบุคคลที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในมนุษย์โลกนี้ก็ดี จะจัดเป็นคนราคจริตไปเสียทั้งหมดเลยทีเดียวไม่ได้ หรือบุคคลนอกเหนือไปจากนี้[๑] จะจัดเป็นคนโทสจริตและโมหจริตไปเสียทั้งหมดก็ไม่ได้[๒] ก็ขึ้นชื่อว่าการกำหนดความมีมากแห่งธาตุ ตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแหละไม่มี และในการกำหนดสิ่งที่เป็นโทษเล่า ท่านก็กล่าวไว้เพียงราคะและโมหะ ๒ ประการเท่านั้น และแม้คำที่กล่าวมานั้น คำต้นกับคำหลังขัดกันแน่นอน ส่วนในจริยา ๓ ประการข้างหลังมีสัทธาจริยาเป็นต้น ท่านมิได้กล่าวต้นเหตุไว้แม้แต่จริยาอย่างเดียวเลย ฉะนั้น คำที่ว่ามาทั้งหมดนี้จึงเป็นคำที่มิได้กำหนดไว้

ก็นี้เป็นวินิจฉัยตามแนวมติของพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ในคำนี้ว่า **ก็จริยาทั้ง ๓ ประการนี้นั้น มีอะไรเป็นต้นเหตุ** ท่านกล่าวไว้ในการกำหนดความมีมาก[๓] (ซึ่งท่านถือเอาในวิปากกถา) ดังนี้ว่า ว่าโดยนิยามแห่งเหตุในปางก่อน สัตว์

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๔๔/๑๔๓

[๒] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๔๔/๑๔๓

[๓] ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๔๗๒/๓๗๓-๓๗๔, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๓๒๕-๓๒๖

เหล่านี้เป็นผู้มีโลภะมากก็มี มีโทสะมากก็มี มีโมหะมากก็มี เป็นผู้มีอโลภะมากก็มี มีอโทสะมากก็มี มีอโมหะมากก็มี

จริงอยู่ ในขณะทำกรรม บุคคลใดมีโลภะกล้า มีอโลภะอ่อน มีอโทสะและอโมหะกล้า มีโทสะและโมหะอ่อน อโลภะที่อ่อนของบุคคลนั้นย่อมไม่อาจครอบงำโลภะได้ ส่วนอโทสะและอโมหะกล้าย่อมอาจครอบงำโทสะและโมหะได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเกิดมาด้วยอำนาจปฏิสนธิที่กรรมนั้นอำนวยให้ เป็นคนมักได้ อ่อนโยน ไม่มักโกรธ มีปัญญา[๑] มีญาณเปรียบเหมือนเพชร **(๑)**

ส่วนบุคคลใด ในขณะทำกรรม มีโลภะ และโทสะกล้า มีอโลภะและอโทสะอ่อน มีอโมหะกล้า มีโมหะอ่อน บุคคลนั้นเป็นคนมักโลภ และมักโกรธ โดยนัยก่อนเหมือนกัน แต่เป็นคนมีปัญญา มีญาณเปรียบเหมือนเพชร เหมือนพระทัตตอภัยเถระฉะนั้น **(๒)**

อนึ่ง บุคคลใด ในขณะทำกรรม มีโลภะ อโทสะ และโมหะกล้า นอกนี้อ่อน บุคคลนั้นเป็นทั้งคนโลภและปัญญาทึบโดยนัยก่อนเหมือนกัน แต่เป็นคนเยือกเย็นไม่มักโกรธ[๒] **(๓)**

ในทำนองเดียวกัน บุคคลใด ในขณะทำกรรม มีโลภะ โทสะ และโมหะทั้ง ๓ กล้า แต่มีอโลภะเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้นเป็นคนโลภ มักประทุษร้าย และงมงาย โดยนัยก่อนนั่นเอง **(๔)**

อนึ่ง บุคคลใด ในขณะทำกรรม มีอโลภะ โทสะ และโมหะกล้า นอกนี้อ่อน บุคคลนั้นเป็นคนไม่โลภมีกิเลสน้อย โดยนัยก่อนเหมือนกัน แม้เห็นอารมณ์ที่เป็นทิพย์ก็ไม่หวั่นไหว แต่เป็นคนมักประทุษร้ายและมีปัญญาทึบ[๓] **(๑)**

---

[๑] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๔๙๘/๓๒๕

[๒] ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๔๗๒/๓๗๓-๓๗๔, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) ๓๒๖

[๓] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๓๒๖

อนึ่ง บุคคลใด ในขณะทำกรรม มีอโลภะ อโทสะ และโมหะกล้า นอกนี้อ่อน บุคคลนั้นเป็นคนไม่โลภมีปกติเป็นคนเยือกเย็นโดยนัยก่อนนั่นเอง แต่เป็นคนโง่เขลา[๑] **(๒)**

ในทำนองเดียวกัน บุคคลใด ในขณะทำกรรม มีอโลภะ โทสะและ อโมหะกล้า นอกนี้อ่อน บุคคลนั้นเป็นคนไม่โลภและมีปัญญา โดยนัยก่อนเหมือนกัน แต่เป็นคนมักประทุษร้าย มักโกรธ[๒] **(๓)**

อนึ่ง บุคคลใด ในขณะทำกรรม มีกุศลธรรมทั้ง ๓ มีอโลภะเป็นต้นกล้า มีอกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้นเป็นคนไม่โลภ ไม่โกรธ และมีปัญญา เหมือนพระมหาสังฆรักขิตเถระ ฉะนั้น[๓] **(๔)**

ก็ในบุคคลเหล่านี้ บุคคลที่เรียกว่า คนโลภ นี้จัดเป็นคนราคจริต บุคคลที่เรียกว่า คนมักโกรธและมีปัญญาทึบ จัดเป็นคนโทสจริตและโมหจริต บุคคลที่เรียกว่า คนมีปัญญา จัดเป็นคนพุทธิจริต บุคคลที่เรียกว่าคนไม่โลภและไม่มักโกรธ จัดเป็นคนสัทธาจริต เพราะเป็นผู้มีปกติผ่องใส โดยนัยอย่างนี้ บุคคลที่เกิดมาเพราะกรรมมีศรัทธากล้าเป็นบริวาร จัดเป็นคนสัทธาจริต บุคคลผู้เกิดเพราะกรรมมีกามวิตกเป็นต้นเป็นบริวาร จัดเป็นคนวิตกจริต บุคคลผู้เกิดเพราะกรรมมีบริวารระคนกันมีโลภะเป็นต้น จัดเป็นคนมีจริตระคนกัน เหมือนอย่างคนที่เกิดเพราะกรรมซึ่งมีอโมหะเป็นบริวาร จัดเป็นคนพุทธิจริต ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบกรรมที่ให้ปฏิสนธิเกิด ซึ่งมีโลภะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นบริวารว่าเป็นต้นเหตุแห่งจริยา **(จริต)** ทั้งหลายอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้เกิด

---

[๑] ม.มู.อ. **(ไทย)** ๒/๔๗๒/๓๗๓-๓๗๔, อภิ.สงฺ.อ. **(บาลี)** -/๑๗๖-๑๘๐/๒๓๖

[๒] ม.มู.อ. **(ไทย)** ๒/๒๗๒/๓๗๓, อภิ.สงฺ.อ. **(บาลี)** -/๑๗๖-๑๘๐/๓๒๖

[๓] ม.มู.อ. **(บาลี)** ๒/๔๗๒/๓๗๔, อภิ.สงฺ.อ. **(บาลี)** -/๑๗๖-๑๘๐/๓๒๖

[๔๕] ในคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า **และจะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต (กถญฺจ ชานิตพฺพํ อยํ ปุคฺคโล ราคจริโต)** เป็นต้น มีนัยดังต่อไปนี้

บัณฑิตพึงชี้แจงจริยา **(จริต)** ทั้งหลายโดยอิริยาบถ
โดยกิจ โดยโภชนะ โดยการเห็นเป็นต้น และ
โดยความเป็นไปแห่งธรรม

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **โดยอิริยาบถ (อิริยาปถโต)** ความว่า ก็คนราคจริต เมื่อเดินไปตามปกติ ย่อมเดินไปตามความสันทัด ค่อยๆ วางเท้า วางเท้าลง ยกเท้าขึ้นอย่างสม่ำเสมอ และเขามีรอยเท้ากระโหย่ง คนโทสจริตเดินไปเหมือนเอาส้นเท้ากดลง วางเท้าลง ยกเท้าขึ้นอย่างรีบร้อน และเขามีรอยเท้าขยุ้ม คนโมหจริตเดินไปด้วยการเดินสะเปะสะปะ วางเท้าลง ยกเท้าขึ้นคล้ายๆ กับตกใจกลัว และเขามีรอยเท้าเลอะเลือน สมจริงดังคำประพันธ์ที่พราหมณีได้กล่าวไว้ในเรื่องเกิดขึ้นแห่งมาคันทิยสูตร ดังนี้ว่า

"แท้จริง รอยเท้าของคนผู้ถูกราคะย้อมแล้ว พึงเป็น
รอยเท้ากระโหย่ง รอยเท้าของคนผู้ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว
พึงเป็นรอยเท้ากดลงส้นเท้า รอยเท้าของคนผู้ถูกโมหะ
ให้ลุ่มหลงแล้ว พึงเป็นรอยเท้าจิกปลาย รอยเท้าเช่นนี้
เป็นรอยเท้าของผู้มีกิเลสเพียงหลังคาเปิดแล้ว"[๑]

แม้การยืนของคนราคจริตก็มีอาการนุ่มนวลชวนให้เกิดความเลื่อมใส ของคนโทสจริต มีอาการแข็งกระด้าง ของคนโมหจริตมีอาการสะเปะสะปะ แม้ในการนั่งก็มีนัยนี้เหมือนกัน อนึ่ง คนราคจริตไม่รีบร้อน ปูที่นอนเรียบร้อย ค่อยๆ นอน นอนรวมอวัยวะน้อยใหญ่ไว้ด้วยกันแล้วจึงนอนด้วยอาการที่น่าเลื่อมใส และเมื่อถูก

[๑] องฺ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐-๒๖๑/๔๓๗, สุตฺตนิ.อ. (บาลี) ๒/๘๔๒/๓๘๒, ธมฺม.อ. (บาลี) ๑/๑๕๒-๑๕๓, ธมฺม.อ. (บาลี) ๒/๑๕๐

ปลุกให้ลุก ก็ไม่ลุกขึ้นทันที ให้คำตอบช้าๆ เหมือนคนสงสัย คนโทสจริตรีบร้อนปูที่นอนตามมีตามได้ นอนทอดกายทำหน้านิ่วคิ้วขมวด และเมื่อถูกปลุกให้ลุกก็ลุกขึ้นทันที ให้คำตอบเหมือนคนโกรธเคือง คนโมหจริต ปูที่นอนมีทรวดทรงไม่เรียบร้อย นอนทอดกายระเกะระกะคว่ำหน้าลงเป็นส่วนมาก และเมื่อถูกปลุกให้ลุก ก็ทำเสียงหุงหุง ลุกขึ้นอย่างเชื่องช้า ก็เพราะบุคคล ๓ ประเภทสุดท้าย มีคนสัทธาจริตเป็นต้น มีส่วนเสมอกันกับคน ๓ ประเภทข้างต้นมีคนราคจริตเป็นต้น ฉะนั้น บุคคล ๓ ประเภทหลังแม้นั้น จึงมีอิริยาบถเช่นนั้นนั่นเองฉะนี้แล บัณฑิตพึงชี้แจง **(อธิบาย)** จริยาโดยอิริยาบถ ดังพรรณนามานี้ก่อน

บทว่า **โดยกิจ (กิจฺจา)** อธิบายว่า ก็ในกิจมีการปัดกวาดเป็นต้น คนราคจริตจับไม้กวาดพอเหมาะเจาะดี ไม่รีบร้อน กวาดได้สะอาดเรียบร้อยไม่ให้ทรายกระเด็นเกลื่อน เหมือนลาดดอกย่านทราย คนโทสจริตจับไม้กวาดขึงขัง รีบร้อน กวาดไม่สะอาดเรียบร้อย ด้วยเสียงดังฉาดๆ กวาดทรายให้กระเด็นไปทั้ง ๒ ข้าง คนโมหจริตจับไม้กวาดหลวมๆ กวาดให้ยุ่งเหยิงวกวนไปมาไม่สะอาดเรียบร้อย

ในการปัดกวาด ฉันใด แม้ในกิจทุกอย่าง เช่น การซักและย้อมจีวรเป็นต้น ก็ฉันนั้น คนราคจริตมักทำได้ละเอียด นุ่มนวล เรียบร้อยและน่าเคารพ คนโทสจริตมักทำขึงขัง แข็งกระด้าง และไม่เรียบร้อย คนโมหจริตมักทำไม่ละเอียด สับสนไม่เรียบร้อย และไม่สำเร็จ อนึ่ง แม้การทรงจีวรของคนราคจริตก็ไม่ตึงนัก ไม่หย่อนนัก เป็นปริมณฑลน่าเลื่อมใส ของคนโทสจริตตึงเกินไป ไม่เป็นปริมณฑลของคนโมหจริตหย่อนรุ่มร่าม คน ๓ ประเภทข้างต้น มีคนสัทธาจริตเป็นต้น พึงทราบโดยทำนองแห่งคน ๓ ประเภทมีคนราคจริตเป็นต้นเหล่านั้นเถิด เพราะเป็นคนมีส่วนคล้ายคลึงกันกับคนราคจริตเป็นต้นนั้น ฉะนี้แล บัณฑิตพึงชี้แจงจริยาโดยกิจ ดังพรรณนามาฉะนี้

บทว่า **โดยการบริโภค (โภชนา)** มีอธิบายว่า คนราคจริตชอบของกินที่น่ารักและอร่อย ก็เมื่อจะบริโภคก็ทำคำข้าวให้กลมกล่อมไม่ใหญ่นัก เป็นนักชิมรส ไม่

ผลีผลามบริโภค ได้ของกินที่ดีเพียงนิดหน่อยก็ดีใจ คนโทสจริตชอบของกินที่เศร้าหมองและเปรี้ยว และเมื่อบริโภค ก็ทำคำข้าวจนคับปาก ไม่ใช่นักชิมรสอาหาร ผลีผลามบริโภค และได้ของกินที่ไม่อร่อยเพียงนิดหน่อยก็เสียใจ คนโมหจริตเป็นคนชอบของกินที่ไม่แน่นอน และเมื่อจะบริโภค ก็ทำคำข้าวเล็กไม่กลมกล่อม บริโภคทิ้งเมล็ดข้าวไว้ในภาชนะ เปรอะปาก มีจิตฟุ้งซ่าน นึกถึงเรื่องนั้นๆ แม้บุคคลทั้ง ๓ มีคนสัทธาจริตเป็นต้น ก็พึงทราบตามทำนองบุคคลทั้ง ๓ ที่กล่าวแล้วนั้น เพราะเป็นผู้มีส่วนคล้ายคลึงกันกับบุคคลทั้ง ๓ นั้น ฉะนี้แล บัณฑิตพึงชี้แจงจริยาโดยการบริโภคดังพรรณนามาฉะนี้เถิด

บทว่า **โดยการเห็นเป็นต้น (ทสฺสนาทิโต)** อธิบายว่า คนราคจริตเห็นรูปที่น่าพึงใจแม้หน่อยหนึ่ง เป็นเหมือนประหลาดใจ จึงจ้องมองดูนาน ติดใจในความดีของมันแม้เล็กน้อย ไม่ถือความเสียหายแม้ที่เป็นจริง แม้เมื่อจะหลีกไปก็ไม่ต้องการจะพ้นไป ย่อมหลีกไปทั้งๆ ที่ยังมีความเยื่อใยอยู่ คนโทสจริตเห็นรูปที่ไม่น่าพึงใจแม้หน่อยหนึ่ง ก็จ้องมองได้ไม่นานเหมือนระอาใจ กระทบกระเทือนใจในความเสียหายแม้เล็กน้อย ไม่ถือความดีแม้ที่เป็นจริง แม้เมื่อจะหลีกไป ก็ต้องการจะให้พ้นไปเสียเลย หลีกไปอย่างไม่เยื่อใย คนโมหจริตเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเข้าต้องอาศัยคนอื่นเป็นสำคัญ ได้ยินคนอื่นเขาติก็ติด้วย ได้ยินคนอื่นเขาชมก็ชมด้วย ส่วนตนเองเป็นผู้วางเฉย เพราะความไม่รู้นั่นเอง แม้ในการฟังเสียงเป็นต้นก็มีนัยนี้ ส่วนบุคคล ๓ ประเภทมีคนสัทธาจริตเป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันกับบุคคล ๓ จำพวก ผู้ที่กล่าวแล้วนั้น เพราะเป็นผู้มีส่วนคล้ายคลึงกันกับบุคคล ๓ ประเภทนั้น บัณฑิตพึงชี้แจงจริยาโดยอาการมีการเห็นเป็นต้น ดังพรรณนามาดฉะนี้เถิด

บทว่า **และโดยความเป็นไปแห่งธรรม (ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว)** อธิบายว่า ก็สำหรับคนราคจริตมีธรรมเป็นต้นอย่างนี้ คือ มายา (เจ้าเล่ห์) สาเฐยยะ (โอ้อวด) มานะ (ถือตัว) ปาปิจฉตา (ความปรารถนาเลวทราม) มหิจฉตา (ความมักมาก) อสันตุฏฐิตา (ความไม่สันโดษ) สิงคะ (แง่งอน) จาปัลยะ (ตลบตะแลง) เป็นไปมาก

สำหรับคนโทสจริตมีธรรมเป็นต้นอย่างนี้ คือ โกธะ (โกรธ) อุปนาหะ (ผูกโกรธ) มักขะ (ลบหลู่) ปลาสะ (ตีเสมอ) อิสสา (ริษยา) มัจฉริยะ (ตระหนี่) เป็นไปมาก สำหรับคนโมหจริตมีธรรมเป็นต้นอย่างนี้ คือ ถีนะ (ความท้อแท้) มิทธะ (ความง่วงเหงาซบเซา) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) กุกกุจจะ (ความรำคาญ) อาธานัคคาหิตา (ความถือผิด) ทุปปฏินิสสัคคิตา (ความสละคืนได้ยาก) เป็นไปมาก สำหรับคนสัทธาจริตมีธรรมเป็นต้นอย่างนี้ คือ มุตตจาคตา (ความสละเด็ดขาด) อริยานัง ทัสสนกามตา (ความต้องการจะพบพระอริยะ) สัทธัมมัง โสตุกามตา (ความต้องการจะฟังพระสัทธรรม) ปาโมชชพหุลตา (ความเป็นผู้มากไปด้วยความปราโมทย์) อสฐตา (ความไม่โอ้อวด) อมายาวิตา (ความเป็นผู้ไม่มีมายา) ปสาทนีเยสุ ฐาเนสุ ปสาโท (ความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส) เป็นไปมาก สำหรับคนพุทธิจริตมีธรรมเป็นต้นอย่างนี้ คือ โสวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) โภชเนมัตตัญญุตา (ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ) สติสัมปชัญญัง (สติและสัมปชัญญะ) ชาคริยานุโยค (ความหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น) สังเวชนีเยสุ ฐาเนสุ สังเวคะ (ความสลดใจในฐานะที่ควรสลดใจ และการตั้งความเพียรโดยอุบายอันแยบคายของผู้สลดใจแล้ว) เป็นไปมาก สำหรับคนวิตกจริตมีธรรมเป็นต้นอย่างนี้ คือ ภัสสพาหุลตา (ความเป็นผู้มากด้วยการพูด) คณารามตา (ความเป็นผู้ยินดียิ่งในหมู่) กุสลานุโยเค อรติ (ความเบื่อหน่ายในการหมั่นประกอบกุศล) อนวัฏฐิตกิจจตา (ความเป็นผู้มีกิจไม่ตั้งมั่น) รัตติธุมายนา (กลางคืนบังหวนควัน) ทิวาปัชชลนา (กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว) หุราหุรัง ธาวนา (การวิ่งพล่านไปมา) เป็นไปมากฉะนี้แล บัณฑิตพึงชี้แจงจริยาโดยความเป็นไปแห่งธรรม ดังพรรณนาฉะนี้

ก็เพราะวิธีชี้แจงจริยานี้มิได้มาในพระบาลี มิได้มาในอรรถกถาครบทุกอาการ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ตามแนวอาจริยมัติอย่างเดียว ฉะนั้น บัณฑิตจึงไม่ควรเชื่อถือโดยความเป็นสาระ จริงอยู่ แม้คนโทสจริตเป็นต้นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทเป็นปกติ ก็อาจทำอิริยาบถเป็นต้นที่กล่าวแล้วของคนราคจริตได้ และอิริยาบถเป็นต้นที่มีลักษณะแตกต่างกัน จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีจริตระคนเฉพาะคนเดียวเท่านั้นไม่ได้เลย

แต่เฉพาะวิธีชี้แจงจริยาที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถานี้เท่านั้น จึงควรเชื่อถือโดยความเป็นสาระ สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ (ในอรรถกถา) ดังนี้ว่า "พระอาจารย์ผู้ได้เจโตปริย-ญาณทราบจริยาแล้ว จักบอกกัมมัฏฐาน พระอาจารย์นอกนี้ ต้องถามอันเตวาสิก" เพราะเหตุนั้น จะต้องรู้ด้วยเจโตปริยญาณ หรือมิฉะนั้นก็ต้องถามบุคคลนั้นเสียก่อน จึงจะรู้ได้ว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต บุคคลนี้เป็นคนโทสจริตเป็นต้นจริตใดจริตหนึ่ง

[๔๖] ก็ในคำนี้ว่า **บุคคลจริตอะไร มีอะไรเป็นสัปปายะ (กึ จริตสฺส ปุคฺคลสฺส กึ สปฺปายํ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สำหรับคนราคจริตก่อน เสนาสนะเป็นเสนาสนะที่มีไพทีมิได้ชำระ ตั้งอยู่กับพื้น มิได้ทำกันสาด เป็นกระท่อมมุงด้วยหญ้า ศาลามุงด้วยใบไม้เป็นต้นชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งเกลื่อนกล่นไปด้วยธุลี เต็มไปด้วยค้างคาว หักพังพะเยิบพะยาบ สูงเกินไปหรือเตี้ยเกินไป ตั้งอยู่บนที่ดอนน่าระแวงภัย มีทางไม่สะอาดและขรุขระ ซึ่งเป็นที่มีเตียงและตั่งเต็มไปด้วยเรือดมีรูปทรงไม่สวย มีสีซีด ที่พอเมื่อคนมองเห็นเท่านั้นก็เกิดความรังเกียจขึ้น เช่นนั้นจึงเป็นสัปปายะ ผ้านุ่งและผ้าห่มก็มีชายขาด เกลื่อนไปด้วยเส้นด้ายที่ห้อยย้อยไปมาคล้ายกับขนมร่างแห มีสัมผัสสากๆ เหมือนปอป่าน สกปรก หนักยิ่ง รักษาได้ยากจึงเป็นสัปปายะ แม้บาตรจะเป็นบาตรดินที่มีสีไม่ดี หรือบาตรเหล็กที่เสียเพราะลิ่มและหมุด หนัก มีทรวดทรงเลว น่าเกลียดเหมือนกระโหลกศีรษะ จึงควร แม้ทางที่เที่ยวไปเพื่อภิกษาก็ไม่น่าชอบใจ ไม่ใกล้หมู่บ้าน ขรุขระ จึงควร แม้หมู่บ้านเป็นที่เที่ยวไปภิกษา ก็เป็นหมู่บ้านที่ภิกษุทั้งหลายเที่ยวไป เหมือนพวกชาวบ้านไม่เห็นฉะนั้น ซึ่งเป็นที่ที่พวกชาวบ้านนิมนต์ภิกษุผู้ไม่ได้ภิกษา แม้ในตระกูลหนึ่งแล้วออกมาอยู่ให้เข้าไปโรงฉัน ด้วยคำว่า "มาเถิด ท่านเจ้าข้า" แล้ว "พากันถวายข้าวยาคูและภัต เมื่อจะไป ก็ไปอย่างไม่เหลียวแล เหมือนต้อนแม่โคเข้าคอก แล้วไปอย่างไม่เหลียวแล ฉะนั้น เช่นนั้นจึงควร แม้พวกคนอังคาสจะเป็นทาสหรือกรรมกร ผู้มีผิวพรรณขี้เหร่ ไม่น่าดู นุ่งห่มผ้าสกปรก มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียด ซึ่งอังคาสโดยไม่ยำเกรงเหมือนเทข้าวยาคูและภัตทิ้ง ฉะนั้น เช่นนั้นจึงเป็นสัปปายะ แม้ข้าวยาคู ภัต และของขบฉัน ก็เศร้าหมองมีสีซีดที่ปรุงด้วยข้าวฟ่าง หญ้ากับแก้ และข้าวปลายเกรียน

เป็นต้น เปรียงเน่า น้ำผักดอง ผักแก่ๆ และแกงอย่างใดอย่างหนึ่งที่พอเต็มท้องอย่างเดียวจึงเหมาะ แม้อิริยาบถสำหรับคนราคจริตนั้น จะเป็นการยืน หรือจงกรมก็ควร อารมณ์จะเป็นวรรณกสิณมีนีลกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีสีไม่บริสุทธิ์ก็ควร นี้เป็นสัปปายะของคนราคจริต

[สัปปายะของคนโทสจริต]

สำหรับคนโทสจริต เสนาสนะเป็นเสนาสนะไม่สูงนัก ไม่ต่ำนัก มีร่มเงาและน้ำพร้อมมูล มีฝา เสา และบันไดจัดไว้ดี มีชั้นพื้นที่เรียบสนิทและอ่อนนุ่ม ซึ่งแพรวพราวไปด้วยมาลากรรม ลดากรรม และจิตรกรรมต่างๆ ที่สำเร็จเรียบร้อยดี ประดับด้วยพวงดอกไม้และเพดานผ้าอันมีสีวิจิตร มีเครื่องลาดเตียง และตั่งที่สะอาดน่ารื่นรมย์ใจ ที่เขาปูลาดไว้เป็นอย่างดี มีกลิ่นหอมไปด้วยกลิ่นดอกไม้ และเครื่องอบที่เขาวางไว้เพื่อต้องการจะอบกลิ่นในที่นั้นๆ ปานดังวิมานพรหม ซึ่งเพียงเห็นเข้าเท่านั้นก็ให้เกิดปีติปราโมทย์ได้ เสนาสนะเห็นปานนี้จึงเป็นสัปปายะ ส่วนทางแม้แห่งเสนาสนะนั้น ก็เป็นทางที่ปลอด พ้นจากอันตรายทั้งปวง มีพื้นสะอาดและราบเรียบ ประดับตกแต่งไว้แล้วเท่านั้นจึงควร แม้บริขารประจำเสนาสนะในเสนาสนะนี้ ควรมีไม่มากนัก มีเพียงเตียงหรือตั่งอย่างละตัวเท่านั้นก็พอ เพื่อตัดความเป็นที่อาศัยของแมลง เรือด งู และหนูทั้งหลาย แม้ผ้านุ่งและผ้าห่มสำหรับคนโทสจริตนั้น ก็ควรเป็นบรรดาผ้าจีน ผ้าแขก ผ้าไหม ผ้าด้าย และผ้าเปลือกไม้ที่มีเนื้อละเอียดใดๆ ที่ประณีต จะเป็นชั้นเดียว หรือ ๒ ชั้น ด้วยผ้านั้นเบาดี ย้อมอย่างดี มีสีหมดจดด้วยสีที่เหมาะแก่สมณะ บาตรควรเป็นบาตรเหล็กมีสัณฐานงามดุจโป่งน้ำ เกลี้ยงเกลาดี ไม่มีสนิมเหมือนแก้วมณี มีผิวบริสุทธิ์ดีตามสมณสารูป ทางเที่ยวไปเพื่อภิกษา ควรเป็นทางที่ปลอดพ้นจากอันตราย ราบเรียบน่าพึงพอใจ ไม่ไกลไม่ใกล้หมู่บ้านนัก แม้หมู่บ้านที่เที่ยวไปเพื่อภิกษา ก็เป็นที่ที่พวกชาวบ้านต่างดีใจว่า "พระผู้เป็นเจ้าจักมาในเดี๋ยวนี้" ปูลาดอาสนะไว้ ณ ที่ที่ราดน้ำและปัดกวาดแล้ว ต้อนรับ รับบาตร นิมนต์เข้าไปสู่เรือน ให้นั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ จึงอังคาสโดยความเคารพ ด้วยมือของตน เช่นนั้นจึงควร ส่วนพวกคนอังคาส สำหรับคนโทสจริตนั้น ต้องเป็นคนมีรูปสวย น่าเลื่อมใส อาบน้ำ ลูบไล้ตัวดี มีกลิ่นหอมฟุ้ง

ด้วยกลิ่นธูป เครื่องอบและดอกไม้ แต่งกายด้วยพัสตราภรณ์มีสีต่างๆ สะอาดและต้องใจ ทำการอังคาสโดยเคารพ เช่นนั้นจึงเป็นสัปปายะ แม้ข้าวยาคู ภัต และของขบฉัน ก็ควรมีสี กลิ่น และรสพร้อม มีโอชะน่าชอบใจ ประณีตโดยอาการทั้งปวง มีเพียงพอกับความต้องการ แม้อิริยาบถสำหรับคนโทสจริตนั้น ควรเป็นการนอนหรือนั่งก็ได้ อารมณ์ควรเป็นบรรดาวรรณกสิณมีนีลกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีสีสะอาดดี นี้เป็นสัปปายะสำหรับคนโทสจริต

[คนโมหจริต]

สำหรับคนโมหจริต เสนาสนะควรเป็นเสนาสนะหันหน้ารับทิศ ไม่คับแคบ ซึ่งเป็นที่ที่ทิศทั้งหลายจะปรากฏสว่างแก่ผู้นั่งอยู่ บรรดาอิริยาบถ การจงกรมจึงควร ส่วนอารมณ์ของคนโมหจริตนั้น ไม่ควรเป็นอารมณ์แคบขนาดเท่ากระด้ง หรือเล็กขนาดเท่าขันน้ำ เพราะว่า ในโอกาสที่คับแคบ จิตย่อมถึงความงมงายหนักยิ่งขึ้น เพราะเหตุนั้น กสิณที่กว้างใหญ่จึงเหมาะ คำที่เหลือก็เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้วสำหรับคนโทสจริตนั่นเอง นี้เป็นสัปปายะสำหรับคนโมหจริต

[คนสัทธาจริต]

วิธีที่กล่าวแล้วในคนโทสจริตแม้ทั้งหมดเป็นสัปปายะสำหรับคนสัทธาจริต ส่วนบรรดาอารมณ์ทั้งหลาย แม้อนุสติกัมมัฏฐานก็ควรสำหรับคนสัทธาจริตนั้น

[คนพุทธิจริต]

ไม่มีคำที่จะพึงกล่าวว่า บรรดาวัตถุมีเสนาสนะเป็นต้น วัตถุชื่อนี้ไม่เป็นสัปปายะสำหรับคนพุทธิจริต

[คนวิตกจริต]

สำหรับคนวิตกจริต เสนาสนะไม่ควรเป็นเสนาสนะเปิดเผย หันหน้ารับทิศซึ่งเป็นที่ที่เมื่อนั่งลงแล้ว จะมีสวน ป่า และสระโบกขรณี ที่น่ารื่นรมย์ ทิวแถวแห่งบ้าน นิคม ชนบท และภูเขาทอสีเขียวปรากฏ เพราะว่าเสนาสนะเช่นนั้นย่อมเป็นปัจจัยแก่การวิ่งพล่านไปแห่งวิตกเท่านั้น เพราะเหตุนั้น คนวิตกจริตจึงควรอยู่ในเสนาสนะ

ที่ลึก หันหน้าเข้าซอกเขามีป่าปกคลุม เช่นเงื้อมท้องช้าง และถ้ำพระมหินท์ แม้อารมณ์สำหรับคนวิตกจริตนั้น ไม่ควรเป็นกสิณที่มีวงกว้าง เพราะอารมณ์เช่นนั้นจะเป็นปัจจัยแก่ความพล่านไปด้วยอำนาจวิตก แต่ควรจะเป็นอารมณ์ที่แคบ

คำที่เหลือเป็นเช่นกับที่กล่าวแล้วสำหรับคนราคจริต นี้เป็นสัปปายะสำหรับคนวิตกจริต เป็นความพิสดารโดยการกำหนดประเภท ต้นเหตุ การชี้แจง และสิ่งที่เป็นสัปปายะแก่จริยาที่มาแล้วในคำนี้ว่า **กัมมัฏฐานที่คล้อยตามจริยาของตน (อยํ อตฺตโน จริยานุกูลํ** แต่กัมมัฏฐานที่คล้อยตามจริยายังมิได้เปิดเผยไว้ครบถ้วนทุกอาการก่อน เพราะว่า กัมมัฏฐานนั้นจักแจ่มแจ้งเองทีเดียวในความพิสดารแห่งบทมาติกาที่เป็นลำดับต่อไป

พรรณนากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ

[๔๗] เพราะเหตุนั้น ในกัมมัฏฐาน ในคำนี้ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ว่า **เรียนเอากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ประการใดประการหนึ่ง (จตฺตาลีสาย กมฺมฏฺฐาเนสุ อญฺญตรํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยอาการ ๑๐ ประการนี้ก่อน คือ

๑. โดยการแสดงจำนวน (สงฺขาตนิทฺเทสโต)
๒. โดยเป็นกัมมัฏฐานนำอุปจารฌานหรืออัปปนาฌานมาให้ (อุปจารปฺปนาวหโต)
๓. โดยประเภทแห่งฌาน (ฌานปฺปเภทโต)
๔. โดยการก้าวล่วงองค์ หรืออารมณ์เสียได้ (สมติกฺกมโต)
๕. โดยเป็นกัมมัฏฐานที่ควรขยายและไม่ควรขยาย (วฑฺฒนาวฑฺฒนโต)
๖. โดยอารมณ์ (อารมฺมณโต)
๗. โดยภูมิ (ภูมิโต)
๘. โดยการเรียนเอา (คหณโต)
๙. โดยเป็นปัจจัย (ปจฺจยโต)
๑๐. โดยคล้อยตามจริยา (จริยานุกูลโต)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **โดยการแสดงจำนวน (สงฺขาตนิทฺเทสโต)** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ก็ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูป ๔ สัญญา ๑ววัตถาน ๑

ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น **กสิณ ๑๐ ประการ (ทส กสิณา)** เหล่านี้ คือ (๑) ปฐวีกสิณ (๒) อาโปกสิณ (๓) เตโชกสิณ (๔) วาโยกสิณ (๕) นีลกสิณ (๖) ปีตกสิณ (๗) โลหิตกสิณ (๘) โอทาตกสิณ (๙) อาโลกกสิณ (๑๐) ปริจฉินนากาสกสิณ

อสุภะ ๑๐ ประการ (ทส อสุภา) เหล่านี้ คือ (๑) อุทธุมาตกอสุภะ (๒) วินีลกอสุภะ (๓) วิปุพพกอสุภะ (๔) วิจฉิททกอสุภะ (๕) วิกขายิตกอสุภะ (๖) วิกขิตตกอสุภะ (๗) หตวิกขิตตกอสุภะ (๘) โลหิตกอสุภะ (๙) ปุฬุวกอสุภะ (๑๐) อัฏฐิกอสุภะ

อนุสสติ ๑๐ ประการ (ทส อนุสฺสติโย) เหล่านี้ คือ (๑) พุทธานุสสติ (๒) ธัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ (๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ (๗) มรณานุสสติ[๑] (๘) กายคตาสติ (๙) อานาปานัสสติ (๑๐) อุปสมานุสสติ

พรหมวิหาร ๔ ประการ (จตฺตาโร พฺรหฺมวิหารา) เหล่านี้ คือ (๑) เมตตา (๒) กรุณา (๓) มุทิตา (๔) อุเบกขา

อรูป ๔ ประการ (จตฺตาโร อารุปฺปา) เหล่านี้ คือ (๑) อากาสานัญจายตนะ (๒) วิญญาณัญจายตนะ (๓) อากิญจัญญายตนะ (๔) เนวสัญญานาสัญญายตนะ

อาหาเรปฏิกูลสัญญา ชื่อว่า**สัญญา ๑ (เอกา สญฺญา)** จตุธาตุววัตถาน ชื่อว่า **ววัตถาน ๑ (เอกํ ววตฺถานํ)** ฉะนี้แล บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยการแสดงจำนวนดังพรรณนามาฉะนี้

---

[๑] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗, องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๙/๔๔๔

บทว่า **โดยเป็นกัมมัฏฐานนำอุปจารฌานหรืออัปปนาฌานมาให้ (อุปจารปฺปนาวหโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ก็ในกัมมัฏฐานเหล่านี้ กัมมัฏฐาน ๑๐ ประการเหล่านี้ คือ อนุสสติ ๘ ที่เหลือ เว้นกายคตาสติและอานาปานัสสติเสีย อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ นำอุปจารฌานมาให้ กัมมัฏฐานที่เหลือจากนั้น นำอัปปนาฌานมาให้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นกัมมัฏฐานนำอุปจารฌานและอัปปนาฌานมาให้ ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **โดยประเภทแห่งฌาน (ฌานปฺปเภทโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ก็บรรดากัมมัฏฐานทั้ง ๒ ประการนี้ ในกัมมัฏฐานที่นำอัปปนาฌานมาให้ กสิณ ๑๐ ประการกับอานาปานัสสติให้สำเร็จฌานได้ทั้ง ๔ ฌาน อสุภะ ๑๐ ประการกับกายคตาสติให้สำเร็จได้เพียงปฐมฌาน พรหมวิหาร ๓ ประการข้างต้นให้สำเร็จฌานได้เพียง ๓ ฌาน พรหมวิหารที่ ๔ และอรูป ๔ ประการให้สำเร็จได้เฉพาะฌานที่ ๔ ฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทแห่งฌานอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **โดยการก้าวล่วง (สมติกฺกมโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การก้าวล่วงมี ๒ ประการ คือ (๑) การก้าวล่วงองค์ (๒) การก้าวล่วงอารมณ์ ในการก้าวล่วงทั้ง ๒ ประการนั้น การก้าวล่วงองค์ย่อมมีได้ในทุกกัมมัฏฐาน ทั้งที่ให้สำเร็จได้เพียงฌาน ๓ และ ฌาน ๔ เพราะพระโยคาวจรต้องก้าวล่วงองค์ฌานมีวิตกและวิจารเป็นต้นแล้ว จึงบรรลุฌานมีทุติยฌานเป็นต้นได้ในอารมณ์เหล่านั้นเหมือนกัน ในพรหมวิหารที่ ๔ ก็ทำนองเดียวกัน เพราะว่า พรหมวิหารข้อที่ ๔ แม้นั้น พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงโสมนัสแล้วจึงบรรลุได้ในอารมณ์แห่งพรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้นนั่นเอง ฉะนี้แล ส่วนการก้าวล่วงอารมณ์ย่อมมีได้ในอรูปทั้ง ๔ ประการ เพราะว่า อากาสานัญจายตนะ พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงกสิณ ๙ ประการข้างต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง (ก่อน) แล้ว จึงจะบรรลุได้ ส่วนอรูปเบื้องบนมีวิญญาณัญจายตนะเป็นต้น พระโยคาวจรก็จำต้องก้าวล่วงอารมณ์มีอากาศเป็นต้นแล้วจึงจะบรรลุได้ ในกัมมัฏฐาน

ที่เหลือ ไม่มีการก้าวล่วงใดๆ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยการก้าวล่วงอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **โดยเป็นกัมมัฏฐานที่ควรขยายและไม่ควรขยาย (วฑฺฒนาวฑฺฒนโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ กสิณ ๑๐ ประการเท่านั้นควรขยาย เพราะว่า พระโยคาวจรแผ่ไปด้วยกสิณตลอดโอกาสเท่าที่กำหนดเท่านั้น เธอย่อมเป็นผู้สามารถจะได้ยินเสียงด้วยทิพพโสตธาตุ ได้เห็นรูปด้วยทิพยจักษุ และได้รู้จิตของสัตว์อื่นๆ ด้วยใจ ส่วนกายคตาสติและอสุภะไม่ควรขยาย เพราะเหตุไร เพราะถูกกำหนดโดยโอกาสและเพราะไม่มีอานิสงส์ ก็การที่กัมมัฏฐานเหล่านั้นถูกกำหนดโดยโอกาสนั้น จักแจ่มแจ้งในภาวนามัย แต่เมื่อพระโยคาวจรขยายกัมมัฏฐานเหล่านั้นแล้ว จะขยายแต่เฉพาะกองกระดูกเท่านั้น จะไม่มีอานิสงส์อะไรๆ สมจริงดังคำที่พระโสปากเถระกล่าวไว้ในโสปากปัญหาพยากรณ์ดังนี้ว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค รูปสัญญาปรากฏชัด อัฏฐิกสัญญาไม่ปรากฏชัด” ก็ในสัญญาทั้ง ๒ ประการนั้น รูปสัญญาท่านกล่าวว่า ปรากฏชัด ก็ด้วยอำนาจการขยายนิมิต อัฏฐิกสัญญาท่านกล่าวว่า ไม่ปรากฏชัด ก็ด้วยอำนาจการไม่ได้ขยาย

ส่วนคำที่พระเถระกราบทูลว่า “ข้าพระองค์ได้แผ่ไปทั่วทั้งปฐพีนี้ด้วยเข้าใจว่าเป็นกระดูกล้วน”[๑] ท่านกล่าวด้วยอำนาจอาการปรากฏแก่ท่าน ซึ่งเป็นผู้มีความชำนาญ เหมือนอย่างในกาลของพระเจ้าธรรมาโศก นกการะเวกเห็นเงาของตนในฝากระจกเงาโดยรอบ จึงเป็นผู้มีความสำคัญว่าเป็นนกการะเวกไปทั่วทุกทิศ เปล่งเสียงร้องไพเราะขึ้น ฉันใด แม้พระเถระก็ฉันนั้น เพราะตนมีความเชี่ยวชาญในอัฏฐิกสัญญา เมื่อเห็นนิมิตที่ปรากฏขึ้นในทั่วทุกทิศจึงคิดว่า “แผ่นดินแม้ทั้งสิ้นเต็มไปด้วยกระดูก” ฉะนี้แล

---

[๑] ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๘/๓๐๙

ถามว่า ถ้าเช่นนั้น ที่ท่านกล่าวว่าอสุภฌานมีอารมณ์หาประมาณมิได้ ก็ผิด

ตอบว่า ข้อนั้นไม่ผิด

เพราะว่า พระโยคาวจรบางท่านถือเอานิมิตในอุทธุมาตกอสุภะ หรือในอัฏฐิกอสุภะที่ใหญ่ บางท่านก็ถือเอานิมิตในอุทธุมาตกอสุภะ หรือในอัฏฐิกอสุภะที่เล็ก โดยปริยายนี้ ฌานของบางท่านจึงมีอารมณ์แคบ ของบางท่านมีอารมณ์หาประมาณมิได้ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดเมื่อไม่เห็นโทษในการขยายอสุภนิมิตนี้ จึงขยายไป ท่านหมายเอาฌานของบุคคลนั้น จึงกล่าวว่า "อสุภฌานมีอารมณ์หาประมาณมิได้" แต่เพราะไม่มีอานิสงส์ กายคตาสติและอสุภะเหล่านี้ จึงไม่ควรขยาย ฉะนี้แล

เหมือนอย่างว่า กายคตาสติและอสุภะเหล่านี้ไม่ควรขยาย ฉันใด แม้กัมมัฏฐานที่เหลือก็ไม่ควรขยาย ฉันนั้น

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะว่า บรรดากัมมัฏฐานที่เหลือเหล่านั้น เมื่อพระโยคาวจรขยายอานาปานนิมิตก่อน กองลมเท่านั้นย่อมขยาย และอานาปานนิมิตนั้นก็ถูกกำหนดไว้โดยโอกาส เพราะมีโทษและถูกกำหนดไว้โดยโอกาส ด้วยประการฉะนี้ อานาปานนิมิตนั้นจึงไม่ควรขยาย พรหมวิหารมีสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อขยายนิมิตแห่งพรหมวิหารเหล่านั้น กองสัตว์เท่านั้นพึงขยาย แต่จะไม่มีประโยชน์ด้วยการขยายกองสัตว์นั้น เพราะเหตุนั้น แม้กองสัตว์นั้นก็ไม่ควรขยาย ส่วนคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ภิกษุมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศหนึ่ง" เป็นต้น[๑] ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจการกำหนด (อารมณ์แห่งภาวนาที่ยังไม่กำหนด) เท่านั้น จริงอยู่ พระโยคาวจรกำหนดเอาหมู่สัตว์ในทิศหนึ่งแล้วเจริญไปตามลำดับมีวัดหนึ่งและสองวัดเป็นต้น ท่านเรียกว่า แผ่ไปตลอดทิศหนึ่ง หาได้เรียกผู้ขยายนิมิตไม่ ก็ในพรหมวิหารภาวนานี้ ไม่มีแต่เฉพาะปฏิภาค

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๐, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๗๗/๖๗, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๓๐/๒๗๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๒/๔๒๖

นิมิตเท่านั้น แม้ความที่ฌานมีอารมณ์แคบและหาประมาณมิได้ในพรหมวิหารนี้ก็พึงทราบด้วยอำนาจการกำหนด (หมู่สัตว์มีจำนวนเล็กน้อยและมีจำนวนมาก) เท่านั้น แม้ในอารมณ์แห่งอรูปทั้งหลาย อากาศก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสิ่งที่เพิกถอนกสิณ ความจริง อากาศนั้นต้องมนสิการด้วยอำนาจความปราศจากไปแห่งกสิณเท่านั้น แม้เมื่อขยายให้มากไปกว่านั้น ก็จะไม่มีผลอะไรๆ วิญญาณก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรม ความจริง ใครๆ ก็ไม่อาจขยายสภาวธรรมได้ ความหายไปแห่งวิญญาณ ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นเพียงความไม่มีแห่งวิญญาณ อารมณ์แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรมเหมือนกัน กัมมัฏฐาน ๑๐ ประการที่เหลือมีพุทธานุสสติเป็นต้นก็ไม่ควรขยาย เพราะไม่มีนิมิต ความจริง ปฏิภาคนิมิตชื่อว่าเป็นนิมิตจำเป็นที่ต้องขยาย ส่วนปฏิภาคนิมิตไม่เป็นอารมณ์ของอนุสสติกัมมัฏฐานมีพุทธานุสสติเป็นต้น เพราะเหตุนั้น อารมณ์ของอนุสสติกัมมัฏฐานมีพุทธานุสสติเป็นต้น จึงไม่ควรขยาย บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยความเป็นกัมมัฏฐานที่ควรขยายและไม่ควรขยาย ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

บทว่า **โดยอารมณ์ (อารมฺมณโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ก็ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ กัมมัฏฐาน ๒๒ ประการนี้ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานัสสติ ๑ กายคตาสติ ๑ มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิตได้ กัมมัฏฐาน ๑๘ ประการ ที่เหลือหามีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิตได้ไม่ อนึ่ง กัมมัฏฐาน ๑๒ ประการนี้ คือ ในอนุสสติ ๑๐ ประการ เว้นอานาปานัสสติและกายคตาสติ อนุสสติที่เหลือ ๘ ประการ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัฏฐาน ๑ วิญญาณัญจายตนะ ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑ มีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ กัมมัฏฐาน ๒๒ ประการนี้ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานัสสติ ๑ กายคตาสติ ๑ มีนิมิตเป็นอารมณ์ กัมมัฏฐาน ๖ ประการที่เหลือ (คือ พรหมวิหาร ๔ อากาสานัญจายตนะ ๑ อากิญจัญญายตนะ ๑) เป็นนวัตตัพพารมณ์ (มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวถึง) อนึ่ง กัมมัฏฐาน ๘ ประการนี้ คือ (๑) วิปุพพกะ (๒) โลหิตกะ (๓) ปุฬุวกะ (๔) อานาปานัสสติ

(๕) อาโปกสิณ **(๖)** เตโชกสิณ **(๗)** วาโยกสิณ **(๘)** แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ เป็นต้น ที่ส่องเข้าไปทางช่องหน้าต่างเป็นต้นเป็นอารมณ์ในอาโลกกสิณ เป็นอารมณ์ที่ไหว แต่อารมณ์เหล่านั้นแลจะเป็นอารมณ์ที่ไหวในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น **(**แห่งปฏิภาคนิมิต เป็นไปเท่านั้น**)** ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมสงบนิ่งอยู่เท่านั้น กัมมัฏฐานที่เหลือ **(**๓๒**)** มีอารมณ์ไม่ไหว บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยอารมณ์ ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

บทว่า **โดยภูมิ (ภูมิโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ก็ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ กัมมัฏฐาน ๑๒ ประการนี้ คือ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ ย่อมไม่เป็นไปในหมู่เทวดา **(**เพราะพวกเทวดาชั้นกามาวจร ไม่มีอสุภะและอาหารที่ปฏิกูล**)** กัมมัฏฐาน ๑๓ ประการนี้ คือ กัมมัฏฐาน ๑๒ ประการนั้น และอานาปานัสสติ ๑ ไม่เป็นไปในพรหมโลก **(**เพราะในพรหมโลกไม่มีลมอัสสาส-ปัสสาสะ**)** ส่วนกัมมัฏฐานอื่น เว้นอรูป ๔ เสีย ย่อมไม่เป็นไปในอรูปภพ กัมมัฏฐานแม้ทั้งหมดย่อมเป็นไปในหมู่มนุษย์ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิ ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

ในคำนี้ว่า **โดยการเรียน (คหณโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยแม้โดยการเรียนเอานิมิตด้วยการดู การกระทบ และการฟังเถิด ใน ๓ ประการนั้น กัมมัฏฐาน ๑๙ ประการนี้ คือ กสิณ ๙ ที่เหลือ เว้นวาโยกสิณ อสุภะ ๑๐ ภิกษุพึงเรียนด้วยการดู หมายความว่า ในเบื้องต้น ต้องใช้ตาจ้องดูแล้วจึงถือเอานิมิตแห่งกัมมัฏฐานเหล่านั้น ในกายคตาสติ ตจปัญจกกัมมัฏฐาน พึงเรียนเอาด้วยการดู กัมมัฏฐานที่เหลือพึงเรียนด้วยการฟัง รวมความว่า พึงเรียนอารมณ์แห่งกายคตาสตินั้น ด้วยการดูและการฟัง ด้วยประการฉะนี้ อานาปานัสสติพึงเรียนเอาด้วยการกระทบ วาโยกสิณพึงเรียนทั้งด้วยการดูและการกระทบ กัมมัฏฐาน ๑๘ ประการที่เหลือ พึงเรียนเอาด้วยการฟัง แต่ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ พระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรไม่ควรเรียนกัมมัฏฐานเหล่านี้ คือ อุเบกขาพรหมวิหาร อรูป ๔ ประการ แต่ควรเรียนกัมมัฏฐาน ๓๕ ประการที่เหลือ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยการเรียนเอาอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **โดยปัจจัย (ปจฺจยโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ก็ในกัมมัฏฐานเหล่านี้ เว้นอากาสกสิณเสีย กสิณ ๙ ประการที่เหลือเป็นปัจจัยแก่อรูป กสิณ ๑๐ ประการเป็นปัจจัยแก่อภิญญา พรหมวิหาร ๓ ประการเป็นปัจจัยแก่พรหมวิหารที่ ๔ อรูปชั้นต่ำๆ เป็นปัจจัยแก่อรูปชั้นสูงๆ เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ กัมมัฏฐานแม้ทั้งหมดเป็นปัจจัยแก่ความอยู่เป็นสุข วิปัสสนา และภพสมบัติ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นปัจจัยอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

[จริยานุกูลโต]

บทนี้ว่า **โดยคล้อยตามจริต (จริยานุกูลโต)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยแม้โดยเป็นกัมมัฏฐานที่คล้อยตามจริต ดังต่อไปนี้ คือ ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ กัมมัฏฐาน ๑๑ ประการคือ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ เหมาะสำหรับคนราคจริตก่อน กัมมัฏฐาน ๘ ประการคือ พรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ เหมาะสำหรับคนโทสจริต อานาปานัสสติกัมมัฏฐานอย่างเดียวเท่านั้น เหมาะสำหรับคนโมหจริตและคนวิตกจริต อนุสสติ ๖ ประการข้างต้นเหมาะสำหรับคนสัทธาจริต กัมมัฏฐาน ๔ ประการ คือ มรณัสสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ เหมาะสำหรับคนพุทธิจริต กสิณที่เหลือและอรูป ๔ ประการเหมาะสำหรับคนทุกจริต อนึ่ง ในหมวดกสิณ กสิณอย่างใดอย่างหนึ่งที่แคบ เหมาะสำหรับคนวิตกจริต ที่หาประมาณมิได้เหมาะสำหรับคนโมหจริต ฉะนี้แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในกัมมัฏฐานเหล่านี้ โดยเป็นกัมมัฏฐานที่เหมาะแก่จริตด้วยประการฉะนี้แล ก็คำทั้งหมดนี้ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจกัมมัฏฐานและจริตที่เป็นข้าศึกกันโดยตรง และด้วยอำนาจกัมมัฏฐานและจริตซึ่งเป็นที่สบายแก่กันเป็นอย่างยิ่ง ก็ธรรมดาว่า กุศลภาวนาที่จะไม่ข่มกิเลสมีราคะเป็นต้นก็ดี ที่จะไม่เป็นอุปการะแก่คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นไม่มี สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในเมฆิยสูตรดังนี้ว่า

"ธรรม ๔ ประการ เธอพึงเจริญให้ยิ่งขึ้นไป คือ เธอพึงเจริญอสุภะเพื่อละราคะ พึงเจริญเมตตาเพื่อละพยาบาท พึงเจริญอานาปานัสสติเพื่อตัดวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสมิมานะ"[๑]

แม้แต่ในราหุลสูตร ก็ตรัสกัมมัฏฐานไว้ ๗ ประการเฉพาะแก่พระราหุลรูปเดียว โดยนัยว่า "ราหุล เธอจงเจริญเมตตาภาวนาเถิด"[๒] เป็นต้น เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงไม่ควรทำความยึดมั่นแต่เพียงคำ (อย่างเดียว) แสวงหาอธิบายในทุก ๆ แห่งเถิด นี้เป็นวินิจฉัยเรื่องกัมมัฏฐานในคำนี้ว่า **เรียนเอากัมมัฏฐาน**

[๔๘] ส่วนบทนี้ว่า **เรียนเอา (คเหตฺวา)** มีการแสดงเนื้อความดังต่อไปนี้ พระโยคีนั้นพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรมีประการดังกล่าวแล้วตามนัยที่ท่านกล่าวในคำว่า เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กัมมัฏฐาน นั่นแหละ แล้วมอบตนแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า หรือพระอาจารย์แล้ว เป็นผู้มีอัธยาศัยถึงพร้อมและมีอธิมุตติถึงพร้อมขอกัมมัฏฐานเถิด

ในการมอบตนนั้น พึงมอบตนแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า **ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์มอบถวายอัตภาพนี้แด่พระองค์ (อิมาหํ ภควา อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ)** ก็ภิกษุเมื่อยังไม่มอบตนอย่างนี้ แล้วอยู่ในเสนาสนะที่สงัด เมื่อไม่อาจยับยั้งอารมณ์ที่น่ากลัวซึ่งมาเผชิญเข้าได้ จึงลงสู่ชายบ้านเป็นผู้คลุกคลีกับพวกคฤหัสถ์ ถึงการแสวงหาไม่สมควร จะพึงถึงความเสื่อมเสียได้ แต่เมื่อเธอมอบตนแล้ว แม้เมื่ออารมณ์ที่น่ากลัวมาเผชิญหน้า ความกลัวก็ไม่เกิดขึ้นก็เมื่อเธอพิจารณาว่า "บัณฑิต ท่านมอบตนแด่พระพุทธเจ้าแต่วันก่อนแล้วมิใช่หรือ" โสมนัสเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น เหมือนอย่างว่า บุรุษพึงมีผ้ากาสีอย่างดีที่สุด เมื่อหนูก็ดีแมลงก็ดี กัดผ้านั้น ความเสียใจก็จะพึงเกิดขึ้นแก่เขา ก็ถ้าเขาพึงถวายผ้านั้นแก่ภิกษุ

---

[๑] องฺ.นวก. (ไทย) ๒๓/๓/๔๓๔, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๕-๒๓๖

[๒] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๐

ผู้ไม่มีจีวร ลำดับนั้น ความดีใจเท่านั้นก็จะพึงเกิดขึ้นแก่เขา ทั้งนี้ เพราะได้เห็นผ้านั้นที่ถูกภิกษุนั้นทำให้เป็นชิ้นน้อยชิ้นใหญ่ ฉันใด ข้ออุปมัยนี้ บัณฑิตก็พึงทราบฉันนั้น

ภิกษุแม้เมื่อมอบตนแก่พระอาจารย์ ก็พึงกล่าวว่า **ข้าแต่พระอาจารย์ผู้เจริญ กระผมขอมอบถวายอัตภาพนี้แก่ท่าน (อิมาหํ ภนฺเต อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ)** ดังนี้ จริงอยู่ ภิกษุผู้มิได้มอบอัตภาพอย่างนี้ จะเป็นผู้ที่พระอาจารย์ปรามไม่ได้บ้าง เป็นผู้ว่ายากไม่ทำตามโอวาทบ้าง จะเป็นผู้ไปตามใจชอบ คือยังไม่ได้บอกลาพระอาจารย์เลย ก็ไปในที่ที่ตนปรารถนาจะไปบ้าง พระอาจารย์ก็จะไม่สงเคราะห์เธอผู้นั้น ด้วยอามิสบ้าง ด้วยธรรมบ้าง จะไม่ให้เธอศึกษาคัมภีร์ที่ลี้ลับ เธอเมื่อไม่ได้รับการสงเคราะห์ทั้ง ๒ ประการนี้ ก็จะไม่ได้ที่พึ่งในศาสนา ไม่ช้านักก็จะถึงความเป็นผู้เสียศีล หรือกลายเป็นคฤหัสถ์ไป ส่วนภิกษุผู้ได้มอบอัตภาพแล้ว จะไม่เป็นผู้ปรามไม่ได้ จะไม่เป็นผู้ไปตามใจชอบ จะเป็นผู้ว่าง่าย มีความประพฤติเนื่องกับพระอาจารย์อยู่เสมอ เธอเมื่อได้รับการสงเคราะห์ทั้ง ๒ ประการจากพระอาจารย์ ก็จะถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในศาสนา เหมือนอันเตวาสิกของพระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระ ฉะนั้น

ได้ยินว่า ภิกษุ ๓ รูปมาสู่สำนักของพระเถระ ใน ๓ รูปนั้น รูปหนึ่งกราบเรียนว่า "ท่านขอรับ เมื่อท่านกล่าวว่า เพื่อประโยชน์แก่ท่าน" กระผมพึงอาจกระโดดลงไปในเหวลึก ๑๐๐ ชั่วคนได้" รูปที่ ๒ กราบเรียนว่า "ท่านขอรับ เมื่อท่านกล่าวว่า เพื่อประโยชน์แก่ท่าน กระผมพึงอาจถูอัตภาพนี้ตั้งแต่ส้นเท้าที่หลังแผ่นหินให้หมดสิ้นไปไม่เหลือได้" รูปที่ ๓ กราบเรียนว่า "ท่านขอรับ เมื่อท่านกล่าวว่า เพื่อประโยชน์แก่ท่าน กระผมพึงอาจกลั้นลมหายใจออกหายใจเข้าแล้วมรณภาพได้" พระเถระคิดว่า "ภิกษุเหล่านี้เป็นภัพพบุคคลหนอ" จึงบอกกัมมัฏฐานให้ พวกเธอตั้งอยู่ในโอวาทของท่านแล้ว ได้บรรลุอรหัตตผลทั้ง ๓ รูป นี้เป็นอานิสงส์ในการมอบตน เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "พึงมอบตนต่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า หรือพระอาจารย์"

[๔๙] ส่วนในคำนี้ว่า **พึงเป็นผู้มีอัธยาศัยถึงพร้อมและมีอธิมุตติถึงพร้อม (สมฺปนฺนชฺฌาสเยน สมฺปนฺนาธิมุตฺตินา จ หุตฺวา)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้

พระโยคีนั้นต้องเป็นผู้มีอัธยาศัยถึงพร้อมด้วยอาการ ๖ ประการ ด้วยสามารถแห่งความไม่โลภเป็นต้น จริงอยู่ พระโยคีผู้มีอัธยาศัยพร้อมอย่างนี้ ย่อมได้บรรลุโพธิญาณ ๓ ประการ ประการใดประการหนึ่ง เหมือนท่านกล่าวไว้ว่า อัธยาศัย ๖ ประการของพระโพธิสัตว์ย่อมเป็นไปเพื่อความแก่เต็มที่แห่งโพธิญาณ คือ

๑. พระโพธิสัตว์มีอัธยาศัยไม่โลภและเห็นโทษในความโลภ
๒. พระโพธิสัตว์มีอัธยาศัยไม่โกรธและเห็นโทษในความโกรธ
๓. พระโพธิสัตว์มีอัธยาศัยไม่หลงและเห็นโทษในความหลง
๔. พระโพธิสัตว์มีอัธยาศัยน้อมไปในเนกขัมมะและเห็นโทษในการครองเรือน
๕. พระโพธิสัตว์มีอัธยาศัยน้อมไปในความเงียบสงัดและเห็นโทษในการคลุกคลีด้วยหมู่
๖. พระโพธิสัตว์มีอัธยาศัยน้อมไปในการออกจากวัฏฏทุกข์และเห็นโทษในภพและคติทั้งปวง

จริงอยู่ บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง จะเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระขีณาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ท่านเหล่านั้นทั้งหมดล้วนแต่ได้บรรลุคุณวิเศษที่พวกตนควรได้บรรลุด้วยอาการ ๖ ประการนี้ทั้งนั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคีต้องเป็นผู้มีอัธยาศัยถึงพร้อมด้วยอาการ ๖ ประการนี้เถิด อนึ่ง พระโยคีพึงเป็นผู้ชื่อว่าถึงพร้อมด้วยอธิมุตติเพราะเป็นผู้น้อมใจไปในสภาวธรรมนั้น หมายความว่าพึงเป็นผู้น้อมใจไปในสมาธิ เป็นผู้หนักในสมาธิ เป็นผู้โอนไปในสมาธิ พึงเป็นผู้น้อมใจไปในพระนิพพาน เป็นผู้หนักในพระนิพพาน เป็นผู้โอนไปในพระนิพพาน

[๕๐] ก็เมื่อเธอมีอัธยาศัยและอธิมุตติถึงพร้อมแล้วอย่างนี้ขอกัมมัฏฐานอยู่ พระอาจารย์ผู้ได้เจโตปริยญาณ พึงตรวจดูความเป็นไปแห่งจิตของเธอ แล้วทราบจริยาเถิด พระอาจารย์นอกนี้ต้องถามดูโดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า "ท่านเป็นคนจริตอะไร ธรรมเหล่าไหนเป็นไปมากแก่ท่าน เมื่อท่านใฝ่ใจกัมมัฏฐานอะไร จึงมีความผาสุก หรือว่า

จิตของท่านน้อมไปในกัมมัฏฐานชนิดไหน" ก็จะทราบได้ ครั้นทราบแล้วอย่างนี้ พึงบอกกัมมัฏฐานที่เหมาะแก่จริยาเถิด

ก็เมื่อจะบอก พึงบอก ๓ วิธี คือ สำหรับผู้เรียนกัมมัฏฐานแล้วตามปกติ พึงให้ทำการสาธยายให้ฟังชั่วระยะนั่ง ๑ ครั้ง ๒ ครั้ง แล้วจึงให้เถิด สำหรับผู้อยู่ในสำนัก พึงบอกให้ในทุกขณะที่เธอมา สำหรับผู้ต้องการจะเรียนแล้วไปที่อื่น พึงบอกกัมมัฏฐานให้ไม่ย่อนัก ไม่พิสดารนัก

ในกัมมัฏฐานเหล่านั้น อันดับแรก เมื่อจะบอกปฐวีกสิณ พึงบอกอาการ ๙ ประการนี้ คือ

๑. โทษแห่งกสิณ ๔
๒. การทำกสิณ
๓. ภาวนานัยแห่งกสิณที่ทำแล้ว
๔. นิมิต ๒ ประการ
๕. สมาธิ ๒ ประการ
๖. สัปปายะและอสัปปายะ ๗ ประการ
๗. อัปปนาโกศล ๑๐ ประการ
๘. ความเสมอกันแห่งความเพียร
๙. วิธีแห่งอัปปนา

แม้ในกัมมัฏฐานที่เหลือก็พึงบอกสิ่งที่สมควรแก่กัมมัฏฐานนั้นๆ วิธีที่ว่ามาทั้งหมดนั้นจะมีแจ้งในภาวนาวิธีของกัมมัฏฐานเหล่านั้น

ก็เมื่อพระอาจารย์บอกกัมมัฏฐานอยู่อย่างนี้ พระโยคีนั้นพึงถือเอานิมิตฟังเถิด คำว่า **ถือเอานิมิต (นิมิตฺตํ คเหตฺวา)** หมายความว่า ผูกอาการนั้นๆ ไว้ให้มั่นอย่างนี้ว่า นี้เป็นบทเบื้องต่ำ นี้เป็นบทเบื้องสูง นี้เป็นเนื้อความของบทนั้น นี้เป็นอธิบาย นี้คำอุปมา จริงอยู่ พระโยคีเมื่อถือเอานิมิตอย่างนี้แล้วฟังอยู่โดยเคารพ

จึงเป็นอันได้เรียนเอากัมมัฏฐานถูกต้องดีแล้ว ต่อมาเพราะได้อาศัยกัมมัฏฐานที่ตนเรียนมาอย่างถูกต้องดีแล้ว การบรรลุคุณวิเศษก็จะสำเร็จแก่เธอ นี้เป็นการแสดงเนื้อความของบทนี้ว่า **เรียนเอา (คเหตฺวา)**

ด้วยคำเพียงเท่านี้ จึงเป็นอันข้าพเจ้า **(พระพุทธโฆสาจารย์)** ได้อธิบายบทเหล่านี้ว่า "เข้าไปหากัลยาณมิตรเรียนเอากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ประการใดประการหนึ่งที่เหมาะแก่จริยาของตน" ให้พิสดารโดยครบทุกอาการแล้ว ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิเทศ

ในอธิการว่าด้วยสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๔. ปฐวีกสิณนิเทศ

[๕๑] บัดนี้ ในคำนี้ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ว่า **พระโยคีละวัดที่ไม่สมควรแก่การเจริญสมาธิแล้วอยู่ในวัดที่สมควร (สมาธิภาวนาย อนนุรูปํ วิหารํ ปหาย อนุรูเป วิหาเร วิหรนฺเตน)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ พระโยคีผู้อยู่ในวัดเดียวกันกับพระอาจารย์จึงมีความผาสุกก่อน เมื่อจะชำระกัมมัฏฐาน ก็พึงอยู่ในวัดนั้นเถิด ถ้าในวัดนั้นไม่มีความผาสุก ก็พึงอยู่ในวัดอื่นที่เหมาะ ซึ่งอยู่ในระยะ ๑ คาวุต กึ่งโยชน์ หรือประมาณ ๑ โยชน์เถิด ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อเกิดความสงสัยหรือหลงลืมสติในกัมมัฏฐานเพียงบางข้อ ก็พึงทำวัตรในวัดแต่เช้าตรู่ เที่ยวไปบิณฑบาตในระหว่างทาง ไปที่พำนักอยู่ของพระอาจารย์ในเวลาเสร็จภัตกิจพอดี วันนั้นชำระกัมมัฏฐานในสำนักของพระอาจารย์แล้ว วันรุ่งขึ้นนมัสการอาจารย์แล้วออกไปเที่ยวบิณฑบาตในระหว่างทาง ยังไม่ทันเหน็ดเหนื่อยเลยก็จักอาจกลับมายังที่อยู่ของตนได้ ส่วนพระโยคีผู้ไม่ได้รับความสะดวกในที่แม้ประมาณ ๑ โยชน์ ก็พึงตัดขอดปมทุกอย่างในกัมมัฏฐานเสีย ทำกัมมัฏฐานที่เนื่องด้วยการน้อมนึก (การรำพึง) ให้หมดจดดีแล้ว ไปแม้ยังที่ไกลละทิ้งวัดที่ไม่เหมาะกับการเจริญสมาธิเสีย อยู่ในวัดที่เหมาะเถิด

วัดที่ไม่เหมาะสม

[๕๒] ในวัดที่เหมาะสมและไม่เหมาะสมเหล่านั้น วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ ประการใดประการหนึ่ง ชื่อว่าวัดที่ไม่เหมาะสม ในคำเหล่านั้น โทษ ๑๘ ประการมีต่อไปนี้ คือ (๑) เป็นวัดใหญ่ (๒) เป็นวัดใหม่ (๓) เป็นวัดเก่า (๔) เป็นวัดติดทางเดิน (๕) เป็นวัดมีสระพังน้ำ (๖) เป็นวัดมีผัก (๗) เป็นวัดมีดอกไม้ (๘) เป็นวัดมีผลไม้ (๙) เป็นวัดที่คนต้องการ (๑๐) เป็นวัดติดเมือง (๑๑) เป็นวัดติดกับป่าไม้ (๑๒) เป็นวัดติดกับที่นา (๑๓) เป็นวัดมีบุคคลผู้เป็นข้าศึกอยู่ (๑๔) เป็นวัดติดท่าน้ำ (๑๕) เป็นวัดติดชายแดน (๑๖) เป็นวัดที่ติดกับระหว่างพรหมแดน (๑๗) เป็นวัดที่ไม่เป็นสัปปายะ (๑๘) เป็นวัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการนี้ ประการใดประการหนึ่ง ชื่อว่าวัดที่ไม่เหมาะสม พระโยคีไม่ควรอยู่ในวัดที่ไม่เหมาะสมนั้น

เพราะเหตุไร เพราะว่า **ในวัดใหญ่ (มหาวิหาเร)** ภิกษุจำนวนมากมีฉันทะต่างๆ กัน มารวมกันอยู่ ภิกษุเหล่านั้นไม่ยอมทำวัตร เพราะขัดแย้งกันและกัน สถานที่มีเรือนโพธิเป็นต้นก็เป็นอันไม่ได้ปัดกวาดเลย น้ำฉันน้ำใช้ก็มิได้จัดตั้งไว้ ในข้อนั้นมีนัยดังต่อไปนี้ พระโยคีคิดว่า เราจักเที่ยวไปบิณฑบาตในโคจรคาม จึงถือบาตรและจีวรออกไป ถ้าเธอเห็นวัตรยังมิได้ทำ หรือหม้อน้ำฉันที่ยังว่างเปล่า ทีนั้นเธอจำเป็นต้องทำวัตร ต้องตั้งน้ำฉัน เมื่อเธอไม่ทำก็จะต้องอาบัติทุกกฏ เพราะวัตตเภท เมื่อเธอมัวทำ กาลก็ล่วงเลยไป เธอเข้าไปสายนัก เมื่อภิกษาหมด ก็จะไม่ได้อะไรๆ เธอแม้ไปสู่ที่เร้นก็ยังฟุ้งซ่าน ด้วยเสียงเอ็ดอึงของสามเณรและภิกษุหนุ่ม และการงานของสงฆ์ ส่วนในสำนักใด วัตรทุกอย่างเป็นอันเขาทำไว้เรียบร้อย และไม่มีแม้แต่การกระทบรบกวนกัน ในวัดเห็นปานนั้น ถึงจะเป็นวัดใหญ่ก็ควรอยู่

ในวัดใหม่ (นววิหาเร) การก่อสร้างมีมาก เมื่อไม่ทำก็ถูกเขายกโทษ ในวัดใหม่ใด ภิกษุทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ว่า "ขอท่านจงบำเพ็ญสมณธรรมตามสบายเถิด พวกผมจักช่วยกันทำการก่อสร้างเอง" ในวัดใหม่เช่นนี้ ก็ควรอยู่

ในวัดเก่า (ชิณฺณวิหาเร) สิ่งที่จะต้องดูแลมีมาก เมื่อไม่ดูแลโดยที่สุดแม้แต่เพียงเสนาสนะของตน ก็ถูกเขาโพนทนา เมื่อมัวดูแล กัมมัฏฐานก็เสื่อม

ในวัดติดทางเดิน (ปนฺถนิสฺสิเต) ในวัดใกล้ทางหลวง มีพวกอาคันตุกะมาประชุมกันทั้งกลางคืนและกลางวัน เมื่อพวกเขามาในเวลาวิกาล พระโยคีจำเป็นต้องให้เสนาสนะของตน (แก่พวกเขา) แล้วไปอยู่ที่โคนต้นไม้ หรือที่หลังหิน แม้ในวันรุ่งขึ้น ก็เป็นอยู่อย่างนี้เหมือนกัน ฉะนั้น จึงไม่มีโอกาสสำหรับกัมมัฏฐาน ส่วนในวัดติดทางเดินใด ไม่มีความคับคั่งด้วยอาคันตุกะเช่นนี้ พึงอยู่ในวัดติดทางเดินนั้นเถิด

สระโบกขรณีที่ทำด้วยหิน ชื่อว่า**ตะพังหิน (โสณฺฑี)** ในวัดที่มีตะพังหินนั้น มีมหาชนมาชุมนุมกันเพื่อน้ำดื่ม พวกอันเตวาสิกของพระเถระชีต้นชาวพระนครก็พากันมาเพื่อประสงค์จะทำการย้อม เมื่อพวกเขาถามถึงของใช้มีภาชนะไม้และรางไม้

เป็นต้น ก็จำเป็นต้องชี้บอกของใช้เหล่านั้นว่า "อยู่ที่โน้นและโน้น" เมื่อเป็นเช่นนี้ พระโยคีก็จะเป็นผู้ขวนขวายอยู่เป็นนิตย์ แม้ทุกเวลา

ในวัดใด มีใบผักชนิดต่างๆ เมื่อพระโยคีนั้นเรียนกัมมัฏฐานแล้ว แม้นั่งพักกลางวันอยู่ในวัดนั้น พวกหญิงขายผักร้องเพลงพลางเก็บผักอยู่ใกล้ๆ ย่อมทำอันตรายต่อกัมมัฏฐาน ด้วยเสียงที่เป็นข้าศึกรบกวน

ในวัดใด มีกอไม้ดอกนานาพรรณ มีดอกบานสะพรั่ง แม้ในวัดนั้นก็มีอันตรายเช่นนั้นเหมือนกัน

ในวัดใด มีผลไม้นานาชนิด เช่นมะม่วง ชมพู่ และขนุนเป็นต้น ในวัดนั้น พวกคนผู้ต้องการผลไม้ย่อมพากันมาขอ เมื่อไม่ให้ พวกเขาก็โกรธ หรือมิฉะนั้นก็ถือเอาโดยพลการ ตอนเย็นเธอเดินจงกรมอยู่กลางวัด พบพวกเขาแล้วทักขึ้นว่า "อุบาสก ทำไมพวกท่านจึงทำอย่างนี้เล่า" เขาด่าเอาตามชอบใจ ทั้งพยายามเพื่อให้เธออยู่ (ที่นั้น) ไม่ได้

ส่วนภิกษุผู้อยู่**ในวัดที่เขาต้องการ (ปตฺถนีเย)** ที่เขาสมมุติกันว่าเป็นถ้ำที่เร้น เช่นทักขิณาคีรีวิหาร หัตถิกุจฉิวิหาร เจติยคีรีวิหาร และจิตตลบรรพตวิหาร ที่พวกชาวบ้านเขายกย่องว่า "ภิกษุรูปนี้เป็นพระอรหันต์" ประสงค์จะได้ไหว้ จึงมาออกันอยู่รอบๆ เพราะเหตุนั้น ความผาสุกจึงไม่มีแก่เธอ วัดนั้นก็ไม่เป็นที่สบายสำหรับเธอรูปใด เธอรูปนั้นควรไปในที่อื่นในเวลากลางวันแล้วอยู่ในกลางคืนเถิด

ส่วน**ในวัดติดเมือง (นครสนฺนิสฺสิเต)** ย่อมมีอารมณ์ที่เป็นข้าศึกมาปรากฏต่อสายตา แม้พวกนางกุมภทาสีก็เดินเอาหม้อเสียดสีกันไป ไม่ยอมหลีกทางให้ แม้แต่พวกเจ้าใหญ่นายโต ก็นั่งล้อมวงม่านกันอยู่กลางวัด

ส่วน**ในวัดที่ติดกับป่าไม้ (ทารุสนฺนิสฺสิเต)** ซึ่งเป็นที่มีไม้แห้งและต้นไม้ที่ใช้เป็นอุปกรณ์การก่อสร้างได้ ในวัดนั้น พวกคนหาไม้แห้งย่อมพากันทำความไม่สะดวกใจให้ เหมือนพวกคนเก็บผักและดอกไม้ที่กล่าวมาแล้ว ในวัดที่มีต้นไม้ พวกชาวบ้านคิดว่า "จักตัดต้นไม้เหล่านั้นมาทำเรือน" จึงพากันไปตัด ถ้าในตอนเย็น พระโยคีออก

จากเรือนบำเพ็ญเพียรไปเดินจงกรมอยู่กลางวัด พบชาวบ้านเหล่านั้น จึงกล่าวว่า "อุบาสก ทำไมพวกท่านจึงทำอย่างนั้นเล่า" พวกเขาจะพากันด่าเอาตามชอบใจ ทั้งพยายามเพื่อให้เธออยู่ (วัดนั้น) ไม่ได้

ส่วน**วัดใดติดที่นา (เขตฺตสนฺนิสฺสิโต)** มีนาล้อมรอบ ในวัดติดที่นานั้น พวกชาวบ้านพากันทำลานไว้ตรงกลางวัดพอดี นวดข้าว ตากข้าวไว้ที่หน้าวัด ทั้งทำความไม่สะดวกใจอย่างอื่นให้เป็นอย่างมาก แม้ในวัดใด มีสมบัติของสงฆ์มาก พวกคนวัดกันฝูงโคของครอบครัวทั้งหลาย ช่วยกันปิดกั้นทางน้ำ พวกชาวบ้านถือเอารวงข้าวไปแสดงแก่สงฆ์ว่า "ขอพระคุณท่านจงดูการทำของพวกคนวัดของพระคุณท่านเถิด" เพราะเหตุนั้นๆ พระโยคีจึงจำเป็นต้องไปยังประตูพระราชวังของพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา แม้วัดที่มีสมบัติของสงฆ์มากนี้ ก็รวมเข้ากับวัดที่ติดกับที่นานั่นเอง

ข้อว่า **เป็นวัดที่มีบุคคลผู้เป็นข้าศึกอยู่ (วิสภาคานํ ปุคฺคลานํ อตฺถิตา)** ความว่า ในวัดใด มีภิกษุผู้เป็นข้าศึกศัตรูคู่เวรกันและกันอยู่ ซึ่งกำลังทำความทะเลาะกัน เมื่อพระโยคีห้ามว่า "ท่านขอรับ ขออย่าทำอย่างนั้น" ก็ยังพูดว่า "ตั้งแต่เวลาที่พระผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรรูปนี้มา พวกเราแย่แล้ว"

แม้วัดใดติดท่าน้ำหรือท่าบก ในวัดนั้น มีพวกชาวบ้านพากันมาทางเรือ และทางหมู่เกวียนอยู่ทุกวัน ย่อมรบกวนทำความไม่สะดวกใจให้ ด้วยการออกปากขอว่า "จงให้โอกาส ให้น้ำดื่ม ให้เกลือเถิด"

ส่วน**ในสำนักที่ติดชายแดน (ปจฺจนฺตสนฺนิสฺสิเต)** ย่อมมีพวกชาวบ้านที่ไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นต้น

ในวัดที่ติดพรมแดน (รชฺชสีมสนฺนิสฺสิเต) ย่อมมีราชภัย เพราะว่า พระราชาองค์หนึ่งก็จะตีเอาประเทศนั้น ด้วยทรงดำริว่า "ไม่เป็นไปในอำนาจของเรา" แม้พระราชานอกนี้ก็ทรงดำริว่า "ประเทศนั้นไม่เป็นไปในอำนาจของเรา ก็ตีเอาประเทศนั้น" ในสำนักนั้น ภิกษุนี้ก็เที่ยวไปในแว่นแคว้นของพระราชาองค์นี้ในบางคราว บางคราวก็เที่ยวไปในสำนักของพระราชานั่น เมื่อเป็นเช่นนั้น ชนทั้งหลายต่างก็เข้าใจเธอว่า "ภิกษุนี้เป็นจารบุรุษ" ก็จะทำให้เธอถึงความเสื่อมไป

บทว่า **เป็นวัดที่ไม่สบาย (อสปฺปายตา)** ความว่า เป็นวัดที่ไม่สบาย เพราะเป็นที่ประชุมแห่งอารมณ์มีรูปที่เป็นข้าศึกเป็นต้นบ้าง เพราะเป็นวัดที่อมนุษย์หวงแหนบ้าง **ในข้อนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้เป็นอุทาหรณ์**ว่า ได้ยินว่า พระเถระรูปหนึ่งอยู่ในป่า ต่อมายักษิณีตนหนึ่งได้ยืนขับร้องที่ประตูบรรณศาลาของท่าน ท่านออกไปยืนอยู่ที่ประตูนั้น ยักษิณีนั้นก็ไปยืนขับร้องอยู่ที่ปลายสถานที่จงกรม พระเถระก็ได้ไปยังปลายสถานที่จงกรม ยักษิณีนั้นยืนขับร้องใกล้เหวลึกตั้ง ๑๐๐ ชั่วคน พระเถระจึงกลับ ทีนั้นนางยักษิณีนั้นรีบวิ่งมาจับพระเถระนั้น แล้วกล่าวว่า "แน่ะท่านเจ้าข้า คนเช่นท่านไม่ใช่คนเดียว ไม่ใช่สองคนที่ข้ากินมา"

สองบทว่า **วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ (กลฺยาณมิตฺตานํ อลาโภ)** ความว่า ในวัดใด พระโยคีไม่สามารถหาอาจารย์ หรือภิกษุปูนอาจารย์ พระอุปัชฌาย์ หรือภิกษุปูนพระอุปัชฌาย์ ซึ่งเป็นกัลยาณมิตรได้ ความหากัลยาณมิตรไม่ได้นั้นในวัดนั้น เป็นความเสียหายร้ายแรงทีเดียว เพราะเหตุนั้น วัดที่ประกอบด้วยโทษเสียหาย ๑๘ ประการนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นวัดปฏิบัติที่ไม่เหมาะสม สมจริงดังคำประพันธ์ที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายดังนี้ว่า

> "บัณฑิตทราบว่า สถานที่ ๑๘ แห่งนี้ คือ
> วัดใหญ่ วัดใหม่ วัดเก่า วัดใกล้ทาง วัดมีตะพังหิน
> วัดที่มีผัก วัดมีดอกไม้ วัดมีผลไม้ วัดที่เขาต้องการ
> วัดติดเมือง วัดติดป่าไม้ วัดติดที่นา วัดมีภิกษุผู้เป็นข้าศึก
> วัดติดท่าน้ำ วัดติดชายแดน วัดติดกับพรหมแดน
> วัดไม่เป็นสัปปายะ วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้
> พึงเว้นเสียให้ห่างไกล เหมือนหลีกเลี่ยงทางที่มีภัยเผชิญหน้า
> ฉะนั้นเถิด"[๑]

---

[๑] ขุทฺทก.อ. (บาลี) ๓๑, สารตฺถ.ฏีกา (บาลี) ๒/๒๕๕

วัดที่เหมาะสม

[๕๓] ส่วนวัดใดประกอบด้วยองค์ ๕ ประการ มีวัดที่ไม่ห่างไกลนัก หรือไม่ใกล้นักจากโคจรคามเป็นต้น วัดที่ว่านี้ ชื่อว่าวัดที่เหมาะสม สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ ประการเป็นอย่างไร คือ ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในพระศาสนานี้ เป็นที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นักไปมาได้สะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนเงียบไม่มีเสียงอึกทึก มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานมากระทบน้อย ก็เมื่อพระโยคาวจรผู้อยู่ในเสนาสนะนั้นจะมีจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารเกิดขึ้นได้โดยไม่ฝืดเคือง อนึ่ง ในเสนาสนะนั้นเองมีภิกษุเถระผู้เป็นพหูสูต จำอาคมคือปริยัติธรรมได้แม่นยำ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาอยู่ ภิกษุเข้าไปหาท่านเหล่านั้นตามกาลอันควรแล้วสอบถาม ไต่ถามว่า 'ท่านขอรับ บทนี้เป็นอย่างไร บทนี้มีความหมายอย่างไร' ท่านเหล่านั้นจะเปิดเผยบทที่ยังมิได้เปิดเผย จะทำให้ชัดเจนบทที่ยังมิได้ทำให้ชัดเจน และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่ชวนให้สงสัยหลาย ๆ ประการ ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ ประการอย่างนี้เอง"[๑]

นี้เป็นความพิสดารในข้อว่า พระโยคาวจรละทิ้งวัดที่ไม่เหมาะสมกับการเจริญสมาธิแล้ว อยู่ในวัดที่เหมาะสมนี้

ปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ

[๕๔] ในคำว่า **ตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย (ขุทฺทกปลิโพธุปจฺเฉทํ กตฺวา)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ พระโยคีผู้อยู่ในวัดที่เหมาะสมอย่างนี้พึงตัดแม้แต่ปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เธอมีอยู่เสีย คือ พึงโกนผม ตัดเล็บ และขนที่ยาวเสีย จีวรเก่า ๆ พึงทำการปะหรือชุนเสีย หรือจีวรที่เก่าไปก็ควรย้อมเสีย ถ้าบาตรมีสนิมก็ควรระบม เสนาสนะมีเตียงและตั่งเป็นต้นก็ควรชำระให้สะอาดเสีย นี้เป็นรายละเอียดในคำนี้ว่า **ตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ**

---

[๑] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๘

ภาวนาวิธี

[๕๕] บัดนี้ จะแถลงรายละเอียดเนื่องด้วยกัมมัฏฐานทั้งหมด เริ่มแต่ปฐวีกสิณเป็นต้นไป ในคำนี้ว่า **อย่าทำภาวนาวิธีทั้งหมดให้บกพร่อง พึงเจริญเถิด (สพฺพํ ภาวนาวิธานํ อปริหาเปนฺเตน ภาเวตพฺโพ)** ดังต่อไปนี้

ความพิสดารว่า ภิกษุผู้ตัดปลิโพธเล็กๆน้อยๆ ได้อย่างนี้แล้ว หลังอาหารกลับจากบิณฑบาต พึงบรรเทาความเมาอาหารเสีย นั่งอย่างสบายในโอกาสที่เงียบสงัด ถือเอานิมิตในดินที่ทำขึ้น หรือมิได้ทำก็ได้ สมจริงดังคำที่พระโบราณาจารย์ได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า

> "พระโยคาวจรผู้เมื่อจะถือปฐวีกสิณย่อมถือเอานิมิตในดินที่ทำขึ้น หรือมิได้ทำขึ้น มีที่สุด ไม่ใช่ไม่มีที่สุด มีขอบ ไม่ใช่ไม่มีขอบ มีทรวดทรงกลม ไม่ใช่ไม่มีทรวดทรงกลม มีที่สุด ไม่ใช่ไม่มีที่สุด ขนาดเท่ากระด้ง หรือเท่าขัน เธอทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดี จำได้อย่างแม่นยำ กำหนดได้อย่างมั่นเหมาะ เธอครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดี จำได้อย่างแม่นยำ กำหนดได้อย่างมั่นเหมาะ ก็จะเป็นผู้เห็นอานิสงส์ มีความสำคัญปฐวีกสิณนิมิตนั้นว่าเป็นดังรัตนะ ตั้งความยำเกรงไว้รักษาอยู่ ผูกจิตไว้ในอารมณ์อย่างมั่นคง ด้วยคิดว่า 'เราจักพ้นจากชรามรณะได้ด้วยปฏิปทานี้แน่' เธอสงัดแล้วจากกาม ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่"

พระโยคาวจรใดเคยบวชในพระศาสนา หรือบวชเป็นฤาษีทำจตุกกฌานและปัญจกฌานในปฐวีกสิณให้เกิดแล้วแม้ในอดีตภพ นิมิตในปฐวีที่ไม่ได้ทำขึ้นคือ ในที่ที่เขาไถแล้ว หรือในมณฑลแห่งลานย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้มีบุญ ผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยเห็นปานนั้น เหมือนเกิดขึ้นแก่**พระมัลลกเถระ** ฉะนั้น ได้ยินว่า เมื่อท่านรูปนั้นมองดูที่ที่เขาไถแล้ว นิมิตมีขนาดเท่าสถานที่นั้นนั่นเองก็ได้เกิดขึ้น ท่านเจริญนิมิตนั้นทำปัญจกฌานให้บังเกิดขึ้นแล้ว เริ่มเจริญวิปัสสนามีฌานเป็นปทัฏฐาน ได้บรรลุอรหัตตผล

ส่วนพระโยคาวจรใดเป็นผู้มิได้ทำบุญญาธิการไว้อย่างนั้น พระโยคาวจรนั้น อย่าพึงทำกัมมัฏฐานวิธีที่ตนเรียนในสำนักของพระอาจารย์ให้พลาดไป เมื่อจะหลีกเลี่ยงโทษแห่งกสิณ ๔ ประการ ทำกสิณขึ้นเถิด จริงอยู่ ปฐวีกสิณมีโทษ ๔ ประการคือ มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาวเจือปนกัน เพราะเหตุนั้น พระโยคีอย่าถือเอาดินเหนียวสีเขียวเป็นต้น ควรทำกสิณขึ้นด้วยดินเหนียวสีอรุณคล้ายกับดินเหนียวในห้วงน้ำเถิด ก็กสิณนั้นแลไม่ควรทำไว้กลางวัด ซึ่งเป็นที่สัญจรไปมาของพวกสามเณรเป็นต้น แต่ควรทำให้เคลื่อนที่ได้ หรือประจำไว้ที่นั้นในที่มิดชิด จะเป็นเงื้อมเขา หรือบรรณศาลาที่ท้ายวัดก็ได้ ในกสิณ ๒ ประการนั้น ประการที่เคลื่อนที่ได้ พึงผูกผ้าเก่า แผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนเข้าที่ไม้สะดึง ๔ อันแล้วเอาดินเหนียวที่เก็บเอารากหญ้า ก้อนกรวดและทรายออกแล้ว ขยำไว้เป็นอย่างดีแล้ว มาฉาบแต่งให้เป็นก้อนกลมๆ ได้ขนาดตามที่กล่าวลงบนท่อนผ้าเก่า แผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนที่ผูกตรึงไว้นั้นเถิด กสิณประการที่เหลือที่ได้นั้น เวลาจะบริกรรม พึงลาดลงที่พื้นแล้วเพ่งดูเถิด กสิณที่ตั้งอยู่ประจำที่นั้น พึงตอกหลักหลายๆ ต้นลงที่พื้นโดยอาการดังช่อดอกปทุมแล้วใช้เถาวัลย์รัดตรึงไว้ทำขึ้นเถิด ถ้าดินนั้นไม่พอ พึงใส่ของอื่นรองข้างล่าง แล้วเอาดินเหนียวสีอรุณที่ชำระดีแล้ว ทำดวงกสิณกลมๆ กว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้วไว้ข้างบนเถิด ความจริง คำว่า “กสิณขนาดเท่ากระด้ง หรือเท่าขัน” พระโบราณาจารย์กล่าวหมายถึงขนาดเท่านี้เหมือนกัน ส่วนคำว่า “ในดินที่มีที่สุด ไม่ใช่ไม่มีที่สุด” เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อต้องการจะกำหนดปถวีนิมิตนั้น

[๕๖] เพราะเหตุนั้น เพราะทำการกำหนดที่มีขนาดตามที่กล่าวอย่างนี้ เกรียงไม้ย่อมทำดวงกสิณที่มีสีเป็นข้าศึกให้เกิดขึ้นได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรอย่าใช้เกรียงไม้นั้น พึงใช้เกรียงหินขัดถูแล้วทำให้เรียบเช่นพื้นหน้ากลอง ปัดกวาดที่นั้นสรงน้ำแล้ว จึงมานั่งบนตั่งที่ลาดไว้อย่างดีมีเท้าสูง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ที่เขาจัดตั้งไว้ในที่ห่างจากดวงกสิณช่วงระยะ ๒ ศอกคืบ เพราะเมื่อนั่งไกลกว่านั้น กสิณจะไม่ปรากฏ เมื่อนั่งใกล้กว่านั้น จะปรากฏแต่กสิณโทษ นั่งสูงกว่านั้นต้องโน้มคอลงเพ่งดู นั่งต่ำกว่านั้นก็จะปวดเข่า เพราะเหตุนั้น โยคีพึงนั่งตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ พิจารณาโทษ

ในกามทั้งหลาย โดยนัยว่า "กามทั้งหลายมีความยินดีน้อย" เป็นต้น[๑] เกิดความพอใจในเนกขัมมะที่เป็นเครื่องสลัดออกจากกามออก ซึ่งเป็นอุบายแห่งการก้าวล่วงทุกข์ทั้งปวง ทำปีติและปราโมทย์ให้เกิดด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ เกิดความเคารพในข้อปฏิบัติว่า "บัดนี้ เนกขัมมปฏิปทานี้นั้น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งปวงได้ปฏิบัติมาแล้ว" ให้เกิดความอุตสาหะขึ้นว่า "เราจักเป็นผู้มีส่วนแห่งรสของปวิเวกสุขได้ด้วยข้อปฏิบัตินี้แน่" ลืมตาขึ้นดูด้วยอาการสม่ำเสมอ ถือเอานิมิตอยู่เจริญเถิด

ก็เมื่อลืมตามากเกินไป ตาจะเมื่อย และดวงกสิณก็จะปรากฏชัดเกินไป เพราะเหตุนั้น นิมิตจะไม่เกิดขึ้นแก่เธอ เมื่อหรี่ตานัก ดวงกสิณจะไม่แจ่มชัด และจิตก็จะหดหู่ แม้ด้วยวิธีอย่างนี้ นิมิตก็จะไม่เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น จึงลืมตาดูด้วยอาการที่พอดี ๆ เหมือนดูเงาหน้าที่พื้นกระจกฉะนั้น ถือเอานิมิตเจริญเถิด พระโยคีไม่พึงพิจารณาถึงสี ไม่พึงใส่ใจถึงลักษณะ แต่ไม่พึงปล่อยวางสีเสีย พึงทำให้มีสีเสมอกับที่อาศัย ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรมแล้วมนสิการด้วยอำนาจสีที่มีมากเถิด บรรดาชื่อดินเช่น ปฐวี มหี เมทินี ภูมิ วสุธา วสุนธรา เป็นต้น ตนต้องการชื่อใด ชื่อใดเป็นชื่อที่เหมาะแก่สัญญาของตน พระโยคีพึงว่าชื่อนั้นเถิด อีกประการหนึ่ง ชื่อคือปฐวีนี้เท่านั้นปรากฏชัด เพราะเหตุนั้น จึงควรเจริญว่า ปฐวี ปฐวี ด้วยอำนาจชื่อที่ปรากฏชัดเท่านั้นเถิด เธอพึงลืมตาดูครั้งหนึ่ง หลับตานึกดูครั้งหนึ่ง อุคคหนิมิตยังไม่เกิดขึ้นเพียงใด พึงเจริญไปเพียงนั้น โดยนัยนี้เหมือนกัน ตั้ง ๑๐๐ ครั้งบ้าง ๑,๐๐๐ ครั้งบ้าง ยิ่งไปกว่านั้นบ้าง

[๕๗] เมื่อเธอเจริญอยู่อย่างนี้ หลับตานึกดูเมื่อใด นิมิตก็มาสู่คลอง เหมือนในเวลาลืมตา เมื่อนั้นอุคคหนิมิตชื่อว่าเกิดแล้ว ตั้งแต่เวลาที่อุคคหนิมิตนั้นเกิดแล้ว เธอไม่พึงนั่งในที่นั้น พึงเข้าไปยังที่อยู่ของตนแล้วนั่งอยู่ในที่นั้นเจริญเถิด แต่เพื่อ

---

[๑] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๒/๔๑๗/๕๒๖, วิ.จู. (ไทย) ๖/๖๕/๑๓๒, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๖, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๗๖/๑๓๔-๑๓๕

หลีกเลี่ยงความชักช้าเพราะการล้างเท้า เธอจำต้องปรารถนารองเท้าชั้นเดียว และไม้เท้า ลำดับนั้น ถ้าสมาธิอย่างอ่อนเสื่อมไปด้วยเหตุที่ไม่เป็นสัปปายะบางอย่างนั่นเอง เธอจะพึงสวมรองเท้าถือไม้เท้ากลับไปที่นั้นแล้ว ถือเอานิมิตกลับมานั่งอย่างสบายแล้วเจริญเถิด เธอพึงน้อมนึกนิมิตบ่อยๆ พึงทำกัมมัฏฐานให้เป็นอันความตรึกจรดแล้ว วิตกจรดรอบแล้วเถิด เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมชะงักงัน กิเลสทั้งหลายย่อมสงบนิ่ง จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ

อุคคหนิมิตเบื้องต้น และปฏิภาคนิมิตนี้ในข้อนั้น มีความแปลกกันดังต่อไปนี้ ในอุคคหนิมิตยังมีโทษแห่งกสิณปรากฏอยู่ ปฏิภาคนิมิตจะปรากฏเหมือนทำลายอุคคหนิมิต ออกมาเป็นนิมิตที่บริสุทธิ์ดีกว่าอุคคหนิมิตนั้นตั้ง ๑๐๐ เท่า ๑,๐๐๐ เท่า เหมือนแผ่นกระจกเงาที่ชักออกจากถุง เหมือนภาชนะสังข์ที่ขัดดีแล้ว เหมือนดวงจันทร์ที่ออกมาจากระหว่างเมฆ (และ) เหมือนนกตะกรุมที่หน้าเมฆ ฉะนั้น ก็ปฏิภาคนิมิตนั้นแล ไม่มีสี ไม่มีสัณฐาน เพราะถ้าปฏิภาคนิมิตนั้นจะพึงเป็นอย่างนี้ ก็จะพึงเป็นสภาวะที่พึงรู้ได้ด้วยจักษุ หยาบ ควรลูบคลำได้ จัดเข้าในไตรลักษณ์ แต่ปฏิภาคนิมิตนี้หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ เพราะมันเป็นเพียงอาการปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิอย่างเดียวเกิดแต่สัญญาฉะนี้แล

[๕๘] ก็แลตั้งแต่เวลาที่ปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดแล้ว นิวรณ์ทั้งหลายเป็นอันชะงักงันไปเลยทีเดียว กิเลสทั้งหลายก็สงบนิ่งอยู่เท่านั้น จิตก็ตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิทีเดียว

ความจริง สมาธิมี ๒ ประการ คือ (๑) อุปจารสมาธิ (๒) อัปปนาสมาธิ จิตเป็นสมาธิได้ด้วยอาการ ๒ ประการ คือ (๑) เป็นสมาธิในอุปจารภูมิ (๒) เป็นสมาธิในปฏิลาภภูมิ บรรดาอาการ ๒ ประการนั้น ในอุปจารภูมิ จิตเป็นสมาธิเพราะละนิวรณ์ได้ ในปฏิลาภภูมิ จิตเป็นสมาธิได้เพราะองค์ฌานปรากฏ

ส่วนสมาธิทั้ง ๒ มีเหตุที่ต่างกันดังนี้ ในอุปจารสมาธิ องค์ทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง เพราะองค์ทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง เมื่ออุปจารสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตย่อมทำ

นิมิตให้เป็นอารมณ์พักหนึ่ง หยั่งลงสู่ภวังค์พักหนึ่ง เปรียบเหมือนเด็กอ่อนที่เขาพยุงขึ้นยืน แล้วล้มลงที่พื้นบ่อยๆ ฉะนั้น ส่วนในอัปปนาสมาธิ องค์ทั้งหลายเกิดกำลังแล้ว เพราะองค์เหล่านั้นเกิดกำลังแล้ว เมื่ออัปปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตตัดกระแสภวังค์ครั้งเดียวแล้วตั้งอยู่ คือย่อมเป็นไปด้วยอำนาจลำดับแห่งกุศลชวนะเท่านั้นตลอดทั้งคืนทั้งวัน เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลังลุกขึ้นจากที่นั่งแล้วยืนอยู่ได้ทั้งวัน ฉะนั้น ดังนี้แล

ในสมาธิ ๒ ประการนั้น ชื่อว่าการทำปฏิภาคนิมิตที่เกิดพร้อมกับอุปจารสมาธินี้ให้เกิดขึ้น เป็นการทำได้ยากอย่างยิ่ง เพราะเหตุนั้น ถ้าพระโยคาวจรอาจจะขยายนิมิตนั้นแล้วบรรลุอัปปนาโดยบัลลังก์นั้นเหมือนกันได้ ก็จะเป็นการดี ถ้าไม่อาจลำดับนั้น เธอพึงเป็นผู้ไม่ประมาทรักษานิมิตนั้นไว้ เหมือนมารดารักษาครรภ์พระเจ้าจักรพรรดิ ฉะนั้น

ก็เมื่อรักษานิมิตได้อย่างนี้
ความเสื่อมแห่งอุปจารฌานที่ได้แล้วย่อมไม่มี
เมื่อการรักษาไม่มี
ฌานที่ได้แล้วๆ ก็ย่อมเสื่อมไป

สัปปายะ ๗ ประการ

[๕๙] ในนิมิตนั้น มีวิธีรักษาดังต่อไปนี้

พระโยคีพึงเว้นสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ ๗ ประการนี้ คือ
อาวาส โคจรคาม การพูดคุย
บุคคล โภชนะ ฤดู อิริยาบถ

พึงเสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ ๗ ประการเถิด
ก็เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ สำหรับบางท่านก็จะมีอัปปนาได้
โดยกาลไม่นานนัก

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะเหล่านั้น ดังต่อไปนี้ เมื่อพระโยคาวจรอยู่ในอาวาสใด นิมิตที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้น หรือนิมิตที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมหายไป สติที่ไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น และจิตที่ยังไม่เป็นสมาธิก็ไม่เป็นสมาธิ อาวาสนี้ชื่อว่าไม่เป็นสัปปายะ ในอาวาสใด นิมิตย่อมเกิดขึ้นและมั่นคง สติตั้งมั่น จิตเป็นสมาธิ เหมือนพระปธานิยติสสเถระผู้อยู่ประจำ ณ นาคบรรพต ฉะนั้น อาวาสนี้ชื่อว่าเป็นสัปปายะ เพราะเหตุนั้น ในวัดใดมีอาวาสหลายแห่ง โยคีพึงอยู่ในอาวาสนั้นแห่งละ ๓ วัน แล้วจึงอยู่ในที่อยู่ที่จิตของเธอจะมีอารมณ์แน่วแน่เถิด จริงอยู่ เพราะมีอาวาสเป็นสัปปายะ ภิกษุ ๕๐๐ รูปผู้อยู่ในถ้ำจูฬนาค เรียนเอากัมมัฏฐานที่ถ้ำนั้นนั่นเอง ได้บรรลุอรหัตตผล ส่วนพระอริยบุคคลเบื้องต่ำเช่นพระโสดาบันเป็นต้น และท่านที่ได้บรรลุอริยภูมิในที่อื่นแล้วได้บรรลุอรหัตตผลที่ถ้ำจูฬนาคนั้นไม่มีการนับ แม้แต่ในอาวาสอื่นๆ เช่นจิตตลบรรพตวิหารเป็นต้นก็อย่างนั้น

ส่วน**โคจรคาม (โคจรคาโม)** บัณฑิตพึงทราบดังนี้ โคจรคามใดมีอยู่ในที่ไม่ห่างไกลจากเสนาสนะนัก คือในช่วงระยะประมาณโกสะครึ่งทางทิศเหนือหรือทิศใต้ เป็นที่มีภิกษาหาได้ง่ายและสมบูรณ์ โคจรคามนั้นชื่อว่าเป็นสัปปายะ ที่ตรงกันข้ามชื่อว่าไม่เป็นสัปปายะ

ที่ชื่อว่า**การพูดคุย (ภสฺสํ)** ได้แก่ การพูดคุยที่นับเนื่องในดิรัจฉานกถา ๓๒ ประการ จัดเป็นอสัปปายะ เพราะว่า การพูดคุยนั้นเป็นไปเพื่อความอันตรธานแห่งนิมิตของเธอ การพูดคุยที่อิงอาศัยกถาวัตถุ ๑๐ ประการ จึงเป็นสัปปายะ แม้แต่การพูดคุยที่อิงอาศัยกถาวัตถุ ๑๐ ประการนั้น ก็ต้องพูดแต่พอประมาณเถิด

แม้บุคคล (ปุคฺคโลปิ) ก็เป็นผู้ไม่พูดดิรัจฉานกถา เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เพราะอาศัยบุคคลใด จิตที่ยังไม่เป็นสมาธิย่อมเป็นสมาธิบ้าง จิตที่เป็นสมาธิแล้วกลับมั่นคงยิ่งขึ้นบ้าง บุคคลเห็นปานนี้ชื่อว่าเป็นสัปปายะ ส่วนบุคคลผู้มากไปด้วยการประคบประหงมกาย **(**มุ่งแต่ทะนุถนอมบำรุงบำเรอกาย**)** มักพูดแต่ดิรัจฉาน

กถา ไม่เป็นสัปปายะ เพราะว่า บุคคลนั้นย่อมทำเธอให้เศร้าหมองลงไปเท่านั้น เหมือนน้ำโคลนทำน้ำใสให้ขุ่น ฉะนั้น และเพราะอาศัยบุคคลเช่นนั้น แม้สมาบัติก็ย่อมเสื่อมหายได้ เหมือนสมาบัติของภิกษุหนุ่ม ผู้อยู่ที่โกฏิบรรพต ฉะนั้น จะกล่าวอะไรถึงนิมิตเล่า

ส่วน**โภชนะ (โภชนํ)** บางท่านชอบรสหวาน บางท่านชอบรสเปรี้ยว แม้ฤดูบางท่านก็ชอบฤดูหนาว บางท่านชอบฤดูร้อน เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรฉันโภชนะหรือเสพฤดูใด จึงมีความผาสุก หรือจิตที่ไม่เป็นสมาธิย่อมเป็นสมาธิ หรือที่เป็นสมาธิแล้วกลับมั่นคงยิ่งขึ้น โภชนะและฤดูนั้น จัดเป็นสัปปายะ ส่วนฤดูนอกนี้ไม่จัดเป็นสัปปายะ

ใน**อิริยาบถทั้งหลายเล่า (อิริยาปเถสุปิ)** บางท่านชอบเดินจงกรม บางท่านก็ชอบนอน ยืน หรือนั่ง อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนั้น เพราะได้พิจารณาดูอิริยาบถนั้นถึง ๓ วันเหมือนอาวาส ในอิริยาบถใด จิตที่ยังไม่เป็นสมาธิกลับเป็นสมาธิก็ดี ที่เป็นสมาธิแล้วกลับมั่นคงยิ่งขึ้น อิริยาบถนั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสัปปายะ อิริยาบถนอกนี้ พึงทราบว่าไม่เป็นสัปปายะ

ดังนั้น พระโยคาวจรจึงควรเว้นสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ ๗ ประการนี้เสีย เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะเถิด จริงอยู่ เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ โดยกาลไม่นานนัก บางท่านผู้มากไปด้วยการเสพนิมิต ก็จะมีอัปปนาสมาธิ

อัปปนาโกศล ๑๐ ประการ

[๖๐] ก็เมื่อพระโยคาวจรรูปใดปฏิบัติอยู่แม้อย่างนี้ ก็ไม่มีอัปปนา พระโยคาวจรรูปนั้นต้องเตรียมอัปปนาโกศล ๑๐ ประการให้พร้อมไว้ ในการเตรียมอัปปนาโกศล ๑๐ ประการ ให้พร้อมนั้น มีนัยดังต่อไปนี้ พระโยคาวจรจำต้องปรารถนาอัปปนาโกศลโดยอาการ ๑๐ ประการ คือ

๑. โดยทำวัตถุให้สะอาด
๒. โดยการปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน
๓. โดยฉลาดในนิมิต
๔. ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง
๕. ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
๖. ทำจิตให้ร่าเริง ในสมัยที่ควรร่าเริง
๗. เพ่งดูจิตในสมัยที่ควรเพ่ง
๘. โดยหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ
๙. โดยคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ
๑๐. โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

[๖๑] ในอาการ ๑๐ ประการนั้น การทำวัตถุทั้งภายในและภายนอกให้สะอาด ชื่อว่า**การทำวัตถุให้สะอาด (วตฺถุวิสทกิริยา นาม)** จริงอยู่ เมื่อใด พระโยคาวจรนั้นมีผม เล็บ และขนยาว หรือมีร่างกาย มีเหงื่อและไคลจับ เมื่อนั้น วัตถุภายในชื่อว่าไม่สะอาดไม่บริสุทธิ์ แต่เมื่อใด พระโยคาวจรนั้นมีจีวรเก่า สกปรก เหม็นสาบ หรือมีเสนาสนะรก เมื่อนั้น วัตถุภายนอก ชื่อว่าไม่สะอาด ไม่บริสุทธิ์ เมื่อวัตถุทั้งภายในและภายนอกไม่สะอาด แม้ญาณในจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้น ก็ไม่บริสุทธิ์ไปด้วย เหมือนแสงแห่งเปลวประทีบที่อาศัยตัวตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่ไม่สะอาดเกิดขึ้นก็ไม่สว่าง ฉะนั้น เมื่อเธอพิจารณาสังขารด้วยญาณที่ไม่บริสุทธิ์ แม้สังขารก็ไม่ปรากฏแจ่มชัด เมื่อหมั่นประกอบกัมมัฏฐาน แม้กัมมัฏฐานก็ไม่ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ แต่เมื่อวัตถุทั้งภายในและภายนอกสะอาด แม้ญาณในจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้น ก็ย่อมสะอาดบริสุทธิ์ไปด้วย เหมือนแสงสว่างแห่งเปลวประทีปที่อาศัยตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่สะอาดเกิดขึ้น ก็ผ่องใสสว่างไปด้วย ฉะนั้น และเมื่อเธอพิจารณาสังขารด้วยญาณที่บริสุทธิ์ แม้สังขารก็จะปรากฏชัดเจนขึ้น เมื่อหมั่นประกอบกัมมัฏฐาน แม้กัมมัฏฐานก็ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ **(๑)**

[๖๒] การทำอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นให้เสมอกัน ชื่อว่า**การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน (อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนํ นาม)** ก็ถ้าสัทธินทรีย์ของพระโยคาวจรนั้นแก่กล้า แต่อินทรีย์นอกนี้อ่อน ลำดับนั้น วิริยินทรีย์ก็ไม่อาจทำกิจคือการประคองได้ สตินทรีย์ก็ไม่อาจทำกิจคืออารมณ์ให้ปรากฏได้ สมาธินทรีย์ก็ไม่อาจทำหน้าที่คือความไม่ฟุ้งซ่านได้ ปัญญินทรีย์ก็ไม่อาจทำหน้าที่คือการเห็นได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงลดสัทธินทรีย์นั้นลง โดยการพิจารณาสภาวธรรม หรือโดยมิได้ทำไว้ในใจอย่างที่เมื่อใฝ่ใจอยู่ สัทธินทรีย์จะเกิดแก่กล้าขึ้นได้ ฉะนั้น ก็ในข้อนี้ มีเรื่องพระวักกลิเถระเป็นตัวอย่าง ก็ถ้าวิริยินทรีย์แก่กล้า ลำดับนั้น สัทธินทรีย์ก็ไม่อาจทำกิจคือการน้อมใจเชื่อได้ อินทรีย์นอกนี้ก็ไม่อาจทำหน้าที่อันต่างด้วยกิจนอกนี้ได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงลดวิริยินทรีย์นั้นลงเสีย ด้วยการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นเถิด แม้ในข้อนั้น ก็ควรแสดงเรื่องพระโสณเถระ แม้ในอินทรีย์ที่เหลือก็อย่างนั้น เมื่อมีอินทรีย์อย่างหนึ่งแก่กล้า บัณฑิตพึงทราบว่าอินทรีย์นอกนี้ก็ไม่สามารถในกิจของตนได้ แต่ว่าโดยพิเศษ ในอินทรีย์ ๕ ประการนี้ บัณฑิตย่อมสรรเสริญความเสมอกันแห่งสัทธินทรีย์กับปัญญินทรีย์ และแห่งสมาธินทรีย์กับวิริยินทรีย์ จริงอยู่ คนมีศรัทธาแก่กล้าแต่มีปัญญาอ่อน ย่อมเป็นคนเลื่อมใสอย่างโง่งมงาย เลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ได้เรื่อง คนมีปัญญาแก่กล้าแต่มีศรัทธาอ่อน ย่อมตกไปข้างฝ่ายหลอกลวง (ข้างฝ่ายอวดดี) เป็นคนแก้ไขไม่ได้ เหมือนโรคกำเริบขึ้นเพราะยา เพราะอินทรีย์ทั้ง ๒ ประการเสมอกัน คนจึงเลื่อมใสในสิ่งที่เป็นเรื่องเท่านั้น แต่โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ย่อมครอบงำคนมีสมาธิแก่กล้าแต่มีวิริยะอ่อน เพราะสมาธิเป็นฝ่ายแห่งโกสัชชะ อุทธัจจะก็ครอบงำคนมีวิริยะกล้าแต่มีสมาธิอ่อน เพราะวิริยะเป็นฝ่ายแห่งอุทธัจจะ แต่สมาธิที่ประกอบกับวิริยะจะตกไปในโกสัชชะไม่ได้ วิริยะที่ประกอบกับสมาธิ จะตกไปในอุทธัจจะไม่ได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงควรทำอินทรีย์ทั้ง ๒ ประการนั้นให้เท่าๆ กันเถิด ก็เพราะอินทรีย์ทั้ง ๒ ประการเสมอกัน อัปปนาจึงมีได้ อีกอย่างหนึ่ง สำหรับท่านผู้เจริญสมาธิกัมมัฏฐาน (สมถกัมมัฏฐาน) จะมีศรัทธาแม้ที่มีกำลังก็ควร พระโยคาวจรเชื่ออยู่ ปักใจเชื่ออยู่อย่างนี้จักบรรลุอัปปนาได้ ก็บรรดาสมาธิและปัญญา สำหรับผู้

เจริญสมาธิกัมมัฏฐาน จะมีเอกัคคตาที่แก่กล้าก็ควร ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็จะบรรลุอัปปนาได้ สำหรับผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จะมีปัญญาที่มีกำลังก็ควร ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอจะได้บรรลุการแทงตลอดลักษณะได้ แต่ทั้งนี้ เพราะสมาธิกับปัญญาทั้ง ๒ ประการเสมอกัน อัปปนาจึงมีได้โดยแท้ ส่วนสติที่มีกำลังย่อมควรในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ และในธรรมทั้งปวง เพราะสติย่อมรักษจิตไว้จากการตกไปในอุทธัจจะด้วยอำนาจศรัทธา วิริยะ และปัญญาซึ่งสังกัดอยู่ในฝ่ายแห่งอุทธัจจะ และจากการตกไปในโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ด้วยสมาธิซึ่งสังกัดอยู่ในฝ่ายโกสัชชะ เพราะเหตุนั้น สตินั้นจึงจำต้องปรารถนาในที่ทุกสถาน ในกาลทุกเมื่อ และในธรรมทั้งปวง เหมือนเกลือป่นจำต้องปรารถนาในกับข้าวทุกชนิด และเหมือนอำมาตย์ผู้ชำนาญในการงานทุกอย่าง จำต้องปรารถนาในราชการทั้งปวง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า "ก็แลสติพระผู้มีพระภาคตรัสว่า จำต้องปรารถนาในที่ทุกสถาน ในกาลทุกเมื่อ และในธรรมทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะจิตมีสติเป็นที่อาศัย และสติก็มีการเฝ้ารักษาเป็นผลปรากฏ เว้นจากสติเสีย การประคองและข่มจิตย่อมมีไม่ได้" (๒)

[๖๓] ความฉลาดในการทำนิมิตแห่งความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่มีปฐวีกสิณเป็นต้น ที่ยังมิได้ทำก็ดี ความฉลาดในการเจริญนิมิตที่ทำแล้วก็ดี ความฉลาดในการรักษานิมิตที่ได้แล้วด้วยภาวนาก็ดี ชื่อว่า**ความฉลาดในนิมิต (นิมิตฺตโกสลฺลํ นาม)** ในเรื่องอัปปนาโกศลนี้ ท่านประสงค์เอาความฉลาดในการรักษานั้น (๓)

[๖๔] ถามว่า **ก็พระโยคาวจรย่อมประคองจิตในสมัยที่ควรประคองอย่างไร (กถญฺจ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคเหตพฺพํ ตสฺมึ สมเย ปคฺคณฺหาติ)**

ตอบว่า เมื่อใด พระโยคาวจรนั้นมีจิตหดหู่เพราะเหตุมีความเพียรย่อหย่อนจนเกินไป เมื่อนั้น พระโยคาวจรอย่าเจริญโพชฌงค์ ๓ ประการมีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น แล้วเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษต้องการจะให้ไฟน้อยนิดลุกโพลง จึงใส่หญ้าสด โคมัยสด ไม้สด พรมน้ำและโปรยฝุ่นลงในไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย เขาสามารถจะให้ไฟน้อยนิดลุกโพลงได้หรือ แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "ไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า" ตรัสต่อไปว่า "ภิกษุทั้งหลาย อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น สมัยใดจิตหดหู่ สมัยนั้น ไม่เป็นเวลาเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ไม่เป็นเวลาเพื่อจะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ไม่เป็นเวลาเพื่อจะเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะจิตหดหู่ จิตที่หดหู่นั้นยากที่จะฟื้นขึ้นด้วยธรรมเหล่านี้ ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดจิตหดหู่ สมัยนั้น เป็นเวลาสมควรเพื่อจะเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาสมควรเพื่อจะเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาสมควรเพื่อจะเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะจิตหดหู่ จิตที่หดหู่นั้นง่ายที่จะฟื้นขึ้นด้วยธรรมเหล่านี้ ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษต้องการจะให้ไฟน้อยนิดลุกโพลง จึงใส่หญ้าแห้ง โคมัยแห้ง ไม้แห้ง เป่าลม และไม่โปรยฝุ่นลงในไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือหนอ ที่จะก่อไฟน้อยนิดให้ลุกโชนขึ้นได้" ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า"[๑]

ก็ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบการเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นด้วยอำนาจอาหาร (ปัจจัย) ของตน ๆ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นกุศลและอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ เลวและประณีต เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ มนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี้เป็นอาหารที่ทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่[๒]

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๒-๑๗๓

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๓

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ความริเริ่ม ความพากเพียร ความบากบั่นมีอยู่ มนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี้เป็นอาหารที่ทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่"[๑]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ มนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี้เป็นอาหารที่ทำปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่"[๑]

ในพระบาลีนั้น มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจการแทงตลอดสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะ ชื่อว่ามนสิการโดยแยบคายในสภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นต้น มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจการทำความริเริ่มเป็นต้นให้เกิดขึ้น ชื่อว่ามนสิการโดยอุบายอันแยบคายในสภาวธรรมทั้งหลายมีความริเริ่มเป็นต้น ในสภาวธรรมเหล่านั้น ความเพียรเริ่มแรก เรียกว่า**ความริเริ่ม (อารมฺภธาตุ)** ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่าความริเริ่มนั้น เพราะออกไปจากโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) เสียได้ เรียกว่า**ความพากเพียร (นิกฺกมธาตุ)** ความเพียรที่มีกำลังยิ่งขึ้นไปแม้กว่า พากเพียรนั้น เพราะก้าวล่วงไปสู่ฐานะยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่า**ความบากบั่น (ปรกฺกมธาตุ)** ส่วนคำนี้ว่า **ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ (ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา ธมฺมา)** ก็เป็นชื่อของปีตินั่นเอง ความใฝ่ใจที่ทำปีติแม้นั้นให้เกิดขึ้นนั่นแหละ ชื่อว่ามนสิการโดยอุบายอันแยบคาย

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม (คือสภาวธรรม) ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ ความเป็นผู้สอบถาม การทำวัตถุให้สะอาด การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน การหลีกเว้นบุคคลผู้ทรามปัญญา การคบบุคคลผู้มีปัญญา การ

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๔

พิจารณาสภาวธรรมมีขันธ์ อายตนะ และธาตุเป็นต้น ที่จะต้องประพฤติด้วยญาณอันลึกซึ้ง ความเป็นผู้น้อมจิตไปในปัญญานั้น

ธรรม ๑๑ ประการย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ (๑) ความพิจารณาภัยในอบายเป็นต้น (๒) ความเป็นผู้เห็นอานิสงส์แห่งการบรรลุคุณวิเศษที่เป็นโลกิยและโลกุตตระที่เนื่องด้วยความเพียร (๓) การพิจารณาเห็นวิถีทางดำเนินไปอย่างนี้ว่า "ทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระมหาสาวกดำเนินไปแล้วเราต้องดำเนินไปตาม แต่ทางนั้นบุคคลผู้เกียจคร้านไม่อาจดำเนินไปได้" (๔) ความยำเกรงต่อบิณฑบาตโดยการทำให้มีผลมากแก่พวกทายก (๕) การพิจารณาเห็นความเป็นผู้ใหญ่ของพระศาสดา โดยนัยอย่างนี้ว่า "พระศาสดาของเรามีปกติตรัสสรรเสริญการปรารภความเพียร พระองค์มีคำสั่งสอนที่ใคร ๆ จะไม่พึงล่วงละเมิดได้ ทรงมีอุปการะมากแก่พวกเรา และเมื่อพวกเราบูชาด้วยปฏิบัติบูชา จึงเป็นอันบูชาแต่หาใช่โดยประการนอกนี้ไม่" (๖) การพิจารณาเห็นมรดกเป็นกองใหญ่ โดยนัยอย่างนี้ว่า "มรดกกองใหญ่กล่าวคือพระสัทธรรม เราพึงถือเอา แต่มรดกกองใหญ่นั้นคนเกียจคร้านไม่อาจถือเอาได้" (๗) การบรรเทาถีนมิทธะด้วยวิธีมีการใฝ่ใจในอาโลกสัญญา การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ และการอยู่ในที่กลางแจ้งเป็นต้น (๘) การเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน (๙) การคบบุคคลผู้ปรารภความเพียร (๑๐) การพิจารณาเห็นอานุภาพแห่งความเพียรที่ตั้งไว้ชอบ (๑๑) ความเป็นผู้น้อมจิตไปในวิริยสัมโภชฌงค์นั้น

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ คือ (๑) ระลึกถึงพระพุทธเจ้า (๒) ระลึกถึงพระธรรม (๓) ระลึกถึงพระสงฆ์ (๔) ระลึกถึงศีลที่ตนรักษา (๕) ระลึกถึงการบริจาค (๖) ระลึกถึงเทวดา (๗) ระลึกถึงธรรมเป็นที่เข้าไปสงบระงับ (๘) การหลีกเว้นบุคคลเศร้าหมอง (๙) การคบบุคคลผู้น่ารัก (๑๐) การพิจารณาพระสูตรซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส (๑๑) ความเป็นผู้น้อมจิตไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น

พระโยคาวจรเมื่อให้ธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นด้วยอาการเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่าย่อมเจริญสัมโพชฌงค์มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น พระโยคาวจรย่อมประคองจิตในสมัยที่ควรประคองอย่างนี้ (๔)

[๖๕] ถามว่า **พระโยคาวจรย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่มอย่างไร (กถํ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ)**

ตอบว่า เมื่อใด พระโยคาวจรนั้นมีจิตฟุ้งซ่าน เพราะเหตุมีความเป็นผู้ปรารภความเพียรจัดเป็นต้น เมื่อนั้น เธออย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีธัมม-วิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่เจริญสัมโพชฌงค์ ๔ ประการมีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการจะดับไฟกองใหญ่ เขาจะพึงใส่หญ้าแห้งๆ เข้าไป ฯลฯ ไม่เอาฝุ่นโปรยลงไป ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือหนอที่จะดับไฟกองใหญ่ได้ แม้ฉันใด “ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “ข้อนี้หามิได้เลย พระเจ้าข้า” ตรัสต่อไปว่า “ฉันนั้นเหมือนกันเลยทีเดียว ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดจิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น ไม่ใช่เวลาที่จะเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่เวลาที่จะเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่เวลาที่จะเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าจิตฟุ้งซ่าน จิตฟุ้งซ่านนั้นยากที่จะให้สงบลงได้ด้วยธรรมเหล่านี้ ภิกษุทั้งหลาย ก็สมัยใดแล จิตยังฟุ้งซ่านอยู่ สมัยนั้น เป็นเวลาควรที่จะเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาควรที่จะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาควรที่จะเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า จิตยังฟุ้งซ่าน จิตที่ฟุ้งซ่านนั้นง่ายที่จะให้สงบลงด้วยธรรมเหล่านี้ ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้จะดับไฟกองใหญ่ เขาจึงใส่หญ้าสด ฯลฯ และโปรยฝุ่นลงไปที่กองไฟใหญ่นั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือหนอที่จะดับไฟกองใหญ่ได้” ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “ได้ พระพุทธเจ้าข้า”[๑]

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๓

แม้ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบการเจริญสัมโพชฌงค์มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นด้วยอำนาจอาหารของตนๆ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ความสงบกาย ความสงบจิตมีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี้เป็นอาหารย่อมเป็นไปเพื่อที่ทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นหรือทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่"[๑]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต **(สมาธินิมิต)** อัพยัคคนิมิต **(นิมิตที่ปราศจากความซัดส่าย)** มีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายในนิมิตเหล่านั้นให้มาก นี้เป็นอาหารย่อมเป็นไปเพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นหรือทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่[๑]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำมนสิการโดยอุบายแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี้เป็นอาหารย่อมเป็นไปเพื่อทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นหรือทำอุบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่"[๑]

มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจการกำหนดอาการที่เคยเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งสภาวธรรมทั้ง ๓ มีปัสสัทธิเป็นต้นของพระโยคาวจรนั้น แล้วทำสภาวธรรมทั้ง ๓ นั้นให้เกิดขึ้นนั่นแหละ ชื่อว่าโยนิโสมนสิการในบททั้ง ๓ ในพระบาลีนั้น ส่วนคำนี้ว่า **สมถนิมิต (สมถนิมิตฺตํ)** ก็เป็นชื่อของสมถะนั่นเอง และคำว่า **อัพยัคคนิมิต (อพฺยคฺคนิมิตฺตํ)** ก็เป็นชื่อของสมถะนั้นเหมือนกัน เพราะมีความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ (๑) การฉันโภชนะที่ประณีต (๒) การเสพฤดูที่สบาย (๓) การใช้

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๔

อิริยาบถที่สะดวก (๔) ความเป็นผู้มีความเพียรปานกลาง (๕) ความงดเว้นจากบุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย (๖) การคบหาบุคคลผู้มีกายสงบ (๗) ความเป็นผู้น้อมจิตไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ (๑) การทำเครื่องใช้สอยให้สะดวก (๒) ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต (๓) การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน (๔) ความข่มจิตในสมัย (๕) ความประคองจิตในสมัย (๖) ความปลอบจิตที่ปราศจากความแช่มชื่นให้ร่าเริงด้วยอำนาจศรัทธาและความสังเวช (๗) ความเพ่งเฉยต่อจิตที่เป็นไปโดยชอบแล้ว (๘) ความงดเว้นบุคคลผู้มีใจไม่เป็นสมาธิ (๙) ความคบหาบุคคลผู้มีใจเป็นสมาธิ (๑๐) การพิจารณาฌานวิโมกข์ (๑๑) ความเป็นผู้มีจิตน้อมไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น

ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ (๑) การวางตนเป็นกลางในสัตว์ (๒) การวางตนเป็นกลางในสังขาร (๓) การงดเว้นบุคคลผู้ถือสัตว์และสังขารว่าเป็นของตน (๔) การคบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขารว่าเป็นของตน (๕) ความน้อมจิตไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น

พระโยคาวจรเมื่อทำธรรมเหล่านี้ให้เกิดขึ้นด้วยอาการเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่าย่อมเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น ย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่มอย่างนี้ (๕)

[๖๖] ถามว่า **พระโยคาวจรย่อมปลอบจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริงอย่างไร (กถํ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํสิตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํสิตพฺพํ)**

ตอบว่า เมื่อใด พระโยคาวจรนั้นมีจิตปราศจากความแช่มชื่น เพราะมีความขวนขวายทางปัญญาน้อยไป หรือเพราะไม่ได้บรรลุสุขอันเกิดแต่ความสงบ เมื่อนั้นพระโยคาวจรย่อมทำจิตให้สังเวชด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ ๘ ประการ

ที่ชื่อว่า**สังเวควัตถุ ๘ ประการ** คือ ชาติ ๑ ชรา ๑ พยาธิ ๑ มรณะ ๑ ทุกข์ในอบายเป็นที่ห้า ๑ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอดีต ๑ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอนาคต ๑ ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน ๑ และทำความผ่องใสให้เกิดแก่จิตนั้น

ด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ พระโยคาวจรปลอบจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ด้วยประการฉะนี้ (๖)

ถามว่า **พระโยคาวจรย่อมเพ่งเฉยจิต ในสมัยที่ควรเพ่งเฉย อย่างไร (กถํ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขิตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ)**

ตอบว่า เมื่อใด พระโยคาวจรนั้นปฏิบัติอยู่อย่างนั้น จิตย่อมไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ปราศจากความแช่มชื่น เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินไปถูกวิถีแห่งสมถะ เมื่อนั้น พระโยคาวจรนั้นไม่ต้องขวนขวายในการประคอง การข่ม และการปลอบจิตนั้น เปรียบเหมือนนายสารถีไม่ต้องขวนขวายในม้าตัววิ่งไปเรียบๆ ฉะนั้น พระโยคาวจรย่อมเพ่งเฉยจิต ในสมัยที่ควรเพ่งเฉยอย่างนี้ (๗)

การเว้นเสียให้ห่างไกลซึ่งบุคคลผู้ไม่เคยขึ้นสู่เนกขัมมปฏิปทา ผู้ขวนขวายในกิจมากมาย มีใจฟุ้งซ่าน ชื่อว่า**การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ (อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชนตา นาม)** (๘)

การเข้าไปหาบุคคลผู้ดำเนินตามเนกขัมมปฏิปทา ผู้ได้สมาธิตามกาลอันควร ชื่อว่า**การคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ (สมาหิตปุคฺคลเสวนตา นาม)**

ความเป็นผู้น้อมจิตไปในสมาธิ ชื่อว่า**ตทธิมุตตตา (ตทธิมุตฺตตา นาม)** หมายความว่า ความเป็นผู้หนักไปในสมาธิ น้อมไปในสมาธิ โน้มไปในสมาธิ และโอนไปในสมาธิ

พระโยคาวจรพึงเตรียมอัปปนาโกศล ๑๐ ประการนี้ให้พร้อมไว้ ด้วยประการฉะนี้

[๖๗] ก็เมื่อพระโยคาวจรเตรียมอัปปนาโกศลนี้
ให้ถึงพร้อมอยู่อย่างนี้ เมื่อได้นิมิตแล้ว อัปปนา
ย่อมเป็นไป

ก็เมื่อเธอปฏิบัติได้อย่างนี้แล้ว ถ้าอัปปนานั้น
ยังไม่เป็นไป แม้เช่นนั้น เธอไม่พึงละความเพียรเสีย
บัณฑิตพึงพยายามไปเถิด

เพราะคนละความเพียรชอบแล้ว จะพึงบรรลุ
ชื่อคุณวิเศษแม้เล็กน้อยได้ นี้มิใช่ฐานะจะมีได้

เพราะเหตุนั้น ท่านผู้รู้เมื่อคอยกำหนดอาการ
เป็นไปแห่งจิต พึงประกอบความเพียรนั่นแหละ
ให้เสมอกันกับสมาธิบ่อยๆ เถิด

พึงประคองจิตที่ถึงความหดหู่แม้หน่อยหนึ่ง
เท่านั้นเถิด พึงห้ามจิตที่ปรารภความเพียรจัดเสีย
แล้วประคองให้เป็นไปอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น

ความเป็นไปแห่งสัตว์และคนมีแมลงผึ้งเป็นต้น
ในเกสรดอกไม้ ในใบบัว ในใยแมงมุม ในเรือ
(และ) ในทะนาน ท่านพรรณาไว้ชอบแล้วฉันใด

พระโยคาวจรพึงเปลื้องจิตจากความหดหู่และ
ฟุ้งซ่านโดยประการทั้งปวง แล้วประคองจิตให้ดำเนินไป
โดยบริกรรมมุ่งหน้าต่อนิมิต ฉันนั้นเถิด

การประคองจิตให้ดำเนินไปโดยบริกรรมมุ่งหน้าต่อนิมิต

[๖๘] ใน ๒ คาถาที่ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า **เรณุมฺหิ** เป็นต้นนั้น จะแสดงเนื้อความดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า แมลงผึ้งตัวที่ไม่ฉลาดทราบว่า ดอกไม้ที่ต้นไม้โน้นบานแล้ว บินไปด้วยความเร็วจัดเลยดอกไม้นั้นไป จึงย้อนกลับมาถึงในเมื่อเกสรดอกไม้หมดไปแล้ว อีกตัวหนึ่งไม่ฉลาดบินไปด้วยความเร็วอ่อน ย่อมถึงในเมื่อละอองดอกไม้หมดไปแล้วเหมือนกัน ส่วนตัวฉลาดบินไปด้วยความเร็วสม่ำเสมอ ถึงพวงดอกไม้ได้โดยง่าย เคล้าเอาละอองดอกไม้เท่าที่ต้องการแล้ว ปรุงเป็นน้ำผึ้ง ย่อมได้ลิ้มรสหวาน ฉันใด

อนึ่ง เปรียบเหมือนลูกศิษย์ของศัลยแพทย์ กรีดมีดลงที่ใบบัวที่ลอยอยู่ในภาชนะน้ำ คนหนึ่งไม่ฉลาดจ่อศัสตราลงโดยเร็ว ย่อมตัดใบบัวเป็น ๒ ท่อน หรือให้

จมน้ำไป อีกคนหนึ่งไม่ฉลาดแม้แต่จะเอาศัสตราแตะลงก็ไม่กล้า เพราะกลัวจะขาดและจมน้ำ ส่วนคนฉลาดแสดงรอยศัสตราลงที่ใบบัวนั้น ด้วยความพยายามที่พอเหมาะ เป็นผู้มีศิลปะสำเร็จ ทำงานในตำแหน่งเช่นนั้น ย่อมได้ลาภ ฉันใด

อนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่อพระราชาตรัสว่า "ผู้ใดชักใยแมงมุมประมาณ ๔ วา มาได้ ผู้นั้นจะได้ทรัพย์ ๔,๐๐๐" บุรุษคนหนึ่งไม่ฉลาดรีบชักใยแมงมุมมาโดยเร็ว ย่อมขาดไปเสียในที่นั้นๆ นั่นเอง อีกคนหนึ่งไม่ค่อยฉลาด แม้แต่จะเอามือแตะก็ไม่กล้าเพราะกลัวจะขาด ส่วนคนฉลาดใช้ซี่ไม้เล็กๆ พันตั้งแต่ปลาย ชักมาด้วยความพยายามอันสม่ำเสมอ ย่อมได้ลาภ ฉันใด

อนึ่ง เปรียบเหมือนนายท้ายเรือผู้ไม่ฉลาดกางใบเรือเต็มอัตราในเวลามีลมแรง ย่อมทำเรือให้แล่นไปผิดประเทศ อีกคนหนึ่งไม่ฉลาดลดใบเรือลงในเวลามีลมอ่อน ย่อมจอดเรือไว้ที่ตรงนั้นนั่นเอง ส่วนคนฉลาดกางใบเรือเต็มที่ในเวลามีลมอ่อน ลดใบเรือลงครึ่งหนึ่งในเวลามีลมแรง ย่อมไปถึงที่ที่ตนปรารถนาโดยสวัสดี ฉันใด

อนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่ออาจารย์บอกแก่พวกลูกศิษย์ว่า "ผู้ใดกรอกน้ำมันเต็มทะนาน ไม่ให้ขาดได้ ผู้นั้นจะได้รับรางวัล" ลูกศิษย์คนหนึ่งไม่ฉลาดอยากได้รางวัลรีบกรอกลงให้เต็มโดยเร็วย่อมทำน้ำมันให้หก อีกคนหนึ่งไม่ฉลาดแม้แต่จะรินก็ไม่กล้าเพราะกลัวน้ำมันจะหก ส่วนคนฉลาดกรอกให้เต็มด้วยความพยายามที่สม่ำเสมอ ย่อมได้รับรางวัล ฉันใด

ภิกษุรูปหนึ่งก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ก็ทำความเพียรอย่างหนักด้วยคิดว่า "เราจักได้บรรลุอัปปนาอย่างฉับพลันแน่ๆ" จิตของเธอย่อมตกไปในอุทธัจจะ เพราะปรารภความเพียรจัด เธอจึงไม่อาจบรรลุอัปปนาได้ รูปหนึ่งเห็นโทษในการปรารภความเพียรเกินไป จึงลดความเพียรลง ด้วยคิดว่า "จะประโยชน์อะไรด้วยอัปปนาแก่เรา ณ บัดนี้" จิตของเธอจึงตกไปในโกสัชชะ เพราะมีความเพียรย่อหย่อนเกินไป แม้เธอก็ไม่อาจบรรลุอัปปนาได้ ส่วนภิกษุใดปลดเปลื้องจิตที่หดหู่แม้หน่อยหนึ่งจากความหดหู่ ที่ฟุ้งซ่านจากความฟุ้งซ่านได้แล้ว ประคองจิตให้มุ่งหน้าต่อนิมิตด้วย

ความเพียรสม่ำเสมอ ภิกษุนั้นย่อมได้บรรลุอัปปนา พระโยคาวจรควรเป็นเช่นภิกษุรูปหลังนั้นเถิด ข้าพเจ้าหมายถึงเนื้อความที่ว่ามานี้ จึงได้กล่าวคำที่เป็นคาถานี้ไว้ว่า

"ความเป็นไปแห่งสัตว์และคนมีแมลงผึ้งเป็นต้น
ในเกสรดอกไม้ ในใบบัว ในใยแมงมุม ในเรือ
(และ) ในทะนาน ท่านพรรณนาไว้ชอบแล้ว ฉันใด

พระโยคาวจรพึงเปลื้องจิตออกจากความหดหู่
และฟุ้งซ่านได้โดยประการทั้งปวง แล้วประคองจิต
ให้ดำเนินไปโดยบริกรรมมุ่งหน้าต่อนิมิต ฉันนั้นเถิด"

ว่าด้วยปฐมฌาน

[๖๙] ก็เมื่อพระโยคาวจรนั้นประคองจิตให้ดำเนินไปโดยบริกรรมมุ่งหน้าต่อนิมิตอยู่อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ มโนทวาราวัชชนจิตเข้าไปตัดภวังค์ในขณะที่จะต้องกล่าวว่า "บัดนี้ อัปปนาจักสำเร็จ" ทำปฐวีกสิณเฉพาะที่ปรากฏด้วยอำนาจการประกอบเนืองๆ ว่า "ปฐวี ปฐวี" เท่านั้น ให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้น ลำดับนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นเหมือนกัน บรรดาชวนจิตเหล่านั้น ชวนจิตดวงหนึ่งในที่สุด เป็นรูปาวจร (ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวง) ที่เหลือเป็นกามาวจร คือเป็นจิตที่มีวิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกคตาที่มีกำลังกว่าปกติจิต (ที่เป็นกามาวจร) ซึ่งท่านเรียกว่า**บริกรรมจิต** เพราะเป็นตัวเริ่มปรุงแต่งอัปปนาบ้าง ว่า**อุปจารจิต** เพราะเป็นจิตใกล้ต่ออัปปนา หรือเที่ยวไปใกล้อัปปนา เหมือนประเทศที่ใกล้หมู่บ้านเป็นต้น ท่านก็เรียกว่า "อุปจารบ้าน อุปจารเมือง" ฉะนั้นบ้าง ว่า**อนุโลมจิต** เพราะอนุโลมแก่บริกรรมในเบื้องต้นแต่นี้ และแก่อัปปนาในเบื้องบนบ้าง ก็บรรดาจิตที่ได้ชื่อว่าปริกรรม อุปจาระ และอนุโลมเหล่านี้ จิตดวงที่ ๓ หรือที่ ๔ ดวงสุดท้ายทั้งหมด ท่านเรียกว่าโคตรภูบ้าง เพราะครอบงำโคตรฝ่ายกามาวจร และทำมหัคคตโคตรให้เจริญ แต่ว่าโดยการถือเอาชวนจิตที่ท่านมิได้ถือเอาในชวนจิตเหล่านี้ จิตดวงที่ ๑ เป็นบริกรรม ดวงที่ ๒ เป็นอุปจาระ ดวงที่ ๓ เป็นอนุโลม ดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู อีกอย่างหนึ่ง

ดวงที่ ๑ เป็นอุปจาระ ดวงที่ ๒ เป็นอนุโลม ดวงที่ ๓ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอัปปนาจิต ความจริง ดวงที่ ๔ เท่านั้น หรือดวงที่ ๕ ย่อมแนบแน่น (เป็นอัปปนา) ก็ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นแลย่อมแนบแน่นได้ ด้วยอำนาจการรู้ได้เร็วและช้า ชวนจิตต่อจากนั้นย่อมตกไป ย่อมเป็นวาระแห่งภวังค์

ส่วนพระโคทัตตเถระนักอภิธรรม อ้างพระสูตรนี้ว่า "สภาวธรรมที่เป็นกุศลที่เกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยเป็นอาเสวนปัจจัย"[๑] แล้วจึงกล่าวว่า "สภาวธรรมที่เกิดหลัง ๆ จะเป็นสภาวะมีกำลังได้ก็ด้วยอาเสวนปัจจัย เพราะเหตุนั้น อัปปนาจึงมีได้ในชวนะดวงที่ ๖ บ้าง ดวงที่ ๗ บ้าง" คำของพระโคทัตตเถระนั้นถูกพระอรรถกถาจารย์กล่าวคัดค้านไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "นั่นเป็นเพียงมติส่วนตัวของพระเถระ" และกล่าวว่า "ก็อัปปนาย่อมมีได้แต่เฉพาะในชวนะดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เท่านั้น ต่อจากนั้น ชื่อว่าเป็นอันตกไป เพราะใกล้ต่อภวังค์" คำในอรรถกถานั้นนั่นเอง ใคร ๆ ก็ไม่อาจคัดค้านได้ เพราะท่านได้วิจารณ์กล่าวไว้แล้ว เหมือนอย่างว่า บุรุษวิ่งมุ่งหน้าต่อเหวชัน แม้ต้องการจะหยุดยืนก็ไม่อาจจะวางเท้าที่ริมรอบ (เหวชัน) หยุดยืนได้ ย่อมตกลงไปในเหวเท่านั้น ฉันใด จิตก็ไม่อาจแนบแน่น (เป็นอัปปนา) ในชวนะดวงที่ ๖ หรือที่ ๗ ได้ เพราะใกล้ต่อภวังค์ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า "อัปปนาจะมีได้ก็แต่เฉพาะในชวนะดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เท่านั้น"

ก็แลอัปปนานั้นเป็นไปเพียงชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น จริงอยู่ ชื่อว่าการกำหนดระยะกาลในฐานะทั้ง ๗ ไม่มี คือ ในปฐมอัปปนา ในโลกิยอภิญญา ในมรรค ๔ ในผลในลำดับมรรค ในภวังคฌานในรูปภพและอรูปภพ ในเนวสัญญานาสัญญายตนะที่เป็นปัจจัยแก่นิโรธ ในผลสมาบัติของท่านผู้ออกจากนิโรธ บรรดาฐานะเหล่านี้ ผลในลำดับมรรค หาได้มีเลย ๓ ชวนะไปไม่ เนวสัญญานาสัญญายตนะที่เป็นปัจจัยแก่นิโรธ ก็หาได้มีเลย ๒ ชวนะไปไม่ ภวังคฌานทั้งในรูปภพและอรูปภพ ก็ไม่มี

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐

ประมาณ ในฐานะที่เหลือมีจิตดวงเดียวเท่านั้น ดังนั้น อัปปนาจึงเป็นไปชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น ต่อจากนั้นก็ตกภวังค์ ลำดับนั้น อาวัชชนจิตตัดภวังค์แล้วเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การพิจารณาฌาน ต่อจากนั้นไป ก็เกิดฌานปัจจเวกขณะ ฉะนี้แล

ก็แลด้วยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่[๑] เธอเป็นอันได้ปฐมฌานมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ประการ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการแล้ว ด้วยประการฉะนี้

[๗๐] ในฌานปาฐะนั้น[๒] สองบทว่า **สงัดจากกามทั้งหลาย (วิวิจฺเจว กาเมหิ)** ความว่า สงัดแล้ว คือ เว้นแล้ว ได้แก่ หลีกไปแล้วจากกามทั้งหลาย แต่**เอว**-อักษรในคำนี้ว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** บัณฑิตพึงทราบว่า มีการกำหนดแน่นอนเป็นอรรถก็เพราะ**เอว**-อักษรนั้นมีการกำหนดแน่นอนเป็นอรรถ ฉะนั้น **เอว**-อักษรนั้นจึงแสดงว่ากามทั้งหลายแม้ที่ไม่มีอยู่ในสมัยที่เข้าถึงปฐมฌานอยู่นั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌานนั้น และแสดงถึงการบรรลุปฐมฌานนั้นก็ด้วยการสละกามเท่านั้น

ถามว่า อย่างไร

ตอบว่า ก็เมื่อทำการกำหนดตายตัวลงไปอย่างนี้ว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** คำอธิบายนี้ก็จะปรากฏชัดว่า กามเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานแน่ ซึ่งเมื่อยังมีอยู่ ฌานนี้ก็จะเป็นไปไม่ได้ เหมือนเมื่อความมืดมีอยู่ แสงประทีปก็ไม่มีฉะนั้น และการบรรลุฌานนั้นจะมีได้ก็ด้วยการสละกามเหล่านั้นเสียเท่านั้น เหมือนการไปถึงฝั่งโน้นได้ก็ด้วยการสละฝั่งนี้ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น **เอว**-อักษรนั้นจึงทำการกำหนดแน่นอนไว้

---

[๑] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๑๑/๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๖/๗๕, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๑๑/๒๒๒, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๖๐/๕๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๖

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๒๑๕-๒๒๐

ในคำว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** นั้น จะพึงมีผู้ท้วงว่า ก็เพราะเหตุไร **เอว**-อักษรนี้ท่านจึงกล่าวไว้ในบทต้นเท่านั้น มิได้กล่าวไว้ในบทหลัง บุคคลแม้ไม่สงัดแล้วจากอกุศลธรรม ก็จะพึงบรรลุฌานอยู่ได้หรือ ก็พึงตอบว่า ก็คำอวธารณะในบทต้นนี้ ท่านไม่ควรเห็นอย่างนั้นเลย ก็**เอว**-ศัพท์นี้ท่านกล่าวไว้ในบทต้น เพราะฌานเป็นเครื่องสลัดออกจากกามนั้น จริงอยู่ ฌานนี้ชื่อว่าเป็นเครื่องสลัดออกจากกามเท่านั้น เพราะก้าวล่วงกามธาตุเสียได้ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ เหมือนพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "ธรรมชาติคือเนกขัมมะนี้ เป็นเครื่องสลัดออกจากกามทั้งหลาย"[๑] ก็แม้แต่ในบทหลัง **เอว**-อักษรก็ควรนำมากล่าวไว้ เหมือนในคำนี้ว่า **ภิกษุทั้งหลาย สมณะมีในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ ก็มีในศาสนานี้ (อิเธว ภิกฺขเว สมโณ อิธ ทุติโย สมโณ)**เป็นต้น[๒] ท่านก็นำ**เอว**-อักษรมากล่าวไว้ ฉะนั้น เพราะว่า ใครๆ ไม่อาจที่จะไม่สงัดจากธรรมที่เป็นอกุศลกล่าวคือนิวรณ์แม้อื่นๆ จากกามฉันทะนี้แล้วบรรลุฌานอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงเห็น**เอว**-อักษรนี้แม้ในบททั้ง ๒ อย่างนี้ว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** ดังนี้เถิด อนึ่ง วิเวกแม้ทั้งหมดมีตทังควิเวกเป็นต้น และมีจิตตวิเวกเป็นอาทิ[๓] ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้ากับคำสาธารณะนี้ว่า **วิวิจฺจ** แม้ในบททั้ง ๒ ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในฌานกถานี้ บัณฑิตพึงเห็นวิเวกเพียง ๓ ประการ คือ (๑) กายวิเวก (๒) จิตตวิเวก (๓) วิกขัมภนวิเวก เท่านั้นเถิด

ก็บัณฑิตพึงเห็นว่า ท่านสงเคราะห์เอาวัตถุกามที่กล่าวไว้ในนิเทศโดยนัยว่า "วัตถุกาม คืออย่างไร คือรูปที่น่าพอใจ" เป็นต้น[๔] และกิเลสกามที่ท่านกล่าวไว้ในนิเทศนั้นเหมือนกัน และในวิภังค์อย่างนี้ว่า "ฉันทะชื่อว่ากาม ราคะชื่อว่ากาม ฉันทราคะชื่อว่ากาม สังกัปปะชื่อว่ากาม ราคะชื่อว่ากาม สังกัปปราคะชื่อว่ากาม เหล่านี้เรียกว่า

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๗๒/๔๒๙

[๒] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗

[๓] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๗๐/๑๙๒, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑๖๐/๒๑๖

[๔] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๑-๒

กาม”[๑] แม้ทั้งหมดเข้ากับบทนี้ว่า **กาเมหิ** ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ คำว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** มีอธิบายว่า สงัดแล้วเทียวแม้จากวัตถุกามทั้งหลายดังนี้ ก็ถูก กายวิเวกเป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยความสงัดจากวัตถุกามนั้น คำว่า **วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** มีอธิบายว่า สงัดแล้วจากกิเลสกาม หรือจากอกุศลทั้งปวง ดังนี้ ก็ได้ จิตตวิเวกเป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยความสงัดจากกิเลสกามนั้น อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า ในคำทั้ง ๒ นี้ว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** ด้วยคำที่ ๑ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศการสละกามสุข เพราะตรัสถึงความสงัดจากวัตถุกามนั่นเอง ด้วยคำที่ ๒ เป็นอันทรงประกาศการกำหนดถือเอาเนกขัมมสุข เพราะตรัสถึงความสงัดจากกิเลสกาม ก็บรรดาคำทั้ง ๒ นี้ ด้วยคำที่ ๑ เป็นอันทรงประกาศการละสังกิเลสวัตถุ เพราะตรัสถึงความสงัดจากวัตถุกามและกิเลสกามนั่นเอง ด้วยประการฉะนี้ ด้วยคำที่ ๒ เป็นอันทรงประกาศการละสังกิเลส ด้วยคำที่ ๑ เป็นอันทรงประกาศการสละเหตุแห่งความละโมบ ด้วยคำที่ ๒ เป็นอันทรงประกาศการเสียสละเหตุแห่งความเป็นคนโง่ อนึ่ง ด้วยคำที่ ๑ เป็นอันทรงประกาศความหมดจดแห่งความเพียร ด้วยคำที่ ๒ เป็นอันทรงประกาศการกล่อมเกลาอาสยะ (อัธยาศัย) บรรดากามที่ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ว่า **กาเมหิ** ในฝ่ายวัตถุกามมีนัยเท่านี้ก่อน

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม กามฉันทะหลายประเภท โดยมีชื่ออย่างนี้ว่า ฉันทะและราคะเป็นต้นนั่นเอง ท่านประสงค์เอาว่ากาม ก็กามฉันทะนั้นแม้เป็นสภาวะนับเนื่องในอกุศล ท่านกล่าวไว้แผนกหนึ่งต่างหากในวิภังค์ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน โดยนัยเป็นต้นว่า “บรรดาธรรมเหล่านั้น กามเป็นอย่างไร ฉันทะชื่อว่ากาม”[๒] อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในบทต้น เพราะเป็นกิเลสกาม กล่าวไว้ในบทที่ ๒ เพราะนับเนื่องในอกุศล แต่เพราะกามฉันทะนั้นมีหลายประเภท พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสว่า **กามโต** แต่ตรัสว่า **กาเมหิ**

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๔/๔๐๒

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๔/๔๐๒

อนึ่ง เมื่อความที่ธรรมแม้อื่นๆ เป็นอกุศลมีอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสเฉพาะนิวรณ์เท่านั้นไว้ในวิภังค์ โดยนัยเป็นต้นว่า "บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรมที่เป็นอกุศล เป็นอย่างไร คือ กามฉันทะ"[๑] โดยทรงแสดงว่านิวรณ์เป็นปฏิปักษ์คือข้าศึกแก่องค์ฌานเบื้องบน อธิบายว่า ก็นิวรณ์เป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน องค์ฌานก็เหมือนกันเป็นปฏิปักษ์ คือเป็นตัวกำจัด ได้แก่พิฆาตนิวรณ์เหล่านั้น จริงอย่างนั้นพระมหากัจจายนเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์เปฏกะว่า "สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา"[๒]

บรรดาคำทั้ง ๒ นี้ ด้วยคำนี้ว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคได้ตรัสความสงัดด้วยอำนาจข่มกามฉันทะ ด้วยคำนี้ว่า **วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มนิวรณ์แม้ทั้ง ๕ ประการเสียได้ ด้วยประการฉะนี้ แต่ว่าโดยการถือเอาธรรมที่ยังมิได้ถือเอา บัณฑิตพึงทราบว่า ด้วยคำที่ ๑ เป็นอันพระผู้มีพระภาคตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มกามฉันทะเสียได้ ด้วยคำที่ ๒ เป็นอันพระผู้มีพระภาคตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มนิวรณ์ที่เหลือเสียได้ อนึ่ง บรรดาอกุศลมูล ๓ ประการ ด้วยคำที่ ๑ เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มโลภะที่มีประเภทแห่งกามคุณ ๕ ประการเป็นอารมณ์ ด้วยคำที่ ๒ เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มโทสะและโมหะที่มีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุเป็นอารมณ์เสียได้ อีกอย่างหนึ่ง บรราดาธรรม มีโอฆะเป็นต้น ด้วยคำที่ ๑ เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มกาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิชฌากายคันถะและกามราคสังโยชน์เสียได้ ด้วยคำที่ ๒ เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คันถะ และสังโยชน์ ที่เหลือเสียได้ และด้วยคำที่ ๑ เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มตัณหาและธรรมที่สัมปยุตกับตัณหานั้นเสียได้ ด้วย

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๔/๔๐๒

[๒] เปฏก. (บาลี) ๒๙๒,๓๐๖-๓๐๗

คำที่ ๒ เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มอวิชชาและธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชชานั้นเสียได้ อนึ่ง ด้วยคำที่ ๑ เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มจิตตุปทาน ๘ ดวงที่สัมปยุตด้วยโลภะเสียได้ ด้วยคำที่ ๒ เป็นอันตรัสความสงัดด้วยอำนาจการข่มจิตตุปบาทที่เป็นอกุศล ๔ ประการที่เหลือเสียได้ นี้เป็นการประกาศเนื้อความในคำว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** นี้เท่านั้น

[๗๑] ก็พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดงองค์ที่จะต้องละของปฐมฌาน ด้วยลำดับคำเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงองค์ประกอบ จึงตรัสพระดำรัสว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** เป็นต้น ในพระดำรัสนั้น ความตรึกชื่อว่า**วิตก (วิตกฺโก)** มีอธิบายว่า ความยก วิตกนี้นั้นมีอันยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ มีการนำมาและประมวลมาเป็นกิจ จริงอย่างนั้น ด้วยวิตกนั้น พระโยคาวจรท่านจึงเรียกว่า ทำอารมณ์ให้เป็นอันวิตกนำมาแล้ว ประมวลมาแล้ว วิตกนี้นั้นมีอันชักจิตมาในอารมณ์เป็นผล

ความตรองชื่อว่า**วิจาร (วิจาโร)** มีอธิบายว่า การตามสืบค้น วิจารนี้นั้นมีอันคลุกเคล้าอารมณ์เป็นลักษณะ มีการตามประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์นั้นเป็นกิจ มีอันตามผูกพันจิตเป็นผล

ก็แม้เมื่อวิตกและวิจารนั้นไม่แยกกันในจิตตุปบาทไหนๆ วิตกเป็นความตกลงเฉพาะแห่งจิตเป็นครั้งแรก เหมือนเสียงเคาะระฆัง เพราะมีความหมายว่าหยาบ และเพราะมีความหมายว่าถึงก่อน วิจารตามผูกพันจิตไว้ เหมือนเสียงครวญแห่งระฆัง เพราะมีความหมายว่าละเอียด และเพราะเป็นสภาพคลุกเคล้า ก็ในวิตกและวิจารนี้ วิตกมีความแผ่กระจายไป เป็นความส่ายไปรอบๆ แห่งจิตในเวลาเกิดขึ้นครั้งแรก เปรียบเหมือนการกระพือปีกแห่งนกตัวต้องการจะบินไปในอากาศ และเหมือนการร่อนลงมุ่งหน้าต่อดอกปทุมของภมรตัวมีใจผูกพันในกลิ่น ฉะนั้น วิจารมีความเป็นไปสงบ เป็นความไม่ส่ายนักแห่งจิต เหมือนการกางปีกของนกตัวบินร่อนไปในอากาศ และเหมือนการบินวน ณ ส่วนเบื้องบนดอกปทุมของภมรตัวร่อนลงมุ่งหน้าต่อดอกปทุม ฉะนั้น ส่วนในอรรถกถาทุกนิบาต ท่านกล่าวไว้ว่า วิตกเป็นไป

โดยภาวะยกจิตขึ้นในอารมณ์ เหมือนนกใหญ่บินไปในอากาศเอาปีกทั้ง ๒ ข้างดูดลมแล้วชลอปีกบินไป ฉะนั้น วิจารเป็นไปโดยภาวะคลุกเคล้าอารมณ์ เหมือนนกกระพือปีกเพื่อดูดลมบินไป ฉะนั้น คำในอรรถกถาทุกนิบาตนั้นย่อมถูกในความเป็นไปโดยความสืบเนื่องกัน แต่ความแปลกกันของวิตกและวิจารเหล่านั้น จะปรากฏในปฐมฌานและทุติยฌาน

อีกอย่างหนึ่ง วิตกเปรียบเหมือนมือที่จับไว้มั่น วิจารเปรียบเหมือนมือที่ขัดถูของบุคคลผู้ใช้มือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่สนิมจับไว้มั่นแล้ว ใช้มืออีกข้างหนึ่งขัดถูด้วยแปรงขนสัตว์ที่จุ่มน้ำมันผสมจุรณ ฉะนั้น อนึ่ง วิตกเปรียบเหมือนมือข้างที่กดไว้ วิจารเปรียบเหมือนมือข้างที่ละเลงไปทั่วๆ ของช่างหม้อ ผู้หมุนล้อตีด้วยไม้ ฉะนั้น ในทำนองเดียวกัน วิตกเป็นสภาพปักลง เปรียบเหมือนเหล็กแหลมที่ปักตรึงไว้ตรงกลาง วิจารเป็นสภาพคลุกเคล้า เปรียบเหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบๆ ข้างนอกของบุคคลผู้ทำวงกลม ฉะนั้น ฌานนี้ ท่านเรียกว่า "มีวิตก มีวิจาร"[๑] เพราะมีความหมายว่า เป็นไปกับวิตกนี้และวิจารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เหมือนต้นไม้เป็นไปกับด้วยดอกและผล ฉะนั้น ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ ท่านทำเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานโดยนัยเป็นต้นว่า "บุคคลเป็นผู้เข้าถึง เป็นผู้เข้าถึงพร้อมด้วยวิตกนี้และด้วยวิจารนี้"[๒] ส่วนเนื้อความแม้ในคัมภีร์วิภังค์นั้น บัณฑิตพึงเห็นอย่างนี้เหมือนกัน

ความสงัดชื่อว่าวิเวก ในคำนี้ว่า **วิเวกชํ** หมายความว่า ความปราศจากนิวรณ์ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมใดสงัดแล้ว เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่าวิเวก หมายความว่า กองธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานซึ่งสงัดจากนิวรณ์ ปีติสุข ชื่อว่าวิเวกชะ เพราะมีความหมายว่า เกิดแต่วิเวกนั้น หรือเกิดในวิเวกนั้น

[๗๒] ในคำนี้ว่า **ปีติและสุข (ปีติสุขํ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธรรมชาติที่ชื่อว่าปีติ เพราะมีความหมายว่าเอิบอิ่ม ปีตินั้นมีความยินดีรอบด้านเป็น

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๕/๔๐๒-๔๐๓

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๕/๔๐๓

ลักษณะ มีความเอิบอิ่มกายและจิตเป็นกิจ หรือมีความซาบซ่านเป็นกิจ มีความเบิกบานใจเป็นผล (คือเครื่องปรากฏ) ก็ปีตินี้นั้นมี ๕ ประการ คือ

๑. ขุททกาปีติ (ปีติเล็กน้อย)
๒. ขณิกาปีติ (ปีติชั่วขณะ)
๓. โอกกันติกาปีติ (ปีติเป็นพัก ๆ)
๔. อุพเพงคาปีติ (ปีติโลดโผน)
๕. ผรณาปีติ (ปีติซาบซ่าน)

ในปีติ ๕ ประการนั้น **ปีติเล็กน้อย (ขุทฺทกาปีติ)** อาจทำได้เพียงให้ขนในร่างกายชูชันเท่านั้น **ปีติชั่วขณะ (ขณิกาปีติ)** ย่อมเป็นไปชั่วขณะคล้ายฟ้าแลบ **ปีติเป็นพัก ๆ (โอกฺกนฺติกาปีติ)** หยั่งลงสู่กายแล้วก็สลายไป เหมือนคลื่นซัดฝั่งสมุทรแล้วแตกสลายไป ฉะนั้น **ปีติโลดโผน (อุพฺเพงฺคาปีติ)** เป็นปีติอย่างแรง ถึงขนาดทำกายให้ลอยขึ้นแล้วให้โลดไปในอากาศได้ จริงอย่างนั้น **พระมหาติสสเถระ** ผู้อยู่ที่ปุณณวัลลิกวิหาร ในตอนเย็นวันเพ็ญไปลานพระเจดีย์ เห็นแสงจันทร์แล้วบ่ายหน้าต่อมหาเจดีย์ รำพึงว่า “เวลานี้หนอ บริษัท ๔ พากันไหว้มหาเจดีย์” จึงทำปีติโลดโผนมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจอารมณ์ที่ได้เห็นตามปกติแล้วเหาะขึ้นไปในอากาศไปหยุดยืนอยู่ที่ลานมหาเจดีย์เลยทีเดียว เหมือนลูกบอลที่งดงามที่บุคคลปาลงที่พื้นปูนขาวแล้ว กระเด็นขึ้น ฉะนั้น ทำนองเดียวกัน แม้ **กุลธิดาคนหนึ่ง**ในวัตตกาลกคามใกล้คิริกัณฑกวิหาร ก็โลดไปในอากาศได้ด้วยปีติโลดโผนอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์อย่างแรงแล้ว

นัยว่า มารดาบิดาของเธอ เมื่อจะไปวัดเพื่อต้องการจะฟังธรรมในตอนเย็น ได้สั่งไว้ว่า “แม่ เจ้ามีภาระหนักไม่อาจไปในเวลาที่ไม่ควรได้ พ่อแม่จักฟังธรรมให้ส่วนบุญแก่เจ้า” แล้วก็ไป เธอแม้อยากจะไปแต่ไม่อาจฝ่าฝืนคำของมารดาบิดานั้นได้ ยับยั้งอยู่ในเรือน ยืนที่ชานเรือนแล้ว มองดูลานพระเจดีย์โปร่งสว่าง[๑]

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๑๙๗

ที่คิริภัณฑกวิหารด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาพระเจดีย์ด้วยแสงประทีป และเห็นบริษัท ๔ กำลังทำการบูชาพระเจดีย์ ด้วยเครื่องสักการะมีดอกไม้และของหอมเป็นต้นแล้วทำประทักษิณอยู่ และได้ยินเสียงสาธยายของคณะภิกษุสงฆ์ ลำดับนั้นเมื่อเธอรำพึงไปว่า "ชนเหล่านี้มีบุญหนอ ที่ได้ไปวัด แล้วได้เดินเที่ยวไปมาที่ลานพระเจดีย์เช่นนี้ และได้ฟังธรรมกถาที่ไพเราะเช่นนี้" พลางมองดูพระเจดีย์ซึ่งคล้ายกับกองแก้วมุกดาทีเดียว อุพเพงคาปีติก็เกิดขึ้น เธอลอยไปในอากาศ ลงจากอากาศที่ลานพระเจดีย์ก่อนกว่ามารดาบิดาเลยทีเดียว ได้ยืนไหว้พระเจดีย์ฟังธรรมอยู่ ลำดับนั้น มารดาบิดามาถามเธอว่า "แม่ เจ้ามาทางไหน" เธอตอบว่า "ดิฉันมาทางอากาศ มิได้มาตามหนทาง" แล้วถูกถามว่า "แม่ ธรรมดาว่าทางอากาศ พวกท่านพระขีณาสพย่อมไปมากัน เจ้ามาได้อย่างไร" จึงกล่าวว่า "แม่ เมื่อดิฉันยืนมองดูพระเจดีย์ด้วยแสงจันทร์อยู่ ได้เกิดปีติอย่างแรง ซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ขึ้นแล้วคราวนั้น ดิฉันไม่ทราบเลยว่า ตนยืนหรือนั่ง แต่ได้ลอยไปในอากาศด้วยนิมิตที่ถือเอาแล้วนั่นเอง ก็ยืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์"

อุพเพงคาปีติมีขนาดทำให้โลดลิ่วไปในอากาศได้ ด้วยประการฉะนี้ แต่เมื่อผรณาปีติเกิดขึ้นแล้ว ทั่วทั้งสรีระถูกปีตินั้นแผ่ซาบซ่านโดยรอบเนืองๆ เหมือนกระเพาะเบาที่อัดแน่น และเหมือนหลืบภูเขาที่ห้วงน้ำใหญ่พุ่งเข้าไปกระทบ ฉะนั้น

ก็ปีติทั้ง ๕ ประการนี้นั้น เมื่อถือเอาห้อง ถึงความแก่เต็มที่ ย่อมทำปัสสัทธิ ๒ ประการ คือ (๑) กายปัสสัทธิ (๒) จิตตปัสสัทธิ ให้บริบูรณ์ ปัสสัทธิเมื่อถือเอาห้องถึงความแก่เต็มที่ ย่อมทำสุขแม้ ๒ ประการ คือ (๑) สุขทางกาย (๒) สุขทางใจให้บริบูรณ์ สุขเมื่อถือเอาห้อง ถึงความแก่เต็มที่ ย่อมทำสมาธิ ๓ ประการ คือ (๑) ขณิกสมาธิ (๒) อุปจารสมาธิ (๓) อัปปนาสมาธิ ให้บริบูรณ์ ในปีติ ๕ ประการนั้น ผรณาปีติใดเจริญขึ้นจนเป็นรากเหง้าแห่งอัปปนาสมาธิได้ ถึงการประกอบเข้ากับสมาธิ ผรณาปีตินี้ท่านประสงค์เอาแล้วในความหมายนี้ ฉะนี้แล

[๗๓] ส่วนบทนอกนี้ พึงทราบดังต่อไปนี้ ความสบาย ชื่อว่าสุข อีกอย่างหนึ่งธรรมชาติใดย่อมกัด และย่อมขุดด้วยดี ซึ่งความลำบากทางกายและทางจิต

เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสุข สุขนั้นมีความสำราญเป็นลักษณะ มีการเพิ่มพูนสัมปยุตตธรรมเป็นกิจ มีการช่วยอนุเคราะห์สัมปยุตตธรรมเป็นผล ก็แม้เมื่อปีติและสุขนั้น ไม่แยกกันในจิตตุปบาทไหน ๆ ความยินดีเพราะได้อิฏฐารมณ์ ชื่อว่าปีติ การเสวยรสแห่งอิฏฐารมณ์ที่ได้แล้ว ชื่อว่าสุข ปีติมีในที่ใด สุขก็มีในที่นั้น สุขมีในที่ใด ไม่แน่ว่าปีติจะมีในที่นั้นหรือไม่ ปีติสงเคราะห์เข้าในสังขารขันธ์ สุขสงเคราะห์เข้าในเวทนาขันธ์ ปีติเปรียบเหมือนความปลื้มใจ เพราะได้เห็นได้ยินหมู่ไม้หรือน้ำ สุขเปรียบเหมือนความสบายใจ เพราะได้เข้าไปสู่ร่มเงาของหมู่ไม้ หรือเพราะได้ดื่มน้ำของบุคคลผู้ลำบากในทางกันดาร ก็คำที่ว่ามานี้บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ตามความปรากฏแห่งปีติและสุขในสมัยนั้น ๆ ปีตินี้และสุขนี้มีอยู่แก่ฌานนี้หรือในฌานนั้นด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น ฌานนี้ ท่านจึงเรียกว่า มีปีติและสุข

อีกประการหนึ่ง ปีติและสุข ชื่อว่าปีติสุข เหมือนธรรมวินัยเป็นต้น ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกมีอยู่แก่ฌานนี้ หรือในฌานนี้ เพราะเหตุนั้น โดยวิเคราะห์แม้อย่างนี้ ฌานนี้จึงชื่อว่า**มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก (วิเวกชํปีติสุขํ)** เหมือนอย่างว่าฌานเกิดแต่วิเวก ฉันใด แม้ปีติสุขในฌานนี้ก็เกิดแต่วิเวก ฉันนั้นเหมือนกัน อนึ่งปีติสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้นมีอยู่แก่ฌานนั้น เพราะเหตุนั้น การที่จะเรียกฌานนั้นว่า "มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก" บ้าง โดยบทเดียวกันนั่นเองก็ควร ส่วนในคัมภีร์วิภังค์พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยนัยว่า "สุขนี้สหรคตด้วยปีตินี้" เป็นต้น[๑] ส่วนเนื้อความแม้ในคัมภีร์วิภังค์นั้น บัณฑิตก็พึงเห็นอย่างนี้เหมือนกัน

คำนี้ว่า **ปฐมฌาน (ปฐมํ ฌานํ)** จักแจ่มแจ้งข้างหน้า บทว่า **ความเข้าถึง (อุปสมฺปชฺช)** ความว่า เข้าถึง มีคำอธิบายว่า บรรลุ อีกประการหนึ่ง มีคำอธิบายว่า ให้เข้าถึงพร้อมแล้ว คือให้สำเร็จแล้ว ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บทว่า **บรรลุ (อุปสมฺปชฺช)** ความว่า การได้ การได้เฉพาะ การถึง การบรรลุถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงพร้อมซึ่งปฐมฌาน[๒]

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๗/๔๐๓

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๐/๔๐๓

เนื้อความแม้แห่งคัมภีร์วิภังค์นั้นบัณฑิตก็พึงเห็นอย่างเดียวกันนี้ บทว่า **อยู่ (วิหรติ)** ความว่า พระโยคาวจรเป็นผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยฌานมีประการดังที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ย่อมยังความเคลื่อนไหว ความเป็นไป ความรักษา ความไป ความให้ดำเนินไปโดยบริกรรม ความเที่ยวไป ความเป็นอยู่แห่งอัตภาพให้สำเร็จ ด้วยการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า บทว่า **ย่อมอยู่ (วิหรติ)** อธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ดำเนินไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เที่ยวไปอยู่ พักอยู่ เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า **วิหรติ**[๑]

ปฐมฌานละองค์ ๕ เป็นต้น

[๗๔] ก็ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ปฐมฌานละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ (ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ)** ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ปฐมฌานละองค์ ๕ ประการ ด้วยอำนาจการละนิวรณ์ ๕ ประการนี้ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุจธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา เพราะว่า เมื่อยังละนิวรณ์เหล่านี้ไม่ได้ ฌานก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเหตุนั้น นิวรณ์เหล่านี้ท่านจึงเรียกว่า องค์เป็นเครื่องละของปฐมฌานนั้น ก็แม้ธรรมที่เป็นอกุศลอื่น ๆ อันฌานนี้ละได้ในขณะแห่งฌานก็จริง แม้ถึงอย่างนั้น นิวรณ์ ๕ ประการนี้เท่านั้นเป็นตัวทำอันตรายต่อฌานโดยพิเศษ จริงอยู่ จิตที่ถูกกามฉันทะประเล้าประโลมแล้วในอารมณ์ต่าง ๆ ย่อมไม่ตั้งมั่นในอารมณ์ ที่มีสภาพเป็นหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง จิตนั้นที่ถูกกามฉันทะครอบงำแล้ว ย่อมไม่ดำเนินไปสู่ปฏิปทาเพื่อละกามธาตุ ส่วนจิตที่ถูกพยาบาทกระทบอยู่ในอารมณ์ ย่อมไม่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง จิตที่ถูกถีนมิทธะครอบงำย่อมไม่สำเร็จประโยชน์ในการงาน จิตที่ถูกอุทธัจจกุกกุจจะครอบงำเป็นจิตไม่สงบนิ่งได้เลย ย่อมคิดวกวนไปรอบด้าน จิตที่ถูกวิจิกิจฉากระทบย่อมไม่ขึ้นสู่ปฏิปทาที่จะยังการบรรลุฌานให้สำเร็จ นิวรณ์ ๕ ประการนี้เท่านั้น

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๓๙๖

ท่านเรียกว่า **องค์เป็นเครื่องละ (ปหานงฺคานิ)** เพราะเป็นสภาวะทำอันตรายต่อฌานได้เป็นพิเศษ ด้วยประการฉะนี้แล

ก็เพราะวิตกยกจิตขึ้นในอารมณ์ วิจารตามผูกพันจิตไว้ ปีติก็เกิดแต่ปโยคสมบัติย่อมทำความเอิบอิ่ม และสุขย่อมทำความพอกพูนแก่ใจที่มีประโยคที่วิตกและวิจารเหล่านั้นทำให้สำเร็จแล้ว เพื่อความไม่ฟุ้งซ่าน ลำดับนั้น เอกัคคตาที่ความยกขึ้น ความตามผูกพัน ความเอิบอิ่ม และความพอกพูนเหล่านี้ช่วยกันสนับสนุนแล้ว ย่อมตั้งจิตนั้นพร้อมสัมปยุตตธรรมที่เหลือไว้อย่างสม่ำเสมอ และโดยชอบในเอกัตตารมณ์ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ปฐมฌานประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยอำนาจการเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ ประการนี้ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา เพราะว่า เมื่อองค์ ๕ ประการเหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ฌานจึงชื่อว่าเกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุนั้น องค์ทั้ง ๕ ประการนี้ ท่านจึงเรียกว่า **องค์ประกอบ** ของปฐมฌานนั้น เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควรถือเอาว่า ชื่อว่าฌานอื่นนั่นแหละที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ประการนี้มีอยู่ เหมือนอย่างว่า ท่านกล่าวว่า กองทัพมีองค์ ๔ ดนตรีมีองค์ ๕ และมรรคมีองค์ ๘ ก็ด้วยอำนาจเพียงองค์เท่านั้น ฉันใด แม้ปฐมฌานนี้ บัณฑิตก็พึงทราบว่า ท่านกล่าวว่ามีองค์ ๕ หรือว่าประกอบด้วยองค์ ๕ ดังนี้ ก็ด้วยอำนาจธรรมที่เป็นองค์ทั้งนั้น ฉันนั้น

ก็องค์ ๕ ประการเหล่านี้มีอยู่แม้ในขณะแห่งอุปจาร ก็จริง ถึงอย่างนั้น องค์ ๕ ประการนั้นก็ยังมีกำลัง ยิ่งกว่าปกติจิต (จิตที่เป็นกามาวจรตามปกติ) ในอุปจาร แต่ในฌานนี้ องค์ ๕ ประการนั้น ได้ลักษณะแห่งรูปาวจรฌาน มีกำลังยิ่งแม้กว่าอุปจารสมาธิ ก็ในองค์เหล่านี้ วิตกย่อมเกิดยกจิตขึ้นในอารมณ์ ด้วยอาการที่คล่องแคล่วดี วิจารย่อมเกิดคลุกเคล้าอารมณ์อย่างยิ่ง ปีติและสุขย่อมเกิดแผ่ไปถ้วนทั่วสรรพางค์กาย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ไม่มีส่วนไหนของร่างกายที่ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกจะไม่ถูกต้อง”[๑] แม้จิตเตกัคคตาก็เกิดขึ้นกระทบที่อารมณ์ เหมือนแผ่นสมุก (ผอบ) ตัวบนกระทบแผ่นสมุกตัวล่าง ฉะนั้น องค์ฌาน ๕ ประการนี้แปลกจาก

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๗/๗๖

กามาวจรจิตทีเดียว ในองค์ฌานเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงชี้แจงแม้จิตเตกัคคตาไว้ในพระบาลีนี้ว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** ก็จริง แม้ถึงอย่างนั้น จิตเตกัคคตานั้นก็จัดว่าเป็นองค์เหมือนกัน เพราะพระองค์ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์แล้วอย่างนี้ว่า "ที่ชื่อว่าฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา"[๑] ความจริง อุเทศพระผู้มีพระภาคทรงทำแล้วด้วยอธิบายใด อธิบายนั้นนั่นเองพระองค์ได้ทรงประกาศแล้วในคัมภีร์วิภังค์

ปฐมฌานมีความงาม ๓ ประการ

[๗๕] ส่วนในคำนี้ว่า **ปฐมฌานมีความงาม ๓ ประการ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ประการ (ติวิธกลฺยาณํ ทสลกฺขณสมฺปนฺนํ)** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ปฐมฌานมีความงาม ๓ ประการ คือ งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด และพึงทราบว่า ปฐมฌานสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ประการคือ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดเหล่านั้นเหมือนกัน

ในการชี้แจงความงามและลักษณะแห่งปฐมฌานนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้

"ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน เบื้องต้นมีลักษณะเท่าไร

เบื้องต้นมีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. จิตหมดจดจากอันตรายแห่งฌานนั้น
๒. จิตดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นท่ามกลาง เพราะเป็นจิตหมดจด
๓. จิตแล่นไปในสมถนิมิตนั้น เพราะเป็นจิตดำเนินไปแล้ว

จิตหมดจดจากอันตราย ๑ จิตดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นท่ามกลาง เพราะเป็นจิตหมดจด ๑ จิตแล่นไปในสมถนิมิตนั้น เพราะเป็นจิตดำเนินไปแล้ว ๑

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๙/๔๐๓

ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน เบื้องต้นมีลักษณะ ๓ ประการนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานมีความงามในเบื้องต้นและถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓ ประการ

ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ท่ามกลางมีลักษณะเท่าไร

ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. เพ่งเฉยจิตที่หมดจด
๒. เพ่งเฉยจิตที่ดำเนินไปในสมถะ
๓. เพ่งเฉยความปรากฏในสภาวะเดียว

ความเพ่งเฉยจิตที่หมดจด ๑ เพ่งเฉยจิตที่ดำเนินไปในสมถะ ๑ เพ่งเฉยความปรากฏในสภาวะเดียว ๑ ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ ประการนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานมีความงามในท่ามกลางและถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓ ประการ

ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ที่สุดมีลักษณะเท่าไร

ที่สุดมีลักษณะ ๔ ประการ คือ

๑. ความร่าเริงเพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในปฐมฌานนั้นไม่ล่วงเลยกัน
๒. ความร่าเริงเพราะมีความหมายว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน
๓. ความร่าเริงเพราะมีความหมายว่านำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป
๔. ความร่าเริงเพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนือง ๆ

ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ที่สุดมีลักษณะ ๔ ประการนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานมีความงามในที่สุดและถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๔ ประการ”[๑]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๓-๒๔๔

ในพระบาลีนั้น อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้อย่างนี้ว่า "อุปจารพร้อมทั้งองค์ประกอบ ชื่อว่าความหมดจดแห่งปฏิปทา อัปปนา ชื่อว่าความเพิ่มพูนอุเบกขา การพิจารณา ชื่อว่าความร่าเริง ก็เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระบาลีว่า "จิตที่ถึงความเป็นหนึ่งแล้วย่อมแล่นไปสู่ปฏิปทาวิสุทธิ เป็นจิตที่อุเบกขาเพิ่มพูนแล้ว และเป็นจิตที่ญาณกระตุ้นให้ร่าเริงแล้ว"[๑] เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบ**ปฏิปทาวิสุทธิ**ด้วยอำนาจที่มา (แห่งบริกรรม) ในภายในอัปปนาเท่านั้น พึงทราบ**การเพิ่มพูนอุเบกขา**ด้วยอำนาจกิจแห่งตัตรมัชฌัตตุเปกขา และพึงทราบ**สัมปหังสนา**ด้วยอำนาจความสำเร็จกิจแห่งญาณที่ทำให้ผ่องแผ้ว เพราะทำความที่ธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปล่วงเลยกันเป็นต้นให้สำเร็จเกิด

ถามว่า เป็นอย่างไร

ตอบว่า ก็อัปปนาเกิดขึ้นในวาระใด ในวาระนั้น จิตย่อมหมดจดจากหมู่กิเลส กล่าวคือนิวรณ์ ที่เป็นอันตรายของฌานนั้น เพราะจิตหมดจดแล้ว จิตจึงเว้นจากเครื่องกางกั้น ดำเนินไปสู่สมถนิมิตที่มีในท่ามกลาง ที่ชื่อว่า**สมถนิมิตที่มีในท่ามกลาง**ได้แก่ อัปปนาสมาธิที่เป็นไปอย่างสม่ำเสมอนั่นเอง ส่วนจิตดวงเดิมที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่อัปปนาจิตนั้น เมื่อเข้าถึงความเป็นเช่นนั้น ตามนัยแห่งความแปรไปแห่งสันตติหนึ่ง ชื่อว่าย่อมดำเนินไปสู่สมถนิมิตที่มีในท่ามกลาง เพราะจิตดำเนินไปแล้วอย่างนี้ จิตจึงชื่อว่าแล่นไปในสมถะนั้น เพราะเข้าถึงความเป็นเช่นนั้น บัณฑิตพึงทราบปฏิปทาวิสุทธิที่ยังอาการที่มีอยู่ในจิตดวงเดิมให้สำเร็จ ด้วยอำนาจที่มาเฉพาะในอุปปาทขณะแห่งปฐมฌานเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ก่อนเกิด

ก็เมื่อจิตนั้นหมดจดแล้วอย่างนั้น พระโยคาวจรก็ไม่ต้องทำการขวนขวายในการชำระ เพราะไม่มีสิ่งที่จะต้องชำระอีก ชื่อว่าย่อมเพ่งเฉยจิตที่หมดจด เมื่อจิตนั้นดำเนินไปสู่สมถะโดยการเข้าถึงความเป็นสภาวะที่สงบแล้ว พระโยคาวจรก็ไม่ต้องทำความขวนขวายในความตั้งมั่นแห่งจิตอีก ชื่อว่าย่อมวางเฉยจิตที่ดำเนินไปสู่สมถะแล้ว ก็เพราะจิต

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๓

ดำเนินไปตามสมถะแล้วนั่นเอง เมื่อจิตนั้นละความระคนด้วยกิเลสได้แล้ว ปรากฏโดยความมีสภาวะเป็นหนึ่ง พระโยคาวจรก็ไม่ต้องทำความขวนขวายในความปรากฏโดยความมีสภาวะเป็นหนึ่งอีก ชื่อว่าวางเฉยจิตที่ปรากฏโดยความมีสภาวะเป็นหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความเพิ่มพูนอุเบกขา ด้วยอำนาจกิจแห่งตัตรมัชฌัตตุเปกขา ด้วยประการฉะนี้เถิด

อนึ่ง ธรรมที่เนื่องกันเป็นคู่กล่าวคือสมาธิและปัญญา ที่เกิดในฌานจิตนั้นที่อุเบกขาเพิ่มพูนแล้วอย่างนี้เหล่านี้ เป็นสภาวะเป็นไปไม่ล่วงเลยกันและกันก็ดี อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่าเป็นสภาวะมีรสเดียวโดยวิมุตติรส เพราะหลุดพ้นจากกิเลสต่างๆ เป็นไปแล้วก็ดี พระโยคาวจรนี้ย่อมยังความเพียรที่ควรแก่ภาวะนั้น คือที่ควรแก่ภาวะคือความเป็นไปไม่ล่วงเลยกันและกัน และความมีรสเป็นอันเดียวกันนั้นให้เป็นไปก็ดี ความเสพคุ้นแห่งฌานจิตนั้นที่เป็นไปแล้วในขณะนั้นก็ดี อาการแม้ทั้งหมดเหล่านั้น ชื่อว่าสำเร็จแล้วทีเดียว เพราะเป็นอาการที่พระโยคาวจรได้เห็นโทษนั้นๆ ในความเศร้าหมองและอานิสงส์นั้นๆ ในความผ่องแผ้วด้วยญาณแล้ว จึงปลอบจิตให้ร่าเริง คือชำระจิตให้หมดจด ให้ผ่องแผ้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “บัณฑิตพึงทราบการปลอบจิตให้ร่าเริงด้วยอำนาจความสำเร็จกิจแห่งญาณที่ชำระให้ผ่องแผ้ว โดยการทำภาวะคือความเป็นไปไม่ล่วงเลยกันแห่งธรรมทั้งหลายให้สำเร็จ”

ในภาวนาจิตนั้น เพราะเหตุที่ญาณย่อมปรากฏด้วยอำนาจอุเบกขา ดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “พระโยคาวจรย่อมเพ่งเฉยจิตที่ประคองแล้วเหมือนอย่างนั้นให้ดี ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่งได้ด้วยอำนาจอุเบกขาและปัญญา จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสมีสภาพต่างๆ ได้ด้วยอำนาจอุเบกขา ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่งด้วยอำนาจอธิโมกข์และปัญญา เพราะจิตหลุดพ้นแล้ว ธรรมเหล่านั้นจึงมีรสเดียว เพราะมีความหมายว่าธรรมเหล่านั้นมีรสเดียว ภาวนาจึงมีได้”[๑] ฉะนั้น การปลอบจิตให้ร่าเริงที่เป็นกิจแห่งญาณ ท่านจึงกล่าวว่า “เป็นที่สุด”

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๑/๓๒๙

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **พระโยคาวจรเป็นอันได้บรรลุปฐมฌานมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์แล้ว (ปฐมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปถวีกสิณํ)** นี้ดังต่อไปนี้

ฌานนี้ชื่อว่า**ปฐม (ปฐมํ)** เพราะเป็นเบื้องต้นตามลำดับแห่งการนับ ชื่อว่า**ปฐม (ปฐมํ)** เพราะมีความหมายว่าเกิดขึ้นเป็นอันดับแรกก็มี ธรรมชาติที่ชื่อว่า**ฌาน (ฌานํ)** เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ หรือมิฉะนั้นก็เพราะเผาธรรมชาติที่เป็นข้าศึก ส่วนดินกลมๆ ท่านเรียกว่า**ปฐวีกสิณ (ปถวีกสิณํ)** เพราะมีความหมายว่าดินทั้งสิ้น นิมิตที่ได้มาเพราะอาศัยก้อนดินกลมๆ นั้นก็ดี ฌานที่ได้มาเพราะนิมิตแห่งปฐวีกสิณก็ดี ก็เรียกว่า**ปฐวีกสิณ (ปถวีกสิณํ)** ในความหมายแห่งปฐวีกสิณทั้ง ๓ ประการนั้น ในอรรถนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ฌานชื่อว่ามีปฐวีกสิณ (เป็นอารมณ์) ท่านหมายถึงความหมายนั้น จึงกล่าวว่า **ปฐมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปถวีกสิณํ (พระโยคาวจรเป็นอันได้บรรลุปฐมฌานมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์แล้ว)**

การเตรียมความตั้งมั่นให้พร้อม

[๗๖] ก็เมื่อพระโยคาวจรบรรลุปฐมฌานนี้อย่างนี้แล้ว พระโยคาวจรนั้นพึงคอยกำหนดดูอาการ เหมือนคนยิงขนทรายและพ่อครัว ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า นายขมังธนูผู้แสนฉลาด เมื่อจะทำการเพื่อยิงขนทราย ในคราวที่ตนยิงถูกขนทราย พึงคอยกำหนดดูอาการของเท้าที่เหยียบคันธนู สายธนู และลูกศรว่า “เรายืนอย่างนี้ จับคันธนูอย่างนี้ สายธนูอย่างนี้ ลูกศรอย่างนี้ จึงยิงถูกขนทราย” ตั้งแต่นั้นมา เขาเตรียมอาการเหล่านั้นให้พร้อมไว้เหมือนอย่างนั้นทีเดียว จึงยิงขนทรายไม่พลาด ฉันใด แม้พระโยคาวจรก็ฉันนั้นเหมือนกัน ก็พึงคอยกำหนดดูอาการมีโภชนะที่เป็นสัปปายะเป็นต้นเหล่านี้ว่า “เราบริโภคโภชนะชื่อนี้ คบบุคคลชนิดนี้ อยู่ในเสนาสนะเช่นนี้ จึงได้บรรลุปฐมฌานนี้ในกาลนี้ ด้วยอิริยาบถชื่อนี้” ก็เมื่อกำหนดได้อย่างนี้ เมื่อสมาธิอย่างอ่อนนั้นเสื่อมหายไป เธอจักอาจที่จะเตรียมอาการเหล่านั้นให้พร้อม แล้วทำสมาธิอย่างอ่อนนั้นให้เกิดขึ้นได้อีก หรือทำสมาธิที่ยังไม่คล่องแคล่วให้คล่องแคล่วจักอาจได้บรรลุร่ำไป

เหมือนอย่างว่า พ่อครัวผู้ฉลาดเมื่อคอยเลี้ยงดูนายจ้าง สังเกตดูอาหารที่นายจ้างชอบบริโภค ตั้งแต่นั้นมาก็น้อมนำเอาเฉพาะอาหารเช่นนั้นเท่านั้นเข้าไปให้นายจ้างนั้น ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งลาภ ฉันใด แม้พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้น ในขณะที่ได้บรรลุ (ฌาน) แล้ว ก็จับอาการมีโภชนะเป็นต้น แล้วเตรียมอาการเหล่านั้นให้พร้อมไว้ เมื่อสมาธิเสื่อมหายไป ย่อมได้อัปปนาบ่อยๆ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรนั้นจึงจำต้องคอยกำหนดดูอาการทั้งหลาย เหมือนคนยิงขนทรายและพ่อครัว ฉะนั้นเถิด สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลม พึงเป็นผู้ปรนนิบัติบำรุงพระราชา หรือมหาอำมาตย์ของพระราชา ด้วยแกงมีรสต่างๆ คือ รสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสหวานบ้าง รสกร่อยบ้าง รสไม่กร่อยบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมนี้นั้นเอง ย่อมคอยจับอาการแห่งนายจ้างของตนว่า 'วันนี้ นายจ้างของเราชอบแกงชนิดนี้ หรือว่าวันนี้ นายจ้างของเรายื่นมือมาเพื่อต้องการแกงนี้ หรือว่า นายจ้างของเรารับแกงนี้มาก หรือว่า นายจ้างของเราพูดชมแกงนี้ หรือว่า วันนี้ นายจ้างของเราชอบแกงรสเปรี้ยว หรือว่า นายจ้างของเรายื่นมือมาเพื่อต้องการแกงรสเปรี้ยว หรือว่า นายจ้างของเรารับแกงรสเปรี้ยวมาก หรือว่า นายจ้างของเราพูดชมแกงรสเปรี้ยว ฯลฯ หรือว่า นายจ้างของเราพูดชมแกงมีรสไม่เค็ม' ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมนี้นั้นเอง ย่อมได้รับเครื่องนุ่งห่ม ได้บำเหน็จ ได้รางวัล ข้อนั้น เพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า พ่อครัวผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมคอยจับอาการแห่งนายจ้างของตนได้เช่นนั้น ฉันใด ภิกษุบางรูปผู้เป็นบัณฑิตเฉลียวฉลาดในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ เป็นผู้ตามพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ เป็นผู้ตามพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ เป็นผู้ตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ เมื่อเธอตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ จิตย่อมเป็นสมาธิ เธอย่อมละอุปกิเลสเสียได้ เธอย่อมกำหนดนิมิตนั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต เฉลียวฉลาดนี้นั้นเอง

ย่อมได้ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันและได้สติกับสัมปชัญญะ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่า ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต เฉลียวฉลาดนั้น ย่อมกำหนดนิมิตแห่งจิตของตนได้เช่นนั้น ฉันนั้นเหมือนกัน”[๑]

ก็เมื่อพระโยคาวจรนั้นเตรียมอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมด้วยวิธีกำหนดนิมิตได้อีกคุณเพียงอัปปนาเท่านั้นย่อมสำเร็จได้ แต่ไม่ตั้งอยู่นาน ส่วนที่ตั้งอยู่ได้นานจะมีได้ก็เพราะได้ชำระธรรมที่เป็นข้าศึกต่อสมาธิให้หมดจดดีแล้ว[๒] ความจริง ภิกษุใดมิได้ใช้วิธีพิจารณาโทษแห่งกามเป็นต้นข่มกามฉันทะเสียให้ดี มิได้ใช้อำนาจกายปัสสัทธิปราบความกระวนกระวายทางกายให้สงบราบคาบเสียให้ดี[๓] มิได้ใช้อำนาจมนสิการอารัมภธาตุเป็นต้น บรรเทาถีนมิทธะเสียให้ดี มิได้ใช้อำนาจมนสิการสมถนิมิตทำอุทธัจจกุกกุจจะให้เป็นอันถอนขึ้นด้วยดีแล้วชำระธรรมที่เป็นข้าศึกต่อสมาธิแม้อื่น ๆ เสียให้ดี ย่อมเข้าฌาน ภิกษุนั้นจะออก (จากฌาน) อย่างรวดเร็วทีเดียว เหมือนแมลงภู่เข้าไปสู่ที่อาศัยซึ่งมิได้ชำระสะสาง ออกไปอย่างรวดเร็ว และเหมือนพระราชาเสด็จเข้าไปยังพระราชอุทยานที่ไม่สะอาด ย่อมเสด็จออกไปอย่างรวดเร็ว ฉะนั้น ส่วนภิกษุใดชำระธรรมที่เป็นข้าศึกต่อสมาธิได้เรียบร้อยดี ย่อมเข้าฌาน ภิกษุนั้นย่อมอยู่ภายในสมาบัติได้ตลอดทั้งวันเลยทีเดียว เหมือนแมลงภู่เข้าไปสู่ที่อาศัยซึ่งสะอาดดีและพระราชาเสด็จเข้าไปยังพระราชอุทยานที่สะอาดสะอ้านดี ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านพระโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

“พระโยคาวจรพึงบรรเทากามฉันทะ
ปฏิฆะ อุทธัจจะ (กุกกุจจะ) (ถีน) มิทธะ
วิจิกิจฉาเป็นที่ ๕ เสีย
เธอมีใจทำความปราโมทย์ในวิเวก
พึงยินดีในฌานนั้น เหมือนพระราชา
เสด็จไปสู่พระราชอุทยานที่สะอาด ฉะนั้น”

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๔/๒๒๒

[๒] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๗๖/๒๐๗

[๓] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๗๖/๒๐๘

เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้ปรารถนาความดำรงมั่น (แห่งฌาน) พึงชำระธรรมที่เป็นข้าศึก (ต่อสมาธิ) ให้หมดจดแล้วเข้าฌานเถิด อนึ่ง เพื่อความไพบูลย์แห่งจิตตภาวนา พระโยคาวจรพึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้แล้วเถิด ภูมิแห่งการขยายปฏิภาคนิมิตนั้นมี ๒ ประการ คือ (๑) อุปจาระ (๒) อัปปนา ความจริงพระโยคาวจรแม้ได้บรรลุอุปจาระแล้ว จะขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ควร แม้ได้บรรลุอัปปนาแล้ว จะขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ควร แต่ก็ควรขยายส่วนที่เหลือในฐานะหนึ่งเถิด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้แล้วเถิด"

นัยแห่งการขยายนิมิต

[๗๗] ในปฏิภาคนิมิตนั้น มีนัยแห่งการขยายดังต่อไปนี้ พระโยคาวจรนั้นไม่พึงขยายนิมิตนั้นโดยทำนองการขยายบาตร ขยายขนม ขยายข้าวสุก ขยายตัวแห่งเถาวัลย์ หรือขยายผ้า แต่นึกกำหนดดวงกสิณขนาด ๑ นิ้ว ๒ นิ้ว ๓ นิ้ว ๔ นิ้ว แห่งนิมิตตามที่ได้โดยลำดับแล้วจึงขยายไปตามกำหนด แต่ยังไม่กำหนดก็ไม่พึงขยาย เปรียบเหมือนชาวนากำหนดที่ควรจะไถด้วยไถแล้ว จึงไถภายในเขตกำหนด ก็หรือว่าเปรียบเหมือนภิกษุทั้งหลายเมื่อจะผูกสีมา กำหนดนิมิตก่อนแล้ว จึงผูกในภายหลัง ฉะนั้น แต่นั้น พระโยคาวจรเมื่อขยายด้วยอำนาจการกำหนดที่ประมาณคืบ ๑ ศอก ๑ หน้ามุข บริเวณ หรือแดนวิหาร และแดนบ้าน นิคม ชนบท ราชอาณาเขต และทะเล พึงกำหนดตามเขตกำหนดแห่งจักรวาฬ หรือกำหนดยิ่งขึ้นไปกว่านั้นแล้วขยายไปเถิด

เหมือนอย่างว่า ลูกหงส์ ตั้งแต่เวลาปีกยังไม่แข็ง โผบินไปสู่ประเทศแห่งละนิดละหน่อย ฝึกจนชำนาญแล้ว จึงบินไปสู่ที่ใกล้ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ตามลำดับฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน กำหนดนิมิตตามนัยที่กล่าวแล้ว เมื่อขยายย่อมขยายไปจนถึงเขตกำหนดจักรวาฬหรือยิ่งไปกว่านั้นก็ได้ ลำดับนั้น นิมิตนั้นจะปรากฏแก่เธอในที่ขยาย ๆ แล้ว เหมือนหนังโคอุสภะที่สับด้วยขอตั้งร้อยในที่ดอน ที่ลุ่ม ที่ถูกกระแสน้ำเซาะ และภูเขา ที่ขรุขระแห่งแผ่นดิน ฉะนั้น

ก็พระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรได้บรรลุปฐมฌานเพราะนิมิตนั้นแล้ว ควรเข้า (สมาบัติ) ให้มาก แต่อย่าเป็นผู้พิจารณามาก เพราะว่า เมื่อเธอพิจารณามากไป องค์ฌานจะปรากฏเป็นของหยาบมีกำลังอ่อน ลำดับนั้น เพราะปรากฏแล้วอย่างนั้น องค์ฌานเหล่านั้นจะไม่ถึงความเป็นปัจจัยแก่การขวนขวายต่อไปของเธอ เธอเมื่อขวนขวายอยู่ในฌานที่ไม่คล่องแคล่ว ก็จะเสื่อมจากปฐมฌานที่ได้บรรลุแล้ว และไม่อาจบรรลุทุติยฌานได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนแม่โคที่เที่ยวไปบนภูเขา โง่เขลา ไม่เฉียบแหลม ไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาที่ขรุขระ มันจึงคิดอย่างนี้ว่า 'ทางที่ดีเราพึงไปยังทิศที่ไม่เคยไป กัดกินหญ้าที่ยังไม่เคยกัดกิน และดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม' มันยังไม่ทันวางเท้าหน้า ยันไว้ให้ดีพึงยกเท้าหลังขึ้น มันจะพึงไปยังทิศที่ยังไม่เคยไปไม่ได้เลย ทั้งจะไม่พึงได้กินหญ้าที่ยังไม่เคยได้กิน และจะไม่พึงได้ดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่มด้วย อนึ่ง มันยืนอยู่ในประเทศใด พึงมีความคิดอย่างนี้ว่า 'ทางที่ดีเราพึงไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไป ฯลฯ และพึงได้ดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม' และมันจะไม่พึงได้กลับมาสู่ประเทศนั้นโดยสวัสดีได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะแม่โคนั้นตัวมักเที่ยวไปบนภูเขา โง่เขลา ไม่รู้จักที่เที่ยวหากิน ไม่ฉลาดที่จะไต่ไปบนภูเขาอันขรุขระเช่นนั้น แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกันทีเดียว โง่เขลา ไม่เฉียบแหลม ไม่รู้จักขอบเขต ไม่ฉลาดที่จะสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่[๑] เธอไม่เสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น ไม่ตั้งนิมิตนั้นให้มั่นคง มีความรำพึงอย่างนี้ว่า 'ทางที่ดีเราพึงเข้าทุติยฌานอยู่ ฯลฯ เพราะระงับวิตกและวิจารได้แล้ว เธอไม่อาจเข้าทุติยฌานอยู่ได้ ฯลฯ เพราะระงับวิตกและวิจารได้แล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดีเราสงัดแล้วจากกามทั้งหลาย

---

[๑] องฺ.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๓-๕๐๔

แล้ว ฯลฯ พึงเข้าปฐมฌานอยู่' เธอไม่สงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าปฐมฌานอยู่ได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เราเรียกว่าพลาดจากฌานทั้ง ๒ เสื่อมจากฌานทั้ง ๒ เปรียบเหมือนแม่โคตัวนั้นที่มักเที่ยวไปบนภูเขา โง่เขลา ไม่เฉียบแหลม ไม่รู้จักที่เที่ยวหากิน ไม่ฉลาดที่จะไปตามภูเขาที่ขรุขระ ฉะนั้น"[๑]

เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรนี้พึงเป็นผู้มีความชำนาญที่ได้ประพฤติแล้วโดยอาการ ๕ ประการ ในปฐมฌานนั้นนั่นเองเสียก่อน

เรื่องวสี ๕ ประการ

[๗๘] ในอธิการนั้น วสีมี ๕ ประการนี้ คือ

๑. อาวัชชนวสี　(ชำนาญในการน้อมนึก)
๒. สมาปัชชนวสี　(ชำนาญในการเข้า)
๓. อธิฏฐานวสี　(ชำนาญในการอธิษฐาน)
๔. วุฏฐานวสี　(ชำนาญในการออก)
๕. ปัจจเวกขณวสี　(ชำนาญในการพิจารณา)

พระโยคาวจรย่อมน้อมนึกถึงปฐมฌานได้เท่าที่ปรารถนา ฯลฯ ความชักช้าในการเข้าไม่มี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**สมาปัชชนวสี (สมาปชฺชนวสี)** บัณฑิตพึงอธิบายวสีแม้ที่เหลือให้พิสดารอย่างนี้

ก็ในวสีทั้ง ๕ ประการนี้ มีการประกาศเนื้อความดังต่อไปนี้ เมื่อพระโยคาวจรออกจากปฐมฌานแล้ว น้อมนึกถึงวิตกเป็นอันดับแรกอยู่ ชวนจิต ๔ ดวงหรือ ๕ ดวงที่มีวิตกเป็นอารมณ์นั่นเอง ย่อมแล่นไปในลำดับแห่งอาวัชชนจิตเข้าไปตัดภวังค์แล้วเกิดขึ้น แต่นั้นภวังคจิต ๒ ดวงย่อมแล่นไป ถัดจากนั้นอาวัชชนจิตที่มีวิจารเป็นอารมณ์ย่อมแล่นไปอีก ชวนจิตทั้งหลายมีนัยดังที่กล่าวแล้วนั่นแลย่อมแล่นไป (ย่อม

---

[๑] องฺ.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๓-๕๐๔

เกิดขึ้น) โดยนัยอย่างนี้ดังว่ามานี้ เมื่อใด พระโยคาวจรอาจส่งจิตไปไม่ขาดระยะในองค์ฌาน ๕ ประการ เมื่อนั้น **อาวัชชนวสี** ย่อมเป็นอันสำเร็จแก่เธอแล้ว ก็วสีที่ถึงยอดแล้วนี้ ย่อมได้ในยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคหรือของชนเหล่าอื่น ในกาลเช่นนี้ ชื่อว่าอาวัชชนวสีที่เร็วยิ่งไปกว่านี้ย่อมไม่มี

ส่วนความเป็นผู้สามารถเข้าได้อย่างฉับพลัน เหมือนในคราวที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะทรมานนันโทปนันทนาคราชนั้น ชื่อว่า**สมาปัชชนวสี**

ความเป็นผู้สามารถพักฌานไว้ชั่วขณะเพียงลัดนิ้วมือหนึ่ง หรือเพียง ๑๐ ลัดนิ้วมือก็ตาม ชื่อว่า**อธิฏฐานวสี** ความเป็นผู้สามารถออก (จากฌาน) ได้อย่างฉับพลันเช่นนั้นเหมือนกัน ชื่อว่า**วุฏฐานวสี** เพื่อแสดงวสีทั้ง ๒ ประการนั้น จึงควรกล่าวเรื่องของพระพุทธรักขิตเถระ

ความย่อว่า ท่านรูปนั้นอุปสมบทได้ ๘ พรรษา นั่งอยู่ในท่ามกลางภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูปผู้มาพยาบาลไข้ของพระมหาโรหณคุตตเถระที่เถรัมภัตถลวิหาร เห็นพญาครุฑผู้ถาโถมลงมาจากอากาศ ด้วยคิดว่า จักจับพญานาคผู้อุปัฏฐากซึ่งกำลังประเคนข้าวยาคูพระเถระอยู่ เนรมิตภูเขาขึ้นแล้ว จับแขนพญานาคพาเข้าไปในภูเขานั้น ทันทีทันใด พญาครุฑกระทบภูเขาเข้าแล้วก็หลบหนีไป พระมหาเถระจึงกล่าวว่า ผู้มีอายุ ถ้าจักไม่มีพระพุทธรักขิตะแล้ว พวกเราทั้งหมดก็จักถูกตำหนิเอาได้

ส่วน**ปัจจเวกขณวสี** ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในอาวัชชนวสีนั่นเอง เพราะปัจจเวกขณชวนะนั่นแหละ ก็เป็นลำดับแห่งอาวัชชนะในอาวัชชนวสีนั้น ฉะนี้แล

ว่าด้วยทุติยฌาน

[๗๙] ก็พระโยคาวจรผู้มีวสีที่ประพฤติแล้วใน ๕ วสีนี้ ออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า “สมาบัตินี้มีนิวรณ์เป็นข้าศึกใกล้ชิด” และว่า “สมาบัตินี้ชื่อเป็นองค์มีกำลังทราม เพราะวิตกและวิจารยังเป็นสภาวะหยาบ”

แล้วพึงใฝ่ใจทุติยฌาน โดยเป็นสภาวะที่ละเอียด คลายความติดใจในปฐมฌานแล้ว บำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุทุติยฌานเถิด เมื่อใดพระโยคาวจรนั้นออกจากปฐมฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ วิตกและวิจารย่อมปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ ปีติ สุข และจิตเตกัคคตาปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียด เมื่อนั้นพระโยคาวจรนั้นใฝ่ใจนิมิตนั้นนั่นแหละอยู่บ่อยๆ ว่า "ปฐวี ปฐวี" เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้องค์ละเอียด มโนทวาราวัชชนจิตเข้าไปตัดภวังค์ในขณะที่จะต้องกล่าวว่า "บัดนี้ ทุติยฌานจักเกิดขึ้น" ทำปฐวีกสิณนั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้น ลำดับนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นเหมือนกัน ซึ่งดวงหนึ่งในที่สุด เป็นรูปาวจรมีในทุติยฌาน ดวงที่เหลือเป็นกามาวจรมีประการดังกล่าวแล้วนั่นเอง

ก็ด้วยลำดับคำเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้ชื่อว่าย่อมเข้าทุติยฌานที่เกิด ณ ภายใน ทำใจให้ผ่องใส มีความที่จิตเป็นสภาพเป็นหนึ่งเกิดขึ้น (ที่เป็นเอโกทิภาพ) ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้ มีปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่[๑] ด้วยอาการอย่างนี้ พระโยคาวจรนี้เป็นอันได้บรรลุทุติยฌานซึ่งมีปถวีกสิณเป็นอารมณ์ อันละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ มีความงาม ๓ ประการ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ประการ

[๘๐] บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า **เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้ (วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา)** ความว่า เพราะระงับ คือเพราะก้าวล่วงองค์ ๒ ประการนี้ คือวิตกและวิจารเสียได้ มีอธิบายว่า เพราะองค์ ๒ ประการนั้นไม่ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน ในฌานทั้ง ๒ ประการนั้น ธรรมในปฐมฌานแม้ทั้งหมดไม่มีในทุติยฌานความจริง ธรรมมีผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานเป็นอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ก็เป็น

---

[๑] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๑๑/๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๘/๗๖, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๑๑/๒๒๒, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๖๑/๕๗. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๓๘/๔๒๑

อีกอย่างหนึ่งก็จริง ถึงอย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสไว้อย่างนี้ว่า **วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา** เพื่อทรงแสดงว่า "การบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมีได้เพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ เสียได้"

บทว่า **ภายในตน (อชฺฌตฺตํ)** ในที่นี้ ท่านหมายเอาความเกิดภายในตนแน่นอน แต่ในคัมภีร์วิภังค์ ท่านกล่าวคำเพียงเท่านี้เท่านั้นว่า "ที่ชื่อว่า**อชฺฌตฺตํ** ได้แก่ มีเฉพาะตน"[๑] ก็เพราะท่านประสงค์เอาที่เกิดภายในตนแน่นอน ฉะนั้น ในบทนี้ว่า **อชฺฌตฺตํ** จึงมีเนื้อความดังนี้ว่า "เกิดในตน คือเกิดในสันดานของตน"

บทว่า **ผ่องใส (สมฺปสาทนํ)** ความว่า ศรัทธาท่านเรียกว่า**สมฺปสาทนํ (ผ่องใส)** แม้ฌานก็ชื่อว่าสัมปสาทนะ (เพราะประกอบด้วยสัมปสาทนะ) เหมือนผ้าสีเขียวเพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ฌานนั้นทำใจให้ผ่องใสเพราะประกอบด้วยความผ่องใส และเพราะระงับความกำเริบแห่งวิตกและวิจารเสียได้แม้ฉะนั้น ฌานนั้นท่านจึงเรียกว่าสัมปสาทนะ ก็ในอรรถวิกัปนี้ บัณฑิตพึงทราบการเชื่อมบทอย่างนี้ว่า **ทุติยฌานทำใจให้ผ่องใส (สมฺปสาทนํ เจตโส)** ส่วนในอรรถวิกัปต้น ควรประกอบบทว่า **เจตโส** นี้เข้ากับเอโกทิภาพ

ในบทว่า **เจตโส** นั้น มีการประกอบความดังต่อไปนี้ สมาธิใดเป็นเอกย่อมผุดขึ้น เพราะเหตุนั้น สมาธินั้นจึงชื่อว่าเอโกทิ หมายความว่า เป็นสมาธิเลิศ คือประเสริฐผุดขึ้น เพราะไม่ถูกวิตกและวิจารครอบงำ จริงอยู่ แม้คนที่ประเสริฐเขาก็เรียกว่าเป็นเอกในโลก อีกอย่างหนึ่ง สมาธิที่เว้นจากวิตกและวิจาร[๒] จะเรียกว่า เป็นเอกคือไม่มีสหาย ดังนี้ ก็ควร อีกนัยหนึ่ง สมาธิใดย่อมยังสัมปยุตตธรรมให้ผุดขึ้นอธิบายว่า ย่อมให้ตั้งขึ้น เพราะเหตุนั้น สมาธินั้นจึงชื่อว่าอุทิ สมาธินั้นชื่อว่าเป็นเอกเพราะมีความหมายว่าประเสริฐ และยังสัมปยุตตธรรมให้ผุดขึ้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อ

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕๕/๔๐๐

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๔-๕๗๕/๔๐๔

ว่าเอโกทิ คำนี้ว่า **เอโกทิ** เป็นชื่อของสมาธิ ทุติยฌานย่อมยังสมาธิที่เป็นเอกนี้ให้เจริญ คือให้งอกงามขึ้น เพราะเหตุนั้น ทุติยฌานนี้จึงชื่อว่าเอโกทิภาวะ ก็เพราะสมาธิที่เป็นเอโกทิ นี้นั้นย่อมมีแก่จิต หามีแก่สัตว์ (และ) แก่ชีวะไม่ เพราะเหตุนั้น ทุติยฌานนี้ท่านจึงกล่าวว่าชื่อว่าเอโกทิภาพแห่งจิต

ถามว่า ก็ศรัทธานี้ และสมาธิที่ชื่อว่าเอโกทิ นี้ มีอยู่แม้ในปฐมฌานมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรเล่า พระผู้มีพระภาคจึงตรัสทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า "ยังใจให้ผ่องใสและเป็นเอโกทิภาพ"

ตอบว่า ความจริง ปฐมฌานโน้นชื่อว่ายังไม่ผ่องใสดี เพราะยังกำเริบด้วยวิตกและวิจาร เหมือนน้ำขุ่นมัวเพราะระลอกคลื่น ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น แม้เมื่อศรัทธายังมีอยู่ ท่านจึงไม่เรียกปฐมฌานนั้นว่า "สัมปสาทนะ" และเพราะไม่ผ่องใสนั่นเอง แม้แต่สมาธิในปฐมฌานนี้ ก็ยังไม่ปรากฏชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่เรียกว่า "เป็นเอโกทิภาพ" แต่ในฌานนี้ ศรัทธาได้โอกาสเพราะไม่มีวิตกและวิจารเป็นเครื่องกังวลจึงมีกำลัง บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านกล่าวทุติยฌานนี้เท่านั้นไว้อย่างนี้ ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ ท่านกล่าวคำไว้เพียงเท่านี้เท่านั้นว่า "ที่ชื่อว่าสัมปสาทนะ ได้แก่ ศรัทธากิริยาที่เชื่อ ความปักใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง[๑] ที่ชื่อว่าเจตโสเอโกทิภาพ ได้แก่ ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ" ก็บัณฑิตพึงทราบการพรรณนาเนื้อความนี้ โดยประการที่จะไม่ผิด เทียบเคียงกันได้ และสมกันโดยแท้กับคัมภีร์วิภังค์นั้นที่ท่านได้กล่าวไว้แล้วอย่างนี้เถิด

[๘๑] สองบทว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร (อวิตกฺกํ อวิจารํ)** มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุติยฌานชื่อว่าไม่มีวิตก เพราะวิตกไม่มีในทุติยฌานนี้หรือแก่ทุติยฌานนี้ เพราะละได้ด้วยภาวนา ชื่อว่าไม่มีวิจาร โดยนัยนี้เหมือนกัน แม้แต่ในคัมภีร์วิภังค์ท่านก็กล่าวไว้ว่า "วิตกนี้และวิจารนี้เป็นสภาวะสงบระงับ สงบเงียบ สูญไป ดับสูญไป

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๔-๕๗๕/๔๐๔

พินาศไป พินาศย่อยยับไป แห้งไป เหือดแห้งไป ถูกทำให้สุดสิ้นไป ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น ทุติยฌานนี้ท่านจึงเรียกว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร"[๑]

ในข้อนี้ อาจารย์ผู้ทักท้วงกล่าวว่า "ก็เนื้อความนี้เป็นอันสำเร็จแล้วแม้ด้วยคำนี้ว่า เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้ มิใช่หรือ" เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรพระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระดำรัสว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร (อวิตกฺกํ อวิจารํ)** ไว้อีกเล่า ก็ต้องตอบว่า เนื้อความนี้เป็นอันสำเร็จแล้วอย่างนั้นจริง แต่คำนี้ว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบระงับไป (วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา)** หาได้แสดงเนื้อความ (กล่าวคือเพียงไม่มีวิตกและวิจาร) นั้นไม่ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า "พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสไว้อย่างนี้ว่า เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้ เพื่อทรงแสดงว่า ก็การบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌานย่อมมีได้ เพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ เสียได้ ดังนี้ฉะนี้แล"

อีกอย่างหนึ่ง ฌานนี้ชื่อว่าสัมปสาทนะ เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้ แต่หาใช่เพราะระงับกิเลสที่กำเริบขึ้นตามกาลไม่ อนึ่ง ชื่อว่าเอโกทิภาพ เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้ แต่ไม่ใช่เพราะละนิวรณ์ได้เหมือนอุปจารฌาน และไม่ใช่เพราะความปรากฏแห่งองค์เหมือนปฐมฌาน โดยนัยนี้ คำนี้ว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบระงับไป (วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา)** จึงเป็นคำแสดงเหตุแห่งความไม่มีสัมปสาทนะและเอโกทิภาพ ในทำนองเดียวกัน คำนี้ว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบระงับไป (วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา)** จึงเป็นคำแสดงเหตุแห่งความไม่มีวิตกและไม่มีวิจารอย่างนี้ว่า ทุติยฌานชื่อว่าไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้ ไม่ใช่เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีวิตกและวิจารอย่างนี้ คือ เพราะไม่ใช่ไม่มีเหมือนตติยฌานและจตุตถฌาน และเหมือนวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นไม่ ส่วนคำนี้ว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบระงับไป (อวิตกฺกํ อวิจารํ)** เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีแห่งวิตกและวิจารเท่านั้น เพราะเหตุนั้น แม้จะกล่าวคำว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบระงับไป**

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๖/๔๐๔

(วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา) ไว้ก่อนแล้ว ก็ควรกล่าวคำว่า **อวิตกฺกํ อวิจารํ** ไว้โดยแท้ ฉะนี้แล

บทว่า **เกิดแต่สมาธิ (สมาธิชํ)** ความว่า เกิดแต่สมาธิในปฐมฌานหรือแต่สมาธิที่สัมปยุตด้วยฌาน ในสมาธิทั้ง ๒ นั้น แม้ปฐมฌานนี้ก็เกิดจากสมาธิสัมปยุตแม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น สมาธิ (ในทุติยฌาน) นี้เท่านั้น ก็ควรเรียกว่า "สมาธิ" เพราะไม่หวั่นไหวจนเกินไป และเพราะผ่องใสดี เหตุเว้นจากความกำเริบแห่งวิตกและวิจาร เพราะเหตุนั้น เพื่อสรรเสริญสมาธินี้ ท่านจึงกล่าวคำว่า "เกิดแต่สมาธิ" นี้เท่านั้นไว้ คำนี้ว่า **ปีติและสุข (ปีติสุขํ)** มีนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

บทว่า **ที่ ๒ (ทุติยํ)** แปลว่า เป็นที่ ๒ ตามลำดับแห่งการนับ ฌานชื่อว่าเป็นที่ ๒ เพราะมีความหมายว่า พระโยคาวจรเข้าฌานนี้เป็นที่ ๒ ดังนี้บ้าง ส่วนในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ทุติยฌานละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓" บัณฑิตพึงทราบว่าทุติยฌานนั้นละองค์ ๒ ได้ ด้วยอำนาจการละวิตกและวิจาร เหมือนอย่างว่า พระโยคาวจรย่อมละนิวรณ์ได้ในขณะแห่งอุปจารแห่งปฐมฌาน ฉันใด ก็ย่อมละวิตกและวิจารได้ในขณะแห่งอุปจาระของทุติยฌานนี้ ฉันนั้นหามิได้ แต่ในขณะแห่งอัปปนาเท่านั้น ทุติยฌานนี้จึงเกิดขึ้นโดยเว้นจากวิตกและวิจารเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น วิตกและวิจารเหล่านั้น ท่านจึงเรียกว่า "เป็นองค์ละ" แห่งทุติยฌานนั้น แต่พึงทราบว่า ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓ ด้วยอำนาจการเกิดขึ้นแห่งองค์ ๓ ประการนี้ คือ ปีติ สุข จิตเตกัคคตา เพราะเหตุนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า "ที่ชื่อว่าฌาน ได้แก่ ความผ่องใส ปีติ สุข เอกัคคตา"[๑] คำนั้น ท่านกล่าวไว้โดยปริยาย เพื่อจะแสดงฌานนั้นพร้อมทั้งองค์ประกอบ เว้นสัมปสาทนะเสีย ทุติยฌานนี้มีเพียงองค์ ๓ ประการเท่านั้น คือ องค์ที่ได้ลักษณะแห่งอุปนิชฌานโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ดังท่านกล่าวไว้ว่า "ในสมัยนั้น ฌานมีองค์ ๓ ประการเป็นอย่างไร คือ ปีติ สุข เอกัคคตา"[๒] คำที่เหลือมีนัยดังที่ได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเอง

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๘๐/๔๐๕

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๖๑/๕๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๘/๔๑๖

ว่าด้วยตติยฌาน

[๘๒] ก็เมื่อได้บรรลุทุติยฌานแม้นั้นอย่างนี้แล้ว พระโยคาวจรพึงเป็นผู้มีวสีชำนาญแล้วโดยอาการ ๕ อย่าง ตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า "สมาบัตินี้มีข้าศึกคือวิตกและวิจารอยู่ใกล้ชิด และว่า สมาบัตินี้ชื่อว่ามีองค์มีกำลังเพลา เพราะปีติที่ท่านกล่าวไว้ว่าปีติคือความชื่นใจใดแลในทุติยฌานนั้น เพราะปีตินั้น ทุติยฌานนี้ท่านจึงกล่าวว่ายังหยาบอยู่"[๑] ดังนี้ ใฝ่ใจตติยฌานโดยความเป็นสภาวะละเอียด คลายความติดใจในทุติยฌาน ทำความเพียรเพื่อบรรลุตติยฌานนั้นเถิด เมื่อใด เธอออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ ปีติย่อมปรากฏโดยความเป็นสภาวะหยาบสุขและเอกัคคตาปรากฏ โดยความเป็นสภาวะละเอียด เมื่อนั้น เมื่อพระโยคาวจรนั้นใฝ่ใจนิมิตนั้นนั่นแหละอยู่บ่อย ๆ โดยบริกรรมว่า "ปฐวี ปฐวี" เพื่อละองค์หยาบและได้องค์ละเอียด มโนทวาราวัชชนจิตเข้าไปตัดภวังค์ในขณะที่ต้องกล่าวว่า "บัดนี้ตติยฌานจักเกิดขึ้น" ทำปฐวีกสิณนั้นเท่านั้นให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ลำดับนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นเหมือนกัน ซึ่งชวนะดวงหนึ่งในที่สุด เป็นรูปาวจรมีในตติยฌาน ชวนจิตที่เหลือเป็นกามาวจร ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ก็แลตามลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้ย่อมเป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่เพราะคลายปีติเสียได้ และเสวยสุขทางกาย ผู้ซึ่งพระอริยะทั้งหลายกล่าวว่า "เป็นผู้วางเฉย มีสติ มีปกติอยู่เป็นสุข" ชื่อว่าย่อมเข้าถึงตติยฌานอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้[๒] พระโยคาวจรนี้ชื่อว่าเป็นอันได้บรรลุตติยฌานมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ ประการ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการแล้ว

[๘๓] บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า **เพราะคลายปีติเสียได้ (ปีติยา จ วิราคา)** ความว่า ความเกลียดชังก็ดี ความก้าวล่วงก็ดี ซึ่งปีติมีประการดังกล่าวแล้ว

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๙๗/๓๘

[๒] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๑๑/๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๐/๗๖, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๑๑/๒๒๒, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๖๓/๕๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๔/๔๑๓

ชื่อว่าความคลายเสียได้ ก็**จ**-ศัพท์ในระหว่างบททั้ง ๒ มีการประมวลมาเป็นอรรถ คือ **จ**-ศัพท์นั้นย่อมประมวลมาซึ่งความเข้าไปสงบ ๑ ซึ่งความระงับวิตกและวิจาร เสียได้ ๑ ในอรรถทั้ง ๒ ประการนั้น ก็เมื่อใด **จ**-ศัพท์ประมวลมาซึ่งความเข้าไปสงบ อย่างเดียว เมื่อนั้น บัณฑิตพึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า "เพราะคลายปีติ เสียได้ และเพราะระงับปีติเสียได้ยิ่งขึ้นไปหน่อยหนึ่ง" ก็การประกอบความนี้ วิราคะ มีความเกลียดชังเป็นอรรถ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงเห็นเนื้อความดังนี้ว่า "เพราะ เกลียดชังปีติและเพราะระงับปีติได้" แต่เมื่อใด **จ**-ศัพท์ประมวลมาซึ่งความระงับวิตก และวิจารได้ เมื่อนั้น พึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า "เพราะคลายปีติได้ และเพราะระงับวิตกและวิจารได้ยิ่งขึ้นไปหน่อยหนึ่ง" ก็การประกอบความนี้ วิราคะมี การก้าวล่วงเป็นอรรถ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงเห็น เนื้อความดังนี้ว่า "เพราะก้าว ล่วงปีติได้ และเพราะระงับวิตกและวิจารได้"

ก็วิตกและวิจารเหล่านี้ระงับแล้วในทุติยฌานเท่านั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น คำนี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงทางแห่งฌานนี้และเพื่อกล่าวสรรเสริญฌานนี้ ความจริง เมื่อ กล่าวว่า "เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้" คำว่า การระงับวิตกและวิจารเสียได้ เป็นทางแห่งฌานนี้แน่ ก็จะปรากฏ เหมือนอย่างว่า การละสังโยชน์มีสักกายทิฏฐิ เป็นต้นแม้ที่ยังละไม่ได้ในอริยมรรคที่ ๓ ที่ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า "เพราะละสังโยชน์ เบื้องต่ำ ๕ ประการได้"[๑] ย่อมเป็นอันกล่าวสรรเสริญอริยมรรคที่ ๓ นั้นที่ให้เกิด ความอุตสาหะแก่พระโยคาวจรทั้งหลายผู้ขวนขวายเพื่อบรรลุอริยมรรคที่ ๓ นั้น ฉันใด การระงับวิตกและวิจารแม้ที่ยังระงับไม่ได้ในตติยฌานนี้ ที่ท่านกล่าวถึงอยู่ ก็เป็นการกล่าวสรรเสริญ (ตติยฌานนั้น) ฉันนั้น เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงได้กล่าวเนื้อความนี้ไว้ว่า "เพราะก้าวล่วงปีติได้ และเพราะระงับวิตกและวิจารได้"

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๒/๑๔๖, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๔/๑๑๖, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๘๘/๑๓๕

[๘๔] ในคำนี้ว่า **เป็นผู้วางเฉยอยู่ (อุเปกฺขโก จ วิหรติ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธรรมชาติที่ชื่อว่าอุเบกขา เพราะวิเคราะห์ว่า เพ่งโดยเหมาะ อธิบายว่า เห็นอย่างสม่ำเสมอ คือเห็นไม่ตกไปในฝักฝ่าย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยตติยฌานท่านเรียกว่า**ผู้วางเฉย** เพราะประกอบด้วยอุเบกขาที่ผ่องใสไพบูลย์ถึงความมีกำลังนั้น

ก็อุเบกขามี ๑๐ ประการ คือ

๑. อุเบกขามีองค์ ๖ **(ฉฬังคุเบกขา)**
๒. อุเบกขาคือพรหมวิหาร **(พรหมวิหารุเบกขา)**
๓. อุเบกขาคือโพชฌงค์ **(โพชฌังคุเบกขา)**
๔. อุเบกขาคือวิริยะ **(วีริยุเบกขา)**
๕. อุเบกขาคือสังขาร **(สังขารุเบกขา)**
๖. อุเบกขาคือเวทนา **(เวทนุเบกขา)**
๗. อุเบกขาคือวิปัสสนา **(วิปัสสนุเบกขา)**
๘. อุเบกขาคือตัตรมัชฌัตตุเบกขา **(ตัตรมัชฌัตตุเบกขา)**
๙. อุเบกขาคือฌาน **(ฌานุเบกขา)**
๑๐. อุเบกขาคือปาริสุทธิ **(ปาริสุทธุเบกขา)**

ในอุเบกขา ๑๐ ประการนั้น อุเบกขาใดเป็นอาการที่ไม่ละมีปกติภาพอันบริสุทธิ์ในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ในทวาร ๖ ของพระขีณาสพ ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้[๑] เห็นรูปทางตาแล้ว เป็นผู้ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ และเป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่"[๑] เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า**ฉฬังคุเบกขา (ฉฬงฺคุเปกฺขา นาม)**

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑/๔๑๒

ส่วนอุเบกขาใดเป็นอาการที่วางตนเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า “ภิกษุมีใจสหรคตด้วยอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่”[๑] เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า **พรหมวิหารุเบกขา (พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา นาม)**

อุเบกขาใดเป็นอาการที่เป็นภายในแห่งสหชาตธรรมทั้งหลาย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า “ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก”[๒] เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า **โพชฌงคุเบกขา (โพชฺฌงฺคุเปกฺขา นาม)**

ส่วนอุเบกขาใดกล่าวคือความเพียรที่ไม่ปรารภเกินไปและไม่ย่อหย่อนเกินไป ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า “ภิกษุใฝ่ใจอุเบกขานิมิตตามกาลอันควร”[๓] เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า**วิริยุเบกขา (วีริยุเปกฺขา นาม)**

อุเบกขาใดที่พิจารณาสภาวธรรมมีนิวรณ์เป็นต้นและตั้งมั่นด้วยดี ซึ่งเป็นกลางในการยึดถือ ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า “สังขารุเบกขาเท่าไรเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะ สังขารุเบกขาเท่าไรเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา สังขารุเบกขา ๘ ประการเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะ สังขารุเบกขา ๑๐ ประการเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา”[๔] เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า**สังขารุเบกขา (สงฺขารุเปกฺขา นาม)**

ส่วนอุเบกขาใดที่เข้าใจกันว่าไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า “ในสมัยใดจิตที่เป็นกามาวจรกุศลสหรคตด้วยอุเบกขาเกิดขึ้น”[๕] เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า **เวทนุเบกขา (เวทนุเปกฺขา นาม)**

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๔, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๗๗/๖๗

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๗/๒๕-๒๖

[๓] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕

[๔] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๗/๙๑

[๕] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๕๐/๕๓

อุเบกขาใดเป็นกลางในการวิจัย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า "สิ่งใดมีอยู่ สิ่งใดเป็นแล้ว พระโยคาวจรละสิ่งนั้น ย่อมได้อุเบกขา"[๑] เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า**วิปัสสนุเบกขา (วิปสฺสนุเปกฺขา นาม)**

ส่วนอุเบกขาใดเป็นสภาวะที่นำสหชาตธรรมทั้งหลายไปอย่างสม่ำเสมอ ที่มาแล้วในเยวาปนกธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า**ตัตรมัชฌัตตุเบกขา (ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา นาม)**

อุเบกขาใดไม่ก่อให้เกิดความตกไปเป็นฝักฝ่ายในตติยาฌานนั้น แม้ที่มีสุขอันเลิศที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "ผู้มีอุเบกขาอยู่เป็นต้น"[๒] อุเบกขานี้ชื่อว่า**ฌานุเบกขา (ฌานุเปกฺขา นาม)**

ส่วนอุเบกขาใดบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งปวง เป็นสภาวะที่ไม่ต้องขวนขวาย แม้แต่ในการที่จะปราบธรรมที่เป็นข้าศึกให้สงบราบคาบที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "เข้าจตุตถฌานที่มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่"[๓] เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า**ปาริสุทธุเบกขา (ปาริสุทฺธุเปกฺขา นาม)**

บรรดาอุเบกขาทั้ง ๑๐ ประการนั้น ฉฬังคุเบกขา พรหมวิหารุเบกขา โพชฌังคุเบกขา ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ฌานุเบกขา และปาริสุทธุเบกขา โดยใจความเป็นอย่างเดียวกัน คือเป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขาเท่านั้น แต่อุเบกขานั้นมีความต่างกันดังนี้ได้ก็เพราะความต่างกันของข้อกำหนดนั้น ๆ เหมือนคนแม้จะเป็นคนเหมือนกัน ก็ยังต่างกันได้ ด้วยอำนาจข้อกำหนด เช่น เป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี หรือเป็นพระราชาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ในอุเบกขา ๖ ประการนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ฉฬังคุเบกขามีในที่ใด อุเบกขา ๕ ประการมีโพชฌังคุเบกขาเป็นต้น ย่อมไม่มีในที่นั้น หรือโพชฌงคุเบกขามีอยู่ในที่ใด อุเบกขา ๕ ประการมีฉฬังคุเบกขาเป็นต้น ย่อมไม่มีในที่นั้น

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๗๑/๗๖, องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๑๐๐

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๐/๗๖, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๖๓/๕๘

[๓] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๒/๗๗

เหมือนอย่างว่า อุเบกขาทั้ง ๖ ประการนี้ โดยใจความเป็นอันเดียวกันได้ ฉันใด แม้สังขารุเบกขาและวิปัสสนุเบกขา โดยใจความก็เป็นอันเดียวกันได้ ฉันนั้น แท้จริง อุเบกขานั้นก็คือปัญญา ว่าด้วยอำนาจกิจ แบ่งเป็น ๒ ประการ เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษถือเอาท่อนไม้ง่ามค้นหางูที่เลื้อยเข้าเรือนในตอนเย็น พบมันนอนอยู่ที่ซุ้มแกลบ ฉงนอยู่ว่า "ใช่งู หรือ ไม่ใช่หนอ" ครั้นเห็นสวัตติกะ ๓ ประการแล้ว ก็หมดความสงสัย ความวางตนเป็นกลางในการจะวิจัยว่า "เป็นงูหรือไม่ใช่งู" จึงมีได้ ฉันใด เมื่อเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความวางตนเป็นกลางใด ในการที่จะพิจารณาว่าสังขารทั้งหลายเป็นสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้ปรารภวิปัสสนา ฉันนั้นเหมือนกัน อุเบกขานี้ชื่อว่า**วิปัสสนุเบกขา (วิปสฺสนุเปกฺขา นาม)** เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษนั้นจับงูไว้มั่นด้วยไม้ง่ามแล้ว ค้นหาอาการที่จะปล่อยมันไปเท่านั้นว่า "ด้วยอุบายอย่างไร เราจึงจะพึงปล่อยงูนี้ไปไม่ให้มันลำบาก และไม่ให้งูนี้กัดตนได้" ความวางเฉยในการที่จะจับงูไว้ย่อมมีได้ ฉันใด เมื่อพระโยคาวจรเห็นภพทั้ง ๓ เหมือนถูกไฟไหม้ เพราะได้เห็นไตรลักษณ์แล้ว ความวางเฉยใดในการที่จะยึดสังขารไว้ก็ย่อมมีได้ ฉันนั้นเหมือนกัน อุเบกขานี้ชื่อว่า**สังขารุเบกขา (สงฺขารุ-เปกฺขา นาม)** เมื่อวิปัสสนุเบกขาสำเร็จแล้ว แม้สังขารุเบกขาก็เป็นอันสำเร็จแล้วเหมือนกัน ด้วยประการฉะนี้ ก็อุเบกขานี้แบ่งเป็น ๒ ประการ โดยกิจ กล่าวคือความวางเฉยในการเลือกการเฟ้น และในการยึดถือ ฉะนี้แล ส่วนวิริยุเบกขาและเวทนุเบกขาต่างกันและกัน และต่างจากอุเบกขาที่เหลือ โดยใจความทีเดียว ฉะนี้แล

ในอุเบกขาเหล่านี้ดังว่ามานี้ ในที่นี้ท่านประสงค์เอาฌานุเบกขา ฌานุเบกขานั้นมีความวางตนเป็นกลาง (มีความวางเฉย) เป็นลักษณะ มีความไม่ผูกใจเป็นกิจ มีความไม่ขวนขวายเป็นผล มีความคลายปีติเป็นเหตุใกล้ ฉะนี้แล ในข้อนี้ อาจารย์ผู้ท้วงกล่าวว่า ก็ฌานุเบกขานี้ โดยใจความก็ได้แก่ตัตรมัชฌัตตุเบกขานั่นเอง และฌานุเบกขานั้นก็มีอยู่ทั้งในปฐมฌานและทุติยฌานมิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น ฌานุเบกขานี้จึงจะเป็นสภาวะที่พระผู้มีพระภาคน่าจะต้องตรัสไว้ แม้ทั้งในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นอย่างนี้ว่า **อุเปกฺขโก จ วิหรติ** เพราะเหตุไร พระองค์จึงไม่ตรัสฌานุเบกขานั้น

ไว้เล่า ก็พึงตอบว่า เพราะมีกิจยังไม่ปรากฏชัด จริงอยู่ กิจแห่งฌานุเบกขาทั้งในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น ชื่อว่ายังไม่ปรากฏชัด เพราะยังถูกธรรมที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ ส่วนในตติยฌานนี้ ฌานุเบกขานี้เป็นเหมือนยกศีรษะขึ้นได้ ชื่อว่ามีกิจปรากฏชัดแล้ว เพราะไม่ถูกวิตก วิจาร และปีติครอบงำ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ฉะนี้แล

การพรรณนาความแห่งคำนี้ว่า **อุเปกฺขโก จ วิหรติ** จบแล้ว
โดยประการทั้งปวง

[๘๕] บัดนี้ ในคำนี้ว่า **มีสติและสัมปชัญญะ (สโต จ สมฺปชาโน)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ภิกษุชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกได้ ชื่อว่ามีสัมปชัญญะ เพราะรู้ทั่วโดยชอบ สติและสัมปชัญญะ พระผู้มีพระภาคตรัสโดย (หมายถึง) บุคลาธิษฐานในสติและสัมปชัญญะทั้ง ๒ ประการนั้น สติมีความระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นกิจ มีการเฝ้ารักษาเป็นผล สัมปชัญญะมีความไม่หลงเป็นลักษณะ มีการพิจารณาเป็นกิจ มีการเลือกเฟ้นเป็นผล

ในฌานเหล่านั้น แม้สติและสัมปชัญญะนี้จะมีอยู่ในฌานต้นๆ เพราะว่า แม้แต่เพียงอุปจาระ ก็ไม่สำเร็จแก่ภิกษุผู้ลืมสติและไม่มีสัมปชัญญะ จะกล่าวไปใยถึงอัปปนาเล่า ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะฌานเหล่านั้นยังเป็นสภาวะที่หยาบ การดำเนินไปแห่งจิตจึงเป็นการสะดวก เหมือนการเดินไปบนพื้นดินของบุรุษ ฉะนั้น กิจแห่งสติและสัมปชัญญะในฌานเหล่านั้นยังไม่ปรากฏชัด แต่เพราะฌานนี้ละเอียด เพราะละองค์หยาบได้ จึงจำต้องปรารถนาความดำเนินไปแห่งจิต ที่กิจแห่งสติและสัมปชัญญะประคับประคองแล้วเท่านั้น เหมือนการเดินใกล้คมมีดโกนของบุรุษ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้เฉพาะในตติยฌานนี้เท่านั้น บัณฑิตพึงทราบอรรถาธิบายยิ่งขึ้นไปหน่อยหนึ่ง เปรียบเหมือนลูกโคตัวที่ยังติดแม่ ถูกเจ้าของโคพรากออกจากแม่แล้ว ไม่คอยควบคุมไว้ ย่อมกลับเข้าไปหาแม่โคอีกจนได้ ฉันใด สุขในตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น ที่พระโยคาวจรพรากออกจากปีติแล้ว สุขนั้นพระโยคาวจรนั้นไม่

รักษาไว้ด้วยธรรมเป็นเครื่องรักษาคือสติและสัมปชัญญะ ก็จะพึงกลับเข้าไปหาปีติอีกจนได้ คือพึงสัมปยุตด้วยปีติเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง แม้สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีนักในสุข และสุขในตติยฌานนี้เป็นสุขที่หวานใจยิ่งนัก เพราะไม่มีสุขที่ยิ่งไปกว่านั้น ก็ความไม่กำหนัดนักในสุขในตติยฌานนี้ จะมีได้ก็ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะ หาใช่โดยประการอื่นไม่ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เพื่อจะทรงแสดงเนื้อความพิเศษแม้นี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระดำรัสว่า **มีสติและสัมปชัญญะ (สโต สมฺปชาโน)** นี้ไว้เฉพาะในตติยฌานนี้เท่านั้น

บัดนี้ ในคำนี้ว่า **ย่อมเสวยสุขทางกาย (สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ แม้ความรำพึงถึงการเสวยสุข ไม่มีแก่พระโยคาวจรผู้พรั่งพร้อมด้วยตติยฌานก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุที่สุขของเธอสัมปยุตด้วยนามกาย อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่รูปกายเป็นรูปกายที่รูปถูกต้องแล้ว รูปกายนั้นของเธอถูกรูปอันประณีตยิ่งซึ่งมีสุขอันสัมปยุตด้วยนามกายนั้นถูกต้องแล้ว เธอแม้ออกจากฌานแล้วก็ยังเสวยสุข เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนี้ จึงตรัสว่า **ย่อมเสวยสุขทางกาย (สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ)**

[๘๖] บัดนี้ ในคำนี้ว่า **พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยตติยฌานนั้นว่า เป็นผู้วางเฉย มีสติ มีปกติอยู่เป็นสุข เพราะฌานใดเป็นเหตุ (ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงกล่าว คือทรงแสดง ได้แก่ทรงบัญญัติ ทรงแต่งตั้ง ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก ทรงทำให้ชัด อธิบายว่า ทรงประกาศ คือทรงสรรเสริญบุคคลผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยตติยฌานนั้น เพราะฌานใดเป็นเหตุ เพราะฌานใดเป็นการณ์

ถามว่า ทรงสรรเสริญว่าอย่างไร

ตอบว่า ทรงสรรเสริญว่า เป็นผู้วางเฉย มีสติ มีปกติอยู่เป็นสุข บัณฑิตพึงทราบการประกอบความในคำนี้อย่างนี้ว่า พระโยคาวจรย่อมเข้าตติยฌานนั้นอยู่

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระอริยะเหล่านั้นจึงทรงสรรเสริญพระโยคาวจรนั้นอย่างนี้

ตอบว่า เพราะท่านเป็นผู้ควรสรรเสริญ

จริงอยู่ พระโยคาวจรนี้เป็นผู้วางเฉยในตติยฌาน แม้ที่ถึงความเต็มเปี่ยมแห่งสุขซึ่งมีสุขที่หวานใจเป็นอย่างยิ่ง ไม่ถูกความติดใจในสุขดึงฉุดมาในตติยฌานนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะมีสติตั้งมั่น จนปีติเกิดขึ้นไม่ได้ และชื่อว่าเป็นผู้ควรสรรเสริญ เพราะเสวยสุขที่ไม่เศร้าหมองซึ่งพระอริยะใคร่ และที่อริยชนเสพแล้วเท่านั้นด้วยนามกาย บัณฑิตพึงทราบว่า เพราะควรแก่การสรรเสริญดังกล่าวมานี้ พระอริยะเหล่านั้นเมื่อประกาศคุณที่เป็นเหตุแห่งการสรรเสริญอย่างนี้ จึงสรรเสริญบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยตติยฌานนั้นอย่างนี้ว่า “เป็นผู้วางเฉย มีสติ มีปกติอยู่เป็นสุข”

บทว่า **ที่ ๓ (ตติยํ)** ได้แก่ เป็นฌานที่ ๓ ตามลำดับแห่งการนับ ฌานนี้ชื่อว่าเป็นที่ ๓ เพราะมีความหมายว่าพระโยคาวจรเข้าเป็นอันดับที่ ๓ ก็มี ส่วนในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “ตติยฌานละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒” บัณฑิตพึงทราบว่า ตติยฌานละองค์ ๑ ด้วยอำนาจละปีติเสียได้ ก็พระโยคาวจรย่อมละปีตินี้นั้นได้ในขณะแห่งอัปปนาเท่านั้น เหมือนละวิตกและวิจารได้ในขณะแห่งอัปปนาของทุติยฌาน ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ปีตินั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่า “เป็นองค์สำหรับละ” แห่งทุติยฌานนั้น แต่บัณฑิตพึงทราบว่าตติยฌานนั้นประกอบด้วยองค์ ๒ ด้วยอำนาจการเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ ประการนี้ คือ สุข จิตเตกัคคตา เพราะเหตุนั้น คำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “ที่ชื่อว่าฌาน ได้แก่ อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข จิตเตกัคคตา”[๑] ท่านกล่าวไว้โดยอ้อมเพื่อแสดงฌานพร้อมทั้งองค์ประกอบ ก็ตติยฌานนี้มีเพียงองค์ ๒ ประการเท่านั้นเว้นอุเบกขา สติและสัมปชัญญะ เหมือนท่านกล่าวไว้ว่า “สมัยนั้น ฌานมีองค์ ๒ ประการเป็นอย่างไร คือสุข จิตเตกัคคตา[๒] คำที่เหลือมีนัยอันท่านกล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเอง

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๙๑/๔๐๗

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๖๓,๑๖๕/๕๘-๕๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๕/๔๑๔

ว่าด้วยจตุตถฌาน

[๘๗] ก็เมื่อพระโยคาวจรได้บรรลุตติยฌานแม้นั้นอย่างนี้แล้ว เธอเป็นผู้ประพฤติวสีแล้วโดยอาการ ๕ ประการ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในตติยฌานนั้นว่า "สมาบัตินี้มีปีติเป็นข้าศึกใกล้ชิด" และว่า "สมาบัตินี้มีองค์ทรามกำลัง เพราะสุขที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า 'ความรำพึงแห่งใจว่าสุขในตติยฌานนั้นอันใดเล่า เพราะความรำพึงแห่งใจนั้น ท่านจึงเรียกตติยฌานนี้ว่ายังทราม ยังหยาบอยู่'[๑] ใฝ่ใจจตุตถฌานโดยความเป็นสภาวะละเอียด คลายความติดใจตติยฌาน แล้วพึงบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุจตุตถฌานเถิด เมื่อใด พระโยคาวจรนั้นออกจากตติยฌานแล้ว มีสติ มีสัมปชัญญะ พิจารณาองค์ฌานอยู่ สุขกล่าวคือโสมนัสทางใจย่อมปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ อุเบกขาเวทนาและจิตเตกัคคตาย่อมปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียด เมื่อนั้น พระโยคาวจรนั้นใฝ่ใจนิมิตนั้นนั่นแหละอยู่ร่ำไป โดยบริกรรมว่า "ปฐวี ปฐวี" เพื่อละองค์ที่หยาบและเพื่อได้องค์ละเอียด มโนทวาราวัชชนจิตเข้าไปตัดภวังค์ในขณะที่ต้องกล่าวว่า "จตุตถฌานจักเกิดขึ้นในบัดนี้" ทำปฐวีกสิณนั้นนั่นเองให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้น ลำดับนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นเหมือนกัน ซึ่งชวนจิตดวงหนึ่งในที่สุด เป็นรูปาวจรมีในจตุตถฌาน ชวนจิตที่เหลือเป็นกามาวจรมีประการดังกล่าวแล้วนั่นแหละ ส่วนความแปลกกันมีดังนี้ เพราะสุขเวทนาไม่เป็นปัจจัยแก่อทุกขมสุขเวทนาโดยเป็นอาเสวนปัจจัย และอทุกขมสุขเวทนาพึงเกิดขึ้นได้ในจตุตถฌาน ฉะนั้น ชวนจิตเหล่านั้นจึงสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนา ก็เพราะชวนจิตเหล่านั้นสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนานั่นเอง แม้ปีติในจตุตถฌานนี้ก็จางคลายไป ฉะนี้แล ก็ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ เพราะละสุขและละทุกข์ได้เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว พระโยคาวจรนี้ชื่อว่าได้บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่[๒] โดยอาการอย่างนี้ พระโยคาวจรนี้จึง

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๙๘/๓๘

[๒] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๑๑/๖, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๒/๗๗, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๑๑/๒๒๒, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๐/๓๒๐-๓๒๑, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๖๕/๕๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๔/๔๑๔

เป็นอันได้บรรลุจตุตถฌานมีปฐวีกสิณ เป็นอารมณ์ ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ ประการ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการแล้ว

[๘๘] บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **เพราะละสุขและละทุกข์ได้ (สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา)** ความว่า เพราะละสุขทางกายและทุกข์ทางกายเสียได้ บทว่า **ในก่อนเทียว (ปุพฺเพว)** ความว่า ก็การละนั้นแลได้เคยมีมาก่อนแล้วทีเดียว ไม่ใช่มีในขณะแห่งจตุตถฌาน สองบทว่า **เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไป (โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา)** ความว่า เพราะถึงความตั้งอยู่ไม่ได้มาก่อนแล้วทีเดียวแห่งธรรมแม้ทั้ง ๒ ประการนี้ คือ (๑) สุขทางใจ (๒) ทุกข์ทางใจ อธิบายว่า เพราะละได้เลยทีเดียว

ถามว่า ก็การละธรรมเหล่านั้นมีได้เมื่อไร

ตอบว่า มีได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌานทั้ง ๔

ความจริง พระโยคาวจรละโสมนัสได้เฉพาะในขณะแห่งอุปจาระของจตุตถฌานเท่านั้น ละทุกข์ โทมนัส และสุขได้ในขณะแห่งอุปจาระของปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน โดยนัยนี้ บัณฑิตพึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสแม้ที่ท่านมิได้กล่าวไว้ตามลำดับการละองค์ฌานเหล่านี้ แต่กล่าวไว้แม้ในจตุตถฌานนี้ตามลำดับอุเทศแห่งอินทรีย์ในอินทรียวิภังค์เท่านั้นเถิด

ถามว่า ก็ถ้าพระโยคาวจรละองค์ฌานเหล่านี้ได้เฉพาะในขณะแห่งอุปจาระของฌานนั้นๆ เท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสความดับไว้เฉพาะในฌานอย่างเดียวอย่างนี้ว่า "ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่เหลือในที่ไหน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดแล้วแม้จากกามทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเข้าถึงปฐมฌานอยู่ ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่เหลือในที่นี้ ก็โทมนัสสินทรีย์... สุขินทรีย์... โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่เหลือในที่ไหน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ ย่อมเข้าถึงจตุตถฌานอยู่ ก็โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่เหลือในที่นี้"[๑]

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๐/๓๒๐-๓๒๑

ตอบว่า เพราะความดับในฌานเหล่านั้นเป็นความดับอย่างสนิท

จริงอยู่ ความดับแห่งองค์ฌานเหล่านั้นในปฐมฌานเป็นต้น เป็นความดับอย่างสนิท ไม่ใช่เป็นเพียงความดับธรรมดา ส่วนความดับในขณะแห่งอุปจาระเป็นเพียงความดับธรรมดาเท่านั้น ไม่ใช่ความดับอย่างสนิท

จริงอย่างนั้น ทุกขินทรีย์แม้ที่ดับไปแล้วในอุปจาระแห่งปฐมฌานที่มีอาวัชชนจิตต่างๆ กัน พึงเกิดขึ้นได้ เพราะสัมผัสแห่งเหลือบและยุงเป็นต้นบ้าง เพราะความเดือดร้อนอันเกิดจากที่นั่งไม่เรียบบ้าง ส่วนในภายในอัปปนาเกิดขึ้นไม่ได้เลย อีกอย่างหนึ่ง ทุกขินทรีย์นี้แม้ที่ดับไปแล้วในอุปจาระ ชื่อว่ายังดับไม่สนิท เพราะยังไม่ถูกธรรมที่เป็นข้าศึกกำจัด ส่วนภายในอัปปนา กายทุกส่วนเป็นอันหยั่งลงสู่สุขแล้ว เพราะความซาบซ่านแห่งปีติ ก็ทุกขินทรีย์ของบุคคลผู้มีกายหยั่งลงสู่สุขแล้ว ชื่อว่าดับไปอย่างสนิทแล้ว เพราะถูกธรรมที่เป็นข้าศึกกำจัดได้แล้ว อนึ่ง โทมนัสสินทรีย์ที่ละได้แล้วในอุปจาระแห่งทุติยฌานที่มีอาวัชชนจิตต่างๆ กันนั่นเอง ก็พึงเกิดขึ้นได้ เพราะเหตุที่โทมนัสสินทรีย์นี้ เมื่อยังมีความลำบากกายและความช้ำใจแม้ที่มีวิตกและวิจารเป็นปัจจัยอยู่ ก็ย่อมเกิดขึ้นได้ แต่เพราะไม่มีวิตกและวิจารจึงเกิดขึ้นไม่ได้เลย อนึ่ง โทมนัสสินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นในจิตตุปบาทใด เพราะในจิตตุปบาทนั้นยังมีวิตกและวิจาร และเพราะวิตกและวิจารในอุปจาระแห่งทุติยฌานยังละไม่ได้นั่นเอง โทมนัสสินทรีย์จึงเกิดขึ้นได้ เพราะเหตุนั้น โทมนัสสินทรีย์นั้นพึงเกิดขึ้นได้ในอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น ส่วนในทุติยฌานจะพึงเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะละปัจจัยได้แล้ว ในทำนองเดียวกัน สุขินทรีย์แม้ที่ละได้แล้วในอุปจาระแห่งตติยฌาน ก็พึงเกิดได้แก่พระโยคาวจรผู้มีกายที่รูปอันประณีตซึ่งเกิดแต่ปีติถูกต้องแล้ว แต่ในตติยฌานจะพึงเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะว่า ในตติยฌาน ปีติที่เป็นปัจจัยแก่สุขดับไปแล้วโดยสิ้นเชิงฉะนี้แล ในทำนองเดียวกัน โสมนัสสินทรีย์แม้ที่ละได้แล้วในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ก็จะพึงเกิดขึ้นได้ เพราะโสมนัสสินทรีย์นั้นยังอยู่ใกล้ชิดปีติและยังไม่ก้าวล่วงไปได้โดยชอบ เหตุยังไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนาแล้ว ส่วนในจตุตถฌานจะพึงเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเพิ่ม**อปริเสส**-ศัพท์เข้าไว้ในที่นั้นๆ ว่า "ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่เหลือในที่นี้"

ในอธิการว่าด้วยจตุตถฌานนี้ อาจารย์ผู้ท้วงกล่าวว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น เวทนาเหล่านี้ แม้ที่ละได้แล้วในอุปจาระแห่งฌานนั้นๆ อย่างนี้ เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงประมวลมาไว้ในจตุตถฌานนี้เล่า"[๑] ก็พึงตอบว่า เพื่อเข้าใจได้ง่าย จริงอยู่ อทุกขมสุขเวทนาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคำนี้ว่า **อทุกฺขมสุขํ** เป็นเวทนาละเอียดรู้ได้ยาก ใครๆ ไม่อาจที่จะเข้าใจได้โดยง่าย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ทรงประมวลเวทนาเหล่านี้มาทั้งหมด เพื่อจะได้เข้าใจได้ง่ายขึ้น เปรียบเหมือนคนเลี้ยงโคต้อนโคทั้งหมดเข้าไว้ในคอกเดียวกัน เพื่อจะจับโคดุ ตัวที่ใครๆ ก็ไม่อาจจะเข้าไปจับได้ด้วยวิธีใดวิธีหนึ่งได้ง่ายขึ้น ทีนั้น เขาจึงไล่ออกมาทีละตัว ชี้ให้จับโคดุแม้ตัวนั้นที่เดินเรียงกันมาว่า "นี้คือโคดุตัวนั้น พวกท่านจงจับมัน" ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านี้ที่พระองค์ทรงประมวลมาอย่างนี้แล้ว ก็จะทรงสามารถทำพระโยคาวจรให้เข้าใจเวทนานี้ได้ว่า "สิ่งใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส นี้คืออทุกขมสุขเวทนา"

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเวทนาเหล่านี้ไว้แล้ว เพื่อที่จะแสดงปัจจัยแห่งเจโตวิมุตติซึ่งไม่มีทุกข์ไม่มีสุข จริงอยู่ กิริยามีการละทุกข์ได้เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่เจโตวิมุตติซึ่งไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนั้น เหมือนอย่างที่พระธรรมทินนาเถรีกล่าวไว้ว่า "ผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งการเข้าเจโตวิมุตติซึ่งไม่มีทุกข์ไม่มีสุขมี ๔ ประการ ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ย่อมเข้าถึงจตุตถฌาน ฯลฯ เพราะละสุขได้ ผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งการเข้าเจโตวิมุตติซึ่งไม่มีทุกข์ไม่มีสุขมี ๔ ประการนี้เอง"[๒]

อีกประเด็นหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาเหล่านี้ไว้ในจตุตถฌานนี้ ทั้งนี้ก็เพื่อจะตรัสสรรเสริญฌานนี้ เปรียบเหมือนโอรัมภาคิยสังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ที่ละได้แล้วในมรรคอื่น เพื่อจะตรัสสรรเสริญตติยมรรค จึงตรัสว่าละได้ในตติยมรรคนั้น ฉะนั้น

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๑๒

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาเหล่านี้ไว้ในจตุตถฌานนี้ ทั้งนี้เพื่อจะทรงแสดงว่าราคะและโทสะมีอยู่ไกลอย่างยิ่ง เพราะกำจัดปัจจัยได้ จริงอยู่ ในเวทนาเหล่านี้ สุขเป็นปัจจัยแก่โสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแก่โทสะ ก็เพราะฌานนั้นกำจัดปัจจัยได้ ราคะและโทสะพร้อมทั้งปัจจัย จึงเป็นอันถูกกำจัดแล้ว เพราะเหตุนั้น ราคะและโทสะเหล่านั้นจึงมีอยู่ในที่ไกลอย่างยิ่ง ฉะนี้แล

บทว่า **ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข (อทุกฺขมสุขํ)** ความว่า ฌานนี้ชื่อว่าอทุกขะ เพราะไม่มีทุกข์ ชื่อว่าอสุขะ เพราะไม่มีสุข พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเวทนาที่ ๓ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขไว้ในฌานนี้ ด้วยคำนี้ หาใช่ทรงแสดงแต่เพียงความไม่มีแห่งทุกข์และสุขไว้ไม่ ชื่อว่าเวทนาที่ ๓ ท่านเรียกว่า อทุกขมสุขเวทนาบ้าง อุเบกขาเวทนาบ้าง เวทนาที่ ๓ นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า มีการเสวยอารมณ์ที่ผิดไปจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นกิจ มีความไม่แจ่มชัดเป็นผล มีความดับสุขเป็นเหตุใกล้[๑]

[๘๙] บทว่า **มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา (อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ)** ความว่า มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาให้เกิด ความจริง ในฌานนี้ สติบริสุทธิ์ดี และความบริสุทธิ์แห่งสตินั้น อุเบกขาทำขึ้น ไม่ใช่ธรรมอื่นทำ เพราะเหตุนั้น จตุตถฌานนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า "มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำขึ้น" แม้แต่ในคัมภีร์วิภังค์ท่านก็กล่าวไว้ว่า "สตินี้เป็นธรรมชาติเปิดเผย บริสุทธิ์ ผุดผ่อง เพราะอุเบกขานี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา"[๒] ก็ความบริสุทธิ์แห่งสติในฌานนี้ย่อมมีได้ เพราะอุเบกขาใด อุเบกขานั้น โดยใจความบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขา ก็ในฌานนี้ ไม่ใช่สติอย่างเดียวเท่านั้น

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๘๘/๒๒๕

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๙๗/๔๐๙

ที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขานั้น โดยที่แท้ แม้สัมปยุตตธรรมทั้งปวงก็บริสุทธิ์ไปด้วย แต่พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาโดยธรรมมีสติเป็นประธาน

ในฌานเหล่านั้น อุเบกขานี้มีอยู่ในฌาน ๓ แม้เบื้องต่ำก็จริง ถึงอย่างนั้นก็เปรียบเหมือนดวงจันทร์แม้มีอยู่ในเวลากลางวัน ก็ไม่แจ่มจรัส เพราะในเวลากลางวันถูกแสงดวงอาทิตย์ครอบงำ และเพราะไม่ได้ราตรีที่มีส่วนเสมอกัน โดยความเป็นธรรมชาติส่องแสง และโดยความเป็นธรรมชาติที่อุดหนุนแก่ตน ฉันใด ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเบกขาแม้นี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้มีอยู่ ก็ไม่บริสุทธิ์ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น เพราะถูกเดชแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และเพราะไม่ได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาที่สมส่วนกัน และเมื่ออุเบกขานั้นไม่บริสุทธิ์แล้ว แม้สหชาตธรรมทั้งหลายมีสติเป็นต้นก็ไม่บริสุทธิ์ไปด้วย เหมือนดวงจันทร์ไม่ผ่องใสในเวลากลางวัน แสงก็ไม่แจ่มจรัส ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ในฌานเบื้องต่ำทั้ง ๓ นั้น แม้แต่ฌานเดียว พระผู้มีพระภาคก็มิได้ตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แต่ในจตุตถฌานนี้ ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้บริสุทธิ์ยิ่งนัก เพราะไม่ถูกเดชแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และเพราะได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาที่สมส่วนกัน เพราะอุเบกขานั้นบริสุทธิ์ ถึงสหชาตธรรมทั้งหลายมีสติเป็นต้นก็บริสุทธิ์ผุดผ่องไปด้วย เหมือนดวงจันทร์ที่ผ่องใส แสงก็แจ่มจรัส ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า จตุตถฌานนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา

บทว่า **ที่ ๔ (จตุตฺถํ)** ได้แก่ ที่ ๔ ตามลำดับแห่งการนับ ฌานนี้ชื่อว่าที่ ๔ เพราะมีความหมายว่า พระโยคาวจรเข้าเป็นอันดับที่ ๔ บ้างก็มี ส่วนในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "จตุตถฌานละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒" บัณฑิตพึงทราบว่าจตุตถฌานนั้นละองค์ ๑ ด้วยอำนาจละโสมนัสได้ ก็แลพระโยคาวจรย่อมละโสมนัสนั้นได้ในชวนจิตต้นๆ ในวิถีเดียวกันนั่นเอง เพราะเหตุนั้น โสมนัสนั้นท่านจึงเรียกว่า องค์สำหรับละของจตุตถฌานนั้น แต่พึงทราบว่า จตุตถฌานนั้น

ประกอบด้วยองค์ ๒ ด้วยอำนาจการเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ ประการนี้ คือ **(๑)** อุเบกขาเวทนา **(๒)** จิตเตกัคคตา คำที่เหลือมีนัยดังได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเอง นัยในจตุตถฌานมีเพียงนี้ก่อน

ว่าด้วยปัญจกฌาน

[๙๐] ก็พระโยคาวจรผู้เมื่อจะทำปัญจกฌาน **(**ฌานหมวด ๕**)** ให้เกิด พึงออกจากปฐมฌานที่ชำนาญแล้ว เห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า สมาบัตินี้มีนิวรณ์เป็นข้าศึกใกล้ชิด และว่า สมาบัตินี้มีองค์ทรามกำลัง เพราะวิตกยังเป็นองค์ที่หยาบ ใฝ่ใจทุติยฌานโดยความเป็นฌานที่ละเอียดแล้ว คลายความติดใจในปฐมฌาน ทำความเพียรเพื่อบรรลุทุติยฌานเกิด ลำดับนั้น เมื่อใด พระโยคาวจรนั้นออกจากปฐมฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ องค์เพียงวิตกย่อมปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ องค์มีวิจารเป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นองค์ละเอียด เมื่อนั้น เธอใฝ่ใจนิมิตนั้นนั่นแหละบ่อยๆ โดยบริกรรมว่า "ปฐวี ปฐวี" **(**ดิน ดิน**)** เพื่อละองค์หยาบและเพื่อได้องค์ละเอียดอยู่ ทุติยฌานย่อมเกิดขึ้น ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ทุติยฌานนั้นมีเพียงวิตกเท่านั้นเป็นองค์ละ มีองค์ ๔ เช่นวิจารเป็นต้นเป็นองค์ประกอบ คำที่เหลือมีประการดังที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งนั้น

ก็เมื่อพระโยคาวจรได้บรรลุทุติยฌานแม้นั้นอย่างนี้แล้ว เธอเป็นผู้ประพฤติวสีแล้วโดยอาการ ๕ ประการ พึงออกจากทุติยฌานที่ช่ำชองแล้ว เห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้มีวิตกเป็นข้าศึกใกล้ชิด และว่า สมาบัตินี้ชื่อว่ามีองค์มีกำลังอ่อนแอ เพราะวิจารยังเป็นองค์ที่หยาบ แล้วใฝ่ใจตติยฌานโดยเป็นฌานละเอียด คลายความติดใจในทุติยฌาน พึงทำความเพียรเพื่อบรรลุตติยฌานเกิด ครั้นเมื่อใด พระโยคาวจรนั้นออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติและสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ องค์เพียงวิจารปรากฏเป็นองค์หยาบ องค์มีปีติเป็นต้นปรากฏเป็นองค์ละเอียด เมื่อนั้น เธอใฝ่ใจนิมิตนั้นนั่นแหละบ่อยๆ เข้า โดยบริกรรมว่า "ปฐวี ปฐวี" เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้องค์ละเอียดอยู่ ตติยฌานย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ตติยฌานนั้นมีเพียงวิจารเป็นองค์ละ มีองค์ ๓ เช่น ปีติเป็นต้นเป็นองค์ประกอบ ดุจองค์ ๓

มีปีติเป็นต้นเป็นองค์ประกอบในทุติยฌานแห่งจตุกกนัย คำที่เหลือมีประการดังที่ได้กล่าวแล้วทั้งนั้น

ดังนั้น ฌานที่เป็นทุติยฌานในจตุกกนัย แบ่งออกเป็น ๒ ฌาน คือ เป็นทุติยฌานและตติยฌานในปัญจกนัย ส่วนฌานที่เป็นตติยฌานกับจตุตถฌานในจตุกกนัยนั้น ก็กลายเป็นจตุตถฌานกับปัญจมฌานไป ปฐมฌานก็ยังคงเป็นปฐมฌานอยู่ตามเดิม ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๕. เสสกสิณนิเทศ

ว่าด้วยอาโปกสิณ

[๙๑] บัดนี้ จะกล่าวอาโปกสิณในลำดับแห่งปฐวีกสิณ โดยพิสดารต่อไป วิธีทั้งหมดที่ว่า พระโยคาวจรผู้มุ่งจะเจริญแม้อาโปกสิณ เหมือนผู้มุ่งจะเจริญปฐวีกสิณฉะนั้น พึงนั่งตามสบาย ถือเอานิมิตในน้ำที่ทำขึ้นหรือมิได้ทำขึ้นเป็นต้น บัณฑิตพึงอธิบายให้พิสดารเถิด เหมือนอย่างว่า วิธีทั้งหมดในปฐวีกสิณนี้ บัณฑิตพึงอธิบายให้พิสดาร ฉันใด วิธีทั้งปวงในกสิณทั้งหมดบัณฑิตพึงอธิบายให้พิสดารฉันนั้นเถิด เพราะต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวคำแม้เพียงเท่านี้อีก จักกล่าวแต่เฉพาะคำที่แปลกออกไปเท่านั้น

แม้ในอาโปกสิณนี้ สำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญเคยทำอธิการไว้ในปางก่อน นิมิตย่อมเกิดขึ้นในน้ำที่ไม่ได้ทำขึ้น คือ ในสระ ในบึง ในทะเลสาบ หรือในทะเล เหมือนพระจูฬสิวเถระ ฉะนั้น ทราบว่า เมื่อท่านรูปนั้นละทิ้งลาภสักการะ ตั้งใจว่า "จักอยู่อย่างสงัด" ลงเรือที่ท่าน้ำใหญ่ไปยังชมพูทวีป มองดูทะเลที่กว้างใหญ่ในระหว่างกสิณนิมิตมีส่วนเปรียบด้วยน้ำในมหาสมุทรนั้นก็เกิดขึ้น

พระโยคาวจรผู้ได้ทำอธิการไว้ (ผู้มีบุญที่ได้ทำไว้ในกาลก่อน) เมื่อจะหลีกเลี่ยงโทษแห่งกสิณ ๔ ประการ อย่าถือเอาน้ำที่มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว สีใดสีหนึ่ง ส่วนน้ำใดที่ยังไม่ถึงพื้นดินเลย ที่รองเอาในอากาศด้วยผ้าสะอาด หรือน้ำอื่นที่ใสไม่ขุ่นเช่นนั้น พึงเอาน้ำนั้นใส่บาตร หรือหม้อน้ำให้เต็มเสมอขอบปากแล้ววางไว้ในโอกาสที่กำหนดมีประการดังกล่าวแล้วที่ท้ายกุฎีที่อยู่ นั่งตามสบาย ไม่ต้องพิจารณาสี ไม่ต้องใส่ใจลักษณะ พึงทำมันให้มีสีเหมือนกับน้ำที่มันอาศัยเท่านั้นแล้วตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรม (โวหารชาวโลก) ด้วยอำนาจคำที่ใช้กันมาก เจริญว่า "อาโป อาโป" ด้วยอำนาจชื่อที่ปรากฏในบรรดาชื่อน้ำว่า อัมพุ อุทกัง วารี สลิลัง เป็นต้นเท่านั้น

เมื่อพระโยคาวจรนั้นเจริญอยู่อย่างนี้ นิมิตทั้ง ๒ ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ก็ในอาโปกสิณนี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏคล้ายกับกระเพื่อมอยู่ ถ้าน้ำเจือด้วยฟองและต่อมน้ำ อุคคหนิมิตก็จะปรากฏเช่นนั้นเหมือนกัน กสิณโทษก็จะปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏสงบนิ่ง เป็นเหมือนพัดใบตาลที่ประดับด้วยแก้วมณีที่เขาวางไว้ในอากาศ และเหมือนกับกระจกเงาแก้วมณีกลมๆ ฉะนั้น พร้อมกับการปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแหละ พระโยคาวจรนั้นก็จะบรรลุอุปจารฌานและจตุกกฌาน ปัญจกฌาน ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ฉะนี้แล จบอาโปกสิณ

ว่าด้วยเตโชกสิณ

[๙๒] พระโยคาวจรแม้ผู้ประสงค์จะเจริญเตโชกสิณ พึงถือเอานิมิตในไฟ ในเตโชกสิณนั้น สำหรับท่านผู้มีบุญได้ทำไว้แล้ว เมื่อถือเอานิมิตในไฟที่มิได้ทำขึ้น มองดูเปลวไฟที่เปลวประทีปก็ดี ที่เตาไฟก็ดี ที่สถานที่ระบมบาตรก็ดี ที่ไฟป่าก็ดี ที่ใดที่หนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ เช่น พระจิตตคุตตเถระ ฉะนั้น จริงอยู่ เมื่อท่านรูปนั้นเข้าไปยังโรงอุโบสถในวันฟังธรรม มองดูเปลวประทีปอยู่นั่นแหละ นิมิตก็เกิดขึ้น

ส่วนพระโยคาวจรนอกนี้ต้องทำขึ้นเอง ในการทำเตโชกสิณนั้น มีวิธีทำดังต่อไปนี้ คือ พึงผ่าไม้แก่นที่ยังมีน้ำมัน ผึ่งให้แห้ง ทำเป็นท่อนๆ แล้วไปยังโคนไม้หรือมณฑปที่เหมาะ ทำเป็นกองโดยท่วงทีดังจะระบมบาตร ติดไฟขึ้นแล้ว ทำให้เป็นช่องขนาด ๑ คืบ ๔ นิ้วที่เสื่อลำแพน แผ่นหนัง หรือผืนผ้าก็ได้ พึงวางเสื่อลำแพน แผ่นหนัง หรือผืนผ้านั้นไว้ข้างหน้า นั่งตามนัยที่กล่าวนั่นเอง อย่าใส่ใจถึงหญ้าและไม้ข้างล่าง หรือเปลวควันข้างบน ถือเอานิมิตที่เปลวหนาตรงกลางเถิด อย่าพิจารณาสี (ของไฟ) ด้วยอำนาจสีว่า สีเขียว หรือว่า สีเหลือง เป็นต้น ไม่ต้องใส่ใจถึงลักษณะด้วยอำนาจความร้อน แต่ควรทำให้มีสีกลืนกันกับเสื่อลำแพนเป็นต้นที่มันอาศัยเท่านั้น ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรมด้วยอำนาจคำที่ใช้กันดื่น เจริญว่า "เตโช เตโช (ไฟๆ)" ตามอำนาจชื่อที่ปรากฏในบรรดาชื่อไฟว่า **ปาวโก กัณหวัตตนี ชาตเวโท หุตาสโน** เป็นต้นเถิด

เมื่อเธอเจริญอยู่อย่างนี้ นิมิตทั้ง ๒ ประการ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ในนิมิตทั้ง ๒ ประการนั้น อุคคหนิมิตปรากฏคล้ายกับเปลวไฟขาดๆ ตกลง แต่เมื่อเธอถือเอานิมิตในไฟที่มิได้ทำขึ้น กสิณโทษย่อมปรากฏ คือ ท่อนฟืนบ้าง ก้อนถ่านเพลิงบ้าง เถ้าบ้าง ควันบ้าง ย่อมปรากฏ ปฏิภาคนิมิตปรากฏนิ่ง ดุจท่อนผ้ากัมพลแดงที่วางไว้ในอากาศ ดุจพัดใบตาลที่ขลิบทอง และดุจเสาทอง พร้อมกับการปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิตนั่นเอง พระโยคาวจรนั้นก็จะบรรลุอุปจารฌาน และจตุกกฌาน ปัญจกฌาน ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง จบเตโชกสิณ

ว่าด้วยวาโยกสิณ

[๙๓] พระโยคาวจรแม้ผู้จะเจริญวาโยกสิณพึงถือเอานิมิตในลม พึงถือเอานิมิตในลมนั้นเอง ด้วยอำนาจลมที่เห็นบ้าง ด้วยอำนาจลมที่กระทบบ้าง สมจริงดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาวาโยกสิณ ย่อมถือนิมิตในลม คือ กำหนดยอดอ้อย หรือยอดไผ่ ที่ไหวไปมาบ้าง ฯลฯ กำหนดเอาปลายไม้ หรือปลายผมที่ไหวไปมาบ้างก็ได้ กำหนดเอาลมที่มากระทบกายบ้างก็ได้" เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรเห็นต้นอ้อยก็ดี กอไผ่ก็ดี ต้นไม้ก็ดี ที่มีใบทึบตั้งอยู่พอเสมอกับศีรษะ หรือศีรษะของคนผู้มีผมหนา ยาวประมาณ ๔ องคุลีก็ดี ที่ถูกลมพัดอยู่ พึงตั้งสติไว้ว่า "ลมนี้ย่อมพัดที่ตรงนี้" หรือพึงตั้งสติไว้ที่ส่วนกายของพระโยคาวจรนั้นที่ถูกลมเข้าไปกระทบทางช่องบานประตูบ้าง ทางช่องฝาบ้าง แล้วเจริญว่า "วาโต วาโต" ด้วยอำนาจชื่อลมที่ปรากฏในบรรดาชื่อลม เช่น วาตะ มาลุตะ และอนิละเป็นต้นเถิด ในวาโยกสิณนี้ เมื่อพระโยคาวจรขยายอุคคหนิมิต อุคคหนิมิตย่อมปรากฏไหวคล้ายกับเกลียวไออุ่นแห่งข้าวปายาส ที่เพิ่งปลงลง (จากเตา) ปฏิภาคนิมิตย่อมสงบนิ่ง คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวนั่นเทียว ฉะนี้แล จบวาโยกสิณ

ว่าด้วยนีลกสิณ

[๙๔] เพราะพระบาลีว่า ก็พระโยคาวจรเมื่อจะขึ้นนีลกสิณในลำดับวาโยกสิณนั้น ย่อมถือเอานิมิตในสีเขียว คือในดอกไม้ (สีเขียว) บ้าง ในผ้า (สีเขียว) บ้าง ในวรรณธาตุ (เขียว) บ้าง สำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญที่ได้ทำไว้แล้ว เพราะพอได้เห็นกอดอกไม้บ้าง เครื่องลาดดอกไม้ในที่บูชาบ้าง ผ้าและแก้วมณีสีเขียวเช่นนั้นบ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้พึงถือเอาดอกไม้เช่นดอกอุบลเขียว และดอกกรรณิการ์เขาเป็นต้นมาเรียงให้เต็มผอบ หรือกระพล้อ (เตียบ) พอเสมอขอบปาก พร้อมทั้งใบทีเดียว มิให้เกสรหรือขั้วปรากฏ หรือพึงใช้ผ้าสีเขียวผูกเข้าเป็นห่อของให้เต็มก็ได้ หรือเอาผ้าสีเขียวผูกเข้าที่ขอบปากของมันให้เป็นดังพื้นหน้ากลองก็ได้ หรือจะพึงเอาธาตุสำริดเขียว ใบไม้เขียว หรือดอกอัญชันเขียวอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำเป็นดวงกสิณชนิดที่เคลื่อนที่ได้ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณ หรือที่ฝานั่นเอง แล้วตัดโดยรอบด้วยสีที่เป็นวิสภาคเถิด ลำดับนั้น พระโยคาวจรพึงประคองมนสิการให้ดำเนินไปโดยบริกรรมว่า "นีลัง นีลัง (นีลํ นีลํ)" ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณเถิด แม้ในนีลกสิณนี้ โทษแห่งกสิณจะปรากฏในอุคคหนิมิต เกสร ก้าน ใบ และระหว่างกลีบเป็นต้นก็จะปรากฏ ปฏิภาคนิมิตหลุดจากดวงกสิณแล้วปรากฏเหมือนกับพัดใบตาลขลิบด้วยแก้วมณีในอากาศ คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเถิด จบนีลกสิณ

ว่าด้วยปีตกสิณ

[๙๕] แม้ในปีตกสิณก็มีนัยนี้เหมือนกัน สมจริงดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ดังนี้ว่า พระโยคาวจรเมื่อขึ้นเอาปีตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีเหลือง คือในดอกไม้ (สีเหลือง) บ้าง ในผ้า (เหลือง) บ้าง ในวรรณธาตุ (เหลือง) บ้าง เพราะเหตุนั้น สำหรับพระโยคาวจรผู้ได้สั่งสมบุญไว้แล้ว เพราะพอได้เห็นกอดอกไม้เครื่องลาดดอกไม้ หรือผ้าและธาตุสีเหลืองเช่นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเข้าเท่านั้น นิมิตก็เกิดขึ้นได้ ดังพระจิตตคุตตเถระ ฉะนั้น ทราบว่า เมื่อท่านรูปนั้นเห็นแท่น

บูชาที่เขาทำด้วยดอกปัตตังคะที่จิตตลบรรพต พร้อมกับการเห็นนั่นเอง นิมิตมีขนาดเท่าแท่นก็ได้เกิดขึ้น พระโยคาวจรนอกนี้พึงใช้ดอกกรรณิการ์เป็นต้น ผ้าสีเหลือง หรือธาตุก็ได้ทำเป็นกสิณ ตามนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณนั่นเอง แล้วจึงประคองมนสิการให้ดำเนินไปโดยบริกรรมว่า "ปีตกัง ปีตกัง (ปีตกํ ปีตกํ)" ดังนี้เถิด คำที่เหลือก็เช่นนั้นเหมือนกันนั่นเอง ฉะนี้แล จบปีตกสิณ

ว่าด้วยโลหิตกสิณ

[๙๖] แม้ในโลหิตกสิณก็มีนัยนี้เหมือนกัน สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า พระโยคาวจรเมื่อขึ้นเอาโลหิตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีแดงในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในวรรณธาตุบ้าง เพราะเหตุนั้น แม้ในโลหิตกสิณนี้ สำหรับท่านผู้มีบุญได้สั่งสมไว้แล้ว เพราะพอได้เห็นกอดอกไม้เช่นดอกหงอนไก่เป็นต้น เครื่องลาดดอกไม้ หรือผ้า แก้วมณี และธาตุสีแดงเช่นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเข้าเท่านั้น นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้ พึงเอาดอกไม้ เช่น ดอกชะบา ดอกหงอนไก่ และหญ้าหางช้างแดงเป็นต้น เอาผ้าสีแดง หรือธาตุทำเป็นกสิณ ตามนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณนั่นแหละ แล้วจึงประคองมนสิการให้ดำเนินไปโดยบริกรรมว่า "โลหิตกัง โลหิตกัง (โลหิตกํ โลหิตกํ)" ดังนี้เถิด คำที่เหลือก็เช่นนั้นเหมือนกันแล จบโลหิตกสิณ

ว่าด้วยโอทาตกสิณ

[๙๗] แม้ในโอทาตกสิณก็มีนัยนี้เช่นเดียวกัน โดยบาลีว่า พระโยคาวจรเมื่อขึ้นโอทาตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีขาว เช่น ดอกไม้สีบ้าง ในผ้าบ้าง ในวรรณธาตุบ้าง สำหรับท่านผู้มีบุญได้สั่งสมไว้แล้ว เพราะพอได้เห็นกอดอกไม้ เครื่องลาดดอกไม้มีดอกมะลิซ้อนเป็นต้น กอดอกบัวขาว และดอกบัวหลวง หรือผ้าขาว และธาตุขาวเช่นนั้น อย่างใดอย่างหนึ่งเข้าเท่านั้น นิมิตก็เกิดขึ้นได้ แม้ในก้อนดีบุกกลม ๆ แผ่นเงินกลม ๆ หรือดวงจันทร์ นิมิตก็เกิดขึ้นได้ทั้งนั้น พระโยคาวจรนอกนี้ต้องใช้ดอกไม้ขาวดังกล่าวแล้ว ใช้ผ้าขาว หรือธาตุขาวทำเป็นกสิณโดยนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณ

จึงประคองมนสิการให้เป็นไปโดยบริกรรมว่า "โอทาตัง โอทาตัง (โอทาตํ โอทาตํ)" คำที่เหลือก็เช่นนั้นนั่นเอง จบโอทาตกสิณ

ว่าด้วยอาโลกกสิณ

[๙๘] ส่วนในอาโลกกสิณมีนัยดังต่อไปนี้ โดยบาลีว่า พระโยคาวจรผู้เมื่อจะขึ้นอาโลกกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในแสงสว่างที่ช่องฝาบ้าง ที่ช่องลูกดาลบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง สำหรับท่านผู้มีบุญได้สั่งสมไว้แล้ว เพราะพอได้เห็นดวงที่แสงอาทิตย์ หรือแสงจันทร์ ส่องลอดเข้าไปทางช่องฝาเป็นต้นแห่งใดแห่งหนึ่ง ทำให้เกิดขึ้นที่ฝาหรือที่พื้น หรือที่ส่องลอดออกไปตามช่องของกิ่งต้นไม้ที่มีใบทึบ หรือตามช่องปะรำที่มุงด้วยกิ่งไม้หนา ทำให้ปรากฏขึ้นที่พื้นนั่นเอง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ ฝ่ายพระโยคาวจรนอกนี้พึงเจริญดวงสว่างมีประการดังกล่าวแล้วนั้นนั่นเอง โดยบริกรรมว่า "โอภาโส โอภาโส" หรือว่า "อาโลโก อาโลโก" ก็ได้ เมื่อไม่อาจอย่างนั้น ก็พึงตามประทีปไว้ในหม้อแล้ว ปิดปากหม้อ เจาะช่องที่หม้อ วางหันหน้าไปทางฝา แสงประทีปจะส่องลอดออกไปทางช่องนั้น ทำดวงสว่างขึ้นที่ฝา พระโยคาวจรพึงเจริญดวงสว่างนั้นโดยบริกรรมว่า "อาโลโก อาโลโก" ดวงสว่างนี้จะตั้งอยู่ได้นานกว่าแสงสว่างนอกนี้ ในอาโลกกสิณนี้ อุคคหนิมิตก็จะเป็นเช่นเดียวกับดวงที่ผุดขึ้นที่ฝาหรือที่พื้นเลยทีเดียว ปฏิภาคนิมิตจะเป็นดวงแน่นและผ่องใสคล้ายคลึงกับดวงแสงสว่าง คำที่เหลือก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน จบอาโลกกสิณ

ว่าด้วยปริจฉินนากาสกสิณ

[๙๙] แม้ในปริจฉินนากาสกสิณมีนัยดังต่อไปนี้ โดยบาลีว่า พระโยคาวจรผู้จะขึ้นอากาสกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในอากาศที่ช่องฝาบ้าง ช่องลูกดาลบ้าง ช่องหน้าต่างบ้าง สำหรับพระโยคีผู้มีบุญได้สั่งสมไว้แล้ว เพราะพอได้เห็นช่องฝาเป็นต้นแห่งใดแห่งหนึ่งเข้าเท่านั้น นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้ต้องเจาะช่องประมาณคืบ ๔ นิ้วที่ปะรำที่มุงมิดชิด หรือที่แผ่นหนังหรือเสื่อลำแพนเป็นต้น อย่างใด

อย่างหนึ่งก็ได้ แล้วจึงเจริญช่องต่างด้วยช่องฝาเป็นต้นนั้นนั่นแหละโดยบริกรรมว่า "อากาโส อากาโส" ในอากาสกสิณนี้ อุคคหนิมิตจะเป็นเช่นเดียวกับช่องพร้อมทั้งที่สุดฝาเป็นต้นเลยทีเดียว แม้พระโยคาวจรจะขยายก็ไม่ขยาย ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏ เป็นมณฑลอากาศเลยทีเดียว และเมื่อจะขยายก็ขยายได้ คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นแล จบปริจฉินนากาสกสิณ

พระทศพลผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง
ได้ตรัสกสิณ ๑๐ ประการใดที่เป็นเหตุแห่งจตุกกฌาน
และปัญจกฌานในรูปาวจร ดังพรรณนามาฉะนี้
บัณฑิตครั้นได้ทราบกสิณ ๑๐ ประการนั้น
และภาวนามัยแห่งกสิณ ๑๐ ประการนั้นอย่างนี้แล้ว
พึงทราบถ้อยแถลงปลีกย่อย
ในกสิณ ๑๐ ประการนั้นนั่นแหละยิ่งขึ้นดังต่อไปนี้

ว่าด้วยข้อปลีกย่อย

[๑๐๐] ก็ในกสิณทั้ง ๑๐ ประการนี้ **ด้วยอำนาจปฐวีกสิณ (ปถวีกสิณวเสน)** ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ ความเป็นต่างๆ ได้ เช่นแม้เป็นคนเดียวก็กลายเป็นหลายคนได้ เป็นต้น[๑] เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือในน้ำแล้วเดินไปได้ หรือสำเร็จอิริยาบถมีการยืนและนั่ง (บนแผ่นดินที่เนรมิตขึ้นในอากาศหรือในน้ำ) เป็นต้นได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยแห่งขนาดที่เล็กและหาประมาณมิได้

ด้วยอำนาจอาโปกสิณ (อาโปกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ ผุดขึ้นและดำรงในแผ่นดินก็ได้ บันดาลให้ฝนน้ำตกลงมาก็ได้ เนรมิตให้เป็นแม่น้ำและทะเลเป็นต้นก็ได้ บันดาลแผ่นดิน ภูเขา และปราสาทเป็นต้นให้ไหวก็ได้

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๔๗/๑๔๓, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๑/๒๓๔

ด้วยอำนาจเตโชกสิณ (เตโชกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ บังหวนควันก็ได้ ทำให้ลุกโพลงก็ได้ บันดาลให้ฝนถ่านเพลิงตกก็ได้ ล้างไฟด้วยไฟก็ได้ สามารถเผาสิ่งที่เขาต้องการจะเผาก็ได้ ทำแสงสว่างเพื่อต้องการเห็นรูปด้วยทิพยจักษุก็ได้ บันดาลให้เตโชธาตุไหม้สรีระในสมัยปรินิพพานก็ได้

ด้วยอำนาจวาโยกสิณ (วาโยกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ เดินไปได้เร็วเหมือนลมพัด บันดาลให้ฝนลมตกก็ได้

ด้วยอำนาจนีลกสิณ (นีลกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ เนรมิตรูปให้มีสีเขียวก็ได้ ทำให้มืดก็ได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยมีผิวพรรณงามและมีผิวพรรณทรามก็ได้ และได้บรรลุสุภวิโมกข์

ด้วยอำนาจปีตกสิณ (ปีตกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ เนรมิตรูปให้มีสีเหลืองก็ได้ อธิษฐานให้เป็นทองก็ได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง และได้บรรลุสุภวิโมกข์

ด้วยอำนาจโลหิตกสิณ (โลหิตกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์ทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ คือ เนรมิตรูปให้มีสีแดงก็ได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง และได้บรรลุสุภวิโมกข์

ด้วยอำนาจโอทาตกสิณ (โอทาตกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ เนรมิตรูปให้มีสีขาวก็ได้ ทำถีนมิทธะให้ห่างไกลก็ได้ กำจัดความมืดก็ได้ ทำแสงสว่างเพื่อต้องการจะเห็นรูปด้วยทิพยจักษุก็ได้

ด้วยอำนาจอาโลกกสิณ (อาโลกกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ เนรมิตรูปให้มีแสงสว่างก็ได้ ทำถีนมิทธะให้ห่างไกลก็ได้ กำจัดความมืดก็ได้ ทำแสงสว่างเพื่อต้องการเห็นรูปด้วยทิพยจักษุก็ได้

ด้วยอำนาจอากาสกสิณ (อากาสกสิณวเสน) ย่อมสำเร็จฤทธิ์เป็นต้นอย่างนี้ คือ ทำสิ่งที่ลี้ลับให้เปิดเผยก็ได้ เนรมิตเป็นช่องว่างในที่ทึบทั้งหลาย แม้มีภายใน

แผ่นดินและภูเขาเป็นต้นแล้วสำเร็จอิริยาบถก็ได้ เดินผ่านไปได้ไม่ติดขัดในทางตันทั้งหลายมีนอกฝาเป็นต้น

กสิณ ๑๐ ประการทั้งหมดเลยทีเดียว ได้ความต่างกันออกไป คือ (ขยายขึ้น) เบื้องบน ขยายลงเบื้องต่ำ ขยายไปเบื้องขวางขยายไปไม่เป็นอย่างอื่น ขยายไปไม่มีประมาณ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า "พระโยคาวจรบางรูปย่อมจำปฐวีกสิณว่ามุ่งไปเบื้องบน บางรูปจำได้ว่ามุ่งไปเบื้องต่ำ บางรูปจำได้ว่ากำหนดไว้เบื้องขวาง บางรูปจำปฐวีกสิณได้ว่าไม่เป็น ๒ บางรูปจำได้ว่าแผ่ไปไม่มีประมาณ" เป็นต้น[๑]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เบื้องบน (อุทฺธํ)** ได้แก่ มุ่งสู่ท้องฟ้าเบื้องบน บทว่า **เบื้องต่ำ (อโธ)** ได้แก่ มุ่งลงสู่พื้นดินเบื้องต่ำ บทว่า **เบื้องขวาง (ติริยํ)** คือ กำหนดไว้รอบด้านดุจลานนา จริงอยู่ พระโยคาวจรบางรูปขยายกสิณไปเบื้องบนเท่านั้น บางรูปขยายไปเบื้องต่ำ บางรูปขยายไปรอบด้าน หรือแผ่ไปอย่างนั้นตามเหตุนั้นๆ เหมือนท่านผู้ต้องการจะเห็นรูปด้วยทิพยจักษุแผ่แสงสว่างไป ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **เบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวาง (อุทฺธมโธติริยํ)** ส่วนคำนี้ว่า **ไม่เป็น ๒ (อทฺวยํ)** พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อกสิณบางอย่างจะไม่กลายเป็นกสิณอื่นได้ เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลดำน้ำ ในทั่วทุกทิศก็มีแต่น้ำทั้งนั้น ไม่มีสิ่งอื่น ฉันใด ปฐวีกสิณก็ยังเป็นปฐวีกสิณอยู่นั่นเอง ปฐวีกสิณนั้นจะไม่รวมกับกสิณอื่น ฉันนั้น ในทุกๆ กสิณก็มีนัยนี้เหมือนกัน คำนี้ว่า **ไม่มีประมาณ (อปฺปมาณํ)** ท่านตรัสไว้ด้วยอำนาจการแผ่กสิณนั้นจนไม่มีประมาณ ความจริง พระโยคาวจรเมื่อใช้จิตแผ่กสิณนั้นไป ชื่อว่าย่อมแผ่ไปทั่วทั้งสิ้นเลยทีเดียว ไม่ได้ถือเอาประมาณว่า "นี้เป็นเบื้องต้น นี้เป็นท่ามกลางของกสิณนั้น" ฉะนี้แล

[๑๐๑] ก็สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เป็นผู้ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกรรมก็ดี ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกิเลสก็ดี ประกอบด้วย

---

[๑] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๙/๗๐

เครื่องกางกั้นคือวิบากก็ดี ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ ทรามปัญญา เป็นผู้ไม่ควรที่จะบรรลุอริยมรรค ชื่อว่านิยามะ เป็นผู้ไม่ควรที่จะบรรลุอริยมรรค ชื่อว่าสัมมัตตะในกุศลธรรมทั้งหลาย” บรรดาสัตว์เหล่านั้น การเจริญภาวนาในกสิณแต่ละอย่างจะไม่สำเร็จแก่สัตว์แม้แต่ชนิดเดียว บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า **ผู้ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกรรม (กมฺมาวรเณน สมนฺนาคตา)** ได้แก่ เป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยอนันตริยกรรม สองบทว่า **ผู้ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกิเลส (กิเลสาวรเณน สมนฺนาคตา)** ได้แก่ ผู้เป็นนิยตมิจฉาทิฏฐิ ผู้เป็นอุภโตพยัญชนกและบัณเฑาะก์ สองบทว่า **ผู้ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือวิบาก (วิปากาวรเณน สมนฺนาคตา)** คือ ผู้มีปฏิสนธิเป็นอเหตุกะและทวิเหตุกะ บทว่า **ไม่มีศรัทธา (อสทฺธา)** ได้แก่ ผู้เว้นจากศรัทธาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น บทว่า **ไม่มีฉันทะ (อจฺฉนฺทิกา)** ได้แก่ ปราศจากฉันทะในปฏิปทาที่เป็นข้าศึก บทว่า **ผู้ทรามปัญญา (ทุปฺปญฺญา)** ได้แก่ ผู้เว้นจากสัมมาทิฏฐิทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ข้อว่า **เป็นผู้ไม่ควรที่จะบรรลุอริยมรรคชื่อว่านิยามะ และชื่อว่าสัมมัตตะในกุศลธรรมทั้งหลาย (อภพฺพา นิยามํ โอกฺกมิตุํ กุสเลสุ ธมฺเมสุ สมฺมตฺตํ)** ความว่า เป็นผู้ไม่ควรที่จะบรรลุอริยมรรคที่เรียกว่านิยามะ และสัมมัตตะในกุศลธรรมทั้งหลาย อนึ่ง ไม่ใช่แต่ในกสิณอย่างเดียวเท่านั้น การบำเพ็ญภาวนาแม้ในกัมมัฏฐานอื่นๆ ก็ไม่สำเร็จแก่สัตว์เหล่านี้แม้แต่ตนเดียว เพราะเหตุนั้น กุลบุตรแม้ผู้ปราศจากเครื่องกางกั้นคือวิบากแล้ว พึงหลีกเว้นเครื่องกางกั้นคือกรรมและกิเลสเสียให้ไกล แล้วปลูกศรัทธา ฉันทะ และปัญญาให้เจริญด้วยวุฒิธรรมมีสัทธัมมัสสวนะ (ฟังธรรมของสัตบุรุษ) และสัปปุริสูปนิสสยะ (เข้าไปอาศัยสัตบุรุษ) เป็นต้นแล้ว ทำความเพียรในการหมั่นประกอบกัมมัฏฐานเถิด

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อเสสกสิณนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

---

๖. อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ

พรรณนาความแห่งบทว่าอุทธุมาตกอสุภะเป็นต้น

[๑๐๒] ก็ในอสุภะที่หาวิญญาณมิได้ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งกสิณ ๑๐ ประการ คือ อุทธุมาตกอสุภะ (ซากศพที่พองขึ้น) วินีลกอสุภะ (ซากศพที่ขึ้นสีเขียว) วิปุพพกอสุภะ (ซากศพที่มีน้ำหนองไหลออก) วิจฉิททกอสุภะ (ซากศพที่ฉีกขาด) วิกขายิตกอสุภะ (ซากศพที่สัตว์กัดกิน) วิกขิตตกอสุภะ (ซากศพที่ถูกทิ้งกระจัดกระจาย) หตวิกขิตตกอสุภะ (ซากศพที่ถูกสับทิ้งกระจัดกระจาย) โลหิตกอสุภะ (ซากศพที่มีเลือดไหล) ปุฬวกอสุภะ (ซากศพที่มีหนอน) อัฏฐิกอสุภะ (ซากศพที่มีแต่ร่างกระดูก) อสุภะที่ชื่อว่าอุทธุมาตกะ เพราะเป็นซากศพพองขึ้น โดยความเป็นสภาวะอืดขึ้นไปตามลำดับถัดจากสิ้นชีวิตไป อุทธุมาตะนั่นแหละ ชื่อว่า**อุทธุมาตกะ (อุทฺธุมาตกํ)** อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่ขึ้นพองเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอุทธุมาตกะ คำนี้ว่า **อุทธุมาตกะ** เป็นชื่อแห่งร่างศพเช่นนั้น

อสุภะที่มีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ เรียกว่าวินีละ วินีละนั่นแหละเป็น**วินีลกะ (วินีลกํ)** อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่มีสีเขียว ชื่อว่าเป็นสภาวะที่น่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวินีลกะ คำนี้ว่า **วินีลกะ** เป็นชื่อของร่างศพที่มีสีแดงในที่ที่มีเนื้อหนา มีสีขาว ในที่ที่บ่มหนอง แต่มีสีเขียวเป็นส่วนมาก เหมือนคลุมไว้ด้วยผ้าเขียวในที่เขียว ฉะนั้น

อสุภะที่มีน้ำหนองไหลออกในที่ที่แตกเยิ้ม[๑] ชื่อว่าวิปุพพะ วิปุพพะนั่นแหละเป็น **วิปุพพกะ (วิปุพฺพกํ)** อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่มีน้ำหนอง ชื่อว่าเป็นสภาวะที่น่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิปุพพกะ คำนี้ว่า วิปุพพกะ เป็นชื่อของซากศพเช่นนั้น

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๑๐๒/๒๓๗

อสุภะที่ถูกแยกออกโดยขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่าวิจฉิททะ วิจฉิททะนั่นแหละเป็น**วิจฉิททกะ (วิจฺฉิทฺทกํ)** อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่ขาดเป็นท่อน ชื่อว่าเป็นสภาวะที่น่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิจฉิททกะ คำนี้ว่า **วิจฉิททกะ** เป็นชื่อของซากศพที่ขาดในท่ามกลาง

อสุภะที่ชื่อว่าวิกขายิตะ เพราะมีความหมายว่า ถูกสัตว์มีสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นกัดกิน โดยอาการต่างๆ ข้างโน้นบ้าง ข้างนี้บ้าง วิกขายิตะนั่นแหละ เป็น **วิกขายิตกะ (วิกฺขายิตกํ)** อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ถูกสัตว์กัดกินโดยประการต่างๆ เป็นสภาวะที่น่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิกขายิตกะ คำว่า **วิกขายิตกะ** นี้ เป็นชื่อของร่างศพเช่นนั้น

อสุภะที่ถูกทิ้งมีอย่างต่างๆ ชื่อว่าวิกขิตตะ (ถูกทิ้งกระจัดกระจายไป) วิกขิตตะนั่นแหละ ชื่อว่า**วิกขิตตกะ (วิกฺขิตฺตกํ)** อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ถูกทิ้งกระจัดกระจายไป เป็นสภาวะที่น่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิกขิตตกะ คำนี้ว่า **วิกขิตตกะ** เป็นชื่อของซากศพที่ถูกทิ้งไปจากที่นั้นๆ อย่างนี้ คือ มือถูกทิ้งไปทางหนึ่ง เท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปอีกทางหนึ่ง เป็นต้น

อสุภะนั้น ทั้งถูกสับและถูกทิ้งกระจายไปโดยนัยก่อนเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าหตวิกขิตตกะ (หตวิกฺขิตฺตกํ) คำนี้ว่า **หตวิกขิตตกะ** เป็นชื่อของร่างศพที่ถูสับฟันด้วยศัสตราโดยอาการดังกากบาทแล้วทิ้งกระจัดกระจายไปตามนัยที่กล่าวแล้ว

เลือดย่อมเรี่ยราด คือกระจัดกระจายออก ได้แก่ไหลออกจากอสุภะนี้และนี้ เพราะเหตุนั้น อสุภะนี้ จึงชื่อว่าโลหิตกะ (โลหิตกํ) คำนี้ว่า **โลหิตกะ** เป็นชื่อของซากศพที่เปื้อนด้วยเลือดที่ไหลออก

หมู่หนอนเรียกว่าปุฬวะ หมู่หนอนต่างคลาคล่ำอยู่ในอสุภะนี้ เพราะเหตุนั้น อสุภะนี้จึงชื่อว่าปุฬวกะ (ปุฬวกํ) คำนี้ว่า **ปุฬวกะ** เป็นชื่อของซากศพที่สะพรั่งไปด้วยหมู่หนอน

กระดูกนั่นแหละชื่อว่า**อัฏฐิกะ (อฏฺฐิกํ)** อีกอย่างหนึ่ง กระดูกชื่อว่าเป็นสภาวะที่น่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัฏฐิกะ (อฏฺฐิกํ) คำนี้ว่า **อัฏฐิกะ** เป็นชื่อของร่างกระดูกก็ได้ ของกระดูกชิ้นเดียวก็ได้ ก็แลคำเหล่านี้เป็นชื่อแห่งนิมิตที่อาศัยอุทธุมาตกอสุภะเป็นต้นเกิดขึ้นก็ได้ คำเหล่านี้เหมือนกัน เป็นชื่อแห่งฌานที่พระโยคาวจรได้มาในนิมิตทั้งหลายก็ได้

อุทธุมาตกกัมมัฏฐาน

[๑๐๓] ในอสุภะ ๑๐ ประการนั้น พระโยคาวจรผู้ต้องการจะให้อุทธุมาตกนิมิตเกิดขึ้นในซากศพที่ขึ้นพองแล้ว เจริญฌานกล่าวคืออุทธุมาตกอสุภะ เข้าไปหาอาจารย์มีประการดังกล่าวแล้ว เรียนกัมมัฏฐานตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นเถิด อาจารย์นั้นเมื่อจะบอกกัมมัฏฐานแก่เธอ พึงบอกวิธีทั้งหมดอย่างนี้ คือ วิธีไปเพื่อต้องการอสุภนิมิต การกำหนดนิมิตโดยรอบ การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ประการ การพิจารณาทางไปมา จนถึงอัปปนาวิธีเป็นที่สุดเถิด ฝ่ายพระโยคาวจรนั้นเรียนเอาวิธีทั้งหมดดีแล้ว เข้าไปยังเสนาสนะมีประการดังที่เคยกล่าวมาก่อน แสวงหาอุทธุมาตกนิมิตอยู่เถิด

[๑๐๔] ก็เมื่อเธออยู่อย่างนั้น แม้ได้ยินคำของคนทั้งหลายพูดกันว่า ที่ประตูบ้าน ปากดง หนทาง เชิงเขา โคนไม้ หรือป่าช้าชื่อโน้น มีซากศพขึ้นพองที่ถูกเขาทิ้งไว้ ก็ไม่ควรรีบไปทันทีทันใด เหมือนแล่นไปโดยที่มิใช่ท่า เพราะเหตุไร เพราะธรรมดาว่าอสุภะนี้ ที่ถูกสัตว์ร้ายครอบครองก็มี ถูกอมนุษย์ครอบครองก็มี ในอสุภะนั้น อันตรายแห่งชีวิตจะพึงมีแก่เธอก็ได้ หรือมิฉะนั้น ทางที่จะไปในที่มีอสุภะนี้ มีอยู่ทางประตูบ้านบ้าง ทางท่าอาบน้ำบ้าง ทางปลายคันนาบ้าง รูปที่เป็นข้าศึกจะมาปรากฏในที่เหล่านั้นได้ อีกนัยหนึ่ง สรีระนั้นนั่นเองจะกลายเป็นข้าศึกไปก็ได้ จริงอยู่ สรีระของหญิงย่อมเป็นข้าศึกแก่ชายได้ และสรีระของชายก็เป็นข้าศึกแก่หญิงได้ สรีระของหญิงและชายนี้นั้นที่ตายใหม่ๆ ย่อมปรากฏเป็นร่างที่ยังสวยงามอยู่ก็ได้ อันตรายแห่งพรหมจรรย์จะพึงมีแก่เธอ เพราะซากศพที่ว่านั้นก็ได้ แต่ถ้าเธอสำนึกตนเองได้ว่าซากศพนี้ไม่หนักหนาอะไรสำหรับคนผู้เช่นเรา เมื่อเธอสำนึกตนเองได้อย่างนี้ก็พึงไปเถิด

[๑๐๕] ก็เมื่อจะไป พึงบอกแก่พระสังฆเถระ หรือแก่ภิกษุรูปมีชื่อเสียงรูปใดรูปหนึ่งแล้วจึงไปเถิด เพราะเหตุไร เพราะถ้าเมื่อเธอถูกอนิฏฐารมณ์เช่นรูปและเสียงเป็นต้น ของเหล่าสัตว์ร้ายมีอมนุษย์ ราชสีห์ และเสือโคร่งเป็นต้น ในป่าช้าครอบงำแล้ว อวัยวะน้อยใหญ่ก็จะสั่นงันงกไปก็ได้ อาหารที่ฉันแล้วจะไม่คงอยู่ก็ได้ หรือมิฉะนั้น ก็จะเกิดเจ็บไข้อย่างอื่นขึ้นก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระสังฆเถระหรือภิกษุผู้มีชื่อเสียงนั้นจักช่วยรักษาบาตรและจีวรของเธอไว้ในวัดเป็นอย่างดี หรือจักส่งพวกภิกษุหนุ่มหรือสามเณรไปช่วยปรนนิบัติภิกษุนั้นก็ได้ อีกอย่างหนึ่ง พวกโจรที่ทำการมาแล้วก็ดี ยังมิได้ทำก็ดี สำคัญว่า “ชื่อว่าป่าช้าเป็นสถานที่ไม่ต้องระแวง” จึงประชุมกัน พวกมันถูกพวกชาวบ้านติดตามมา พากันทิ้งห่อของไว้ใกล้ๆ ภิกษุ แล้วหลบหนีไปก็ได้ พวกชาวบ้านสำคัญว่า “พวกเราพบโจร พร้อมทั้งของกลาง จับภิกษุแล้วเบียดเบียนก็ได้ ทีนั้น ท่านทั้ง ๒ ที่เธอได้แจ้งความไว้แล้ว จักขอร้องว่า “พวกท่านอย่ารังแกภิกษุนี้ ภิกษุนี้แจ้งความแก่เราแล้ว จึงไปด้วยการงานชื่อนี้” จักปรับความเข้าใจกับชาวบ้านเหล่านั้นแล้วทำความสวัสดีให้แก่เธอก็ได้ นี้เป็นอานิสงส์ในการบอกแล้วจึงไป เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรบอกแก่ภิกษุผู้มีประการดังกล่าวแล้ว เกิดความปรารถนาอย่างยิ่งที่จะดูอสุภนิมิต พึงให้ปีติโสมนัสเกิดขึ้นแล้วจึงดำเนินไปตามวิธีที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย เหมือนกษัตริย์เกิดปีติโสมนัสแล้วเสด็จไปยังที่อภิเษก หรือคนบูชายัญเกิดปีติโสมนัสแล้วไปยังโรงบูชายัญ หรือมิฉะนั้น ก็เหมือนคนไม่มีทรัพย์เกิดปีติโสมนัสแล้วไปยังที่ฝังขุมทรัพย์ฉะนั้นเถิด สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า

> “พระโยคาวจรเมื่อเรียนอสุภนิมิตชนิดที่ซากศพขึ้นพองเป็นอารมณ์ ไปตามลำพังไม่มีเพื่อน มีสติตั้งมั่นไม่ฟั่นเฟือน มีอินทรีย์อยู่ในภายใน มีใจไม่พล่านไปข้างนอก พิจารณาทางที่ไปมา ในประเทศใดมีอสุภนิมิต คือซากศพที่ขึ้นพองที่ถูกเขาทิ้งไว้ ย่อมทำก้อนหิน จอมปลวก ต้นไม้ กอไม้ หรือเถาวัลย์ในประเทศนั้นให้กลมกลืนกับนิมิต กับอารมณ์ ครั้นทำก้อนหินเป็นต้นให้กลมกลืนกันกับนิมิตกับอารมณ์แล้ว จึงเข้าไปกำหนดอสุภนิมิต คือซากศพที่ขึ้นพอง โดยภาวะ

ที่เป็นจริง คือ โดยสีบ้าง โดยเพศบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยทิศบ้าง โดยโอกาสบ้าง โดยกำหนดบ้าง โดยที่ต่อบ้าง โดยช่องบ้าง โดยที่ลุ่มบ้าง โดยที่ดอนบ้าง โดยรอบบ้าง พระโยคาวจรนั้นย่อมทำนิมิตนั้นให้เป็นอันตนเรียนดีแล้ว ทรงจำได้อย่างแม่นยำ กำหนดได้อย่างถูกต้อง เธอครั้นเรียนนิมิตนั้นได้ดีแล้ว ทรงจำได้อย่างแม่นยำ กำหนดได้อย่างถูกต้องแล้ว ไปตามลำพัง ไม่มีเพื่อน มีสติตั้งมั่นไม่ฟั่นเฟือน มีอินทรีย์อยู่ภายใน มีใจไม่พล่านไปข้างนอก พิจารณาทางไปมาอยู่ เธอแม้เมื่อจะจงกรม ก็อธิษฐานจงกรมที่ประกอบด้วยการมนสิการอสุภนิมิตนั้นเท่านั้น แม้เมื่อจะนั่ง ก็ปูลาดอาสนะที่ประกอบกับมนสิการอสุภนิมิตนั้นเท่านั้น

การเข้าไปกำหนดนิมิตโดยรอบมีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ การเข้าไปกำหนดนิมิตโดยรอบ มีความไม่หลงงมงายเป็นประโยชน์ เป็นอานิสงส์ การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ประการ มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ประการ มีการเข้าไปผูก (จิต) ไว้เป็นประโยชน์ เป็นอานิสงส์ การพิจารณาทางไปมามีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ การพิจารณาทางไปมามีการปรับกัมมัฏฐานให้ดำเนินไป โดยบริกรรมถูกวิธี เป็นประโยชน์ เป็นอานิสงส์

พระโยคาวจรนั้นมีปกติเห็นอานิสงส์ เป็นผู้มีความสำคัญในอสุภนิมิตเป็นดังดวงแก้ว เข้าไปตั้งความยำเกรงไว้ (ในอสุภนิมิตนั้น) ประพฤติรักอยู่ เข้าไปผูกจิตไว้ในอารมณ์นั้นว่า เราจักหลุดพ้นจากชรามรณะได้ด้วยปฏิปทานี้แน่, เธอสงัดแล้วเทียวจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ รูปาจาวจรปฐมฌานก็ดี ทิพพวิหารก็ดี ภาวนามัยบุญกิริยาวัตถุก็ดี เป็นอันเธอได้บรรลุแล้ว”

[๑๐๖] เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรใดจะไปเยี่ยมป่าช้า เพื่อต้องการสำรวมจิต พระโยคาวจรนั้นจงเคาะระฆังให้คณะประชุมกันแล้วไปเถิด ก็เมื่อจะไปโดยมุ่งกัมมัฏฐานเป็นสำคัญ อย่าไปตามลำพังไม่มีเพื่อนสละกัมมัฏฐานเดิม ใฝ่ใจกัมมัฏฐานเดิมนั้นอยู่

เท่านั้น พึงถือเอาท่อนไม้ หรือไม้เท้า เพื่อบรรเทาอันตรายจากสุนัขป่าเป็นต้น ในป่าช้า ตั้งสติไว้ไม่ให้หลงลืม ด้วยการปรับสติให้ตั้งมั่นด้วยดีไว้พร้อม และเป็นผู้มีใจไม่พล่านไปข้างนอก โดยทำอินทรีย์มีใจเป็นที่ ๖ ให้อยู่ภายในแล้วไปเถิด

พระโยคาวจรเมื่อจะออกไปจากวัดนั่นแหละ ต้องกำหนดประตูไว้ว่า "เราออกไปทางประตูโน้น ในทิศโน้น" ลำดับนั้น ตนจะไปทางใด ก็ควรกำหนดทางนั้นว่า "ทางนี้ตรงไปทางทิศตะวันออก ตรงไปทางทิศตะวันตก ทิศเหนือ และทิศใต้ หรือตรงไปทางทิศเฉียง" อนึ่ง เธอเมื่อกำหนดทางที่จะไปได้อย่างนี้ว่า ที่นี้ไปทางซ้าย ที่นี้ไปทางขวา และในที่นี้แห่งอสุภนิมิตนั้นมีหิน ที่นี้มีจอมปลวก ที่นี้มีต้นไม้ ที่นี้มีกอไม้ ที่นี้มีเถาวัลย์ ไปสู่ที่มีนิมิตเถิด" อนึ่ง ไม่พึงไปทวนลม เพราะเมื่อไปทวนลม กลิ่นซากศพกระทบจมูกเข้าจะพึงทำให้สมองปั่นป่วนได้ หรือทำให้สำรอกอาหารออกก็ได้ หรือมิฉะนั้น ก็จะพึงทำให้เกิดความเสียใจว่า "เรามาสู่ที่มีซากศพซื่อเช่นนี้เสียแล้วก็ได้" เพราะเหตุนั้น พึงเว้นการไปทวนลม (ไปใต้ลม) แล้วไปตามลมเถิด ถ้าไม่อาจจะไปตามลมได้ เพราะมีภูเขาบ้าง เหวบ้าง หินบ้าง รั้วบ้าง ที่มีหนามบ้าง น้ำบ้าง โคลนตมบ้าง อยู่ในระหว่าง พึงเอามุมจีวรปิดจมูกแล้วไปเถิด นี้เป็นธรรมเนียมการไปของพระโยคาวจรนั้น

[๑๐๗] ก็พระโยคาวจรผู้ไปแล้วอย่างนี้ ไม่ควรดูอสุภนิมิตก่อน แต่พึงกำหนดดูทิศทาง เพราะว่า เมื่อเธอยืนอยู่ทางด้านทิศหนึ่ง อารมณ์จะไม่ปรากฏชัด และจิตก็ไม่ควรแก่การงาน เพราะเหตุนั้น เธอพึงเว้นด้านทิศนั้น ยืนอยู่ในด้านทิศที่เมื่อเธอยืนอยู่แล้ว อารมณ์จะปรากฏชัดและจิตจะควรแก่การงานเถิด อนึ่ง พึงละการยืนทั้งทวนลมและตามลม เพราะว่า เมื่อเธอยืนในที่ทวนลม ถูกกลิ่นศพรบกวน จิตย่อมวิ่งพล่านไป เมื่อยืนในที่ตามลม ถ้ามีพวกอมนุษย์สิงอยู่ในศพนั้น อมนุษย์เหล่านั้นโกรธแล้วจะทำความฉิบหายให้ เพราะเหตุนั้น พึงแวะออกไปเสียหน่อยหนึ่งแล้วยืนอยู่ในที่มิให้ตามลมนักเถิด แม้เมื่อยืนอยู่อย่างนี้ ก็พึงยืนในที่ไม่ห่างไกลนัก ในที่ไม่ใกล้นัก ไม่ค่อนไปทางเท้า ไม่ค่อนไปทางศีรษะ เพราะว่า เมื่อยืนอยู่ในที่ห่างไกลนัก อารมณ์ย่อมไม่แจ่มชัด เมื่อยืนอยู่ในที่ใกล้นัก ก็เกิดความกลัว

เมื่อยืนค่อนไปทางเท้า หรือค่อนไปทางศีรษะ อสุภะทั้งหมดจะไม่ปรากฏเท่ากัน เพราะเหตุนั้น เมื่อมองดูในที่ไม่ห่างไกลนัก ในที่ไม่ใกล้นัก พึงยืนอยู่ในส่วนครึ่งตัว ซึ่งเป็นที่สะดวกเถิด

[๑๐๘] พระโยคาวจรผู้ยืนอยู่อย่างนี้แล้ว ควรเข้าไปกำหนดนิมิตโดยรอบด้าน ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "พระโยคาวจรย่อมทำหินบ้าง ฯลฯ เถาวัลย์บ้าง ในที่นั้นให้กลมกลืนกันกับนิมิต" ในข้อนั้น มีวิธีเข้าไปกำหนดดังนี้ ถ้ารอบ ๆ นิมิตนั้นมีหินอยู่ในสายตา ควรกำหนดหินนั้นว่า "หินนี้สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำ หรือขาว ยาวหรือกลม" ต่อจากนั้นพึงกะว่า "ในโอกาสชื่อนี้ มีแผ่นหินนี้ มีอสุภนิมิตนี้ มีแผ่นหินนี้" ถ้ามีจอมปลวก ก็ควรกำหนดจอมปลวกแม้นั้นว่า "สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำ หรือขาว ยาวหรือกลม" ต่อจากนั้นพึงสังเกตดูว่า "ในโอกาสชื่อนี้ มีจอมปลวกนี้ มีอสุภนิมิตนี้" ถ้ามีต้นไม้ ก็ควรกำหนดต้นไม้แม้นั้นว่า "เป็นต้นโพธิ์หรือต้นไทร ต้นเต่ารั้งหรือต้นมะขวิด สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำ หรือขาว" ต่อจากนั้นพึงสังเกตดูว่า "ในโอกาสชื่อนี้ มีต้นไม้นี้ มีอสุภนิมิตนี้" ถ้ามีกอไม้ ก็ควรกำหนดกอไม้แม้นั้นว่า "เป็นกอเป้ง หรือกอเล็บเหยี่ยว เป็นกอมะพูด หรือกอว่านหางช้าง สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่" จากนั้นพึงกะดูว่า "ในโอกาสชื่อนี้ มีกอไม้นี้ มีอสุภนิมิตนี้" ถ้ามีเถาวัลย์ แม้เถาวัลย์นั้นก็ควรกำหนดดูว่า "เป็นเถาน้ำเต้า หรือเถาฟัก เถาหญ้านาง หรือเถากระพังโหม หรือว่าเถาหัวด้วน" ต่อจากนั้นพึงสังเกตดูว่า "ในโอกาสชื่อนี้มีเถาวัลย์นี้ มีอสุภนิมิตนี้ มีอสุภนิมิตนี้มีเถาวัลย์นี้"

[๑๐๙] ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ทำให้กลมกลืนกับนิมิต ทำให้กลมกลืนกับอารมณ์ คำนั้นก็จัดเข้าในภายในการทำแผ่นหินเป็นต้นเป็นนิมิตตามที่กล่าวแล้วนี้เหมือนกัน จริงอยู่ พระโยคาวจรเมื่อกำหนดอยู่บ่อย ๆ ชื่อว่าย่อมทำให้กลมกลืนกับนิมิต เมื่อกำหนดรวบรวมเอาของเป็นคู่ ๆ เข้าด้วยกันอย่างนี้ว่า นี้แผ่นหิน นี้อสุภนิมิต นี้อสุภนิมิต นี้แผ่นหิน ชื่อว่าทำให้กลมกลืนกับอารมณ์

เพราะท่านกล่าวไว้ว่า พระโยคาวจรครั้นทำให้กลมกลืนกับนิมิตและกลมกลืนกับอารมณ์อย่างนี้แล้ว กำหนดตามภาวะความเป็นเองอย่างนี้แล้วพึงทำไว้ในใจภาวะที่

เป็นเองของซากศพนั้นที่ไม่ทั่วไปแก่ซากศพอื่น ซึ่งมีอยู่ในตัวของมัน คือความที่มันเป็นสภาวะขึ้นพอง อธิบายว่า พึงกำหนดไปตามสภาพ ตามกิจของมัน อย่างนี้ว่า "ซากศพขึ้นพองเป็นของมีแผล"

[๑๑๐] พระโยคาวจรครั้นกำหนดอย่างนี้แล้ว พึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ ประการ คือ โดยสีบ้าง โดยเพศบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยทิศบ้าง โดยโอกาสบ้าง โดยกำหนดบ้าง กำหนดอย่างไร คือ ก็พระโยคาวจรนั้นควรกำหนด**โดยสี (วณฺณโต)** ว่า "นี้เป็นซากศพของคนดำ ของคนขาว หรือของคนผิว ๒ สี" ส่วน**โดยเพศ (ลิงฺคโต)** อย่ากำหนดว่า "เพศหญิงหรือเพศชาย" แต่ควรกำหนดว่า "นี้เป็นซากศพของคนผู้ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย หรือในปัจฉิมวัย" โดย**สัณฐาน (สณฺฐานโต)** พึงกำหนดด้วยอำนาจสัณฐานของซากศพที่ขึ้นพองเท่านั้นว่า "นี้เป็นสัณฐานศีรษะ นี้เป็นสัณฐานคอ นี้เป็นสัณฐานมือ นี้เป็นสัณฐานท้อง นี้เป็นสัณฐานสะดือ นี้เป็นสัณฐานสะเอว นี้เป็นสัณฐานขาอ่อน นี้เป็นสัณฐานแข้ง นี้เป็นสัณฐานเท้า ของซากศพนั้น" ส่วน**โดยทิศ (ทิสโต)** พึงกำหนดว่า "ในซากศพนี้มี ๒ ทิศ คือ ใต้สะดือลงไปเป็นทิศเบื้องต่ำ เหนือสะดือขึ้นไป เป็นทิศเบื้องบน" อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า "เรายืนอยู่ในทิศนี้ อสุภนิมิตตั้งอยู่ในทิศนี้" อนึ่ง **โดยโอกาส (โอกาสโต)** พึงกำหนดว่า "มือทั้ง ๒ ข้างตั้งอยู่ในโอกาสชื่อตรงนี้ เท้าทั้ง ๒ ข้างตั้งอยู่ในโอกาสนี้ ศีรษะตั้งอยู่ในโอกาสนี้ กายท่อนกลางตั้งอยู่ในโอกาสชื่อตรงนี้" อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า "เรายืนอยู่ในโอกาสนี้ อสุภนิมิตตั้งอยู่ในโอกาสนี้" **โดยการกำหนด (ปริจฺเฉทโต)** พึงกำหนดว่า "ซากศพนี้ ข้างล่างกำหนดด้วยฝ่าเท้า ข้างบนกำหนดด้วยปลายผม ด้านขวางกำหนดด้วยหนัง และในที่ตามที่กำหนดแล้ว เต็มไปด้วยซากศพ ๓๒ ประการทั้งนั้น" อีกประเด็นหนึ่ง พึงกำหนดเป็นขั้นตอนว่า "นี้เป็นการกำหนดมือ นี้เป็นการกำหนดเท้า นี้เป็นการกำหนดศีรษะ นี้เป็นการกำหนดกายท่อนกลาง ของซากศพนั้น" ก็หรือว่า พระโยคาวจรย่อมถือเอาที่แห่งอวัยวะประมาณเท่าใด ก็พึงกำหนดเอาที่ประมาณเท่านั้นทีเดียวว่า "ซากศพขึ้นพองนี้เป็นเช่นนี้" อนึ่ง สรีระของหญิงก็ไม่ควรสำหรับชาย หรือสรีระของชายก็ไม่ควรสำหรับหญิง อารมณ์ในสรีระ

ที่เป็นข้าศึกย่อมไม่ปรากฏ (เป็นของปฏิกูล) มีแต่เป็นปัจจัยให้จิตกวัดแกว่งไปเท่านั้น สมจริงดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถามัชฌิมนิกายว่า "หญิงแม้พองขึ้นแล้วก็ยังครอบงำจิตของชายอยู่ได้"[๑] เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ ประการ เฉพาะในสรีระที่ไม่เป็นข้าศึกเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้

[๑๑๑] ส่วนกุลบุตรใดได้เสพกัมมัฏฐาน บริหารธุดงค์ ย่ำยีมหาภูต กำหนดจับสังขาร กำหนดนามรูป เพิกถอนสัตตสัญญา ทำสมณธรรม อบรมวาสนา บำเพ็ญภาวนาแล้วในสำนักของพระพุทธเจ้าในปางก่อนทั้งหลาย เป็นผู้มีพืช (คือกุศลอันเป็นอุปนิสัยแห่งวิวัฏฏะ) มีญาณยอดเยี่ยม มีกิเลสน้อย ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏแก่กุลบุตรนั้นได้ในที่ทุกแห่งที่เธอได้มองดูแล้วๆ ทีเดียว ถ้าไม่ปรากฏได้ง่ายอย่างนั้น ลำดับนั้น เมื่อเธอถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ ประการอย่างที่ว่ามานั้น (ปฏิภาคนิมิต) ก็จะปรากฏได้ แต่แม้อย่างนั้น ก็ยังไม่ปรากฏแก่กุลบุตรใด กุลบุตรนั้นพึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๕ ประการแม้อีก คือ โดยที่ต่อ โดยช่อง โดยที่ลึกลง โดยที่นูนขึ้น โดยรอบ

[๑๑๒] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **โดยที่ต่อ (สนฺธิโต)** ได้แก่ โดยที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง ก็พระโยคาวจรจักกำหนดที่ต่อตั้ง ๑๘๐ แห่งในอุทธุมาตกอสุภะได้อย่างไร เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรนี้พึงกำหนดโดยที่ต่อ ด้วยอำนาจที่ต่อใหญ่ ๑๔ แห่ง อย่างนี้ คือ ที่ต่อมือขวา ๓ ที่ต่อมือซ้าย ๓ ที่ต่อเท้าขวา ๓ ที่ต่อเท้าซ้าย ๓ ที่ต่อคอ ๑ ที่ต่อสะเอว ๑ บทว่า **โดยช่อง (วิวรโต)** ความว่า พึงกำหนดโดยช่องอย่างนี้ คือ ที่ชื่อว่าช่อง ได้แก่ ช่องมือ ช่องเท้า ช่องท้อง ช่องหู แม้การหลับหรือลืมตาก็ดี การหุบหรืออ้าปากก็ดี พระโยคาวจรก็ต้องกำหนดดู บทว่า **โดยที่ลึกลง (นินฺนโต)** ความว่า ที่ใดเป็นที่ลึกลงไปในสรีระ คือ เบ้าตาก็ดี ภายในปากก็ดี หลุมคอก็ดี พระโยคาวจรพึงกำหนดที่นั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า "เราอยู่ที่ต่ำ ซากศพอยู่ในที่สูง" บทว่า **โดยที่นูน (ถลโต)** ความว่า ที่ใดเป็นที่นูนในสรีระ ได้แก่ หัวเข่าก็ดี อกก็ดี หน้าผากก็ดี พระโยคาวจรควรกำหนดดูที่นั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า "เรายืนอยู่

---

[๑] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๕๕/๙๖

ในที่สูง ซากศพอยู่ในที่ต่ำ” บทว่า **โดยรอบ (สมนฺตโต)** ความว่า พึงกำหนดสรีระทั้งหมดโดยรอบ คือ พึงให้ญาณเที่ยวไปในสรีระทั้งสิ้น ที่ใดปรากฏชัดเจน พึงตั้งจิตไว้ในที่นั้นว่า “ซากศพพองขึ้น ซากศพพองขึ้น” ถ้ากำหนดโดยอาการแม้อย่างนี้แล้ว ส่วนใดในสรีระยังไม่ปรากฏชัด สรีระท่อนบนมีท้องเป็นที่สุดจะพองขึ้นยิ่งกว่า พึงตั้งจิตไว้ในสรีระท่อนนั้นว่า ซากศพพองขึ้น ซางศพพองขึ้นเถิด

ว่าด้วยการวินิจฉัย

[๑๑๓] บัดนี้ ในบทมาติกาว่า **พระโยคาวจรนั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นอันตนถือเอาดีแล้ว (โส ตํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตํ)** เป็นต้น มี**ถ้อยแถลงที่ประกอบการวินิจฉัย (วินิจฺฉยกถา)** ดังต่อไปนี้

พระโยคาวจรนั้นพึงถือเอานิมิตในซากศพนั้นให้ดี ด้วยอำนาจการถือเอานิมิตตามที่กล่าวแล้ว พึงทำสติให้ตั้งมั่นดีแล้วน้อมนึก เมื่อเธอทำอยู่บ่อยๆ อย่างนี้ พึงใคร่ครวญและกำหนดให้ดีเถิด เธอผู้ยืนหรือนั่งในที่ไม่ห่างไกลนัก ไม่ใกล้นักจากซากศพ ควรลืมตามองดูแล้วถือเอานิมิตเถิด พึงบริกรรมว่า ซากศพพองขึ้นเป็นปฏิกูล ซากศพพองขึ้นเป็นปฏิกูล **(อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ)** ลืมตามองดู หลับตานึกดู ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ร่ำไป อุคคหนิมิตจะเป็นอันเธอถือเอาได้เป็นอย่างดี

ถามว่า เมื่อไร อุคคหนิมิตจึงจะเป็นอันเธอถือเอาได้เป็นอย่างดี

ตอบว่า เมื่อเธอลืมตามองดูและหลับตานึกดู นิมิตจะเป็นอย่างเดียวกันมาปรากฏต่อสายตา ในครั้งนั้น อุคคหนิมิตจึงชื่อว่าเป็นอันเธอถือเอาได้อย่างถูกต้องดีแล้ว

พระโยคาวจรนั้นครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นอันตนถือเอาได้อย่างถูกต้องดี พิจารณาอย่างถี่ถ้วนดี กำหนดได้อย่างแม่นยำดีอย่างนี้แล้ว ถ้าไม่สามารถถึงที่สุดแห่งภาวนาในกัมมัฏฐานนั้นนั่นแล ลำดับนั้น พระโยคาวจรนี้พึงเป็นผู้เดียว ไม่มีเพื่อน มนสิการกัมมัฏฐานนั้นเท่านั้น ตั้งสติมั่นคงดีแล้ว มีอินทรีย์อยู่ภายใน มีใจไม่พล่านไปภายนอกตามนัยที่กล่าวแล้ว ในเวลามานั่นเอง ไปยังเสนาสนะของตนตามเดิมเถิด

อนึ่ง พระโยคาวจรเมื่อออกจากป่าช้า ก็พึงกำหนดทางมาว่า “เราออกมาทางใด ทางนี้ตรงไปทิศตะวันออก ตรงไปทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ หรือตรงไปทิศเฉียง อนึ่ง ที่ตรงนี้ไปทางซ้าย ที่ตรงนี้ไปทางขวา และที่ตรงนี้ของทางนั้นมีแผ่นหิน ที่ตรงนี้มีจอมปลวก ที่ตรงนี้มีต้นไม้ ที่ตรงนี้มีกอไม้ ที่ตรงนี้มีเถาวัลย์” ครั้นกำหนดทางมาได้อย่างนี้กลับมา แม้เมื่อจะเดินจงกรม พึงอธิษฐานการจงกรมที่ได้ส่วนพอเหมาะกับที่นั้นเท่านั้น หมายความว่า พึงจงกรมในภูมิประเทศที่หันหน้าไปทางทิศที่อสุภนิมิตอยู่ แม้เมื่อนั่งก็ควรปูลาดแม้อาสนะที่ได้สัดส่วนพอเหมาะกับอสุภะเหมือนกัน ถ้าในทิศนั้นมีบ่อ เหว ต้นไม้ รั้ว หรือเปือกตม เธอไม่สามารถจะจงกรมในภูมิประเทศที่หันหน้าไปทางทิศนั้นได้ ทั้งไม่สามารถจะปูลาดอาสนะได้ เพราะไม่มีโอกาส เธอจะไม่มองดูทางทิศนั้นก็ได้ พึงจงกรมและนั่งในที่ที่เหมาะแก่โอกาสเถิด แต่ต้องทำจิตให้มุ่งหน้าตรงไปทางทิศนั้นเท่านั้น

[๑๑๔] บัดนี้ ในการวิสัชนาคำว่า “มีความไม่หลงเป็นประโยชน์” เป็นต้น แห่งปัญหาว่า **การเข้าไปกำหนดนิมิตโดยรอบ มีอะไรเป็นประโยชน์ (สมนฺตา นิมิตฺตุปลกฺขณา กิมตฺถิยา)** เป็นต้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ ก็เมื่อพระโยคาวจรใดไปสู่ที่ตั้งอยู่แห่งอุทธุมาตกนิมิตในเวลาที่ไม่ควร ทำการกำหนดนิมิตโดยรอบแล้ว ลืมตามองดูเพื่อจะถือเอานิมิตนั่นแหละ ร่างศพนั้นย่อมปรากฏเหมือนจะลุกขึ้นยืน เหมือนจะล้มทับ และเหมือนจะติดตามไป พระโยคาวจรนั้นเห็นร่างศพนั้นเป็นอารมณ์ที่น่าเกลียดน่ากลัวแล้ว ก็จะกลายเป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่านคล้ายกับคนวิกลจริตไป ก็จะถึงความกลัว ความหวาดเสียว ขนลุกชูชัน จริงอยู่ ในอารมณ์ ๓๘ ประการที่ท่านจำแนกไว้ในพระบาลี ขึ้นชื่อว่าอารมณ์อย่างอื่นที่น่ากลัวเช่นนี้ย่อมไม่มี เพราะในกัมมัฏฐานนี้ พระโยคาวจรชื่อว่าเป็นผู้เคลื่อนจากฌาน เพราะเหตุไร เพราะกัมมัฏฐานเป็นที่น่าเกลียดยิ่งนัก เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรนั้นพึงยับยั้งตั้งสติมั่นคงดีแล้ว ปลอบใจตนเองว่า “ร่างของคนตายแล้ว ชื่อว่าจะลุกขึ้นติดตามไปไม่มี ก็ถ้าแผ่นหินหรือเถาวัลย์นั้นมีอยู่ในที่ใกล้คนตายนี้จะพึงมาได้ไซร้ แม้ร่างศพก็จะพึงมาได้ เหมือนอย่างว่า แผ่นหินหรือเถาวัลย์นั้นจะมาไม่ได้ แม้ร่างศพก็มาไม่ได้ ฉันนั้น ส่วนอาการ

ที่ปรากฏแก่ท่านนี้เกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นแดนเกิด วันนี้กัมมัฏฐานของท่านปรากฏแล้ว ท่านอย่ากลัวเลยนะ ภิกษุ" แล้วบรรเทาความตกใจกลัวเสีย ทำความร่าเริงให้เกิดขึ้น ปล่อยให้จิตท่องเที่ยวไปในนิมิตนั้นเถิด เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็จะได้บรรลุคุณวิเศษ ท่านหมายถึงคำที่ว่ามานี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า "การกำหนดนิมิตโดยรอบมีความไม่หลงเป็นประโยชน์"

ก็พระโยคาวจรเมื่อเตรียมการถือเอานิมิตด้วยอาการ ๑๑ ประการให้พร้อมไว้ ชื่อว่าเข้าไปผูกกัมมัฏฐานไว้ จริงอยู่ อุคคหนิมิตย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรนั้นได้เพราะการลืมตามองดูเป็นปัจจัย เมื่อเธอส่งใจให้เที่ยวไปในอุคคหนิมิตนั้น ปฏิภาคนิมิตก็เกิดขึ้น เธอเมื่อส่งใจให้เที่ยวไปในปฏิภาคนิมิตนั้น ย่อมบรรลุอัปปนา เธอยับยั้งอยู่ในอัปปนาแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า **การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ประการ มีการเข้าไปผูกกัมมัฏฐานเป็นประโยชน์ (เอกาทสวิเธน นิมิตฺตคฺคาโห อุปนิพนฺธนตฺโถ)**

[๑๑๕] ส่วนในปัญหานี้ว่า **การพิจารณาทางไปและทางมา มีการปรับวิถีให้ดำเนินไปโดยบริกรรมเป็นประโยชน์ (ตถาคตมคฺคปจฺจเวกฺขณา วีถิสมฺปฏิปาทนตฺถา)** มีอธิบายว่า การพิจารณาทางไปและทางมาที่ท่านกล่าวไว้ มีการปรับวิถีแห่งกัมมัฏฐานให้ดำเนินไปโดยบริกรรมเป็นประโยชน์ ก็ถ้าชนบางพวกถามถึงวันในระหว่างทางกับภิกษุนี้ผู้เรียนกัมมัฏฐานแล้วเดินมาว่า "ท่านขอรับ วันนี้เป็นวันที่เท่าไร" บ้าง ถามปัญหาบ้าง ทำปฏิสันถารบ้าง เธอคิดว่า "เราเป็นผู้ถือกัมมัฏฐาน" แล้วนิ่งเฉยไปเสียก็ไม่ควร เธอควรบอกวัน ควรตอบปัญหา ถ้าเธอไม่ทราบ ก็ต้องบอกว่า ไม่ทราบ ต้องทำปฏิสันถารที่ชอบธรรม เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้นิมิตอย่างอ่อนที่เธอเรียนแล้วย่อมเสื่อมไป แม้เมื่อนิมิตนั้นเสื่อมไป เธอถูกถามถึงวัน ก็ต้องบอกทั้งนั้น เธอเมื่อไม่รู้ปัญหา ก็ต้องบอกว่า ไม่รู้ เมื่อรู้ก็ควรแม้ที่จะบอกโดยส่วนเดียว แม้ปฏิสันถารก็ควรทำ อนึ่ง เธอพบภิกษุอาคันตุกะ ต้องทำอาคันตุกปฏิสันถารโดยแท้ วัตรที่มาในขันธกะที่เหลือแม้ทั้งหมด มีวัตรที่ลานเจดีย์ วัตรที่ลานโพธิ์ วัตรที่โรงอุโบสถ วัตรที่หอฉัน วัตรที่เรือนไฟ อาจริยวัตร

อุปัชฌายวัตร อาคันตุกวัตร และคมิกวัตรเป็นต้น ก็ต้องบำเพ็ญทั้งนั้น แม้เมื่อเธอมัวบำเพ็ญวัตรเหล่านั้นอยู่ นิมิตอย่างอ่อนนั้นย่อมเสื่อมไป เธอคิดว่า เราจักกลับไปถือเอานิมิตอีก แม้ต้องการจะไป ก็ไม่สามารถไปแม้สู่ป่าช้าได้ เพราะถูกพวกอมนุษย์หรือสัตว์ร้ายขัดขวางไว้ หรือว่านิมิตหายไป จริงอยู่ ซากศพที่พองขึ้นตั้งอยู่ได้เพียง ๑ วัน หรือ ๒ วันเท่านั้น ก็จะกลายไปเป็นซากศพที่ขึ้นเขียวเป็นต้น ในกัมมัฏฐานทั้งหมด ชื่อว่ากัมมัฏฐานที่หาได้ยากเหมือนกับอุทธุมาตกอสุภกัมมัฏฐานนี้ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น เมื่อนิมิตหายไปแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นพึงนั่งในที่พักกลางคืน หรือในที่พักกลางวัน แล้วพิจารณาไปมาจนถึงที่ที่ตนนั่งคู้บัลลังก์อยู่อย่างนี้ว่า "เราออกจากที่อยู่ทางประตูชื่อนี้ เดินตรงไปทางทิศโน้น เลี้ยวซ้ายที่ชื่อโน้น เลี้ยวขวาที่ตรงโน้น ที่ตรงโน้นของอสุภะนั้นมีแผ่นหิน ที่ตรงโน้นมีจอมปลวก ต้นไม้ กอไม้ และเถาวัลย์ อย่างใดอย่างหนึ่ง เรานั้นเดินไปตามทางนั้นได้พบอสุภะในที่ชื่อโน้น ณ ที่นั้น เรายืนหันหน้าไปทางทิศโน้น กำหนดนิมิตโดยรอบอย่างนี้และอย่างนี้ ถือเอาอสุภนิมิตอย่างนี้แล้ว ออกจากป่าช้าทางทิศโน้น ทำกิจนี้และนี้ตามทางชื่อเห็นปานนี้ จึงมานั่งอยู่ ณ ที่นี้" เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ นิมิตนั้นก็จะปรากฏ คือจะปรากฏเหมือนวางไว้ข้างหน้า กัมมัฏฐานก็จะดำเนินไปถูกวิถีตามอาการที่มีมาก่อนทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "การพิจารณาทางไปมา มีการปรับวิถีให้ดำเนินไปโดยบริกรรมเป็นประโยชน์"

[๑๑๖] บัดนี้ ในคำนี้ว่า **พระโยคาวจรเป็นผู้เห็นอานิสงส์ตามปกติ มีความสำคัญในอสุภนิมิตปานดังรัตนะ เข้าไปตั้งความยำเกรงไว้ ประพฤติรักอยู่ผูกจิตไว้มั่นในอารมณ์นั้น (อานิสํสทสฺสาวี รตนสญฺญี หุตฺวา จิตฺตีการํ อุปฏฺฐเปตฺวา สมฺปิยายมาโน ตสฺมึ อารมฺมเณ จิตฺตํ อุปนิพนฺธติ)** มีอธิบายดังต่อไปนี้ พระโยคาวจรส่งใจให้ท่องเที่ยวไปในอสุภะที่พองขึ้นเป็นของน่าเกลียดแล้ว ทำฌานให้เกิด เจริญวิปัสสนามีฌานเป็นปทัฏฐาน พึงเป็นผู้เห็นอานิสงส์ตามปกติอย่างนี้ว่า "เราจักหลุดพ้นจากชราและมรณะด้วยปฏิปทานี้แน่"

เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้ตกยากได้แก้วมณีมีค่ามาก ดีใจว่า "เราได้ของที่หาได้ยากหนอ" แล้วเป็นผู้มีความสำคัญในแก้วมณีนั้นว่าเป็นรัตนะ (แก้ว) ให้เกิดความเคารพรักอยู่ด้วยความรักอันสุดซึ้ง พึงรักษาแก้วมณีนั้นไว้ ฉันใด พระโยคาวจรก็ฉันนั้นเหมือนกัน ยินดีว่า "กัมมัฏฐานที่ได้โดยยากนี้เราได้แล้ว เป็นเช่นกับแก้วมณีที่มีค่ามากของคนตกยาก จริงอยู่ ท่านผู้เจริญจตุธาตุกัมมัฏฐานย่อมกำหนดมหาภูต ๔ ประการของตน ท่านผู้เจริญอานาปานกัมมัฏฐานย่อมกำหนดลมที่จมูกของตน ท่านผู้เจริญกสิณกัมมัฏฐานทำกสิณแล้วย่อมเจริญตามสบาย กัมมัฏฐานนอกนี้หาได้ง่ายอย่างนี้ ส่วนอุทธุมาตกอสุภกัมมัฏฐานนี้คงอยู่ได้เพียง ๑ วัน หรือ ๒ วันเท่านั้น ต่อจากนั้นไปก็กลายเป็นกัมมัฏฐานอื่นมีวินีลกอสุภกัมมัฏฐานเป็นต้น เพราะเหตุนั้นจึงไม่มีกัมมัฏฐานอื่นที่หาได้ยากกว่าอุทธุมาตกอสุภกัมมัฏฐานนี้" จึงเป็นผู้มีความสำคัญในอุทธุมาตกอสุภะนั้นว่าเป็นดังรัตนะ เข้าไปตั้งความยำเกรงไว้แล้ว รักษานิมิตนั้นไว้เถิด พึงเข้าไปผูกจิตไว้ในอุทธุมาตกอสุภะนั้นบ่อย ๆ ว่า **อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ** ทั้งในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวันเถิด พึงนึก พึงพิจารณานิมิตนั้นบ่อย ๆ ให้เป็นอันความตรึกจรดแล้ว ให้เป็นอันวิตกจรดแล้วเถิด

[๑๑๗] เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ ปฏิภาคนิมิตก็เกิดขึ้น ในเรื่องนั้น นี้เป็นเหตุต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒ ประการ คือ อุคคหนิมิตปรากฏเป็นอารมณ์ผิดรูป น่าเกลียดมองดูน่ากลัว ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏ เป็นเหมือนบุรุษผู้มีอวัยวะน้อยใหญ่อ้วนพีผู้รับประทานอาหารตามต้องการแล้วนอนอยู่ พระโยคาวจรนั้นละกามฉันทะได้ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน เพราะมิได้ใฝ่ใจถึงกามภายนอกพร้อมกับเวลาได้ปฏิภาคนิมิตนั่นเอง อนึ่ง แม้พยาบาทเธอก็ละได้เพราะละความยินร้ายได้นั่นแล เหมือนละหนองได้ ก็เพราะละเลือดได้ฉะนั้น อนึ่ง เพราะปรารภความเพียร เธอจึงละถีนมิทธะได้ด้วยอำนาจการหมั่นประกอบธรรมที่สงบซึ่งไม่ก่อความเดือดร้อนให้ เธอจึงละอุทธัจจ-กุกกุจจะได้ เพราะคุณวิเศษที่เธอได้บรรลุแล้วเป็นคุณที่ประจักษ์ เธอจึงละวิจิกิจฉาทั้งในพระศาสดาผู้ทรงแสดงข้อปฏิบัติ ในข้อปฏิบัติและในผลของการปฏิบัติ พระโยคาวจรละนิวรณ์ ๕ ประการ ได้ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง องค์ฌานทั้งหลายย่อมปรากฏ คือ

วิตกมีการยกจิตขึ้นในนิมิตนั้นนั่นเองเป็นลักษณะ วิจารที่ทำกิจคือการคลุกเคล้านิมิตให้สำเร็จ ปีติซึ่งมีการบรรลุคุณวิเศษที่ได้แล้วเป็นปัจจัย สุขชื่อว่ามีปัสสัทธิเป็นนิมิต เพราะปัสสัทธิเกิดมีได้แก่พระโยคาวจรผู้มีใจประกอบด้วยปีติ และเอกัคคตา ชื่อว่ามีสุขเป็นนิมิต เพราะจิตตสมาธิเกิดมีแก่ท่านผู้มีความสุข แม้อุปจารฌานซึ่งเป็นภาพเปรียบแห่งปฐมฌาน ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอในขณะนั้นนั่นแลโดยนัยอย่างนี้ ต่อจากนี้ไป บัณฑิตพึงทราบคำทั้งหมดจนถึงอัปปนาและการบรรลุวสีของปฐมฌาน ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นแล

วินีลกกัมมัฏฐานเป็นต้น

[๑๑๘] ก็แม้ในกัมมัฏฐานมีวินีลกกัมมัฏฐานเป็นต้น นอกจากอุทธุมาตกอสุภะนี้ไป ลักษณะเริ่มแต่การไปเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยว่า **พระโยคีเมื่อจะเรียนอุทธุมาตกอสุภนิมิต จึงไปตามลำพังไม่มีเพื่อน มีสติตั้งมั่น (อุทฺธุมาตกํ อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต เอโก อทุติโย คจฺฉติ อุปฏฺฐิตาย สติยา)** เป็นต้นทั้งหมดพร้อมวินิจฉัยและอธิบาย อันบัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล โดยเปลี่ยนแต่เพียงบทว่าอุทธุมาตกะในที่นั้นๆ ด้วยอำนาจแห่งอสุภะนั้นๆ อย่างนี้ว่า "พระโยคีเมื่อจะเรียนวินีลกอสุภนิมิต ถือเอาอยู่ซึ่งวิปุพพกอสุภะให้มั่น ดังนี้เป็นต้น

ส่วนความแปลกกันมีดังต่อไปนี้ **ในวินีลกอสุภะ (วินีลเก)** พระโยคาวจรพึงประคองมนสิการให้เป็นไปโดยบริกรรมว่า **วินีลกปฏิกฺกูลํ วินีลกปฏิกฺกูลํ** ก็อุคคหนิมิตในวินีลกอสุภะนี้ ย่อมปรากฏเป็นสีด่างพร้อย ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏด้วยอำนาจสีที่มีมาก

ในวิปุพพกอสุภะ (วิปุพฺพเก) มีอธิบายว่า บัณฑิตพึงประคองมนสิการให้เป็นไปโดยบริกรรมว่า **วิปุพฺพกปฏิกฺกูลํ วิปุพฺพกปฏิกฺกูลํ** ส่วนอุคคหนิมิตในวิปุพพก-อสุภะนี้ย่อมปรากฏ เป็นราวกะมีน้ำหนองไหลออกอยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏนิ่งสงบ

ในวิจฉิททกอสุภะ (วิจฺฉิทฺทกํ) มีอธิบายว่า บุคคลย่อมได้ในสนามรบบ้าง ในดงโจรบ้าง ในป่าช้าบ้าง ในที่ที่พระราชารับสั่งให้ตัดโจรทั้งหลายบ้าง หรือมิฉะนั้นก็ได้ในที่ที่บุรุษถูกราชสีห์และเสือโคร่งกัดในป่า เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรไปสู่ที่เช่นนั้น ถ้าอสุภะนั้นแม้ตกไปในทิศต่างๆ กัน มาปรากฏต่อสายตาได้ด้วยอาวัชชนจิตเดียวกัน การมาปรากฏต่อสายตาได้อย่างนี้นั่นเป็นการดี ถ้าไม่มา ไม่ควรจับต้องด้วยมือตนเอง เพราะเมื่อจับต้องก็จะคุ้นเคย เพราะเหตุนั้น จึงควรให้คนรับใช้ในวัด สมณุทเทศ หรือใครๆ อื่น ทำรวมไว้ในที่เดียวกัน เมื่อหาใครไม่ได้ พึงเอาไม้เท้าหรือท่อนไม้เขี่ยเข้ามาใกล้กับระยะประมาณ ๑ องคุลีเถิด ครั้นเขี่ยเข้ามาอย่างนี้แล้ว พึงประคองมนสิการให้เป็นไปโดยบริกรรมว่า **วิจฺฉิทฺทกปฏิกฺกูลํ วิจฺฉิทฺทกปฏิกฺกูลํ** ดังนี้เถิด อุคคหนิมิตในวิจฉิททกอสุภะนั้น ปรากฏเป็นเหมือนขาดเป็นท่อนในท่ามกลาง ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างที่ยังครบบริบูรณ์

ในวิกขายิตกอสุภะ (วิกฺขายิตเก) มีอธิบายว่า พระโยคาวจรพึงประคองมนสิการให้เป็นไปโดยบริกรรมว่า **วิกฺขายิตกปฏิกฺกูลํ วิกฺขายิตกปฏิกฺกูลํ** ส่วนอุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับซากศพที่ถูกสัตว์กัดกินในที่นั้นๆ ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นดุจร่างศพที่ยังอยู่ครบบริบูรณ์ทีเดียว

แม้วิกขิตตกอสุภะ (วิกฺขิตฺตกมฺปิ) พระโยคาวจรพึงให้คนช่วยทำ หรือทำเองแม้ซึ่งวิกขิตตกอสุภะ ให้มีระยะห่างกันประมาณนิ้วหนึ่งแล้ว จึงให้มนสิการเป็นไปโดยบริกรรมว่า **วิกฺขิตฺตกปฏิกฺกูลํ วิกฺขิตฺตกปฏิกฺกูลํ** ดังนี้เถิด อุคคหนิมิตในวิกขิตตกอสุภะนี้จะปรากฏเด่นชัดกว่า ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นดังซากศพที่อยู่ครบบริบูรณ์ทีเดียว

แม้ซากศพที่ถูกฆ่าทิ้งกระจัดกระจาย (หตวิกฺขิตฺตกมฺปิ) พระโยคาวจรย่อมหาได้ในที่มีประการอันท่านกล่าวแล้วในวิจฉิททกอสุภะนั่นเอง เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงไปในที่นั้น ให้ผู้อื่นช่วยทำ หรือทำเองให้มีระยะห่างกันประมาณนิ้วหนึ่งโดยนัยที่กล่าวแล้ว ประคองมนสิการให้เป็นไปโดยบริกรรมว่า **หตวิกฺขิตฺตกปฏิกฺกูลํ หตวิกฺขิตฺตกปฏิกฺกูลํ** ดังนี้เถิด ส่วนอุคคหนิมิตในหตวิกขิตตกอสุภะนี้ เมื่อ

ปรากฏ ย่อมเป็นเหมือนปากแผลที่ถูกผ่า ฉะนั้น ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นดังร่างศพที่อยู่ครบบริบูรณ์ทีเดียว

โลหิตกอสุภะ (โลหิตกํ) อันพระโยคาวจรย่อมหาได้ในอวัยวะที่ขาดแล้วมีมือและเท้าเป็นต้น ของพวกคนที่ถูกประหารในที่ทั้งหลายมีสนามรบเป็นต้น หรือในคราวที่เลือดไหลออกจากปากแผลมีฝีและต่อมที่แตกเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรเห็นเลือดนั้นแล้ว พึงประคองมนสิการให้เป็นไปโดยบริกรรมว่า **โลหิตกปฏิกฺกูลํ โลหิตกปฏิกฺกูลํ** อุคคหนิมิตในโลหิตกอสุภะนี้ย่อมปรากฏมีอาการไหลอยู่ เหมือนธงผ้าแดงที่ถูกลมพัดฉะนั้น ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นร่างสงบนิ่ง

ปุฬวกอสุภะ (ปุฬวกํ) ย่อมมีในคราวที่หมู่หนอนหลั่งไหลออกมาจากปากแผลทั้ง ๙ ของศพ โดยล่วงไปได้ ๒-๓ วัน อีกอย่างหนึ่ง ปุฬวกอสุภะนั้นเป็นอสุภะมีขนาดเท่าซากศพของสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก มนุษย์ โค กระบือ ช้าง ม้าและงูเหลือมเป็นต้นเท่านั้น ย่อมตั้งอยู่เหมือนกองข้าวสุกแห่งข้าวสาลี ฉะนั้น พระโยคาวจรพึงประคองมนสิการให้เป็นไปในซากศพเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยบริกรรมว่า **ปุฬวกปฏิกฺกูลํ ปุฬวกปฏิกฺกูลํ** นิมิตย่อมปรากฏในซากศพช้างในภายในเหมือนปรากฏแก่พระจูฬปิณฑปาติกเถระที่กาฬวาปีฉะนั้น ส่วนอุคคหนิมิตในปุฬวกอสุภะนี้ย่อมปรากฏเหมือนไหวอยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างที่สงบนิ่ง เหมือนกองข้าวสุกแห่งข้าวสาลี

อัฏฐิกอสุภะ (อฏฺฐิกํ) อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยประการต่างๆ ตามนัยว่า "พระโยคาวจรนั้นพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรัดรึงอยู่ แม้ฉันใด" เป็นต้น[๑] เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงไปในที่ที่มีซากศพร่างกระดูกนั้นที่เขาทิ้งไว้แล้ว โดยนัยก่อนนั่นแหละ ทำให้กลมกลืนกับนิมิต กลมกลืนกับอารมณ์ ด้วยอำนาจแผ่นหินรอบๆ เป็นต้น กำหนดตามภาวะที่เป็นจริงว่า "นี้ร่างศพมีกระดูก" แล้วพึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ประการ ด้วยอำนาจสีเป็นต้น

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๙, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๒๐๐

[๑๑๙] แต่เมื่อพระโยคาวจรมองดูอยู่**โดยสี (วณฺณโต)** ว่า **สีขาว** อัฏฐิกอสุภะนั้นจะไม่ปรากฏ จะมีความระคนกันกับโอทาตกสิณได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรควรมองดูว่า เป็นร่างกระดูก ด้วยอำนาจความเป็นสภาวะที่น่าเกลียดเท่านั้น คำว่า **เพศ (ลิงฺคํ)** ในอัฏฐิกอสุภะนี้ เป็นชื่อของอวัยวะมีมือเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรควรกำหนดโดยเพศ ด้วยอำนาจมือ เท้า ศีรษะ อก แขน ขา และแข้งเถิด แต่ว่า**โดยสัณฐาน (สณฺฐานโต)** พึงกำหนดด้วยอำนาจความยาว ความสั้น กลม สี่เหลี่ยม เล็กและใหญ่ **ทิศและโอกาส (ทิโสกาสา)** มีนัยอันท่านกล่าวแล้วนั่นแล ว่า**โดยการกำหนด (ปริจฺเฉทโต)** พึงกำหนดด้วยอำนาจที่สุดแห่งกระดูกนั้นๆ แล้วถือเอานิมิตเฉพาะที่ปรากฏเด่นชัดในอัฏฐิกอสุภะนี้เท่านั้นบรรลุอัปปนาเถิด แต่ว่า**โดยที่ลึกลงและที่นูนขึ้น (นินฺนโต จ ถลโต จ)** พึงกำหนดด้วยอำนาจแห่งที่ลึกลงและที่นูนขึ้นของกระดูกนั้นๆ เถิด แม้ว่าด้วยอำนาจประเทศก็พึงกำหนดว่า "เรายืนอยู่ที่ต่ำ กระดูกอยู่ในที่สูง เรายืนอยู่ที่สูง กระดูกอยู่ที่ต่ำ" บ้าง ส่วนว่า**โดยที่ต่อ (สนฺธิโต)** พึงกำหนดด้วยอำนาจที่เชื่อมต่อกันแห่งกระดูกทั้ง ๒ ว่า**โดยช่อง (วิวรโต)** พึงกำหนดด้วยอำนาจระหว่างแห่งกระดูกทั้งหลายนั่นเอง แต่ว่า**โดยรอบ (สมนฺตโต)** พระโยคาวจรพึงให้ญาณเที่ยวไปในร่างกระดูกทุกส่วนแล้วกำหนดว่า กระดูกนี้อยู่ตรงนี้ เมื่อนิมิตไม่ปรากฏแม้อย่างนี้ พระโยคาวจรพึงตั้งจิตไว้ที่กระดูกหน้าผากเถิด

[๑๒๐] เหมือนอย่างว่า ในอัฏฐิกอสุภะนี้ ฉันใด การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ประการนี้ ก็ฉันนั้น อันบัณฑิตพึงกำหนดด้วยนิมิตที่เหมาะสมแม้ในปุฬุวกอสุภะเป็นต้น ก่อนแต่อัฏฐิกอสุภะนี้เถิด ก็แลกัมมัฏฐานนี้ย่อมสำเร็จได้ในร่างกระดูกทั้งสิ้นบ้าง ในกระดูกชิ้นเดียวบ้าง เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงเรียนเอานิมิตด้วยอาการ ๑๑ ประการ ในร่างกระดูกทั้งสิ้นและกระดูกชิ้นเดียวเหล่านั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วประคองมนสิการให้ดำเนินไปโดยบริกรรมว่า **อฏฺฐิกปฏิกฺกูลํ อฏฺฐิกปฏิกฺกูลํ** ดังนี้เถิด ท่านกล่าวไว้ว่า อุคคหนิมิตก็ดี ปฏิภาคนิมิตก็ดี ในอัฏฐิกอสุภกัมมัฏฐานนี้ เป็นเช่นเดียวกันนั่นเอง คำนั้นสมควรในกระดูกชิ้นเดียว แต่เมื่ออุคคหนิมิตปรากฏอยู่ในร่างกระดูก ความที่ซากศพมีช่องว่างก็ย่อมปรากฏ ความที่ซากศพยังครบบริบูรณ์

ย่อมควรในปฏิภาคนิมิต อนึ่ง แม้ในกระดูกชิ้นเดียว อุคคหนิมิตพึงเป็นสภาวะที่น่าเกลียดน่ากลัว ส่วนปฏิภาคนิมิตควรเป็นนิมิตที่ก่อให้เกิดปีติโสมนัส เพราะนำมาซึ่งอุปจารสมาธิ

จริงอยู่ ในโอกาสนี้ คำที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ท่านก็ได้กล่าวให้ช่องไว้แล้วทีเดียว จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาเหล่านั้น แม้ท่านจะได้กล่าวไว้ว่าในพรหมวิหาร ๔ ประการ และอสุภะ ๑๐ ประการไม่มีปฏิภาคนิมิต เพราะว่า ในพรหมวิหารทั้งหลายมีสีมสัมเภท (การรวมแดน) เท่านั้นเป็นนิมิต ก็ชื่อว่านิมิตย่อมมีในความที่อสุภะเป็นของน่าเกลียดเพราะทำให้หมดการกำหนดหมายในอสุภะทั้ง ๑๐ ประการแล้ว จึงกล่าวติดต่อกันไปอีกทีเดียวว่า "ในอสุภะนี้มีนิมิต ๒ ประการ คือ (๑) อุคคหนิมิต (๒) ปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาวะผิดรูป น่าเกลียดน่ากลัว" เป็นต้น เพราะเหตุนั้น คำใดที่ข้าพเจ้าได้กล่าววิจารณ์ไว้ คำนี้เท่านั้นเป็นอันชอบแล้วในที่นี้

อีกนัยหนึ่ง การที่ร่างกายหญิงทั้งร่างปรากฏเป็นร่างกระดูกแก่พระมหาติสสเถระด้วยการมองดูเพียงกระดูกฟัน เป็นต้น เป็นอุทาหรณ์ในอัฏฐิกกัมมัฏฐานนี้ ฉะนี้แล

พระทศพลผู้มีพระคุณอันงาม ผู้มีพระเกียรติอันท้าว
สหัสสนัยน์ทรงสรรเสริญแล้ว ได้ตรัสอสุภะเหล่าใดอันเป็นเหตุ
แห่งฌานหนึ่งๆ ด้วยประการฉะนี้

บัณฑิตทราบอสุภะเหล่านั้นและภาวนานัยนี้
แห่งอสุภะเหล่านั้นอย่างนี้แล้ว พึงทราบถ้อยคำปลีกย่อย
ในอสุภะเหล่านั้นนั่นแหละยิ่งขึ้นไป

ว่าด้วยข้อปลีกย่อย

[๑๒๑] จริงอยู่ พระโยคาวจรผู้ได้บรรลุฌานในอสุภกัมมัฏฐานเหล่านี้ข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่ประพฤติละโมบ เป็นเหมือนท่านผู้ปราศจากราคะ เพราะเป็นผู้ข่มราคะได้ดีแล้ว แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น บัณฑิตก็พึงทราบประเภทแห่งอสุภะว่า

ประเภทแห่งอสุภะที่ท่านกล่าวไว้นั้นมีด้วยอำนาจการถึงสภาพแห่งสรีระ และด้วยอำนาจความต่างกันแห่งคนราคจริต ๑ ความจริง ซากศพเมื่อถึงความเป็นสภาพที่น่าเกลียดจะพึงถึงสภาพที่พองขึ้นก็ได้ หรือถึงสภาพที่เขียวขึ้นเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้นพระโยคาวจรสามารถได้อสุภะชนิดใดๆ พึงถือเอานิมิตในอสุภะชนิดนั้นๆ เท่านั้นโดยมนสิการอย่างนี้ว่า **อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ วินีลกปฏิกฺกูลํ** เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวประเภทแห่งอสุภะไว้ ๑๐ ประการ ด้วยอำนาจการถึงสภาพแห่งอสุภะ

ว่าโดยความต่างกันในอสุภะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่า "ท่านกล่าวประเภทแห่งอสุภะไว้ ๑๐ ประการ แม้ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งคนราคจริตอย่างนี้ว่า

๑. ซากศพที่พองขึ้น เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในทรวดทรง เพราะประกาศความวิบัติแห่งทรวดทรงของสรีระ
๒. ซากศพที่เขียวขึ้น เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในผิวพรรณแห่งสรีระ เพราะประกาศความวิบัติแห่งเครื่องย้อมผิว
๓. ซากศพมีหนอง เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในกลิ่นแห่งสรีระที่ตนให้ฟุ้งขึ้น ด้วยอำนาจดอกไม้และของหอมเป็นต้น เพราะประกาศความเป็นของมีกลิ่นเหม็นที่เนื่องด้วยแผลกาย
๔. ซากศพที่ขาด เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในความเป็นก้อนในสรีระ เพราะประกาศความเป็นโพรงในภายใน
๕. ซากศพที่สัตว์กัดกิน เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในความนูนแห่งเนื้อในส่วนแห่งสรีระมีถันเป็นต้น เพราะประกาศความพินาศแห่งสมบัติคือความนูนแห่งเนื้อ
๖. ซากศพที่ถูกทิ้งเรี่ยราด เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในลีลาของอวัยวะน้อยใหญ่ เพราะประกาศความกระจัดกระจายไปแห่งอวัยวะน้อยใหญ่
๗. ซากศพที่ถูกตัดกระจัดกระจายไป เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในความถึงพร้อมแห่งเรือนร่างของสรีระ เพราะประกาศความพิการคือความขาดไปแห่งเรือนร่างสรีระ

๘. ซากศพที่มีเลือด เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในความงามอันเกิดแต่เครื่องประดับเพราะประกาศความเป็นสภาวะที่น่าเกลียดแห่งสรีระที่เปื้อนด้วยเลือด

๙. ซากศพที่มีหนอน เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มักกำหนัดในกายว่าเป็นของเรา เพราะประกาศความที่กายเป็นของสาธารณะแก่หมู่หนอนมากมาย

๑๐. ซากศพร่างกระดูก เป็นสัปปายะสำหรับคนผู้มีความกำหนัดในความสมบูรณ์แห่งฟัน เพราะประกาศความที่กระดูกในสรีระทั้งหลายเป็นสภาวะน่าเกลียด

ก็เพราะเหตุที่ในอสุภะแม้ทั้ง ๑๐ ประการนี้ จิตจะมีอารมณ์แน่วแน่ตั้งอยู่ได้ ก็ด้วยกำลังแห่งวิตกเท่านั้น เว้นวิตกเสียก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้ เพราะอารมณ์อ่อนกำลัง เปรียบเหมือนในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยว มีน้ำไหลไม่หยุด เรือจะหยุดอยู่ได้ก็ด้วยกำลังไม้ถ่อเท่านั้น เว้นไม้ถ่อก็ไม่สามารถจะหยุดอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น ในอสุภะ ๑๐ ประการนี้จึงมีแต่ปฐมฌานเท่านั้น ทุติยฌานเป็นต้นหามีไม่

ก็แม้ในอารมณ์ที่ปฏิกูลนี้ ปีติและโสมนัสก็เกิดขึ้นได้ เพราะพระโยคาวจรมีปกติเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า "เราจักหลุดพ้นจากชราและมรณะได้ด้วยปฏิปทานี้แน่แท้" และเพราะละกิเลสเป็นเครื่องเดือดร้อนคือนิวรณ์ได้ เหมือนความเกิดขึ้นแห่งปีติและโสมนัสในกองคูถของคนเทดอกไม้ ผู้มีปกติเห็นอานิสงส์ว่า "บัดนี้เราจักได้ค่าจ้างมากขึ้น" และเหมือนความเกิดขึ้นแห่งปีติและโสมนัสในความเป็นไปแห่งการสำรอกและถ่ายของคนผู้มีโรคซึ่งมีพยาธิทุกข์อย่างหนัก ฉะนั้น

[๑๒๒] อนึ่ง อสุภะแม้ทั้ง ๑๐ ประการนี้ ว่าโดยลักษณะก็เป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น ความจริง ความที่อสุภะแม้ทั้ง ๑๐ ประการนี้เป็นสภาวะที่ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น น่าเกลียด และปฏิกูลเท่านั้นเป็นลักษณะ อสุภะนี้นั้นมิใช่จะปรากฏแต่ในร่างกายของคนตายโดยลักษณะนี้อย่างเดียว แต่ยังปรากฏในร่างกายของคนเป็นด้วย เหมือนปรากฏแก่พระมหาติสสเถระผู้อยู่ในเจติยบรรพต และเหมือนปรากฏแก่สามเณรผู้อุปัฏฐากพระสังฆรักขิตเถระ ผู้มองดูพระราชาซึ่งประทับอยู่บนคอช้าง

เหมือนอย่างว่า ร่างกายของคนตาย เป็นร่างไม่สวยงาม ฉันใด แม้ร่างกายของคนเป็นก็เป็นร่างที่ไม่สวยงามเหมือนกัน ฉันนั้น ส่วนลักษณะที่ไม่งามในร่างกายของคนเป็นนี้ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกเครื่องประดับที่เป็นของจรปิดบังไว้ ก็ตามปกติธรรมดาร่างกายนี้มีกระดูกเกินกว่า ๓๐๐ ท่อน เป็นโครงเชื่อมต่อเข้าด้วยข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง ยึดกันไว้ด้วยเอ็น ๙๐๐ เส้น ฉาบด้วยเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น มีหนังสดห่อหุ้มไว้ ปกปิดไว้ด้วยผิว มีช่องน้อยช่องใหญ่ ไหลขึ้นและไหลออกเป็นนิจ ดุจภาชนะมันข้นอันหมู่หนอนเสพอาศัยแล้ว เป็นบ่อเกิดของโรคทั้งหลาย เป็นที่ตั้งแห่งทุกขธรรม เป็นที่หลั่งออกเนืองๆ จากปากแผลทั้ง ๙ เหมือนฝีเก่าที่แตกเยิ้ม ฉะนั้น ซึ่งมีขี้ตาไหลออกจากตาทั้ง ๒ ข้าง มีขี้หูไหลออกจากช่องหูทั้ง ๒ มีน้ำมูกไหลออกจากช่องจมูก มีอาหาร ดี เสลด และเลือดไหลออกจากปาก มีอุจจาระและปัสสาวะไหลออกจากทวารเบื้องต่ำ มีหยาดเหงื่อที่ไม่สะอาดไหลออกจากขุมขน ๙๙,๐๐๐ ขุม มีหมู่แมลงวันหัวเขียวเป็นต้นตอมอยู่ ที่บุคคลไม่ปฏิบัติโดยวิธีการเคี้ยวไม้สีฟัน ล้างหน้าทาศีรษะ อาบน้ำ และนุ่งห่มเป็นต้นแล้ว ปล่อยไปตามเกิดเท่านั้น จะเป็นผู้มีผมหยาบและยุ่งเหยิง เที่ยวไปบ้านโน้นบ้านนี้ แม้จะเป็นพระราชา แม้จะเป็นคนเทดอกไม้และคนจัณฑาลเป็นต้นคนใดคนหนึ่ง ก็จะเป็นผู้ไม่แปลกกัน เพราะเป็นผู้มีร่างกายน่าเกลียดเสมอกัน ชื่อว่าความต่างกันในร่างกายของพระราชาหรือของคนจัณฑาล เพราะความที่ร่างกายนี้เป็นของไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น น่าเกลียด และปฏิกูลอย่างนี้ย่อมไม่มี แต่ในร่างกายนี้ ชนทั้งหลายย่อมขัดสีมลทินฟันเป็นต้นด้วยไม้ชำระฟันและล้างปากเป็นต้น เอาผ้าชนิดต่างๆ ปิดอวัยวะที่จะทำความละอายใจให้กำเริบ ลูบไล้ด้วยเครื่องลูบไล้ที่มีกลิ่นหอมฟุ้งมีสีต่างๆ ประดับด้วยดอกไม้และอาภรณ์เป็นต้น จึงทำให้ถึงอาการที่บุคคลพึงยึดถือเอาว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” จากนั้น บุรุษทั้งหลายไม่รู้จักลักษณะที่ไม่งามนั้นซึ่งมีสภาพจริงแท้อย่างไรของร่างกายนั้น เพราะเป็นร่างกายที่ถูกเครื่องประดับที่เป็นของจรนี้ปกปิดไว้ ก็ทำความยินดีในพวกสตรี และสตรีก็ทำความยินดีในพวกบุรุษ แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ ชื่อว่าสถานที่ที่ควรจะยินดีในร่างกายนี้ แม้เพียงอณูก็ไม่มี จริงอย่างนั้น บรรดาส่วนทั้งหลายมีผม ขน เล็บ ฟัน น้ำลาย น้ำมูก อุจจาระ และปัสสาวะเป็นต้น แม้ส่วน

หนึ่งตกลงภายนอกจากร่างกาย สัตว์ทั้งหลายยังไม่ปรารถนา คืออึดอัด ระอา รังเกียจ แม้แต่จะเอามือแตะต้อง ก็ส่วนใดๆ ที่ยังเหลืออยู่ในร่างกายนี้ สัตว์ทั้งหลายที่ถูกความมืดคืออวิชชาห่อหุ้มไว้ ผู้ถูกเครื่องย้อมคือความรักตนย้อมแล้ว ย่อมยึดถือส่วนนั้นๆ แม้จะเป็นของปฏิกูลอย่างนี้ว่า "เป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา" สัตว์เหล่านั้นเมื่อยึดถืออยู่อย่างนี้ ย่อมถึงความเป็นผู้เสมอกับสุนัขจิ้งจอกแก่ ตัวเห็นต้นทองกวาวในดง สำคัญดอกทองกวาวที่ยังไม่หล่นจากต้นว่า "นี้คือชิ้นเนื้อ" แล้วจึงเดือดร้อนอยู่ เพราะเหตุนั้น

ท่านผู้รู้ไม่ได้ถือเอาเฉพาะส่วนที่ตกลงแล้วเท่านั้น
ว่าไม่งาม แต่ถือเอาส่วนแม้ที่ยังเหลืออยู่ในร่างกายว่าไม่งามเหมือนกัน
เหมือนสุนัขจิ้งจอกเห็นดอกทองกวาวที่บานในป่า
สำคัญว่าเราได้ต้นไม้เนื้อ แล้วรีบไป เป็นสัตว์ละโมบจัด
งับเอาดอกไม้ที่หล่นลงแล้วๆ ย่อมงับเอาโดยเข้าใจว่า
นี้ไม่ใช่เนื้อ ที่อยู่บนต้นไม้โน้นสิเป็นเนื้อ

จริงอยู่ พวกคนเขลาถือเอาร่างกายนี้โดยความเป็นสภาวะงาม
จึงพากันหมกมุ่นอยู่ในร่างกายนั้น
เมื่อมัวทำบาปอยู่ ย่อมไม่พ้นจากทุกข์

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญาจึงควรเห็นสภาพ
แห่งร่างกายที่เปื่อยเน่าของคนที่ยังเป็นอยู่หรือตาย
ว่าเป็นสิ่งที่เว้นจากความเป็นสภาวะที่งามเถิด

สมจริงดังคำที่พระโบราณาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ว่า

"กายมีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด เป็นซากศพ เปรียบเหมือน
วัจกุฎีที่บัณฑิตทั้งหลายผู้มีดวงตาตำหนิแล้ว
แต่กลับเป็นกายที่คนพาลชื่นชมยิ่งนัก

กายนี้มีหนังสดห่อหุ้มไว้ มีแผลใหญ่
มีช่อง ๙ ช่อง ไม่สะอาด เปื่อยเน่า และมีกลิ่นเหม็น
ไหลออกอยู่รอบด้าน

ถ้าพึงพลิกข้างในแห่งกายนี้ออกข้างนอก
บุคคลจะพึงถือเอาท่อนไม้คอยห้ามกาและสุนัขเป็นแน่"

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เป็นทัพพชาติ พึงถือเอานิมิตในร่างกาย จะเป็นร่างกายของคนเป็น หรือร่างกายของคนตายก็ตามทีเถิด เฉพาะในร่างกายที่มีอาการอันไม่งามปรากฏอยู่เท่านั้นแล้วทำกัมมัฏฐานให้ถึงอัปปนาเถิด ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

---

๗. ฉอนุสสตินิเทศ

๑. ว่าด้วยพุทธานุสสติ

[๑๒๓] ก็ในอนุสสติ ๑๐ ประการ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอสุภ-กัมมัฏฐานนิเทศ สตินั่นเองชื่อว่าอนุสสติ เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอนุสสติ เพราะว่าเป็นสติที่สมควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะความที่สติเป็นไปแล้วในฐานะที่ควรให้เป็นไปเท่านั้น อนุสสติที่ปรารภพระพุทธเจ้าเกิดขึ้น ชื่อว่า **พุทธานุสสติ** คำนี้ว่า **พุทธานุสสติ** เป็นชื่อของสติที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ อนุสสติที่ปรารภพระธรรมเกิดขึ้น ชื่อว่า**ธัมมานุสสติ** คำนี้ว่า **ธัมมานุสสติ** เป็นชื่อของสติที่มีพระธรรมคุณมีความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นเป็นอารมณ์ อนุสสติที่ปรารภพระสงฆ์เกิดขึ้น ชื่อว่า**สังฆานุสสติ** คำนี้ว่า **สังฆานุสสติ** เป็นชื่อของสติที่มีพระสังฆคุณมีความเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้นเป็นอารมณ์ อนุสสติที่ปรารภศีลเกิดขึ้น ชื่อว่า**สีลานุสสติ** คำนี้ว่า **สีลานุสสติ** เป็นชื่อของสติที่มีศีลคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นเป็นอารมณ์ อนุสสติที่ปรารภการบริจาคเกิดขึ้น ชื่อว่า **จาคานุสสติ** คำนี้ว่า **จาคานุสสติ** เป็นชื่อของสติที่มีจาคคุณอันมีความเป็นผู้สละได้เด็ดขาดเป็นต้นเป็นอารมณ์ อนุสสติที่ปรารภเทวดาเกิดขึ้น ชื่อว่า**เทวตานุสสติ** คำนี้ว่า **เทวตานุสสติ** เป็นชื่อของสติที่มีคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของตน โดยตั้งเทวดาไว้ในฐานะเป็นพยานเป็นอารมณ์ อนุสสติที่ปรารภความตายเกิดขึ้น ชื่อว่า **มรณานุสสติ**[๑] คำนี้ว่า **มรณานุสสติ** เป็นชื่อของสติที่มีความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์ สติที่ไปสู่รูปกายมีผมเป็นต้นเป็นประเภท หรือที่ไปในกาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อกายคตา เมื่อท่านควรจะกล่าวว่า สตินั้นด้วย ไปในกายด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากายคตาสติ ดังนี้ แต่ท่านไม่ทำรัสสะ จึงกล่าวว่า **กายคตาสติ**

---

[๑] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗, องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๙/๔๔๔

คำนี้ว่า **กายคตาสติ** เป็นชื่อของสติที่มีนิมิตในส่วนแห่งกายมีผมเป็นต้นเป็นอารมณ์ สติที่ปรารภลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเกิดขึ้น ชื่อว่า**อานาปานสติ** คำนี้ว่า **อานาปานสติ** เป็นชื่อของสติที่มีนิมิตในลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็นอารมณ์ อนุสสติที่ปรารภธรรมเป็นที่เข้าไปสงบเกิดขึ้น ชื่อว่า**อุปสมานุสสติ** คำนี้ว่า **อุปสมานุสสติ** เป็นชื่อของสติที่มีการระงับทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์

[๑๒๔] บรรดาอนุสสติ ๑๐ ประการเหล่านี้ดังว่ามานี้ พระโยคาวจรผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่คลอนแคลน ประสงค์จะเจริญพุทธานุสสติก่อน พึงเป็นผู้ไปในที่ลับเร้นอยู่ในเสนาสนะที่สมควรแล้วระลึกถึงคุณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า "อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค"[๑]

ในพระพุทธคุณเหล่านั้นมีนัยแห่งการระลึกดังต่อไปนี้ พระโยคาวจรย่อมระลึกว่า โส ภควา อิติปิ อรหํ โส ภควา อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ฯเปฯ โส ภควา อิติปิ ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นตรัสรู้ด้วยพระองค์โดยชอบ ฯลฯ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาค) ดังนี้ คำว่า **อิติปิ** มีอธิบายว่า เพราะเหตุนี้และนี้

[แก้บทว่า อรหํ ๕ นัย]

[๑๒๕] บรรดาพระพุทธคุณเหล่านั้น พระโยคาวจรย่อมระลึกว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นมีพระนามว่าพระ**อรหันต์** เพราะเหตุเหล่านี้ก่อน คือ เพราะทรงเป็น

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑

ผู้ไกล (จากกิเลสทั้งหลาย) เพราะทรงกำจัดข้าศึกทั้งหลายได้ เพราะทรงหักกำแห่งสังสารจักรได้ เพราะทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น เพราะไม่มีที่ลับในการทำความชั่วจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่าทรงเป็นผู้ไกล คือทรงดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากกิเลสทุกอย่าง เพราะทรงกำจัดกิเลสพร้อมทั้งวาสนาได้ด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า**พระอรหันต์ เพราะทรงเป็นผู้ไกล (จากกิเลสทั้งหลาย) (อารกตฺตา อรหํ)**

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นที่พึ่งพระองค์ใด
ไม่ทรงมีความพรั่งพร้อมด้วยกิเลสใด พระผู้มีพระภาค
ผู้ทรงเป็นที่พึ่งพระองค์นั้น ชื่อว่าทรงเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลสนั้น
อนึ่ง พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นที่พึ่งมิได้ทรง
พรั่งพร้อมด้วยโทษทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น บัณฑิตทั้งหลาย
จึงขนานพระนามพระองค์ว่าพระอรหันต์ ฉะนี้แล

[๑๒๖] อนึ่ง ข้าศึกคือกิเลสเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงกำจัดแล้วด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า**พระอรหันต์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงกำจัดข้าศึกได้ (อรีนํ หตตฺตาปิ)**

เพราะข้าศึกกล่าวคือราคะเป็นต้นแม้ทั้งหมด
อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นที่พึ่งทรงกำจัดได้แล้ว
ด้วยศัสตราคือปัญญา ฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลายจึง
ขนานพระนามพระองค์ว่า**พระอรหันต์**

[๑๒๗] อนึ่ง สังสารจักร (ล้อคือสงสาร) มีดุมที่สำเร็จด้วยอวิชชาและภวตัณหา มีอภิสังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นกำ มีชราและมรณะเป็นกง อันธรรมดาสอดเข้าด้วยเพลาที่สำเร็จด้วยอาสวสมุทัย ถูกประกอบไว้ในรถคือภพ ๓ เป็นไปแล้วตลอดกาลอันหาเบื้องต้นมิได้นี้ใด กำทั้งหมดแห่งสังสารจักรนั้น อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ประทับยืนบนแผ่นดินคือศีล ด้วยพระยุคลบาทคือความเพียร ทรงถือขวาน

คือพระญาณอันทำความสิ้นไปแห่งกรรมด้วยพระหัตถ์คือศรัทธา ทรงกำจัดแล้วที่โพธิมัณฑ์ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า**พระอรหันต์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงหักกำทั้งหลายเสียได้ (อรานํ หตตฺตาปิ อรหํ)**

[๑๒๘] อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดที่ใครๆ ไปตามอยู่รู้ไม่ได้แล้วว่า สังสารจักร ก็สังสารจักรนั้นชื่อว่ามีอวิชชาเป็นดุม เพราะเป็นมูลเหตุ ชื่อว่ามีชราและมรณะเป็นกง เพราะเป็นที่สุดรอบ ชื่อว่ามีธรรมทั้ง ๑๐ ประการที่เหลือเป็นกำ เพราะมีอวิชชาเป็นมูลเหตุ และเพราะมีชราและมรณะเป็นที่สุดรอบ บรรดาธรรมเหล่านั้น ความไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าอวิชชา ก็อวิชชาในกามภพย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขารในกามภพ อวิชชาในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่สังขารในรูปภพ อวิชชาในอรูปภพ เป็นปัจจัยแก่สังขารในอรูปภพ สังขารในกามภพ เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ในธรรมทั้งหลายนอกนี้ก็มีนัยนี้ ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูปในกามภพ ในรูปภพก็เหมือนกัน แต่เป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียวในอรูปภพ นามรูปในกามภพ เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ในกามภพ นามรูปในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๓ ในรูปภพ นามในอรูปภพ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๑ ในอรูปภพ อายตนะ ๖ ประการในกามภพ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๖ ประการ ในกามภพ อายตนะ ๓ ประการ ในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๓ ประการ ในรูปภพ อายตนะ ๑ ประการ ในอรูปภพ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๑ ประการ ในอรูปภพ ผัสสะ ๖ ประการ ในกามภพ เป็นปัจจัยแก่เวทนา ๖ ประการในกามภพ ผัสสะ ๓ ประการ ในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่เวทนา ๓ ประการ ในรูปภพนั้นเหมือนกัน ผัสสะ ๑ ประการ ในอรูปภพ เป็นปัจจัยแก่เวทนา ๑ ประการ ในอรูปภพนั้นนั่นเอง เวทนา ๖ ประการ ในกามภพ เป็นปัจจัยแก่ตัณหากาย ๖ ประการ (กองตัณหา ๖) ในกามภพ เวทนา ๓ ประการ ในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่ตัณหากาย ๓ ประการ ในรูปภพนั้นเหมือนกัน เวทนา ๑ ประการ ในอรูปภพ เป็นปัจจัยแก่ตัณหากาย ๑ ประการ ในอรูปภพ ตัณหานั้นๆ ในภพนั้นๆ เป็นปัจจัยแก่อุปาทานนั้นๆ อุปาทานเป็นต้นก็เป็นปัจจัยแก่ภพเป็นต้น

ถามว่า เป็นปัจจัยอย่างไร

ตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้คิดว่า "เราจักบริโภคกาม" เพราะมีกามุปาทานเป็นปัจจัย จึงประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ เพราะความบริบูรณ์แห่งทุจริต เขาจึงเกิดในอบาย กรรมที่เป็นหตุให้เขาเกิดในอบายนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ที่เกิดเพราะกรรม เป็นอุปปัตติภพ ความบังเกิดแห่งขันธ์ เป็นชาติ ความแก่หง่อมเป็นชรา ความแตกทำลายไป เป็นมรณะ

อีกคนหนึ่งคิดว่า "เราจักเสวยสวรรค์สมบัติ" จึงประพฤติสุจริตเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะความบริบูรณ์แห่งสุจริต เขาจึงเกิดในสวรรค์ กรรมที่เป็นเหตุให้เขาเกิดในสวรรค์นั้น เป็นกรรมภพ ก็มีนัยนั้นเหมือนกัน

ส่วนอีกคนหนึ่งคิดว่า "เราจักเสวยสมบัติในพรหมโลก" จึงเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเหมือนกัน เพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนา เขาจึงเกิดในพรหมโลก กรรมที่เป็นเหตุให้เขาเกิดในพรหมโลกนั้นเป็นกรรมภพ ก็มีนัยนั้นเหมือนกัน

อีกคนหนึ่งคิดว่า "เราจักเสวยสมบัติในอรูปภพ" จึงเจริญสมาบัติมีอากาสานัญ-จายตนะเป็นต้น อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนา เขาจึงบังเกิดในอรูปภพนั้นๆ กรรมที่เป็นเหตุบังเกิดในอรูปภพนั้นของเขา เป็นกรรมภพ ขันธ์ที่เกิดแต่กรรม เป็นอุปปัตติภพ ความบังเกิดแห่งขันธ์ จัดเป็นชาติ ความแก่หง่อมเป็นชรา ความแตกสลายไปเป็นความตาย ในโยชนาทั้งหลายแม้มีอุปาทานที่เหลือเป็นมูลก็นัยนี้

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า "อวิชชานี้เป็นเหตุ สังขารเกิดแต่เหตุ อวิชชาและสังขารแม้ทั้ง ๒ ประการนี้เป็นทั้งเหตุและเกิดแต่เหตุ โดยนัยที่กล่าวอย่างนี้ ชื่อว่า **ธรรมฐิติญาณ** ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า "อวิชชาที่เป็นอดีตัทธาก็ดี ที่เป็นอนาคตัทธาก็ดี เป็นเหตุ สังขารเกิดแต่เหตุ อวิชชาและสังขารแม้ทั้ง ๒ ประการนี้ก็เป็นทั้งเหตุและเกิดแต่เหตุ" ก็ชื่อว่า**ธรรมฐิติญาณ**[๑] พึงขยายทุกบทให้พิสดารตามนัยนั้นนั่นแล

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๗๐-๗๔

บรรดาธรรมเหล่านั้น อวิชชากับสังขารเป็น ๑ สังเขป วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น ๑ สังเขป ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็น ๑ สังเขป ชาติและชรามรณะ เป็น ๑ สังเขป ก็ในสังเขปทั้ง ๔ ประการนี้ สังเขปต้นเป็นอดีตัทธา ๒ สังเขปท่ามกลาง เป็นปัจจุปปันนัทธา ชาติและชรามรณะเป็นอนาคตัทธา ก็ในสังเขปต้นนี้ ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นอันถือเอาด้วยศัพท์ว่าอวิชชาและสังขารนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ จึงเป็นกรรมวัฏในอดีต ธรรมทั้ง ๕ ประการมีวิญญาณเป็นต้น เป็นวิปากวัฏในปัจจุบัน อวิชชาและสังขารเป็นอันถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่าตัณหา อุปาทาน และภพเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ จึงเป็นกรรมวัฏในปัจจุบัน ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้เป็นวิปากวัฏในอนาคต เพราะแสดงธรรมมีวิญญาณเป็นต้น โดยอ้างถึงชาติและชรามรณะ ธรรมเหล่านั้น ว่าโดยอาการมี ๒๐ ประการ ก็บรรดาธรรมเหล่านี้ ระหว่างสังขารกับวิญญาณ เป็น ๑ สนธิ ระหว่างเวทนากับตัณหา เป็น ๑ สนธิ ระหว่างภพกับชาติ เป็น ๑ สนธิ[๑] พระผู้มีพระภาคทรงรู้ ทรงเห็น ทรงทราบ ทรงแทงตลอดปฏิจจสมุปบาทนี้ที่มีสังเขป ๔ อัทธา ๓ อาการ ๒๐ สนธิ ๓ โดยอาการครบถ้วนทุกอย่าง ความรู้นั้น ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนั้น ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ท่านจึงเรียกว่าธรรมฐิติญาณ พระผู้มีพระภาคทรงทราบธรรมเหล่านั้น ตามความเป็นจริง ด้วยธรรมฐิติญาณนี้แล้ว ทรงเบื่อหน่าย คายกำหนัด หลุดพ้นในธรรมเหล่านั้น จึงทรงกำจัด ทรงหัก ทำลายกำจัดกำแห่งสังสารจักรนี้ซึ่งมีประการดังกล่าวนี้ พระองค์ทรงพระนามว่า**พระอรหันต์เพราะทรงหักกำทั้งหลายแห่งสังสารจักรได้ (อรานํ หตตฺตา อรหํ)** แม้ด้วยอาการอย่างนี้

เพราะเหตุที่พระโลกนาถทรงตัดกำทั้งหลายแห่งสังสารจักร
ได้ด้วยดาบคือพระญาณ ฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลาย
จึงขนานพระนามพระองค์ว่า**พระอรหันต์**

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๔๖-๑๔๗

[๑๒๙] ก็พระผู้มีพระภาคย่อมควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้น และการบูชาพิเศษ เพราะทรงเป็นพระทักขิไณยบุคคลผู้เลิศ เพราะเหตุนั้น เมื่อพระตถาคตเสด็จอุบัติแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ที่มีศักดิ์ใหญ่ทุกหมู่เหล่าจึงไม่ทำการบูชาในที่อื่นจริงอย่างนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมได้ทรงบูชาพระตถาคตด้วยพวงรัตนะขนาดเท่าภูเขาสิเนรุ เทวดาและมนุษย์เหล่าอื่น มีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้น ก็ได้ทรงบูชาแล้วตามกำลัง และพระเจ้าอโศกมหาราชทรงสละพระราชทรัพย์ ๙๖ โกฏิ (๙๖๐ ล้าน) สร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ประดิษฐานไว้ทั่วชมพูทวีป อุทิศถวายพระผู้มีพระภาคแม้เสด็จปรินิพพานแล้ว ก็จะกล่าวอะไรถึงการบูชาพิเศษอื่นๆ เพราะเหตุนั้น **พระองค์จึงทรงพระนามว่าพระอรหันต์ เพราะควรแก่ไทยธรรมมีปัจจัยเป็นต้น (ปจฺจยาทีนํ หตฺตุตาปิ อรหํ)**

เพราะเหตุที่พระโลกนาถพระองค์นี้
ย่อมควรการบูชาพิเศษพร้อมกับปัจจัยทั้งหลาย
ฉะนั้น พระองค์ผู้ทรงเป็นพระชินะจึงสมควรพระนาม
ซึ่งสมควรแก่อรรถนี้ว่า**พระอรหันต์**ในโลก

[๑๓๐] เหมือนอย่างว่า คนพาลเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีความสำคัญตนว่าเป็นบัณฑิตในโลก แอบทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวเสื่อมเสียเกียรติ ฉันใด พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทำเช่นนั้นในกาลไหนๆ ดังนั้น **พระองค์จึงทรงพระนามว่าพระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป (ปาปกรเณ รหาภาวโตปิ อรหํ)**

เพราะพระผู้มีพระภาคผู้คงที่ไม่มีความลับ
ในการทำบาป จึงปรากฏพระนามว่า**พระอรหันต์**

[คาถาสรุปความทั้ง ๕ ประเด็น]

เพราะพระองค์ทรงเป็นผู้ไกล
ทรงทำลายข้าศึกคือกิเลสได้
ทรงหักกำแห่งสังสารจักรได้
พระองค์จึงทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น

และไม่ทรงแอบทำบาปในที่ลับ
ดังนั้น สมเด็จพระมุนีพระองค์นั้น
บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า**พระอรหันต์**[๑] (๑)

แม้โดยประการทั้งปวง ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

[แก้บทว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ]

[๑๓๑] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า**สัมมาสัมพุทธะ (สมฺมา-สมฺพุทฺโธ)** เพราะทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง คือตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้ยิ่งโดยความเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้โดยความเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ธรรมที่ควรละโดยความเป็นธรรมที่ควรละ ตรัสรู้ธรรมที่ควรทำให้แจ้งโดยความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรเจริญโดยความเป็นธรรมที่ควรเจริญ เพราะเหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

"พราหมณ์ เราได้รู้ยิ่งสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง
ได้เจริญธรรมควรให้เจริญ
ได้ละธรรมที่ควรละได้แล้ว
เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นพระพุทธเจ้า"[๒]

[๑๓๒] อีกนัยหนึ่ง พระองค์ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง แม้ด้วยการยกขึ้นทีละบทอย่างนี้ว่า จักษุเป็นทุกขสัจ ตัณหาที่มีมาแต่ภพก่อนที่เป็นตัวก่อให้เกิด โดยความเป็นมูลเหตุแห่งทุกขสัจนั้น เป็นสมุทยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งสัจจะ ๒ ประการนั้น เป็นนิโรธสัจ ปฏิปทาเป็นเครื่องรู้ชัดนิโรธ เป็นมรรคสัจ ในโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และใจ ก็มีนัยนี้ อายตนะ ๖ ประการมีรูปเป็นต้น วิญญาณกาย ๖ ประการมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ผัสสะ ๖ ประการมีจักขุสัมผัสเป็น

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๔๘

[๒] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๗, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๖๔/๖๓๗

ต้น เวทนา ๖ ประการมีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น สัญญา ๖ ประการมีรูปสัญญาเป็นต้น เจตนา ๖ ประการมีรูปสัญเจตนาเป็นต้น ตัณหากาย ๖ ประการมีรูปตัณหาเป็นต้น วิตก ๖ ประการมีรูปวิตกเป็นต้น วิจาร ๖ ประการมีรูปวิจารเป็นต้น ขันธ์ ๕ ประการมีรูปขันธ์เป็นต้น กสิณ ๑๐ ประการ อนุสสติ ๑๐ ประการ สัญญา ๑๐ ประการ ด้วยอำนาจอุทธุมาตกสัญญาเป็นต้น อาการ ๓๒ ประการมีผมเป็นต้น อายตนะ ๑๒ ประการ ธาตุ ๑๘ ประการ ภพ ๙ ประการมีกามภพเป็นต้น ฌาน ๔ ประการมีปฐมฌานเป็นต้น อัปปมัญญา ๔ ประการมีเมตตาภาวนาเป็นต้น อรูปสมาบัติ ๔ ประการ และองค์แห่งปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม มีชราและมรณะเป็นต้น โดยอนุโลม มีอวิชชาเป็นต้น อันบัณฑิตพึงประกอบโดยนัยนี้เหมือนกัน

ในบทเหล่านั้น มีการประกอบทีละบท ดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ คือ ตรัสรู้โดยอนุโลม ตรัสรู้โดยปฏิโลมซึ่งธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง ด้วยการยกขึ้นแสดงทีละบทอย่างนี้ว่า "ชราและมรณะเป็นทุกขสัจ ชาติเป็นสมุทยสัจ การสลัดออกซึ่งทุกข์และสมุทัยทั้ง ๒ ประการเป็นนิโรธสัจ ปฏิทาเป็นเครื่องรู้ชัดนิโรธเป็นมรรคสัจ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง" **(๒)**

[๑๓๓] ก็พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า**วิชชาจรณสัมปันนะ (วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน)** เพราะทรงถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ในวิชชาและจรณะนั้น ที่ชื่อว่า **วิชชา (วิชฺชา)** ได้แก่ วิชชา ๓ ประการบ้าง วิชชา ๘ ประการบ้าง วิชชา ๓ ประการพึงทราบตามนัยที่พระองค์ตรัสไว้ในภยเภรวสูตรนั่นแล[๑] วิชชา ๘ ประการก็พึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในอัมพัฏฐสูตร[๒] จริงอยู่ ในอัมพัฏฐสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคทรงกำหนดอภิญญา ๖ ประการกับวิปัสสนาญาณและมโนมยิทธิแล้วตรัสวิชชา ๘ ประการ ธรรม ๑๕ ประการนี้ คือ ความสำรวมในศีล ๑ ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ๑ ความหมั่น

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๔-๕๖/๓๓-๔๔

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๙/๑๐๐-๑๐๑

ประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น ๑ สัทธรรม ๗ ประการ รูปาวจรฌาน ๔ ประการ พึงทราบว่า**จรณะ (จรณํ)** ความจริง ธรรม ๑๕ ประการนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าจรณะ เพราะเป็นเครื่องเที่ยวไป คือดำเนินไปสู่อมตทิศของพระอริยสาวก เหมือนที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "มหานาม อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีศีล" เป็นต้น คำทั้งหมดบัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในมัชฌิมปัณณาสก์นั่นเถิด[๑] พระผู้มีพระภาคทรงประกอบด้วยวิชชานี้และจรณะนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตทั้งหลายจึงขนานพระนามพระผู้มีพระภาคว่าวิชชาจรณสัมปันโน

ในความถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะเหล่านั้น ความถึงพร้อมด้วยวิชชายืนยันความที่พระผู้มีพระภาคทรงบำเพ็ญความเป็นพระสัพพัญญู ความถึงพร้อมด้วยจรณะ ยืนยันความที่ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา พระองค์ทรงทราบสิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์แก่สรรพสัตว์ เพราะทรงเป็นพระสัพพัญญู ทรงเว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แล้ว ทรงชักนำไปในสิ่งที่เป็นประโยชน์ เพราะทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา เหมือนท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ดังนั้น พระสาวกทั้งหลายของพระองค์จึงปฏิบัติดี ไม่ปฏิบัติชั่ว เหมือนเหล่าสาวกของพวกเจ้าลัทธิอื่นผู้มีวิชชาและจรณะวิบัติทำตนให้เดือดร้อน ฉะนั้น (๓)

[๑๓๔] พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า**สุคต (สุคโต)** เพราะมีการเสด็จไปงดงาม เพราะเสด็จไปสู่สถานที่ดี เพราะเสด็จไปโดยชอบ เพราะตรัสโดยชอบ จริงอยู่ แม้การดำเนินไป ท่านก็เรียกว่าคตะ ก็การเสด็จดำเนินไปของพระผู้มีพระภาคนั้นงดงาม คือบริสุทธิ์ ไม่มีโทษ

ถามว่า ก็การเสด็จดำเนินไปนั้น ได้แก่อะไร

ตอบว่า ได้แก่ อริยมรรค

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้เสด็จดำเนินไปสู่ทิศที่เกษมไม่ติดขัด ด้วยทางเสด็จไปนั้น เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า**พระสุคต เพราะมีการ**

---

[๑] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๘-๓๐

เสด็จไปงดงาม (โสภนคมนตฺตาปิ สุคโต) อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้เสด็จไปแล้วสู่สถานที่ดี คืออมตนิพพาน เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า**พระสุคต ทั้งนี้เพราะพระองค์เสด็จไปแล้วสู่สถานที่ดี (สุนฺทรํ ฐานํ คตตฺตาปิ สุคโต)** อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปโดยชอบแล้ว คือเสด็จไปไม่หวนกลับมาหากิเลสที่พระองค์ทรงละได้แล้วด้วยมรรคนั้นๆ สมจริงดังคำที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "กิเลสเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคทรงละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค พระองค์ย่อมไม่ทรงกลับมา ไม่ทรงหวนกลับมา ไม่ทรงย้อนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่าพระสุคต ฯลฯ กิเลสเหล่าใดที่พระองค์ทรงละได้แล้วด้วยอรหัตตมรรค พระองค์ย่อมไม่ทรงกลับมา ไม่ทรงหวนกลับมา ไม่ทรงย้อนกลับมาหากิเลสเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่าพระสุคต[๑] อีกประการหนึ่ง พระองค์เสด็จไปโดยชอบแล้ว คือเสด็จไปทำแต่เฉพาะประโยชน์สุขแก่ชาวโลกทั้งปวงเท่านั้น ด้วยสัมมาปฏิบัติที่ทรงบำเพ็ญมาด้วยบารมี ๓๐ ประการถ้วน ตั้งแต่แทบพระบาทของพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร จนถึงมณฑลแห่งพระโพธิญาณ และเสด็จไปไม่ทรงข้องแวะที่สุดเหล่านี้ คือ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ กามสุขัลลิกานุโยค อัตตกิลมถานุโยค เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า**พระสุคต ทั้งนี้เพราะพระองค์เสด็จไปโดยชอบ (สมฺมา คตตฺตาปิ สุคโต)** อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ย่อมตรัสโดยชอบ คือย่อมตรัสเฉพาะวาจาที่ควรในฐานะที่ควรเท่านั้น เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า**พระสุคต ทั้งนี้เพราะตรัสโดยชอบ (สมฺมา คทตฺตาปิ สุคโต)** ในข้อว่าตรัสโดยชอบนั้นมีพระสูตรสาธกดังต่อไปนี้ พระตถาคตรู้วาจาที่ไม่จริง ที่ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น พระตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระตถาคตไม่ตรัสแม้วาจานั้น พระตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระตถาคตทรงรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น พระตถาคตรู้วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘-๑๓๙

ของคนอื่น พระตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น พระตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระตถาคตไม่ตรัสวาจาแม้นั้น พระตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ ที่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในข้อนั้น พระตถาคตทรงรู้กาลที่จะตรัสวาจานั้น[๑] พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า**ทรงพระนามว่าพระสุคต ทั้งนี้เพราะตรัสโดยชอบ (สมฺมา คทตฺตาปิ สุคโต)** ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้ (๔)

[๑๓๕] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า**โลกวิทู** เพราะทรงรู้โลกแม้โดยประการทั้งปวง จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้ คือทรงทราบ ทรงแทงตลอดโลกโดยประการทั้งปวง คือ โดยสภาวะ โดยสมุทัย โดยนิโรธ โดยอุบายดำเนินไปถึงนิโรธ เหมือนพระองค์ตรัสไว้ว่า “ผู้มีอายุ ในที่สุดแห่งโลกใดแล สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ เราจะไม่กล่าวที่สุดแห่งโลกนั้นว่า อันสัตว์พึงรู้ พึงเห็น พึงถึงด้วยการไป อนึ่ง ผู้มีอายุ เรายังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกเลย จะไม่กล่าวถึงการทำที่สุดแห่งทุกข์ อีกอย่างหนึ่ง ผู้มีอายุ ในร่างกายยาวเกือบวาพร้อมทั้งสัญญามีใจนี้นั่นเอง เราบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับโลก และทางดำเนินไปสู่ความดับโลก

ไม่ว่าเวลาไหนที่สุดแห่งโลก
ใครก็ถึงไม่ได้ด้วยการไป
และเมื่อยังไม่ถึงที่สุดโลก
ย่อมไม่มีการเปลื้องตนจากทุกข์

เพราะเหตุนั้นแล ผู้รู้แจ้งโลก มีปัญญาดี
ถึงที่สุดโลก อยู่จบพรหมจรรย์
สงบระงับ รู้ที่สุดแห่งโลก
ย่อมไม่หวังทั้งโลกนี้และโลกหน้า”[๒]

---

[๑] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๖/๘๘

[๒] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๓, สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๙, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๗๕

[๑๓๖] อีกอย่างหนึ่ง โลกมี ๓ คือ (๑) สังขารโลก (๒) สัตวโลก (๓) โอกาสโลก ในโลกทั้ง ๓ นั้น พึงทราบสังขารโลกในอาคตสถานว่า "โลก ๑ ได้แก่ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร"[๑] พึงทราบสัตวโลกในอาคตสถานว่า "โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง"[๒] พึงทราบโอกาสโลกในอาคตสถานว่า

"ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์
ย่อมโคจรส่องทิศให้สว่างอยู่เท่าใด
อำนาจของท่านย่อมเป็นไปใน ๑,๐๐๐ จักรวาลเท่านั้น"[๓]

พระผู้มีพระภาคทรงทราบโลกแม้ทั้ง ๓ นั้น โดยประการทั้งปวง จริงอย่างนั้น พระองค์ทรงทราบแม้สังขารโลกนี้โดยประการทั้งปวง คือ โลก ๑ คือ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร โลก ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ โลก ๓ คือ เวทนา ๓ โลก ๔ คือ อาหาร ๔ โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ โลก ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗ โลก ๘ คือโลกธรรม ๘ โลก ๙ คือ สัตตาวาส ๙ โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ โลก ๑๒ คือ อายตนะ ๑๒ โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘[๔]

ก็เพราะพระตถาคตทรงทราบอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบจริตของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอธิมุตติของสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตาน้อย... ผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตามาก... ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า... ผู้มีอินทรีย์อ่อน... ผู้มีอาการดี... ผู้มีอาการทราม... ผู้แนะนำให้รู้ได้โดยง่าย... ผู้แนะนำให้รู้ได้โดยยาก ทรงทราบชัดภัพพสัตว์ (สัตว์ที่ควรบรรลุธรรมในภพนี้) และอภัพพสัตว์ (สัตว์ที่ไม่ควรบรรลุธรรมในภพนี้) ฉะนั้น จึงชื่อว่าทรงทราบแม้สัตวโลกได้โดยประการทั้งปวง

---

[๑] ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๒/๑๗๓

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๔๒๐-๔๒๑/๑๘๓-๑๘๔

[๓] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๐๓/๕๔๐, วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๓

[๔] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๒/๑๗๓-๑๗๔, วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๓

[๑๓๗] เหมือนอย่างว่า พระองค์ทรงทราบสัตวโลก ฉันใด แม้โอกาสโลกก็ทรงทราบ ฉันนั้น จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงรู้ ทรงทราบ ทรงแทงทะลุจักรวาลอันหาที่สุดมิได้ โลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ด้วยพระพุทธญาณอันหาที่สุดมิได้อย่างนี้ คือ จักรวาลหนึ่ง ทั้งด้านยาวและด้านกว้าง ประมาณ ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์

แต่วัดโดยรอบ

จักรวาลนั้นมีปริมณฑลทั้งหมด
ประมาณ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์

ในจักรวาลนั้น

แผ่นดินนี้ กล่าวโดยความหนา มีประมาณ
เท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

สิ่งที่รองรับแผ่นดินนั้นนั่นแหละไว้ คือ

น้ำที่ตั้งอยู่บนลม โดยความหนา
มีประมาณเท่านี้ คือ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์

ลมอุ้มธารน้ำแม้นั้น

พัดขึ้นสู่ท้องฟ้าได้ ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์
โลกตั้งอยู่อย่างนี้

ก็ในโลกที่ดำรงอยู่อย่างนี้

มีภูเขาสิเนรุสูงเด่นกว่าภูเขาอื่น
ทอดลงไปในห้วงมหรรณพถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์
สูงขึ้นก็เท่านั้นเหมือนกัน

ภูเขาหลวงใหญ่ ๗ ลูกนี้
คือ คันธร อีสธร กรวิก สุทัสสนะ
เนมินธร วินตกะ อัสสกัณณะ เป็นทิพยบรรพต

วิจิตรไปด้วยรัตนะต่างๆ ทอดลงและสูงขึ้นตามลำดับ
โดยประมาณแต่ละกึ่งจากประมาณแห่งภูเขาสิเนรุนั้น
เป็นสถานที่พำนักอยู่ของท้าวมหาราช
ที่มีเทวดาและยักษ์อยู่อาศัย
ตั้งอยู่เรียงรายรอบๆ ภูเขาสิเนรุ

หิมวันตบรรพตสูง ๕๐๐ โยชน์
ยาวและกว้างด้านละ ๓๐,๐๐๐ โยชน์

ประดับด้วยยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด
ท่านประกาศชมพูทวีปไว้ด้วยอานุภาพ
แห่งต้นหว้า(ชมพู)ใด ต้นหว้านั้นหว้าชื่อว่านคะ
วัดโดยรอบลำต้นได้ประมาณ ๑๕ โยชน์
มีลำต้นและกิ่งยาวประมาณ ๕๐ โยชน์
กว้างโดยรอบประมาณ ๑๐๐ โยชน์
และสูงขึ้นไปก็เท่านั้นเหมือนกัน

ก็ขนาดของต้นหว้านี้นั่นแหละ มีขนาดเท่าต้นแคฝอยของพวกอสูร มีขนาดเท่าต้นงิ้วของพวกครุฑ มีขนาดเท่าต้นกระทุ่มในอมรโคยานทวีป มีขนาดเท่าต้นกัลปพฤกษ์ในอุตตรกุรุทวีป มีขนาดเท่าต้นซึกในปุพพวิเทหทวีป มีขนาดเท่าต้นทองหลางในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"ต้นแคฝอย ต้นงิ้ว ต้นหว้า ต้นทองหลางของพวกเทวดา
ต้นกระทุ่ม ต้นกัลปพฤกษ์ และต้นซึกเป็นที่ ๗

ภูเขาจักรวาลนี้ทอดลงไปในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์
สูงขึ้นก็เท่านั้นเหมือนกัน ตั้งโอบล้อมโลกธาตุทั้งหมดนั้นอยู่"[๑]

---

[๑] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) ๑/๕๘๓/๓๕๗

ในโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ขนาด ๔๙ โยชน์ ดวงอาทิตย์ขนาด ๕๐ โยชน์ ภพดาวดึงส์ขนาด ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ภพอสูร อเวจีมหานคร ชมพูทวีป ก็เท่ากัน อมรโคยานทวีปมีขนาด ๗,๐๐๐ โยชน์ ปุพพวิเทหทวีปก็เท่ากัน อุตตรกุรุทวีปมีขนาด ๘,๐๐๐ โยชน์ อนึ่ง ในทวีปเหล่านี้ ทวีปใหญ่แต่ละทวีปมีทวีปน้อยทวีปละ ๕๐๐ เป็นบริวาร จักรวาล ๑ ทั้งหมดนั้น จัดเป็นโลกธาตุ ๑ ในระหว่างโลกธาตุทั้งหลายนั้น มีโลกันตริกนรก

แม้โอกาสโลกพระผู้มีพระภาคก็ทรงทราบแล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้ แม้โดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า**โลกวิทู เพราะทรงรู้โลกโดยประการทั้งปวง (สพฺพถา วิทิตโลกตฺตา โลกวิทู)** (๕)

[๑๓๘] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ ไม่มีบุคคลผู้ยิ่งกว่า เพราะไม่มีใครๆ ผู้วิเศษกว่าพระองค์โดยคุณทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **อนุตตระ (อนุตฺตโร)** จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ย่อมครอบงำโลกทั้งปวงด้วยคุณคือศีลบ้าง ด้วยคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะบ้าง พระองค์ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เสมอเหมือน ไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้มีส่วนเปรียบ ไม่มีบุคคลเทียบเท่าโดยคุณคือศีลบ้าง ฯลฯ โดยคุณคือวิมุตติญาณทัสสนะบ้าง เหมือนอย่างที่พระองค์ตรัสไว้ว่า “ก็เรายังไม่พิจารณาเห็นบุคคลอื่นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลกว่าตนในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์เป็นต้น”[๑] บัณฑิตพึงทราบความพิสดารโดยนัยนี้ บัณฑิตพึงขยายอัคคัปปสาทสูตรเป็นต้น[๒] และพระคาถาว่า “เราไม่มีอาจารย์” เป็นต้น[๓] ให้พิสดารเถิด (๖)

[๑๓๙] พระผู้มีพระภาคทรงให้สำนึก อธิบายว่า ย่อมทรงฝึก คือทรงแนะนำบุรุษผู้ควรฝึกทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า**ปุริสทัมมสารถิ (ผู้สอนบุรุษผู้ควรฝึกให้สำนึก)** คำว่า **บุรุษผู้ควรฝึก** ในคำว่า **ปุริสทมฺมสารถิ**

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๓/๒๓๓, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๑/๓๓

[๒] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓-๕๕, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑-๔๖๓

[๓] วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๑/๑๗, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๘๕/๓๑๐

นั้น ได้แก่ สัตว์ดิรัจฉานตัวผู้บ้าง มนุษย์ผู้ชายบ้าง อมนุษย์ผู้ชายบ้าง ผู้ที่ยังไม่ได้ฝึก คือผู้ควรฝึก จริงอย่างนั้น แม้สัตว์ดิรัจฉานตัวผู้ เช่น อปลาลนาคราช จูโฬทรนาคราช มโหทรนาคราช อัคคิสิขนาคราช ธูมสิขนาคราช อาลวาฬนาคราช ช้างธนบาล เป็นต้น[๑] พระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว คือทรงทำให้หายพยศแล้ว ได้แก่ ทรงให้ดำรงอยู่ในสรณะและศีลทั้งหลาย แม้แต่มนุษย์ผู้ชาย เช่น สัจจกนิครนถบุตร อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทันตพราหมณ์ และกูฏทันตพราหมณ์ เป็นต้น แม้แต่อมนุษย์ผู้ชาย เช่น อาฬวกยักษ์ สูจิโลมยักษ์ ขรโลมยักษ์ และท้าวสักกเทวราชเป็นต้น พระองค์ก็ทรงฝึกแล้ว คือทรงแนะนำได้ด้วยอุบายเป็นเครื่องแนะนำอันวิจิตร ก็ในความหมายนี้ พึงอธิบายพระสูตรนี้[๒] ให้พิสดารว่า "เกสี เราฝึกผู้ที่ควรฝึกได้ด้วยวิธีแบบสุภาพบ้าง และแบบรุนแรงบ้าง ย่อมแนะนำด้วยวิธีทั้งแบบสุภาพและแบบรุนแรงบ้าง" เป็นต้นเถิด

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสบอกปฐมฌานเป็นต้น แก่คนทั้งหลายผู้มีศีลบริสุทธิ์เป็นต้น และตรัสบอกข้อปฏิบัติเป็นเครื่องดำเนินไปถึงมรรคยิ่งขึ้นไปแก่พระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น ชื่อว่าย่อมทรงฝึกแม้แต่บุคคลผู้ได้รับฝึกแล้วโดยแท้

อีกอย่างหนึ่ง สองบทนี้ว่า **อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ** เป็นบทที่มีเนื้อความเป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง เพราะว่า พระผู้มีพระภาคทรงสอนบุรุษที่ควรฝึกทั้งหลายให้สำนึกได้ โดยประการที่พวกเขานั่งอยู่โดยบัลลังก์เดียว (นั่งขัดสมาธิในที่เดียว) นั่นแหละ แล่นไปได้ทั้ง ๘ ทิศไม่ติดขัด เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามพระองค์ว่า **ผู้ทรงสอนบุรุษที่ควรฝึกให้สำนึกได้อย่างยอดเยี่ยม (อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ)** ก็ในพระนามบทนี้ บัณฑิตพึงอธิบายพระสูตรนี้[๓] ให้พิสดารว่า "ภิกษุทั้งหลาย ช้างที่ควรฝึกอันนายควาญช้างบังคับให้วิ่งย่อมวิ่งไปสู่ทิศเดียวเท่านั้น" เป็นต้นเถิด **(๗)**

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๗

[๒] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๖๙-๑๗๑

[๓] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๑๒/๓๗๙-๓๘๐

[๑๔๐] พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า**สัตถา (พระศาสดา)** เพราะอรรถว่า ทรงสั่งสอนด้วยประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งตามสมควร อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นดุจผู้นำหมู่ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า**สัตถา** คือผู้นำไปซึ่งหมู่ ในข้อนี้พึงทราบเนื้อความแม้โดยนัยแห่งนิเทศว่า "ผู้นำหมู่เกวียนย่อมนำหมู่เกวียนให้ข้ามที่กันดาร ข้าม คือข้ามขึ้น ข้ามออก ข้ามพ้นที่กันดารเพราะโจร ที่กันดารเพราะสัตว์ร้าย ที่กันดารเพราะอดอยาก ที่กันดารเพราะขาดน้ำ ได้แก่ให้ข้ามถึงถิ่นอันปลอดภัย ฉันใด พระผู้มีพระภาคผู้ทรงนำหมู่ย่อมทรงนำหมู่ข้ามที่กันดาร คือทรงให้ข้ามชาติกันดาร ฉันนั้นเหมือนกัน" เป็นต้น[๑] บทว่า **แห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (เทวมนุสฺสานํ)** ได้แก่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พระดำรัสนี้ว่า **เทวมนุสฺสานํ** พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยอำนาจการกำหนดบุคคลชั้นสูง และด้วยอำนาจการกำหนดภัพพบุคคล ก็พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าทรงเป็นศาสดาแท้ เพราะประทานพระอนุสาสนีแม้แก่สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย ความจริงแม้สัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้นบรรลุอุปนิสัยสมบัติแล้ว ด้วยฟังพระธรรมของพระผู้มีพระภาค จึงเป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคและผลในอัตภาพที่ ๒ บ้าง ที่ ๓ บ้าง ด้วยอุปนิสัยสมบัตินั้นนั่นเอง ก็ในข้อนี้ มีมัณฑูกเทพบุตรเป็นต้นเป็นตัวอย่าง

นัยว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโปรดชาวเมืองจัมปาอยู่ที่ขอบสระโบกขรณีคัคครา กบตัวหนึ่งได้ถือเอานิมิตในพระสุระเสียงของพระผู้มีพระภาค คนเลี้ยงโคคนหนึ่งเมื่อยืนยันไม้เท้าลง ได้ยืนกดที่ศีรษะมัน กบนั้นได้ตายทันทีทันใดแล้วไปเกิดในวิมานทองซึ่งสูง ๑๒ โยชน์ในภพดาวดึงส์ แต่เป็นเหมือนหลับแล้วตื่นขึ้น เห็นตนมีหมู่นางอัปสรห้อมล้อมในวิมานนั้น นึกดูว่า "เฮ้ย ทำไมเราเกิดในที่นี้ เราได้ทำกรรมอะไรเล่าหนอ" ก็มิได้เห็นกรรมอะไรอย่างอื่นยกเว้นการถือเอานิมิตในพระสุระเสียงของพระผู้มีพระภาค เทพบุตรนั้นมาพร้อมกับวิมานในทันใดนั้นนั่นเอง ถวายบังคมพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาค ด้วยเศียรเกล้า พระผู้มีพระภาคทั้งที่ทรงทราบอยู่นั่นแหละ จึงตรัสถามว่า

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๐/๕๓๖-๕๓๗

"ใครกันมีผิวพรรณงดงามยิ่งนัก รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์และ
บริวารยศ เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศ กราบเท้า
ทั้ง ๒ ของเราอยู่"

เทพบุตรกราบทูลว่า

"ชาติก่อนข้าพระองค์ได้เกิดเป็นกบเที่ยวหากินอยู่ในน้ำ
ขณะที่ข้าพระองค์กำลังฟังธรรมของพระองค์อยู่
คนเลี้ยงโคได้ฆ่าข้าพระองค์"[๑]

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโปรดเทพบุตรนั้น การตรัสรู้ธรรมได้มีแก่สัตว์ ๘๔,๐๐๐ แม้เทพบุตรก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ทำการแย้มแล้วหลีกไปฉะนี้แล **(๘)**

[๑๔๑] ก็ขึ้นชื่อว่าสิ่งที่ควรรู้อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า**พุทธะ (พุทฺโธ)** เพราะพระองค์ตรัสรู้ทุกสิ่งทุกอย่างเทียว ด้วยอำนาจพระญาณอันมีในที่สุดแห่งวิโมกข์ อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสรู้สัจจะ ๔ ประการได้ด้วยพระองค์เองบ้าง ทรงสั่งสอนให้สัตว์อื่นตรัสรู้บ้าง ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่าพุทธะ ด้วยเหตุมีอย่างนี้เป็นต้นบ้างก็ได้ ก็เพื่อจะให้เข้าใจเนื้อความนี้อย่างแจ่มแจ้ง บัณฑิตพึงอธิบายนิเทศนัย หรือปฏิสัมภิทานัยแม้ทั้งหมดที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย หรือทรงพระนามว่าพุทธะ[๒] เพราะทรงสั่งสอนหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้" ให้พิสดารเถิด **(๙)**

[๑๔๒] อนึ่ง คำนี้ว่า **ภควา** เป็นคำเรียกพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น โดยความเป็นผู้วิเศษโดยคุณ เป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง[๓] และทรงเป็นครู

---

[๑] ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๕๗-๘๕๘/๑๐๐

[๒] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๑-๕๕๒, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๙๗/๓๓๗

[๓] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๐

ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐสุด เป็นคำสูงสุด
เพราะพระองค์ทรงเป็นผู้ควรเคารพ โดยฐานะทรงเป็นครู
ดังนั้นบัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ภควา"

อีกอย่างหนึ่ง นามมี ๔ อย่าง คือ (๑) นามที่ตั้งตามกำหนด (อาวัตถิกนาม) (๒) นามที่ตั้งตามเพศ (ลิงคิกนาม) (๓) นามที่ตั้งตามคุณสมบัติที่เป็นนิมิตหมาย (เนมิตติกนาม) (๔) นามที่ตั้งตามความพอใจ (อธิจจสมุปปันนนาม) มีคำอธิบายว่า นามที่ตั้งขึ้นตามปรารถนา ตามโวหารของชาวโลก ชื่อว่าอธิจจสมุปปันนนาม (ชื่อที่ตั้งตามความพอใจ) ในนามทั้ง ๔ นั้น ชื่อเป็นต้นอย่างนี้ คือ ลูกโค โคฝึก โคถึก ชื่อว่าอาวัตถิกนาม (อาวตฺถิกํ) ชื่อเป็นต้นอย่างนี้ คือ คนมีไม้เท้า คนมีร่ม นกยูง ช้าง ชื่อว่าลิงคิกนาม (ลิงฺคิกํ) ชื่อเป็นต้นอย่างนี้ คือ ท่านผู้ได้วิชชา ๓ ประการ ท่านผู้มีอภิญญา ๖ ประการ ชื่อว่าเนมิตติกนาม (เนมิตฺติกํ) ชื่อเป็นต้นอย่างนี้ คือ เจริญศรี เจริญทรัพย์ ที่เป็นไปโดยไม่คำนึงถึงความหมายของคำ ชื่อว่าอธิจจสมุปปันนนาม (อธิจฺจสมุปฺปนฺนํ) ก็พระนามนี้ว่า **พระผู้มีพระภาค (ภควา)** เป็นเนมิตติกนาม มิใช่พระนางเจ้ามหามายาทรงตั้ง มิใช่พระเจ้าสุทโธทนมหาราชทรงตั้ง มิใช่พระญาติ ๘๐,๐๐๐ ทรงตั้ง มิใช่เทวดาผู้วิเศษมีท้าวสักกะและท้าวสันดุสิตเป็นต้นทรงตั้ง สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า "พระนามว่า พระผู้มีพระภาค นี้มิใช่พระชนนีทรงตั้ง ฯลฯ คำนี้ว่า **พระผู้มีพระภาค** เป็นวิโมกขันติกนาม เป็นสัจฉิกาบัญญัติ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย พร้อมกับการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณที่โคนต้นโพธิ์"[๑]

[๑๔๓] ก็พระนามนี้เป็นเครื่องหมายแห่งพระคุณใด เพื่อจะประกาศพระคุณเหล่านั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวคาถานี้ว่า

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๔,๑๔๙/๒๔๙,๔๐๔, ๒๑๐/๖๒๐, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๒/๔๘

“พระผู้มีพระภาค ทรงมีพระยศ ทรงมีปกติคบ
ทรงมีส่วน ทรงจำแนก ได้ทรงทำการหัก ทรงเป็นครู
ทรงมีโชค ทรงมีพระองค์ที่อบรมดีแล้ว
ด้วยพระญาณทั้งปวง ทรงถึงที่สุดแห่งภพ
ดังนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า **ภควา**”[๑]

ก็บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งบทนั้นๆ ในคาถานี้ ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้วในนิเทสนั่นเถิด

[๑๔๔] ส่วนอีกนัยหนึ่ง มีอธิบายดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคทรงมีภาคยะ ทรงมีการหัก
ทรงประกอบด้วยภคธรรม ทรงจำแนก
ทรงคบ ทรงคายการไปในภพหน้า
ดังนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า **ภควา**[๑]

ในคาถานั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านถือเอาลักษณะแห่งนิรุตติมีการลงอักษรและการแปลงอักษรเป็นต้น[๒] หรือถือเอาลักษณะแห่งการเพิ่มศัพท์มีปิโสทรศัพท์เป็นต้นตามนัยแห่งศัพท์แล้ว เพราะเหตุที่พระองค์ทรงมีภาคยธรรมที่ถึงฝั่งแห่งทานและศีลเป็นต้น ที่จะยังสุขอันเป็นโลกิยะและโลกุตตระให้บังเกิด ฉะนั้น เมื่อควรจะกล่าวว่า **ภาคฺยวา** แต่ก็กล่าวว่า **ภควา**

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงหักกิเลสตั้งแสนที่เป็นเครื่องกระวนกระวายและเร่าร้อนทั้งปวง อันต่างด้วยโลภะ โทสะ โมหะ วิปริต มนสิการ อหิริกะ อโนตตัปปะ โกธะ อุปนาหะ มักขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเฐยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ ตัณหา อวิชชา อกุศลมูล ๓ ประการ

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๑-๑๖๒, ขุทฺทก.อ. (บาลี) ๙๔, อุทาน.อ. (ไทย) ๓๒
[๒] กาสิกา. ๖/๓/๑๐๙

ทุจริต ๓ ประการ สังกิเลส ๓ ประการ มลทิน ๓ ประการ วิสมะ ๓ ประการ สัญญา ๓ ประการ วิตก ๓ ประการ ปปัญจะ ๓ ประการ วิปริเยสะ ๔ ประการ อาสวะ ๔ ประการ คันถะ ๔ ประการ โอฆะ ๔ ประการ โยคะ ๔ ประการ อคติ ๔ ประการ ตัณหุปาทาน ๔ ประการ เจโตขีละ ๕ ประการ วินิพันธะ ๕ ประการ นิวรณ์ ๕ ประการ อภินันทนะ ๕ ประการ วิวาทมูล ๖ ประการ ตัณหากาย ๖ ประการ อนุสัย ๗ ประการ มิจฉัตตะ ๘ ประการ ตัณหามูลกะ ๙ ประการ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ทิฏฐิ ๖๒ ประการ ตัณหาวิจริต ๑๐๘ ประการ หรือโดยย่อ ได้ทรงหักกิเลสมาร ขันธมาร อภิสังขารมาร เทวปุตตมาร และมัจจุมาร ฉะนั้น เมื่อควรจะกล่าวว่า ภัคควา เพราะพระองค์ทรงหักอันตรายเหล่านี้ได้ แต่ก็กล่าวว่า**ภควา** ก็ในข้อนี้ พระโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

"พระผู้มีพระภาคทรงหักราคะ
ทรงหักโทสะ ทรงหักโมหะ หาอาสวะมิได้
พระองค์ทรงหักบาปธรรมได้
ดังนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า**ภควา**"

ก็พระรูปกายสมบัติของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงไว้ซึ่งพระลักษณะที่บังเกิดแต่บุญตั้งร้อยเป็นอันท่านได้แสดงแล้ว เพราะทรงมีภาคยธรรม พระธรรมกายสมบัติท่านก็ได้แสดงเพราะทรงหักโทสะเสียได้ ก็ความที่พระองค์อันโลกิยชนและอริยชนนับถือมากก็ดี ความที่พระองค์อันคฤหัสถ์และบรรพชิตพึงเข้าไปเฝ้าก็ดี ความที่พระองค์ทรงสามารถบำบัดทุกข์ทางกายและทางจิตของคฤหัสถ์และบรรพชิตเหล่านั้นผู้เข้าไปเฝ้าก็ดี ความที่พระองค์ทรงมีอุปการะด้วยอามิสทานและธรรมทานก็ดี และความที่พระองค์ทรงสามารถชักนำประกอบกับโลกิยสุข และโลกุตตรสุขก็ดี ท่านก็แสดงไว้

ก็เพราะ**ภค**ศัพท์ในทางโลก เป็นไปในธรรม ๖ ประการ ในโลก คือ (๑) อิสสริยะ (ความเป็นใหญ่) (๒) ธรรม (โลกุตตรธรรม) (๓) ยศ (ชื่อเสียง)

(๔) สิริ (ความสง่างาม) (๕) กามะ (ความสำเร็จดังปรารถนา) (๖) ปยัตตะ (ความขมักเขม้น) คือพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น (๑) ทรงมีอิสสริยะ (ความเป็นใหญ่) ในพระหฤทัยของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง หรือทรงมีอิสสริยะมีการเนรมิตกายให้เล็กและลอยไปได้เป็นต้นที่ชาวโลกรู้จักกันดี ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง (๒) ทรงมีโลกุตตรธรรม (๓) ทรงมีพระยศอันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ที่ได้บรรลุตามพระคุณที่เป็นจริง ปรากฏแก่โลกทั้ง ๓ (๔) ทรงมีสิริ (ความสง่างาม) แห่งพระอังคาพยพน้อยใหญ่ทุกส่วน ที่บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง สามารถให้เกิดความเลื่อมใสแก่นัยนาของชนผู้ขวนขวายในการชมพระรูปกาย (๕) ทรงมีความปรารถนาที่เข้าใจกันว่าความสำเร็จแห่งประโยชน์ ที่พระองค์ทรงต้องการแล้ว เพราะไม่ว่าประโยชน์ใด ๆ ที่พระองค์ทรงต้องการ จะเป็นประโยชน์ตนหรือประโยชน์ของผู้อื่นก็ตาม ประโยชน์นั้น ๆ สำเร็จได้เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว (๖) ทรงมีความเพียรกล่าวคือความพยายามชอบซึ่งเป็นเหตุถึงความเป็นครูของชาวโลกทั้งปวง ดังนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า **ภควา** โดยความหมายนี้ว่า พระองค์ทรงมีภคธรรม เพราะทรงประกอบด้วยภคธรรมเหล่านี้

ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงแจก อธิบายว่า ทรงจำแนก ทรงเปิดเผย ทรงแสดงธรรมทั้งปวงโดยประเภทมีกุศลเป็นต้น หรือธรรมมีกุศลเป็นต้น โดยประเภทมีขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น หรือทุกขอริยสัจด้วยอรรถว่าบีบคั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ทำให้เดือดร้อน และแปรผัน สมุทยอริยสัจด้วยอรรถว่าเป็นเหตุประมวลมา เป็นสิ่งมอบให้ซึ่งผล เป็นเหตุประกอบและเป็นเหตุกังวล นิโรธอริยสัจ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องสลัดออก เป็นความสงัด ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และเป็นอมตะ มัคคอริยสัจ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องนำออกจากวัฏฏทุกข์ เป็นเหตุ เป็นทัสสนะ และเป็นใหญ่ ดังนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่า วิภัตตวา บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า **ภควา**

ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงคบ อธิบายว่าทรงเสพ ทรงทำให้มากซึ่งทิพพวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันเป็นทิพย์) พรหมวิหาร และอริยวิหาร ซึ่ง

กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก ซึ่งสุญญตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ และอุตตริมนุสสธรรมเหล่าอื่นทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ดังนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่าภัตตวา บัณฑิตจึงกลับถวายพระนามว่า**ภควา** อนึ่ง เพราะการไปกล่าวคือตัณหาในภพทั้ง ๓ อันพระผู้มีพระภาคทรงคายแล้ว ฉะนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่า **ภเวสุ วนฺตคมโน (ผู้มีกิเลสเป็นเครื่องไปในภพทั้งหลายอันคายแล้ว)** บัณฑิตกลับถวายพระนามว่า**ภควา** เพราะถือเอาภวอักษรจากภวศัพท์ **ค**-อักษรจาก**คมน**-ศัพท์ และ**ว**-อักษรจาก**วันต**-ศัทพ์ ทำให้มีเสียงยาวเหมือนในทางโลก เมื่อควรกล่าวว่า **เมหนสฺส ขสฺส มาลา (หญิงผู้มีมาลาสำหรับโอกาสอันเป็นที่ลับ)** แต่บัณฑิตกลับกล่าวว่า **เมขลา** (๑๐)

[๑๔๕] เมื่อพระโยคาวจรนั้นระลึกถึงพระพุทธคุณอยู่อย่างนี้ว่า "พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนี้และนี้ ฯลฯ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นพระผู้มีพระภาค เพราะเหตุนี้และนี้ ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมปรารภพระตถาคตดำเนินไปตรงเลยทีเดียว[๑] เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้โดยไม่มีปริยุฏฐานกิเลสมีราคะเป็นต้นอย่างนี้ จึงชื่อว่ามีจิตดำเนินไปตรง เพราะมุ่งหน้าต่อกัมมัฏฐาน ด้วยประการฉะนี้ วิตกและวิจารที่โน้มไปในพระพุทธคุณย่อมเป็นไป เมื่อเธอหมั่นตรึก หมั่นตรองพระพุทธคุณอยู่ ปีติย่อมเกิดขึ้น ความกระวนกระวายทางกายและจิตของเธอผู้มีจิตประกอบด้วยปีติย่อมระงับไป เพราะความระงับอันมีปีติเป็นปทัฏฐาน ความสุขแม้ทั้งทางกายและทางใจย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ระงับความกระวนกระวายได้แล้ว จิตของเธอผู้มีความสุข เป็นธรรมชาติมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นตามลำดับในขณะเดียวกันดังพรรณนามาฉะนี้ แต่เพราะพระพุทธคุณเป็นสภาพลึกซึ้ง หรือเพราะจิตน้อมไป

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑-๔๒๒, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๑

ในการระลึกถึงคุณมีประการต่างๆ ฌานย่อมไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นย่อมถึงการนับว่าพุทธานุสสติทีเดียว เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงพระพุทธคุณ

ก็แลภิกษุผู้หมั่นประกอบพุทธานุสสตินี้ ย่อมมีความเคารพ มีความยำเกรงในพระศาสดา ย่อมบรรลุความไพบูลย์ด้วยศรัทธา ความไพบูลย์ด้วยสติ ความไพบูลย์ด้วยปัญญา และความไพบูลย์ด้วยบุญ เป็นผู้มากด้วยปีติและปราโมทย์ ทนต่อภัยที่น่ากลัวได้ สามารถอดกลั้นทุกข์ได้ ได้ความรู้สึกว่าอยู่ร่วมกับพระศาสดา อนึ่ง แม้แต่ร่างกายของเธอที่อนุสสติ คือพระพุทธคุณอยู่ครอบครองแล้วย่อมควรบูชา เหมือนเรือนพระเจดีย์ ฉะนั้น จิต (ของเธอ) ย่อมน้อมไปในพุทธภูมิ อนึ่ง ในขณะประจวบกับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะย่อมปรากฏแก่เธอ เหมือนเห็นพระศาสดาอยู่ต่อหน้า อนึ่ง เธอเมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า (เป็นผู้มีความแน่นอนที่จะไปสุคติในวันข้างหน้า)

เพราะเหตุนั้นแล นักปราชญ์ผู้มีปัญญาดี
พึงทำความไม่ประมาทในพุทธานุสสติ
ที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ทุกเมื่อเถิด

กถามุขอย่างพิสดารในพุทธานุสสติมีเพียงเท่านี้ก่อน

๒. ว่าด้วยธัมมานุสสติ

[๑๔๖] พระโยคาวจรแม้ผู้มีความประสงค์จะเจริญธัมมานุสสติ พึงไปในที่สงัดเร้นอยู่ ระลึกถึงคุณของปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม ๙ ประการนี้ว่า “พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”[๑]

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒

[๑๔๗] ก็แม้ปริยัติธรรมก็ถึงการสงเคราะห์เข้าในบทนี้ว่า **อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว (สฺวากฺขาโต)** โลกุตตรธรรมเท่านั้น ถึงการสงเคราะห์เข้าใน ๕ บท นอกนี้มีบทว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** เป็นต้น ในธรรม ๒ ประการนั้น ปริยัติธรรมชื่อว่าพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วก่อน เพราะเป็นธรรมงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด และเพราะเป็นธรรมที่ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ และบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแม้คาถาหนึ่งใด พระคาถานั้นชื่อว่างามในเบื้องต้นด้วยบาทที่ ๑ ชื่อว่างามในท่ามกลางด้วยบาทที่ ๒ และที่ ๓ ชื่อว่างามในที่สุดด้วยบาทสุดท้าย เพราะพระธรรมมีความเจริญรอบด้าน พระสูตรที่มีอนุสนธิเดียว ชื่อว่างามในเบื้องต้นด้วยคำที่เป็นต้นเหตุ ชื่อว่างามในที่สุดด้วยคำลงท้าย ชื่อว่างามในท่ามกลางด้วยคำที่เหลือ พระสูตรที่มีอนุสนธิต่างกัน ชื่อว่างามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิต้น ชื่อว่างามในที่สุดด้วยอนุสนธิสุดท้าย ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยอนุสนธิที่เหลือ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น เพราะมีคำที่เป็นต้นเหตุและคำที่แสดงอุปปัตติเหตุ (เหตุเกิดขึ้น) ชื่อว่างามในท่ามกลาง เพราะมีเนื้อความไม่วิปริต และเพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์ ตามสมควรแก่เวไนยสัตว์ และชื่อว่างามในที่สุด ด้วยคำลงท้าย ที่ก่อให้เกิดการได้ศรัทธาแก่ผู้ฟังทั้งหลาย

ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้นชื่อว่างามในเบื้องต้นเพราะศีลอันเป็นประโยชน์แก่ตน ชื่อว่างามในท่ามกลาง เพราะสมถะ วิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่างามในที่สุดเพราะพระนิพพาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น เพราะศีลและสมาธิ ชื่อว่างามในท่ามกลาง เพราะวิปัสสนาและมรรค ชื่อว่างามในที่สุด เพราะผลและพระนิพพาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น เพราะความตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้า ชื่อว่างามในท่ามกลาง เพราะความเป็นธรรมดีของพระธรรม ชื่อว่างามในที่สุด เพราะการปฏิบัติดีของพระสงฆ์ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น เพราะอภิสัมโพธิญาณที่บุคคลผู้ฟังศาสนธรรมนั้นแล้ว ปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้นพึงบรรลุได้ ชื่อว่างามในท่ามกลาง เพราะปัจเจกโพธิญาณ ที่บุคคลผู้ฟังศาสนธรรมนั้นแล้ว ปฏิบัติเพื่อ

ความเป็นอย่างนั้นพึงบรรลุได้ ชื่อว่างามในที่สุด เพราะสาวกโพธิญาณ ที่บุคคลผู้ฟังศาสนธรรมนั้นแล้ว ปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้นพึงบรรลุได้

อนึ่ง ศาสนธรรมนี้เมื่อบุคคลฟังอยู่ ย่อมนำมาซึ่งความงามอย่างเดียว แม้เพราะการฟัง เหตุที่ข่มนิวรณ์ได้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่างามในเบื้องต้น เมื่อบุคคลปฏิบัติอยู่ ย่อมนำมาซึ่งความงาม แม้เพราะการปฏิบัติ เหตุนำมาซึ่งสุขอันเกิดจากสมถะและวิปัสสนา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่างามในท่ามกลาง ส่วนบุคคลผู้ปฏิบัติเหมือนอย่างนั้น ย่อมนำมาซึ่งความงาม แม้เพราะผลแห่งการปฏิบัติ เหตุเมื่อผลแห่งการปฏิบัติสำเร็จแล้ว ก็นำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่างามในที่สุด ศาสนธรรมชื่อว่าสวากขาตะ เพราะงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ดังได้พรรณนามาอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเมื่อทรงแสดงธรรมย่อมทรงประกาศ คือทรงแสดงศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์ใดโดยนัยต่างๆ ศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์นั้น ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะถึงพร้อมด้วยอรรถ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะประกอบด้วยบทที่แสดงเนื้อความแห่งการประกาศโดยย่อ ประกาศ ริเริ่ม เปิดเผย จำแนก ทำให้ชัดเจน และบัญญัติ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยอักขระ บท พยัญชนะ อาการะ นิรุตติ และนิเทศ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะลึกซึ้งโดยอรรถและลึกซึ้งโดยปฏิเวธ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะลึกซึ้งโดยธรรมและลึกซึ้งโดยเทศนา ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะเป็นอารมณ์ของอัตถปฏิสัมภิทาและปฏิภาณปฏิสัมภิทา ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะเป็นอารมณ์ของธัมมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะยังชนผู้พิจารณาอยู่ให้เลื่อมใส เพราะเป็นธรรมที่บัณฑิตจะพึงรู้ได้ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะยังโลกิยชนให้เลื่อมใส เพราะเป็นธรรมที่ควรเชื่อ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะมีอธิบายลึกซึ้ง ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะมีบทชัดเจน ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะบริบูรณ์สิ้นเชิง โดย

ไม่มีข้อความที่จะนำมาเพิ่มเข้า ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะไม่มีโทษ โดยไม่มีข้อความที่จะต้องนำออก

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะมรรคผลที่ได้บรรลุปรากฏได้ด้วยการปฏิบัติ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะนิกายเป็นที่มาปรากฏได้ด้วยปริยัติ ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยธรรมขันธ์ ๕ ประการมีสีลขันธ์เป็นต้น ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะไม่มีอุปกิเลส เพราะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การสลัดออก และเพราะไม่มีความเยื่อใยในโลกามิส ปริยัติธรรมชื่อว่าเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะประกาศพรหมจรรย์ที่พรั่งพร้อมด้วยอรรถ พรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะและบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิงอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

อีกอย่างหนึ่ง ปริยัติธรรมชื่อว่าเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วด้วยดี เพราะไม่มีข้อความคลาดเคลื่อน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เหมือนอย่างว่า ข้อความแห่งธรรมของพวกอัญเดียรถีย์ ย่อมถึงความคลาดเคลื่อนได้ เพราะธรรมทั้งหลายที่พวกอัญเดียรถีย์นั้นกล่าวว่า เป็นธรรมที่ทำอันตราย ก็ไม่เป็นธรรมที่ทำอันตรายจริง และเพราะธรรมทั้งหลายที่อัญเดียรถีย์กล่าวว่า เป็นธรรมที่นำสัตว์ออกจากวัฏฏทุกข์ ก็ไม่ได้เป็นธรรมที่นำสัตว์ออกจากวัฏฏทุกข์ได้จริง เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่าเป็นธรรมอันเจ้าลัทธิเหล่านั้นกล่าวไว้ไม่ดี ฉันใด ข้อความแห่งพระธรรมของพระผู้มีพระภาคจะถึงความคลาดเคลื่อนฉันนั้น หามิได้ เพราะธรรมทั้งหลายที่พระองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมทำอันตราย ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมนำสัตว์ออกจากวัฏฏทุกข์ ก็ไม่ล่วงพ้นความเป็นเช่นนั้นไปได้” เพราะเหตุนั้น ปริยัติธรรม จึงชื่อว่าเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ดังพรรณนามาฉะนี้ก่อน

ส่วนโลกุตตรธรรมชื่อว่าเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสข้อปฏิบัติที่สมควรแก่พระนิพพาน และตรัสพระนิพพานที่สมควรแก่ข้อปฏิบัติ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงพระนิพพาน ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่สาวกทั้งหลาย พระนิพพานและข้อปฏิบัติย่อมเหมาะสมกัน

น้ำจากแม่น้ำคงคากับน้ำจากแม่น้ำยมุนาย่อมกลมกลืนกันได้ เข้ากันได้ แม้ฉันใด ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงพระนิพพานที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่สาวกทั้งหลาย พระนิพพานและข้อปฏิบัตินั้นย่อมเหมาะสมกัน ฉันนั้นเหมือนกัน”[๑] อนึ่ง ในโลกุตตรธรรมนี้ อริยมรรคเป็นปฏิปทาที่เป็นกลางแท้ โดยมิได้ข้องแวะที่สุดทั้ง ๒ เลย ชื่อว่าพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ถูกต้องดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า “เป็นข้อปฏิบัติที่เป็นกลาง สามัญญผลทั้งหลายที่ระงับกิเลสได้แล้วนั่นเอง ก็ชื่อว่าพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ถูกต้องดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า “ระงับกิเลสได้” พระนิพพานที่มีสภาพเที่ยง ไม่ตาย เป็นที่ต้านทาน และเป็นที่เร้นเป็นต้นนั่นเอง ก็ชื่อว่าพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ถูกต้องดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจสภาพที่เที่ยงเป็นต้น รวมความว่า แม้โลกุตตรธรรมก็ชื่อว่าเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ถูกต้องดีแล้ว โดยนัยดังว่ามาฉะนี้ (๑)

[๑๔๘] ก็ในคำนี้ว่า **เป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง (สนฺทิฏฺฐิโก)** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ อันดับแรก อริยมรรคที่พระอริยบุคคลผู้ทำกิเลสมีราคะเป็นต้นไม่ให้มีในสันดานของตน จะพึงเห็นชัดด้วยตัวเอง เพราะเหตุนั้น อริยมรรคนั้นจึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “พราหมณ์ บุคคลผู้มีราคะ ถูกราคะครอบงำแล้ว มีจิตถูกราคะกลุ้มรุม ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เสวยทุกขโทมนัสทางใจบ้าง เมื่อละราคะได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเอง ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่เสวยทุกขโทมนัสทางใจ พระธรรมชื่อว่าเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง เป็นอย่างนี้แล”[๒]

อีกอย่างหนึ่ง โลกุตตรธรรมแม้ทั้ง ๙ ประการเป็นอันบุคคลใดบรรลุแล้ว บุคคลนั้นๆ ละความเป็นผู้จะพึงถึงด้วยความเชื่อผู้อื่นแล้ว พึงเห็นชัดด้วยตนเอง ด้วยปัจจเวกขณญาณ เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมนั้นจึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ อีกอย่างหนึ่ง

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๐

[๒] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๔/๒๑๖

ทิฏฐิที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่าสันทิฏฐิ (ความเห็นที่บัณฑิตสรรเสริญ) ธรรมย่อมชนะกิเลสได้ด้วยสันทิฏฐิ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ (ชนะกิเลสด้วยความเห็นที่บัณฑิตสรรเสริญ) จริงอย่างนั้น ในโลกุตตรธรรมนี้ อริยมรรคย่อมชนะกิเลสด้วยสันทิฏฐิที่สัมปยุตกัน อริยผลย่อมชนะกิเลสด้วยสันทิฏฐิที่เป็นเหตุ พระนิพพานย่อมชนะกิเลสด้วยสันทิฏฐิที่เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมแม้ทั้ง ๙ ประการจึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ (ชนะกิเลสด้วยสันทิฏฐิ) เพราะชนะกิเลสได้ด้วยทิฏฐิที่บัณฑิตสรรเสริญ เหมือนนักรบชื่อว่ารถิกะ เพราะชนะด้วยรถ ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นท่านเรียกว่าทิฏฐะ ทิฏฐะนั่นเองชื่อว่าสันทิฏฐะ อธิบายว่า ความเห็น โลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งการเห็น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ จริงอยู่ โลกุตตรธรรมที่ปรากฏด้วยอำนาจภาวนาภิสมยญาณ (ญาณคือการตรัสรู้ด้วยการเจริญ) และด้วยอำนาจสัจฉิกิริยาภิสมยญาณ (ญาณคือการตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง) ย่อมห้ามวัฏฏภัยได้ เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมจึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ (ควรเห็น) เพราะควรซึ่งการเห็น เหมือนคนที่ชื่อว่าวัตถิกะ (ควรนุ่งผ้า) เพราะควรซึ่งผ้า ฉะนั้น (๒)

[๑๔๙] ธรรมนั้นไม่มีกาล โดยหมายถึงการให้ผลของตน เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่าไม่มีกาล อกาโลนั่นเองชื่อว่า**อกาลิโก** มีอธิบายว่า ธรรมนั้นหาได้ปล่อยเวลาอันต่างด้วย ๕ วัน และ ๗ วันเป็นต้นให้หมดสิ้นไปแล้วจึงให้ผลไม่ แต่ย่อมให้ผลในช่วงระยะเวลาที่เป็นลำดับกับที่ตนเป็นไปนั่นเอง อีกอย่างหนึ่ง ธรรมนั้นมีกาลในการให้ผลของตน จวนเข้าแล้ว คือถึงแล้ว เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่ากาลิโก (มีเวลาให้ผลจวนเข้าแล้ว)

ถามว่า ธรรมนั้นคืออะไร

ตอบว่า คือกุศลธรรมที่เป็นโลกิยะ

ส่วนอริยมรรคนี้ ชื่อว่าไม่มีเวลา เพราะมีผลต่อเนื่องกันไป เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**อกาลิโก (ไม่มีเวลาที่จะไม่ให้ผล)** คำนี้ว่า **อกาลิโก** ท่านกล่าวหมายถึงมรรคเท่านั้น (๓)

[๑๕๐] ธรรมย่อมควรซึ่งเอหิปัสสวิธี ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า ท่านจงมาดูธรรมนี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมนี้จึงชื่อว่าเอหิปัสสิโก **(**ควรเรียกให้มาดู**)**

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ธรรมนี้จึงควรซึ่งวิธีนั้น

ตอบว่า เพราะเป็นธรรมที่มีอยู่จริง และเพราะเป็นธรรมที่บริสุทธิ์

จริงอยู่ ในกำมือเปล่า บุคคลแม้จะพูดว่า มีเงินหรือทองอยู่ แต่ก็ไม่อาจจะเรียกว่า ท่านจงมาดูเงินและทองนี้

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะไม่มีอยู่จริง

อนึ่ง คูถหรือมูตรแม้มีอยู่จริง ก็ไม่อาจจะกล่าวว่า ท่านจงมาดูคูถหรือมูตรนี้ เพื่อปลอบจิตให้ร่าเริง โดยประกาศว่าเป็นของฟูใจ แต่โดยที่แท้ ก็เป็นของที่จำเป็นต้องปกปิดด้วยหญ้าหรือด้วยใบไม้เท่านั้น

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเป็นของไม่สะอาด

ส่วนโลกุตตรธรรมแม้ทั้ง ๙ ประการนี้ ว่าโดยสภาวะมีอยู่จริง เป็นสภาวะที่บริสุทธิ์ ดุจดวงจันทร์เพ็ญในอากาศที่ปราศจากเมฆ และดุจแก้วมณีโดยกำเนิดที่เขาวางไว้บนผ้ากัมพลเหลือง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**เอหิปัสสิโก** เพราะควรซึ่งเอหิปัสสวิธี **(**วิธีเรียกให้มาดู**)** เพราะเป็นสภาวะมีอยู่จริง และเพราะเป็นสภาวะที่บริสุทธิ์ **(**๔**)**

[๑๕๑] พระธรรมอันบุคคลพึงนำเข้ามา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโอปนยิโก **(**ควรนำเข้ามา**)** ก็ในบทนี้ว่า **โอปนยิกะ** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การนำเข้ามา ชื่อว่า **อุปนยะ** ธรรมย่อมควรซึ่งการที่บุคคลแม้เพ่งเฉยผ้าหรือศีรษะที่ถูกไฟไหม้แล้ว จึงน้อมเข้าไปในจิตของตนๆ ด้วยอำนาจแห่งภาวนา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**อุปนยิโก** **(**ควรน้อมเข้ามาในจิตของตน**)** อุปนยิกะนั่นแหละ เป็นโอปนยิกะ คำนี้ว่า **โอปนยิโก**

ย่อมควรในโลกุตตรธรรมที่เป็นสังขตะ ส่วนในโลกุตตรธรรมที่เป็นอสังขตะ พระธรรมนั้นย่อมควรซึ่งการนำเข้าไปด้วยจิตของตน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโอปนยิกะ อธิบายว่า ย่อมควรซึ่งความแน่นอนด้วยอำนาจการทำให้แจ้ง

อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรคชื่อว่าอุปเนยยะ เพราะนำพระอริยบุคคลเข้าไปสู่พระนิพพาน ธรรมคือผลและพระนิพพาน ชื่อว่าอุปเนยยะ เพราะเป็นธรรมอันบุคคลพึงนำเข้าไปสู่ความเป็นธรรมที่จะพึงทำให้แจ้ง อุปเนยยะนั่นเอง ชื่อว่า**โอปนยิกะ (๕)**

[๑๕๒] หลายบทว่า **อันปัญญาชนทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตน (ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ)** ความว่า อันวิญญูชนแม้ทั้งปวงมีอุคฆฏิตัญญูบุคคลเป็นต้นพึงรู้ได้ ในทุกๆ ตนว่า "มรรคเราเจริญแล้ว ผลเราบรรลุแล้ว นิโรธเราทำให้แจ้งแล้ว" เพราะว่า กิเลสของสัทธิวิหาริก อันสัทธิวิหาริกจะละได้ด้วยมรรคที่พระอุปัชฌาย์เจริญแล้วหามิได้ สัทธิวิหาริกนั้นจะอยู่ผาสุกด้วยผลสมาบัติของท่านก็ไม่ได้ จะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่ท่านทำให้แจ้งแล้วก็ไม่ได้ เพราะเหตุนั้น จึงมีอธิบายว่า โลกุตตรธรรมนี้อันบุคคลไม่พึงเห็นเหมือนเครื่องประดับบนศีรษะของผู้อื่น แต่โลกุตตรธรรมนี้อันวิญญูชนทั้งหลายพึงเห็น คือพึงเสวยเฉพาะในจิตของตนเองเท่านั้น อนึ่ง โลกุตตรธรรมนี้มิใช่วิสัยของคนพาลทั้งหลาย (๖)

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมนี้เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง

ชื่อว่าเป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง เพราะไม่ประกอบด้วยกาล ชื่อว่าเป็นธรรมที่ไม่ประกอบด้วยกาล เพราะควรเรียกให้มาดู ก็ธรรมใดควรเรียกให้มาดู ธรรมนั้น ชื่อว่าควรน้อมเข้ามาในตน ฉะนี้แล

[๑๕๓] เมื่อพระโยคาวจรนั้นระลึกถึงพระธรรมคุณ ที่ต่างด้วยความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะกลุ้มรุม จะไม่ถูกโทสะ ฯลฯ จะไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม สมัยนั้น จิตของเธอจะปรารภธรรมดำเนินไป

ตรงทีเดียว[๑] เพราะเหตุนั้น องค์ฌานทั้งหลายจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกันแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว โดยนัยก่อนนั่นเอง แต่เพราะพระธรรมคุณเป็นสภาวะลึกซึ้ง หรือเพราะเธอน้อมไปในการระลึกถึงคุณมีประการต่าง ๆ ฌานย่อมไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นย่อมถึงการนับว่า ธัมมานุสสติ เท่านั้น เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงพระธรรมคุณ

ก็แลภิกษุผู้หมั่นประกอบธัมมานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระศาสดา ด้วยการเห็นพระธรรมคุณอย่างเดียวเท่านั้นอย่างนี้ว่า ในกาลส่วนอดีตเรายังไม่เห็นพระศาสดาผู้ทรงประกอบด้วยองค์แม้นี้ ที่ทรงแสดงธรรมที่ควรน้อมนำเข้ามาในตนอย่างนี้เลย แต่บัดนี้ เราก็ยังไม่เห็นใครอื่นนอกจากพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น[๒] ย่อมเป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระธรรม ถึงความเป็นผู้ไพบูลย์ด้วยพระคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมทย์ เป็นผู้อดทนต่อภัยที่น่ากลัวได้ สามารถอดกลั้นทุกข์ได้ ย่อมได้สัญญาว่าได้อยู่ร่วมกับพระธรรม แม้แต่สรีระร่างกายของเธอก็ถูกธัมมานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมควรบูชาเหมือนเรือนพระเจดีย์ฉะนั้น จิตของเธอย่อมน้อมไปเพื่อบรรลุโลกุตตรธรรม อนึ่ง ในขณะประจวบกับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด เมื่อเธอระลึกถึงความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรมอยู่อย่างสม่ำเสมอ หิริและโอตตัปปะย่อมปรากฏ ก็เธอเมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เป็นผู้มีความแน่นอนที่จะไปสุคติในวันข้างหน้า

เพราะเหตุนั้นเอง ท่านผู้มีปัญญาดี
ควรทำความไม่ประมาทในธัมมานุสสติ
ที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ ทุกเมื่อเถิด

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในธัมมานุสสติ

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๑-๔๑๒
[๒] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๒/๒๓๖

๓. ว่าด้วยสังฆานุสสติ

[๑๕๔] พระโยคาวจรแม้ผู้ประสงค์จะเจริญสังฆานุสสติ พึงไปในที่สงัดเร้นอยู่หวนระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์อย่างนี้ว่า "พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ ๘ บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก"[๑]

[๑๕๕] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว (สุปฏิปนฺโน)** ความว่า เป็นผู้ปฏิบัติด้วยดี อธิบายว่า เป็นผู้ปฏิบัติข้อปฏิบัติชอบ ข้อปฏิบัติไม่กลับ ข้อปฏิบัติอนุโลม ข้อปฏิบัติที่ไม่เป็นข้าศึก ข้อปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ชนเหล่าใดย่อมฟังโอวาทานุสาสนีของพระผู้มีพระภาคโดยเคารพ เพราะเหตุนั้น ชนเหล่านั้นจึงชื่อว่าสาวก หมู่แห่งพระสาวกชื่อว่า**พระสงฆ์สาวก (สาวกสํโฆ)** อธิบายว่า หมู่แห่งพระสาวกผู้ถึงความเป็นผู้ทัดเทียมกัน โดยความเป็นผู้มีศีลและทิฏฐิเสมอกัน ก็สัมมาปฏิปทานั้น เป็นข้อปฏิบัติตรง คือ ไม่คด ได้แก่ ไม่โก่ง ไม่งอ ท่านเรียกว่า เป็นอริยญายธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุอันบุคคลรู้คือแทงตลอดพระนิพพาน) บ้าง และถึงการนับว่า ชอบยิ่ง เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่สมควรบ้าง ฉะนั้น พระอริยสงฆ์ผู้ปฏิบัติสัมมาปฏิปทานั้น ท่านจึงเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติตรง (อุชุปฏิปนฺโน) เป็นผู้ปฏิบัติเป็นธรรม (ญายปฏิปนฺโน) เป็นผู้ปฏิบัติชอบยิ่ง (สามีจิปฏิปนฺโน)**

ก็บรรดาบทว่า **เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว** เป็นต้นเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระอริยะเหล่าใดดำรงอยู่ในมรรค พระอริยะเหล่านั้นชื่อว่าผู้ปฏิบัติดี เพราะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยสัมมาปฏิบัติ พระอริยะเหล่าใดดำรงอยู่ในผล พระอริยะเหล่านั้นชื่อว่าผู้ปฏิบัติดี โดยหมายถึงปฏิปทาที่เป็นอดีต เพราะท่านได้บรรลุธรรมที่ควรได้บรรลุด้วยสัมมาปฏิปทา

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒-๔๒๓

อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์สาวกชื่อว่า**ผู้ปฏิบัติดี (สุปฏิปนฺโน)** ทั้งนี้ เพราะท่านเป็นผู้ปฏิบัติตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ในพระธรรมวินัยที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้วบ้าง เพราะเป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่ไม่ผิดบ้าง (๑)

พระสงฆ์สาวกชื่อว่า**เป็นผู้ปฏิบัติตรง (อุชุปฏิปนฺโน)** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติด้วยปฏิปทาที่เป็นกลาง ไม่ข้องแวะที่สุดทั้ง ๒ เพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อละโทษคือความคดโกงและงอแห่งกาย วาจา และใจ และเพราะเป็นผู้ปฏิบัติตรง (๒)

พระสงฆ์สาวก ชื่อว่า**เป็นผู้ปฏิบัติเป็นธรรม (ญายปฏิปนฺโน)** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติไปเพื่อประโยชน์แก่พระนิพพาน ที่ท่านเรียกว่า ญายธรรม (๓)

พระสงฆ์สาวกชื่อว่า**เป็นผู้ปฏิบัติชอบยิ่ง (สามีจิปฏิปนฺโน)** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติไปอย่างที่พระสงฆ์สาวกทั้งหลายปฏิบัติไปแล้ว จะเป็นผู้ควรแก่สามีจิกรรม ฉะนั้น (๔)

[๑๕๖] บทว่า **นี้ใด (ยทิทํ)** ได้แก่ **ยานิ อิมานิ (เหล่านี้ใด)** สองบทว่า **คู่แห่งบุรุษ ๔ (จตฺตาริ ปุริสยุคานิ)** ความว่า ว่าด้วยอำนาจคู่ บุรุษมี ๔ คู่ คือ คู่ว่า ท่านผู้ดำรงอยู่ในปฐมมรรค ท่านผู้ดำรงอยู่ใน(ปฐม)ผล นี้คู่หนึ่ง สองบทว่า **บุรุษบุคคล ๘ (อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา)** ความว่า ว่าด้วยอำนาจบุรุษบุคคล บุรุษบุคคลมีเพียง ๘ เท่านั้น โดยนัยนี้ คือท่านผู้ดำรงอยู่ในปฐมมรรค เป็นบุคคลหนึ่ง ท่านผู้ดำรงอยู่ใน (ปฐม) ผล เป็นบุคคลหนึ่ง เป็นต้น ก็บทนี้ว่า **บุรุษ** ก็ดี ว่า **บุคคล** ก็ดี ในคำนี้ว่า **บุรุษบุคคล ๘** มีความหมายเหมือนกัน แต่คำนี้ว่า **บุรุษบุคคล** ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเวไนยสัตว์ หลายบทว่า **นี้คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค (เอส ภควโต สาวกสํโฆ)** ความว่า ว่าด้วยอำนาจคู่ บุรุษ ๔ คู่นี้ใด ว่าโดยเฉพาะแต่ละบุคคล ได้แก่บุรุษบุคคล ๘ นี้ คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค ในบทว่า **อันบุคคลพึงนำมาบูชา (อาหุเนยฺโย)** เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ วัตถุใดอันบุคคลพึงนำมาบูชา เหตุนั้น วัตถุนั้นชื่อว่าอาหุนะ หมายความว่า วัตถุที่เขานำมาแม้แต่ที่ไกลแล้วถวายในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย คำนี้ว่า **อาหุนะ** เป็นชื่อของปัจจัย ๔ พระสงฆ์เป็นผู้ควรรับวัตถุที่เขานำมาบูชานั้น

เพราะทำวัตถุที่เขานำมาบูชานั้นให้มีผลมาก เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์นั้นจึงชื่อว่า **ผู้ควรรับวัตถุที่เขาพึงนำมาบูชา (อาหุเนยยะ)** อีกอย่างหนึ่ง แม้สมบัติทั้งปวงที่บุคคลควรนำมาแม้แต่ที่ไกลแล้วบูชาในพระสงฆ์นี้ เหตุนั้น พระสงฆ์นี้จึงชื่อว่า**เป็นผู้อันเขาพึงบูชา (อาหวนียะ)** อีกนัยหนึ่ง พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งทรัพย์ทุกอย่างที่บุคคลพึงนำมาบูชา แม้แก่เทพเจ้าทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า**ผู้ควรทรัพย์ทุกอย่างที่เขาพึงนำมาบูชา (อาวหนียะ)** อนึ่ง พราหมณ์เหล่านั้นมีลัทธิว่า ไฟที่ชื่อว่า**ที่บุคคลพึงบูชา (อาหวนียะ)** ของพวกพราหมณ์นี้ใด ซึ่งเป็นที่อันเขานำของมาบูชาแล้วมีผลมาก ถ้าไฟนั้นชื่อว่าอาหวนียะ เพราะของที่เขานำมาบูชาแล้วมีผลมากไซร้ พระสงฆ์นี่แหละเป็นอาหวนียะ เพราะเป็นผู้ที่เขานำของมาบูชาแล้วมีผลมาก ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

"ก็บุคคลใดบำเรอไฟอยู่ในป่าสิ้น ๑๐๐ ปี
ส่วนบุคคลใดบูชาท่านผู้อบรมตนแล้วผู้เดียว
แม้ครู่เดียว การบูชานั้นนั่นแหละประเสริฐกว่า
การบูชาไฟสิ้น ๑๐๐ ปีจะประเสริฐอะไร"[๑]

บทว่า **อาหวนีโย** นี้นั้นมีในนิกายอื่น แต่มีใจความเหมือนกันกับบทนี้ว่า **อาหุเนยฺโย** ในที่นี้ ก็ในบททั้ง ๒ นี้ ต่างกันโดยพยัญชนะเพียงนิดหน่อยเท่านั้น พระสงฆ์ชื่อว่า**ผู้ควรซึ่งวัตถุที่เขานำมาบูชา (อาหุเนยฺโย)** ด้วยประการฉะนี้ (๕)

ส่วนในบทนี้ว่า **ปาหุเนยฺโย** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ อาคันตุกทาน (ของรับแขก) ที่เขาตกแต่งด้วยเครื่องสักการะ เพื่อประโยชน์แก่พวกญาติและมิตรผู้เป็นที่รักและชอบพอกัน ผู้มาจากทิศใหญ่และทิศน้อย เรียกว่าปาหุนะ (ของต้อนรับแขก) แม้อาคันตุกทานนั้น เว้นญาติและมิตรผู้เป็นที่รักและชอบพอกันเหล่านั้น

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๗/๖๓

และแขกผู้เช่นนั้น ก็ควรถวายแก่พระสงฆ์เท่านั้น พระสงฆ์เท่านั้นเป็นผู้ควรรับอาคันตุกทานนั้น เพราะว่า แขกผู้เป็นเช่นเดียวกับพระสงฆ์ไม่มี จริงอย่างนั้น พระสงฆ์นี้ล่วงไปพุทธันดรหนึ่งจึงจะได้พบ (บางทีก็ล่วงแม้ตั้งอสงไขยกัป) และท่านเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมอันทำความเป็นที่รักและเป็นที่ชอบใจทั้งหลาย โดยที่ไม่ปะปนกับธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม เพราะเหตุนั้น ของต้อนรับแขกจึงควรถวายแก่ท่าน และท่านก็เป็นผู้ควรที่จะรับของต้อนรับแขก ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า**ปาหุเนยยะ (ปาหุเนยฺโย)** ส่วนพระบาลีของชนเหล่าใดว่า **ปาหวนีโย** พระบาลีของชนเหล่านั้นมีอธิบายว่า เพราะเหตุที่พระสงฆ์ควรซึ่งกิริยาที่ควรทำเป็นเบื้องต้น ทานวัตถุอันบุคคลนำมาบูชาในพระสงฆ์นี้ เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์นี้จึงชื่อว่า**ปาหวนีโย (ผู้เป็นที่ที่เขานำทานวัตถุมาบูชา)** อีกนัยหนึ่ง พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งทานวัตถุที่เขานำมาบูชา โดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ผู้ควรแก่ของที่เขานำมาบูชา (ปาหวนีโย)** ในที่นี้ **ปาหวนีโย** นี้นั้น ท่านเรียกว่า **ปาหุเนยฺโย** โดยอธิบายอย่างนั้นเหมือนกัน (๖)

ก็ทานที่บุคคลเชื่อปรโลกแล้วให้ เรียกว่าทักษิณา พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งทักษิณานั้น หรือเป็นผู้เกื้อกูลแก่ทักษิณา เพราะทำทักษิณานั้นให้หมดจด โดยทำให้มีผลมาก เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์นั้นจึงชื่อว่า**ผู้ควรหรือเกื้อกูลแก่ทักษิณา (ทกฺขิเณยฺโย)** (๗)

พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรม ที่ชาวโลกทั้งปวงวางมือทั้ง ๒ ข้างไว้บนศีรษะทำอยู่ เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า **ผู้ควรซึ่งการประนมมือไหว้ (อญฺชลิกรณีโย)** (๘)

หลายบทว่า **พระสงฆ์เป็นเนื้อนาบุญอันยอดเยี่ยมของชาวโลก (อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส)** ความว่า พระสงฆ์เป็นที่งอกงามขึ้นแห่งบุญไม่มีที่ใดเสมอเหมือนของชาวโลกทั้งปวง เหมือนอย่างว่า ที่เพาะปลูกข้าวสาลีก็ดี ข้าวเหนียวก็ดีของพระราชาหรือของอำมาตย์ เขาเรียกว่า นาข้าวสาลีของพระราชา นาข้าวเหนียวของพระราชา ฉันใด พระสงฆ์ก็เป็นที่งอกงามขึ้นแห่งบุญทั้งหลายของชาวโลกทั้งปวง

ฉันนั้น จริงอยู่ เพราะอาศัยพระสงฆ์ บุญทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขมีประการต่างๆ ของชาวโลกจึงงอกงามขึ้น เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์จึงเป็นเนื้อนาบุญอันยอดของชาวโลก ฉะนี้แล (๙)

[๑๕๗] เมื่อพระโยคาวจรระลึกถึงพระสังฆคุณ ต่างด้วยความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้นดังว่ามานี้อยู่ ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะ ฯลฯ ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมปรารภพระสงฆ์ดำเนินไปตรงทีเดียว[๑] เพราะเหตุนั้น องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วโดยนัยมีในก่อนนั่นเอง แต่เพราะสังฆคุณมีสภาพลึกซึ้ง หรือเพราะเธอน้อมไปในการระลึกถึงคุณมีประการต่างๆ ฌานจึงยังไม่ถึงอัปปนาถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้น ถึงการนับว่าสังฆานุสสติทีเดียว เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงสังฆคุณ

ก็แลภิกษุผู้หมั่นประกอบสังฆานุสสตินี้ เป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระสงฆ์ ถึงความไพบูลย์ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมทย์ เป็นผู้อดทนต่อภัยที่น่ากลัว สามารถอดกลั้นทุกข์ได้ ย่อมได้สัญญาการอยู่ร่วมกับพระสงฆ์ อนึ่ง สรีระของเธอถูกการระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ครอบครองแล้ว ย่อมควรแก่การบูชา เหมือนโรงอุโบสถที่มีพระสงฆ์ประชุมกันแล้ว ฉะนั้น จิตของเธอย่อมน้อมไปเพื่อได้สังฆคุณ อนึ่ง ในขณะที่ประจวบกับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะย่อมปรากฏแก่เธอ เหมือนกับได้เห็นพระสงฆ์อยู่ต่อหน้า ฉะนั้น ก็เธอเมื่อไม่แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นเอง ท่านผู้มีปัญญาดี
จึงควรทำความไม่ประมาทในสังฆานุสสติ
ที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในสังฆานุสสติ

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๓, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๒

๔. ว่าด้วยสีลานุสสติ

[๑๕๘] ก็พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญสีลานุสสติ พึงไปในที่สงัดเร้นอยู่หวนระลึกถึงศีลของตน ด้วยอำนาจคุณมีความเป็นผู้มีศีลไม่ขาดเป็นต้นอย่างนี้ว่า น่าอัศจรรย์หนอ ศีลของเราไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไท ได้รับยกย่องจากปัญญาชนว่า "ใช้ได้ ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิถูกต้อง เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ"[๑] ก็ศีลเหล่านั้นที่เป็นของคฤหัสถ์ อันคฤหัสถ์พึงระลึก ที่เป็นของบรรพชิต อันบรรพชิตพึงระลึกเถิด

ศีลเหล่านั้นจะเป็นศีลของคฤหัสถ์ หรือศีลของบรรพชิตก็ตาม แม้องค์หนึ่งในเบื้องต้นหรือที่สุดแห่งศีลเหล่าใด ไม่ขาด ศีลเหล่านั้นชื่อว่า**ไม่ขาด (อขณฺฑานิ)** เพราะไม่ขาด เหมือนผ้าขาดที่ชาย แม้องค์หนึ่งในท่ามกลางของศีลเหล่าใด ไม่ขาด ศีลเหล่านั้นชื่อว่า**ไม่ทะลุ (อจฺฉิทฺทานิ)** เพราะไม่ทะลุเหมือนผ้าทะลุตรงกลาง องค์ ๒ หรือ ๓ ก็ตาม โดยเรียงกันไปตามลำดับของศีลเหล่าใดไม่ทำลาย ศีลเหล่านั้นชื่อว่า**ไม่ด่าง (อสพลานิ)** เพราะไม่ด่าง เหมือนแม่โคมีสีด่างด้วยสีดำและแดงเป็นต้นสีใดสีหนึ่ง ซึ่งเป็นสีที่ไม่เหมือนกันมีสัณฐานยาวบ้าง กลมบ้าง ซึ่งขึ้นอยู่ตามหลังบ้างท้องบ้าง ศีลเหล่าใดไม่ทำลายไปในระหว่างๆ ศีลเหล่านั้นชื่อว่า**ไม่พร้อย (อกมฺมาสานิ)** เพราะไม่พร้อย เหมือนแม่โคที่ลายพร้อยไปด้วยจุดที่ไม่เหมือนกัน อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยไม่แปลกกัน ศีลแม้ทั้งหมดชื่อว่าไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เพราะไม่ถูกเมถุนสังโยค ๗ ประการ และบาปธรรมมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้นเข้าไปขจัดแล้ว ศีลเหล่านั้นนั่นเองชื่อว่า**เป็นไท (ภุชิสฺสานิ)** เพราะปลดเปลื้องจากความเป็นทาสแห่งตัณหาแล้วทำให้เป็นไท ชื่อว่า**วิญญูชนสรรเสริญ (วิญฺญุปฺปสตฺถานิ)** เพราะเป็นศีลที่วิญญูชนทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงสรรเสริญแล้ว ชื่อว่า**ไม่ถูกแตะต้อง (อปรามฏฺฐานิ)** เพราะเป็นศีลที่ตัณหาและทิฏฐิไม่

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๖, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๓

แตะต้อง หรือเพราะเป็นศีลที่ใครๆ ไม่อาจจะปรามาสอย่างนี้ว่า นี้เป็นความเสียหายในศีลของท่าน ชื่อว่า**เป็นไปเพื่อสมาธิ (สมาธิสํวตฺตนิกานิ)** เพราะอรรถว่าทำอุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ หรือมิฉะนั้นก็ทำมัคคสมาธิและผลสมาธิให้เป็นไป

[๑๕๙] เมื่อพระโยคาวจรระลึกถึงศีลของตน ด้วยอำนาจคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น ดังพรรณามานี้ สมัยนั้น จิตของเธอย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะ ฯลฯ ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม สมัยนั้น จิตของเธอย่อมปรารภศีลดำเนินตรงทีเดียว[๑] เพราะเหตุนั้น องค์ฌานทั้งหลายจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วโดยนัยมีในก่อนนั่นเอง แต่เพราะคุณของศีลทั้งหลายมีสภาพพลึกซึ้ง หรือเพราะเธอน้อมระลึกถึงคุณมีประการต่างๆ ฌานจึงยังไม่ถึงอัปปนาเป็นแต่เพียงถึงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นย่อมถึงการนับได้ว่าสีลานุสสติเหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของศีล

ก็แลภิกษุผู้หมั่นประกอบสีลานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพ ประพฤติเหมาะสมกลมกลืนในสิกขา ไม่ประมาทในปฏิสันถาร เว้นจากภัยมีการติเตียนตนเองได้เป็นต้น มีปกติเห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย ถึงความไพบูลย์ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมทย์ อนึ่ง เธอเมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้น ท่านผู้มีปัญญาดี
จึงควรทำความไม่ประมาทในสีลานุสสติ
ที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในสีลานุสสติ

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๓, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๓

๕. ว่าด้วยจาคานุสสติ

[๑๖๐] ส่วนพระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญจาคานุสสติ ตามปกติ ต้องเป็นผู้น้อมไปในการเสียสละ มีการให้และการแบ่งปันที่ให้เป็นไปอยู่เป็นนิตย์ หรือมิฉะนั้นเมื่อจะเริ่มภาวนา ต้องทำการสมาทานว่า "บัดนี้ ตั้งแต่นี้ไป เมื่อมีปฏิคาหก เรายังไม่ได้ให้ทานโดยที่สุดแม้ข้าวคำหนึ่งก็จะไม่บริโภค" แล้วให้ทานตามกำลังความสามารถในพวกปฏิคาหกผู้มีคุณวิเศษในวันนั้น ถือเอานิมิตในทานนั้น ไปในที่สงัดเร้นอยู่ระลึกถึงการเสียสละของตน ด้วยอำนาจคุณมีความเป็นผู้ปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทินเป็นต้นอย่างนี้ว่า "เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ เมื่อหมู่สัตว์ถูกความตระหนี่อันมลทินกลุ้มรุม เรามีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน[๑] เป็นผู้สละได้เด็ดขาด มีฝ่ามือชุ่ม ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการให้และการจำแนก"[๒]

บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า **ลาภา วต เม** เท่ากับ **มยฺหํ วต ลาภา** อธิบายว่า ลาภของทายกที่พระผู้มีพระภาคทรงพรรณนาไว้โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า "ก็ทายกให้อายุแล้วย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งอายุที่เป็นทิพย์บ้าง ที่เป็นของมนุษย์บ้าง" ดังนี้ก็ดี[๓] ว่า "ทายกเมื่อให้ย่อมเป็นที่รัก คนเป็นจำนวนมากย่อมคบเขา" ก็ดี[๔] ว่า "ทายกเมื่อก้าวลงสู่ธรรมของสัตบุรุษทั้งหลายอยู่เนือง ๆ ให้อยู่ ย่อมเป็นที่รัก" ก็ดี เหล่านั้นเป็นส่วนของเราอย่างแน่แท้[๕] สองบทว่า **เราได้ดีแล้วหนอ (สุลทฺธํ วต เม)** ได้แก่ คำสั่งสอน หรือความเป็นมนุษย์ที่เราได้แล้วนี้ อันเราได้ดีแล้วหนอ

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเราผู้ที่เมื่อหมู่สัตว์ถูกมลทินคือความตระหนี่กลุ้มรุมแล้ว ฯลฯ เป็นผู้ยินดีในการให้และการแบ่งปันอยู่

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๔, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๓

[๒] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๔. องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๓

[๓] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๗/๕๘

[๔] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๕

[๕] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๕/๕๖

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ถูกมลทินคือความตระหนี่กลุ้มรุมแล้ว (มจฺเฉร-มลปริยุฏฺฐิตาย)** ความว่า ถูกมลทินคือความตระหนี่ครอบงำแล้ว ด้วยบทว่า **เมื่อหมู่สัตว์ (ปชาย)** ท่านเรียกสัตว์ทั้งหลายด้วยอำนาจสัตว์ที่เกิดแต่ปัจจัย เพราะเหตุนั้น ในบทนี้ว่า **เมื่อหมู่สัตว์ (ปชาย)** จึงมีเนื้อความดังนี้ว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายถูกมลทินคือความตระหนี่ อันมีความอดทนไม่ได้ซึ่งความที่สมบัติทั้งหลายของตนๆ เป็นของทั่วไปแก่คนอื่นๆ เป็นลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาธรรมดำทั้งหลายที่เป็นตัวทำลายความผ่องใสแห่งจิตครอบงำแล้ว บทว่า **ปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน (วิคตมลมลมจฺเฉเรน)** ความว่า ชื่อว่ามีมลทินและความตระหนี่ปราศจากไปแล้ว เพราะมลทินมีราคะและโทสะเป็นต้นแม้เหล่าอื่น และความตระหนี่เป็นสภาพปราศจากไปแล้ว สองบทว่า **เรามีใจ ... อยู่ (เจตสา วิหรามิ)** ความว่า เราเป็นผู้มีใจมีประการดังกล่าวแล้วอยู่ แต่ในพระสูตรทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เราจะอยู่ครอบครองเรือน" เพราะเมื่อเจ้าศายกะพระนามว่ามหานามะ ผู้เป็นพระโสดาบันทูลถามถึงนิสสยวิหาร (วิหารธรรมที่จะต้องอาศัยอยู่ของพระโสดาบัน) พระองค์จึงทรงแสดง (ธรรมนั้น) ไว้ ด้วยอำนาจนิสสยวิหารเช่นกัน ในคำว่า **เราจะอยู่ครอบครองเรือน** นั้น มีอธิบายว่า เราจะอยู่ครอบครอง

บทว่า **เป็นผู้เสียสละได้เด็ดขาด (มุตฺตจาโค)** ได้แก่ เป็นผู้มีการเสียสละที่ปล่อยวางแล้ว บทว่า **เป็นผู้มีมืออันล้างแล้ว (ปยตปาณิ)** ได้แก่ เป็นผู้มีมือสะอาด อธิบายว่า เป็นผู้มีมือล้างแล้วทุกเมื่อ เพื่อที่จะให้ไทยธรรมด้วยมือของตนโดยเคารพทีเดียว บทว่า **ยินดีในการสละ (โวสฺสคฺครโต)** ความว่า การสละชื่อว่าโวสสัคคะ อธิบายว่า การบริจาค เป็นผู้ยินดีแล้วในการสละนั้น ด้วยอำนาจการประกอบเนืองๆ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้ยินดีในการสละ บทว่า **ผู้ควรแก่การขอ (ยาจโยโค)** ได้แก่ ชื่อว่าเป็นผู้สมควรแก่การขอ เพราะให้ได้ทุกอย่างที่คนอื่นๆ ขอ พระบาลีว่า **ยาจโยโค** ก็มี แปลว่า ผู้ประกอบด้วยการเซ่นบูชา กล่าวคือการสละ บทว่า **ยินดีในการให้และการจำแนก (ทานสํวิภาครโต)** ความว่า

เป็นผู้ยินดีในการให้และการแบ่งปัน อธิบายว่า พระโยคาวจรย่อมระลึกอย่างนี้ว่า ก็เราจะให้ทานและทำการแบ่งปันจากส่วนแม้ที่ตนจะพึงบริโภค เราจะเป็นผู้ยินดีในกิจทั้ง ๒ ประการนี้เท่านั้น

[๑๖๑] เมื่อพระโยคาวจรนั้นระลึกถึงการเสียสละของตน ด้วยอำนาจคุณมีความเป็นผู้ปราศจากความตระหนี่ที่เป็นมลทิน เป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะ ฯลฯ จิตย่อมไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม ในสมัยนั้น จิต(ของเธอ)ย่อมปรารภจาคะดำเนินไปตรงทีเดียว[๑] เพราะเหตุนั้น องค์ฌานทั้งหลายจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกันแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้ โดยนัยมีในก่อนนั่นเอง แต่เพราะคุณแห่งการบริจาคเป็นสภาพลึกซึ้ง หรือเพราะเธอเป็นผู้น้อมไปในการระลึกถึงคุณแห่งจาคะมีประการต่างๆ ฌานจึงยังไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นย่อมถึงการนับว่าจาคานุสสติฌานทีเดียว เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณแห่งจาคะ

ก็แลภิกษุผู้หมั่นประกอบจาคานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้น้อมไปในการเสียสละโดยประมาณโดยยิ่ง เป็นผู้มีอัธยาศัยไม่โลภ มีปกติทำตามสมควรแก่เมตตา เป็นผู้แกล้วกล้า มากไปด้วยปีติและปราโมทย์ อนึ่ง เธอเมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ท่านผู้มีปัญญาดี
จึงควรทำความไม่ประมาทในจาคานุสสติ
ที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในจาคานุสสติ

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๔, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๓

๖. ว่าด้วยเทวตานุสสติ

[๑๖๒] ก็พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญเทวตานุสสติ พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้น ที่ปรากฏขึ้นด้วยอำนาจอริยมรรค ลำดับนั้น พึงเป็นผู้ไปในที่สงัดเร้นอยู่ ตั้งเทวดาไว้ในฐานะเป็นพยาน แล้วระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตนอย่างนี้ว่า "พวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาก็มี ชั้นดาวดึงส์ก็มี ชั้นยามาก็มี ชั้นดุสิตก็มี ชั้นนิมมานรดีก็มี ชั้นปรนิมมิตวสวัสดีก็มี ที่สังกัดในหมู่พรหมก็มี ที่สูงขึ้นไปเทวดาที่สังกัดอยู่ในหมู่พรหมนั้นก็มี เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศรัทธาเช่นใด จุติจากอัตภาพนี้แล้วไปเกิดในอัตภาพนั้น แม้เราก็มีศรัทธาเช่นนั้นอยู่พร้อม เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศีล สุตะ จาคะ ปัญญาเช่นใด จุติจากอัตภาพนี้แล้วไปเกิดในอัตภาพนั้น แม้เราก็มีปัญญาเช่นนั้นอยู่พร้อม"[๑]

ส่วนในพระสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "มหานาม สมัยใด อริยสาวกระลึกถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาของตนเองและของเทวดาเหล่านั้น สมัยนั้นจิตของเธอย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม"[๑] คำนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า "คำนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อทรงแสดงคุณของพวกเทวดาที่พระโยคาวจรพึงตั้งไว้ในฐานะเป็นพยาน เป็นคุณที่เสมอกับคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตน" จริงอยู่ ในอรรถกถา ท่านกล่าวให้มั่นคงว่า "พระโยคาวจรตั้งเทวดาไว้ในฐานะเป็นพยานแล้วระลึกถึงคุณของตน"

[๑๖๓] เพราะเหตุนั้น เมื่อพระโยคาวจรนั้นระลึกถึงคุณของเทวดาในเวลาเบื้องต้นแล้ว ในเวลาต่อมาระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นที่มีอยู่แก่ตน สมัยนั้น จิตของเธอย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะ ฯลฯ ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม สมัยนั้น จิตของเธอย่อมปรารภเทวดาดำเนินไปตรงทีเดียว[๑] เพราะเหตุนั้น องค์ฌานทั้งหลายจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกันแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว โดยนัยก่อนนั่นเอง แต่เพราะคุณมีศรัทธาเป็น

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๕, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๔

ต้นเป็นสภาพลึกซึ้ง หรือเพราะเธอน้อมไปในการระลึกถึงคุณมีประการต่างๆ ฌาน จึงไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงการนับว่าเทวตานุสสติทีเดียว ด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณมีศรัทธาที่เป็นเช่นเดียวกับคุณเป็นต้นของพวกเทวดา

ก็แล ภิกษุผู้หมั่นประกอบเทวตานุสสตินี้ ย่อมเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย ย่อมได้บรรลุความไพบูลย์ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นโดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมทย์อยู่ อนึ่ง เธอเมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ท่านผู้มีปัญญาดี
ควรทำความไม่ประมาทในเทวตานุสสติ
ที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในเทวตานุสสติ

ว่าด้วยข้อปลีกย่อย

[๑๖๔] ก็ในการแสดงอนุสสติ ๖ ประการมีพุทธานุสสติเป็นต้นเหล่านี้โดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสว่า “สมัยนั้น จิตของเธอย่อมปรารภพระตถาคตดำเนินไปตรงทีเดียว”เป็นต้น แล้วตรัสพระดำรัสใดว่า “มหานาม ก็อริยสาวกผู้มีจิตดำเนินไปตรงแล ย่อมได้ความปลาบปลื้มอิงอรรถ ย่อมได้ความปลาบปลื้มอิงธรรม ย่อมได้ความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม เมื่อเธอปราโมทย์แล้ว ปีติย่อมเกิด”[๑] ในพระดำรัสนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า คำว่า **ย่อมได้ความปลาบปลื้มอิงอรรถ (ลภติ อตฺถเวทํ)** พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงความยินดีที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยอรรถแห่งบททั้งหลายมีบทว่า **อิติปิ โส ภควา** เป็นต้น คำว่า **ย่อมได้ความปลาบ**

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๕, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๔

ปลื้มอิงธรรม (ลภติ ธมฺมเวทํ) พระองค์ตรัสหมายถึงความยินดีที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยพระบาลี คำว่า **ย่อมได้ความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม (ธมฺมูปสํหิตํ ปาโมชฺชํ)** พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจความปลาบปลื้มทั้ง ๒ ประการ

อนึ่ง พระดำรัสใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในเทวตานุสสติว่า "ปรารภเทวดา" พระดำรัสนั้นพึงทราบว่า "พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจจิตที่ปรารภเทวดาแล้วเป็นไปในกาลเบื้องต้น หรือด้วยอำนาจจิตที่ปรารภคุณ ที่ให้สำเร็จความเป็นเทวดา ที่เป็นเช่นกับคุณของเทวดาแล้วเป็นไป"

[๑๖๕] ก็อนุสสติ ๖ ประการนี้ย่อมสำเร็จแก่อริยสาวกเท่านั้น เพราะว่าคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ย่อมปรากฏแก่พระอริยสาวกเหล่านั้น และพระอริยสาวกเหล่านั้นก็ประกอบด้วยศีลที่มีความไม่ขาดเป็นต้นเป็นคุณ ด้วยจาคะที่ปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน ด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้นที่เป็นเช่นกับคุณของเทวดาผู้มีอานุภาพมาก ส่วนในมหานามสูตร[๑] พระผู้มีพระภาคผู้อันเจ้าศากยะนามว่ามหานามะทูลถามถึงนิสสยวิหารธรรม (ธรรมที่จะพึงอยู่อาศัย) ของพระโสดาบัน จึงตรัสอนุสสติ ๖ ประการนี้ไว้โดยพิสดาร เพื่อทรงแสดงนิสสยวิหารธรรม ของพระโสดาบันเท่านั้น

แม้ในเคธสูตร พระผู้มีพระภาคก็ตรัส (อนุสสติ ๖ นี้) ไว้เพื่อประโยชน์แก่การชำระจิตให้หมดจดด้วยอำนาจอนุสสติ แล้วบรรลุความหมดจดที่มีประโยชน์อย่างยิ่งแห่งพระอริยสาวก อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมระลึกถึงตถาคตว่า แม้เพราะเหตุอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ ในสมัยนั้นจิตของเธอย่อมดำเนินไปตรงทีเดียว คือ เป็นธรรมชาติออกไป พ้นไป ผละออกไปจากความกำหนัด ภิกษุทั้งหลาย คำว่า **ความกำหนัด (เคโธ)** นี้แล เป็นชื่อของกามคุณ ๕ ประการ ภิกษุทั้งหลาย สัตว์บางพวกในโลกนี้ทำอุปจารฌานที่ได้มาด้วยอำนาจพุทธานุสสติแม้นี้แลให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมหมดจดได้ด้วยวิธีอย่างนี้"[๒]

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๕, องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๔

[๒] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๒๕/๔๕๗-๔๕๘

แม้ในสัมพาโธกาสสูตรที่ท่านพระมหากัจจานะแสดงไว้ ท่านก็กล่าวอนุสสติ ๖ ประการนี้ไว้ด้วยอำนาจการประสบโอกาส เพื่อความเป็นธรรมที่หมดจดซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง สำหรับพระอริยสาวกเท่านั้นอย่างนี้ว่า "น่าอัศจรรย์ ผู้มีอายุ น่าแปลกใจ ผู้มีอายุ ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ผู้ทรงเห็นข้อนี้ ผู้เป็นพระอรหันต-สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ธรรมเป็นที่ประสบโอกาส ในที่แคบ เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน คืออนุสสติฐาน ๖ ประการ

ถามว่า อนุสสติฐาน ๖ ประการ คืออะไรบ้าง

ตอบว่า ผู้มีอายุ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงพระตถาคต ฯลฯ สัตว์บางพวกในโลกนี้เป็นผู้มีสภาวะบริสุทธิ์ ด้วยวิธีอย่างนี้"[๑]

แม้ในอุโปสถสูตร พระผู้มีพระภาคก็ตรัสอนุสสติ ๖ ประการนี้ไว้ เพื่อทรงแสดงว่าอุโบสถมีผลมาก ด้วยอำนาจกัมมัฏฐานเป็นเครื่องชำระจิตให้หมดจดเฉพาะของอริยสาวกผู้เข้าจำอุโบสถศีลอย่างนี้ว่า "วิสาขา ก็อริยอุโบสถเป็นอย่างไร วิสาขา การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้วย่อมมีได้ด้วยความพยายาม วิสาขา ก็การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้ว มีได้ด้วยความพยายามเป็นอย่างไร วิสาขา อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ย่อมระลึกถึงพระตถาคต"เป็นต้น[๒]

แม้ในเอกาทสกนิบาต เมื่อเจ้ามหานามะทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อข้าพระองค์เหล่านั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมต่างๆ กัน ข้าพระองค์ควรอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร" พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอนุสสติ ๖ ประการนี้ เพื่อทรงแสดงวิหารธรรมเฉพาะพระอริยสาวกเท่านั้นอย่างนี้ว่า "มหานามะ ผู้มีศรัทธาเท่านั้นเป็นผู้ทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ ผู้ไม่มีศรัทธาหาเป็นผู้ทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ไม่ ผู้ปรารภความเพียร ... ผู้มีสติตั้งมั่น ... ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ... ผู้มีปัญญาเป็นผู้ทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ ผู้ทรามปัญญาหาเป็นผู้ทำประโยชน์ให้สำเร็จไม่ มหานามะ เธอพึงตั้งอยู่ในธรรม ๕ ประการ

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๔๖๐-๔๖๑

[๒] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๑

นี้แล้วเจริญธรรม ๖ ประการให้ยิ่งขึ้นไปเถิด ในการเจริญธรรม ๖ ประการนี้ เธอพึงระลึกถึงตถาคตว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น" เป็นต้น[๑]

[๑๖๖] แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้ปุถุชนผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลที่บริสุทธิ์เป็นต้น ก็พึงใฝ่ใจ (อนุสสติ ๖ ประการนี้) เพราะว่า ด้วยอานุภาพของจิตที่เลื่อมใสนั่นแล ของบุคคลผู้ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้น แม้ด้วยอำนาจการระลึกถึง พระโยคาวจรข่มนิวรณ์ได้แล้ว เป็นผู้มีความปราโมทย์อย่างยิ่ง ปรารภวิปัสสนาแล้วพึงทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผลนั่นแล เหมือน**พระผุสสเทวเถระ**ผู้อยู่ ณ กฏอันธการวิหาร ฉะนั้น

ได้ยินว่า ท่านผู้มีอายุนั้นเห็นพระพุทธรูปที่มารเนรมิตแล้ว คิดว่า "มารนี้ยังมีราคะ โทสะ และโมหะ ก็ยังงามอย่างนี้ก่อน พระผู้มีพระภาคจะไม่งามได้อย่างไรเล่า เพราะว่า พระองค์ทรงปราศจากราคะ โทสะ และโมหะโดยสิ้นเชิงแล้ว" ได้ปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตผล ฉะนี้แล

ปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิเทศ

ในอธิการว่าด้วยการเจริญสมาธิ ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๑

๘. อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ

ว่าด้วยมรณสติ

[๑๖๗] บัดนี้ ถึงลำดับภาวนานิเทศแห่งมรณสติ อันเป็นลำดับต่อจากเทวตานุสสตินั้น ในมรณสตินั้นพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า**ความตาย (มรณํ)** ได้แก่ ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ที่นับเนื่องในภพหนึ่ง ก็**ความตายคือความตัดขาด (สมุจฺเฉทมรณํ)** กล่าวคือความตัดขาดวัฏฏทุกข์ของพระอรหันต์ทั้งหลาย ๑ ความตายที่เป็นไปชั่วขณะ กล่าวคือความดับไปแห่งขณะจิตของสังขารทั้งหลาย และ**ความตายโดยสมมุติ (สมฺมุติมรณํ)** ในคำว่า ต้นไม้ตาย โลหะตายเป็นต้น ความตายทั้ง ๓ ประการนี้ พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงประสงค์เอาในมรณานุสสตินี้

ส่วนความตายที่พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอานี้ มี ๒ ประการ คือ (๑) ความตายในเมื่อถึงคราว (๒) ความตายในเมื่อยังไม่ถึงคราว ในความตาย ๒ ประการนั้น **ความตายในเมื่อถึงคราว (กาลมรณํ)** ย่อมมีได้ เพราะหมดบุญ หมดอายุ หรือหมดทั้งบุญและอายุทั้ง ๒ ประการ **ความตายในเมื่อยังไม่ถึงคราว (อกาลมรณํ)** มีได้ด้วยอำนาจกรรมและกรรมที่เข้าไปตัดรอน

ในความตายเหล่านั้น ความตายใด แม้เมื่อความถึงพร้อมแห่งปัจจัยที่ก่อให้เกิดความสืบต่ออายุยังมีอยู่ ย่อมมีได้ เพราะกรรมที่ยังปฏิสนธิให้เกิดมีวิบากให้ผลแล้วอย่างเดียว ความตายนี้ชื่อว่า**ความตายเพราะหมดบุญ (ปุญฺญกฺขเยน มรณํ นาม)** ความตายใดมีได้ด้วยอำนาจความหมดไปแห่งอายุที่มีประมาณเพียง ๑๐๐ ปี เหมือนอายุของพวกคนในปัจจุบันนี้ เพราะไม่มีคติสมบัติ กาลสมบัติ และอาหารสมบัติเป็นต้น ความตายนี้ชื่อว่า**ความตายเพราะหมดอายุ (อายุกฺขเยน มรณํ นาม)** ส่วนความตายใดมีแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความสืบต่อที่กรรมซึ่งสามารถจะทำให้เคลื่อนจาก

ฐานได้ในทันทีทันใดนั่นเองเข้าไปตัดแล้ว เหมือนความตายของทูสีมาร[๑] และพระเจ้ากลาพุ[๒] เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ความตายย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลายผู้มีความสืบต่อขาดไปอยู่ ด้วยความพยายามมีการนำศัสตรามาฆ่าตัวตายเป็นต้น ด้วยอำนาจกรรมเก่า ความตายนี้ชื่อว่า**ความตายในเวลาอันไม่ควร (อกาลมรณํ นาม)** ความตายแม้ทั้งหมดนั้น ท่านสงเคราะห์เข้ากับความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์มีประการดังกล่าวแล้ว การระลึกถึงความตายกล่าวคือความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่ามรณสติ

[๑๖๘] พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญมรณสตินั้นพึงไปในที่สงัดเร้นอยู่ ประคองมนสิการให้เป็นไปโดยแยบคายว่า "ความตายจักมี ชีวิตินทรีย์จักขาดสูญ" หรือว่า "ความตาย ความตาย" เถิด ความจริง เมื่อพระโยคาวจรให้มนสิการเป็นไปโดยไม่แยบคาย ความเศร้าโศกย่อมเกิดขึ้น ในคราวระลึกถึงความตายของชนผู้ที่ตนปรารถนา เหมือนในคราวที่มารดาผู้บังเกิดเกล้าระลึกถึงความตายของบุตรผู้เป็นที่รัก ความปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น ในคราวระลึกถึงความตายของชนผู้ที่ตนไม่ปรารถนา เหมือนในคราวที่คนผู้จองเวรกันระลึกถึงความตายของคนผู้เป็นเวรกัน ความสลดใจย่อมไม่เกิดขึ้น ในคราวระลึกถึงความตายของคนกลางๆ (ผู้ไม่เกี่ยวข้องกับตน) เหมือนในคราวที่สัปเหร่อเห็นซากศพของคนตาย ฉะนั้น ความตกใจย่อมเกิดขึ้น ในเมื่อนึกถึงความตายของตนเอง เหมือนคนขลาดเห็นเพชฌฆาตเงื้อดาบขึ้น ฉะนั้น ความเกิดขึ้นแห่งความเศร้าโศกเป็นต้นแม้ทั้งหมดนี้นั้น ย่อมมีเพราะเว้นจากสติ ความสังเวชและญาณ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรมองดูสัตว์ที่ถูกฆ่าตายในที่นั้นๆ แล้ว พึงนึกถึงความตายของสัตว์ทั้งหลายที่ตายซึ่งมีสมบัติที่ตนเคยเห็น เข้าไปตั้งสติ ความสังเวชและญาณ แล้วประคองมนสิการให้ดำเนินไปโดยนัยว่า "ความตายจักมี" เป็นต้นเถิด จริงอยู่ เมื่อเธอให้มนสิการเป็นไปอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าให้เป็นไปโดยแยบคาย

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๑๒/๕๕๐

[๒] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๙/๖๐๖, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๗/๒๙๓

มีอธิบายว่า ให้เป็นไปโดยอุบาย เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรบางท่านให้เป็นไปอยู่อย่างนี้นั่นแหละ นิวรณ์ย่อมระงับลง สติมีความตายเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น กัมมัฏฐานย่อมถึงอุปจาระได้ทีเดียว

[๑๖๙] ก็ด้วยวิธีเพียงเท่านี้ กัมมัฏฐานยังไม่สำเร็จแก่ผู้ใด ผู้นั้นต้องนึกถึงความตาย โดยอาการ ๘ ประการนี้ คือ โดยปรากฏดังเพชฌฆาต โดยความวิบัติไปแห่งสมบัติ โดยการนำเข้าไปเปรียบเทียบ โดยเป็นกายที่ทั่วไปแก่หมู่หนอนและปัจจัยแห่งความตายมีโรคเป็นต้นเป็นอันมาก โดยอายุที่อ่อนกำลัง โดยไม่มีเครื่องหมายโดยกำหนดระยะเวลา โดยขณะนิดหน่อย

ในอาการ ๘ ประการนั้น บทว่า **โดยปรากฏดังเพชฌฆาต (วธกปจฺจุปฏฺฐานโต)** ได้แก่ โดยปรากฏดุจเพชฌฆาต เหมือนอย่างว่า พระโยคาวจรพึงระลึกว่า เปรียบเหมือนเพชฌฆาตถือดาบกวัดแกว่งอยู่ใกล้คอ โดยคิดว่า เราจักตัดศีรษะของบุคคลนี้ ย่อมปรากฏ ฉันใด แม้ความตายก็ปรากฏฉันนั้นเหมือนกัน

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะความตายมาพร้อมกับความเกิด และเพราะเป็นเครื่องนำไปซึ่งชีวิต

เหมือนอย่างว่า ดอกเห็ดตูมๆ ผุดขึ้นเอายอดดุนเอาฝุ่นติดไปด้วย ฉันใด สัตว์ทั้งหลายก็พาเอาความแก่และความตายมาเกิดด้วยฉันนั้น จริงอย่างนั้น ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้น ถึงความแก่ถัดจากเกิดขึ้นมาเลยทีเดียวแล้วแตกสลายไปพร้อมกับขันธ์ที่สัมปยุต ดุจแผ่นหินตกจากยอดเขาแตกสลายไปฉะนั้น ความตายที่มีประจำทุกขณะมาพร้อมกับความเกิดอย่างนี้ก่อน แต่เพราะสัตว์ที่เกิดแล้วต้องตายแน่แท้แม้ความตายที่มาพร้อมกับความเกิด ท่านประสงค์เอาแล้วในที่นี้ เพราะเหตุนั้นสัตว์นี้ตั้งแต่เวลาเกิดมา ก็ดำเนินบ่ายหน้าต่อความตายไปเท่านั้น มิได้หวนกลับมาแม้แต่หน่อยหนึ่ง เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ขึ้นมาแล้ว ก็โคจรบ่ายหน้าต่อที่จะตกไปเท่านั้น มิได้หวนกลับมาแม้แต่หน่อยหนึ่งจากที่โคจรไปแล้วๆ หรือมิฉะนั้น ก็เปรียบ

เหมือนแม่น้ำที่ไหลลงมาจากภูเขามีกระแสเชี่ยว มีปกติพัดสิ่งที่จะพัดไปได้ ย่อมไหลอย่างเดียว ย่อมพัดพาไปอย่างเดียว ไม่ไหลกลับแม้แต่หน่อยหนึ่งฉะนั้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า

"สัตว์ถือปฏิสนธิครั้งแรก
อยู่ในครรภ์ตลอดคืนหนึ่ง
ดำเนินไปไม่หวนกลับ
เหมือนเมฆหมอกที่ตั้งขึ้นแล้วลอยผ่านไป"[๑]

ก็สัตว์นั้นเมื่อไปอย่างนี้ ย่อมมีแต่ความตายเท่านั้นใกล้เข้ามา เหมือนแม่น้ำน้อยที่ถูกแดดแผดเผาในฤดูร้อนหมดสิ้นไป เหมือนผลไม้ที่มีขั้วถูกน้ำแห่งอาโปธาตุซึมซาบแล้วแต่เช้า ร่วงหล่นไป เหมือนภาชนะดินที่ถูกทุบด้วยค้อนแตกไป และเหมือนหยาดน้ำค้างต้องแสงดวงอาทิตย์เหือดแห้งไป ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

"วันคืนล่วงไป ชีวิตดับไป
อายุของสัตว์ทั้งหลายสิ้นไป
เหมือนน้ำในแม่น้ำน้อยสิ้นไป ฉะนั้น[๒]

สัตว์ที่เกิดมาแล้ว มีภัยจากความตายเป็นนิตย์
เหมือนผลไม้สุกแล้วมีภัยจากการหล่นไป
ในเวลาเช้า ฉะนั้น

ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำไว้ทั้งหมด
ทั้งเล็กและใหญ่ ทั้งสุกและดิบ
มีความแตกเป็นที่สุด ฉันใด
ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นฉันนั้น[๓]

---

[๑] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๖๓/๕๓๓

[๒] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๖/๑๘๖, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๔๕/๓๕๓

[๓] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๘๓/๖๔๑

อายุของมนุษย์ทั้งหลาย เหมือนหยาดน้ำค้าง
ที่ยอดหญ้าดวงอาทิตย์ขึ้นก็แห้งไป
หม่อมแม่ พระองค์อย่าทรงห้ามหม่อมฉันเลย”[๑]

ก็ความตายนี้แม้จะมาพร้อมกับความเกิด เหมือนเพชฌฆาตผู้ที่เงื้อดาบ แต่นำชีวิตไปถ่ายเดียว เหมือนเพชฌฆาตนั้นกวัดแกว่งดาบอยู่ที่คอ ด้วยประการฉะนี้ จะไม่นำไปแล้วนำกลับมา เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยปรากฏดังนายเพชฌฆาตอย่างนี้ว่า แม้ความตายก็ปรากฏอยู่เฉพาะแล้วทีเดียว เหมือนเพชฌฆาตเงื้อดาบเพราะมาพร้อมกับความเกิด และเพราะจะนำชีวิตไป **(๑)**

[๑๗๐] บทว่า **โดยวิบัติแห่งสมบัติ (สมฺปตฺติวิปตฺติโต)** ความว่า ขึ้นชื่อว่าสมบัติในโลกนี้จะงดงามอยู่ได้ตลอดเวลาที่มันไม่ถูกวิบัติครอบงำเท่านั้น และขึ้นชื่อว่าสมบัติที่จะพึงล่วงพ้นวิบัติดำรงอยู่ได้ไม่มี จริงอย่างนั้น

พระเจ้าอโศกมหาราชทรงปกครองแผ่นดิน
ทั้งสิ้น พระราชทานทรัพย์ ๑๐๐ โกฏิ ทรงมีความสุข
ในที่สุดทรงถึงความเป็นใหญ่แห่งวัตถุ
เพียงมะขามป้อมครึ่งผล

ด้วยร่างกายนั้นนั่นเอง เมื่อสิ้นบุญแล้ว
แม้ท้าวเธอก็ทรงบ่ายพระพักตร์สู่ความตาย
แม้จะทรงพระนามว่าอโศก ก็มาถึงความโศกแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโรคแม้ทั้งหมดก็มีความเจ็บไข้เป็นที่สุด ความเป็นหนุ่มสาวทั้งหมดมีความแก่เป็นที่สุด ชีวิตทั้งหมดมีความตายเป็นที่สุด โลกสันนิวาสทั้งหมดเลยทีเดียว ถูกความเกิดติดตามไป ถูกความแก่โดยสารไป ถูกความป่วยไข้ครอบงำ ถูกความตายดักสังหารแล้ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

---

[๑] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๙/๓๖๗

"ภูเขาใหญ่ล้วนแล้วด้วยศิลา สูงจรดฟ้า
กลิ้งบดสัตว์มาโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ แม้ฉันใด

ชราและมรณะก็ฉันนั้น
ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือ พวกกษัตริย์
พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนจัณฑาล และคนเทขยะ
ไม่เว้นใครๆ ไว้เลย ย่อมย่ำยีเหล่าสัตว์ทั้งสิ้น

ณ ที่นั้น ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลช้าง
พลรถ พลเดินเท้า (ชราและมรณะนั้น)
และไม่อาจจะเอาชนะด้วยมนต์ ด้วยการรบ หรือด้วยทรัพย์"[๑]

พระโยคาวจรเมื่อกำหนดดูว่าสมบัติคือชีวิตมีวิบัติคือความตายเป็นที่สุด ดังพรรณนามาฉะนี้ พึงระลึกถึงความตายโดยความวิบัติแห่งสมบัติเถิด (๒)

[๑๗๑] บทว่า **โดยนำเข้าไปเปรียบเทียบ (อุปสํหรณโต)** ได้แก่ โดยนำตนเข้าไปเปรียบเทียบกับคนอื่นๆ ในข้อนั้น พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยการนำเข้าไปเปรียบเทียบด้วยอาการ ๗ ประการ คือ โดยความเป็นผู้มากด้วยยศ โดยความเป็นผู้มากด้วยบุญ โดยความเป็นผู้มากด้วยกำลัง โดยความเป็นผู้มากด้วยฤทธิ์ โดยความเป็นผู้มากด้วยปัญญา โดยเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า โดยเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ถามว่า จะพึงนำเข้าไปเปรียบเทียบได้อย่างไร

ตอบว่า พึงนำเข้าไปเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า ชื่อว่าความตายนี้ตกไปอย่างไม่ต้องสงสัยเลย ณ เบื้องบนแม้แห่งท้าวมหาสมมต ท้าวมันธาตุ ท้าวมหาสุทัสสนะ และท้าวทัฬหเนมินิมิเป็นต้น ผู้มียศใหญ่ มีบริวารมาก มีทรัพย์และพาหนะสมบูรณ์ ไม่จำต้องกล่าวถึงความตายว่าจะไม่ตกไปเบื้องบนเรา

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๖/๑๗๓-๑๗๔

พระราชาผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ
มียศมาก เช่นท้าวมหาสมมตเป็นต้น
แม้ท่านเหล่านั้นก็ถึงอำนาจความตายแล้ว
จะกล่าวอะไรในคนผู้เช่นเราเล่า

บุคคลพึงระลึกถึงความตาย **โดยความเป็นผู้มากด้วยยศ (ยสมหตฺตโต)** ดังพรรณนาฉะนี้ก่อน

ถามว่า บุคคลพึงระลึกโดยความเป็นผู้มากด้วยบุญอย่างไร

ตอบว่า พึงระลึก**โดยความเป็นผู้มากด้วยบุญ (ปุญฺญมหตฺตโต)** อย่างนี้ว่า

ท่านเหล่านี้ คือท่านโชติกะ ท่านชฏิละ
ท่านอุคคะ ท่านเมณฑกะ และท่านปุณณกะ
และท่านเหล่าอื่นซึ่งมีชื่อเสียงเลื่องลือในโลก
ว่าเป็นผู้มีบุญมาก ท่านเหล่านั้นทั้งหมด
ก็มาถึงความตายแล้ว
จะกล่าวอะไรในคนผู้เช่นเราเล่า

ถามว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตาย โดยความเป็นผู้มากด้วยกำลังอย่างไร

ตอบว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตาย **โดยความเป็นผู้มากด้วยกำลัง (ถามมหตฺตโต)** อย่างนี้ว่า

ท้าววาสุเทพ ท้าวพลเทพ ท้าวภีมเสน
ท้าวยุธิฏฐิละ และแม้แต่นักมวยใหญ่ชื่อจานุระ
ก็ยังไปสู่อำนาจแห่งความตาย

บุคคลผู้ที่ปรากฏในโลกว่า
เป็นผู้ประกอบด้วยเรี่ยวแรงและกำลังอย่างนี้
แม้ท่านเหล่านี้ ก็ยังถึงความตาย
จะกล่าวอะไรในคนผู้เช่นเราเล่า

ถามว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตาย โดยความเป็นผู้มากด้วยฤทธิ์อย่างไร

ตอบว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตาย**โดยความเป็นผู้มากด้วยฤทธิ์ (อิทฺธิมหตฺตโต)** อย่างนี้ว่า

บรรดาท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย พระอัครสาวกที่ ๒
เป็นผู้ประเสริฐ ได้ทำให้เวชยันตปราสาทไหวได้
ด้วยอวัยวะเพียงหัวแม่เท้า

แม้ท่านก็ยังเข้าสู่ปากแห่งความตายอันน่ากลัว
พร้อมด้วยฤทธิ์ เหมือนเนื้อวิ่งเข้าปากราชสีห์
จะกล่าวอะไรในคนผู้เช่นเราเล่า

ถามว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มากด้วยปัญญาอย่างไร

ตอบว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตาย **โดยความเป็นผู้มีปัญญามาก (ปญฺญามหตฺตโต)** อย่างนี้ว่า

ก็เว้นพระโลกนาถ สัตว์เหล่าอื่นที่มีอยู่
สัตว์เหล่านั้นย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖
แห่งปัญญาของพระสารีบุตร

พระอัครสาวกที่ ๑ ถึงมีปัญญามากชื่ออย่างนี้
ก็ยังถึงอำนาจแห่งความตาย
จะกล่าวอะไรในคนผู้เช่นเราเล่า

ถามว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตายโดยเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างไร

ตอบว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตาย **โดยเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า (ปจฺเจกพุทฺธโต)** อย่างนี้ว่า แม้ท่านที่ทำการปราบศัตรูคือกิเลสทั้งปวงได้ด้วยกำลังญาณและความเพียรของตน ก็บรรลุปัจเจกโพธิญาณแล้ว เป็นผู้เป็นเองเช่นเดียวกับนอแรดเหล่านั้นก็ยังไม่พ้นจากความตาย เราจักพ้นได้แต่ที่ไหน

ท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่เหล่าใด
อาศัยนิมิตนั้นๆ พิจารณาอยู่
บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ ด้วยเดชแห่งสยัมภูญาณ

เป็นผู้มีอุปมาเหมือนกับนอแรด
เพราะเที่ยวไปและอยู่อาศัยตามลำพัง
แม้ท่านเหล่านั้นก็ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้
จะกล่าวอะไรในคนผู้เช่นเราเล่า

ถามว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตายโดยเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างไร

ตอบว่า บุคคลพึงระลึกถึงความตาย **โดยเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (สมฺมาสมฺพุทฺธโต)** อย่างนี้ว่า แม้พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงมีพระรูปกายที่วิจิตรด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ ซึ่งประกอบด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระธรรมกายที่สำเร็จด้วยคุณรัตนะมีศีลขันธ์อันบริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวงเป็นต้น ทรงถึงฝั่งแห่งความเป็นผู้มียศใหญ่ มีบุญมาก มีกำลังมาก มีฤทธิ์มาก และมีปัญญามาก ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เสมอเหมือน ไม่มีบุคคลเปรียบ เป็นพระอรหันตสัมพุทธเจ้า ก็ทรงดับแล้วโดยพลัน เพราะฝนคือความตายตกลง เหมือนกองไฟใหญ่ดับวูบไป เพราะน้ำฝนตกลงมา ฉะนั้น

ชื่อว่าความตายนี้ใดมาแล้วสู่อำนาจ
ของพระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณใหญ่
ผู้มีอานุภาพมากอย่างนี้
โดยไม่กลัว ไม่ละอาย

ไฉนเล่า ความตายนี้นั้นที่หมดความละอาย
ปราศจากความแกล้วกล้า ซึ่งย่ำยีสรรพสัตว์ทั้งปวง
จักไม่ครอบงำสัตว์ผู้เช่นเรา

เมื่อพระโยคาวจรนั้นนำตนเข้าไปเปรียบเทียบ โดยเป็นผู้มีความตายเสมอกันกับคนอื่นๆ ผู้ถึงพร้อมด้วยความเป็นใหญ่ต่างๆ เช่นความเป็นผู้ใหญ่ด้วยยศเป็นต้นอย่างนี้แล้วระลึกว่า ความตายคงจักมีแม้แก่เรา เหมือนมีแก่สัตว์วิเศษเหล่านั้นดังนี้ กัมมัฏฐานก็จะถึงอุปจาระ ฉะนี้แล พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยการนำเข้าไปเปรียบเทียบกันดู ดังพรรณนามาฉะนี้เทอญ **(๓)**

[๑๗๒] บทว่า **โดยเป็นกายที่ทั่วไปแก่หมู่หนอนและโรคเป็นอันมาก (กาย-พหุลสาธารณโต)** ความว่า กายนี้ทั่วไปแก่สิ่งที่เป็นเหตุแห่งความฉิบหายมากมายคืออันดับแรก ทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ หมู่ ในหมู่หนอน ๘๐ หมู่เหล่านั้น หมู่หนอนที่อาศัยตามผิวก็กัดกินผิว ที่อาศัยตามหนังก็กัดกินหนัง ที่อาศัยตามเนื้อก็กัดกินเนื้อ ที่อาศัยตามเอ็นก็กัดกินเอ็น ที่อาศัยตามกระดูกก็กัดกินกระดูก ที่อาศัยตามเยื่อในกระดูกก็กัดกินเยื่อในกระดูก หมู่หนอนทั้งหลายย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย ย่อมถ่ายอุจจาระและปัสสาวะในกายนั้นนั่นเอง กายนั่นแหละเป็นเรือนคลอด เป็นโรงพยาบาล เป็นป่าช้า เป็นเว็จกุฎี และเป็นรางถ่ายปัสสาวะของหนอนเหล่านั้น กายนี้นั้นย่อมเข้าถึงความตายทีเดียว เพราะหมู่หนอนเหล่านั้นกำเริบ กายเป็นของทั่วไปแก่โรคหลายร้อยชนิดที่มีในภายในนั่นแล และเป็นของทั่วไปแก่ปัจจัยแห่งความตายของเหตุทั้งหลายในภายนอกมีงูและแมงป่องเป็นต้น เหมือนที่ทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ หมู่ฉะนั้น

เหมือนอย่างว่า ลูกศร หอก แหลน และก้อนหินเป็นต้นที่มาจากทิศทั้งปวงย่อมตกลงที่เป้าซึ่งเขาตั้งไว้ในหนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด อันตรายทุกอย่างย่อมตกลงแม้ที่กาย ฉันนั้น กายนี้นั้นย่อมเข้าถึงความตายทีเดียว เพราะอันตรายแม้เหล่านั้นตกลงมา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกลางวันผ่านไป กลางคืนย่างเข้ามา พิจารณาเห็นดังนี้ว่า ปัจจัยแห่งความตายของเรามีมากแท้ คืองูพึงกัดเราก็ได้ แมงป่องพึงต่อยเราก็ได้ หรือตะขาบพึงกัดเราก็ได้ เพราะเหตุนั้น เราพึงตาย เราพึงมีอันตรายนั้น เราพึงพลาดหกล้มก็ได้ ภัตตาหารที่เราฉันแล้วไม่พึงย่อยก็ได้ ดีของเราพึงกำเริบก็ได้ เสมหะของ

เราพึงกำเริบก็ได้ หรือลมมีพิษดังศัสตราของเราพึงกำเริบก็ได้ เพราะเหตุนั้น เราพึงตาย เราพึงมีอันตรายนั้น”[๑] พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยเป็นกายที่ทั่วไปแก่อันตรายเป็นอันมาก ดังพรรณนามาฉะนี้เทอญ **(๔)**

[๑๗๓] บทว่า **โดยอายุที่เพลากำลัง (อายุทุพฺพลโต)** ความว่า ชื่อว่าอายุนี้ ไม่มีกำลัง มีกำลังทราม จริงอย่างนั้น ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เนื่องด้วยอิริยาบถ เนื่องด้วยความเย็นและความร้อน เนื่องด้วยมหาภูตรูปและเนื่องด้วยอาหาร อายุนี้นั้นเมื่อได้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่เป็นไปอย่างสม่ำเสมอเท่านั้นจึงเป็นไปได้ ก็เมื่อลมที่จมูกที่ออกไปข้างนอกแล้วไม่กลับเข้าไปข้างใน หรือลมที่เข้าไปแล้วไม่กลับออกมา สัตว์ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตายแล้ว อายุเมื่อได้แม้อิริยาบถทั้ง ๔ เป็นไปอย่างสม่ำเสมอเท่านั้นจึงเป็นไปได้ แต่เพราะอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งเกินประมาณไป อายุสังขารย่อมขาดสูญ อายุเมื่อได้แม้ความเย็นและความร้อนเป็นไปพอเหมาะพอดีเท่านั้นจึงเป็นไปได้ ก็เมื่ออายุถูกความเย็นจัดหรือความร้อนจัดครอบงำแล้ว สัตว์ย่อมวิบัติ อายุเมื่อได้แม้มหาภูตรูปเป็นไปเสมอกันนั่นแหละจึงเป็นไปได้ แต่เพราะปฐวีธาตุหรืออาโปธาตุเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งกำเริบ บุคคลแม้จะถึงพร้อมด้วยกำลัง ก็จะกลายเป็นคนมีกายแข็งทื่อ หรือมีกายเปียกชุ่มหรือเน่าเสียด้วยอำนาจโรคลงแดงเป็นต้น เป็นคนถูกความร้อนจัดครอบงำ หรือเป็นคนมีที่ต่อและเส้นเอ็นเป็นเครื่องผูกรัดขาดจากกันอยู่ก็ได้ ย่อมถึงความสิ้นชีวิต เมื่อกายได้แม้กวฬิงการาหารในกาลที่ควรแล้วเท่านั้น ชีวิตจึงเป็นไปได้ แต่ร่างกายเมื่อไม่ได้อาหาร ชีวิตก็ย่อมถึงความสิ้นไป พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยอายุเพลากำลังอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้เทอญ **(๕)**

[๑๗๔] บทว่า **โดยไม่มีเครื่องหมาย (อนิมิตฺตโต)** คือ โดยไม่มีเครื่องกำหนด หมายความว่า ไม่มีกฎเกณฑ์ จริงอยู่ สำหรับสัตว์ทั้งหลาย

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๒๐/๔๔๗

ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ชีวิต พยาธิ กาล
สถานที่เป็นที่ทอดทิ้งร่างกาย และคติ
ไม่มีนิมิต ใครๆ พึงรู้ไม่ได้
ในสัตวโลกที่เป็นไปอยู่[๑]

ในสภาพทั้ง ๕ ประการนั้น อันดับแรก **ชีวิต (ชีวิตํ)** ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีเครื่องกำหนดว่า สัตว์ต้องมีชีวิตอยู่เพียงเท่านี้ ไม่เลยจากนี้ไป จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมตายในเวลายังเป็นกลละ (น้ำเมือก) บ้าง ในเวลาที่ยังเป็นอัพพุทะ (ต่อม) เปสิ (ชิ้นเนื้อ) ฆนะ (ก้อนเนื้อ) แก่ขึ้นได้ ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เดือน ๕ เดือน หรือ ๑๐ เดือนบ้าง ในเวลาคลอดออกจากท้องบ้าง ต่อจากนั้น ย่อมตายภายใน ๑๐๐ ปีบ้าง เลย ๑๐๐ ปีไปบ้าง

แม้พยาธิ (พฺยาธิปิ) ก็ชื่อว่า**ไม่มีนิมิต (อนิมิตฺโต)** เพราะไม่มีเครื่องหมาย กำหนดไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายตายด้วยพยาธินี้เท่านั้น ไม่ตายด้วยพยาธิอื่น จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมตายด้วยโรคตาบ้าง ด้วยโรคหูเป็นต้นโรคใดโรคหนึ่งบ้าง

แม้กาล (กาโลปิ) ก็ชื่อว่า**ไม่มีเครื่องหมาย** เพราะไม่มีเครื่องกำหนดไว้ อย่างนี้ว่า สัตว์จะต้องตายในเวลานี้เท่านั้น ไม่ตายในเวลาอื่น จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายในเวลาเช้าบ้าง ในเวลาเที่ยงเป็นต้นเวลาใดเวลาหนึ่งบ้าง

แม้สถานที่ทอดทิ้งกาย (เทหนิกฺเขปนมฺปิ) ก็ชื่อว่า**ไม่มีเครื่องหมาย (อนิมิตฺตํ)** เพราะไม่มีเครื่องกำหนดอย่างนี้ว่า "กายของสัตว์ผู้ที่ตายอยู่ต้องตกไปในที่นี้ เท่านั้น ไม่ตกไปในที่อื่น" จริงอยู่ อัตภาพของสัตว์ที่เกิดภายในบ้าน ย่อมตกไปภาย นอกบ้านบ้าง อัตภาพของสัตว์ที่เกิดภายนอกบ้าน ย่อมตกไปภายในบ้านบ้าง อนึ่ง อัตภาพของสัตว์ที่เกิดบนบกย่อมตกไปในน้ำบ้าง อัตภาพของสัตว์ที่เกิดในน้ำย่อมตกไป บนบกบ้าง บัณฑิตพึงขยายความให้พิสดารโดยอเนกประการ ดังพรรณนามาฉะนี้เทอญ

---

[๑] สํ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๐/๖๓, ชา.อ. (บาลี) ๓/๓๔/๕๖

แม้คติ (คติปิ) ก็ชื่อว่า**ไม่มีเครื่องหมาย (อนิมิตฺตา)** เพราะไม่มีเครื่องกำหนดไว้อย่างนี้ว่า "สัตว์ผู้จุติจากที่นี้ ต้องไปเกิดในที่นี้" จริงอยู่ สัตว์ผู้จุติจากเทวโลก ย่อมบังเกิดในหมู่มนุษย์บ้าง สัตว์ผู้จุติจากมนุษยโลก ย่อมบังเกิดในเทวโลกเป็นต้นที่ใดที่หนึ่งบ้าง สัตว์โลกย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนไปในคติทั้ง ๕ เหมือนโคที่เทียมแล้วในยนต์หมุนเวียนเปลี่ยนไปอยู่ ดังกล่าวมาแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ฉะนั้น บัณฑิตพึงระลึกถึงความตายโดยไม่มีเครื่องหมายอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้เทอญ (๖)

[๑๗๕] บทว่า **โดยการกำหนดระยะเวลา (อทฺธานปริจฺเฉทโต)** อธิบายว่า ระยะเวลาชื่อแห่งชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายในบัดนี้น้อย ผู้ใดถึงจะมีชีวิตอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็จะมีชีวิตอยู่ได้ ๑๐๐ ปี หรือเลยขึ้นไปนิดหน่อย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย อายุของพวกมนุษย์นี้น้อย มนุษย์เหล่านั้นจะพึงไปสัมปรายภพ[๑] พึงทำกุศล พึงประพฤติพรหมจรรย์ ไม่มีสัตว์ที่เกิดแล้วไม่ตาย ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดมีชีวิตอยู่ได้นาน ผู้นั้นจะมีชีวิตอยู่ได้ ๑๐๐ ปี หรือเลยขึ้นไปนิดหน่อย"[๒]

อายุของพวกมนุษย์น้อย สุภาพบุรุษพึงดูหมิ่นอายุนั้น
เขาพึงประพฤติสุจริต เหมือนคนที่ถูกไฟไหม้ศีรษะ ฉะนั้น
เพราะว่า ความตายจะไม่มาถึงไม่มี[๓]

พระองค์ตรัสต่อไปอีกว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้มีศาสดาชื่อว่าอรกะ"[๔] เป็นต้น บัณฑิตพึงขยายความอลังกตสูตรแม้ทั้งหมดให้พิสดาร ด้วยอุปมาทั้ง ๗ เทอญ

พระองค์ตรัสต่อไปอีกว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ ! เราพึงเป็นอยู่ได้ตลอดคืนหนึ่งและวันหนึ่ง เราพึงมนสิการถึงคำสอนของ

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๓
[๒] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๕/๑๔๕, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔,๒๙/๓๙/๑๔๕-๑๔๖
[๓] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๕/๑๘๕, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔
[๔] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๙

พระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ ! เราพึงเป็นอยู่ได้ตลอดวันหนึ่ง เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ ! เราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะฉันบิณฑบาตมื้อหนึ่ง เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ ! เราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะเคี้ยวกินคำข้าว ๔-๕ คำ เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ เรากล่าวว่าภิกษุเหล่านี้ยังเป็นผู้ประมาทอยู่ ยังเจริญมรณสติอย่างเพลาเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุนี้ใดแลเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะเคี้ยวกินคำข้าว ๑ คำ เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ ! เราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะลมหายใจเข้าหายใจออก หรือหายใจออกหายใจเข้า เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ภิกษุเหล่านี้เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เจริญมรณสติอย่างแรงกล้าเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย”[๑] ระยะเวลาแห่งชีวิตน้อยเพียงชั่วเคี้ยวข้าว ๔-๕ คำ ที่บุคคลไม่ควรชะล่าใจอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ พระโยคาจวรพึงระลึกถึงความตายโดยการกำหนดระยะกาลดังว่ามา ด้วยประการฉะนี้เทอญ (๗)

[๑๗๖] บทว่า **โดยขณะนิดหน่อย (ขณปริตฺตโต)** ความว่า จริงอยู่ ว่าโดยปรมัตถ์ ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายมีน้อยยิ่งนัก คือมีเพียงชั่วความเป็นไปแห่งจิตดวงเดียวเท่านั้น เปรียบเหมือนล้อรถแม้เมื่อหมุนไป ก็ย่อมหมุนไปด้วยส่วนแห่งกงอันเดียวเท่านั้น แม้เมื่อหยุด ก็หยุดด้วยส่วนแห่งกงอันเดียวเหมือนกันชื่อฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นไปชั่วขณะแห่งจิตดวงเดียวฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อจิตดวงนั้นดับไปแล้ว สัตว์ท่านก็เรียกว่าดับแล้ว เหมือนที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ในขณะจิตที่ล่วงไปแล้ว สัตว์ชื่อว่าเป็นอยู่แล้ว ไม่ใช่กำลังเป็นอยู่ ไม่ใช่จัก

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๙/๔๔๗

เป็นอยู่ ในขณะจิตที่ยังไม่มาถึง สัตว์ไม่ชื่อว่าเป็นอยู่แล้ว ไม่ใช่กำลังเป็นอยู่ แต่ชื่อว่าจักเป็นอยู่ ในขณะจิตที่เป็นปัจจุบัน สัตว์ไม่ชื่อว่าเป็นอยู่แล้ว ชื่อว่ากำลังเป็นอยู่ ชื่อว่าจักไม่เป็นอยู่

ชีวิต อัตภาพ สุขและทุกข์ทั้งปวง
เป็นธรรมที่ประกอบกันขึ้นชั่วขณะจิตเดียว
ขณะย่อมหมุนไปอย่างรวดเร็ว

ขันธ์เหล่าใดของสัตว์ที่ตายไป หรือยังดำรงอยู่
ในโลกนี้ดับไปแล้วขันธ์เหล่านั้นทั้งหมด เป็นอย่างเดียวกัน
ดับไปแล้วก็มิได้สืบต่อกัน

สัตว์ไม่เกิดด้วยอนาคตขันธ์ ย่อมดำรงอยู่
ด้วยปัจจุบันขันธ์เพราะจิตแตกดับไป สัตว์โลกชื่อว่า
ตายแล้วนี้เป็นปรมัตถบัญญัติ[๑]

พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยขณะนิดหน่อยอย่างนี้ (๘)

[อานิสงส์แห่งมรณสติ]

[๑๗๗] เมื่อพระโยคาวจรแม้ระลึกถึง(ความตาย) ด้วยอาการทั้ง ๘ ประการนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง ดังพรรณนามาฉะนี้ จิตย่อมได้อาเสวนะ (ความเสพคุ้น) ด้วยอำนาจความใส่ใจบ่อยๆ สติที่มีความตายเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น นิวรณ์ทั้งหลายย่อมสงบ องค์ฌานทั้งหลายย่อมปรากฏ แต่เพราะมรณสติเป็นสภาวธรรม และเพราะอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช ฌานจึงยังไม่ถึงอัปปนาถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น แต่โลกุตตรฌาน และอรูปฌานที่ ๒ กับที่ ๔ ย่อมบรรลุอัปปนาได้ เพราะความแตกต่างแห่งภาวนาแม้ในสภาวธรรม จริงอยู่ โลกุตตรฌานย่อมถึงอัปปนาได้ ด้วยสามารถแห่งลำดับของวิสุทธิภาวนา อรูปฌานย่อมถึงได้ด้วยสามารถแห่งภาวนาที่ก้าวล่วง

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๓

อารมณ์ จริงอยู่ เหตุเพียงการก้าวล่วงอารมณ์ของฌานที่ถึงอัปปนาแล้วเท่านั้น จึงมีได้ในที่นั้น แต่ในที่นี้ไม่มีแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานจึงถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นย่อมถึงการนับว่ามรณสติทีเดียว เพราะเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งมรณสติ

ก็แลภิกษุผู้หมั่นประกอบมรณสตินี้ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เป็นนิตย์ ย่อมได้สัญญาที่เป็นเหตุเบื่อหน่ายในภพทั้งปวง ย่อมละความติดใจในชีวิตได้ เป็นผู้มักตำหนิความชั่ว ไม่มากด้วยการสั่งสม เป็นผู้ปราศจากความตระหนี่ที่เป็นมลทินในบริขารทั้งหลาย อนึ่ง อนิจจสัญญาของเธอย่อมถึงความชำนาญ ทุกขสัญญาและอนัตต-สัญญาย่อมปรากฏตามแนวแห่งอนิจจสัญญานั้นนั่นเอง สัตว์ทั้งหลายผู้มิได้เจริญมรณสติ ในเวลาจะตายย่อมถึงความกลัว สะดุ้งตกใจ งมงาย เหมือนกับถูกเนื้อร้าย ยักษ์ งู โจร และเพชฌฆาตครอบงำโดยฉับพลัน ฉะนั้น ฉันใด เธอถึงยังไม่ได้ ฉันนั้น ก็เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หลงงมงาย มรณภาพ ถ้าเธอไม่ทำอมตธรรมให้สำเร็จในภพปัจจุบัน เพราะกายแตกสลายก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ท่านผู้มีปัญญาดีควรทำความไม่ประมาท
ในมรณสติที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นการแถลงรายละเอียดที่สำคัญในมรณสติ

ว่าด้วยกายคตาสติ

[๑๗๘] บัดนี้ ถึงลำดับภาวนานิเทศแห่งกายคตาสติกัมมัฏฐาน ที่ไม่เคยเป็นไปนอกพุทธุปบาทกาล ซึ่งไม่เป็นวิสัยของเดียรถีย์ทุกประเภท ที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้โดยอาการมากมายในพระสูตรนั้นๆ อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเอกที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสังเวชเป็นอันมาก ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เป็นอันมาก ย่อมเป็นไปเพื่อความเกษมจากโยคะเป็นอันมาก ย่อม

เป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะมาก ย่อมเป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ ย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งวิชชา วิมุตติ และผล

ถามว่า ธรรมเอกเป็นไฉน

ตอบว่า ธรรมเอกคือกายคตาสติ[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเจริญกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าบรรลุอมตธรรม ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดไม่ได้เจริญกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่ได้บรรลุอมตธรรม ภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติอันชนเหล่าใดไม่ได้เจริญแล้ว ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่ได้บรรลุอมตธรรม ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดมีกายคตาสติเสื่อมแล้ว ชนเหล่านั้นชื่อว่ามีอมตธรรมเสื่อมแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดมีกายคตาสติไม่เสื่อมแล้ว ชนเหล่านั้นชื่อว่ามีอมตธรรมไม่เสื่อมแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเบื่อกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าเบื่ออมตธรรม ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดไม่เบื่อกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่เบื่ออมตธรรม ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดชอบกายคตาสติแล้ว ชนเหล่านั้นชื่อว่าปรารภชอบธรรมแล้ว"[๒] แล้วทรงแสดงไขออกไปด้วยอำนาจบรรพ (หัวข้อ) ๑๔ นี้ คือ อานาปานบรรพ (หัวข้อว่าด้วยลมหายใจเข้าออก) อิริยาปถบรรพ (หัวข้อว่าด้วยอิริยาบถ) จตุสัมปชัญญบรรพ (หัวข้อว่าด้วยสัมปชัญญะ ๔) ปฏิกกูลมนสิการบรรพ (หัวข้อว่าด้วยการใฝ่ใจว่าเป็นของปฏิกูล) ธาตุมนสิการบรรพ (หัวข้อว่าด้วยการใฝ่ใจในธาตุ) นวสีวถิกาบรรพ (หัวข้อว่าด้วยป่าช้า ๙) โดยนัยว่า "ภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปป่าก็ดี"[๓] เป็นต้น

ในบรรพเหล่านั้น เพราะอิริยาปถบรรพ ๑ จตุสัมปชัญญบรรพ ๑ ธาตุมนสิการบรรพ ๑ บรรพะทั้ง ๓ นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยอำนาจวิปัสสนา สีวถิกาบรรพ ๙ พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นเนืองๆ ซึ่งโทษเฉพาะ

---

[๑] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๖๔/๕๑

[๒] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๖๐๐-๖๐๓/๕๔-๕๕

[๓] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๗

ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายเท่านั้น อนึ่ง ในสีวถิกบรรพเหล่านี้ แม้สมาธิภาวนาใด พึงสำเร็จได้ในอุทธุมาตกอสุภะเป็นต้น สมาธิภาวนานั้นพระองค์ทรงประกาศแล้วในอสุภนิเทศนั่นเอง ก็ในสีวถิกาบรรพเหล่านี้ อานาปานบรรพ ๑ ปฏิกูลมนสิการบรรพะ ๑ บรรพทั้ง ๒ นี้เท่านั้นพระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจสมาธิ ใน ๒ บรรพนั้น อานาปานบรรพะจัดเป็นกัมมัฏฐานแผนกหนึ่งต่างหาก ด้วยอำนาจอานาปานสติภาวนานั่นเอง ก็ทวัตติงสาการกัมมัฏฐานนี้ใด พระผู้มีพระภาคทรงรวม**มันสมองเข้ากับเยื่อในกระดูก** แล้วทรงแสดงไว้ด้วยอำนาจปฏิกูลมนสิการอย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นที่จะพึงกล่าวยังมีอยู่อีก ภิกษุพิจารณากายนี้เท่านั้นจากฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน จากปลายผมลงมาข้างล่าง มีหนังเป็นที่สุดโดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานัปการว่า มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน ฯลฯ มูตร”[๑] ทวัตติงสาการกัมมัฏฐานนี้ ท่านประสงค์เอาว่ากายคตาสติ ในอนุสสตินิเทศนี้

[๑๗๙] ในบทเหล่านั้น จะชี้แจงภาวนาที่มีการอธิบายพระบาลีเป็นเบื้องต้นดังต่อไปนี้[๒] สองบทว่า **กายนี้เท่านั้น (อิมเมว กายํ)** ความว่า กายที่เปื่อยเน่าซึ่งเป็นที่อาศัยของมหาภูตรูป ๔ นี้ สองบทว่า **ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไปข้างบน (อุทฺธํ ปาทตลา)** ได้แก่ ข้างบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป บทว่า **ตั้งแต่ปลายผมลงมาข้างล่าง (อโธ เกสมตฺถกา)** ได้แก่ ข้างล่างตั้งแต่ปลายผมลงมา บทว่า **มีหนังเป็นที่สุดโดยรอบ (ตจปริยนฺตํ)** ได้แก่ ด้านขวาง กำหนดด้วยหนัง คำว่า **พิจารณาเห็นว่าเต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานัปการ (ปูรํ นานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ)** ความว่า เห็นว่ากายนี้เต็มไปด้วยของไม่สะอาดเช่นผมมีประการต่างๆ เป็นต้น

ถามว่า เห็นอย่างไร

ตอบว่า เห็นว่า มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ฯลฯ มูตร ดังนี้[๓]

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๙

[๒] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๕๖/๒๔๐-๒๘๒

[๓] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘-๑๙๙

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มีอยู่ (อตฺถิ)** ได้แก่ มีอยู่พร้อม บทว่า **นี้ (อิมสฺมึ)** ได้แก่ ในกายที่ท่านเรียกว่าตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไปข้างบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาข้างล่าง มีหนังเป็นที่สุดรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานัปการนี้ บทว่า **ในกาย (กาเย)** ได้แก่ ในสรีระ จริงอยู่ สรีระท่านเรียกว่ากาย เพราะสั่งสมของไม่สะอาด เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งอาการ ๓๒ ประการมีผมเป็นต้นที่น่าเกลียด และเป็นบ่อเกิดแห่งโรค ๑๐๐ ชนิด มีโรคตาเป็นต้น สองบทว่า **ผม ขน (เกสา โลมา)** ได้แก่ อาการมีผมเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่าอาการ ๓๒ ประการ ในส่วนเหล่านั้น พึงทราบสัมพันธ์อย่างนี้ว่า "ในกายนี้มีผม ในกายนี้มีขน"

จริงอยู่ ใคร ๆ ค้นหาอยู่แม้โดยอาการทั้งปวงในร่างกายยาวประมาณวาหนึ่งนี้ คือเพียงเท่านี้ ได้แก่ เบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องล่างตั้งแต่ปลายผมลงมา โดยรอบตั้งแต่หนังไป ย่อมไม่พบของสะอาดอะไร ๆ แม้แต่เพียงเล็กน้อย คือจะเป็นแก้วมุกดาก็ตาม แก้วมณีก็ตาม แก้วไพฑูรย์ก็ตาม กฤษณาก็ตาม หญ้าฝรั่นก็ตาม การบูรก็ตาม หรือจุรณเครื่องอบเป็นต้นก็ตาม โดยที่แท้ จะพบแต่ของไม่สะอาดต่างด้วยผมและขนเป็นต้นมีประการต่าง ๆ ที่มีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งมีการเห็นไม่เป็นสิริเลย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ในกายนี้มีผม ขน ฯลฯ มูตร"[๑] นี้เป็นการพรรณนาโดยความสัมพันธ์กันแห่งบทในอาการ ๓๒ ประการนี้

[๑๘๐] ก็กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ประสงค์จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรมีประการดังกล่าวแล้วเรียนกัมมัฏฐานนี้เถิด แม้อาจารย์นั้นเมื่อจะบอกกัมมัฏฐานแก่เธอ พึงบอกอุคคหโกศลโดยอาการ ๗ ประการ และบอกมนสิการโกศลโดยอาการ ๑๐ ประการ ในโกศล ๒ ประการนั้น พึงบอกอุคคหโกศลโดยอาการ ๗ ประการ อย่างนี้คือ (๑) โดยวาจา (๒) โดยใจ (๓) โดยสี (๔) โดยสัณฐาน (๕) โดยทิศ (๖) โดยโอกาส (๗) โดยกำหนด

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๙

จริงอยู่ ในกัมมัฏฐานคือการใส่ใจโดยความเป็นของปฏิกูลนี้ พระโยคาวจรแม้ใดเป็นผู้ทรงพระไตรปิฎก ในเวลาใส่ใจ พระโยคาวจรแม้นั้นพึงทำการท่องด้วยวาจาก่อน เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรบางรูปทำการท่องอยู่นั่นแหละ กัมมัฏฐานย่อมปรากฏเหมือนปรากฏแก่พระเถระ ๒ รูป ผู้เรียนกัมมัฏฐานในสำนักของพระมหาเทวเถระผู้อยู่ในมลัยวิหาร ฉะนั้น ได้ยินว่า พระเถระผู้อันท่านทั้ง ๒ รูปนั้นขอกัมมัฏฐานแล้ว ได้ให้พระบาลีที่ประกอบด้วยอาการ ๓๒ ประการโดยสั่งว่า ขอพวกท่านจงทำการท่องนี้เท่านั้นตลอด ๔ เดือนเถิด ท่านทั้ง ๒ รูปนั้นแม้จะชำนาญทั้ง ๒-๓ นิกายก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะท่านทั้ง ๒ เป็นผู้มีปกติรับโอวาทโดยข้างเบื้องขวา เมื่อท่องอาการ ๓๒ ประการอยู่ตลอด ๔ เดือนนั่นแหละ ก็ได้เป็นพระโสดาบัน เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์เมื่อจะบอกกัมมัฏฐาน จึงควรบอกลูกศิษย์ว่า "เบื้องต้น เธอจงทำการท่องด้วยวาจาก่อน"

ก็พระโยคาวจรเมื่อจะทำ พึงกำหนด**ตจปัญจกกัมมัฏฐานเป็นต้น (ตจปญฺจ-กาทีนิ)** แล้วทำการท่องด้วยอำนาจอนุโลมและปฏิโลมเถิด จริงอยู่ พระอาจารย์พึงบอกว่า "เกสา (ผม) โลมา (ขน) นขา (เล็บ) ทนฺตา (ฟัน) ตโจ (หนัง)" แล้วจึงบอกโดยปฏิโลมซ้ำอีกว่า "ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา" ดังนี้

ลำดับนั้น พึงบอก**ในวักกปัญจกกัมมัฏฐาน (วกฺกปญฺจเก)** ว่า "มํสํ (เนื้อ) นฺหารุ (เอ็น) อฏฺฐิ (กระดูก) อฏฺฐิมิญฺชํ (เยื่อในกระดูก) วกฺกํ (ม้าม)" แล้วบอกโดยปฏิโลมว่า "วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา" ดังนี้เถิด

ลำดับนั้น พึงบอก**ในปัปผาสปัญจกกัมมัฏฐาน (ปปฺผาสปญฺจเก)** ว่า "หทยํ (หัวใจ) ยกนํ (ตับ) กิโลมกํ (พังผืด) ปิหกํ (ไต) ปปฺผาสํ (ปอด)" แล้วบอกโดยปฏิโลมต่อไปอีกว่า "ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา" ดังนี้เถิด

ลำดับนั้น พึงบอก**ในมัตถลุงคปัญจกกัมมัฏฐาน (มตฺถลุงฺคปญฺจเก)** ว่า "อนฺตํ (ไส้ใหญ่) อนฺตคุณํ (ไส้น้อย) อุทริยํ (อาหารใหม่) กรีสํ (อาหารเก่า)

มตฺถลุงฺคํ (มันสมอง)" แล้วบอกโดยปฏิโลมต่อไปอีกว่า "มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา" ดังนี้เถิด

ลำดับนั้น พึงบอก**ในเมทฉักกกัมมัฏฐาน (เมทฉกฺเก)** ว่า "ปิตฺตํ **(ดี)** เสมฺหํ **(เสลด)** ปุพฺโพ **(หนอง)** โลหิตํ **(เลือด)** เสโท **(เหงื่อ)** เมโท **(มันข้น)**" แล้วบอกโดยปฏิโลมซ้ำอีกว่า "เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา" ดังนี้เถิด

ลำดับนั้น พึงบอก**ในมุตตฉักกกัมมัฏฐาน (มุตฺตฉกฺเก)** (กัมมัฏฐานมีมูตรเป็นที่ ๖) ว่า "อสฺสุ **(น้ำตา)** วสา **(มันเหลว)** เขโฬ **(น้ำลาย)** สิงฺฆาณิกา **(น้ำมูก)** ลสิกา **(ไขข้อ)** มุตฺตํ **(มูตร)**" แล้วบอกโดยปฏิโลมต่อไปอีกว่า "มุตฺตํ ลสิกา สิงฺฆาณิกา เขโฬ วสา อสฺสุ, เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา" ดังนี้เถิด

กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร พึงทำการท่องด้วยวาจาโดยทำนองนี้ ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง ๑๐๐,๐๐๐ ครั้งเถิด เพราะว่า ระเบียบกัมมัฏฐานย่อมชำนาญได้ด้วยการท่องด้วยวาจา จิตย่อมไม่พล่านไปข้างโน้นและข้างนี้ โกฏฐาสะ **(ส่วนทั้งหลาย)** ย่อมปรากฏ คือย่อมแจ่มชัดเหมือนช่อมือ และเหมือนระเบียบแห่งเสารั้ว ฉะนั้น **(๑)**

เหมือนอย่างว่า กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญกัมมัฏฐาน ทำการท่องด้วยวาจา ฉันใด ก็พึงทำการท่องด้วยใจ ฉันนั้นเถิด เพราะว่า การท่องด้วยวาจาเป็นปัจจัยแก่การท่องด้วยใจ การท่องด้วยใจเป็นปัจจัยแก่การรู้แจ้งลักษณะ **(๒)**

บทว่า **โดยสี (วณฺณโต)** ได้แก่ พึงกำหนดสีแห่งผมเป็นต้น **(๓)**

บทว่า **โดยสัณฐาน (สณฺฐานโต)** ได้แก่ พึงกำหนดสันฐานแห่งผมเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง **(๔)**

บทว่า **โดยทิศ (ทิสโต)** ความว่า ก็ในสรีระนี้ ตั้งแต่สะดือขึ้นไปข้างบน จัดเป็นทิศเบื้องบน ใต้สะดือลงมา จัดเป็นทิศเบื้องต่ำ เพราะเหตุนั้น พึงกำหนดทิศว่า "ส่วนนี้อยู่ในทิศชื่อนี้" **(๕)**

บทว่า **โดยโอกาส (โอกาสโต)** ความว่า พึงกำหนดโอกาสแห่งส่วนนั้นๆ อย่างนี้ว่า "ส่วนนี้ตั้งอยู่ในโอกาสชื่อนี้" **(๖)**

บทว่า **โดยกำหนด (ปริจฺเฉทโต)** ได้แก่ การกำหนดมี ๒ ประการ คือ **(๑)** การกำหนดโดยส่วนของตน **(๒)** การกำหนดโดยส่วนที่ไม่ใช่ของตน ในการกำหนด ๒ ประการนั้น พึงทราบการกำหนดโดยส่วนของตนอย่างนี้ว่า ทั้งข้างล่าง ข้างบน และด้านขวาง ส่วนนี้กำหนดด้วยส่วนชื่อนี้ พึงทราบการกำหนดโดยส่วนที่ไม่ใช่ของตน ด้วยอำนาจความไม่ปะปนกันอย่างนี้ว่า ผมไม่ใช่ขน แม้ขนก็ไม่ใช่ผม **(๗)**

ก็พระอาจารย์ผู้เมื่อจะบอกอุคคหโกศลโดยอาการ ๗ ประการนี้ พึงทราบว่า กัมมัฏฐานนี้ท่านกล่าวไว้ในพระสูตรชื่อโน้นด้วยอำนาจเป็นของปฏิกูล ท่านกล่าวไว้ในพระสูตรชื่อโน้นด้วยอำนาจความเป็นธาตุ แล้วบอกเถิด จริงอยู่ กายคตาสติกัมมัฏฐานนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร[๑] ด้วยอำนาจความเป็นของปฏิกูลอย่างเดียว ตรัสไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตร[๒] มหาราหุโลวาทสูตร[๓] และธาตุวิภังคสูตร[๔] ด้วยอำนาจแห่งธาตุ ส่วนในกายคตาสติสูตร[๕] พระองค์ทรงหมายถึงบุคคลผู้ที่มีผมเป็นต้นปรากฏโดยสี แล้วจึงจำแนกฌาน ๔ ไว้ กายคตาสติกัมมัฏฐานที่พระองค์ตรัสไว้ในกายคตาสติสูตรนั้น ด้วยอำนาจแห่งธาตุ จัดเป็นวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจความเป็นของปฏิกูล จัดเป็นสมถกัมมัฏฐาน กายคตาสติกัมมัฏฐานนี้นั้น ในที่นี้ จัดเป็นสมถกัมมัฏฐานอย่างเดียว ฉะนี้แล

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖-๓๐๗

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙

[๓] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๓/๑๒๕

[๔] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๔๙/๔๐๕

[๕] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๖-๑๙๗

[๑๘๑] พระอาจารย์ครั้นบอกอุคคหโกศลโดยอาการ ๗ ประการนี้แล้ว พึงบอกมนสิการโกศล ๑๐ ประการนี้ คือ **(๑)** โดยลำดับ **(๒)** โดยไม่รีบร้อนนัก **(๓)** โดยไม่ช้านัก **(๔)** โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน **(๕)** โดยการก้าวล่วงบัญญัติ **(๖)** โดยละไปตามลำดับ **(๗)** โดยอัปปนา **(๘-๑๐)** สุตตันตะ ๓ ประการ ในมนสิการโกศล ๑๐ ประการนั้น บทว่า **โดยลำดับ (อนุปุพฺพโต)** ได้แก่ ก็พระโยคาวจรพึงใส่ใจกัมมัฏฐานไปตามลำดับเริ่มตั้งแต่ทำการท่อง แต่ไม่พึงใส่ใจโดยลักลั่น เพราะว่าเมื่อพระโยคาวจรใส่ใจโดยลักลั่น จะเป็นผู้มีจิตเหน็ดเหนื่อยตกไป เพราะไม่บรรลุความแช่มชื่นที่จะพึงได้บรรลุ ด้วยอำนาจภาวนาสมบัติ ย่อมไม่ยังภาวนาให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ไม่ฉลาดขึ้นบันได ๓๒ ขั้น โดยข้ามไปทีละขั้น ย่อมเป็นผู้มีกายอิดโรยตกไป ทำการขึ้นให้สำเร็จไม่ได้ ฉะนั้น

ก็พระโยคาวจรผู้แม้เมื่อใส่ใจไปโดยลำดับ ก็พึงใส่ใจ**โดยไม่รีบร้อนนัก (นาติสีฆโต)** เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรใส่ใจโดยรีบร้อนเกินไป กัมมัฏฐานย่อมไม่ถึงที่สุดอย่างเดียวก็จริง ถึงอย่างนั้น กัมมัฏฐานนั้นก็ไม่แจ่มชัด ไม่นำมาซึ่งคุณวิเศษ เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษเดินทาง ๓ โยชน์ ไม่คอยกำหนดดูทางที่ควรละและควรเว้น เดินวกไปวนมาอยู่ถึง ๑๐๐ ครั้งอย่างรวดเร็ว แม้ระยะทางจะถึงความหมดสิ้นไปได้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็เป็นทางที่เขาจำเป็นจะต้องถามคนแล้วจึงเดินไปได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงควรใส่ใจโดยไม่รีบร้อน

เหมือนอย่างว่า พระโยคาวจรพึงใส่ใจโดยไม่รีบร้อนนัก ฉันใด ก็พึงใส่ใจ**โดยไม่ช้านัก (นาติสณิกโตปิ)** ฉันนั้น เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรใส่ใจช้าจนเกินไป กัมมัฏฐานก็ไม่ถึงที่สุด จะไม่เป็นปัจจัยให้บรรลุคุณวิเศษได้ เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษผู้ต้องการจะเดินทาง ๓ โยชน์ในวันนั้นนั่นแหละให้ได้ แต่มัวโอ้เอ้ชักช้าอยู่ในที่ต่างๆ เช่น ต้นไม้ ภูเขา และบึงเป็นต้น ในระหว่างทาง ทางก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป จำเป็นจะต้องใช้เวลาอีก ๒-๓ วัน จึงจะให้สิ้นสุดได้ ฉะนั้น

บทว่า **โดยป้องกันความฟุ้งซ่านไป (วิกฺเขปปฏิพาหนโต)** ความว่า พระโยคาวจร พึงป้องกันใจที่ละกัมมัฏฐานแล้วฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ที่มีมากในภายนอก เพราะเมื่อพระโยคาวจรไม่ป้องกัน เมื่อมีความฟุ้งซ่านไปในภายนอก กัมมัฏฐานย่อม

เสื่อมคลายไป เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษผู้เดินไปสู่ทางใกล้เหว ซึ่งเป็นทางที่จะเดินไปได้เพียงคนเดียว ไม่คอยกำหนดดูเท้าที่เหยียบลง มัวมองดูไปข้างโน้นบ้าง ข้างนี้บ้าง การวางเท้าก็จะพลาดได้ ลำดับนั้น เขาจำต้องพลัดตกลงไปในเหวลึกตั้งร้อยชั่วคนได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่านไป

บทว่า **โดยก้าวล่วงบัญญัติ (ปณฺณตฺติสมติกฺกมนโต)** ได้แก่ พระโยคาวจรพึงข้ามบัญญัติว่า "นี้ผม ขน" เป็นต้นแล้วตั้งจิตไว้ว่า "เป็นของปฏิกูลเถิด" เหมือนอย่างว่า ในเวลาหาน้ำได้ยาก พวกชาวบ้านเห็นบ่อน้ำในป่า จึงผูกวัตถุบางอย่างเช่นใบตาลเป็นต้นให้เป็นเครื่องหมายไว้ในที่นั้น แล้วพากันมาอาบและดื่มกินตามเครื่องหมายนั้น แต่เมื่อใด ทางไปมาย่อมปรากฏ เพราะชาวบ้านเหล่านั้นเที่ยวไปมาเนืองๆ เมื่อนั้น ก็ไม่มีกิจด้วยเครื่องหมาย พวกเขาย่อมพากันมาอาบและดื่มกันได้ทุกขณะที่ต้องการ ฉันใด เมื่อพระโยคาวจรใส่ใจด้วยอำนาจบัญญัติว่า "ผม ขน" ในกาลเป็นส่วนเบื้องบน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ความเป็นสภาวะปฏิกูลย่อมปรากฏ ในภายหลังพระโยคาวจรพึงข้ามบัญญัติว่า "ผม ขน" แล้วตั้งจิตไว้ในความเป็นสภาวะปฏิกูลเท่านั้นเถิด

บทว่า **โดยละไปตามลำดับ (อนุปุพฺพมุญฺจนโต)** คือ ส่วนใดๆ ไม่ปรากฏ พระโยคาวจรเมื่อละส่วนนั้นๆ พึงใส่ใจโดยละไปตามลำดับ เพราะว่า เมื่อภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญกัมมัฏฐานใส่ใจว่า "ผม" ความใส่ใจจะไปจรดส่วนสุดท้ายนี้คือมูตรเท่านั้นตั้งอยู่ และเมื่อใส่ใจว่า "มูตร" ความใส่ใจจะไปจรดส่วนเบื้องต้นนี้คือผม เท่านั้นตั้งอยู่ ลำดับนั้น เมื่อเธอใส่ใจไปๆ ส่วนบางเหล่าย่อมปรากฏ บางเหล่าไม่ปรากฏ เธอพึงทำกัมมัฏฐานในส่วนนั้นๆ จนกระทั่งเมื่อส่วนทั้ง ๒ ปรากฏ บรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น ส่วนหนึ่งจะปรากฏเด่นกว่า ก็เธอเมื่อใส่ใจส่วนที่ปรากฏแล้วอย่างนี้นั้นนั่นแหละบ่อยๆ พึงทำอัปปนาให้เกิดขึ้นเถิด

ในข้อนั้นมีอุปมาดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า นายพรานผู้ต้องการจะจับลิงที่อยู่ในป่าตาลซึ่งมีตาล ๓๒ ต้น เอาลูกศรยิงใบตาลต้นที่ตั้งอยู่อันดับแรกแล้วส่งเสียงโห่ขึ้น ลำดับนั้นเอง ลิงตัวนั้นก็กระโดดไปที่ต้นตาลนั้นๆ ตามลำดับ ถึงตาลต้นสุดท้ายเลย

ทีเดียว เมื่อนายพรานไปแม้ที่ตาลต้นสุดท้ายนั้นแล้วทำอย่างนั้นนั่นแหละ ลิงจะพึงกลับมายังตาลต้นแรก ตามนัยนั้นนั่นเองอีก มันเมื่อถูกไล่ต้อน[๑] กลับไปกลับมาอยู่บ่อยๆ อย่างนี้ ก็จะกระโจนไปในที่ถูกโห่ๆ นั่นแหละ และหมอบลงที่ตาลต้นหนึ่งตามลำดับ กอดแขนงใบตาลอ่อนอย่างมั่นคง[๑] ที่ท่ามกลางต้นตาลนั้น แม้ถูกยิงอยู่ก็ไม่พึงโพล่ขึ้น ฉันใด คำอุปไมยนี้บัณฑิตก็พึงเห็น ฉันนั้นเทอญ

ในข้อนั้นมีการเทียบเคียงข้ออุปมาดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า ส่วน ๓๒ ส่วนในกายนี้เปรียบเหมือนตาล ๓๒ ต้นในดงตาล จิตเปรียบเหมือนลิง พระโยคาวจรเปรียบเหมือนนายพราน การที่จิตของพระโยคาวจรเที่ยวไปเนืองๆ ในกายที่มีส่วน ๓๒ ส่วน ด้วยอำนาจเป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนลิงอาศัยอยู่ในดงตาลที่มีตาล ๓๒ ต้น ฉะนั้น การที่เมื่อพระโยคาวจรเริ่มใส่ใจว่าผม จิตไปตามลำดับแล้วหยุดอยู่ที่ส่วนสุดท้ายเท่านั้น ก็เปรียบเหมือนการที่เมื่อนายพรานเอาลูกศรยิงใบตาลต้นที่ตั้งอยู่ในอันดับแรกแล้วส่งเสียงโห่ ลิงกระโดดไปที่ตาลต้นนั้นๆ แล้ว ก็ไปถึงตาลต้นสุดท้าย ฉะนั้น แม้ในการกลับมาอีก ก็นัยนี้เหมือนกัน การที่พระโยคาวจรผู้ใส่ใจอยู่บ่อยๆ สละส่วนที่ไม่ปรากฏ ในเมื่อส่วนทั้งหลายบางส่วนปรากฏแล้วทำบริกรรมในส่วนที่ปรากฏ ก็เปรียบเหมือนการที่ลิงตัวถูกไล่ต้อนกลับไปกลับมาอยู่บ่อยๆ เข้า ก็โพล่ขึ้นไปทุกที่ที่ถูกโห่ฉะนั้น การที่พระโยคาวจรใส่ใจเฉพาะส่วนที่ปรากฏเด่นชัดกว่าในบรรดา ๒ ส่วนที่ปรากฏในวาระสุดท้ายแล้ว ทำอัปปนาให้เกิดขึ้น ก็เปรียบเหมือนกับการที่ลิงหมอบลงที่ตาลต้นหนึ่งตามลำดับแล้ว กอดแขนงใบตาลอ่อนในท่ามกลางตาลต้นนั้นอย่างมั่นคง แม้จะถูกนายพรานยิงอยู่ก็ไม่ยอมโพล่ขึ้น ฉะนั้น

อุปมาแม้อีกอย่างหนึ่งว่า ภิกษุผู้เที่ยวไปบิณฑบาตเป็นวัตร อาศัยบ้าน ๓๒ ครอบครัวอยู่ ได้ภิกษา ๒ ที่ ที่เรือนหลังแรกนั่นแหละแล้วพึงสละที่หนึ่งที่เรือนข้างหน้าเสีย วันรุ่งขึ้นได้ ๓ ที่ พึงสละ ๒ ที่ข้างหน้าเสีย วันที่ ๓ ได้บิณฑบาตจนเต็มบาตร

---

[๑] อภิ.วิ.อ. **(บาลี)** -/๓๖๕/๒๔๖

แต่เรือนหลังแรกเลยทีเดียว พึงไปยังโรงฉันแล้วก็ฉัน ชื่อฉันใด คำอุปไมยนี้ บัณฑิตก็พึงเห็นฉันนั้นเทอญ จริงอยู่ อาการ ๓๒ เปรียบเหมือนบ้าน ๓๒ ครอบครัว พระโยคาวจรเปรียบเหมือนภิกษุผู้เที่ยวไปบิณฑบาตเป็นวัตร การที่พระโยคาวจรทำบริกรรมในอาการ ๓๒ เปรียบเหมือนการที่ภิกษุผู้เที่ยวไปบิณฑบาตเป็นวัตรนั้นเข้าไปอาศัยบ้านนั้นอยู่ การที่เมื่อพระโยคาวจรใส่ใจไปอยู่ๆ สละส่วนที่ไม่ปรากฏจนกระทั่งทำบริกรรมใน ๒ ส่วน ในบรรดาส่วนทั้งหลายที่ปรากฏ เปรียบเหมือนภิกษุผู้เที่ยวไปบิณฑบาตเป็นวัตรนั้นได้ภิกษา ๒ ที่ที่เรือนหลังแรกแล้ว สละที่ ๑ ข้างหน้า และเปรียบเหมือนภิกษุนั้นได้ภิกษา ๓ ที่ในวันที่ ๒ แล้วสละ ๒ ที่ข้างหน้าฉะนั้น การที่พระโยคาวจรใฝ่ใจเฉพาะส่วนที่ปรากฏดีกว่าเท่านั้น ในบรรดาส่วนทั้ง ๒ บ่อยๆ แล้วทำอัปปนาให้เกิดขึ้น ก็เปรียบเหมือนการที่ภิกษุนั้นได้ภิกษาจนเต็มบาตรในเรือนหลังแรกในวันที่ ๓ นั่นแหละแล้วนั่งฉันในโรงฉัน ฉะนั้น

บทว่า **โดยอัปปนา (อปฺปนาโต)** ได้แก่ โดยส่วนแห่งอัปปนา ในบทว่า **โดยอัปปนา** นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า บัณฑิตพึงทราบว่า ในส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้นอัปปนาย่อมมีได้ในส่วนแต่ละส่วน

ในคำนี้ว่า **สุตตันตะ ๓ ประการ (ตโย จ สุตฺตนฺตา)** มีอธิบายดังนี้ว่า เพื่อประกอบวิริยะและสมาธิ บัณฑิตพึงทราบพระสูตรทั้ง ๓ นี้ คือ (๑) อธิจิตตสูตร (๒) สีติภาวสูตร (๓) โพชฌังคโกสัลลสูตร

ในพระสูตรทั้ง ๓ นั้น พระสูตรนี้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต พึงมนสิการนิมิต ๓ ประการตามกาลอันควร คือ พึงมนสิการสมาธินิมิต ตามกาลอันควร พึงมนสิการปัคคหนิมิต ตามกาลอันควร พึงมนสิการอุเบกขานิมิต ตามกาลอันควร ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต พึงมนสิการเฉพาะสมาธินิมิตอย่างเดียว เป็นไปได้ที่จิตนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต พึงมนสิการเฉพาะปัคคหนิมิตอย่างเดียว เป็นไปได้ที่จิตนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน

ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต พึงมนสิการเฉพาะอุเขกขานิมิตอย่างเดียว เป็นไปได้ที่จิตนั้นจะไม่พึงตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย แต่เมื่อใดที่ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต มนสิการสมาธินิมิตตามกาลอันควร มนสิการปัคคหนิมิตตามกาลอันนควร มนสิการอุเบกขานิมิต ตามกาลอันควร เมื่อนั้น จิตนั้นย่อมนุ่มนวล ควรแก่การงาน ผุดผ่อง และไม่เสียหาย ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย

อุปมาเหมือนช่างทอง หรือลูกมือของช่างทอง ตระเตรียมเบ้า แล้วก็สุมเบ้า สุมเบ้าแล้วเอาคีมคีบทองใส่ลงที่ปากเบ้า สูบลมตามกาลอันควร เอาน้ำพรมตามกาลอันควร เพ่งดูตามกาลอันควร ถ้าช่างทองหรือลูกมือของช่างทอง สูบลมเป่าทองนั้นโดยส่วนเดียว เป็นไปได้ที่ทองนั้นจะพึงไหม้ ถ้าช่างทองหรือลูกมือของช่างทองก็ตาม พึงเอาน้ำประพรมทองนั้นโดยส่วนเดียวไซร้ เป็นไปได้ที่ทองนั้นจะพึงเย็นเสีย ถ้าหากช่างทองหรือลูกมือของช่างทองก็ตาม เพ่งดูทองนั้นอย่างเดียวไซร้ เป็นไปได้ที่ทองนั้นจะไม่พึงสุกทั่วถึง ต่อเมื่อใด ช่างทองหรือลูกมือของช่างทองก็ตาม สูบลมเป่าทองนั้นตามกาลอันควร เอาน้ำประพรมตามกาลอันควร เพ่งดูทองนั้นอยู่ตามกาลอันควร ทองนั้นย่อมนุ่มนวน ควรแก่การใช้งาน เปล่งปลั่ง ไม่เสียหาย ใช้การได้ดี แม้ช่างทองหรือลูกมือของช่างทองประสงค์จะทำเครื่องประดับชนิดใด ๆ คือ เป็นเข็มขัด ต่างหู สร้อยคอ หรือมาลัยทอง ทองนั้นย่อมอำนวยประโยชน์ให้แก่เขาได้แม้ฉันใด

ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิตพึงมนสิการนิมิตทั้ง ๓ ประการ ตามกาลอันควร ฯลฯ จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย แม้เธอน้อมจิตมุ่งไปเพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองใด ๆ เมื่อเหตุแห่งสติมีอยู่ เธอย่อมลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้น ๆ ทีเดียว”[๑]

สูตรนี้พึงทราบว่า อธิจิตตสูตร

---

[๑] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒-๑๐๓/๓๔๓-๓๔๔

สูตรนี้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งความเป็นผู้ดับเย็นอันยอดเยี่ยม

ถามว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการอะไรบ้าง

ตอบว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรทำให้ร่าเริง วางจิตในสมัยที่ควรวาง น้อมไปในธรรมที่ประณีต ยินดียิ่งในนิพพาน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล เป็นผู้ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งความเป็นผู้ดับเย็นอันยอดเยี่ยม"[๑]

พึงทราบว่า ชื่อว่า**สีติภาวสูตร (สีติภาโว)**

ส่วน**โพชฌังคโกศล (โพชฺฌงฺคโกสลฺลํ)** ได้แสดงมาแล้ว ในอัปปนาโกสลกถาว่า "ฉันนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใด จิตหดหู่ ในสมัยนั้น ไม่เป็นเวลาที่จะเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์"[๒]

พระโยคีนั้นทำอุคคหโกศลทั้ง ๗ ประการนี้ให้เป็นอันถือเอาดีแล้ว กำหนดมนสิการโกศล ๑๐ ประการนี้ โดยนัยดังกล่าวมานี้แล้วพึงขึ้นกัมมัฏฐานให้ดี ด้วยอำนาจแห่งโกศลทั้ง ๒ ประการ ก็ถ้าว่า พระโยคีนั้นมีความผาสุกอยู่ในวิหารเดียวกันกับพระอาจารย์ไซร้ เธอไม่ต้องให้บอกโดยพิสดารอย่างนั้น กำหนดกัมมัฏฐานให้ดี ขวนขวายประกอบกัมมัฏฐาน ได้คุณวิเศษแล้วจึงให้ท่านบอกขั้นสูงๆ ขึ้นไป พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะอยู่ในที่อื่น พึงขอร้องให้ท่านบอกโดยพิสดารโดยวิธีตามที่กล่าวแล้วทบทวนบ่อยๆ ตัดตรงที่เป็นปมเสียทั้งหมด ละเสนาสนะที่ไม่สมควรแล้วอยู่ในเสนาสนะที่สมควร ทำการตัดปลิโพธเล็กน้อยเสียตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนิเทศนั่นแหละ จึงทำบริกรรมโดยปฏิกูลมนสิการเถิด

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๖๑๐

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๒

ก็แลเมื่อจะทำ พึงถือเอานิมิตในผมทั้งหลายเป็นอันดับแรก พึงถือเอานิมิตในผมทั้งหลายอย่างไร คือ พึงถอนผมเส้นหนึ่ง หรือสองเส้น วางไว้บนฝ่ามือแล้วกำหนดสีก่อน จะดูผมทั้งหลายในที่ๆ เขาตัดผมก็ควร แม้จะดูผมทั้งหลายที่ตกอยู่ในน้ำ หรือที่ตกอยู่ในยาคู ก็ควรแท้ แต่เห็นในเวลาที่สีมันยังดำ พึงมนสิการว่า มันยังดำ เห็นในเวลาที่สีมันขาว ก็พึงมนสิการว่า มันขาว แต่เห็นในเวลาที่มันมีสีเจือกัน ก็พึงมนสิการโดยสีที่หนา ก็ในผมทั้งหลาย ฉันใด ในส่วนตจปัญจกะทั้งสิ้นก็ฉันนั้น พอได้เห็นพึงถือเอานิมิต

ว่าด้วยการกำหนดส่วน

[๑๘๒] พระโยคาวจรครั้นถือเอานิมิตอย่างนี้แล้วพึงกำหนดส่วนทั้งปวง โดยกำหนดสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และการกำหนด แล้วจึงกำหนดโดยความเป็นปฏิกูล ๕ ประการ คือโดยสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัยอยู่ และโอกาส

ในส่วนทั้งปวงในการกำหนดนั้น มีอนุปุพพิกถาดังต่อไปนี้ อันดับแรก **ผมทั้งหลาย (เกสา)** โดยสีปกติ เป็นสีดำ ดุจสีลูกประคำดีควาย โดยสัณฐาน ยาวกลมดุจสัณฐานคันชั่ง โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ที่ด้านข้างทั้ง ๒ กำหนดด้วยจอนหู ด้านหน้า กำหนดแค่กรอบหน้าผาก ด้านหลัง กำหนดแค่หลุมคอ หนังสดที่หุ้มกะโหลกศีรษะ เป็นโอกาสของผมทั้งหลาย โดยการกำหนด ผมทั้งหลายข้างล่าง กำหนดด้วยพื้นรากของตนที่สอดเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะเพียงปลายเมล็ดข้าวเปลือกตั้งอยู่ ข้างบน กำหนดด้วยอากาศ ข้างๆ กำหนดด้วยเส้นผมด้วยกัน การกำหนดโดยนัยว่า “ผม ๒ เส้น ไม่มีโดยรวมเป็นเส้นเดียวกัน” นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนของตน ชื่อว่าผมทั้งหลายธรรมดาทำให้ไม่ปนกันกับส่วนที่เหลืออีก ๓๑ โดยนัยอย่างนี้ว่า “ผมมิใช่ขน ขนก็มิใช่ผม” การกำหนดโดยนัยว่า “ส่วนนั่นเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่ไม่ใช่ของตน นี้เป็นการกำหนดผมทั้งหลายโดยลักษณะมีสีเป็นต้น

[๑๘๓] ส่วนต่อไปนี้ เป็นการกำหนดผมเหล่านั้นโดยความเป็นของปฏิกูล โดยอาการ ๕ ประการ ด้วยอำนาจลักษณะมีสีเป็นต้น ธรรมดาผมเหล่านี้ แม้โดยสีก็ปฏิกูล แม้โดยสัณฐาน ก็ปฏิกูล แม้โดยกลิ่นก็ปฏิกูล แม้โดยที่อาศัยอยู่ก็ปฏิกูล แม้โดยโอกาสก็ปฏิกูล

อธิบายว่า คนทั้งหลายเห็นอะไรๆ ที่มีสีคล้ายผมในภาชนะข้าวต้มหรือในภาชนะข้าวสวยก็ตาม แม้เป็นของพึงพอใจ ก็จะเกลียดขึ้นมาโดยบอกว่า นี้มันเป็นผม จงนำมันออกไปเสีย ผมทั้งหลายเป็นของปฏิกูล **โดยสี (วณฺณโต)** อย่างนี้ อนึ่ง คนทั้งหลายกินอาหารตอนกลางคืนแม้ถูกต้องเปลือกรัก หรือเปลือกปอก็ตาม ซึ่งมีสัณฐานคล้ายผม ก็รังเกลียดขึ้นมาอย่างนั้นเหมือนกัน ผมทั้งหลายปฏิกูล**โดยสัณฐาน (สณฺฐานโต)** อย่างนี้

อนึ่ง กลิ่นของผมทั้งหลายที่เว้นจากการตบแต่งมีการทาน้ำมันและอบด้วยดอกไม้เป็นต้น เป็นกลิ่นที่น่าเกลียดยิ่งนัก กลิ่นของผมที่ถูกใส่เข้าไปในไฟ ยิ่งน่าเกลียดกว่านั้น แท้จริง ผมทั้งหลาย โดยสีและสัณฐานจะพึงไม่ปฏิกูลก็เป็นได้ แต่ว่า**โดยกลิ่น (คนฺเธน)** เป็นของปฏิกูลแน่ เปรียบเหมือนก้อนอุจจาระของเด็กเล็ก โดยสี มีสีเหมือนสีขมิ้น ถึงโดยสัณฐานเล่าก็มีสัณฐานดังแง่งขมิ้น และซากสุนัขดำที่พองขึ้นซึ่งถูกทิ้งไว้ในที่ทิ้งขยะ โดยสีมีสีเหมือนผลตาลสุก โดยสัณฐานก็มีสัณฐานเหมือนตะโพนที่เขากลิ้งทิ้งไว้ แม้เขี้ยวของมันก็มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม เพราะเหตุนั้น อุจจาระเด็กและซากสุนัขดำทั้งสอง โดยสีและสัณฐาน จะพึงไม่ปฏิกูลก็เป็นได้ แต่ว่าโดยกลิ่น เป็นสิ่งที่ปฏิกูลแน่ ถึงผมทั้งหลายเล่า โดยสีและสัณฐานจะพึงเป็นสิ่งที่ไม่ฏิกูล ก็เป็นได้ แต่ว่า**โดยกลิ่น (คนฺเธน)** เป็นสิ่งที่ปฏิกูลแน่

เหมือนอย่างว่า ใบไม้ที่ควรแกงกินได้ ที่เกิดตามแหล่งน้ำครำที่ไหลออกจากบ้านในที่ที่ไม่สะอาด ย่อมเป็นของน่าเกลียด ไม่น่าบริโภคสำหรับพวกมนุษย์ชาวเมือง ฉันใด แม้ผมทั้งหลายก็ฉันนั้น ชื่อว่าเป็นของปฏิกูล เพราะเกิดด้วยการหลั่งไหลออกแห่งน้ำครำ คือหนอง เลือด มูตร (ปัสสาวะ) กรีสะ (อาหารเก่า) ดี และเสลดเป็นต้น นี้เป็นความปฏิกูล **โดยที่อาศัย (อาสยโต)** ของผมเหล่านั้น

ก็ชื่อว่าผมเหล่านี้เกิดแล้วในกองแห่งส่วน ๓๑ เหมือนผักเกิดในกองคูถ ฉะนั้น ผมเหล่านั้นชื่อว่าน่าเกลียดอย่างยิ่ง เพราะเกิดในที่ไม่สะอาด เปรียบเหมือนผักดองเกิดในป่าช้าและที่กองหยากเยื่อเป็นต้น และเปรียบเหมือนดอกบัวขาวและดอกบัวหลวงเป็นต้นเกิดที่คูเป็นต้น ฉะนั้น นี้เป็นความปฏิกูล**โดยโอกาส (โอกาสโต)** แห่งผมเหล่านั้น

ก็พระโยคาวจรกำหนดว่า ส่วนทั้งปวงเป็นสภาวะปฏิกูล โดยอาการ ๕ ประการ คือ (๑) สี (๒) สัณฐาน (๓) กลิ่น (๔) ที่อาศัย (๕) โอกาส เหมือนผมฉะนั้นเถิด แต่พึงกำหนดส่วนแม้ทั้งหมดแยกกันออกเป็นคนละแผนกๆ ด้วยอำนาจสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และการกำหนด

[๑๘๔] ในส่วนเหล่านั้น พึงทราบ**ขนทั้งหลาย (โลมา)** ก่อน ขนทั้งหลายว่าโดยสีตามปกติ ไม่เหมือนผม คือไม่ดำล้วน แต่มีทั้งดำและเหลือง ว่าโดยสัณฐานมีปลายน้อมลง มีสัณฐานเหมือนรากตาล ว่าโดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ ว่าโดยโอกาส เว้นโอกาสที่ผมตั้งอยู่ และเว้นฝ่ามือ ฝ่าเท้าเสีย โดยมากเกิดที่หนังหุ้มร่างกายที่เหลือ ว่าโดยการกำหนดตัดตอน ข้างล่างกำหนดด้วยพื้นรากของตนที่แยงเข้าไปในหนังหุ้มร่างกายประมาณเท่ารอยขีดตั้งอยู่ ข้างบนกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน ขน ๒ เส้นไม่มีโดยความเป็นเส้นเดียวกัน นี้เป็นการกำหนดส่วนของตนแห่งขนเหล่านั้น ส่วนการกำหนดที่มิใช่ส่วนของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๘๕] คำว่า **เล็บ (นขา)** เป็นชื่อของกาบเล็บ ๒๐ กาบ เล็บแม้ทั้งหมดนั้นว่าโดยสี มีสีขาว ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานดังเกล็ดปลา ว่าโดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ คือ เล็บเท้าเกิดในทิศเบื้องล่าง เล็บมือเกิดในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส เล็บทั้งหลายตั้งอยู่บนหลังปลายนิ้วทั้งหลาย ว่าโดยกำหนด เล็บทั้งหลายกำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้วในทิศทั้ง ๒ ภายในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ภายนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศด้านขวาง กำหนดด้วยส่วนของกันและกัน เล็บ ๒ เล็บไม่มีโดยที่เดียวกัน การกำหนด

นี้เป็นการกำหนดส่วนของตนแห่งเล็บเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่ใช่ของตน เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๘๖] คำว่า **ฟันทั้งหลาย (ทนฺตา)** ได้แก่ กระดูกฟัน ๓๒ ซี่ของคนผู้มีฟันครบบริบูรณ์ แม้ฟันเหล่านั้น ว่าโดยสี มีสีขาว ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานมากมายจริงอยู่ บรรดาฟันเหล่านั้น ฟัน ๔ ซี่ที่ท่ามกลางแถวฟันข้างล่าง มีสัณฐานคล้ายกับเมล็ดน้ำเต้าที่เขาตั้งเรียงกันไว้ตามลำดับที่ก้อนดินเหนียว ฟันแต่ละซี่ที่ข้างทั้ง ๒ ของฟัน ๔ ซี่นั้น มีรากเดียว มีปลายเดียว มีสัณฐานดังดอกมะลิตูม ถัดฟันนั้นเข้าไปอีก มีฟันข้างละซี่ มีราก ๒ ราก มีปลาย ๒ ด้าน มีสัณฐานเหมือนไม้ค้ำยาน ถัดฟันซี่นั้นเข้าไปอีก มีฟันข้างละ ๒ ซี่ มีราก ๓ ราก มีปลาย ๓ ด้าน ถัดฟันซี่นั้นเข้าไปอีก มีฟันข้างละ ๒ ซี่ มีราก ๔ ราก มีปลาย ๔ ด้าน แม้ในแถวฟันข้างบนก็มีนัยนี้เหมือนกัน ว่าโดยทิศ ฟันทั้งหลายเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่บนกระดูกคางทั้ง ๒ ข้าง ฟันทั้งหลาย ว่าโดยกำหนด ข้างล่างกำหนดด้วยพื้นรากของตนที่ตั้งอยู่บนกระดูกคาง ข้างบนกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน ฟัน ๒ ซี่ ไม่มีโดยที่เดียวกัน การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของฟันเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่ใช่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๘๗] คำว่า **หนัง (ตโจ)** ได้แก่ หนังที่หุ้มอยู่ทั่วทั้งร่างกาย ข้างบนหนังนั้นชื่อว่าผิวมีสีดำ สีคล้ำ และสีเหลืองเป็นต้น ที่เมื่อเขาลอกออกแม้จากทั่วทั้งร่างกายจะมีขนาดเท่าเมล็ดพุทรา แต่หนัง เมื่อว่าโดยสี มีสีขาวอย่างเดียว ก็ความที่หนังนั้นมีสีขาวนั้น ย่อมปรากฏในเมื่อผิวหนังถลอกออก เพราะถูกเปลวไฟกระทบและถูกประหารด้วยเครื่องประหารเป็นต้น ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานคล้ายกับร่างกาย นี้เป็นความย่อในอธิการว่าด้วยหนังนี้

แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร หนังนิ้วเท้ามีสัณฐานดังฝักตัวไหม หนังหลังเท้ามีสัณฐานดังรองเท้าหุ้มส้น หนังหน้าแข้งมีสัณฐานเหมือนใบตาลห่อข้าวสวย หนังขามีสัณฐานเหมือนถุงยาวที่เต็มไปด้วยข้าวสาร หนังตะโพกมีสัณฐานเหมือนผ้ากรองน้ำที่เต็ม

ด้วยน้ำ หนังหลังมีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มโล่ห์ หนังท้องมีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มรางพิณ หนังอก โดยมากมีสัณฐานเป็น ๔ เหลี่ยม หนังแขนทั้ง ๒ ข้าง มีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือมีสัณฐานเหมือนฝักมีดโกน หรือมีสัณฐานเหมือนถุงใส่โล่ห์ หนังนิ้วมือมีสัณฐานเหมือนฝักกุญแจ หนังคอมีสัณฐานเหมือนคอเสื้อ หนังหน้า ปรุเป็นช่องน้อยช่องใหญ่ มีสัณฐานเหมือนรังแตน หนังศีรษะมีสัณฐานเหมือนถลกบาตร

ก็พระโยคาวจรผู้กำหนดพิจารณาหนัง พึงส่งญาณไปเฉพาะหน้าตั้งแต่ริมฝีปากบน แล้วกำหนดหนังที่หุ้มปากอยู่เป็นอันดับแรกก่อน จากนั้น พึงกำหนดหนังหุ้มกระดูกหน้าผาก ลำดับนั้น จึงส่งญาณไปตามระหว่างกระดูกศีรษะและหนังศีรษะ เหมือนสอดมือเข้าไปทางระหว่างบาตรที่ใส่ไว้ในถลกบาตรและถลก แล้วแยกภาวะที่หนังซึ่งติดเนื่องกันเป็นอันเดียวกับกระดูกออกจากกัน พึงกำหนดหนังศีรษะเถิด ทีนั้นพึงกำหนดหนังคอ ต่อจากนั้น พึงกำหนดหนังมือขวาทั้งอนุโลมและปฏิโลม ถัดจากนั้นพึงกำหนดหนังมือซ้าย โดยนัยนั้นเหมือนกัน ต่อจากนั้นพึงกำหนดหนังหลัง ครั้นกำหนดหนังหลังนั้นแล้ว พึงกำหนดหนังเท้าข้างขวาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมเถิด ลำดับนั้นพึงกำหนดหนังเท้าซ้ายโดยนัยนั้นเหมือนกัน จากนั้นพึงกำหนดหนังกระเพาะปัสสาวะ หนังท้อง หนังอก และหนังคอไปตามลำดับเท่านั้นเถิด ภายหลังพึงกำหนดหนังคางข้างล่างถัดจากหนังคอแล้ว ให้ถึงหนังริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงสำเร็จเถิด เมื่อพระโยคาวจรกำหนดหนังที่หยาบ ๆ อยู่อย่างนี้ แม้แต่หนังที่ละเอียดย่อมปรากฏ ว่าโดยทิศ หนังนั้นเกิดในทิศทั้ง ๒ ว่าโดยโอกาส ตั้งหุ้มทั่วทั้งร่างกายอยู่ ว่าโดยการกำหนด เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของหนังนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๘๘] คำว่า **เนื้อ (มํสํ)** ได้แก่ ชิ้นเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น เนื้อแม้ทั้งหมดนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงคล้ายกับดอกทองกวาว ว่าโดยสัณฐาน เนื้อปลีแข้งมีสัณฐานคล้ายกับข้าวสวยที่ห่อด้วยใบตาล เนื้อขามีสัณฐานเหมือนลูกหินบด เนื้อตะโพกมีสัณฐาน

เหมือนปลายก้อนเส้า เนื้อหลังมีสัณฐานเหมือนเยื่อหุ้มลูกตาลกลมๆ เนื้อซี่โครงทั้ง ๒ มีสัณฐานเหมือนดินเหนียวที่ฉาบไว้บางๆ ที่ท้องแห่งฉาง เนื้อถันมีสัณฐานเหมือนก้อนดินเหนียวที่ปั้นวางคว่ำไว้ เนื้อแขนทั้ง ๒ มีสัณฐานเหมือนหนูใหญ่ที่ถูกถลกหนังวางซ้อนกันไว้ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดส่วนที่หยาบๆ อย่างนี้ แม้ส่วนที่ละเอียดก็ย่อมปรากฏได้ **ว่าโดยทิศ** เนื้อเกิดในทิศทั้ง ๒ ว่าโดยโอกาส ฉาบติดกระดูก ๓๒๐ ท่อนไว้ **ว่าโดยการกำหนด** เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่ติดร่างกระดูก เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเนื้อนั้น ส่วนการกำหนดที่ไม่ใช่ส่วนของตนเป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๘๙] คำว่า **เอ็น (นฺหารู)** ได้แก่ เอ็น ๙๐๐ เส้น ว่าโดยสี เอ็นแม้ทั้งหมดมีสีขาว **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานต่างๆ กัน จริงอยู่ ในเส้นเอ็นเหล่านี้ เอ็นใหญ่ ๕ เส้นรัดรึงสรีระตั้งแต่ส่วนบนคอลงไปทางข้างหน้า เอ็นใหญ่ ๕ เส้นแล่นลงไปทางข้างหลัง เอ็นใหญ่ ๕ เส้นแล่นลงไปทางข้างขวา เอ็นใหญ่ ๕ เส้นแล่นลงไปทางข้างซ้าย แม้ที่รัดรึงมือเบื้องขวาก็แล่นลงไปทางข้างหน้ามือ ๕ เส้นแล่นลงไปทางข้างหลังมือ ๕ เส้นที่รัดรึงมือซ้ายไว้ก็เหมือนกัน แม้ที่รัดรึงเท้าขวาก็แล่นลงไปทางข้างหน้าของเท้า ๕ เส้นแล่นลงไปทางข้างหลังเท้า ๕ เส้น แม้ที่รัดรึงเท้าซ้ายก็เหมือนกัน ตามนัยดังว่ามานี้ รวมเป็นเอ็นใหญ่ ๖๐ เส้น ชื่อว่าช่วยทรงร่างกายไว้ รัดรึงกายไว้อยู่แล่นลงไป เอ็นเหล่าใดที่ท่านเรียกว่า**กัณฑระ** ดังนี้บ้าง เอ็นเหล่านั้นแม้ทั้งหมดมีสัณฐานเหมือนต้นคล้าอ่อน ส่วนเอ็นอื่นๆ ครอบส่วนนั้นๆ อยู่ เอ็นที่เล็กกว่านั้นมีสัณฐานเหมือนเชือกด้าย เอ็นอื่นๆ ที่เล็กลงไปกว่านั้น มีสัณฐานเหมือนเถาหัวด้วน เอ็นอื่นๆ ที่เล็กลงไปกว่านั้นอีก มีสัณฐานเหมือนสายพิณขนาดเขื่องๆ เอ็นอื่นๆ มีสัณฐานเหมือนเส้นด้ายหยาบๆ เอ็นที่หลังมือและหลังเท้า มีสัณฐานเหมือนตีนนก เอ็นที่ศีรษะมีสัณฐานเหมือนตาข่ายบนศีรษะของเด็กๆ เอ็นที่หลังมีสัณฐานเหมือนร่างแหเปียกที่เขาคลี่ออกผึ่งแดดไว้ เอ็นที่เหลือแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่นั้นๆ มีสัณฐานเหมือนเสื้อที่ถักเป็นตาข่าย

ซึ่งสวมไว้ในสรีระ เอ็นเหล่านั้น **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ ว่าโดยโอกาส รัดรึงกระดูกในสรีระทั้งสิ้นตั้งอยู่ **ว่าโดยการกำหนด** เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่บนกระดูก ๓๐๐ ท่อน เบื้องบนกำหนดด้วยส่วนที่ตั้งจรดเนื้อและหนัง ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเอ็นเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เป็นของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๐] คำว่า **กระดูก (อฏฺฐิ)** ได้แก่ เว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่ กระดูกประมาณ ๓๐๐ ท่อนที่เหลือ อย่างนี้คือ กระดูกมือ ๖๔ ชิ้น กระดูกเท้า ๖๔ ชิ้น กระดูกอ่อนแนบติดเนื้อ ๖๔ ชิ้น กระดูกส้นเท้า ๒ ชิ้น กระดูกข้อเท้าที่เท้าแต่ละข้าง ข้างละ ๒ ชิ้น กระดูกแข้ง ๒ ชิ้น กระดูกเข่า ๑ ชิ้น กระดูกขา ๑ ชิ้น กระดูกสะเอว ๒ ชิ้น กระดูกสันหลัง ๑๘ ชิ้น กระดูกซี่โครง ๒๔ ชิ้น กระดูกอก ๑๔ ชิ้น กระดูกที่หัวใจ ๑ ชิ้น กระดูกรากขวัญ ๒ ชิ้น กระดูกสะบัก ๒ ชิ้น กระดูกแขน ๒ ชิ้น กระดูกปลายแขนข้างละ ๒ ชิ้น กระดูกคอ ๗ ชิ้น กระดูกคาง ๒ ชิ้น กระดูกจมูก ๑ ชิ้น กระดูกตา ๒ ชิ้น กระดูกหู ๒ ชิ้น กระดูกหน้าผาก ๑ ชิ้น กระดูกศีรษะ ๑ ชิ้น กระดูกกะโหลกศีรษะ ๙ ชิ้น กระดูกเหล่านั้นแม้ทั้งหมด **ว่าโดยสี** มีสีขาว **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานต่างๆ กัน

จริงอยู่ ในกระดูกเหล่านั้น กระดูกปลายนิ้วเท้ามีสัณฐานเหมือนเมล็ดตูมกา กระดูกข้อกลางถัดจากกระดูกปลายนิ้วเท้านั้นเข้ามามีสัณฐานเหมือนเมล็ดขนุน กระดูกข้อโคนนิ้วเท้า มีสัณฐานเหมือนบัณเฑาะว์ กระดูกหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนกองเหง้าคล้าที่เขาทุบไว้ กระดูกส้นเท้ามีสัณฐานเหมือนเมล็ดผลตาลที่มีเมล็ดเดียว กระดูกข้อเท้ามีสัณฐานเหมือนลูกสะบ้าสำหรับเล่นที่เขาผูกไว้ ที่ซึ่งกระดูกแข้งตั้งอยู่ในกระดูกข้อเท้ามีสัณฐานเหมือนหน่อเป้งที่เขาปอกเปลือกออกแล้ว กระดูกแข้งเล็กมีสัณฐานเหมือนคันธนู กระดูกแข้งใหญ่มีสัณฐานเหมือนหลังงูผอม กระดูกเข่ามีสัณฐานเหมือนฟองน้ำที่แหว่งไปข้างหนึ่ง ที่ซึ่งกระดูกแข้งตั้งอยู่จรดกระดูกเข่านั้น มีสัณฐานเหมือนเขาโคที่มีปลายทู่ กระดูกขามีสัณฐานเหมือนด้ามมีดและขวานที่ถากไม่เรียบ ที่ซึ่งกระดูกขานั้นตั้งอยู่จรดกระดูกสะเอวมีสัณฐานเหมือนลูกสะบ้าสำหรับเล่น ที่ซึ่งกระดูกเอวตั้งอยู่จรดกับกระดูกขานั้น มีสัณฐานเหมือนผลมะงั่วใหญ่ที่ถูกเฉือนปลายไว้

กระดูกสะเอว ๒ ชิ้น เป็นของเนื่องติดกันเป็นอันเดียว มีสัณฐานเหมือนเตาของช่างหม้อ ที่แยกกันเฉพาะชิ้น มีสัณฐานเหมือนคีมของช่างทอง กระดูกตะโพกที่ตั้งอยู่ที่ขอบสุด มีสัณฐานเหมือนพังพานงูที่เขาจับคว่ำหน้าไว้ ปรุเป็นช่องน้อยช่องใหญ่ในที่ ๗-๘ แห่ง กระดูกสันหลัง ภายในมีสัณฐานเหมือนห่วงดีบุกที่เขาวางซ้อนทับกันไว้ ภายนอกมีสัณฐานเหมือนลูกประคำกลม ๆ ระหว่างกระดูกสันหลังเหล่านั้น มีกระดูกเป็นเดือยอยู่ ๒-๓ ชิ้นคล้ายกับฟันเลื่อย ในกระดูกซี่โครง ๒๔ ซี่ ซี่ที่แหว่งไปมีสัณฐานเหมือนเคียวที่แหว่งไป ซี่ที่เต็มมีสัณฐานเหมือนเคียวเต็ม แม้ทั้งหมดมีสัณฐานเหมือนปีกไก่ขาวที่มันคลี่เหยียดออก กระดูกอก ๑๔ ชิ้น มีสัณฐานเหมือนคานหามที่คร่ำคร่า กระดูกที่หัวใจมีสัณฐานเหมือนแผ่นทัพพี

กระดูกรากขวัญมีสัณฐานเหมือนด้ามมีดโลหะชนิดเล็ก กระดูกสะบักมีสัณฐานเหมือนจอบของชาวสิงหลที่แหว่งไปข้างหนึ่ง กระดูกแขนมีสัณฐานเหมือนด้ามแว่น กระดูกปลายแขนมีสัณฐานเหมือนเหง้าตาลคู่ กระดูกข้อมือมีสัณฐานเหมือนห่วงดีบุกที่นายช่างเชื่อมให้ติดกันเป็นอันเดียว กระดูกหลังมือมีสัณฐานเหมือนกองเหง้าคล้าที่เขาทุบไว้ กระดูกข้อโคนนิ้วมือมีสัณฐานเหมือนบัณเฑาะว์ กระดูกข้อกลางมีสัณฐานเหมือนเมล็ดขนุนแหว่ง กระดูกข้อปลายมีสัณฐานเหมือนเมล็ดตูมกา

กระดูกคอ ๗ ชิ้นมีสัณฐานเหมือนแขนงไม้ไผ่กลม ๆ ที่เขาเอาไม้เสียบวางเรียงกันไว้เป็นลำดับ กระดูกคางด้านล่างมีสีณฐานเหมือนค้อนตีเหล็กของช่างเหล็ก กระดูกคางด้านบนมีสัณฐานเหมือนมีดเหลาตอก กระดูกกระบอกตาและโพรงจมูกมีสัณฐานเหมือนเมล็ดตาลอ่อนที่ควักเยื่อออกแล้ว กระดูกหน้าผากมีสัณฐานเหมือนกะเปาะภาชนะสังข์ที่เขาวางคว่ำหน้าไว้ กระดูกหมวกหูมีสัณฐานเหมือนฝักมีดโกนของช่างกัลบก กระดูกในโอกาสที่ติดเนื่องกันเป็นแผ่นในเบื้องบนแห่งหน้าผากและหมวกหู มีสัณฐานเหมือนท่อนแห่งแผ่นผ้า **(ชิ้นเยื่อหุ้ม)** ที่เต็มด้วยเปรียงซึ่งพรุนแล้ว กระดูกกระหม่อมมีสัณฐานเหมือนกระลามะพร้าวคดที่ถูกตัดปากแล้ว กระดูกศีรษะมีสัณฐานเหมือนกะโหลกน้ำเต้าที่เขาร้อยวางไว้

ว่าโดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส**ตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้นโดยความไม่แปลกกัน แต่ว่าโดยความแปลกกัน ในกระดูกเหล่านี้กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกเอว กระดูกเอวตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกหัวเข่า กระดูกหัวเข่าตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า ว่าโดยการกำหนด ภายในกำหนดด้วยเยื่อในกระดูก ข้างบนกำหนดด้วยเนื้อ ที่ปลายและโคนกำหนดด้วยกันและกัน การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของกระดูกเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่ใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๑] คำว่า **เยื่อในกระดูก (อฏฺฐิมิญฺชํ)** ได้แก่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกนั้นๆ เยื่อในกระดูกนั้น **ว่าโดยสี** มีสีขาว **ว่าโดยสัณฐาน** เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกใหญ่ๆ มีสัณฐานเหมือนยอดหวายใหญ่ที่นึ่งใส่ไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกเล็กๆ มีสัณฐานเหมือนยอดหวายบางๆ ที่เขานึ่งใส่ไว้ในปล้องไม้เท้าไม้ไผ่ **ว่าโดยทิศ** เยื่อในกระดูกเกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส** ตั้งอยู่ในภายในกระดูก โดยการกำหนด กำหนดด้วยพื้นภายในแห่งกระดูก การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเยื่อในกระดูกนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตนของเยื่อในกระดูกนั้น ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๒] คำว่า **ม้าม (วกฺกํ)** ได้แก่ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนมีขั้วเดียวกัน ม้ามนั้น **ว่าโดยสี** มีสีแดงอ่อน คือมีสีเหมือนเมล็ดทองกวาว **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนลูกสะบ้าคู่สำหรับเล่นของเด็กๆ หรือมีสัณฐานเหมือนมะม่วง ๒ ผลที่ติดเนื่องอยู่ขั้วเดียวกัน **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ม้ามเป็นธรรมชาติติดอยู่กับเอ็นใหญ่ที่มีโคนเดียวซึ่งเลี้ยวออกจากหลุมคอไปได้หน่อยหนึ่งแยกออกเป็น ๒ แฉก ตั้งห่อหุ้มหัวใจอยู่ **ว่าโดยการกำหนด** ม้ามกำหนดด้วยส่วนของม้าม การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของม้ามนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๓] คำว่า **หัวใจ (หทยํ)** ได้แก่ เนื้อหัวใจ หัวใจนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนหลังกลีบดอกบัวแดง **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนดอกบัวตูมที่เขาปอกกลีบนอกออกแล้ววางคว่ำหน้าไว้ ข้างนอกเกลี้ยง ข้างในเป็นเช่นเดียวกับภายในของดอกบวบขม หัวใจของพวกคนมีปัญญา แย้มออกหน่อยหนึ่ง ของพวกคนปัญญาอ่อน ตูมมิดทีเดียว และภายในหัวใจนั้นมีแอ่งขนาดที่เมล็ดบุนนาคตั้งอยู่ได้ ซึ่งเป็นที่ขังอยู่แห่งเลือดประมาณกึ่งฟายมือหนึ่ง ที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป ก็เลือดนี้นั้นของคนราคจริต มีสีแดง ของคนโทสจริต มีสีดำ ของคนโมหจริต มีสีคล้ายกับน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตมีสีเหมือนเยื่อถั่วพู ของคนสัทธาจริตมีสีเหมือนดอกกรรณิการ์ ของคนปัญญาจริตใสแจ๋ว ไม่ขุ่นมัว ผ่องใสบริสุทธิ์ มีรัศมีเรืองรองปรากฏเหมือนแก้วมณีโดยกำเนิดที่บุคคลเจียรไนแล้ว ว่าโดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ในท่ามกลางถันทั้ง ๒ ในภายในสรีระ ว่าโดยการกำหนด หัวใจกำหนดด้วยส่วนของหัวใจ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของหัวใจนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๔] คำว่า **ตับ (ยกนํ)** ได้แก่ แผ่นเนื้อคู่ ตับนั้น **ว่าโดยสี** มีสีแดง แต่มีสีเหลืองเป็นพื้นไม่แดงจัดนัก มีสีคล้ายหลังกลีบดอกบัวขาว **ว่าโดยสัณฐาน** ที่โคนเป็นอันเดียว ที่ปลายเป็นคู่ มีสัณฐานเหมือนใบทองหลาง ก็ตับนั้นของพวกมีปัญญาทึบเป็นชิ้นใหญ่เพียงอันเดียวเท่านั้น ของพวกคนมีปัญญา เล็กๆ ๒ หรือ ๓ ชิ้น **ว่าโดยทิศ** ตับเกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ตั้งแนบติดข้างขวาในระหว่างถันทั้ง ๒ **ว่าโดยการกำหนด** ตับกำหนดด้วยส่วนของตับ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของตับนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตนเป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๕] คำว่า **พังผืด (กิโลมกํ)** ได้แก่ เนื้อหุ้ม ๒ ชนิด โดยแยกเป็นพังผืดที่ปกปิด ๑ พังผืดที่ไม่ปกปิด ๑ แม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น **ว่าโดยสี** มีสีขาว คือมีสีเหมือนผ้าเปลือกไม้เก่า **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาสของตน **ว่าโดยทิศ** พังผืดที่ปกปิดเกิดในทิศเบื้องบน พังผืดที่ไม่ปกปิดนอกนี้เกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส** พังผืดที่ปกปิดตั้งปิดหัวใจและม้าม พังผืดที่ไม่ปกปิดตั้งหุ้มเนื้อข้างใต้หนังในสรีระทั้งสิ้น

ว่าโดยการกำหนด ข้างล่างกำหนดด้วยเนื้อ ข้างบนกำหนดด้วยหนัง ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของพังผืด การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของพังผืดนั้น ส่วนการกำหนดที่มิใช่ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๖] คำว่า **ไต (ปิหกํ)** ได้แก่ เนื้อที่มีสัณฐานเหมือนลิ้นตั้งอยู่ที่ข้างที่สุดท้อง ไตนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเขียว คือมีสีเหมือนดอกคนทีสอ (ดอกย่านทราย) ว่า**โดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนลิ้นลูกโคดำ ไม่มีขั้ว มีขนาดประมาณ ๗ นิ้ว **ว่าโดยทิศ**เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ตั้งแนบติดอยู่ข้างเบื้องบนพื้นท้องที่ข้างซ้ายหัวใจที่เมื่อทะลักออกมาข้างนอก เพราะถูกประหารด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นชีวิต **ว่าโดยการกำหนด** ไตก็กำหนดด้วยส่วนของไต การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของไตนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๗] คำว่า **ปอด (ปปฺผาสํ)** ได้แก่ เนื้อปอดประเภทที่เป็นชิ้นเนื้อ ๓๒ ชิ้น ปอดนั้น **ว่าโดยสี** มีสีแดง คือมีสีเหมือนผลมะเดื่อที่ไม่สุกนัก **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานคล้ายกับชิ้นขนมหนาที่เขาตัดไม่เรียบ ปอดนั้น เพราะถูกไอแห่งไฟธาตุที่เกิดแต่กรรมซึ่งพลุ่งขึ้น เหตุไม่มีของกินและของดื่มในภายในเผาผลาญแล้วจึงไม่มีรส ไม่มีโอชา เหมือนก้อนใบไม้ที่ถูกสัตว์กัดเคี้ยวกินแล้ว **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ตั้งห้อยปิดทับหัวใจและตับในระหว่างถันทั้ง ๒ ในภายในสรีระ **ว่าโดยการกำหนด** ปอดก็กำหนดด้วยส่วนของปอด การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของปอดนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๘] คำว่า **ไส้ใหญ่ (อนฺตํ)** ได้แก่ ขนดไส้ใหญ่ที่ขดอยู่ในที่ ๒๑ รอบของบุรุษยาว ๓๒ ศอก ของสตรียาว ๒๘ ศอก ไส้ใหญ่นี้นั้น **ว่าโดยสี** มีสีขาว คือมีสีเหมือนก้อนกรวดขาวและปูนขาว **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนงูที่ถูกตัดหัววางขดไว้ในรางเลือด **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส** ตั้งอยู่ในภายในสรีระ ณ ริมรอบหลุมคอและทวารหนัก เพราะข้างบนเลื้อยขึ้นไปถึงหลุมคอและข้างล่างเลื้อยลงมาจรดทวารหนัก **ว่าโดยการกำหนด** ไส้ใหญ่กำหนดส่วนของไส้ใหญ่ การกำหนด

นี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของไส้ใหญ่นั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๑๙๙] คำว่า **ไส้น้อย (อนฺตคุณํ)** ได้แก่ ไส้ที่พันอยู่ในฐานแห่งขนดของไส้ใหญ่ ไส้น้อยนั้น **ว่าโดยสี** มีสีขาว คือมีสีเหมือนสีของรากจงกลนี ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนรากของจงกลนีนั่นเอง **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ ว่าโดยโอกาส ไส้น้อยนั้น สำหรับพวกคนผู้ทำงานด้วยจอบและขวานเป็นต้น รัดปลายไส้ใหญ่รวมกันเข้าไว้ในขนดไส้ใหญ่ตั้งอยู่ เหมือนเชือกยนต์ รัดแผ่นกระดานยนต์ในเวลาชักยนต์ฉะนั้น (และ) ตั้งอยู่ในระหว่างขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ขนด เหมือนเชือกน้อยที่เกี่ยวประสานกันตั้งอยู่ในระหว่างวงเชือกสำหรับเช็ดเท้าฉะนั้น **ว่าโดยการกำหนด** กำหนดด้วยส่วนของไส้น้อยนั้น การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของไส้น้อยนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๐] คำว่า **อาหารใหม่ (อุทริยํ)** ได้แก่ ของกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มที่มีอยู่ในท้อง อาหารใหม่นั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนอาหารที่กลืนกินเข้าไป ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนข้าวสารที่ห่อไว้หลวม ๆ ในผ้ากรองน้ำ **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ตั้งอยู่ในท้อง

ชื่อว่า**ท้อง (อุทรํ นาม)** ได้แก่ อวัยวะที่หุ้มไส้ใหญ่คล้ายกับพองลมที่เกิดในท่ามกลางผ้าเปียกที่เขารวบทั้ง ๒ ชายเข้าด้วยกัน ข้างนอกเกลี้ยง ภายในสกปรกเหมือนผ้าห่อกากเนื้อ คล้ายดอกลำโพง แม้จะกล่าวว่า เหมือนภายในหนังขนุนที่เปื่อยยุ่ย ดังนี้ก็ควร ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยแห่งหมู่หนอน ๓๒ ประเภทเป็นต้นอย่างนี้ คือ พยาธิปากขอ พยาธิไส้เดือน พยาธิเสี้ยนตาล พยาธิปากเข็ม พยาธิเส้นด้าย ที่ชายผ้า ที่ขวักไขว่ เที่ยวเพ่นพ่านไปมา ที่เมื่อไม่มีน้ำและข้าวเป็นต้น ก็กระโดดร้องระงมย่ำยีเนื้อหัวใจ และในการกลืนกินน้ำและข้าวลงไปเป็นต้น พวกมันก็จะเงยปากรีบยื้อแย่งข้าว ๒-๓ คำที่กลืนกินเข้าไปครั้งแรกอย่างฉับพลัน ซึ่งเป็นเรือนเกิดเป็นส้วม เป็นโรงพยาบาล และเป็นป่าช้าของหนอนเหล่านั้น ที่เป็นที่มีอุปมาเหมือน

ในบ่อน้ำครำใกล้ประตูบ้านคนจัณฑาล เมื่อฝนเม็ดใหญ่ๆ ตกอยู่ในฤดูแล้ง ซากต่างๆ เช่นมูตร กรีส ท่อนหนัง ชิ้นกระดูก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือดเป็นต้น ที่ถูกน้ำพัดมาตกลง ระคนด้วยน้ำเปือกตม ล่วงไปได้ ๒-๓ วัน ก็เกิดหมู่หนอน เดือดขึ้นด้วยกำลังแสงอาทิตย์แผดเผา ผุดขึ้นเป็นฟองและเป็นต่อมข้างบน มีสีเขียวเข้ม มีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ถึงความเป็นสภาวะที่ไม่ควรเข้าใกล้ ไม่ควรดู ตั้งอยู่ ไม่จำต้องกล่าวถึงการสูดดมหรือลิ้ม ฉันใด น้ำและข้าวเป็นต้นมีประการต่างๆ ก็ฉันนั้น ถูกสากคือฟันบดแล้ว ที่มือคือลิ้นตวัดพลิกกลับไปกลับมา และเกลือกกลั้วด้วยน้ำลายและน้ำย่อย ปราศจากความถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และรสเป็นต้นในทันที เป็นเช่นเดียวกับน้ำข้าวของช่างหูกและรากสุนัข ตกลงเกลือกกลั้วไปด้วยดี เสลด และลม เปื่อยยุ่ยด้วยกำลังความร้อนแห่งไฟในท้อง เกลื่อนกล่นไปด้วยหมู่หนอน ผุดขึ้นเป็นฟองเป็นต่อมสูงๆ ขึ้นไป ถึงความเป็นสภาวะที่เป็นกากมีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดเป็นอย่างยิ่งตั้งอยู่ ซึ่งแม้แต่เพราะการได้ยินเข้า ก็เกิดความไม่พอใจในน้ำและข้าวเป็นต้น ไม่จำต้องกล่าวถึงการดูด้วยตาคือปัญญา และเป็นที่ที่น้ำและข้าวเป็นต้นตกลงแล้ว ถึงความแยกกันเป็น ๕ ส่วน คือส่วนหนึ่งถูกสัตว์กิน ส่วนหนึ่งถูกไฟธาตุในท้องเผา ส่วนหนึ่งเป็นมูตร ส่วนหนึ่งเป็นกรีส ส่วนหนึ่งถึงความเป็นน้ำ (รส) แล้วไปเพิ่มเลือดและเนื้อเป็นต้น

ว่าโดยการกำหนด อาหารใหม่ กำหนดด้วยกะเปาะท้องและส่วนแห่งอาหารใหม่ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของอาหารใหม่นั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๑] คำว่า **อาหารเก่า (กรีสํ)** ได้แก่ อุจจาระ อาหารเก่านั้น **ว่าโดยสี** ส่วนมากมีสีเหมือนอาหารที่กลืนกินแล้วนั่นเอง **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องต่ำ **ว่าโดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารเก่า ที่ชื่อว่า**กระเพาะอาหารเก่า (ปกฺกาสโย นาม)** ได้แก่ ส่วนที่คล้ายกับกระบอกไม้ไผ่สูงขนาด ๘ นิ้ว ในที่สุดแห่งไส้ใหญ่ ในระหว่างใต้สะดือและใต้โคนกระดูกสันหลัง ซึ่งเป็นที่ที่น้ำและข้าวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกลงในกระเพาะอาหารใหม่ ที่ถูกไฟ

ธาตุในท้องเผาผลาญเป็นคลื่นฟองน้ำ ถึงความเป็นสภาวะแหลกละเอียดเหมือนบด ด้วยหินบด หลั่งไหลลงไปตามช่องไส้ใหญ่แล้วไปหมกตัวขังอยู่ เหมือนดินเหนียวที่เขาขยำใส่เข้าไว้ในปล้องไม้ไผ่ ฉะนั้น เปรียบเหมือนน้ำฝนที่ตกลงในภูมิภาคเบื้องบนแล้วไหลบ่าลงไปขังเต็มภูมิภาคเบื้องต่ำ ฉะนั้น **ว่าโดยการกำหนด** อาหารเก่ากำหนดด้วยกระเปาะกระเพาะอาหารเก่าและส่วนของอาหารเก่า การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของอาหารเก่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๒] คำว่า **มันสมอง (มตฺถลุงฺคํ)** ได้แก่ เยื่อในกระดูกที่ตั้งอยู่ในภายในกะโหลกศีรษะ มันสมองนั้น **ว่าโดยสี** มีสีขาว คือมีสีเหมือนสีก้อนดอกเห็ด แม้จะกล่าวว่า มีสีเหมือนนมสดที่ยังไม่ทันแปรเป็นนมส้มก็ควร **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** อาศัยแนวประสาน ๔ แนวในภายในกระโหลกศีรษะ ตั้งรวมกันอยู่ เหมือนก้อนแป้ง ๔ ก้อนที่เขาตั้งรวมกันไว้ ฉะนั้น **ว่าโดยการกำหนด** กำหนดด้วยพื้นในภายในกระโหลกศีรษะและด้วยส่วนของมันสมอง การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของมันสมองนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เป็นเช่นกับผมนั่นเอง

[๒๐๓] คำว่า **ดี (ปิตฺตํ)** ได้แก่ ดี ๒ ชนิด คือ (๑) ดีชนิดที่เป็นฝัก (๒) ดีชนิดที่ไม่เป็นฝัก ในดี ๒ ชนิดนั้น ดีชนิดที่เป็นฝัก **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนน้ำมันมะซางข้นๆ ดีที่ไม่มีฝักมีสีเหมือนดอกพิกุลเหี่ยว **ว่าโดยสัณฐาน** ดีแม้ทั้ง ๒ ชนิดมีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** ดีชนิดที่เป็นฝักเกิดในทิศเบื้องบน ดีชนิดไม่เป็นฝักนอกนี้เกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส** ดีที่ไม่เป็นฝักซึมซาบไปทั่วสรีระที่เหลือตั้งอยู่ เว้นที่แห่งผม ขน ฟัน และเล็บ ที่พ้นไปจากเนื้อ และหนังที่กระด้างและแห้งผาก เหมือนหยาดน้ำมันซึมซาบไปทั่วน้ำ ฉะนั้น ซึ่งเมื่อกำเริบแล้ว สัตว์ทั้งหลายย่อมมีตาเหลือง วิงเวียน มีตัวสั่นสะท้าน คันอยู่ ดีที่เป็นฝักตั้งอยู่ในฝักแห่งดีที่คล้ายกับฝักบวบขมใหญ่ ที่ตั้งแนบติดเนื้อตับในระหว่างหัวใจและปอด ที่เมื่อกำเริบแล้ว สัตว์ทั้งหลายจะเป็นผู้วิกลจริต มีจิตวิปลาส ละทิ้งหิริและโอตตัปปะ ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ พูดคำที่ไม่ควรพูด คิดเรื่องที่ไม่ควรคิด **ว่าโดยการกำหนด** ดีก็กำหนด

ด้วยส่วนของดี การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของดีนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๔] คำว่า **เสลด (เสมฺหํ)** ได้แก่ เสลดประมาณกอบหนึ่งในภายในสรีระ เสลดนั้น **ว่าโดยสี** มีสีขาว คือมีสีเหมือนน้ำแตงหนู **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ขังอยู่ในกระเปาะท้อง ซึ่งในเวลากลืนกินน้ำและข้าวเป็นต้นลงไป เมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นตกลงก็จะขาดออกเป็น ๒ ส่วน แล้วกลับหุ้มรวมกันเข้าตั้งอยู่อีก เปรียบเหมือนสาหร่ายในน้ำ เมื่อไม้หรือก้อนกรวดตกลง ก็ขาดออกเป็น ๒ ส่วน แล้วกลับหุ้มรวมกันเข้าตั้งอยู่อีก ฉะนั้น และเมื่อมีน้อย ท้องก็จะมีกลิ่นเหมือนซากศพ น่าเกลียดอย่างยิ่ง เหมือนฝีแก่และเหมือนไข่เน่าฉะนั้น การเรอก็ดี ปากก็ดี ก็จะมีกลิ่นเหม็นเช่นเดียวกับซากศพเน่าด้วยกลิ่นที่พลุ่งขึ้นจากท้องนั้น และบุรุษนั้นย่อมถึงความเป็นผู้ที่ใครๆ จะพึงกล่าวว่า "เจ้าจงหลีกไป เจ้าย่อมพ่นกลิ่นเหม็น" และที่เพิ่มขึ้นถึงความเป็นของหนา ย่อมปิดกั้นกลิ่นซากศพไว้เฉพาะในภายในกระเปาะท้องเท่านั้น ตั้งอยู่เหมือนแผ่นกระดานสำหรับปิดที่เว็จกุฎี ฉะนั้น **ว่าโดยการกำหนด** เสลดกำหนดด้วยส่วนของเสลด การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเสลดนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๕] คำว่า **หนอง (ปุพฺโพ)** ได้แก่ หนองที่เป็นไปด้วยอำนาจเลือดเสีย หนองนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนใบไม้เหลือง แต่ในสรีระของคนตาย หนองจะมีสีเหมือนน้ำข้าวข้นที่เสีย **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** มีในทิศทั้ง ๒ ส่วน **ว่าโดยโอกาส** ชื่อว่าโอกาสเป็นนิตย์ซึ่งเป็นที่สะสมขังอยู่ของหนองไม่มี ในส่วนแห่งสรีระใดๆ ที่ถูกตอตำ หนามทิ่ม เครื่องประหารกระทบ และเปลวไฟเป็นต้นลวก เลือดย่อมห้อสุก หรือฝีและต่อมเป็นต้นเกิดขึ้น หนองก็ขังอยู่ในส่วนแห่งสรีระนั้นๆ **ว่าโดยการกำหนด** หนองกำหนดด้วยส่วนของหนอง การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของหนองนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๖] คำว่า **เลือด (โลหิตํ)** ได้แก่ เลือด ๒ ชนิด คือ **(๑)** เลือดข้น **(๒)** เลือดจาง ในเลือด ๒ ชนิดนั้น เลือดข้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนน้ำครั่งทั้งแก่และ

ข้น เลือดจางมีสีเหมือนน้ำครั่งใส **ว่าโดยสัณฐาน** เลือดทั้ง ๒ ชนิด มีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** เลือดข้นเกิดในทิศเบื้องบน เลือดนอกนี้เกิดใน ๒ ทิศ **ว่าโดยโอกาส** เลือดจางแผ่ซึมซาบไปทั่วสรีระที่มีชีวิตทุกแห่ง ตามแนวเครือข่ายแห่งเส้นเอ็นตั้งอยู่ เว้นที่เป็นที่ตั้งอยู่ของผม ขน ฟัน และเล็บที่พ้นไปจากเนื้อ และหนังที่กระด้างและแห้งผาก เลือดข้นเต็มส่วนภายใต้แห่งที่ของตับ มีประมาณกอบหนึ่ง ไหลออกทีละนิดละหน่อย ณ เบื้องบนแห่งหัวใจ ม้าม และปอด หล่อเลี้ยงม้าม หัวใจ ตับ และปอดให้ชุ่มชื้นขังอยู่ จริงอยู่ เมื่อมันไม่หล่อเลี้ยงม้ามและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้กระหาย **ว่าโดยการกำหนด** เลือดกำหนดด้วยส่วนของเลือด การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเลือดนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๗] คำว่า **เหงื่อ (เสโท)** ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกจากขุมขนเป็นต้น เหงื่อนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนน้ำมันงาใส **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศเกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส** ชื่อว่าโอกาสของเหงื่อเป็นนิตย์ ซึ่งเป็นที่ขังอยู่แห่งเหงื่อได้ทุกเมื่อเหมือนเลือดไม่มี แต่เมื่อใด สรีระอบอ้าว เพราะความร้อนแห่งไฟ ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ หรือความเปลี่ยนแปลงแห่งฤดูเป็นต้น เมื่อนั้น เหงื่อย่อมไหลออกจากรูแห่งขุมผมและรูแห่งขุมขนทุกเส้น เหมือนกำแห่งก้านดอกโกมุทที่มีรากเหง้าถูกตัดไม่เรียบเพียงที่บุคคลยกขึ้นจากน้ำ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น แม้สัณฐานของเหงื่อนั้น ก็พึงทราบด้วยอำนาจรูแห่งขุมผมและรูแห่งขุมขนนั่นเอง ก็พระโยคีผู้จะกำหนดพิจารณาเหงื่อ พึงใส่ใจเหงื่อด้วยอำนาจเหงื่อที่ขังอยู่เต็มรูแห่งขุมผมและรูแห่งขุมขนเท่านั้นเถิด **ว่าโดยการกำหนด** เหงื่อกำหนดด้วยส่วนของเหงื่อ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเหงื่อนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

คำว่า **มันข้น (เมโท)** ได้แก่ มันข้นแข้น มันข้นนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนขมิ้นที่ถูกผ่า **ว่าโดยสัณฐาน** สำหรับคนผู้มีร่างกายอ้วนก่อน มีสัณฐานเหมือนผ้าเก่าเนื้อหยาบที่มีสีเหมือนขมิ้นที่วางไว้ระหว่างหนังกับเนื้อ สำหรับคนผู้มีร่างกายผอม มันข้น

อาศัยเนื้อเหล่านี้คือ เนื้อแข้ง เนื้อขา เนื้อหลังที่ติดกับกระดูกสันหลัง เนื้อเกลียวแห่งท้อง มีสัณฐานเหมือนผ้าเก่าเนื้อหยาบที่มีสีเหมือนขมิ้นที่วางซ้อนกันไว้ ๒-๓ ชั้น โดยทิศเกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส** สำหรับคนอ้วน มันข้นซึมซาบไปทั่วทั้งสรีระ สำหรับคนผอมแอบติดเนื้อแข้งเป็นต้นอยู่ ซึ่งแม้ถึงการนับว่าเป็นน้ำมัน คนทั้งหลายก็ยังไม่ถือเอาเพื่อประโยชน์เป็นน้ำมันทาศีรษะ ไม่ถือเอาเพื่อประโยชน์เป็นน้ำมันสำหรับใช้นัตถุ์ที่จมูกเป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่น่าเกลียดเป็นอย่างยิ่ง **ว่าโดยการกำหนด** เบื้องต่ำมันข้นกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของมันข้น การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของมันข้นนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๘] คำว่า **น้ำตา (อสฺสุ)** ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกจากนัยน์ตาทั้ง ๒ ข้าง น้ำตานั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนน้ำมันงาใส **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ขังอยู่ในกระบอกตาทั้ง ๒ ข้าง ก็น้ำตานี้ย่อมไม่รวมตัวขังอยู่ในเบ้าตาตลอดไป เหมือนดีในฝักดี แต่เมื่อใดสัตว์เกิดดีใจหัวเราะดัง เกิดเสียใจร้องไห้คร่ำครวญ หรือกินอาหารเป็นพิษเห็นปานนั้น และเมื่อใดนัยน์ตาของสัตว์เหล่านั้นถูกควัน ธุลีหรือฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้นน้ำตาเอ่อขึ้นเพราะความดีใจ เสียใจ อาหาร และฤดูที่ผิดปกติเหล่านี้ ย่อมขังเต็มเบ้าตาหรือไหลออกมา ก็พระโยคาวจรผู้กำหนดพิจารณาน้ำตา พึงกำหนดน้ำตาด้วยอำนาจน้ำตาที่ขังเต็มกระบอกตาเท่านั้นเถิด **ว่าโดยการกำหนด** กำหนดด้วยส่วนของน้ำตา การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของน้ำตานั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๐๙] คำว่า **น้ำมันเหลว (วสา)** ได้แก่ น้ำมันที่เป็นเปลว น้ำมันเหลวนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนน้ำมันมะพร้าว แม้จะกล่าวว่า มีสีเหมือนน้ำมันที่เขาลาดลงในน้ำข้าวก็ควร **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนหยาดน้ำที่ลอยคว้างแผ่ซ่านไปในเบื้องบนแห่งน้ำใสในเวลาอาบน้ำ **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส** ส่วนมากมันเหลวขังอยู่ตามฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า โพรงจมูก หน้าผาก และจะงอยบ่า

ก็มันเหลวนี้มิใช่เป็นธรรมชาติละลายอยู่ทุกเมื่อในโอกาสเหล่านี้ แต่เมื่อใด ส่วนเหล่านั้นเกิดอบอ้าวขึ้น เพราะความร้อนแห่งไฟ ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ฤดูเปลี่ยนแปลงและธาตุแปรปรวน เมื่อนั้น มันเหลวนั้นย่อมไหลซ่านไปข้างโน้นข้างนี้ในส่วนเหล่านั้น เหมือนหยาดน้ำมันที่แผ่ซ่านไปบนน้ำใส ในเวลาอาบน้ำ ฉะนั้น **ว่าโดยการกำหนด** กำหนดด้วยส่วนของมันเหลว การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของมันเหลวนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๑๐] คำว่า **น้ำลาย (เขโฬ)** ได้แก่ อาโปธาตุที่เป็นฟองเจือปนกันในภายในปาก น้ำลายนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว คือมีสีขาวเหมือนฟองน้ำ **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส แม้จะกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนฟองน้ำ ก็ควร **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างแล้วขังอยู่ที่ลิ้น ก็น้ำลายนี้ขังรวมกันอยู่ที่กระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างนี้ตลอดไปหามิได้ แต่เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหารเห็นปานนั้น หรือวางของร้อน ของขม ของเผ็ด ของเค็ม และของเปรี้ยวอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ในปาก หรือมิฉะนั้น เมื่อใดสัตว์เหล่านั้นละเหี่ยใจ หรือเกิดความรังเกียจขึ้นในอะไรสักอย่าง เมื่อนั้นน้ำลายก็เกิดขึ้นแล้วไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างขังอยู่ที่ลิ้น อนึ่ง น้ำลายนี้ที่ปลายลิ้นมีจางๆ ที่โคนลิ้นจะข้น ก็ข้าวเม่าก็ดี ข้าวสารก็ดี ของเคี้ยวอย่างอื่นอะไรก็ดี ที่บุคคลใส่เข้าในปาก น้ำลายย่อมสามารถทำให้ชุ่มอยู่ได้ มิได้หมดสิ้นไปเลย เหมือนน้ำซับในหลุมที่บุคคลขุดไว้ที่หาดทรายใกล้แม่น้ำ ฉะนั้น **ว่าโดยการกำหนด** กำหนดด้วยส่วนของน้ำลาย การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของน้ำลายนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตนก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๑๑] คำว่า **น้ำมูก (สิงฺฆาณิกา)** ได้แก่ น้ำไม่สะอาดที่ไหลออกจากมันสมอง น้ำมูกนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนเยื่อเมล็ดตาลอ่อน **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ขังอยู่เต็มโพรงจมูก ก็น้ำมูกนี้จะได้ขันรวมกันอยู่ในโพรงจมูกนี้ทุกเมื่อไปหามิได้ อันที่จริง เปรียบเหมือนบุรุษห่อนมส้มไว้ในใบบัวแล้วเอาหนามแทงข้างล่าง ทีนั้น หยดนมส้มไหลออกมาตาม

ร่องนี้ตกลงไปข้างนอก ชื่อฉันใด เมื่อเหล่าสัตว์ร้องไห้หรือเกิดธาตุกำเริบ เพราะอำนาจอาหารและฤดูผิดปกติ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มันสมองจึงถึงความเป็นเสลดเสียไหลออกจากภายในศีรษะ หลั่งลงไปตามช่องบนเพดานแล้วไปขังอยู่จนเต็มโพรงจมูกหรือไหลออกไป ก็พระโยคาวจรผู้กำหนดพิจารณาน้ำมูก พึงกำหนดพิจารณาด้วยอำนาจน้ำมูกที่ขังอยู่เต็มรูจมูกเท่านั้นเถิด **ว่าโดยการกำหนด** กำหนดด้วยส่วนแห่งน้ำมูก การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของน้ำมูกนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๑๒] คำว่า **ไขข้อ (ลสิกา)** ได้แก่ ซากที่เป็นครีมในภายในข้อต่อแห่งสรีระ ไขข้อนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนยางดอกกรรณิการ์ **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนโอกาส **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **ว่าโดยโอกาส** ไขข้อทำกิจคือการหยอดข้อต่อแห่งกระดูกให้สำเร็จ ตั้งอยู่ภายในข้อต่อแห่งกระดูก ๑๘๐ ท่อน ก็บุคคลผู้มีไขข้อน้อย เมื่อลุกขึ้น นั่งลง เดินก้าวไปข้างหน้า ถอยกลับมาข้างหลัง คู้แขน เหยียดแขน กระดูกย่อมลั่นดังเผาะๆ ไขข้อย่อมไหลไปเหมือนทำเสียงดีดนิ้วมือ เมื่อเขาเดินทางไกลประมาณ ๑-๒ โยชน์ วาโยธาตุย่อมกำเริบ เนื้อตัวย่อมเมื่อยขบ ส่วนผู้ที่มีไขข้อมาก ในเวลาลุกขึ้นและนั่งลงเป็นต้น กระดูกย่อมไม่ลั่นเสียงดังเผาะๆ แม้เมื่อเขาเดินทางไกลแสนไกล วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ เนื้อตัวก็ไม่เมื่อยขบ **ว่าโดยการกำหนด** กำหนดด้วยส่วนแห่งไขข้อ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของไขข้อนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๑๓] คำว่า **มูตร (มุตฺตํ)** ได้แก่ น้ำมูตร (น้ำปัสสาวะ) มูตรนั้น **ว่าโดยสี** มีสีเหมือนน้ำด่างถั่วเขียว **ว่าโดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ภายในหม้อน้ำที่เขาวางคว่ำปากไว้ **ว่าโดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องต่ำ **ว่าโดยโอกาส** ขังอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ ถุงแห่งกระเพาะปัสสาวะ ท่านกล่าวให้ชื่อว่า**วัตถิ (วตฺถิ นาม)** ซึ่งเป็นที่ไหลเข้าไปแห่งมูตรแต่สรีระ แต่ทางไหลเข้าไปแห่งมูตรมิได้ปรากฏ ส่วนทางไหลออกปรากฏ อุปมาเหมือนน้ำคร่ำที่ไหลซึมเข้าไปในหม้อเนื้อที่ไม่มีปากที่บุคคลซัดแช่ไว้ในบ่อน้ำคร่ำ แต่ทางไหลซึมเข้าไปแห่งน้ำคร่ำนั้นมิได้ปรากฏ ฉะนั้น อนึ่ง ซึ่งเมื่อเต็มแล้วด้วยมูตร

สัตว์ทั้งหลายย่อมมีความขวนขวายว่า "เราจักถ่ายปัสสาวะ" ว่าโดยการกำหนด กำหนดด้วยภายในแห่งกระเพาะปัสสาวะและส่วนแห่งมูตร การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของมูตรนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มิใช่ของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง

[๒๑๔] ก็เมื่อพระโยคาวจรกำหนดส่วนมีผมเป็นต้น ด้วยอำนาจสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และการกำหนดอย่างนี้แล้ว ใส่ใจอยู่ว่า "ปฏิกูล ปฏิกูล" โดยอาการ ๕ ประการ คือ (๑) สี (๒) สัณฐาน (๓) กลิ่น (๔) ที่อาศัย (๕) โอกาส โดยนัยว่า "โดยลำดับ โดยไม่รีบร้อนนัก" เป็นต้น ในที่สุดแห่งการก้าวล่วงบัญญัติ ตรวจดูกายนี้ว่า "ผมมีอยู่ในกายนี้" สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดย่อมปรากฏไม่ก่อนไม่หลังเลย เหมือนบุรุษผู้มีตาดีมองดูพวงดอกไม้ ๓๒ สีที่ร้อยด้วยด้ายเส้นเดียว ดอกไม้ทั้งหมดย่อมปรากฏไม่ก่อนไม่หลังกันเลย ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในกถาว่าด้วยมนสิการโกศลว่า เมื่อภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญกัมมัฏฐานใส่ใจว่า "ผม" ความใส่ใจย่อมไปจรดส่วนสุดท้ายนี้คือมูตรเท่านั้นหยุดอยู่

ก็ถ้าเธอส่งมนสิการไปแม้ในภายนอก ลำดับนั้น เมื่อส่วนทั้งหมดปรากฏแก่เธออย่างนี้แล้ว สัตว์ทั้งหลายเช่นมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานเป็นต้นผู้เที่ยวไปอยู่ ละอาการว่าเป็นสัตว์ ย่อมปรากฏด้วยอำนาจกองแห่งส่วนเท่านั้น อนึ่ง น้ำและข้าวเป็นต้นที่สัตว์เหล่านั้นกลืนกินเข้าไปอยู่ ย่อมปรากฏเหมือนกำลังใส่เข้าไปในกองแห่งส่วน ฉะนั้น

ลำดับนั้น เมื่อพระโยคีนั้นใส่ใจอยู่บ่อยๆ ว่า "ปฏิกูล ปฏิกูล" ด้วยอำนาจการปล่อยวางไปตามลำดับเป็นต้น อัปปนาย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ ในส่วนเหล่านั้น การปรากฏแห่งส่วนมีผมเป็นต้น ด้วยอำนาจสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และการกำหนด ชื่อว่าอุคคหนิมิต การปรากฏด้วยอำนาจความเป็นปฏิกูล โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่าปฏิภาคนิมิต เมื่อพระโยคาวจรเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ อัปปนาย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจปฐมฌานทีเดียว เหมือนเกิดขึ้นในอสุภกัมมัฏฐาน ฉะนั้น ตามนัยที่กล่าวแล้ว

อัปปนานั้นย่อมเกิดเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แก่ท่านผู้มีส่วนเพียงส่วนเดียวปรากฏ หรือได้บรรลุอัปปนาในส่วนหนึ่งแล้ว ก็ไม่ทำความเพียรในส่วนอื่นต่อไปอีก

ส่วนท่านใด มีส่วนมากมายปรากฏ หรือได้บรรลุฌานในส่วนหนึ่งแล้ว ยังทำความเพียรในส่วนแม้อื่นต่อไปอีก ปฐมฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดแก่ท่านนั้นตามจำนวนของส่วน เหมือนเกิดแก่พระมัลลกเถระ ฉะนั้น

ได้ยินว่า ท่านพระมัลลกเถระนั้นจับมือพระทีฆภาณกอภัยเถระแล้วกล่าวว่า "ท่านอภัยขอรับ ท่านจงเรียนปัญหานี้ก่อน" แล้วจึงกล่าวว่า "ท่านพระมัลลกเถระได้ปฐมฌานในอาการ ๓๒ ในส่วน ๓๒ ส่วน ถ้าท่านเข้าฌานหนึ่งในเวลากลางคืน ฌานหนึ่งในเวลากลางวัน ท่านต้องใช้เวลาเกินกว่ากึ่งเดือน จึงจะสำเร็จอีก แต่ถ้าท่านเข้าทุกๆ วัน ก็ต้องใช้เวลาเกินกว่า ๑ เดือน จึงจะสำเร็จได้อีก"

ก็กัมมัฏฐานนี้แม้ที่สำเร็จได้ด้วยอำนาจปฐมฌาน ดังพรรณนามาฉะนี้ ท่านก็เรียกว่า กายคตาสติ เพราะสำเร็จได้ด้วยกำลังสติในสีและสัณฐานเป็นต้น

[อานิสงส์การเจริญกายคตาสติ]

ก็ภิกษุผู้หมั่นประกอบกายคตาสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้อดทนทั้งความยินร้ายและความยินดี เธอจะไม่ถูกความยินร้ายและความยินดีครอบงำ เธอจะกดขี่ครอบงำความยินร้ายที่เกิดขึ้นอยู่ เธอจะเป็นผู้อดทนต่อภัยที่น่ากลัว ภัยที่น่ากลัวครอบงำเธอไม่ได้ เธอจะกดขี่ครอบงำภัยที่น่ากลัวซึ่งเกิดขึ้นแล้วอยู่ เธอจะเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อนได้ ฯลฯ จะเป็นผู้อดกลั้นต่ออันตรายอันจะผลาญชีวิต[๑] จะเป็นผู้ได้ฌานทั้ง ๔ เพราะอาศัยความต่างแห่งสีของส่วนมีผมเป็นต้น และจะแทงตลอดอภิญญา ๖ ประการ

เพราะเหตุนั้นแล บัณฑิตพึงเป็นผู้ไม่ประมาท
หมั่นประกอบกายคตาสตินี้
ที่มีอานิสงส์เป็นอเนก ดังพรรณนามาฉะนี้เทอญ

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในกายคตาสติ

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๙/๒๐๖, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๑๔/๑๗๗

ว่าด้วยอานาปานสติ

[๒๑๕] อานาปานสติกัมมัฏฐานอันมีวัตถุ ๑๖ นั้นใด อันพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิแม้ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสภาพสงบ ประณีต สดชื่น เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และทำอกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานไป สงบไปโดยเร็ว"[๑] แล้วตรัสจำแนกอย่างนี้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้วอย่างไร จึงเป็นสภาพสงบ ประณีต สดชื่น เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และทำอกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานไป ให้สงบไปโดยเร็ว ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก[๑] ย่อมรู้ชัดว่า

อานาปานสติ ๑๖ ชั้น

๑. เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว
เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว

๒. เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น
เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น

๓. สำเหนียกว่า จะรู้ชัดกายทั้งปวง หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะรู้ชัดกายทั้งปวง หายใจออก

๔. สำเหนียกว่า จะระงับกายสังขาร หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะระงับกายสังขาร หายใจออก

๕. สำเหนียกว่า จะรู้ชัดปีติ หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะรู้ชัดปีติ หายใจออก

---

[๑] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๖, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๕/๔๖๕

๖. สำเหนียกว่า จะรู้ชัดสุข หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะรู้ชัดสุข หายใจออก
๗. สำเหนียกว่า จะรู้ชัดจิตตสังขาร หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะรู้ชัดจิตตสังขาร หายใจออก
๘. สำเหนียกว่า จะระงับจิตตสังขาร หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะระงับจิตตสังขาร หายใจออก
๙. สำเหนียกว่า จะรู้ชัดจิต หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะรู้ชัดจิต หายใจออก
๑๐. สำเหนียกว่า จะยังจิตให้บันเทิง หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะยังจิตให้บันเทิง หายใจออก
๑๑. สำเหนียกว่า จะตั้งจิตมั่น หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะตั้งจิตมั่น หายใจออก
๑๒. สำเหนียกว่า จะเปลื้องจิต หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะเปลื้องจิต หายใจออก
๑๓. สำเหนียกว่า จะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออก
๑๔. สำเหนียกว่า จะพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจออก
๑๕. สำเหนียกว่า จะพิจารณาเห็นความดับไป หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะพิจารณาเห็นความดับไป หายใจออก
๑๖. สำเหนียกว่า จะพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้ หายใจเข้า
สำเหนียกว่า จะพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้ หายใจออก[๑]

---

[๑] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๗-๑๓๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๓๑-๑๓๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๘/๑๘๗-๑๘๙, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๙๗๗/๔๕๓-๔๕๕

นัยแห่งการเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น มาถึงแล้วโดยลำดับ แต่เพราะนิเทศนั้น เมื่อกล่าวไปตามแนวพระบาลีนั้นแหละ จะบริบูรณ์โดยอาการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น นิเทศนี้ในอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น จะเป็นนิเทศที่พรรณนาพระบาลีเป็นเบื้องหน้า

[๒๑๖] ในคำว่า **ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างไรเป็นต้น (กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ)** บัณฑิตพึงทราบนิเทศแห่งพระบาลีนี้ก่อน คำว่า **กถํ** เป็นพระปุจฉาด้วยความเป็นผู้ประสงค์จะตรัสการเจริญอานาปานสติสมาธิให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญแล้ว (ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ)** เป็นการชี้แจงธรรมที่ได้ตรัสถามแล้ว ด้วยความเป็นผู้ประสงค์จะตรัสให้พิสดาร โดยประการต่าง ๆ แม้ในคำนี้ว่า **ทำให้มากแล้วอย่างไร ฯลฯ สงบไป (กถํ พหุลีกโต ฯเปฯ วูปสเมติ** ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ในบทเหล่านั้น บทว่า **เจริญ (ภาวิโต)** คือทำให้เกิดขึ้น หรือให้เจริญขึ้น บทว่า **อานาปานสฺสติสมาธิ** ได้แก่ สมาธิที่สัมปยุตกับสติ ซึ่งกำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก (เป็นอารมณ์) อีกนัยหนึ่ง สมาธิในอานาปานสติ ชื่อว่าอานาปานสติสมาธิ บทว่า **ทำให้มาก (พหุลีกโต)** ได้แก่ทำบ่อย ๆ สองบทว่า **เป็นสภาพสงบและประณีต (สนฺโต เจว ปณีโต จ)** ได้แก่สงบและประณีต ในบททั้ง ๒ พึงทราบการกำหนดด้วย **เอว**-ศัพท์

ถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายไว้อย่างไร

ตอบว่า ทรงอธิบายไว้ว่า อันอานาปานสติสมาธินี้เป็นธรรมไม่สงบและเป็นธรรมไม่ประณีต โดยปริยายไร ๆ เหมือนอย่างอสุภกัมมัฏฐานซึ่งสงบและประณีตโดยปฏิเวธอย่างเดียว แต่ไม่สงบและประณีตโดยอารมณ์ เพราะมีอารมณ์หยาบ และเพราะมีอารมณ์ปฏิกูล โดยที่แท้ เป็นสภาพที่ชื่อว่าสงบ คือเข้าไปสงบ ดับสนิทเพราะสงบโดยอารมณ์บ้าง เพราะสงบโดยองค์กล่าวคือปฏิเวธบ้าง ประณีต คือไม่ทำให้เบื่อหน่าย เพราะประณีตโดยอารมณ์บ้าง เพราะประณีตโดยองค์บ้าง ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อานาปานสติสมาธินี้เป็นสภาพธรรมทั้งสงบและประณีต"

ส่วนในคำนี้ว่า **เป็นธรรมเครื่องอยู่สดชื่นและอยู่เป็นสุข (อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร)** มีอรรถาธิบายว่า ธรรมเครื่องราดรดของอานาปานสติสมาธินั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น อานาปานสติสมาธินั้น จึงชื่อว่า**ไม่มีเครื่องราดรด (อเสจนโก)** คือไม่ถูกราดรด ไม่ปะปน แยกเป็นแผนกหนึ่งโดยเฉพาะ หมายความว่า ในอานาปานสติสมาธิ ไม่มีอาการสงบด้วยบริกรรมหรือด้วยอุปจาระ ความว่า จำเดิมแต่การกำหนดในเบื้องต้น ย่อมสงบและประณีตตามสภาวะของตนนั่นเอง ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า **อเสจนโก** ความว่า ไม่ต้องราดรด ก็มีโอชะ คือมีรสอร่อยตามสภาพนั่นเอง บัณฑิตพึงทราบว่า อานาปานสติสมาธินี้ชื่อว่า**ไม่มีเครื่องราดรด (อเสจนโก)** ดังกล่าวฉะนี้ จึงชื่อว่า**เป็นเครื่องอยู่เป็นสุข (สุโข จ วิหาโร)** เพราะเป็นไปเพื่อได้ความสุขทางกายและความสุขทางใจ ทุกขณะที่ถึงอัปปนา บทว่า **ที่เกิดขึ้นแล้วๆ (อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน)** ได้แก่ ที่ยังข่มไม่ได้แล้วๆ บทว่า **ชั่วร้าย (ปาปเก)** ได้แก่ เลวทราม บทว่า **อกุศลธรรม (อกุสเล ธมฺเม)** ได้แก่ ธรรมอันเกิดจากความไม่ฉลาด บทว่า **ทำ ...ให้อันตรธานไปโดยเร็ว (ฐานโส อนฺตรธาเปติ)** ความว่า ย่อมให้อันตรธานไป คือข่มลงได้โดยขณะนั่นเอง บทว่า **ให้สงบไป (วูปสเมติ)** ความว่า ย่อมให้สงบด้วยดี อีกอย่างหนึ่ง เธอถึงความเจริญแห่งอริยมรรคโดยลำดับ ย่อมตัดขาด อธิบายว่า ย่อมให้สงบระงับไป เพราะอานาปานสติสมาธิเป็นธรรมที่มีส่วนแห่งการชำแรกกิเลส

ก็ในพระบาลีคำถามนี้ มีเนื้อความย่อดังต่อไปนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิที่บุคคลเจริญแล้วด้วยประการอย่างไร ด้วยอาการอย่างไร ด้วยวิธีอย่างไร ทำให้มากแล้วด้วยประการอย่างไร จึงเป็นธรรมสงบโดยแท้ ฯลฯ ให้เข้าไปสงบได้"

[๒๑๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงอรรถาธิบายความนั้นให้พิสดาร จึงตรัสคำว่า **อิธ ภิกฺขเว** เป็นต้น บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ)** ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ ด้วยว่า **อิธ**-ศัพท์นี้ในพระบาลีนี้เป็นศัพท์แสดงถึงคำสอนอันเป็นที่ก่อเกิดแห่งบุคคลผู้ยังอานาปานสติสมาธิทั้งปวงให้เกิด และเป็นการปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งคำสอนอื่น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่

ในศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิของศาสนาอื่นว่างเปล่าจากสมณะทั้งหลาย ผู้รู้ทั่วถึง”[๑] เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า **อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ** ดังนี้เป็นต้น

คำนี้ว่า **ไปสู่ป่าก็ดี ฯลฯ ไปสู่เรือนว่างก็ดี (อรญฺญโต วา ฯเปฯ สุญฺญา-คารคโต)** เป็นคำแสดงการกำหนดเสนาสนะอันสมควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิของพระโยคาวจรนั้น เพราะจิตของภิกษุนี้มัวซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ์เป็นต้นตลอดกาลนาน ไม่ปรารถนาจะขึ้นสู่อารมณ์คืออานาปานสติสมาธิ มัวแต่แล่นออกไปนอกทาง เหมือนรถที่เทียมด้วยโคโกงแล่นออกไปนอกทาง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้เลี้ยงโคต้องการจะฝึกลูกโคโกงที่เติบโตขึ้น เพราะได้ดื่มน้ำนมจากแม่โคโกง เขาจึงพรากมันออกจากแม่โคแล้วฝังหลักใหญ่ไว้ข้างหนึ่ง ล่ามด้วยเชือกไว้ที่หลักนั้น ครั้นแล้ว ลูกโคตัวนั้นจะดิ้นไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่อาจหนีไปได้ก็จะเข้าไปหมอบอิงหรือนอนอิงหลักนั้นนั่นเอง แม้ฉันใด แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อต้องการฝึกจิตที่ชั่วร้าย ซึ่งเจริญเติบโตขึ้นเพราะดื่มรสมีรูปารมณ์เป็นต้นตลอดกาลนาน ก็พึงพรากจากอารมณ์มีรูปเป็นต้น เข้าไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือเรือนว่าง แล้วพึงผูกด้วยเชือกคือสติไว้ที่หลักคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตของภิกษุนั้นแม้จะดิ้นรนไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินในกาลก่อน ก็จะไม่อาจตัดเชือกคือสติแล้วหนีไปได้ ย่อมจะแนบและแอบอิงอารมณ์นั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจอุปจาระและอัปปนา ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

“ภิกษุในศาสนานี้ ใช้สติผูกจิตของตนไว้ให้มั่น
ในอารมณ์ เหมือนนรชนเมื่อฝึกลูกโค ย่อมผูกไว้ที่เสา”[๒]

เสนาสนะนั้นย่อมเป็นสถานที่ควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธินั้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า คำนี้ว่า **ไปสู่ป่าก็ดี (อรญฺญคโต วา)**

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗

[๒] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๖๗, ที.ม.อ. (บาลี) -/๓๗๔/๓๗๗, ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑๐๗/๓๖๗, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๐๒

เป็นต้น เป็นคำแสดงอาการกำหนดเสนาสนะอันเหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติ-สมาธิของพระโยคาวจรนั้น

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่อานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ เป็นยอดในประเภทกัมมัฏฐาน เป็นเหตุใกล้ต่อการบรรลุคุณวิเศษและการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันของพระสัพพัญญูพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งปวง พระโยคาวจรไม่ละชายบ้าน ที่อื้ออึงไปด้วยเสียงหญิง เสียงชาย เสียงช้าง และเสียงม้าเป็นต้น แล้วเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน ไม่ใช่ทำได้ง่ายๆ เลย เพราะฌานมีเสียงเป็นข้าศึก แต่การที่พระโยคาวจรกำหนดกัมมัฏฐานนี้แล้ว ยังจตุตถฌานอันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิด แล้วทำฌานนั้นนั่นแหละให้เป็นบาทพิจารณาสังขารแล้วบรรลุอรหัตตผลอันเป็นผลเลิศ ในป่าซึ่งหาบ้านมิได้ จึงจะทำได้ง่าย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่พระโยคาวจรผู้เจริญอานาปานสติสมาธินั้น จึงตรัสว่า "อรญฺญคโต วา" เป็นต้น

แท้จริง พระผู้มีพระภาคเป็นดุจอาจารย์ผู้ชำนาญดูพื้นที่ อาจารย์ผู้ชำนาญดูพื้นที่นั้น ดูพื้นที่ที่จะสร้างเมือง พิจารณาดูดีแล้วจึงชี้บอกว่า "พวกท่านจงสร้างเมืองในพื้นที่นี้เถิด" และเมื่อสร้างเมืองเสร็จแล้วโดยความสวัสดี ย่อมได้สักการะมากจากราชตระกูล ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน ทรงใคร่ครวญดูเสนาสนะอันเหมาะสมแก่พระโยคาวจรแล้ว ทรงชี้ว่า "พึงหมั่นประกอบกัมมัฏฐานในที่นี้" แต่นั้น เมื่อพระโยคาวจรหมั่นประกอบกัมมัฏฐานในที่นั้นโดยลำดับ ย่อมได้รับสักการะใหญ่ว่า "พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหนอ" ดังนี้

ก็ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่าเป็นเสมือนเสือเหลือง พึงทราบอธิบายว่า เหมือนอย่างว่าพญาเสือเหลืองใหญ่ อาศัยพงหญ้า ป่ารก หรือดงภูเขาในป่า แอบจับหมู่เนื้อมีกระบือป่า กวาง และสุกรเป็นต้น ฉันใด ภิกษุผู้ประกอบกัมมัฏฐานอยู่ในเสนาสนะอันสงัดมีป่าเป็นต้นนี้ ก็ย่อมยึดเอาโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค และอริยผล ตามลำดับ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พระโบราณา-จารย์จึงกล่าวไว้ว่า

"ภิกษุพุทธบุตรนี้ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา
ผู้ประกอบความเพียร เข้าไปสู่ป่า
ย่อมยึดเอาผลสูงสุด (อรหัตตผล) ไว้ได้
เหมือนเสือเหลืองซุ่ม (อยู่ในป่า) จับเนื้อกิน ฉะนั้น"[๑]

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่า อันเป็นภูมิที่เหมาะสมแก่กำลังแห่งความบากบั่นของพระโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า "อรญฺญคโต วา" เป็นต้น

[๒๑๘] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ไปสู่ป่า (อรญฺญคโต)** ได้แก่ ไปแล้วสู่ป่าอันมีความสุขซึ่งเกิดจากความเงียบสงัดอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาป่าซึ่งมีลักษณะที่ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า "สถานที่ออกไปนอกเขตเมืองทั้งหมด นี้ชื่อว่าป่า"[๒] และว่า "เสนาสนะที่ชื่อว่าอยู่ในป่า คือสถานที่อันมีในที่สุด ๕๐๐ คันธนูเป็นอย่างต่ำ"[๓] บทว่า **ไปสู่โคนไม้ (รุกฺขมูลคโต)** ได้แก่ ไปสู่ที่ใกล้ต้นไม้ บทว่า **ไปสู่เรือนว่าง (สุญฺญาคารคโต)** ได้แก่ ไปสู่ที่ว่าง คือโอกาสอันสงัด ก็ในพระบาลีบทนี้ เว้นป่าและโคนไม้ แม้จะไปสู่เสนาสนะที่เหลืออีก ๗ อย่าง จะเรียกว่า อยู่ในเรือนอันว่างเปล่าก็ควร

พระผู้มีพระภาคครั้นทรงชี้แจงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติอันสมควรแก่ฤดูทั้ง ๓ และสมควรแก่ธาตุและจริยาแก่พระโยคาวจรอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงชี้แจงอิริยาบถอันสงบ อันไม่เป็นไปในฝ่ายหดหู่ และไม่เป็นไปในฝ่ายฟุ้งซ่าน แก่พระโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า **นั่ง (นิสีทติ)** ลำดับนั้น เมื่อจะทรงแสดงการนั่งที่มั่นคง ภาวะที่เป็นไปสะดวกแห่งลมหายใจเข้าหายใจออก และอุบายในการ

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๖๘, ที.ม.อ. (บาลี) -/๓๗๔/๓๗๘, ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑๐๗/๓๖๘, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๐๓

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๔/๒๕๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๙/๓๙๔

[๓] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๒/๖๕๔/๑๗๔

กำหนดอารมณ์ จึงตรัสว่า **คู้บัลลังก์ (อาภุชิตฺวา)** เป็นต้น บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **บัลลังก์ (ปลฺลงฺกํ)** ได้แก่ การนั่งพับขาโดยรอบ บทว่า **คู้เข้า (อาภุชิตฺวา)** ได้แก่ พับขา คำว่า **ตั้งกายให้ตรง (อุชุํ กายํ ปณิธาย)** ได้แก่ ตั้งร่างกายส่วนบนให้ตรง คือให้ปลายกระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนจรดกัน เพราะเมื่อพระโยคาวจรนั่งอย่างนี้ หนัง เนื้อ และเอ็นจะไม่ตึง เมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนาที่มีการตึงของหนัง เนื้อ และเอ็นเหล่านั้นเป็นปัจจัย ที่จะพึงเกิดขึ้นทุกๆ ขณะ แก่พระโยคาวจรนั้นก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็ย่อมมีอารมณ์เป็นหนึ่ง กัมมัฏฐานย่อมไม่ตก ย่อมถึงความเจริญงอกงามขึ้น คำว่า **ตั้งสติไว้เฉพาะหน้า (ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา)** ได้แก่ ตั้งสติให้บ่ายหน้าต่อกัมมัฏฐาน อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในคำนี้ โดยนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา[๑] อย่างนี้ว่า ศัพท์ว่า **ปริ** มีความหมายว่ากำหนด ศัพท์ว่า **มุขํ** มีความหมายว่านำออกไป ศัพท์ว่า **สติ** มีความหมายว่าตั้งมั่น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า **ปริมุขํ สตึ** ดังนี้ก็ได้ ในปฏิสัมภิทานั้น มีเนื้อความย่อดังต่อไปนี้ว่า "ทำสติอันนำออกจากเวทนาที่กำหนดแล้ว"

[๒๑๙] คำว่า **ภิกษุนั้นเป็นผู้มีสติหายใจเข้า หรือมีสติหายใจออก (โส สโต วา อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ)** ความว่า ภิกษุนั้นนั่งอย่างนี้แล้ว และตั้งสติไว้มั่นอย่างนี้แล้ว เมื่อไม่ละสตินั้น ชื่อว่ามีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก ท่านอธิบายไว้ว่า เป็นผู้ทำสติ บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงอาการอันเป็นเหตุให้ภิกษุนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติ จึงตรัสคำว่า **หรือหายใจเข้ายาว (ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต)** ดังนี้เป็นต้น สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ในวิภังค์แห่งพระบาลีว่า **โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ** นั้นนั่นแลว่า

"ภิกษุทำสติโดยอาการ ๓๒ ประการ คือ ภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๔/๒๕๖

ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจลมหายใจเข้าสั้น สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจลมหายใจออกสั้น สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้าพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น"[๑]

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **หรือเมื่อหายใจเข้ายาว (ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต)** ได้แก่ หรือเมื่อให้ลมหายใจเข้าเป็นไปยาว ในอรรถกถาพระวินัย[๒] ท่านกล่าวไว้ว่า บทว่า **อสฺสาโส** ได้แก่ ลมออกไปภายนอก บทว่า **ปสฺสาโส** ได้แก่ ลมเข้าไปข้างใน แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลาย มาตรงกันข้าม ในลม ๒ อย่างนั้น ในเวลาที่คัพภเสยยกสัตว์ (สัตว์ผู้เกิดในครรภ์) แม้ทุกประเภท คลอดจากครรภ์มารดา อันดับแรกลมภายในออกมาภายนอก ภายหลังลมภายนอกพาเอาธุลีละเอียดเข้าไปภายในจรดเพดานแล้วก็ดับ บัณฑิตพึงทราบลมอัสสาสะและปัสสาสะอย่างนี้ก่อน

อนึ่ง พึงทราบความที่ลมอัสสาสะหรือปัสสาสะเหล่านั้นยาวและสั้น ด้วยสามารถแห่งระยะเวลายาวนาน เหมือนอย่างว่า น้ำหรือทรายที่แผ่ไปตลอดพื้นที่ว่างเขาเรียกกันว่า น้ำยาว ทรายยาว น้ำสั้น ทรายสั้น ฉันใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า แม้จะละเอียดแสนละเอียด ก็เช่นกัน ลมในร่างช้างและร่างงูจะค่อย ๆ ยังส่วนที่ยาวกล่าวคืออัตภาพของสัตว์เหล่านั้นให้เต็มแล้วค่อย ๆ ออกมา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่ายาว ลมหายใจออกและเข้า ยังส่วนที่สั้นกล่าวคืออัตภาพของสุนัขและกระต่ายเป็นต้นให้เต็มเร็ว แล้วก็ออกเร็วเช่นกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าสั้น แต่ในพวกมนุษย์ บางพวกหายใจออกและหายใจเข้ายาว โดยกินระยะเวลานาน

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๕/๒๕๖-๒๕๗

[๒] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๗๑

เหมือนช้างและงูเป็นต้น บางพวกหายใจออกและหายใจเข้าสั้น เหมือนสุนัขและกระต่ายเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ลมหายใจเหล่านั้นของสัตว์เหล่านั้น เมื่อออกและเข้าตลอดกาลยาวนานด้วยอำนาจกาล พึงทราบว่า "ยาว" เมื่อออกและเข้าสั้นชั่วเวลานิดหน่อย ด้วยอำนาจกาล ก็พึงทราบว่า "สั้น"

ในลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั้น ภิกษุนี้เมื่อหายใจเข้าและหายใจออกยาว ย่อมรู้ว่า "เราหายใจเข้าหายใจออกยาว" ด้วยอาการ ๙ อย่าง ก็เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนั้น พึงทราบว่า สติปัฏฐานภาวนาส่วนกายานุปัสสนาย่อมสำเร็จโดยอาการหนึ่ง เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๑] ว่า

> "ภิกษุเมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว เป็นอย่างไร คือ ภิกษุหายใจเข้ายาวในกาลที่นับว่ายาว หายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้าหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว ฉันทะเกิดขึ้นแก่เธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว หายใจออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว เธอทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะ ในกาลที่นับว่ายาว ความปราโมทย์เกิดขึ้นแก่เธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้ายาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ ในกาลที่นับว่ายาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ ในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้าหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ ในกาลที่นับว่ายาว จิตของเธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ในกาลที่นับว่ายาว ย่อมหลีกออกจากหายใจเข้าหายใจออกยาว อุเบกขาย่อมตั้งอยู่ กายคือลมหายใจเข้าหายใจออกยาวด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ย่อมปรากฏ ความปรากฏเป็นสติ

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๖/๒๕๗

กายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐานภาวนาคือการพิจารณาเห็นกายในกาย”

แม้ในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกสั้น ก็นัยนี้เหมือนกัน ส่วนความแปลกกันมีดังนี้ คือ เหมือนอย่างว่า บทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกหายใจเข้ายาว ในกาลที่นับว่ายาวนั้น ท่านกล่าวว่า หายใจเข้ายาว ในกาลที่นับว่ายาว ฉันใด แม้ในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจเข้าสั้นนี้ ก็เหมือนกันกับที่กล่าวมาแล้วว่า หายใจเข้าสั้นในกาลที่นับว่านิดหน่อย เพราะเหตุนั้น พึงประกอบด้วยสามารถแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกสั้น จนถึงคำว่า ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สติปัฏฐานภาวนาคือการตามเห็นกายในกาย”[๑]

พระโยคาวจรนี้เมื่อรู้ชัดลมหายใจเข้าหายใจออก โดยอาการเหล่านี้ ด้วยสามารถระยะกาลนาน และด้วยสามารถระยะกาลนิดหน่อยอย่างนี้ พึงทราบว่า เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว ฯลฯ เมื่อหายใจออกสั้นก็รู้ว่าเราหายใจออกสั้น ก็แลเมื่อภิกษุนั้นรู้อย่างนี้

อาการ ๔ อย่าง คือ ลมหายใจเข้ายาวและลมหายใจเข้าสั้น
และแม้ลมหายใจออกก็เช่นนั้น
ย่อมเป็นไปที่ปลายจมูกของภิกษุเท่านั้น[๒]

[๒๒๐] คำว่า **เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก (สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ)** มีอธิบายว่า พระโยคาวจรย่อมสำเหนียกว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๖/๕๗๓, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๐๔, สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖๕/๒๓๑

[๒] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๖/๕๗๓, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๐๔, สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖๕/๒๓๑, วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๖๕/๒๗๓

และที่สุดแห่งกองลมอัสสาสะทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือให้ปรากฏหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งกองลมปัสสาสะทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือให้ปรากฏหายใจออก พระโยคาวจรเมื่อทำให้แจ่มแจ้ง คือให้ปรากฏอย่างนี้ ย่อมหายใจเข้าหายใจออกด้วยจิตที่ประกอบด้วยญาณ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมสำเหนียกว่า เราจักหายใจเข้าหายใจออก จริงอยู่ สำหรับภิกษุบางรูป ในกองลมหายใจเข้าหรือกองลมหายใจออก ที่ซ่านไปอย่างละเอียด เบื้องต้นย่อมปรากฏ ท่ามกลางและที่สุดไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดเฉพาะเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด บางรูปท่ามกลางปรากฏ เบื้องต้นและที่สุดไม่ปรากฏ บางรูปที่สุดปรากฏ เบื้องต้นและท่ามกลางไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดเฉพาะที่สุดเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง บางรูปทั้งหมดปรากฏ เธอย่อมอาจกำหนดได้ทั้งหมด ไม่ลำบากในส่วนไหนๆ เมื่อจะแสดงว่าพึงเป็นเช่นนั้น จึงกล่าวว่า **สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ย่อมสำเหนียก (สิกฺขติ)** ความว่า ย่อมเพียรคือพยายามอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบอธิบายในบทนี้อย่างนี้ว่า การสำรวมของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด การสำรวมนี้เป็นอธิสีลสิกขาในสิกขา ๓ ประการนี้ สมาธิของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด สมาธินี้เป็นอธิจิตตสิกขา ปัญญาของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด ปัญญานี้เป็นอธิปัญญาสิกขา รวมความว่า สิกขา ๓ ประการเหล่านี้ พระโยคีย่อมศึกษา ย่อมเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มากด้วยสตินั้น ด้วยมนสิการนั้นในอารมณ์นั้น

บรรดานัยทั้ง ๒ ประการนั้น เพราะเหตุที่ในนัยแรก พระโยคาวจรพึงหายใจเข้าหายใจออกอย่างเดียวเท่านั้น และไม่พึงทำกิจอะไรๆ อื่น แต่ว่า ตั้งแต่นี้ไป เธอควรทำความเพียรในการยังญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น ฉะนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสพระบาลีโดยเป็นปัจจุบันกาลว่า อสฺสสามีติ ปชานาติ ปสฺสสามีติ ปชานาติ (รู้ชัดว่าเราหายใจเข้า รู้ชัดว่าเราหายใจออก ดังนี้) เพื่อจะทรงแสดงอาการมีการยังญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้นซึ่งจำต้องทำตั้งแต่นี้ไป จึงยกพระบาลีด้วยอำนาจคำใน

อนาคตกาลโดยนัยเป็นต้นว่า สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ (เราจักเป็นผู้รู้แจ้งกายทั้งหมดหายใจเข้า) ดังนี้

คำว่า **เธอสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก (ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ)** ความว่า เธอย่อมสำเหนียกว่า "เราทำกายสังขารที่หยาบให้สงบ ให้ระงับ ให้ดับ ให้เข้าไปสงบ หายใจเข้า หายใจออก" ดังนี้ ในข้อนั้น พึงทราบความที่ลมหายใจเข้าหายใจออกหยาบ ละเอียด และสงบ ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ในกาลก่อน คือในกาลที่ยังมิได้กำหนด กายและจิตของภิกษุนี้ เป็นกายและจิตที่กระวนกระวายหยาบ เมื่อความที่กายและจิตหยาบไม่สงบ แม้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกก็ยังจัดว่าเป็นของหยาบ คือย่อมเป็นไปอย่างแรงกล้า จมูกไม่พอหายใจ ต้องยืนหายใจเข้า หายใจออกทางปาก แต่เมื่อใด ทั้งกายทั้งจิตของเธอถูกกำหนดแล้ว เมื่อนั้น ลมหายใจเข้าหายใจออกเหล่านั้นย่อมสงบระงับไป เมื่อกายและจิตเหล่านั้นสงบแล้ว ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกย่อมเป็นไปอย่างละเอียด ย่อมถึงอาการคือภาวะที่พึงวินิจฉัยว่า "มีอยู่หรือไม่มีหนอ"

เปรียบเหมือนเมื่อคนแล่นลงจากภูเขา หรือปลงภาระใหญ่ลงจากศีรษะยืนอยู่ลมหายใจเข้าหายใจออกย่อมหยาบ จมูกย่อมไม่พอหายใจ ต้องยืนหายใจเข้าหายใจออกทางปาก แต่เมื่อใด เขาบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นได้แล้ว อาบและดื่มแล้วเอาผ้าเปียกวางไว้ตรงหัวใจ นอนพักที่ร่มไม้อันร่มเย็น เมื่อนั้น ลมหายใจเข้าหายใจออกเหล่านั้นของเขา ย่อมละเอียดลง ย่อมถึงซึ่งอาการคือภาวะที่พึงวินิจฉัยว่า "มีหรือไม่มีหนอ" แม้ฉันใด ในกาลก่อน คือในกาลที่ยังไม่ได้กำหนด ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุนี้ ฯลฯ ย่อมถึงอาการคือภาวะที่พึงวินิจฉัย ฉันนั้นเหมือนกัน ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะเป็นความจริง ในกาลก่อน คือในกาลที่ยังไม่ได้กำหนด เธอไม่ต้องมีความคำนึง ความรวบรวมใจ ความใส่ใจ และความพิจารณาว่า "เราจักระงับกายสังขารที่หยาบ ๆ" แต่ในกาลที่กำหนดแล้วย่อมมี เพราะเหตุนั้น กายสังขารของ

เธอในกาลที่ได้กำหนดแล้ว จึงละเอียดกว่ากาลที่ยังไม่ได้กำหนด เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

"เมื่อกายและจิตมีความกระวนกระวาย
กายสังขารย่อมเป็นไปเหลือประมาณ
เมื่อกายและจิตไม่กระวนกระวาย
กายสังขารย่อมเป็นไปละเอียด"[๑]

[๒๒๑] แม้ในการกำหนด (กายสังขาร) ก็จัดว่าหยาบ ในอุปจาระแห่งปฐมฌาน จัดว่าละเอียด ในอุปจาระแห่งปฐมฌานนั้นจัดว่าหยาบ ในปฐมฌานจัดว่าละเอียด ในปฐมฌานและในอุปจาระแห่งทุติยฌานก็จัดว่าหยาบ ในทุติยฌานจัดว่าละเอียด ในทุติยฌานและในอุปจาระแห่งตติยฌานก็จัดว่าหยาบ ในตติยฌานจัดว่าละเอียด ในตติยฌานและในอุปจาระแห่งจตุตถฌานก็จัดว่าหยาบ ในจตุตถฌานจัดว่าละเอียดอย่างยิ่ง ถึงความไม่เป็นไปทีเดียว รวมความว่า นี้เป็นมติของอาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์ทีฆนิกายและสังยุตตนิกายก่อน

ฝ่าย**อาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกาย (มชฺฌิมภาณกา)** ย่อมปรารถนากายสังขารที่ละเอียดยิ่งกว่านั้น แม้ในอุปจาระแห่งฌานสูงๆ กว่าฌานชั้นต่ำๆ อย่างนี้ว่า กายสังขารในปฐมฌานจัดว่าหยาบ ในอุปจาระแห่งทุติยฌานจัดว่าละเอียด เป็นต้น แต่ตามมติของอาจารย์ทั้งหมดด้วยกัน คงได้ความว่า กายสังขารที่เป็นไปในกาลที่ยังไม่ได้กำหนด ย่อมสงบระงับในกาลที่ได้กำหนดแล้ว กายสังขารที่เป็นไปในกาลที่ได้กำหนดแล้ว ย่อมสงบระงับในอุปจาระแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขารที่เป็นไปในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ย่อมสงบระงับในจตุตถฌาน นี้เป็นนัย**ในสมถะ (สมเถ)** เป็นอันดับแรก

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๗๕-๕๗๖, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๐๗

ส่วนในวิปัสสนา กายสังขารที่เป็นไปในกาลที่ยังมิได้กำหนดจัดว่าหยาบ ที่เป็นไปในกาลที่กำหนดมหาภูตรูป จัดว่าละเอียด กายสังขารแม้นั้นจัดว่าหยาบ กายสังขารในกาลที่กำหนดอุปาทายรูปจัดว่าละเอียด กายสังขารแม้นั้นจัดว่าหยาบ กายสังขารในกาลที่กำหนดรูปทั้งหมดจัดว่าละเอียด กายสังขารแม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ กายสังขารในกาลที่กำหนดอรูปจัดว่าละเอียด กายสังขารแม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ กายสังขารในกาลที่กำหนดรูปและอรูปจัดว่าละเอียด กายสังขารแม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ กายสังขารในกาลที่กำหนดปัจจัยจัดว่าละเอียด กายสังขารแม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ กายสังขารในกาลที่กำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย จัดว่าละเอียด กายสังขารแม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ กายสังขารที่เป็นไปในวิปัสสนาซึ่งมีลักษณะเป็นอารมณ์จัดว่าละเอียด กายสังขารในวิปัสสนาอันมีกำลังอ่อนแม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ กายสังขารในวิปัสสนาอันมีกำลังกล้าจัดว่าละเอียด ในวิปัสสนานั้นพึงทราบการสงบระงับกายสังขารอันเป็นไปในกาลก่อนๆ ด้วยกาลหลังๆ โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในกาลก่อนนั่นแหละ พึงทราบความที่กายสังขารหยาบ ละเอียด และความสงบระงับในคำว่า "ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ... ปสฺสสิสฺสามิ นั้น โดยประการดังกล่าวมาแล้วนี้

ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๑] ท่านกล่าวเนื้อความแห่งบทนั้น พร้อมด้วยคำทักท้วงและคำกล่าวแก้อย่างนี้ว่า

> "ภิกษุสำเหนียกว่า "เราจะระงับกายสังขารหายใจเข้า สำเหนียกว่าเราจะระงับกายสังขารหายใจออก อย่างไร กายสังขารเป็นอย่างไร คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกยาวที่เป็นไปในกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย จึงชื่อว่ากายสังขาร ภิกษุเมื่อระงับ ดับ ทำกายสังขารเหล่านั้นให้สงบ ชื่อว่าสำเหนียกอยู่ ฯลฯ ความน้อมไป ความโน้มไป ความเอนไป ความโอนไป ความหวั่นไหว ความดิ้นรน ความโยก ความโคลงแห่งกายมีอยู่ เพราะกายสังขารเห็นปานใด ภิกษุสำเหนียกว่า "เราจักระงับกายสังขารเห็นปานนั้นหายใจเข้า สำเหนียกว่า "เรา

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๗

จักระงับกายสังขารเห็นปานนั้นหายใจออก ความไม่น้อมไป ความไม่โน้มไป ความไม่เอนไป ความไม่โอนไป ความไม่หวั่นไหว ความไม่ดิ้นรน ความไม่โยก ความไม่โคลงแห่งกาย มีอยู่ เพราะกายสังขารเห็นปานใด ภิกษุสำเหนียกว่า “เราจะระงับกายสังขารที่ละเอียดสุขุมเห็นปานนั้นหายใจเข้า หายใจออก

นัยตามที่กล่าวมานี้ ภิกษุย่อมสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า สำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจออก เมื่อเป็นอย่างนี้ การได้ลมหายใจก็ไม่ปรากฏ ลมหายใจเข้าลมหายใจออกก็ไม่ปรากฏ อานาปานสติก็ไม่ปรากฏ สมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติก็ไม่ปรากฏ และภิกษุผู้ฉลาดเข้าสมาบัติหรือออกจากสมาบัตินั้นก็มีไม่ได้

นัยตามที่กล่าวมานี้ ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า หายใจออก เมื่อเป็นอย่างนี้ ความได้ลมย่อมปรากฏ ลมหายใจเข้าหายใจออกก็ปรากฏ อานาปานสติก็ปรากฏ สมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติก็ปรากฏ และภิกษุผู้ฉลาดย่อมเข้าบ้าง ออกบ้างจากสมาบัตินั้นได้ ข้อนั้นเหมือนอะไร

เหมือนเมื่อบุคคลเคาะกังสดาล เสียงดังย่อมเป็นไปก่อน เพราะกำหนดใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงดังได้ดีแล้ว เมื่อเสียงดังดับไป ต่อมาภายหลัง เสียงค่อยย่อมเป็นไป เพราะกำหนดใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงค่อยได้ดีแล้ว เมื่อเสียงค่อยเบาลงไปอีก ต่อมาภายหลัง จิตจึงเป็นไปได้ แม้เพราะนิมิตแห่งเสียงค่อยเป็นอารมณ์ ลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาบก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเป็นไปก่อน เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างหยาบได้ดีแล้ว เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างหยาบเบาลง ต่อมาภายหลัง ลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดย่อมเป็นไป เพราะกำหนดใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดได้ดีแล้ว เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดเบาลงอีก ต่อมาภายหลัง จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน แม้เพราะนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดเป็นอารมณ์

เมื่อเป็นเช่นนี้ ความได้ลมก็ปรากฏ ลมหายใจเข้าหายใจออกก็ปรากฏ อานาปานสติก็ปรากฏ สมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติก็ปรากฏ และภิกษุผู้ฉลาดจะเข้าหรือออกจากสมาบัตินั้นก็ได้ กายคือความที่บุคคลระงับกายสังขารหายใจเข้าหายใจออกย่อมปรากฏ ภาวะคือความเข้าไปกำหนดเป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณ กายปรากฏ ไม่ใช่สติ สติเป็นตัวเข้าไปกำหนดด้วยเป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สติปัฏฐานภาวนาคือการพิจารณาเห็นกายในกาย"

นี้เป็นการพรรณนาเฉพาะบทตามลำดับแห่งจตุกกะที่ ๑ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจกายานุปัสสนา ในอานาปานสติกถานี้เป็นอันดับแรก

[๒๒๒] ก็เพราะเหตุที่ในจตุกกะทั้ง ๔ ประการนี้ จตุกกะนี้เท่านั้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งกัมมัฏฐานของพระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ส่วนจตุกกะ ๓ นอกนี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนาของพระโยคาวจรผู้บรรลุฌานแล้วในจตุกกะที่ ๑ นี้ ฉะนั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรประสงค์จะบำเพ็ญกัมมัฏฐานนี้แล้วบรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ด้วยวิปัสสนาอันมีฌานที่มีลมหายใจเข้าหายใจออกเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้ พึงทำกิจทุกอย่างมีการชำระศีลให้บริสุทธิ์เป็นต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วในนัยก่อนนั้นแล แล้วพึงกำหนดกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการ ในสำนักของพระอาจารย์ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว

ในอธิการอันว่าด้วยกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการนั้น สนธิ ๕ ประการเหล่านี้ คือ (๑) อุคคหะ (๒) ปริปุจฉา (๓) อุปัฏฐานะ (๔) อัปปนา (๕) ลักขณะ ในสนธิ ๕ ประการนั้น การเรียนกัมมัฏฐานชื่อว่า**อุคคหะ (อุคฺคโห นาม)** การสอบถามกัมมัฏฐานชื่อว่า**ปริปุจฉา (ปริปุจฺฉา นาม)** ความปรากฏแห่งกัมมัฏฐานชื่อว่า**อุปัฏฐานะ (อุปฏฺฐานํ นาม)** ความแนบแน่นแห่งกัมมัฏฐานชื่อว่า**อัปปนา (อปฺปนา นาม)** ความกำหนดหมาย อธิบายว่า การทรงจำสภาวะแห่งกัมมัฏฐานว่า "กัมมัฏฐานนี้ มีลักษณะอย่างนี้" ชื่อว่า**ลักขณะ (ลกฺขณํ นาม)**

เมื่อพระโยคาวจรเรียนกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการดังพรรณนามาฉะนี้ แม้ตนเองก็ไม่ลำบาก แม้พระอาจารย์ก็ไม่ต้องรบกวนท่าน เพราะเหตุนั้นพระโยคาวจรพึงให้พระอาจารย์บอกแต่น้อย สาธยายสิ้นเวลานาน แล้วกำหนดกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการอย่างนี้แล้ว อยู่ในสำนักพระอาจารย์ หรือในที่อื่นอันเป็นเสนาสนะซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วในกาลก่อน ตัดปลิโพธเล็กๆ น้อยๆ เสีย ทำภัตกิจเสร็จแล้ว บรรเทาความเมาในภัตแล้วนั่งอย่างสบาย ทำจิตให้ร่าเริงด้วยการระลึกถึงเนืองๆ ซึ่งคุณของพระรัตนตรัย ไม่หลงลืมแม้สักบทเดียวจากข้อที่เรียนจากพระอาจารย์ พึงมนสิการอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้เถิด

ต่อไปนี้ เป็นวิธีมนสิการในอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น คือ

[๒๒๓] การนับ การติดตาม การถูกต้อง ความตั้งมั่น
การกำหนด ความเปลี่ยนแปลง ความหมดจด
และการพิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้นอย่างแจ่มแจ้ง[๑]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **การนับ (คณนา)** ได้แก่ การนับนั่นเอง บทว่า **การติดตาม (อนุพนฺธนา)** ได้แก่ การติดตามไป บทว่า **การถูกต้อง (ผุสนา)** ได้แก่ ที่ที่ลมกระทบ บทว่า **ความตั้งมั่น (ธปนา)** ได้แก่ อัปปนา บทว่า **การกำหนด (สลฺลกฺขณา)** ได้แก่ วิปัสสนา บทว่า **ความเปลี่ยนแปลง (วิวฏฺฏนา)** ได้แก่ มรรค บทว่า **ความหมดจด (ปาริสุทฺธิ)** ได้แก่ ผล บทว่า **การพิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้นอย่างแจ่มแจ้ง (เตสญฺจ ปฏิปสฺสนา)** ได้แก่ ปัจจเวกขณะ

ในวิธีมนสิการเหล่านั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนี้ ควรมนสิการกัมมัฏฐานนี้ด้วยวิธีนับก่อน ก็แลเมื่อนับ ไม่พึงนับต่ำกว่า ๕ ไม่พึงนับเลย ๑๐ ขึ้นไป ไม่พึงแสดงการนับให้ขาดในระหว่าง เพราะเมื่อนับหยุดต่ำกว่า ๕ จิตตุปบาทจะดิ้นรนอยู่ในโอกาสอันคับแคบ ดังหมู่โคถูกขังไว้ในคอกที่คับแคบดิ้นรนอยู่ ฉะนั้น แม้เมื่อนับ

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๘๓, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๐๘

เกิน ๑๐ ขึ้นไป จิตตุปบาทก็จะพะวงอยู่ในการนับนั้น เมื่อแสดงการนับให้ขาดในระหว่าง จิตก็จะหวั่นไหวว่า กัมมัฏฐานของเราจะถึงที่สุดหรือไม่หนอ เพราะเหตุนั้นพึงนับเว้นโทษเหล่านี้เสีย

อันผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรเมื่อจะนับ อันดับแรกควรนับด้วยวิธีนับช้าๆ คือ**ด้วยวิธีนับของคนตวงข้าวเปลือก** จริงอยู่ คนตวงข้าวเปลือก ตักข้าวเปลือกเต็มทะนานแล้ว ขานว่า ๑ แล้วจึงเทลงไป เมื่อตักอีก เห็นหยากเยื่ออะไรๆ แล้วหยิบสิ่งนั้นทิ้งเสีย จึงขานว่า ๑,๑ ในคำว่า ๒,๒ เป็นต้นก็นัยนี้ แม้กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนี้ ก็พึงกำหนดลมหายใจเข้าหายใจออกที่ปรากฏแล้ว กำหนดนับลมซึ่งเป็นไปอยู่เรื่อยๆ นั่นแหละ นับเริ่มต้นแต่เพียง ๑,๑ จนถึงคำว่า ๑๐,๑๐ ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมหายใจออกลมหายใจเข้าที่ออกและเข้าอยู่ย่อมปรากฏ

ลำดับนั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนั้น พึงละวิธีนับช้าๆ คือวิธีนับของคนตวงข้าวเปลือกนั้นเสีย แล้วนับด้วยวิธีนับเร็ว คือด้วยวิธีนับของนายโคบาล จริงอยู่นายโคบาลผู้ฉลาด เอาชายพกห่อก้อนกรวดเป็นต้นแล้ว มือถือเชือกและท่อนไม้ไปยังคอกแต่เช้าตรู่ทีเดียว ตีหลังโค นั่งบนปลายเสาลิ่ม โยนก้อนกรวดไปแล้วนับเฉพาะแม่โคตัวที่ถึงประตูแล้วๆ ว่า ๑,๒ ฝูงใดที่อยู่ลำบากในโอกาสที่คับแคบตลอดราตรี ๓ เมื่อจะออกก็เบียดเสียดกันและกันออกไปเป็นกลุ่มๆ โดยเร็ว นายโคบาลนั้นก็นับเร็วๆ เหมือนกันว่า ๓,๔,๕-๑๐ ฉันนั้นเหมือนกัน แม้กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนี้นับอยู่โดยนัยก่อน ลมหายใจออกหายใจเข้าปรากฏแล้ว ย่อมสัญจรเร็วๆ ถี่ขึ้นแต่นั้น เธอทราบว่า “ลมสัญจรถี่ขึ้น” แล้วไม่พึงกำหนดเอาทั้งข้างในทั้งข้างนอก กำหนดเอาเฉพาะลมที่ถึงทวารเท่านั้น แล้วนับเร็วๆ ว่า

๑, ๒, ๓, ๔, ๕,[๑]

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖,

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗,

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๘๕, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๑๐

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘,

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙,

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐

เพราะว่า ในกัมมัฏฐานที่เนื่องด้วยการนับ จิตจะมีอารมณ์เป็นหนึ่งได้ก็ด้วยพลังแห่งการนับเท่านั้น ดุจความหยุดแห่งเรือในกระแสน้ำเชี่ยว จะมีได้ก็ด้วยอำนาจการค้ำไว้ด้วยถ่อ ฉะนั้น

เมื่อเธอนับเร็วๆ อยู่อย่างนั้น กัมมัฏฐานย่อมปรากฏ เป็นประหนึ่งว่าเป็นไปหาระหว่างคั่นมิได้ ครั้นเธอทราบว่า "กัมมัฏฐานเป็นไปหาระหว่างมิได้" ไม่พึงกำหนดลมภายในและลมภายนอก แล้วนับเร็วๆ โดยนัยก่อนนั่นแหละ ด้วยว่า เมื่อเธอส่งจิตเข้าไปภายในพร้อมกับลมที่เข้าไปภายในอยู่ ภายใน (กาย) ก็จะเป็นเหมือนถูกลมตี และเป็นเหมือนเต็มไปด้วยมันข้น เมื่อเธอส่งจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกไปภายนอก จิตย่อมส่ายไปในอารมณ์มากหลายในภายนอก แต่เมื่อเธอตั้งสติไว้ในโอกาสที่ถูกลมกระทบแล้วๆ เจริญภาวนาอยู่นั่นแหละ ภาวนาย่อมสำเร็จได้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "อันกุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ไม่พึงกำหนดลมภายในและลมภายนอกแล้วนับเร็วๆ โดยนัยก่อนนั่นแหละ"

ถามว่า ก็ลมนั้นจะต้องนับนานเท่าไร

ตอบว่า ต้องนับนานไปจนกว่าสติจะตั้งมั่นในอารมณ์คือลมหายใจเข้าหายใจออก

ด้วยว่า การนับก็เพื่อจะทำการตัดวิตกที่ซ่านไปภายนอก แล้วตั้งสติไว้มั่นในอารมณ์คือลมหายใจเข้าหายใจออกเท่านั้นแล

[๒๒๔] พระโยคาวจรครั้นทำไว้ในใจด้วยการนับอย่างนี้แล้ว พึงทำไว้ในใจด้วยการติดตามลมต่อไป การเลิกนับแล้วใช้สติติดตามลมหายใจเข้าลมหายใจออกไม่ขาดสาย ชื่อว่า**การติดตาม (อนุพนฺธนา นาม)** ก็การติดตามลมนั้นมิใช่จะมีได้ด้วยการติดตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด จริงอยู่ สำหรับลมที่ออกไปภายนอก

มีสะดือเป็นจุดเบื้องต้น มีหัวใจเป็นท่ามกลาง มีปลายจมูกเป็นที่สุด สำหรับลมที่เข้าไปภายใน มีปลายจมูกเป็นเบื้องต้น มีหัวใจเป็นท่ามกลาง มีสะดือเป็นที่สุด ก็เมื่อพระโยคาวจรติดตามลมนั้นไป จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านแล้ว ย่อมมีเพื่อความกระสับกระส่ายและเพื่อความหวั่นไหว เหมือนอย่างที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า

> "เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจเข้าที่ฐานเบื้องต้นท่ามกลาง และที่สุด กายและจิตย่อมกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่านไปภายใน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจออกที่ฐานเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด กายและจิตย่อมกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่านไปภายนอก"[๑]

เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร เมื่อมนสิการโดยการติดตามลมก็ไม่พึงมนสิการด้วยสามารถแห่งเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด แต่ว่า พึงมนสิการ**ด้วยวิธีผุสนา** (ฐานที่ลมกระทบ) และ**ด้วยวิธีฐปนา** (ความตั้งมั่น) แท้จริง การมนสิการโดยวิธีผุสนาและวิธีฐปนา หาได้มีส่วนหนึ่งต่างหาก ดุจมนสิการโดยวิธีคณนา (นับลม) และวิธีอนุพันธนา (ติดตามลม) ไม่ แต่เมื่อพระโยคาวจรนับอยู่ในฐานะที่ลมกระทบแล้วๆ นั่นแหละ ชื่อว่ามนสิการโดยวิธีคณนาด้วย โดยวิธีผุสนาด้วย เมื่อเลิกนับแล้วใช้สติติดตามลมหายใจเข้าหายใจออกนั้นไป และเมื่อตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจอัปปนา ในฐานะที่ลมกระทบแล้วๆ นั้นนั่นแหละ ก็เรียกว่ามนสิการโดยวิธีอนุพันธนาด้วย โดยวิธีผุสนาด้วย โดยวิธีฐปนาด้วย อธิบายความนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบโดยอุปมาเรื่องคนง่อยและคนเฝ้าประตูเมืองที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย และโดยอุปมาเรื่องเลื่อยที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา-มรรคเถิด

[๒๒๕] ในอุปมาทั้ง ๓ นั้น นี้เป็นข้อ**อุปมาดุจคนง่อย (ปงฺคุโฬปมา)** คือ คนง่อยนั่งไกวชิงช้าให้แก่มารดาและบุตรผู้จะเล่นชิงช้า นั่งอยู่ที่โคนเสาชิงช้านั้นนั่นแหละ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๗/๒๓๙

ย่อมเห็นปลายทั้ง ๒ ข้าง และตรงกลางของแผ่นกระดานชิงช้าที่แกว่งมาแกว่งไปโดยลำดับ แต่มิได้มีความขวนขวายเพื่อจะดูที่ปลายทั้ง ๒ และท่ามกลางแม้ฉันใด ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ยืนอยู่ที่โคนเสาอันเป็นที่เข้าไปผูกด้วยอำนาจสติ แล้วไกวชิงช้าคือลมหายใจเข้าลมหายใจออก นั่งอยู่ด้วยสติในนิมิตนั้นนั่นเอง เมื่อส่งสติตามไป และตั้งจิตไว้ตรงที่ลมกระทบนั้นนั่นแหละ ย่อมเห็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจเข้าออก ในตำแหน่งที่มันผ่านมาผ่านไปกระทบอยู่โดยลำดับ แต่จะเป็นผู้ขวนขวายเพื่อจะดูลมเหล่านั้นก็หามิได้ นี้เป็นอุปมาดุจคนง่อย

[๒๒๖] ส่วน**อุปมาดุจคนเฝ้าประตู (โทวาริกูปมา)** มีดังต่อไปนี้ คือ คนเฝ้าประตูเมืองจะไม่ตรวจสอบคนทั้งหลายที่อยู่ภายในและภายนอกเมืองว่า ท่านเป็นใคร หรือว่า ท่านมาจากไหน หรือว่า ท่านจะไปไหน หรือว่าอะไรอยู่ในมือท่าน เพราะว่า คนเหล่านั้นไม่ใช่ภาระของเขา แต่เขาจะตรวจตราเฉพาะคนที่มาถึงประตูแล้วๆ เท่านั้น แม้ฉันใด ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ลมเข้าไปข้างในและลมออกไปข้างนอก ก็ไม่เป็นภาระ ลมที่ถึงทวารแล้วๆ เท่านั้น จึงเป็นภาระ นี้เป็นอุปมาดุจคนเฝ้าประตู

[๒๒๗] ส่วน**อุปมาดุจเลื่อย (กกจูปมา)** อันบัณฑิตพึงทราบตั้งแต่ต้นดังต่อไปนี้ สมจริงดังคำที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ดังนี้ว่า

"นิมิต ลมหายใจเข้าหายใจออก
ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว
เพราะไม่รู้ธรรม ๓ ประการ จึงไม่ได้ภาวนา

นิมิต ลมหายใจเข้าหายใจออก
ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว
เพราะรู้ธรรม ๓ ประการ จึงได้ภาวนา ฉะนี้แล[๑]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๙/๒๔๘, วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๙๒-๕๙๓

ถามว่า มีอธิบายอย่างไร

ตอบว่า ธรรม ๓ ประการนี้ไม่เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน และธรรม ๓ ประการนี้ พระโยคาวจรจะไม่รู้ก็ไม่ใช่ ทั้งจิตก็ไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ทั้งความเพียรก็ปรากฏ ทั้งพระโยคาวจรก็ยังประโยคให้สำเร็จ และบรรลุคุณวิเศษได้ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่เขาทิ้งไว้ที่ภูมิภาคอันราบเรียบ บุรุษพึงเอาเลื่อยมาตัดไม้นั้น สติของบุรุษนั้นย่อมปรากฏด้วยอำนาจฟันเลื่อยที่ถูกต้นไม้ เขาไม่ได้ใส่ใจถึงฟันเลื่อยที่ผ่านมาและผ่านไป และจะไม่รู้ฟันเลื่อยที่ผ่านมาและผ่านไปก็หามิได้ ทั้งความเพียรก็ปรากฏ ทั้งพระโยคาวจรก็ยังประโยคให้สำเร็จ และบรรลุคุณวิเศษได้ แม้ฉันใด

นิมิตที่เข้าไปผูกไว้ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่เขาทิ้งไว้ที่ภูมิภาคอันราบเรียบ ลมหายใจเข้าหายใจออก เปรียบเหมือนฟันเลื่อย ภิกษุนั่งตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือที่มุขนิมิต ไม่ใส่ใจลมหายใจเข้าออกที่ผ่านมาหรือผ่านไป ความเพียรก็ปรากฏอยู่ ทั้งเธอก็ยังประโยคให้สำเร็จ และบรรลุคุณวิเศษอีกด้วย เปรียบเหมือนบุรุษนั้นตั้งสติไว้ที่ฟันเลื่อยที่กระทบต้นไม้ เขาไม่ใส่ใจถึงฟันเลื่อยที่ผ่านมาและผ่านไป แต่จะไม่รู้ฟันเลื่อยที่ผ่านมาและผ่านไปก็ไม่ใช่ ทั้งความเพียรก็ปรากฏ ทั้งพระโยคาวจรก็ยังประโยคให้สำเร็จ และบรรลุคุณวิเศษได้ ฉันนั้น

บทว่า **ความเพียร (ปธานํ)** ความว่า ความเพียรนั้นเป็นไฉน คือ ทั้งกายและจิตของภิกษุผู้ปรารภความเพียร ย่อมเป็นของควรแก่การงาน นี้ชื่อว่าความเพียร **ความพยายาม (ปโยโค)** เป็นไฉน คือ อุปกิเลสทั้งหลายของภิกษุผู้ปรารภความเพียร ย่อมถูกละไป วิตกทั้งหลายย่อมสงบไป นี้ชื่อว่าปโยคะ **คุณวิเศษ**เป็นไฉน **(วิเสโส)** คือ สังโยชน์ทั้งหลายของภิกษุผู้ปรารภความเพียรย่อมถูกละไป อนุสัยทั้งหลายเป็นอันสิ้นสุดไป นี้ชื่อว่าคุณวิเศษ ธรรม ๓ ประการนี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตอย่างเดียว แต่ธรรม ๓ ประการนี้ จะเป็นสิ่งที่พระโยคาวจรจะไม่รู้ก็หามิได้ ทั้งจิตก็มิได้ถึงความฟุ้งซ่าน ทั้งความเพียรก็ปรากฏ และพระโยคาวจรก็ย่อมทำปโยคะให้สำเร็จได้ และย่อมจะบรรลุคุณวิเศษได้ ด้วยประการฉะนี้

บุคคลใด ภาวนาอานาปานสติดีแล้ว บริบูรณ์แล้ว
อบรมแล้วตามลำดับ ตามสภาวะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้
บุคคลนั้นย่อมทำโลกนี้ให้สว่างไสว
เหมือนดวงจันทร์พ้นจากหมอก ฉะนั้น[๑]

นี้เป็นอุปมาด้วยเลื่อย ก็ในอุปมาด้วยเลื่อยนี้ พึงทราบว่า เพียงแต่การไม่ใส่ใจฟันเลื่อยที่ผ่านมาผ่านไปเท่านั้น เป็นประโยชน์แก่พระโยคาวจรนั้น

[๒๒๘] สำหรับพระโยคีผู้มนสิการกัมมัฏฐานนี้ บางท่านนิมิตย่อมเกิด และรูปนากล่าวคืออัปปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือ ย่อมสำเร็จต่อกาลไม่นานเลย แต่สำหรับบางท่าน เมื่อความกระวนกระวายกายระงับลง ด้วยอำนาจความดับไปของลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาบโดยลำดับ จำเดิมแต่กาลที่มนสิการด้วยการนับนั่นแหละ ทั้งกายทั้งจิตย่อมเป็นสภาพเบา สรีระเป็นประหนึ่งว่าถึงอาการลอยอยู่บนอากาศ เมื่อผู้มีกายกระสับกระส่ายนั่งบนเตียงหรือบนตั่ง เตียงหรือตั่งย่อมโยกเยก ย่อมสั่น เครื่องลาดย่อมยับยู่ยี่ แต่เมื่อผู้มีกายไม่กระสับกระส่ายนั่ง เตียงหรือตั่งย่อมไม่โยกเยก ไม่สั่นเลย ทั้งเครื่องปูลาดก็ไม่ยับยู่ยี่ เตียงหรือตั่งเป็นเหมือนยัดด้วยนุ่น เพราะเหตุไร เพราะกายที่ไม่กระสับกระส่ายย่อมเบา ฉันใด เมื่อความกระสับกระส่ายทางกายสงบระงับลง ด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาบโดยลำดับ จำเดิมแต่กาลมนสิการโดยวิธีนับ ทั้งกายทั้งจิตย่อมเบา สรีระเป็นประหนึ่งถึงซึ่งอาการลอยอยู่บนอากาศ ฉันนั้นเหมือนกัน

เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาบของพระโยคาวจรนั้นดับไปแล้ว จิตซึ่งมีนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่ละเอียดเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไป แต่เมื่อจิตซึ่งมีนิมิตอันละเอียดดับไปแล้ว จิตดวงต่อ ๆ มาซึ่งมีนิมิตเป็นอารมณ์ที่ละเอียดกว่า ๆ อารมณ์นั้น ย่อมเป็นไปอยู่เหมือนกัน

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๙

ถามว่า เป็นไปอย่างไร

ตอบว่า เปรียบเหมือนบุรุษพึงใช้แท่งโลหะใหญ่ ตีกังสดาล เสียงดังพึงเกิดขึ้นโดยการตีครั้งเดียว จิตของเขาจะพึงมีเสียงหยาบเป็นอารมณ์เป็นไป เมื่อเสียงหยาบดับไปแล้ว ต่อมาภายหลัง จิตจะพึงมีนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์เป็นไป แม้เมื่อจิตที่มีนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์นั้นดับไปแล้ว จิตดวงต่อ ๆ มาซึ่งมีนิมิตแห่งเสียงที่ละเอียด ๆ กว่านั้นเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปนั่นเทียว ฉันใด อุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น สมจริงตามที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "เมื่อกังสดาลถูกเคาะแล้ว" แม้ฉันใดดังนั้นเป็นต้น[๑] ความพิสดาร บัณฑิตพึงทราบตามแนวแห่งคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเถิด

[๒๒๙] เหมือนอย่างว่า กัมมัฏฐานอื่น ๆ ย่อมปรากฏชัดยิ่งขึ้นไป ฉันใด อานาปานสติกัมมัฏฐานนี้หาเป็นฉันนั้นไม่ ก็อานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ เมื่อพระโยคาวจรเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ย่อมเข้าถึงความละเอียด ย่อมไม่เข้าถึงความปรากฏชัด แต่เมื่อกัมมัฏฐานนั้นไม่ปรากฏชัดอย่างนี้ ภิกษุนั้นไม่ควรลุกจากอาสนะสลัดท่อนหนังไปเสีย

ถามว่า พึงทำอย่างไร

ตอบว่า ไม่ควรลุกขึ้นด้วยคิดว่า "เราจักถามพระอาจารย์" หรือว่า "บัดนี้ กัมมัฏฐานของเราเสื่อมแล้ว" เพราะว่า เมื่อเธอเปลี่ยนอิริยาบถจากไปเสีย กัมมัฏฐานก็จะเป็นของใหม่ ๆ เรื่อยไป เพราะเหตุนั้น พระโยคีนั่งอยู่ตามเดิมนั้นแหละ พึงนำลมมาจากสถานที่เดิมเถิด

ในการนำลมกลับคืนมานั้น มีอุบายในการนำลมกลับคืนมาดังต่อไปนี้ ภิกษุนั้นรู้ว่ากัมมัฏฐานไม่ปรากฏแล้ว พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า "ธรรมดาลมหายใจเข้าหายใจออกนี้ มีในที่ไหน ไม่มีในที่ไหน หรือว่า มีแก่ใคร ไม่มีแก่ใคร" ในลำดับนั้น เมื่อเธอพิจารณาอย่างนี้ก็จะทราบได้ว่า "ลมหายใจเข้าหายใจออกเหล่านี้ ไม่มีภายในท้องของมารดา ๑ ไม่มีแก่พวกคนดำน้ำ ๑ ไม่มีแก่พวกคนผู้สลบ ๑ ไม่มีแก่พวกคนที่ตายแล้ว ๑ ไม่มีแก่ท่านผู้เข้าจตุตถฌาน ๑ ไม่มีแก่ท่านผู้เพียบพร้อมในรูปภพ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๘

และอรูปภพ ๑ ไม่มีแก่ท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ ๑” แล้วพึงตักเตือนตนด้วยตนเองดังนี้ว่า “แน่ะบัณฑิต ท่านไม่ใช่คนผู้อยู่ในท้องมารดา ไม่ใช่คนดำน้ำ ไม่ใช่คนสลบ ไม่ใช่คนตายแล้ว ไม่ใช่คนผู้เข้าจตุตถฌาน ไม่ใช่คนผู้เพียบพร้อมในรูปภพและอรูปภพ ไม่ใช่คนผู้เข้านิโรธสมาบัติ มิใช่หรือ ลมหายใจเข้าหายใจออกของท่านยังมีอยู่แท้ แต่เพราะความที่ท่านเป็นคนปัญญาทึบ ท่านจึงไม่อาจจะกำหนดได้” ลำดับนั้น เธอพึงตั้งจิตไว้ตรงตามที่ลมกระทบตามปกติ แล้วพึงทำมนสิการให้เป็นไปเถิด ก็ลมหายใจเข้าหายใจออกเหล่านี้ สำหรับคนที่มีจมูกยาว ย่อมกระทบอยู่ที่โพลงจมูกเป็นไป สำหรับคนที่มีจมูกสั้น ย่อมกระทบริมฝีปากด้านบนเป็นไป เพราะเหตุนั้น เธอพึงตั้งนิมิตไว้ว่า “ลมกระทบที่ตรงนี้” จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเพราะทรงอาศัยอำนาจแห่งเนื้อความนี้นั่นแล จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติภาวนาแก่คนผู้หลงลืมสติ ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ”[๑]

[๒๓๐] จริงอยู่ กัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมสำเร็จแก่คนผู้มีสติสัมปชัญญะเท่านั้น แม้ก็จริง ถึงกระนั้น กัมมัฏฐานอื่นนอกจากอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ เมื่อพระโยคาวจรมนสิการอยู่ ย่อมปรากฏได้ ส่วนอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้หนัก การภาวนาก็หนัก เป็นภูมิแห่งการมนสิการของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธบุตร ผู้เป็นมหาบุรุษเท่านั้น มิใช่เป็นกัมมัฏฐานเล็กน้อย และมิใช่เป็นกัมมัฏฐานที่สัตว์เล็กน้อยจะซ่องเสพได้ มนสิการไปโดยประการใด ๆ ย่อมเป็นธรรมชาติที่สงบและละเอียดไปโดยประการนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ในกัมมัฏฐานนี้จึงจำต้องปรารถนาสติและปัญญาอันมีกำลัง

เหมือนอย่างว่า ในเวลาทำการชุนผ้าเนื้อเกลี้ยง แม้เข็มก็ต้องการเข็มที่เล็ก แม้ด้ายร้อยบ่วงเข็ม ก็ต้องการด้ายที่ละเอียดกว่าเข็มนั้น ฉันใด ในเวลาที่เจริญกัมมัฏฐานนี้ ซึ่งเป็นเช่นกับผ้าเนื้อเกลี้ยง ก็จำต้องปรารถนาทั้งสติที่เปรียบด้วยเข็ม ทั้งปัญญาอันสัมปยุตด้วยสตินั้น อันมีกำลังเปรียบได้กับด้ายสำหรับร้อยบ่วงเข็ม ฉันนั้นเหมือนกัน ก็แลภิกษุผู้ประกอบด้วยสติปัญญานั้น ไม่พึงแสวงหาลมหายใจเข้าหายใจออกจากที่อื่น จากโอกาสที่ลมกระทบตามปกติ

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๙/๑๙๐, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๒/๔๘๒

เหมือนอย่างว่า ชาวนาไถนา[๑] แล้วปล่อยโคพลิพัท ให้มุ่งหน้าไปสู่ที่หากิน และพึงนั่งพักอยู่ใต้เงาร่มไม้ ลำดับนั้น โคพลิพัทเหล่านั้นของเขาพึงเข้าดงไปโดยเร็ว ชาวนาผู้ฉลาด ใคร่จะจับมันมาเทียมไถอีก จะไม่ติดตามรอยเท้าโคเหล่านั้นเข้าดง ถ้าว่า เขาจะถือเอาเชือกและปฏักตรงไปสู่ท่าน้ำที่มันจะลง แล้วนั่งหรือนอนอยู่ ต่อจากนั้น เขาเห็นฝูงโคเหล่านั้นเที่ยวไปตลอดกลางวัน แล้วลงสู่ท่าน้ำ อาบ ดื่ม แล้วขึ้นมายืนอยู่ จึงเอาเชือกผูก เอาปฏักแทงแล้วนำมาเทียมไถทำงานได้อีก ฉันใด ภิกษุนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่พึงค้นหาลมหายใจเข้าหายใจออกเหล่านั้น นอกจากโอกาสที่ลมกระทบตามปกติ แต่พึงถือเชือกคือสติและปฏักคือปัญญา ตั้งจิตไว้ตรงโอกาสที่ลมกระทบตามปกติ พึงทำมนสิการให้เป็นไปเถิด ด้วยว่า เมื่อเธอทำมนสิการให้เป็นไปอยู่อย่างนี้ ต่อกาลไม่นานเลย ลมหายใจเข้าหายใจออกเหล่านั้นก็ปรากฏขึ้น ดุจโคทั้งหลายปรากฏที่ท่าน้ำ ฉะนั้น แต่นั้น เธอพึงใช้เชือกคือสติผูกแล้วเทียมไว้ ณ ที่ตรงนั้นแหละ แทงด้วยปฏักคือปัญญา ประกอบกัมมัฏฐานซ้ำๆ ไปเถิด

[๒๓๑] เมื่อเธอตามประกอบกัมมัฏฐานอยู่อย่างนี้ ไม่นานเลย นิมิตก็ปรากฏขึ้น พระอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ก็นิมิตนั้นๆ จะปรากฏเป็นอย่างเดียวกันแก่พระโยคาวจรทุกรูปก็หาไม่ ก็อีกอย่างหนึ่งแล สำหรับบางท่าน ย่อมปรากฏเป็นดุจปุยนุ่น เป็นดุจปุยฝ้าย และเป็นดุจสายลม ซึ่งจะทำสัมผัสอันเป็นสุขให้เกิดขึ้น"

ส่วน**วินิจฉัยในอรรถกถาทั้งหลาย (อฏฺฐกถาสุ วินิจฺฉโย)** บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ ก็นิมิตนี้สำหรับพระโยคาวจรบางท่าน จะปรากฏเป็นเหมือนดวงดาว เป็นเหมือนก้อนแก้วมณี และเป็นเหมือนก้อนแก้วมุกดา สำหรับบางท่าน ปรากฏเป็นของมีสัมผัสหยาบ เหมือนเมล็ดฝ้าย และเป็นเหมือนเสี้ยนไม้แก่นก็มี บางท่านปรากฏเป็นเหมือนสายสังวาลยาว เหมือนพวงดอกไม้ และเหมือนเปลวควันก็มี บางท่านปรากฏเป็นเหมือนใยแมงมุงที่ขึงอยู่แล้ว เป็นเหมือนกลีบเมฆ เป็นเหมือนดอกปทุม เป็นเหมือนล้อรถ เหมือนดวงจันทร์ และเหมือนดวงอาทิตย์ ก็แลกัมมัฏฐานชนิดเดียวกัน

---

[๑] ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๑๓

นี้นั่นเอง ย่อมปรากฏแตกต่างกัน เพราะความต่างกันแห่งสัญญา เหมือนอย่างเมื่อภิกษุทั้งหลายจำนวนมากนั่งสาธยายพระสูตรกันอยู่ เมื่อภิกษุรูปหนึ่งถามขึ้นว่า “พระสูตรนี้ปรากฏแก่ท่านทั้งหลายเป็นเช่นไร” ภิกษุรูปหนึ่งตอบว่า “สำหรับผมปรากฏเป็นเหมือนแม่น้ำใหญ่ตกจากภูเขา” อีกรูปหนึ่งบอกว่า “สำหรับผมปรากฏเป็นเหมือนแนวป่าอันหนึ่ง” รูปอื่นบอกว่า “สำหรับผมปรากฏเป็นเหมือนต้นไม้ที่เต็มไปด้วยผลาผล มีร่มเงาร่มเย็น สมบูรณ์ด้วยกิ่งก้านต้นหนึ่ง” แท้จริง พระสูตรนั้นก็สูตรเดียวกันนั่นแหละ แต่ปรากฏแก่ภิกษุเหล่านั้นแตกต่างกัน เพราะความต่างกันแห่งสัญญา ฉะนั้น จริงอยู่ กัมมัฏฐานนี้เกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นเหตุ มีสัญญาเป็นแดนเกิด เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ย่อมปรากฏได้ต่างๆ กัน เพราะมีสัญญาต่างกัน

ก็ในอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ จิตที่มีลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ ก็เป็นดวงหนึ่ง จิตที่มีลมหายใจออกเป็นอารมณ์ ก็เป็นดวงหนึ่ง จิตที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ ก็เป็นดวงหนึ่ง ก็พระโยคาวจรรูปใดไม่มีธรรม ๓ ประการนี้ กัมมัฏฐานของท่านรูปนั้นย่อมไม่ถึงอัปปนา ไม่ถึงอุปจาระเลยทีเดียว ส่วนโยคีท่านใดมีธรรม ๓ ประการนี้ กัมมัฏฐานของพระโยคาวจรรูปนั้นเท่านั้น ย่อมถึงอุปจาระและอัปปนาได้ ข้อนี้สมจริงดังที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า

“นิมิต ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว
เพราะไม่รู้ธรรม ๓ ประการ จึงไม่ได้ภาวนา

นิมิต ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว
เพราะรู้ธรรม ๓ ประการ จึงได้ภาวนา”

[๒๓๒] ก่อนอื่น **พระอาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์ทีฆนิกายทั้งหลาย (ทีฆภาณกา)** กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ก็เมื่อนิมิตปรากฏอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นพึงไปยังสำนักของพระอาจารย์แล้วเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ชื่อว่าอารมณ์มีลักษณะอย่างนี้ ปรากฏแก่กระผม

ฝ่ายอาจารย์ไม่ควรบอกว่า นั่นเป็นนิมิต หรือว่า นั่นไม่ใช่นิมิต แต่ควรกล่าวกับเธอว่า เป็นอย่างนั้นแหละ ท่านผู้มีอายุ แล้วกล่าวว่า ท่านจงมนสิการไปบ่อยๆ เถิด เพราะว่า เมื่อพระอาจารย์บอกว่าเป็นนิมิต เธอก็จะพึงหยุดพักเสีย เมื่อบอกว่า ไม่ใช่นิมิต เธอจะหมดหวังเศร้าใจ เพราะเหตุนั้น อาจารย์จึงไม่ควรบอกแม้ทั้ง ๒ ประการ แต่คงชักชวนให้มนสิการเท่านั้น

ส่วน**พระอาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกายทั้งหลาย (มชฺฌิมภาณกา)** กล่าวว่า "พระอาจารย์ควรกล่าวกับพระโยคีนั้นว่า แน่ะท่าน นี้เป็นนิมิต แน่ะท่านสัตบุรุษ ขอท่านจงมนสิการกัมมัฏฐานต่อไปบ่อยๆ เถิด" ลำดับนั้น พระโยคาวจรนั้นพึงตั้งจิตไว้ที่นิมิตนั้นแหละ จำเดิมแต่นี้ไป ภาวนานี้ก็จะมีแก่เธอโดยเกี่ยวกับฐปนา โดยประการดังกล่าวแล้ว สมจริงดังคำที่พระโปราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

"นักปราชญ์ เมื่อตั้งจิตไว้ในนิมิต
ทำอาการต่างๆ ให้แจ่มแจ้ง
ย่อมผูกจิตของตนเอาไว้ในลมหายใจเข้าหายใจออก"[๑]

ตั้งแต่นิมิตปรากฏแล้วอย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายเป็นอันถูกเธอข่มไว้ได้ทีเดียว กิเลสทั้งหลายย่อมเป็นอันสงบนิ่ง สติก็ปรากฏเด่นชัด จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิทีเดียว ลำดับนั้น เธอไม่ควรใส่ใจนิมิตนั้นโดยสี ไม่ควรพิจารณาโดยลักษณะ แต่ว่า ควรเว้นสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ ๗ ประการมีอาวาสเป็นต้น แล้วเสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ ๗ ประการ มีอาวาสเป็นต้น รักษานิมิตนั้นไว้ให้ดี เหมือนอย่างขัตติยมเหสีรักษาพระครรภ์พระเจ้าจักรพรรดิ และเหมือนดังชาวนารักษาท้องข้าวสาลีและข้าวเหนียว ฉะนั้น ครั้นเธอรักษานิมิตนั้นไว้อย่างนี้แล้ว พึงทำให้ถึงความเจริญงอกงามโดยการมนสิการบ่อยๆ แล้วบำเพ็ญอัปปนาโกศล ๑๐ ประการให้พร้อมมูล ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ ฌาน ๔ หรือฌาน ๕ จะเกิดขึ้นในนิมิตนั้น โดยลำดับดังกล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นแหละ

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๙๓, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๑๕

[๒๓๓] ก็ภิกษุผู้มีฌาน ๔ หรือฌาน ๕ บังเกิดแล้วอย่างนี้ ประสงค์จะเจริญกัมมัฏฐานด้วยสามารถแห่ง**สัลลักขณา (คือวิปัสสนา) และวิวัฏฏนา (คือมรรค)** จนบรรลุ**ปาริสุทธิ (คือผล)** ในอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ ทำฌานนั้นนั่นแหละให้คล่องแคล่วถึงวสีด้วยอาการ ๕ ประการแล้วจึงเริ่มตั้งวิปัสสนากำหนดนามรูป ทำอย่างไร คือ ภิกษุนั้นออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นว่า "กรัชกายและจิตเป็นแดนเกิดของลมหายใจเข้าและลมหายใจออก" เปรียบเหมือนเมื่อเตาสูบของช่างทองถูกชักสูบอยู่ ลมย่อมสัญจร เพราะอาศัยลูกสูบ และความพยายามอันควรแก่การงานนั้นของบุรุษ ฉันใด ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกย่อมสัญจรได้เพราะอาศัยกายและจิต ฉันนั้นเหมือนกัน จากนั้นไป จึงกำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออกและกายว่า เป็นรูป กำหนดจิตและธรรมที่ประกอบกับจิตนั้นว่า เป็นนาม นี้เป็นความย่อในการกำหนดนามรูปนี้ ส่วนการกำหนดนามรูปโดยพิสดาร จักมีแจ้งข้างหน้า

ครั้นภิกษุกำหนดนามรูปอย่างนี้แล้ว แสวงหาปัจจัยของนามรูปนั้น และเมื่อแสวงหา เห็นปัจจัยของนามรูปนั้นแล้ว ย่อมข้ามความสงสัยเพราะปรารภความเป็นไปของนามรูปในกาลแม้ทั้ง ๓ ได้ ภิกษุผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว ยก (นามรูป) ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยอำนาจการพิจารณาเป็นกลาป ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ มีโอภาสเป็นต้นที่เกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแห่งอุทยัพพยานุปัสสนา กำหนดปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่า เป็นมรรค ละการเกิดขึ้นแล้ว บรรลุภังคานุปัสสนา เมื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนัด หลุดพ้นในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏโดยความเป็นสภาพที่เสื่อมไป เพราะพิจารณาเห็นนามรูปดับไปโดยหาระหว่างคั่นมิได้อยู่ บรรลุอริยมรรค ๔ ประการ ตามลำดับ ดำรงอยู่ในอรหัตตผล ถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณญาณ ๑๙ ประการ เป็นพระทักขิเณยยบุคคลผู้เลิศของโลก พร้อมทั้งเทวโลก

ก็ด้วยคำพูดเพียงเท่านี้ เป็นอันจบอานาปานสติสมาธิภาวนา แห่งพระโยคาวจรนั้น นับตั้งแต่การนับ จนถึงมีวิปัสสนาเป็นที่สุด ฉะนี้แล นี้เป็นการพรรณนาจตุกกะที่ ๑ โดยอาการทั้งปวง

[๒๓๔] ส่วนในจตุกกะ ๓ ที่เหลือ เพราะไม่มีนัยแห่งการเจริญกัมมัฏฐานแผนกหนึ่งต่างหาก ฉะนั้น อรรถาธิบายแห่งจตุกกะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ตามนัยแห่งการพรรณนาตามลำดับบทเท่านั้น

บทว่า **รู้แจ้งปีติ (ปีติปฏิสํเวที)** เป็นต้น ความว่า ย่อมสำเหนียกว่า "เราจักทำปีติให้เป็นอันตนรู้แจ้ง คือทำให้ปรากฏ หายใจเข้าหายใจออก" ในข้อนั้นมีอรรถาธิบายว่า ปีติย่อมเป็นธรรมชาติอันพระโยคีรู้แจ้งแล้ว โดยอาการ ๒ ประการ คือโดยอารมณ์และโดยความไม่หลงลืม

ถามว่า ปีติเป็นธรรมชาติอันพระโยคาวจรรู้แจ้งแล้ว **โดยอารมณ์ (อารมฺมณโต)** อย่างไร

ตอบว่า พระโยคาวจรเข้าฌาน ๒ อย่างที่มีปีติ ในขณะที่เข้าฌานนั้น ปีติย่อมเป็นธรรมชาติที่เธอรู้แล้วโดยอารมณ์ ด้วยการได้เฉพาะซึ่งฌาน เพราะอารมณ์อันเธอรู้แจ้งแล้ว

ถามว่า ปีติเป็นธรรมชาติอันพระโยคาวจรรู้แจ้งแล้ว **โดยความไม่หลงลืม (อสมฺโมหโต)** อย่างไร

ตอบว่า พระโยคาวจรเข้าฌาน ๒ อย่างที่มีปีติ ออกแล้วพิจารณาปีติอันประกอบด้วยฌานโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป ปีติย่อมเป็นอันพระโยคาวจรนั้นรู้แจ้งแล้ว โดยความไม่หลง ด้วยการแทงตลอดลักษณะ ในขณะแห่งวิปัสสนา ข้อนี้สมจริงดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า[๑]

> "เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น ปีตินั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว สติ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๒/๒๗๐

ย่อมตั้งมั่น ปีตินั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้นฯลฯ ด้วยอำนาจลมหายใจเข้าสั้น ... ด้วยอำนาจลมหายใจออกสั้น ... ด้วยอำนาจความเป็นผู้กำหนดรู้กายทั้งปวงหายใจเข้าหายใจออก ... ด้วยอำนาจความเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจเข้าหายใจออก ... เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจความเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจเข้าหายใจออก สติย่อมตั้งมั่น ปีตินั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุคำนึงถึงปีตินั้นย่อมเป็นอันภิกษุนั้นรู้แจ้งแล้ว เมื่อรู้ ... เมื่อเห็น ... เมื่อพิจารณา ... เมื่ออธิษฐานจิต ... เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ... เมื่อประคองความเพียร ... เมื่อตั้งสติไว้มั่น ... เมื่อตั้งจิตไว้มั่น ... เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา ... เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ... เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ... เมื่อละธรรมที่ควรละ ... เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ ... เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ปีตินั้นย่อมเป็นอันเธอรู้แจ้งแล้ว ปีตินั้นย่อมเป็นอันเธอรู้แจ้งแล้วอย่างนี้”[๑]

แม้บทที่เหลือบัณฑิตก็พึงทราบโดยเนื้อความตามนัยนี้เหมือนกัน ก็ในบทเหล่านี้มีเพียงความต่างกันดังต่อไปนี้ คือ พึงทราบ**ความที่ภิกษุรู้แจ้งซึ่งสุข**ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓ พึงทราบ**ความที่ภิกษุรู้แจ้งซึ่งจิตตสังขาร**ด้วยอำนาจแห่งฌานทั้ง ๔ บทว่า **จิตตสังขาร (จิตฺตสงฺขาโร)** ได้แก่ ขันธ์ ๒ ประการมีเวทนาขันธ์เป็นต้น ก็ในบรรดาขันธ์ทั้ง ๒ ประการนี้ บทว่า **สุขปฏิสํเวที** นั้น ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๒] เพื่อแสดงภูมิแห่งวิปัสสนาว่า บทว่า **สุข (สุขํ)** ได้แก่ ความสุข ๒ ประการ คือ (๑) ความสุขทางกาย (๒) ความสุขทางจิต คำว่า **ระงับจิตตสังขาร (ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ)** ความว่า ระงับ คือดับจิตตสังขารที่หยาบๆ แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ความดับจิตตสังขารนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในกายสังขารนั่นแหละ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๒/๒๗๐, วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๖๕/๕๙๗-๕๙๘

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๓/๒๗๓

อนึ่ง บรรดาบทเหล่านี้ ในบทว่า **ปีติ** พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเวทนาโดยมีปีติเป็นประธาน ในบทว่า **สุข** ตรัสถึงเวทนา โดยภาวะของตนเท่านั้น ในบทว่าจิตตสังขารทั้ง ๒ บท ตรัสถึงเวทนาที่ประกอบด้วยสัญญา เพราะพระบาลีว่า "สัญญาและเวทนาเป็นเจตสิก สภาวธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิตเป็นจิตตสังขาร"[๑] โดยประการดังกล่าวแล้วนี้ พึงทราบว่า จตุกกะนี้ทรงภาษิตไว้แล้ว**โดยนัยแห่งเวทนานุปัสสนา (เวทนานุปสฺสนานเยน)**

[๒๓๕] แม้ในจตุกกะที่ ๓ บัณฑิตพึงทราบ**ความที่ภิกษุเป็นผู้กำหนดรู้จิต**ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๔ คำว่า **ทำจิตให้บันเทิง (อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ)** ความว่าภิกษุสำเหนียกว่า เราจักยังจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์ ให้ร่าเริง ให้เบิกบาน หายใจเข้าหายใจออก ในข้อนั้น การทำจิตให้บันเทิงย่อมมีได้โดยอาการ ๒ ประการ คือ (๑) ด้วยสามารถแห่งสมาธิ (๒) ด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา

ถามว่า การทำจิตให้บันเทิง**ด้วยสามารถแห่งสมาธิ (สมาธิวเสน)** มีได้อย่างไร

ตอบว่า ภิกษุย่อมเข้าฌานทั้ง ๒ อันมีปีติ ในขณะที่เข้าฌาน ภิกษุนั้นชื่อว่าทำจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์ ด้วยปีติที่สัมปยุต (กับจิตนั้น)

ถามว่า การทำจิตให้บันเทิง**ด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา (วิปสฺสนาวเสน)** มีได้อย่างไร

ตอบว่า ภิกษุเข้าฌานทั้ง ๒ อันมีปีติ ครั้นออกแล้วก็พิจารณาปีติอันสัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป เธอเพราะทำปีติอันสัมปยุตกับฌานให้เป็นอารมณ์ ในขณะแห่งวิปัสสนาอย่างนี้ "จึงชื่อว่าทำจิตให้ร่าเริง ให้ปราโมทย์อยู่ ภิกษุผู้ปฏิบัติได้อย่างนี้ ท่านเรียกว่า ชื่อว่าสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้บันเทิงยิ่งหายใจเข้าหายใจออก"

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๔/๒๗๓

คำว่า **ทำจิตให้ตั้งมั่น (สมาทหํ จิตฺตํ)** ความว่า ทำจิตให้ตั้งมั่นเสมอ คือดำรงไว้เสมอในอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌานเป็นต้น ก็หรือว่า เมื่อภิกษุเข้าฌานเหล่านั้น ออกแล้วพิจารณาจิตอันสัมปยุตกับฌาน โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป จิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่งชั่วขณะย่อมเกิดขึ้น โดยการแทงตลอดลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา เมื่อทำจิตให้ตั้งมั่นเสมอ คือดำรงไว้เสมอในอารมณ์ แม้ด้วยอำนาจแห่งจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่งชั่วขณะที่เกิดแล้วอย่างนี้ ท่านเรียกได้ว่า ย่อมสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่นหายใจเข้าหายใจออก

คำว่า **ปลดเปลื้องจิต (วิโมจยํ จิตฺตํ)** ความว่า ภิกษุปลดเปลื้องจิตให้พ้นจากนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน ปลดเปลื้องจิตจากวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ปลดเปลื้องจิตจากปีติด้วยตติยฌาน ปลดเปลื้องจิตจากสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ก็หรือว่าภิกษุเข้าฌานเหล่านั้น ออกแล้วพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปโดยความเสื่อมไป ในขณะแห่งวิปัสสนา เธอปลดเปลื้องจิตจากนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา[๑] เธอปลดเปลื้องจิตจากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา เธอปลดเปลื้องจิตจากอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา จากนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา จากสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา จากอาทานะด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา[๒] หายใจเข้าหายใจออก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า "ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเปลื้องจิตหายใจเข้าหายใจออก" พึงทราบว่า จตุกกะนี้ทรงภาษิตไว้**ด้วยสามารถแห่งจิตตานุวิปัสสนา (จิตฺตานุปสฺสนาวเสน)** ด้วยประการฉะนี้

[๒๓๖] ส่วนในจตุกกะที่ ๔ ในบทว่า **บุคคลผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง (อนิจฺจานุปสฺสี)** นั้น ก่อนอื่นพึงทราบ **อนิจฺจํ (สิ่งที่ไม่เที่ยง)** พึงทราบ **อนิจจตา (ภาวะที่ไม่เที่ยง)** พึงทราบ**อนิจจานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง)** พึงทราบ**อนิจจานุปัสสี (บุคคลผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง)**

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๔๑๐

[๒] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๔๑๒

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สิ่งที่ไม่เที่ยง (อนิจฺจํ)** ได้แก่ ขันธ์ ๕ ประการ

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะขันธ์ ๕ ประการนั้นมีความเกิดขึ้น ดับไป และกลายเป็นอย่างอื่นเป็นสภาพ

บทว่า **ภาวะที่ไม่เที่ยง (อนิจฺจตา)** ได้แก่ ภาวะที่ขันธ์ ๕ ประการนั้นนั่นแหละมีความเกิดขึ้นดับไป กลายเป็นอย่างอื่น หรือมีแล้วกลับไม่มี อธิบายว่า ขันธ์ ๕ นั้นบังเกิดแล้ว ไม่ตั้งอยู่โดยอาการนั้นนั่นแหละ แล้วแตกไปโดยความดับไปชั่วขณะ บทว่า **การพิจารณาเห็นเนืองๆ ว่าไม่เที่ยง (อนิจฺจานุปสฺสนา)** ได้แก่ การพิจารณาเห็นเนืองๆ ว่าไม่เที่ยงในขันธ์ ๕ ประการมีรูปเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งภาวะที่ไม่เที่ยงนั้น บทว่า **บุคคลผู้พิจารณาเห็นเนืองๆ ว่าไม่เที่ยง (อนิจฺจานุปสฺสี)** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนานั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้เป็นอย่างนั้น หายใจเข้าหายใจออกอยู่ อันบัณฑิตพึงทราบว่า "ชื่อว่าย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนืองๆ ว่า ไม่เที่ยง หายใจเข้าหายใจออก"

ก็ในบทนี้ว่า **วิราคานุปสฺสี** วิราคะมี ๒ ประการ คือ (๑) ขยวิราคะ (๒) อัจจันตวิราคะ ในวิราคะ ๒ ประการนั้น คำว่า **วิราคะคือความดับไป (ขยวิราโค)** ได้แก่ ความดับไปทุกขณะแห่งสังขารทั้งหลาย คำว่า **อัจจันตวิราคะ (อจฺจนฺตวิราโค)** ได้แก่ พระนิพพาน คำว่า **พิจารณาวิราคะ (วิราคานุปสฺสนา)** ได้แก่ วิปัสสนาและมรรคอันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งวิราคะทั้ง ๒ ประการนั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาแม้ทั้ง ๒ ประการนั้น หายใจเข้าหายใจออกอยู่ พึงทราบว่า "สำเหนียกว่า เราจักตามเห็นวิราคะหายใจเข้าหายใจออก" แม้ในบทว่า **นิโรธานุปสฺสี** ก็นัยนี้เหมือนกัน

แม้ในบทนี้ว่า **ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี** ปฏินิสสัคคะมี ๒ ประการ คือ (๑) ปริจจาคปฏินิสสัคคะ (๒) ปักขันทนปฏินิสสัคคะ อนุปัสสนาคือปฏินิสสัคคะ ชื่อว่าปฏินิสสัคคานุปัสสนา คำนี้เป็นชื่อของวิปัสสนาและมรรค

จริงอยู่ วิปัสสนาย่อมสละกิเลสทั้งหลาย พร้อมด้วยขันธ์และอภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งตทังคปหาน และเพราะเห็นโทษในสังขตะ จึงแล่นไปในพระนิพพานอันมีสภาพตรงกันข้ามกับสังขารนั้น โดยภาวะที่มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงเรียกว่า **ปริจจาคปฏินิสสัคคะ**และ**ปักขันทนปฏินิสสัคคะ** ส่วนมรรคย่อมสละกิเลสทั้งหลาย พร้อมด้วยขันธ์และอภิสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งสมุจเฉทปหาน และแล่นไปในพระนิพพาน โดยการทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ปริจจาคปฏินิสสัคคะ ปักขันทนปฏินิสสัคคะ** ก็ปฏินิสสัคคะทั้ง ๒ ประการท่านเรียกว่า อนุปัสสนา เพราะการพิจารณาเห็นญาณก่อนๆ ภิกษุผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนาแม้ทั้ง ๒ ประการนั้น หายใจเข้าและหายใจออกอยู่ พึงทราบว่าชื่อว่าย่อมสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นเนืองๆ ซึ่งความสละไปหายใจเข้าหายใจออก

จตุกกะที่ ๔ นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยวิปัสสนาล้วนๆ ส่วน ๓ จตุกกะข้างต้น ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งสมถะและวิปัสสนา บัณฑิตพึงทราบการเจริญอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ ประการด้วยอำนาจแห่งจตุกกะ ๔ ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง อานาปานสตินี้ โดยเกี่ยวกับวัตถุ ๑๖ ประการ ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ด้วยประการฉะนี้

[๒๓๗] ในอานิสงส์แห่งอานาปานสตินั้น พึงทราบความที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก แม้ด้วยสามารถแห่งความเป็นธรรมมีภาวะที่สงบเป็นต้น โดยพระพุทธพจน์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิแม้นี้แล อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมที่สงบด้วย ประณีตด้วย" เป็นต้นบ้าง โดยความเป็นธรรมที่สามารถตัดขาดวิตกบ้าง จริงอยู่ อานาปานสติสมาธินี้ เพราะเป็นธรรมสงบ ประณีต เยือกเย็น และอยู่เป็นสุข จึงตัดความวิ่งพล่านไปข้างโน้นข้างนี้แห่งจิตด้วยอำนาจวิตกทั้งหลาย อันเป็นตัวทำอันตรายแก่สมาธิได้ แล้วทำจิตให้มุ่งหน้าต่ออารมณ์คือลมหายใจเข้าหายใจออก เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "อานาปานสติอันภิกษุพึงเจริญเพื่อตัดวิตก"[๑]

---

[๑] องฺ.นวก. (ไทย) ๒๓/๑/๔๒๘

อนึ่ง ภาวะที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก บัณฑิตพึงทราบแม้โดยความเป็นมูลแห่งการทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ประการให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ประการที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ประการ ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์”[๑]

อีกอย่างหนึ่ง ภาวะที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก บัณฑิตพึงทราบแม้โดยการทำลมหายใจเข้าหายใจออกครั้งสุดท้ายให้ปรากฏชัด สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ราหุล เมื่ออานาปานสติที่บุคคลเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แลแม้ลมหายใจเข้าและหายใจออกครั้งสุดท้ายที่ปรากฏชัด ย่อมดับไป ที่ไม่ปรากฏชัดยังไม่ดับไป”[๒]

[๒๓๘] บรรดาลมหายใจเหล่านั้น เมื่อว่าโดยการดับ ลมหายใจเข้าหายใจออกที่เป็นครั้งสุดท้ายมีอยู่ ๓ ประการ คือ **(๑)** ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจภพ **(๒)** ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจฌาน **(๓)** ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจจุติ ก็บรรดาภพทั้งหลาย ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกย่อมเป็นไปในกามภพ หาเป็นไปในรูปภพและอรูปภพไม่ เพราะเหตุนั้น ลมหายใจเข้าหายใจออกเหล่านั้น จึงชื่อว่า**มีในครั้งสุดท้ายแห่งภพ (ภวจริมกา)** บรรดาฌาน ลมหายใจเข้าหายใจออกย่อมเป็นไปในฌาน ๓ ข้างต้น หาเป็นไปในฌานที่ ๔ ไม่ เพราะเหตุนั้น ลมหายใจเข้าลมหายใจออกเหล่านั้น จึงชื่อว่า**มีในครั้งสุดท้ายแห่งฌาน (ฌานจริมกา นาม)** ส่วนลมหายใจเข้าและหายใจออกเหล่าใดเกิดขึ้นพร้อมกับขณะจิตที่ ๑๖ ก่อนจุติจิตแล้วดับไปพร้อมกับจุติจิต ลมเหล่านี้ชื่อว่า**มีในครั้งสุดท้ายแห่งจุติจิต (จุติจริมกา นาม)** ลมซึ่งมีในครั้งสุดท้ายแห่งจุติจิตเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาว่า “เป็นครั้งสุดท้าย” ในพระสูตรนี้

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๗

[๒] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๓๓

ได้ยินว่า เมื่อภิกษุตามประกอบกัมมัฏฐานนี้ เพราะความที่อารมณ์คือลมหายใจเข้าหายใจออกเป็นอันเธอกำหนดไว้ได้ดีแล้ว เมื่อนึกถึงความเกิดขึ้นในอุปปาทขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๖ ก่อนจุติจิต แม้ความเกิดขึ้นแห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ เมื่อนึกถึงความตั้งอยู่ แม้ความตั้งอยู่แห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ เมื่อนึกถึงความดับ ความดับแห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ

จริงอยู่ เมื่อภิกษุเจริญกัมมัฏฐานอื่นจากอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ แล้วบรรลุอรหัตตผล ย่อมกำหนดระยะกาลแห่งอายุได้บ้าง กำหนดไม่ได้บ้าง แต่ว่า เมื่อภิกษุเจริญอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ ประการนี้แล้วบรรลุอรหัตตผล ย่อมกำหนดระยะกาลแห่งอายุได้แน่นอน เธอทราบว่า "บัดนี้ อายุสังขารของเราจักเป็นไปได้เพียงเท่านี้ ไม่เลยไปกว่านี้" แล้วทำกิจทั้งปวงมีการชำระร่างกายและการนุ่งห่มเป็นต้น ตามธรรมดาของตนนั่นแหละแล้วหลับตา (ปรินิพพาน) เหมือนพระติสสเถระผู้อยู่ที่โกฏบรรพตวิหาร เหมือนพระมหาติสสเถระผู้อยู่ที่วัดมหากรัญชิยวิหาร เหมือนพระปิณฑปาติกติสสเถระในแคว้นใหญ่ชื่อเทวบุตร และเหมือนพระเถระ ๒ พี่น้องผู้อยู่ ณ จิตตลบรรพตวิหาร ฉะนั้น

บรรดาเรื่องเหล่านั้น นี้เป็นการกำหนดแสดงเรื่องๆ หนึ่ง ได้ยินว่า บรรดาพระเถระ ๒ พี่น้อง พระเถระรูปหนึ่ง ลงปาติโมกข์ในวันเพ็ญอุโบสถ แวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ ไปยังที่อยู่ของตน ยืน ณ ที่จงกรมแลดูแสงจันทร์แล้วใคร่ครวญดูอายุสังขารของตน กล่าวกับหมู่ภิกษุสงฆ์ว่า "ท่านทั้งหลาย เคยเห็นภิกษุผู้ปรินิพพานด้วยอาการอย่างไร" ในภิกษุเหล่านั้น ภิกษุบางพวกกล่าวว่า "พวกเราเคยเห็นภิกษุผู้ที่นั่งบนอาสนะนั้นแหละปรินิพพาน" บางพวกกล่าวว่า "พวกเราเคยเห็นผู้ที่นั่งคู้บัลลังก์ในอากาศ" พระเถระกล่าวว่า "บัดนี้ เราจักแสดงภิกษุผู้กำลังจงกรมนั่นแหละปรินิพพานแก่เธอทั้งหลาย" ต่อจากนั้น ท่านทำรอยขีดไว้ ณ ที่จงกรม แล้วกล่าวว่า "เราจักเดินจากปลายที่จงกรมข้างนี้ไปถึงปลายอีกข้างหนึ่งแล้วกลับมา พอถึงรอยขีดนี้แหละ จักปรินิพพาน" แล้วก้าวลงสู่ที่จงกรม เดินไปถึงปลายข้างหนึ่งแล้วกลับมาปรินิพพานในขณะที่เท้าข้างหนึ่งเหยียบรอยขีดนั้นเอง

เพราะเหตุนั้นแล บัณฑิตพึงเป็นผู้ไม่ประมาท
ประกอบอานาปานสติ อันมีอานิสงส์มากมาย
อย่างนี้ ในกาลทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดาร ในอานาปานสติกัมมัฏฐาน

ว่าด้วยอุปสมานุสสติ

[๒๓๙] ส่วนพระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญอุปสมานุสสติ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอานาปานสติ พึงไปในที่สงัดหลีกเร้นอยู่ พึงระลึกถึงคุณของพระนิพพาน กล่าวคือธรรมที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวงอย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งมีประมาณเพียงใด วิราคะ (ความคายกำหนัด) เรากล่าวว่าเป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น วิราคธรรมนี้คืออะไร วิราคธรรมนี้คือธรรมอันเป็นที่สร่างเมา เป็นที่กำจัดความกระหาย เป็นที่ถอนอาลัย เป็นที่ตัดวัฏฏะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สำรอกตัณหา เป็นที่ดับตัณหา คือพระนิพพาน"[๑]

บรรดาบทเหล่านี้ บทว่า **มีประมาณเพียงใด (ยาวตา)** ได้แก่ มีประมาณเท่าใด บทว่า **ธรรมทั้งหลาย (ธมฺมา)** ได้แก่ สภาวธรรมทั้งหลาย คำว่า **ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (สงฺขตา วา อสงฺขตา วา)** ความว่า อันปัจจัยทั้งหลายรวบรวมมาประชุมกันแล้วสร้างขึ้นก็ดี ไม่ได้สร้างขึ้นก็ดี คำว่า **วิราคธรรมเรากล่าวว่าเป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น (วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายติ)** ความว่า วิราคะเรากล่าวว่าเลิศ คือกล่าวว่าประเสริฐ สูงสุดกว่าธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งหรือไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งเหล่านั้น ไม่ใช่เพียงแต่ความไม่มีราคะเท่านั้น ชื่อว่า**วิราคะ (วิราโค)** ในพระบาลีนั้น โดยที่แท้ อสังขตธรรมนั้นใด ได้ชื่อว่าธรรมเป็นที่สร่างเมาเป็นต้น ตามพระบาลีว่า **ยทิทํ มทนิมฺมทโน ฯเปฯ**

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๔/ ๕๔, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑

นิพฺพานํ ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งนั้น ก็พึงได้ชื่อว่าวิราคธรรม จริงอยู่ เพราะเหตุที่ความเมาทั้งหลาย มีความเมาในความถือตัวและความเมาในความเป็นบุรุษเป็นต้นแม้ทั้งหมด มาถึงอสังขตธรรมนั้นแล้ว ย่อมสร่างเมา คือหายเมา ได้แก่พินาศไป ฉะนั้น จึงเรียกอสังขตธรรมนั้นว่า **ธรรมเป็นที่สร่างเมา (มทนิมฺมทโน)** อนึ่ง เพราะความกระหายกามแม้ทั้งปวง มาถึงอสังขตธรรมนั้นแล้วย่อมถึงซึ่งความกำจัดไป คือความตั้งอยู่ไม่ได้ ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย (ปิปาสว นโย)** อนึ่ง เพราะเหตุที่ความอาลัยในกามคุณ ๕ ประการมาถึงอสังขตธรรมนั้นแล้ว ย่อมถึงความถอนขึ้น ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ธรรมเป็นที่ถอนขึ้นซึ่งความอาลัย (อาลยสมุคฺฆาโต)** อนึ่ง เพราะเหตุที่วัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ มาถึงอสังขตธรรมนั้นแล้ว ย่อมขาดสูญไป ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ธรรมเป็นที่ตัดวัฏฏะ (วฏฺฏูปจฺเฉโท)** อนึ่ง เพราะเหตุที่ตัณหามาถึงอสังขตธรรมนั้นแล้ว ย่อมถึงความดับไป ถูกสำรอกไปและดับไป โดยประการทั้งปวง ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สำรอกตัณหา เป็นที่ดับตัณหา (ตณฺหากฺขโย วิราโค นิโรโธ)** อนึ่ง เพราะเหตุที่อสังขตธรรมนั้นออก คือสลัดออก พรากออกจากตัณหาที่ได้โวหารว่า **วานะ (วานํ)** เพราะร้อย คือผูก ได้แก่ เย็บกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ เพื่อให้มีสืบ ๆ ต่อไป ฉะนั้น จึงเรียกว่า **พระนิพพาน (นิพฺพานํ)**

พระโยคาวจรพึงระลึกถึงอุปสมธรรมกล่าวคือพระนิพพาน ด้วยอำนาจแห่งคุณทั้งหลาย มีความเป็นธรรมที่สร่างเมาเป็นต้นเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้เถิด ก็หรือว่า พึงระลึกถึงคุณคืออุปสมธรรมแม้เหล่าอื่น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลาย มีอาทิว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงอสังขตธรรมแก่พวกเธอด้วย ... เราจักแสดงสัจจธรรม (ธรรมที่เป็นจริงด้วย) ด้วย ...ปารธรรม (ธรรมที่เป็นฝั่งนอก) ด้วย ... สุทุททสธรรม (ธรรมที่เห็นได้แสนยาก) ด้วย ... อชัชรธรรม (ธรรมอันไม่แก่) ด้วย ...ธุวธรรม (ธรรมอันยั่งยืน) ด้วย ... นิปปปัญจธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุให้เนิ่นช้า)...ด้วย ... อมตธรรม (ธรรมอันไม่เป็นที่ตาย) ด้วย ... สิวธรรม (ธรรม

อันเป็นที่ปลอดไป) ด้วย ... เขมธรรม (ธรรมอันเกษม) ด้วย ... อัพภุตธรรม (ธรรมอันน่าอัศจรรย์) ด้วย ... อนีติกธรรม (ธรรมอันหาเสนียดมิได้) ด้วย ... อัพยาปัชฌธรรม (ธรรมอันหาความเบียดเบียนมิได้) ด้วย ... วิสุทธิธรรม (ธรรมเป็นความหมดจด) ด้วย ... ทีปธรรม (ธรรมเป็นดุจเกาะ) ด้วย ... ตาณธรรม (ธรรมเป็นที่ต้านทาน) ด้วย ... เลนธรรม (ธรรมเป็นที่หลีกเร้น) แก่พวกเธอ" เป็นต้นแล[๑]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นระลึกเนืองๆ ถึงอุปสมธรรม ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นธรรมเป็นที่สร่างเมาเป็นต้นอยู่อย่างนี้ ในสมัยนั้น จิตย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมดำเนินไปตรงปรารภ**อุปสมธรรม**เท่านั้นแล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ไว้แล้ว โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในอนุสสติทั้งหลายมีพุทธานุสสติเป็นต้นนั่นแหละ แต่เพราะความที่อุปสมคุณทั้งหลายเป็นคุณที่ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตน้อมไปในการระลึกเนืองๆ ถึงคุณอันมีประการต่างๆ ฌานจึงไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงการนับว่า อุปสมานุสสติทีเดียว ด้วยอำนาจแห่งการระลึกถึงคุณของอุปสมธรรม

แม้อุปสมานุสสตินี้ก็ย่อมสำเร็จแก่พระอริยสาวกนั่นเทียว เช่นเดียวกับอนุสสติ ๖ ประการ แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้ปุถุชนผู้หนักในอุปสมธรรมก็ควรมนสิการ เพราะแม้ด้วยอำนาจแห่งการฟัง จิตก็ยังเลื่อมใสในความสงบได้ ก็แลภิกษุผู้ตามประกอบอุปสมานุสสตินี้ ย่อมหลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ย่อมเป็นผู้มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ ประกอบด้วยหิริและโอตตัปปะ น่าเลื่อมใส มีอัธยาศัยประณีต เป็นผู้ที่น่าเคารพและน่ายกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุคุณสูงๆ ขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

---

[๑] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๖๖-๔๐๙/๔๔๘-๔๖๔

เพราะเหตุนั้นแล บัณฑิตผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์
พึงเป็นผู้ไม่ประมาท เจริญสติในอุปสมธรรม
อันประเสริฐ อันมีอานิสงส์เป็นอเนกประการ
โดยนัยดังพรรณนามาฉะนี้ เทอญ

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในอุปสมานุสสติ

ปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสติกัมมัฏฐานนิเทศ

ในอธิการว่าด้วยการเจริญสมาธิ ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๙. พรหมวิหารนิเทศ

ว่าด้วยการเจริญเมตตา

[๒๔๐] ก็บรรดาพรหมวิหาร ๔ ประการเหล่านี้ คือ **เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา** ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอนุสสติกัมมัฏฐาน พระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร (ผู้แรกเริ่มฝึกกัมมัฏฐาน) ประสงค์จะเจริญเมตตาก่อน พึงเป็นผู้ตัดปลิโพธ เรียนกัมมัฏฐาน ทำภัตกิจแล้ว บรรเทาความเมาในภัตแล้ว นั่งอย่างสบายบนอาสนะที่จัดแต่งไว้ดีแล้วในสถานที่สงัด เริ่มต้นควรพิจารณาโทษในโทสะ และอานิสงส์ในขันติก่อน

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะว่า พระโยคาวจรพึงละโทสะและบรรลุขันติได้ด้วยภาวนานี้

อนึ่ง ใครๆ ไม่อาจจะละโทษที่ตนไม่เห็น หรือบรรลุอานิสงส์ที่ตนยังไม่รู้ได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรควรเห็นโทษในความโกรธ ด้วยอำนาจแห่งพระสูตรทั้งหลายว่า "บุคคลผู้มีโทสะ ถูกโทสะครอบงำ มีจิตถูกโทสะกลุ้มรุม ย่อมฆ่าสัตว์ก็ได้" เป็นต้น[๑]

พึงทราบอานิสงส์ในขันติ ด้วยอำนาจแห่งพระสูตรทั้งหลายว่า

"ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง
พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า พระนิพพานเป็นบรมธรรม[๒]
เราเรียกบุคคลผู้มีขันติเป็นพลัง มีขันติเป็นกำลังพลนั้น
ว่าเป็นพราหมณ์"[๓] "ประโยชน์อื่นที่ยิ่งกว่าขันติไม่มี"[๔] เป็นต้น

---

[๑] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๒/๒๙๒, องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๔๗/๗๓
[๒] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๔/๙๐
[๓] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๙๙/๑๕๙, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๒๙/๖๕๐
[๔] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๐/๓๖๕

เมื่อได้เห็นโทษของความโกรธและรู้อานิสงส์ของขันติดังนี้แล้ว พระโยคาวจรพึงเริ่มเจริญเมตตาเพื่อประโยชน์ในการทำจิตให้สงัดจากโทสะที่ได้เห็นโทษแล้ว และเพื่อประโยชน์แก่การประกอบตนไว้ด้วยขันติที่ได้รู้อานิสงส์แล้ว อนึ่ง พระโยคาวจรผู้เริ่มเจริญเมตตาในเบื้องต้นทีเดียว ควรทราบบุคคลผู้เป็นโทษว่า "ในบุคคลเหล่านี้ ยังไม่ควรเจริญเมตตาเป็นลำดับแรก ในบุคคลเหล่านี้ยังไม่ควรเจริญเมตตาเลยทีเดียว"

แท้จริง บุคคลไม่ควรเจริญเมตตานี้ในบุคคล ๔ ประเภทนี้เป็นลำดับแรก คือ **(๑)** ในบุคคลที่ไม่เป็นที่รัก **(๒)** ในบุคคลที่เป็นสหายที่รักยิ่ง **(๓)** ในบุคคลที่เป็นกลางๆ **(๔)** ในบุคคลที่เป็นคู่เวรกัน ไม่ควรเจริญโดยเจาะจงในบุคคลผู้มีเพศต่างกัน ในบุคคลที่ตายไปแล้วก็ไม่ควรเจริญทีเดียว

ถามว่า เพราะเหตุไรจึงไม่ควรเจริญในบุคคลที่ไม่เป็นที่รักเป็นต้น เป็นลำดับแรก

ตอบว่า พระโยคีเมื่อจะตั้งบุคคลผู้ไม่เป็นที่รักไว้ในฐานะแห่งบุคคลผู้เป็นที่รักย่อมลำบาก เมื่อจะตั้งบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่งไว้ในฐานะแห่งบุคคลเป็นกลางๆ ย่อมลำบาก ด้วยว่า เมื่อทุกข์แม้เพียงเล็กน้อยเกิดแก่เขา เธอก็จะเป็นดุจผู้ถึงอาการร้องไห้ออกมา เมื่อตั้งบุคคลผู้เป็นกลางๆ ไว้ในฐานะแห่งคนที่ควรเคารพและในฐานะแห่งบุคคลผู้เป็นที่รัก ย่อมลำบาก เมื่อตามระลึกถึงบุคคลผู้เป็นคู่เวรกัน ความโกรธก็จะเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงไม่ควรเจริญเมตตาในบุคคลผู้ไม่เป็นที่รักเป็นต้นก่อน

ก็ในบุคคลต่างเพศกัน เมื่อพระโยคาวจรปรารภบุคคลเช่นนั้นแล้ว เจริญเมตตาไปโดยเจาะจง ราคะย่อมเกิดขึ้น ได้ยินมาว่า บุตรของอำมาตย์คนหนึ่งถามพระเถระผู้ประจำตระกูลว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมควรเจริญเมตตาแก่ใครก่อน" พระเถระกล่าวว่า "ควรเจริญในบุคคลผู้เป็นที่รัก" ก็ภรรยาของตนเป็นบุคคลที่รักของเขา เขาจึงเจริญเมตตาแก่ภรรยานั้น แล้วทำการรบกับฝาตลอดทั้งคืน เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควรเจริญเมตตาในบุคคลผู้มีเพศต่างกัน

ก็เมื่อเจริญไปในคนที่ตายไปแล้ว จะไม่บรรลุอัปปนา ไม่บรรลุอุปจาระเลย ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเริ่มเมตตาปรารภพระอาจารย์ เมตตาของเธอไม่เป็นไปเลย

เธอไปยังสำนักของพระมหาเถระแล้วกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ เมตตาฌานสมาบัติของผมคล่องแคล่วทีเดียว แต่เพราะเหตุอะไรหนอ ผมจึงไม่สามารถจะเข้าสมาบัตินั้นได้" พระเถระกล่าวว่า "อาวุโส ท่านจงแสวงหานิมิต" เธอเมื่อแสวงหา จึงทราบว่าพระอาจารย์ตายแล้ว เมื่อเจริญเมตตาปรารภบุคคลอื่น จึงทำสมาบัติให้แนบแน่นได้ เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควรเจริญเมตตาในบุคคลผู้ตายไปแล้ว

[๒๔๑] แต่ว่า ควรจะเจริญเมตตาไปในตนนั่นแหละ เป็นอันดับแรกก่อนกว่าบุคคลทั้งปวง โดยภาวนาบ่อยๆ อย่างนี้ว่า "ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้มีความสุข ไม่มีความทุกข์เถิด" หรือว่า "ขอให้ข้าพเจ้าจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนอยู่เถิด" ก็ได้

หากมีคำทักท้วงว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ พระดำรัสที่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์[๑] ว่า

"ก็ภิกษุมีจิตสหรคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังทิศหนึ่งอยู่อย่างไร คือ บุคคลเห็นบุคคลผู้หนึ่งน่ารัก น่าชอบใจ พึงเจริญเมตตาไปแม้ฉันใด ภิกษุก็ย่อมแผ่เมตตาไปยังสัตว์ทั้งปวงฉันนั้นเหมือนกัน"

และคำใดที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๒] ว่า

เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงโดยอาการ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยอาการ ๕ ประการ คือ

๑. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด
๒. ขอสัตว์มีลมปราณทั้งหลายทั้งปวง ...
๓. ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวง ...
๔. ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวง ...
๕. ขอผู้ที่นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีความทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด"

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๓/๔๒๖-๔๒๗

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๑

และพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในเมตตสูตร[๑] ว่า

"สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุข มีความเกษม
มีตนถึงความสุขอยู่เถิด" เป็นต้น

พระดำรัสในวิภังค์เป็นต้นนั้นก็ผิดไปละซิ เพราะในพระดำรัสนั้นมิได้ตรัสการเจริญเมตตาในตนไว้ คำนั้นไม่ผิด เพราะเหตุไร เพราะว่า คำนั้นตรัสไว้ด้วยอำนาจอัปปนา คำนี้ตรัสไว้ด้วยคำเป็นพยาน

จริงอยู่ แม้หากว่าบุคคลเจริญเมตตาไปในตนโดยนัยว่า ขอเราจงเป็นผู้มีความสุขเถิด เป็นต้นตลอด ๑๐๐ ปีหรือ ๑,๐๐๐ ปี อัปปนาจะไม่เกิดขึ้นแก่เขาเลย แต่เมื่อเขาเจริญเมตตาไปว่า "ขอเราจงเป็นผู้มีความสุขเถิด" ทำตนให้เป็นพยานว่า "เราเป็นผู้ต้องการความสุข เกลียดความทุกข์ อยากเป็นอยู่และไม่อยากตาย ฉันใด แม้สัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน" ความเป็นผู้ใคร่ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขในสัตว์เหล่าอื่น ย่อมเกิดขึ้น อนึ่ง แม้พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้ว่า

"บุคคลตั้งใจค้นหาทั่วทุกทิศ
ก็ไม่พบใครที่ไหนซึ่งเป็นที่รักยิ่งกว่าตนเลย
สัตว์เหล่าอื่นก็รักตนมากเช่นนั้นเหมือนกัน
เพราะเหตุนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น"[๒]

แล้วทรงแสดงนัยนี้เหมือนกัน

[๒๔๒] เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรควรแผ่เมตตาไปยังตนก่อน เพื่อความเป็นพยาน ต่อจากนั้นไป เพื่อทำเมตตาให้เป็นไปโดยง่าย บุคคลใดเป็นที่รักที่ชอบใจน่าเคารพ น่ายกย่อง เป็นพระอาจารย์ หรือเป็นผู้เทียบเท่าพระอาจารย์ เป็นพระอุปัชฌาย์หรือเป็นผู้เทียบเท่าพระอุปัชฌาย์ ก็พึงระลึกถึงเหตุแห่งความเป็นคนน่ารัก

---

[๑] ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๘/๒๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๔๕/๕๓๓

[๒] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๙/๑๓๗, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๔๙-๑๕๐/๕๓๔

น่าชอบใจ มีการให้ทานและการเจรจาไพเราะเป็นต้น และเหตุแห่งความน่าเคารพน่ายกย่องมีศีลและสุตะเป็นต้นของบุคคลนั้น แล้วเจริญเมตตาไปโดยนัยว่า "ขอท่านสัตบุรุษผู้นี้ จงเป็นผู้มีความสุข ไม่มีทุกข์เถิด" เป็นต้น

ก็ในบุคคลเห็นปานนี้ อัปปนาย่อมสำเร็จเป็นแน่แท้ ก็ภิกษุนี้อย่าถึงความยินดีด้วยคุณเพียงเล็กน้อยเท่านี้เลย ควรเป็นผู้ใคร่จะทำลายเขตแดน ในลำดับต่อจากบุคคลนั้น ก็เจริญเมตตาไปในบุคคลผู้เป็นสหายซึ่งเป็นที่รักยิ่ง ต่อจากบุคคลผู้เป็นสหายซึ่งเป็นที่รักยิ่ง ก็เจริญไปในบุคคลผู้ปานกลาง ต่อจากบุคคลผู้ปานกลางก็เจริญไปในบุคคลผู้เป็นเวรกัน และเมื่อจะเจริญ ก็ควรจะทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงานในแต่ละส่วน แล้วน้อมเข้าไปในบุคคลผู้มีลำดับถัด ๆ ไปจากบุคคลนั้น

ส่วนภิกษุใดไม่มีบุคคลผู้เป็นคู่เวรกัน แม้เมื่อผู้อื่นทำความเสียหายให้ ก็ไม่เกิดความสำคัญว่าเป็นคู่เวรกันเลย เพราะความที่เธอมีชาติเป็นมหาบุรุษ ภิกษุนั้นไม่ควรทำความขวนขวายว่า "เมตตาจิตในบุคคลผู้ปานกลางของเรา เกิดเป็นธรรมชาติที่ควรแก่การงานแล้ว บัดนี้ เราจะน้อมเมตตาจิตนั้นไปในบุคคลผู้เป็นคู่เวรกันนั้น" ก็คำว่า "ต่อจากบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ควรเจริญเมตตาไปในบุคคลผู้มีเวรกัน" ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาบุคคลผู้มีเวรกันอยู่

[๒๔๓] ก็ถ้าหากว่า ภิกษุผู้ยังมีบุคคลผู้เป็นคู่เวรกันอยู่นั้น น้อมจิตเข้าไปในบุคคลผู้เป็นคู่เวรกันอยู่ ปฏิฆะย่อมเกิดขึ้น เพราะระลึกถึงความผิดที่ผู้นั้นได้ทำไว้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรเข้าเมตตาในบุคคลลำดับก่อน ๆ คนใดคนหนึ่งแล้ว ๆ เล่า ๆ ออกแล้วจึงแผ่เมตตาไปยังบุคคลนั้นบ่อย ๆ ก็จะบรรเทาปฏิฆะได้ ถ้าเธอพยายามอยู่แม้อย่างนั้น ปฏิฆะยังไม่ดับ ลำดับนั้น

เธอพึงพยายามซ้ำ ๆ ซาก ๆ เพื่อละปฏิฆะ
โดยระลึกถึงพระโอวาทที่อุปมาด้วยเลื่อยเป็นต้น

ก็ความพยายามนั้นแล ได้แก่การที่พระโยคาวจรเมื่อจะสอนตน พึงสอนโดยอาการนี้ว่า เฮ้ย เจ้าคนขี้โกรธ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้แล้วไม่ใช่หรือว่า

ภิกษุทั้งหลาย แม้หากว่าพวกโจรผู้ประพฤติต่ำทรามจะพึงใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ข้าง เลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายแม้ในพวกโจรนั้น ก็ไม่ชื่อว่าทำตามคำสอนของเรา[๑]

และว่า

ผู้ใดโกรธตอบบุคคลผู้โกรธ
ผู้นั้นย่อมเลวกว่าผู้โกรธเพราะการโกรธตอบนั้น
บุคคลผู้ไม่โกรธตอบบุคคลผู้โกรธ
ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก

ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นโกรธ เป็นผู้มีสติ สงบใจไว้ได้
ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติประโยชน์ของคนทั้ง ๒ ฝ่าย
คือฝ่ายตนและฝ่ายผู้อื่น[๒]

และว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๗ ประการนี้ที่ศัตรูมุ่งหมาย ที่ศัตรูพึงทำ ย่อมมาถึงบุคคลผู้มักโกรธ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม ธรรม ๗ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า 'ขอให้เจ้าคนนี้มีผิวพรรณทรามเถิด' ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะศัตรูย่อมไม่ยินดีให้ศัตรูมีผิวพรรณงาม ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำ โกรธจัดนี้ แม้อาบน้ำดีแล้ว ไล้ทาดีแล้ว ตัดผมโกนหนวดแล้วนุ่งห่มผ้าขาวก็จริง แต่บุคคลผู้ถูกความโกรธครอบงำนั้น ก็เป็นคนมีผิวพรรณทรามอยู่นั่นเอง นี้เป็นธรรมประการที่ ๑ ที่ศัตรูมุ่งหมาย ที่ศัตรูพึงทำ ย่อมมาถึงบุคคลผู้มักโกรธ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม

๒. ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า 'ขอให้เจ้าคนนี้จงนอนเป็นทุกข์เถิด' ฯลฯ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔

[๒] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๙//๒๖๘-๒๖๙

๓. 'ขอให้เจ้าคนนี้อย่าได้มีความเจริญเลย' ฯลฯ

๔. 'ขอให้เจ้าคนนี้เป็นคนไม่มีโภคทรัพย์เถิด' ฯลฯ

๕. 'ขอให้เจ้าคนนี้เป็นคนไม่มียศเถิด' ฯลฯ

๖. 'ขอให้เจ้าคนนี้เป็นคนไม่มีมิตรเถิด' ฯลฯ

๗. ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า 'ขอให้เจ้าคนนี้หลังจากตายแล้วอย่าได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์' ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะศัตรูย่อมไม่ยินดีให้ศัตรูไปสู่สุคติ ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำ โกรธจัดนี้ ประพฤติทุจริตทางกาย ประพฤติทุจริตทางวาจา ประพฤติทุจริตทางใจ เขาครั้นประพฤติทุจริตทางกาย วาจา (และ) ทางใจแล้ว หลังจากตายย่อมไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก นี้เป็นธรรมประการที่ ๗ ที่ศัตรูมุ่งหมาย ที่ศัตรูพึงทำ[๑]

และว่า

ภิกษุทั้งหลาย ท่อนฟืนในที่เผาศพ ถูกไฟไหม้ทั้ง ๒ ข้าง และตรงกลางยังเปื้อนคูถ จะใช้เป็นฟืนในบ้านหรือในป่าก็ไม่ได้ทั้งนั้น ฉันใด อุปมานี้ก็เปรียบเช่นนั้น เรากล่าวถึงบุคคล (ผู้ทุศีล) นี้"[๒]

บัดนี้ ตัวเจ้านั้นโกรธอยู่อย่างนี้ จักไม่ชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคด้วย เมื่อโกรธตอบก็จัดว่าเป็นคนเลวแม้กว่าคนที่โกรธ จักไม่ชื่อว่าชนะสงครามที่ใครชนะได้ยากด้วย จักชื่อว่าสร้างธรรมที่ศัตรูพึงทำให้แก่ตนด้วยตนเองนั่นแหละด้วย จักเป็นผู้มีอุปมาด้วยไม้ฟืนสำหรับเผาศพด้วย"

[๒๔๔] เมื่อเธอเพียรพยายามอยู่อย่างนี้ ถ้าปฏิฆะนั้นสงบได้ อย่างนี้นั่นเป็นการดี ถ้าสงบไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ธรรมใดๆ ของบุคคลนั้น เป็นธรรมชาติที่สงบบริสุทธิ์ ซึ่งเมื่อเธอระลึกถึงอยู่ ก็จะนำความเลื่อมใสมาให้ เธอก็ควรระลึกถึงธรรมนั้นๆ บรรเทาความอาฆาตเสียเถิด

---

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๕-๑๒๗

[๒] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๗, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๔, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๑/๔๖๔

จริงอยู่ สำหรับคนบางคน ความประพฤติทางกายเท่านั้นสงบ เมื่อเธอทำวัตรปฏิบัติเป็นอันมากอยู่ ชนทั้งปวงย่อมรู้ถึงภาวะที่เธอมีความประพฤติทางกายสงบ แต่ว่าความประพฤติทางวาจาและทางใจไม่สงบ เธอก็อย่านึกถึงความประพฤติทางวาจาและทางใจนั้นของเขา พึงระลึกถึงแต่ความสงบแห่งความประพฤติทางกายเท่านั้น

สำหรับคนบางคน ความประพฤติทางวาจาเท่านั้นสงบ ก็ชนทั้งปวงย่อมรู้ภาวะที่ความประพฤติทางวาจาของเขาสงบ เพราะว่าตามปกติเขาเป็นคนฉลาดในปฏิสันถารเป็นคนอ่อนหวาน มีคำพูดที่น่ารักทำให้บันเทิงใจ มีหน้าตาชื่นบาน ทักก่อน สวดธรรมด้วยเสียงที่ไพเราะ กล่าวธรรมกถาด้วยบทและพยัญชนะที่เหมาะเจาะ แต่ว่ามีความประพฤติทางกายและทางใจไม่สงบ เธอก็ไม่ควรนึกถึงความประพฤติทางกายและทางใจนั้นของเขา พึงระลึกถึงเฉพาะความสงบแห่งความประพฤติทางวาจาเท่านั้น

สำหรับคนบางคน ความประพฤติทางใจเท่านั้นสงบ ก็ภาวะที่ความประพฤติทางใจของเขาสงบ ย่อมปรากฏแก่ชนทั้งปวง ในเวลาที่ไหว้เจดีย์เป็นต้น จริงอยู่ ผู้ใดมีจิตไม่สงบ ผู้นั้นเมื่อจะไหว้เจดีย์ก็ตาม ต้นโพธิ์ก็ตาม พระเถระก็ตาม ย่อมไม่ไหว้โดยความเคารพ เขามีจิตฟุ้งซ่านบ้าง นั่งสัปหงกบ้าง ในมณฑปที่ฟังธรรม ส่วนผู้มีจิตสงบปลงใจเชื่อแล้วย่อมไหว้อย่างเคารพ เงี่ยโสตสดับ ทำธรรมให้มีความสำคัญ แล้วทำความเลื่อมใสแห่งจิตให้ปรากฏออกมาทางกายและทางวาจา ฟังธรรมอยู่ สำหรับคนบางคนมีความประพฤติทางใจเท่านั้นสงบ ความประพฤติทางกายและทางวาจาไม่สงบ เธออย่านึกถึงความประพฤติทางกายและทางวาจาที่ไม่สงบนั้นของเขา พึงระลึกถึงเฉพาะความสงบแห่งความประพฤติทางใจเท่านั้น

สำหรับคนบางคน ในบรรดาธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ แม้สักอย่างเดียวก็ไม่สงบ เธอพึงเข้าไปตั้งความกรุณาไว้ในบุคคลนั้นเถิดว่า “เวลานี้คนผู้นั้นยังเที่ยวไปในมนุษยโลกก็จริง แต่ทว่าเวลาล่วงลับไปแล้วไม่กี่วัน เขาจักทำมหานรก ๘ ขุมและอุสสทนรก ๑๖ ขุมให้เต็ม” เพราะว่า ความอาฆาตจะสงบลงได้ เพราะอาศัยความกรุณาบ้าง

สำหรับคนบางคนแม้มีธรรมทั้ง ๓ ประการนี้สงบแล้ว เธอพึงระลึกถึงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งของเขาก็ได้ที่ตนปรารถนา จริงอยู่ การเจริญเมตตามิใช่กิจที่จะทำได้ยากในคนผู้เช่นนั้น

อนึ่ง เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งเนื้อความนี้ อาฆาตปฏิวินยสูตร ในปัญจกนิบาตนี้ "อุบายกำจัดอาฆาต ๕ ประการนี้แล เป็นธรรมสำหรับกำจัดอาฆาตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุได้อย่างสิ้นเชิง"[๑] พึงให้พิสดาร

[๒๔๕] ก็หากว่า เมื่อเธอแม้เพียรพยายามอยู่อย่างนี้ ความอาฆาตก็ยังเกิดขึ้นอยู่นั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอพึงสั่งสอนตนเองอย่างนี้ว่า

"ขึ้นชื่อคนมีเวรกัน สร้างทุกข์ให้แก่เจ้าในสิ่งอันเป็นวิสัย
ของตนไซร้ เพราะเหตุไร เจ้าจึงปรารถนาสร้างทุกข์ไว้
ในจิตของตนอันมิใช่วิสัยของเขาเล่า

ตัวเจ้ายังละหมู่ญาติผู้มีอุปการะมาก ซึ่งมีน้ำตานองหน้า
เพราะเหตุไร จึงไม่ละศัตรูคือความโกรธ
ผู้ทำความฉิบหายใหญ่หลวงเสียเล่า

ตัวเจ้ารักษาศีลเท่าไรอยู่ แต่กลับไปพะเน้าพะนอ
สิ่งที่ชื่อว่าความโกรธ ซึ่งเป็นตัวตัดมูลรากแห่งศีล
เหล่านั้น ใครเล่าที่เป็นคนโง่เหมือนตัวเจ้า

เจ้าคิดว่าคนอื่นทำกรรมป่าเถื่อนให้ จึงโกรธเขา
เหตุไรหนอ ตัวเจ้าจึงต้องการทำกรรมเช่นเดียวกันนั้นเสียเองเล่า

ถ้าหากว่าคนอื่นผู้ใคร่จะทำให้เจ้านั้นโกรธ ได้สร้าง
ความไม่พอใจให้ ทำไมเจ้าจึงช่วยทำมโนรถของเขา
นั้นแหละให้เต็ม โดยทำความโกรธให้เกิดขึ้นเล่า

อนึ่ง น่าติเตียน เจ้าโกรธแล้วจักสร้างทุกข์ให้
แก่เขาได้ก็ตามไม่ได้ก็ตาม แต่ว่า บัดนี้แหละเจ้ากำลัง
เบียดเบียนตนเองอยู่ โดยความทุกข์ที่เกิดจากความโกรธ

---

[๑] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๑/๒๖๕

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าหากว่าพวกคนผู้มีเวรกัน ขึ้นสู่ทาง
ฉิบหาย คือความโกรธแล้วไซร้ เพราะเหตุไร
แม้ตัวเจ้าจึงโกรธ เลียนแบบพวกเขาเหล่านั้นเล่า

ศัตรูอาศัยโทสะอันใดของเจ้า จึงทำสิ่งที่ไม่น่ารัก
ให้ได้ เจ้าจงตัดโทสะอันนั้นนั่นแหละให้ได้
เจ้าจะเดือดร้อนในฐานะที่ไม่ควรทำไม

อนึ่ง ศัตรูทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจแก่เจ้าด้วยขันธ์เหล่าใด
ขันธ์เหล่านั้นก็ดับไปแล้ว เพราะธรรมทั้งหลายเป็นไป
ชั่วขณะ ทีนี้เจ้าโกรธใครกันเล่าในที่นี้

บุคคลใดสร้างทุกข์ให้แก่บุคคลใด เว้นบุคคลนั้น
เขาจะพึงสร้างทุกข์ให้แก่ใครได้ แม้ตัวเจ้าเองก็เป็นเหตุ
แห่งทุกข์เองฉะนี้ ทำไมเจ้าจึงโกรธเขาเล่า”

[๒๔๖] ก็ถ้าว่า เมื่อเธอแม้โอวาทตนอย่างนี้ ปฏิฆะก็ยังไม่สงบ เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรพิจารณาถึง**ความที่ตนและคนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของของตนเถิด (อตฺตโน จ ปรสฺส จ กมฺมสฺสกตา)** ในข้อนั้น เธอควรพิจารณาถึงความที่ตนเองเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนก่อนอย่างนี้ว่า แน่ะพ่อมหาจำเริญ เจ้าโกรธเขาแล้วจะทำอะไรได้ กรรมที่มีโทสะเป็นเหตุนี้ จักเป็นไปเพื่อความฉิบหายแก่เจ้านั่นเองมิใช่หรือ เพราะว่าตัวเจ้าเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย ทำกรรมอันใดไว้ ก็จักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น แต่ว่ากรรมของเจ้านี้จะสามารถทำสัมมาสัมโพธิญาณให้สำเร็จได้ก็หาไม่ จะสามารถทำปัจเจกโพธิญาณให้สำเร็จได้ก็หาไม่ จะสามารถทำสาวกภูมิให้สำเร็จได้ก็หาไม่ จะสามารถทำสมบัติทั้งหลายมีความเป็นพรหม ความเป็นท้าวสักกะ ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ความเป็นพระราชาประจำประเทศเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จก็หาไม่ ที่แท้ กรรมนี้ย่อมอำนวยผลเพื่อทำให้เคลื่อนจากพระศาสนา แล้ว

กลายเป็นคนกินเดนเป็นต้น และเพื่อทุกข์ต่างๆ มีทุกข์ในนรกเป็นต้นให้แก่ตัวเจ้า ตัวเจ้านั้นเมื่อทำกรรมนี้ ชื่อว่าเผาตัวเองนั่นแหละ และทำตัวเองให้มีกลิ่นเหม็น (เสียชื่อเสียง) ก่อนทีเดียว เหมือนอย่างคนที่ใช้มือทั้ง ๒ ข้าง จับก้อนถ่าน (ร้อน) อันปราศจากเปลว หรือก้อนคูถ ประสงค์จะขว้างปาผู้อื่น (ก็เท่ากับ) เผาตัวเอง หรือทำตัวให้มีกลิ่นเหม็นอยู่ก่อนฉะนั้น”

บัณฑิตครั้นพิจารณา**ความที่ตนเองเป็นผู้มีกรรมเป็นของของตน (อตฺตโน กมฺมสฺสกตํ)** อย่างนี้แล้ว ก็ควรพิจารณาถึงความที่ผู้อื่นก็มีกรรมเป็นของของตน อย่างนี้ว่า “แม้ผู้นี้โกรธเจ้าแล้วจักทำอะไรได้ กรรมนี้จักเป็นไปเพื่อความฉิบหายแก่เจ้านั่นเองมิใช่หรือ ก็ท่านผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของของตน เป็นทายาทแห่งกรรม ฯลฯ ทำกรรมอันใดไว้ ก็จักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น อนึ่ง กรรมของเขานี้ จะสามารถทำสัมมาสัมโพธิญาณให้สำเร็จก็หาไม่ จะสามารถทำปัจเจกโพธิญาณให้สำเร็จก็หาไม่ จะสามารถทำสาวกภูมิให้สำเร็จก็หาไม่ จะสามารถทำสมบัติมีความเป็นพรหม ความเป็นท้าวสักกะ ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ความเป็นพระราชาประจำประเทศ เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จก็หาไม่ ที่แท้ กรรมนี้ย่อมอำนวยผลเพื่อทำให้เคลื่อนจากพระศาสนา แล้วกลายเป็นคนกินเดนเป็นต้น และเพื่อทุกข์ต่างๆ มีทุกข์ในนรกเป็นต้นให้แก่ตัวเขา ผู้นี้นั้นเมื่อทำกรรมนี้ ก็ชื่อว่าโปรยฝุ่นใส่ตนเองทีเดียว เหมือนอย่างคนยืนอยู่ในที่ทวนลม ประสงค์โปรยฝุ่นใส่คนอื่น แต่โปรยฝุ่นใส่ตนเองอยู่ ฉะนั้น” ดังนี้ ข้อนี้สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

“บุคคลใดประทุษร้ายต่อบุคคลผู้ไม่ประทุษร้าย
ซึ่งเป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน
บาปย่อมกลับมาถึงบุคคลนั้น ซึ่งเป็นคนพาลอย่างแน่แท้
ดุจผงธุลีอันละเอียดที่บุคคลซัดไปทวนลมแล้ว ฉะนั้น”[๑]

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒/๒๖, ๑๙๐/๒๖๙, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๕/๗๐, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๖๘/๖๖๐, ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๒๖๕/๒๑๐, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๙๔/๒๑๖

[๒๔๗] ก็ถ้าว่า เมื่อเธอพิจารณาความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตนอย่างนี้ ปฏิฆะก็ยังมิได้สงบไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอพึงระลึกถึง**คุณความดีที่พระศาสดาเคยประพฤติมาในกาลก่อนๆ (สตฺถุ ปุพฺพจริยคุณา)** เกิด

นี้เป็นนัยแห่งการพิจารณา ในคุณความดีที่พระศาสดาทรงบำเพ็ญในกาลก่อนนั้น คือพิจารณาว่า แน่ะบรรพชิตผู้เจริญ พระศาสดาของเจ้า ก่อนแต่การตรัสรู้ แม้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ยังมิได้ตรัสรู้ เมื่อทรงบำเพ็ญบารมีให้เต็มเปี่ยมตลอด ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ก็มิได้ทรงทำจิตให้ประทุษร้ายในศัตรู แม้ปลงพระชนม์ในชาตินั้นๆ มิใช่หรือ มีเรื่องอะไรบ้าง **ในสีลวชาดก (สีลวชาตเก)** พระเจ้าสีลวโพธิสัตว์ เมื่อพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์ที่อำมาตย์ชั่วผู้ประทุษร้ายต่อพระเทวีของพระองค์นำมายึดเอาราชสมบัติตลอดที่ ๓๐๐ โยชน์ ก็ยังไม่ทรงยอมให้อำมาตย์ทั้งหลายผู้ลุกฮือขึ้นเพื่อจะป้องกันจับต้องแม้อาวุธ อีกครั้งหนึ่ง ทรงถูกเขาขุดดินลึกประมาณแค่คอในป่าช้าผีดิบแล้วฝังไว้พร้อมกับอำมาตย์ ๑,๐๐๐ นาย ก็ไม่ทรงทำแม้ความประทุษร้ายแห่งจิต ทรงอาศัยการขุดคุ้ยดินแห่งพวกสุนัขจิ้งจอกที่มาเพื่อจะกัดกินซากศพ ทรงทำความพยายามเยี่ยงบุรุษได้ชีวิตคืนมา ทอดพระเนตรเห็นพระราชาผู้เป็นข้าศึกเสด็จขึ้นสู่ห้องอันเป็นสิริของพระองค์นอนอยู่บนพระแท่นบรรทมอันเป็นสิริ ก็มิได้ทรงทำความขัดเคืองเลย กลับทรงทำสบถแก่กันและกัน แล้วทรงตั้งพระราชาผู้เป็นศัตรูนั้นในฐานมิตรแล้วตรัสว่า

“เป็นคนต้องหวังร่ำไป คนฉลาดไม่ควรท้อแท้
เราเห็นตัวเองเป็นตัวอย่าง
ปรารถนาอย่างใดก็ได้เป็นอย่างนั้น”[๑]

ในขันติวาทีชาดก (ขนฺติวาทีชาตเก) พระโพธิสัตว์ผู้เป็นดาบสเมื่อถูกพระราชาแห่งแคว้นกาสีผู้ทรามปัญญาตรัสถามว่า “เฮ้ยสมณะ ตัวแกมักกล่าวถึงอะไร” เมื่อ

---

[๑] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๕๑/๒๒

เขาตอบว่า “อาตมภาพมักกล่าวถึงความอดทน” เมื่อพระราชารับสั่งให้เพชฌฆาตใช้แส้หวายมีหนามโบย แล้วตัดมือตัดเท้า ก็มิได้ทำแม้เพียงความขุ่นเคือง

การที่พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นผู้ใหญ่และดำรงอยู่ในเพศนักบวช สามารถอดกลั้นได้อย่างนี้ ยังไม่เป็นที่น่าอัศจรรย์เท่าไรนัก ด้วยว่า **ในจูฬธัมมปาลชาดก (จูฬธมฺมปาลชาตเก)** พระโพธิสัตว์แม้ยังเป็นเด็กอ่อนนอนแบเบาะ เมื่อพระมารดาพิลาปรำพันอยู่อย่างนี้ว่า

“พระพาหาทั้ง ๒ ที่ลูบไล้ด้วยจุรณแก่นจันทน์
ของธัมมปาลกุมารผู้เป็นทายาทแห่งแผ่นดินมาขาดสิ้นไป
ฝ่าพระบาท ลมปราณของหม่อมฉันก็จะดับสิ้นไป”[๑]

เมื่อถูกพระราชาพระนามว่าพระเจ้ามหาปตาปะผู้เป็นพระบิดารับสั่งให้ตัดมือและเท้าทั้ง ๔ เหมือนตัดตอไม้ไผ่ แม้เท่านั้นแล้วก็ยังไม่พอพระทัย ทรงมีรับสั่งว่า “เจ้าจงตัดศีรษะมันเสีย” ก็ทรงอธิษฐานการตั้งจิตมั่นเสมอว่า “กาลบัดนี้ เป็นกาลสำหรับข่มจิตของเจ้าไว้ให้ดี แน่ะธัมมปาละผู้เจริญ บัดนี้ เจ้าจงเป็นผู้มีจิตเสมอกันในบุคคล ๔ คนนี้ คือ (๑) ในพระชนกผู้รับสั่งให้คนตัดศีรษะ (๒) ในคนผู้ตัดศีรษะ (๓) ในพระชนนีผู้กำลังคร่ำครวญอยู่ (๔) ในตนเอง” แล้วไม่ทรงทำแม้เพียงอาการขัดเคือง

ก็แม้ข้อที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมนุษย์แล้วทรงทำได้อย่างนี้ ยังไม่เป็นที่น่าอัศจรรย์นัก ด้วยว่า แม้เป็นสัตว์ดิรัจฉาน คือเป็น**พญาช้างฉัททันต์ (ฉทฺทนฺโต)** ถูกเขาใช้ลูกศรอาบยาพิษยิงเข้าที่ท้อง ขนาดนั้นก็ยังไม่ได้ทำจิตให้คิดประทุษร้ายในนายพราน ผู้ทำความฉิบหายให้ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“พญาช้างถูกยิงด้วยเกาทัณฑ์ใหญ่แล้ว
ก็ไม่มีจิตคิดประทุษร้าย ได้กล่าวกับนายพรานว่า
เพื่อนรัก เพื่อนต้องการอะไรหรือ
เพราะอะไร เพื่อนจึงฆ่าเรา หรือว่าใครใช้เพื่อนมา”[๒]

---

[๑] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๙/๒๐๘

[๒] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๒๔/๕๕๙

ก็ครั้นพญาช้างกล่าวอย่างนี้แล้ว เมื่อนายพรานตอบว่า "ท่านผู้เจริญเอ๋ย พระมเหสีของพระเจ้ากาสี ทรงส่งข้าพเจ้ามาเพื่อต้องการงาของท่าน" ก็ได้ทำมโนรถของพระนางให้สำเร็จ ยอมให้ตัดงาทั้ง ๒ ของตนซึ่งสวยงามน่ารักแวววาวเพราะความแผ่ไปแห่งพระรัศมีมีวรรณะ ๖ มอบให้ไป

ครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น**พญาลิง (มหากปิ)** เมื่อถูกคนที่ตนนั่นเองช่วยฉุดขึ้นจากเหว คิดอย่างนี้ว่า

"วานรนี้เป็นอาหารของพวกมนุษย์
เช่นเดียวกับเนื้ออื่นๆ ในป่าเหมือนกัน
ถ้ากระไร เราหิวพึงฆ่าวานรนี้กิน

อนึ่ง เราบริโภคอิ่มแล้วจักถือเอาเนื้อเป็นเสบียงเดินทาง
จักข้ามทางกันดาร และเราจักมีเสบียงเดินทาง"[๑]

แล้วยกก้อนหินขึ้นทุ่มกระหม่อม ก็มีนัยน์ตาอันน้ำตาคลอเบ้ามองดูบุรุษนั้นกล่าวว่า

"ท่านผู้เจริญ ท่านอย่าทำข้าพเจ้าเลย
ขอท่านจงมีความเจริญ
ท่านอย่าได้ทำกรรมอันไม่สมควรเช่นนี้
อนึ่ง ท่านได้ชื่อว่ามีอายุยืนยาว ควรจะห้ามปรามคนอื่นๆ"[๒]

แล้วก็ไม่คิดประทุษร้ายในบุรุษนั้นเลย ไม่ได้คิดถึงทุกข์ของตนเองเลย ยังพาบุรุษนั้นนั่นแหละไปส่งจนถึงภูมิประเทศที่ปลอดภัย

พระโพธิสัตว์เป็น**พญานาคชื่อภูริทัต (ภูริทตฺโต นาม)** อธิษฐานองค์อุโบสถแล้วนอนขนดอยู่บนยอดจอมปลวก แม้เมื่อถูกพราหมณ์หมองู ใช้โอสถเหมือนกับ

---

[๑] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๐๕-๒๐๖/๕๗๐
[๒] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๐๙/๕๗๐

ไฟประลัยกัลป์ราดรดไปทั่วทั้งตัว จับใส่หีบ นำไปแสดงอยู่ทั่วชมพูทวีป ก็ไม่ได้ทำแม้เพียงจิตคิดประทุษร้ายในพราหมณ์นั้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

"แม้เมื่อพราหมณ์อลัมปานะใส่เราไว้ในหีบบ้าง
บีบเราด้วยฝ่ามือบ้าง เราก็ไม่โกรธพราหมณ์อลัมปานะนั้น
เพราะเรากลัวศีลขาด"[๑]

พระโพธิสัตว์แม้เป็น**พญานาคชื่อจัมเปยยะ (จมฺเปยฺโยปิ)** ถูกหมองูเบียดเบียนก็ไม่ทำแม้เพียงจิตคิดประทุษร้ายให้เกิดขึ้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

"หมองูได้จับเราผู้ประพฤติธรรม รักษาอุโบสถ
แล้วให้เล่นรำอยู่ใกล้ประตูพระราชวัง

หมองูนั้นคิดสีใด คือสีเขียว สีเหลือง หรือสีแดง
เราเปลี่ยนไปตามความคิดของเขา
แปลงกายให้เหมือนที่เขาคิด

เราได้เนรมิตบก (คือแผ่นดิน) ให้เป็นน้ำบ้าง
เนรมิตน้ำให้เป็นบกบ้าง ถ้าเราโกรธเคืองต่อหมองูนั้น
ก็พึงทำเขาให้กลายเป็นเถ้าไปในพริบตา

ถ้าเราจักเป็นไปตามอำนาจจิต เราก็จักเสื่อมจากศีล
เมื่อเราเสื่อมจากศีล ประโยชน์สูงสุดก็จะไม่สำเร็จ"[๒]

พระโพธิสัตว์แม้เป็น**พญานาคชื่อสังขปาละ (สงฺขปาลนาคราชา)** ถูกบุตรของนายบ้าน ๑๖ คนใช้หอกอันคมแทงเข้า ๘ แห่ง แล้วเอาเถาวัลย์มีหนามสอดเข้าทางปากแผล สนเชือกเหนียวเข้าที่จมูก แล้วจับใส่หาบลากไป ร่างกายครูดไปบนพื้นดิน เสวยทุกข์อย่างใหญ่หลวง แม้ว่าเป็นผู้สามารถจะทำบุตรของนายบ้าน

---

[๑] ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๖/๗๔๗

[๒] ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๒๑-๒๔/๗๔๘

ทั้งหมดให้เป็นขี้เถ้าไป โดยเพียงแต่โกรธแล้วลืมตาแลดูเท่านั้น ก็มิได้ทำแม้เพียงอาการลืมตาขึ้นประทุษร้าย เหมือนอย่างที่กล่าวว่า

"ท่านอาหาระ วัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ
ข้าพเจ้าเข้าจำอุโบสถอยู่เป็นนิตย์ คราวนั้น
พวกบุตรของนายบ้าน ๑๖ คน ถือเชือกและบ่วงอันมั่นคงมา

พวกเขาช่วยกันเจาะจมูกแล้วร้อยเชือก
แล้วช่วยกันนำข้าพเจ้าไป
ข้าพเจ้าอดกลั้นความทุกข์เช่นนั้น มิได้ทำให้อุโบสถกำเริบ"[๑]

ก็พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำสิ่งน่าอัศจรรย์เหล่านี้เท่าที่กล่าวนี้เท่านั้นก็หาไม่ **ในมาตุโปสกชาดก เป็นต้น (มาตุโปสกชาตกาทีสุ)** ยังได้ทรงทำสิ่งน่าอัศจรรย์อื่นๆ เป็นอันมาก บัดนี้ การที่ตัวเจ้าผู้อ้างเอาพระผู้มีพระภาค ผู้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ผู้ทรงมีพระขันติคุณอย่างไม่มีใครเหมือนทั้งในมนุษยโลกและเทวโลก ว่าเป็นศาสดาของเจ้า แล้วจะทำซึ่งปฏิฆจิตให้เกิดขึ้นไม่ควร คือไม่เหมาะสมอย่างยิ่ง

[๒๔๘] ก็แลเมื่อเธอพิจารณาปุพพจริตคุณของพระศาสดาอยู่อย่างนี้ ก็ยังเข้าถึงความเป็นทาสของกิเลสตลอดกาลนาน ปฏิฆะนั้นก็สงบไม่ได้เลย เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรพิจารณาบทแห่งพระสูตรทั้งหลาย**ที่เกี่ยวเนื่องด้วยสังสารวัฏอันมีที่สุดที่บุคคลตามรู้ไม่ได้ (อนมตคฺคิยานิ)** ก็ในบทแห่งพระสูตรเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสบทแห่งพระสูตรไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบิดามิใช่หาได้ง่ายเลย สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่น้องชายมิใช่หาได้ง่ายเลย สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่น้องหญิงมิใช่หาได้ง่ายเลย สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบุตรมิใช่หาได้ง่ายเลย สัตว์ที่ไม่เคยเป็นธิดามิใช่หาได้ง่ายเลย"[๒]

---

[๑] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๘๐-๑๘๑/๖๒๔

[๒] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๓๗–๑๔๒/๒๒๗-๒๒๙

เพราะเหตุนั้น พึงทำจิตให้เกิดขึ้นในบุคคลนั้นอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ผู้นี้ในอดีต เคยเป็นมารดาของเรา บริหารเราอยู่ในท้องมาตลอด ๑๐ เดือน (แม้เมื่อคลอดออกมา) ก็ไม่รังเกียจปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลาย และน้ำมูกเป็นต้น นำออกไปได้ ราวกะว่าจันทน์เหลือง ให้นอนแนบอก ใช้สะเอวอุ้มเลี้ยงดู ผู้นั้นเคยเป็นบิดาของเรา เมื่อประกอบการค้าขายต้องเดินไปสู่ทางกันดาร เช่นทางที่ต้องใช้แพะเป็นพาหนะและทางที่ต้องใช้ไม้ขอเหนี่ยวรั้งไปเป็นต้น ยอมสละแม้ชีวิตเพื่อประโยชน์แก่เรา เข้าไปสู่สงครามที่มีกระบวนทัพจากทั้ง ๒ ฝ่าย แล่นเรือไปสู่มหาสมุทรและทำการงานที่ทำได้ยากอื่นๆ คิดว่า เราจักเลี้ยงดูบุตร จึงรวบรวมทรัพย์ไว้ด้วยอุบายนั้นๆ เลี้ยงดูเรา เคยเป็นพี่น้องชาย เคยเป็นพี่น้องหญิง เคยเป็นบุตรและเคยเป็นธิดา ทำอุปการะเรื่องนั้นและเรื่องนี้ เพราะเหตุนั้น การที่เราทำจิตให้ประทุษร้ายในบุคคลนั้นไม่สมควรเลย ดังนี้เถิด

[๒๔๙] ก็ถ้าแม้เป็นอย่างนี้ เธอยังไม่อาจจะทำจิตให้ดับลงได้ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรพิจารณา**อานิสงส์ของเมตตา (เมตฺตานิสํสา)** อย่างนี้ว่า แน่ะบรรพชิตผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วมิใช่หรือว่า

'ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว พึงหวังได้อานิสงส์ ๑๑ ประการ

อานิสงส์ ๑๑ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. หลับเป็นสุข (สุขํ สุปติ)
๒. ตื่นเป็นสุข (สุขํ ปฏิพุชฺฌติ)
๓. ไม่ฝันร้าย (น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ)
๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย (มนุสฺสานํ ปิโย โหติ)
๕. เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย (อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ)
๖. เทวดาทั้งหลายรักษา (เทวตา รกฺขนฺติ)
๗. ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรา ไม่กล้ำกราย (นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ)

๘. จิตตั้งมั่นได้เร็ว **(ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ)**

๙. สีหน้าสดใส **(มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ)**

๑๐. ไม่หลงสติตาย **(อสมฺมูโฬฺห กาลงฺกโรติ)**

๑๑. เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษอันยอดยิ่ง ย่อมเข้าพึงพรหมโลก **(อุตฺตรมปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหติ)**'[๑]

ถ้าเธอจักไม่ยังจิตนี้ให้ดับไป เธอก็จักเป็นผู้เหินห่างจากอานิสงส์เหล่านี้ไป"

[๒๕๐] ก็พระโยคีเมื่อไม่อาจจะทำปฏิฆจิตให้ดับได้แม้อย่างนี้ ก็ควรทำการแยกธาตุ **(ธาตุวินิพฺโภโค)**

ถามว่า ควรทำอย่างไร

ตอบว่า ควรทำการแยกธาตุอย่างนี้ว่า แน่ะบรรพชิตผู้เจริญ ก็ตัวเจ้าเมื่อโกรธคนผู้นี้อยู่ ชื่อว่าโกรธต่อใคร โกรธผมหรือ หรือว่าโกรธขน โกรธเล็บ ฯลฯ โกรธน้ำมูตร หรือว่าไม่เช่นนั้นก็โกรธในโกฏฐาสะทั้งหลายมีผมเป็นต้น เจ้าโกรธธาตุดิน โกรธธาตุน้ำ โกรธธาตุไฟ โกรธธาตุลม อีกอย่างหนึ่ง เรียกท่านผู้นี้ว่าเป็นผู้มีชื่ออย่างนี้ เพราะอาศัยขันธ์ ๕ ประการ เพราะอาศัยอายตนะ ๑๒ ประการ เพราะอาศัยธาตุ ๑๘ ประการเหล่าใด บรรดาขันธ์ ๕ ประการเป็นต้นนั้น เจ้าโกรธรูปขันธ์หรือ หรือว่าโกรธเวทนาขันธ์ ... โกรธสัญญาขันธ์ ... โกรธสังขารขันธ์ ... โกรธวิญญาณขันธ์ อีกอย่างหนึ่ง เจ้าโกรธจักขายตนะหรือ หรือว่าโกรธรูปายตนะ ฯลฯ โกรธมนายตนะหรือ หรือว่าโกรธธัมมายตนะ อีกอย่างหนึ่ง เจ้าโกรธจักขุธาตุหรือ หรือว่าโกรธรูปธาตุ เจ้าโกรธจักขุวิญญาณธาตุหรือ ฯลฯ เจ้าโกรธมโนธาตุหรือ หรือว่าโกรธธัมมธาตุ หรือว่าโกรธวิญญาณธาตุ" ก็เมื่อพระโยคาวจรทำการแยกธาตุอยู่อย่างนี้ ฐานที่ตั้งแห่งความโกรธย่อมไม่มี เช่นเดียวกับเมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเหล็กแหลม และเช่นเดียวกับภาพจิตรกรรม (ที่วาดไว้) ในอากาศ ฉะนั้น

---

[๑] องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๔๒๕-๔๒๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๐-๔๖๑

[๒๕๑] แต่พระโยคาวจรเมื่อไม่อาจทำการพิจารณาแยกธาตุได้ ก็ควรทำการให้และการแบ่งปัน (ทานสังวิภาโค) คือควรให้สิ่งของของตนแก่คนอื่น ตนเองก็ควรรับเอาของของคนอื่น แต่ถ้าหากผู้อื่นเป็นผู้มีอาชีวะแตกทำลาย ไม่มีบริขารที่ควรแก่การใช้สอย ก็ควรให้แต่ของของตนเท่านั้น เมื่อพระโยคีนั้นทำอยู่อย่างนี้ ความอาฆาตในบุคคลนั้นก็ย่อมสงบโดยแน่นอนทีเดียว และความโกรธของบุคคลนอกนี้ แม้ว่าติดตามมาแต่อดีตชาติ ก็ย่อมสงบไปในขณะนั้นนั่นแหละ เหมือนอย่างความโกรธของพระมหาเถระผู้ได้บาตรที่พระปิณฑปาติกเถระ ณ จิตตลบรรพตวิหาร ผู้ถูกท่านไล่ให้ออกไปจากเสนาสนะถึง ๓ ครั้ง กล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ นี้เป็นบาตรมีค่าถึง ๘ กหาปณะ ที่อุบาสิกาผู้เป็นมารดาของกระผมถวายให้ จึงเป็นลาภที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรม ท่านจงทำบุญลาภให้แก่มหาอุบาสิกาเถิด" แล้วถวายให้ ขึ้นชื่อว่าการให้ปันนี้มีอานุภาพมากอย่างนี้ ข้อนี้สมจริงดังที่พระโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

"การให้ทานเป็นการฝึกจิตที่ยังไม่ได้ฝึก
ทานทำประโยชน์ทั้งปวงให้สำเร็จได้
บุคคลทั้งหลายย่อมเงยและย่อมก้ม (หันหน้าหากัน)
เพราะการให้ทานและเพราะการพูดวาจาอ่อนหวาน"[๑]

[๒๕๒] เมื่อพระโยคีนั้นสงบปฏิฆะในบุคคลผู้มีเวรกันได้อย่างนี้แล้ว จิตก็ย่อมเป็นไปแม้ในบุคคลนั้นด้วยอำนาจเมตตา เหมือนอย่างที่เป็นไปในบุคคลผู้เป็นที่รักผู้เป็นสหายที่รักยิ่งและผู้เป็นกลางๆ ฉะนั้น ลำดับนั้น พระโยคีนี้พึงเป็นผู้เจริญเมตตาไปเรื่อยๆ ยังความเป็นผู้มีจิตเสมอกันในบุคคลทั้ง ๔ คือ (๑) ในตนเอง (๒) ในบุคคลผู้เป็นที่รัก (๓) ในบุคคลผู้เป็นกลางๆ (๔) ในบุคคลผู้มีเวรกัน ให้สำเร็จอยู่ **ทำลายเขตแดน (สีมาสมฺเภโท)** เถิด นี้เป็นลักษณะการทำลายเขตแดนนั้น คือ เมื่อบุคคลนี้นั่งอยู่ ณ ที่หนึ่ง พร้อมกับบุคคลผู้เป็นที่รัก ผู้เป็นกลางๆ และผู้มีเวรกันมีตนเองเป็นคนที่ ๔ พวกโจรมาพบเข้ากล่าวว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกท่านจงมอบภิกษุให้เราสักรูปหนึ่งเถิด" เมื่อภิกษุกล่าวว่า "เพราะเหตุไรหรือ" ก็ตอบว่า

---

[๑] ที.ปา.อ. (บาลี) -/๓๓๖/๒๔๓, องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๓/๓๑/๓๕๓

"เราฆ่าภิกษุนั้นแล้ว จักเอาเลือดที่คอไปเพื่อประโยชน์แก่การทำพลีกรรม" บรรดาภิกษุเหล่านั้น หากภิกษุรูปนี้คิดว่า "พวกโจรจงจับเอาภิกษุรูปโน้นหรือรูปโน้นไปเถิด" ก็ชื่อว่าเป็นอันมิได้ทำลายเขตแดนให้เสมอกัน แม้หากคิดว่า ขอพวกโจรจงจับเราไปเถิด อย่าจับเอาคนทั้ง ๓ นี้ไปเลย ดังนี้ ก็ชื่อว่าเป็นอันมิได้ทำลายเขตแดนให้เสมอกันอยู่นั่นแหละ

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะว่า เธอปรารถนาจะจับเอาภิกษุใดๆ ก็ตาม ชื่อว่าเป็นผู้แสวงหาเรื่องพินาศให้แก่ภิกษุนั้นๆ เป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลให้แก่บุคคลนอกนี้เท่านั้น

แต่ในเวลาใด เธอไม่เห็นว่าในระหว่างชนทั้ง ๔ คนแม้สักคนหนึ่งที่ควรให้แก่พวกโจร จึงให้จิตเป็นไปในตนเองและในชน ๓ คนเหล่านั้นสม่ำเสมอกันทีเดียว ชื่อว่าเป็นผู้ทำลายเขตแดนให้เสมอกันแล้ว เพราเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

"ในเวลาใด พระโยคียังเห็นความแตกต่าง
ในชนทั้ง ๔ พวก คือในตนเอง ในคนเกื้อกูลกัน
ในคนกลางๆ และในคนที่ไม่เกื้อกูล ในเวลานั้น
เรียกได้ว่าเป็นผู้มีจิตเกื้อกูลต่อสัตว์ทั้งหลายทีเดียว

ไม่เรียกว่าเป็นผู้ได้เมตตาตามต้องการ หรือ
เป็นผู้ฉลาดในเมตตา เวลาใด ภิกษุมีอันทำลาย
เขตแดนทั้ง ๔ ได้แล้ว แผ่เมตตาไปยังโลกทั้งปวง
พร้อมทั้งเทวดาเสมอกัน ไม่มีเขตแดนปรากฏ
เมื่อนั้น ชื่อว่าเป็นผู้ยิ่งใหญ่วิเศษกว่าภิกษุรูปก่อน"

[๒๕๓] อนึ่ง ภิกษุนี้เป็นผู้ได้นิมิตและอุปจาระ สิ้นกาลพร้อมกับการทำลายเขตแดนอย่างนี้นั่นเอง ก็ภิกษุเมื่อทำลายเขตแดนแล้ว ซ่องเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นนั่นแหละอยู่ ย่อมบรรลุอัปปนาตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในปฐวีกสิณโดยไม่ยากเลย

ด้วยความพยายามเพียงนี้ เป็นอันภิกษุได้บรรลุปฐมฌานอันละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ประการ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ประการสหรคตด้วยเมตตา ก็เมื่อเธอบรรลุปฐมฌานนั้นแล้ว เธอยังซ่องเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นนั่นแหละอยู่ ย่อมบรรลุฌานที่ ๒ และที่ ๓ ในจตุกกนัย (จตุกฺกนเย) และย่อมบรรลุฌานที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ในปัญจกนัย (ปญฺจกนเย) โดยลำดับ

ด้วยว่า ภิกษุนั้นมีจิตที่สหรคตด้วยเมตตา โดยเกี่ยวกับปฐมฌานเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแผ่ไปตลอดทิศ ๑ อยู่ ทิศที่ ๒ ก็เช่นนั้น ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ก็เช่นนั้น ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียงก็เช่นเดียวกัน เธอมีจิตสหรคตด้วยเมตตาไพบูลย์ เป็นมหัคคตะไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนแผ่ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่าในที่ทั้งปวงอยู่[๑] เพราะว่า อัปปนาที่ทำให้เป็นต่างๆ นี้จะสำเร็จได้ก็เฉพาะภิกษุผู้มีจิตถึงอัปปนา ด้วยอำนาจปฐมฌานเป็นต้นเท่านั้น

(วิธีแผ่เมตตา ๓ อย่าง)

[๒๕๔] ก็ในบทเหล่านี้ บทว่า **ที่สหรคตด้วยเมตตา (เมตฺตาสหคเตน)** คือ อันประกอบด้วยแล้วเมตตา บทว่า **มีจิต (เจตสา)** ได้แก่ ด้วยจิต สองบทนี้ว่า **ตลอดทิศหนึ่ง (เอกํ ทิสํ)** พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยเกี่ยวกับการแผ่ไปยังสัตว์ที่นับเนื่องอยู่ในทิศเดียวกัน ถือเอาสัตว์ที่กำหนดไว้ก่อนในทิศหนึ่ง[๒] บทว่า **แผ่ไป (ผริตฺวา)** คือ กระทบ ทำให้เป็นอารมณ์ บทว่า **อยู่ (วิหรติ)** ได้แก่ ทำอิริยาบถวิหารที่ตั้งมั่นอยู่ด้วยพรหมวิหารให้เป็นไป คำว่า **ทิศที่ ๒ ก็เช่นนั้น (ตถา ทุติยํ)** ความว่า ในบรรดาทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออกเป็นต้น ย่อมแผ่ไปสู่ทิศใดทิศหนึ่งทิศเดียวอยู่ฉันใด ในลำดับทิศนั้น ย่อมแผ่ไปสู่ทิศที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ อยู่ฉันนั้นเหมือนกัน คำว่า **ทิศเบื้องบน ก็โดยนัยนี้ (อิติ อุทฺธํ)** เป็นอันตรัสอธิบายว่า

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๔-๒๔๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๐, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๗๗/๖๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๒/๔๒๖

[๒] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๑/๔๓๔

สู่ทิศเบื้องบนโดยนัยนี้แหละ คำว่า **ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง (อโธ ติริยํ)** คือ ทั้งทิศเบื้องล่าง ทั้งทิศเฉียง ก็โดยนัยเดียวกันนี้แหละ ก็ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทิศเบื้องล่าง (อโธ)** คือ เบื้องต่ำ บทว่า **ทิศเฉียง (ติริยํ)** คือ ในทิศย่อยทั้งหลาย ย่อมทำจิตที่สหรคตด้วยเมตตาให้แล่นไปบ้าง ให้กลับมาบ้าง ในทิศทั้งปวง ดุจขับม้าให้ควบไปบ้าง ควบกลับมาบ้าง ในสนามม้า ฉะนั้น ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้ เป็นอันทรงแสดงการกำหนดเอาทิศแต่ละทิศ แล้วแผ่เมตตาไปโดยเจาะจง

ส่วนบทว่า **ในที่ทุกสถาน (สพฺพธิ)** เป็นต้น พระองค์ตรัสไว้เพื่อทรงแสดง(เมตตา)โดยไม่เจาะจง ในบทเหล่านั้น บทว่า **สพฺพธิ** ได้แก่ ในที่ทั้งปวง บทว่า **เพราะตนมีในที่ทุกแห่ง (สพฺพตฺตตาย)** ได้แก่ เพราะตนมีอยู่ในที่ทั้งปวง มีประเภทเป็นสัตว์ชั้นต่ำ สัตว์ชั้นกลาง สัตว์ชั้นสูง ผู้เป็นมิตร ผู้เป็นศัตรู ผู้เป็นกลางๆ เป็นต้น มีคำอธิบายว่า โดยความเป็นตัวตนเสมอกัน ไม่ทำการจำแนกว่า "นี้เป็นสัตว์อื่น" อีกนัยหนึ่ง บทว่า **สพฺพตฺตตาย** คือ โดยส่วนแห่งจิตทั้งปวง มีคำอธิบายว่า ไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอกแม้หน่อยหนึ่ง บทว่า **ทั่วทุกหมู่เหล่า (สพฺพาวนฺตํ)** ได้แก่ อันมีสัตว์ทั้งปวง หมายความว่า ประกอบด้วยสรรพสัตว์ บทว่า **ยังโลก (โลกํ)** คือ ยังสัตวโลก ก็ในที่นี้พระองค์ตรัสบทว่า **มี ... สหรคตด้วยเมตตา (เมตฺตาสหคเตน)** ไว้อีกบทหนึ่ง เพราะเป็นการแสดงถึงคำที่เป็นปริยาย (คำที่เป็นไวพจน์กัน) มีอย่างนี้ว่าอันไพบูลย์ **(วิปุเลน)** เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ในการแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงนี้ ศัพท์ว่า **ตถา** ก็ดี ศัพท์ว่า **อิติ** ก็ดี มิได้ตรัสไว้อีก เหมือนอย่างการแผ่เมตตาไปโดยเจาะจง ฉะนั้น จึงตรัสว่า **มีจิตอันสหรคตด้วยเมตตา (เมตฺตาสหคเตน เจตสา)** ไว้อีกหนหนึ่ง หรือว่าคำนี้ว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตสา** ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งคำนิคม ส่วนในบทนี้ว่า **อันไพบูลย์ (วิปุเลน)** พึงทราบความไพบูลย์ด้วยสามารถแห่งความแผ่ไป ก็แต่ว่าจิตนี้ ชื่อว่า**มหัคคตะ (มหคฺคตํ)** ก็ด้วยสามารถแห่งภูมิ (คือภูมิที่เป็นกามาวจรภูมิ) ชื่อว่า**หาประมาณมิได้ (อปฺปมาณํ)** ก็ด้วยสามารถแห่งจิตที่คล่องแคล่ว และด้วยสามารถแห่งจิตที่มีสัตว์อันหาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ ชื่อว่า**ไม่มีเวร (อเวรํ)** ก็โดย

การละธรรมอันเป็นข้าศึกคือความพยาบาทได้ ชื่อว่า**ไม่มีความเบียดเบียน (อพฺยาปชฺฌํ)** ก็โดยการละความโทมนัสได้ มีคำอธิบายว่า ไม่มีทุกข์ นี้เป็นความหมายของวิกุพพนา (การทำให้เป็นต่างๆ) ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตสา** เป็นต้น[๑]

[๒๕๕] ก็วิกุพพนานี้ย่อมสำเร็จแก่พระโยคีผู้มีจิตถึงอัปปนาแล้วเท่านั้น ฉันใด แม้คำใดที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้**ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (ปฏิสมฺภิทายํ)**[๒] ว่า "เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ ประการ เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการ ๗ ประการ เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปในทิศด้วยอาการ ๑๐ ประการแม้คำนั้นก็พึงทราบว่า สำเร็จแก่พระโยคีผู้มีจิตถึงอัปปนาแล้วเท่านั้น ฉันนั้น

(คำแผ่เมตตาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕ ประการ)

ก็บรรดาอาการเหล่านั้น พึงทราบ**เมตตาเจโตวิมุตติว่ามีความแผ่ไปโดยไม่เจาะจง** ด้วยอาการ ๕ ประการเหล่านี้ คือ

๑. สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนกัน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๒. สพฺเพ ปาณา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๓. สพฺเพ ภูตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๔๐๔-๔๐๕

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๑

๔. สพฺเพ ปุคฺคลา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)**

๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวรกัน ไม่มีความเบียดเบียนกัน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)**

(วิธีแผ่เมตตาแบบเจาะจงโดยอาการ ๗ ประการ)

พึงทราบ**เมตตาเจโตวิมุตติว่ามีการแผ่ไปโดยเจาะจง** ด้วยอาการ ๗ ประการเหล่านี้ คือ

๑. สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวรกัน ไม่มีความเบียดเบียนกัน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)**

๒. สพฺเพ ปุริสา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวรกัน ไม่มีความเบียดเบียนกัน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)**

๓. สพฺเพ อริยา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. **(ขอพระอริยทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนกัน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)**

๔. สพฺเพ อนริยา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. **(ขอผู้มิใช่พระอริยทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)**

๕. สพฺเพ เทวา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๖. สพฺเพ มนุสฺสา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๗. สพฺเพ วินิปาติกา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนกัน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด

(วิธีแผ่เมตตาเจาะจงทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ)

พึงทราบ**เมตตาเจโตวิมุตติว่ามีการแผ่ไปในทิศ** ด้วยอาการ ๑๐ ประการนี้ คือ

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงทางทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงทางทิศประจิม จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด)

(วิธีแผ่เมตตาเจาะจงทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๒ ในบุคคลประเภทที่ ๒)

๑๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปาณา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศตะวันออกจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขรักษาตนเถิด)

๑๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ปาณา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)

๑๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ปาณา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)

๑๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ปาณา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)

๑๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปาณา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)

๑๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)

๑๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ปาณา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)

๑๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ปาณา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)

๑๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย ปาณา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)

๒๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปาณา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้นับเนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)

(วิธีแผ่เมตตาเจาะจงทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๓ ในบุคคลที่ ๓)

๒๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)

๒๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)

๒๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)

๒๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)

๒๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)

๒๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)

๒๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)

๒๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)

๒๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย ภูตา. .. ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)

๓๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ภูตา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)

(วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๔ ในบุคคลที่ ๔)

๓๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. (ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวงในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)

๓๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)**

๓๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)**

๓๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)**

๓๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวง ในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)**

๓๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวง ในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)**

๓๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวง ในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)**

๓๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวง ในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)**

๓๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺติ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)**

๔๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปุคฺคลา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)**

(วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๕ ในบุคคลที่ ๕)

๔๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)**

๔๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)**

๔๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)**

๔๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศทักษิณ. .. รักษาตนเถิด)**

๔๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)**

๔๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)**

๔๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)**

๔๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)**

๔๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)**

๕๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสัตว์ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)**

(คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๖ ในบุคคลที่ ๖)

๕๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวง ในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)**

๕๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)**

๕๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)**

๕๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)**

๕๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)**

๕๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ. .. รักษาตนเถิด)**

๕๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)**

๕๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)**

๕๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)**

๖๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อิตฺถิโย ... ปริหรนฺตุ. **(ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)**

(วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๗ ในบุคคลที่ ๗)

๖๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)**

๖๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)**

๖๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)**

๖๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)**

๖๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)**

๖๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)**

๖๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)**

๖๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)**

๖๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)**

๗๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปุริสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)**

(วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๘ ในบุคคลที่ ๘)

๗๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)**

๗๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)

๗๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)

๗๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)

๗๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)

๗๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)

๗๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)

๗๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)

๗๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)

๘๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอพระอริยะทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)

(วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๙ ในบุคคลที่ ๙)

๘๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. (ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)

๘๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)**

๘๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)**

๘๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)**

๘๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)**

๘๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)**

๘๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)**

๘๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)**

๘๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)**

๙๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อนริยา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอชนทั้งหลายทั้งปวงผู้มิใช่พระอริยะในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)**

(วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๑๐ ในบุคคลที่ ๑๐)

๙๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)**

๙๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)**

๙๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)**

๙๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)**

๙๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)**

๙๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)**

๙๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)**

๙๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)**

๙๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)**

๑๐๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย เทวา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)**

(วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๑๑ ในบุคคลที่ ๑๑)

๑๐๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)**

๑๐๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. **(ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)**

๑๐๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)

๑๐๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)

๑๐๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)

๑๐๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)

๑๐๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)

๑๐๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)

๑๐๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)

๑๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย มนุสฺสา ... ปริหรนฺตุ. (ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)

(วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ วาระที่ ๑๒ ในบุคคลที่ ๑๒)

๑๑๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศบูรพา ... รักษาตนเถิด)

๑๑๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศประจิม ... รักษาตนเถิด)

๑๑๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศอุดร ... รักษาตนเถิด)

๑๑๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศทักษิณ ... รักษาตนเถิด)

๑๑๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... รักษาตนเถิด)

๑๑๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศพายัพ ... รักษาตนเถิด)

๑๑๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศอีสาน ... รักษาตนเถิด)

๑๑๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศหรดี ... รักษาตนเถิด)

๑๑๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... รักษาตนเถิด)

๑๒๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย วินิปาติกา ... ปริหรนฺตุ. (ขอสัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวงในทิศเบื้องบน ... รักษาตนเถิด)[๑]

(เมตตาอัปปนา ๕๒๘)

[๒๕๖] บรรดาวิธีการแผ่เมตตาทั้งโดยเจาะจงและไม่เจาะจงเหล่านั้น คำนี้ว่า **ทั้งปวง (สพฺเพ)** เป็นคำถือเอาอย่างไม่มีเหลือ คำว่า **สัตว์ทั้งหลาย (สตฺตา)** ได้แก่ผู้ข้อง คือผู้ติดอยู่ด้วยฉันทราคะในขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ข้อนี้สมจริงตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

---

[๑] วิธีแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ ประการ โดยปรารภบุคคล ๑๒ จำพวกตามที่แสดงมานี้เป็นการภาวนา ๑๒๐ (๑๐X๑๒=๑๒๐)เมื่อบวกกับการแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจง ๕ อาการโดยเจาะจง ๗ อาการเข้าด้วยกันจึงเป็นภาวนา ๑๓๒ อาการ (๑๒๐ + ๕ +๗ =๑๓๒) ดังพรรณนามาแล้วนี้

"ราธะ บุคคลผู้ข้องติดอยู่ในความพอใจ ความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยากในรูป เพราะเหตุนั้น เราจึงกล่าวว่า "สัตว์" ฯลฯ ในเวทนา... ในสัญญา ... ในสังขาร บุคคลผู้ข้องติดอยู่ในความพอใจ ความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยากในวิญญาณ เพราะเหตุนั้น เราจึงกล่าวว่า "สัตว์"[๑]

ก็โวหารนี้ ใช้เรียกแพร่หลายไปแม้ในท่านผู้ปราศจากราคะแล้วทั้งหลาย ด้วยศัพท์ที่นิยมใช้กัน เหมือนอย่างโวหารที่เรียกว่าพัดก้านตาล ใช้ได้ในพัดที่ต่างออกไปแม้ทำด้วยไม้ไผ่ ฉะนั้น ส่วนอาจารย์ผู้สนใจเพียงตัวอักษร ไม่พิจารณาเนื้อความ ย่อมลงมติว่า คำนี้ว่า สัตว์ เป็นเพียงชื่อเท่านั้น ฝ่ายอาจารย์ผู้พิจารณาเนื้อความย่อมลงมติเอาว่า ที่ชื่อว่าสัตว์เพราะประกอบด้วยความรู้จักคิด

ชื่อว่า**ปาณะ (ปาณา)** เพราะความที่มีลมหายใจ อธิบายว่า เพราะความเป็นไปเนื่องด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ชื่อว่า**ภูต (ภูตา)** เพราะเกิดแล้ว อธิบายว่า เพราะเป็นผู้เกิดสมบูรณ์แล้ว เพราะบังเกิดปรากฏชัดแล้ว นรกเรียกว่า **ปุ** ชื่อว่า**บุคคล (ปุคฺคลา)** เพราะเคลื่อนไป อธิบายว่า ไปในนรกนั้น สรีระหรือว่าขันธ์ ๕ ประการนั่นแหละ เรียกว่า**อัตภาพ (อตฺตภาโว)** คำนี้ว่า **อัตภาพ** เป็นเพียงการอาศัยขันธ์ ๕ ประการนั้น แล้วให้เกิดสมมุติบัญญัติต่างๆ ขึ้น **ชื่อว่านับเนื่องในอัตภาพ (อตฺตภาวปริยาปนฺนา)** เพราะนับเนื่องในอัตภาพนั้น คำว่า **นับเนื่อง (ปริยาปนฺนา)** ได้แก่ กำหนดแล้ว อธิบายว่า หยั่งลงในภายใน

ก็คำแม้ที่เหลือเหล่านี้ทั้งหมดนั่นเทียว ท่านยกขึ้นด้วยสามารถแห่งรุฬหีศัพท์ พึงทราบว่าเป็นคำไวพจน์ของคำว่าสรรพสัตว์ เหมือนคำว่า **สัตว์ (สตฺตา)** แม้คำอื่นๆ มีคำว่า **สพฺเพ ชนฺตุ (สัตว์ผู้เกิดมาทั้งปวง) สพฺเพ ชีวา (สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งปวง)**

---

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๔

เป็นต้น ที่เป็นไวพจน์ของคำว่าสรรพสัตว์ มีอยู่ก็จริง ถึงกระนั้น ท่านพระสารีบุตรเถระก็ถือเอาเฉพาะ ๕ คำนี้เท่านั้น (สัตว์, ปาณะ, ภูตะ, บุคคล และอัตตภาวปริยาปันนะ) ด้วยสามารถแห่งคำที่ปรากฏชัดแล้วกล่าวไว้(ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า เมตตาเจโตวิมุตติ มีการแผ่ไปโดยไม่เจาะจง โดยอาการ ๕ ประการ[๑]

ส่วนอาจารย์เหล่าใดไม่ปรารถนาคำว่า สัตว์ ปาณะ เป็นต้น โดยเป็นเพียงคำที่เป็นไวพจน์กันแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังปรารถนาความต่างกันแม้โดยเนื้อความเท่านั้น มติของอาจารย์เหล่านั้นย่อมผิดจากการแผ่ไปโดยไม่เจาะจง[๒] เพราะเหตุนั้น พระโยคีอย่าถือเอาความหมายอย่างนั้น พึงแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจง ด้วยอาการแห่งการภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอาการภาวนา ๕ ประการนี้เถิด

[๒๕๗] ก็ในเมตตาภาวนานี้ ภาวนาว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด” นี้เป็นอัปปนาประการหนึ่ง ภาวนาว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีความเบียดเบียนกันเถิด” นี้ก็เป็นอัปปนาประการหนึ่ง บทว่า **ไม่มีความเบียดเบียน (อพฺยาปชฺชา)** คือ เว้นจากความพยาบาท ภาวนาว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีความทุกข์เถิด” นี้ก็เป็นอัปปนาประการหนึ่ง บทว่า **ไม่มีทุกข์ (อนีฆา)** ได้แก่ หมดทุกข์ ภาวนาว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขบริหารตนเถิด” นี้ก็เป็นอัปปนาประการหนึ่ง เพราะเหตุนั้น แม้ในบทเหล่านี้ บทใดๆ ปรากฏชัด พระโยคีพึงแผ่เมตตาไปด้วยอำนาจแห่งบทนั้นๆ เถิด โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้ **ในการแผ่เมตตาไปโดยไม่เจาะจง (อโนธิโสผรเณ)** มีอัปปนา ๒๐ ประการด้วยสามารถแห่งอัปปนา ในอาการ ๕ ประการ ประการละ ๔ (๔ X ๕ = ๒๐)

ส่วน**ในการแผ่ไปโดยเจาะจง (โอธิโสผรเณ)** มีอัปปนา ๒๘ ด้วยสามารถแห่งอัปปนา ในอาการ ๗ ประการ ประการละ ๔ (๔ x ๗ = ๒๘) อนึ่ง ในการ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๑

[๒] ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๒๒/๒๔๔

แผ่ไปโดยเจาะจงนี้ คำว่า **อิตฺถิโย (สตรี) ปุริสา (ชาย)** ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเพศ คำว่า **อริยา (ท่านผู้เป็นพระอริยะ) อนริยา (ท่านผู้มิใช่พระอริยะ)** ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งท่านผู้เป็นพระอริยะและผู้เป็นปุถุชน ข้อว่า **เทวา (เทวดา) มนุสฺสา (มนุษย์) วินิปาติกา (สัตว์ผู้ตกไปในอบาย)** ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับความอุบัติ (คือการเกิดในภพ)

ส่วน**ในการแผ่ไปในทิศ (ทิสาผรเณ)** ตามนัย (แห่งอาการ ๕) ว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศบูรพา เป็นต้น ก็มีอัปปนาได้ ถึง ๒๐๐ เพราะจำแนกทิศทั้ง ๑๐ แต่ละทิศให้มีอัปปนาทิศละ ๒๐ ในการแผ่ไปในทิศ ตามนัย (แห่งอาการ ๗) ว่า "สตรีทั้งหลายทั้งปวงทางทิศบูรพา" เป็นต้น ก็มีอัปปนาถึง ๒๘๐ เพราะจำแนกทิศทั้ง ๑๐ แต่ละทิศให้มีอัปปนาทิศละ ๒๘ จึงรวมอัปปนาได้ ๔๘๐ อัปปนาแม้ทั้งหมดที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จึงมีถึง ๕๒๘ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้แหละ[๑]

บรรดาอัปปนาเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวมาแล้วนี้ พระโยคาวจรนี้เจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ด้วยอำนาจแห่งอัปปนาอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมได้รับอานิสงส์ ๑๑ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยนัยว่า "หลับเป็นสุข" เป็นต้น

[๒๕๘] บรรดาอานิสงส์เหล่านั้น[๒] คำว่า **หลับเป็นสุข (สุขํ สุปติ)** มีอธิบายว่า ชนที่เหลือย่อมหลับเป็นทุกข์ กลิ้งกลับไปกลับมากรนอยู่ ฉันใด บุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมไม่หลับเหมือนอย่างนั้น ย่อมหลับเป็นสุข แม้เมื่อหยั่งลงสู่ความหลับย่อมเป็นเหมือนคนเข้าสมาบัติ ฉะนั้น (๑)

คำว่า **ตื่นเป็นสุข (สุขํ ปฏิพุชฺฌติ)** มีอธิบายว่า ชนเหล่าอื่นย่อมตื่นเป็นทุกข์ ทอดถอน บิดกาย กลิ้งกลับไปกลับมาอยู่ ฉันใด เขาไม่ตื่นฉันนั้น คือย่อมตื่นเป็นสุข ไม่มีอาการผิดแปลก เหมือนดอกปทุมที่แย้มบาน ฉะนั้น (๒)

---

[๑] ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๒๒/๒๔๔-๒๔๕

[๒] องฺ.เอกาทสก.อ. (ไทย) ๓/๑๕/๕๓๔-๕๓๕, ปฏิสํ.อ (บาลี) ๒/๒๒/๒๔๒

คำว่า **ไม่ฝันเห็นสิ่งชั่วร้าย (น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ)** มีอธิบายว่า บุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม แม้เมื่อจะฝันย่อมฝันเห็นแต่สิ่งที่ดีงามเท่านั้น เป็นเหมือนไหว้พระเจดีย์อยู่ เหมือนทำการบูชาอยู่ และเป็นเหมือนฟังธรรมอยู่ เหมือนอย่างว่าชนเหล่าอื่นย่อมฝันเห็นตนเอง เป็นเหมือนถูกโจรห้อมล้อม เป็นเหมือนถูกสัตว์ร้ายทำอันตราย และเป็นเหมือนตกไปในเหว บุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมย่อมไม่ฝันเห็นสิ่งชั่วร้าย ฉันใด (๓)

คำว่า **เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย (มนุสฺสานํ ปิโย โหติ)** มีอธิบายว่า บุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ ของมนุษย์ทั้งหลาย เหมือนสร้อยแก้วมุกดาที่คล้องไว้ตรงอก และเหมือนพวงดอกไม้ที่ประดับไว้บนศีรษะ ฉะนั้น (๔)

คำว่า **เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย (อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ)** มีอธิบายว่า บุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ย่อมเป็นที่รักแม้ของพวกอมนุษย์ทั้งหลาย เช่นเดียวกับเป็นที่รักของพวกมนุษย์นั่นแหละ เหมือนอย่างพระวิสาขเถระ ฉะนั้น (๕)

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระนั้นเป็นกุฎุมพีในเมืองปาฏลีบุตร ขณะที่ท่านอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตรนั้นนั่นแหละ ได้สดับข่าวว่า “ได้ยินว่า ตัมพปัณณิทวีป (ทวีปลังกา) ประดับประดาด้วยแนวพระเจดีย์ รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัตร ณ ทวีปนั้นใครๆ อาจจะนั่งหรือนอนตรงที่ที่ตนต้องการได้ทีเดียว สัปปายะทั้งหมด คือ อุตุสัปปายะ เสนาสนสัปปายะ ปุคคลสัปปายะ ธัมมัสสวนสัปปายะ หาได้ง่ายในตัมพปัณณิทวีปนั้น”

ท่านจึงมอบกองโภคทรัพย์ของตนให้แก่บุตรและภรรยา มีเงินกหาปณะเดียวเท่านั้น ผูกไว้ที่ชายพก ออกจากเรือนไปรอเรืออยู่ที่ฝั่งทะเลสิ้นเดือนหนึ่ง เพราะความเป็นคนฉลาดในการพูด ท่านเมื่อซื้อสินค้าในที่นี้แล้วไปขายในที่โน้นอยู่ ก็รวบรวมทรัพย์ได้ถึง ๑,๐๐๐ กหาปณะ ด้วยการค้าขายถูกต้องตามธรรม โดยระหว่างเดือนหนึ่งนั้นนั่นเทียว มาถึงมหาวิหารโดยลำดับ แล้วก็ขอบวช

ท่านพอถูกภิกษุอื่นนำไปยังสีมาเพื่อจะให้บวช ก็ทำถุงเงิน ๑,๐๐๐ กหาปณะนั้นให้ตกลงที่พื้นทางช่องชายผ้า และเมื่อถูกถามว่า "นี่อะไร" ก็ตอบว่า "เงิน ๑,๐๐๐ กหาปณะ ครับท่าน" เมื่อถูกกล่าวเตือนว่า "อุบาสก ตั้งแต่เวลาที่ท่านได้บวชแล้ว ท่านไม่อาจที่จะจัดการได้หรอก ท่านจงจัดการทรัพย์นี้เสียตั้งแต่บัดเดี๋ยวนี้เถิด" จึงคิดว่า "ชนทั้งหลายที่มายังสถานที่บวชของวิสาขะ อย่าได้กลับไปมือเปล่าเลย" แล้วแก้ถุงกหาปณะโปรยไว้ที่โรงสีมา แล้วบรรพชาอุปสมบท

ท่านเป็นภิกษุมีพรรษาครบ ๕ แล้ว ทำ ๒ มาติกาให้คล่องแคล่ว ปวารณาแล้ว เรียนกัมมัฏฐานอันเป็นที่สบายแก่ตน เที่ยวบำเพ็ญวัตรอยู่สม่ำเสมอในวิหารแต่ละแห่ง แห่งละ ๔ เดือน

ก็พระเถระชื่อวิสาขะประพฤติอยู่อย่างนี้

"ยืนอยู่กลางป่า แสวงหาคุณของตนอยู่ เมื่อจะบันลือเสียง จึงได้กล่าวข้อความนี้ว่า

ข้าพเจ้าอุปสมบทแล้ว ตลอดกาลมีประมาณเพียงใด
ได้มาสถานที่นี้แล้วตลอดกาลเพียงใด
ในระหว่างกาลเพียงเท่านี้ หาความผิดพลาดมิได้
โอ ! เป็นลาภทีเดียวละ ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย"

ท่านเมื่อไปสู่จิตตลบรรพตวิหาร ถึงทาง ๒ แพร่ง ได้ยืนคิดว่า "ทางนี้หรือหนอ หรือว่าทางนี้ ลำดับนั้น เทวดาซึ่งสิงอยู่ที่ภูเขาเหยียดมือออกบอกแสดงทางแก่ท่านว่า ทางนี้ ท่านไปยังจิตตลบรรพตวิหารอยู่ในที่นั้น ๔ เดือน คิดว่า "เราจักไปในเวลาใกล้รุ่ง" แล้วนอน เทวดาซึ่งสิงสถิตอยู่ที่ต้นแก้ว ตรงที่ปลายทางจงกรม ได้มานั่งร้องไห้ที่หัวบันได

พระเถระกล่าวว่า "นั่นใคร" เทวดาตอบว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าชื่อมณิลิยเทวดา" พระเถระถามต่อไปว่า "ท่านร้องไห้ทำไม" ก็ตอบว่า "ข้าพเจ้าร้องไห้เพราะอาศัยการไปของท่าน" พระเถระถามว่า "เมื่อเราอยู่ในที่นี้ มีคุณอะไรแก่พวกท่าน" เทวดาจึงเรียนว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อท่านอยู่ในที่นี้ พวกอมนุษย์ได้เมตตา

แก่กันและกัน เมื่อท่านไปแล้ว พวกอมนุษย์ทั้งหลายจักทำการทะเลาะกัน จักกล่าวแม้คำหยาบกัน" ดังนี้ พระเถระกล่าวว่า "ถ้าหากว่า เมื่อเราอยู่ ณ ที่นี้ พวกท่านมีการอยู่ผาสุกได้ ก็เป็นการดี" ท่านยังคงอยู่ที่จิตตลบรรพตวิหารนั้นแหละต่อไปอีก ๔ เดือนแม้อื่น แล้วเกิดความคิดจะไปเหมือนอย่างนั้นอีก ฝ่ายเทวดาก็ร้องไห้เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละอีก โดยอุบายนี้พระเถระจึงอยู่ ณ จิตตลบรรพตวิหารนั้นนั่นแหละ แล้วปรินิพพาน ณ ที่นั้น ภิกษุผู้เจริญเมตตาอยู่เป็นประจำ ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ **(๕)**

คำว่า **เทวดาย่อมรักษา (เทวตา รกฺขนฺติ)** ความว่า เทวดาทั้งหลายย่อมรักษา เหมือนอย่างที่มารดาบิดารักษาบุตร ฉะนั้น

คำว่า **ไฟก็ดี ยาพิษก็ดี ศาตราก็ดี ย่อมไม่กล้ำกรายบุคคลผู้เจริญเมตตาอยู่เป็นประจำนั้น (นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ)** ความว่า ไฟก็ดี ย่อมไม่กล้ำกราย คือไม่เข้าไปในร่างกายของบุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม เหมือนอย่างที่ไม่กล้ำกราย ไม่เข้าไปในร่างกายของอุบาสิกาชื่ออุตตรา ฉะนั้น ยาพิษก็ดี ย่อมไม่กล้ำกราย คือไม่เข้าไปในร่างกายของบุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม เหมือนอย่างที่ไม่กล้ำกราย ไม่เข้าไปในร่างกายของพระจูฬสิวเถระผู้ชำนาญสังยุตต-นิกาย ฉะนั้น ศาตราก็ดี ย่อมไม่กล้ำกราย คือไม่เข้าไปในร่างกายของบุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม เหมือนอย่างที่ไม่กล้ำกราย ไม่เข้าไปในร่างกายของสังกิจจ-สามเณร ฉะนั้น มีคำอธิบายว่า ไม่ทำร่างกายของบุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมให้กำเริบ ในข้อนี้ บัณฑิตจะกล่าวเรื่องแม่โคนมบ้างก็ได้ ได้ยินว่า แม่โคนมตัวหนึ่งกำลังยืนหลั่งน้ำนมให้ลูกโคตัวหนึ่งอยู่ นายพรานคนหนึ่งคิดว่า "เราจักแทงมัน" จึงใช้มือควงหอกด้ามยาวพุ่งไป หอกนั้นกระทบร่างของแม่โคตัวนั้น แล้วก็ม้วนกลับไปราวกับใบตาล (ที่เป็นเช่นนี้) เพราะกำลังของอุปจารสมาธิก็หาไม่ เพราะกำลังแห่งอัปปนาสมาธิก็หาไม่ แต่เพราะความที่จิตมีความรักใคร่ในลูกโคมีกำลังอย่างเดียวเท่านั้น เมตตามีอานุภาพมากอย่างนี้แหละ **(๗)**

คำว่า **จิตตั้งมั่นได้เร็ว (ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ)** ความว่า สำหรับบุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม จิตย่อมตั้งมั่นได้เร็วทีเดียว ความเนิ่นช้าย่อมไม่มีแก่เธอ **(๘)**

คำว่า **สีหน้าย่อมผ่องใส (มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ)** ความว่า หน้าของบุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้น ย่อมมีวรรณผ่องใส ดุจลูกตาลสุกที่หลุดจากขั้วฉะนั้น **(๙)**

คำว่า **ย่อมเป็นผู้ไม่หลงลืมสติตาย (อสมฺมูโฬฺห กาลงฺกโรติ)** ความว่า ชื่อว่าความหลงตายของบุคคลผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ย่อมไม่มี ย่อมเป็นผู้ไม่ลุ่มหลงตาย ราวกับว่าก้าวสู่ความหลับ ฉะนั้น **(๑๐)**

คำว่า **เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษที่ยิ่งขึ้นไป (อุตฺตริมปฺปฏิวิชฺฌนฺโต)** เป็นต้น ความว่า เมื่อยังไม่อาจบรรลุคุณวิเศษ ที่ยิ่งกว่าเมตตาสมาบัติ คือ อรหัตตผล เคลื่อนจากโลกนี้แล้วก็จะเข้าถึงพรหมโลก ดุจหลับแล้วตื่นขึ้น ฉะนั้น ดังนี้แล **(๑๑)**

นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในการเจริญเมตตา

ว่าด้วยการเจริญกรุณา

[๒๕๙] ก็พระโยคีผู้ประสงค์จะเจริญกรุณา พึงพิจารณาโทษในเพราะไม่มีกรุณาและอานิสงส์ในกรุณา แล้วจึงเริ่มการเจริญกรุณาเถิด แต่ว่า พระโยคีผู้เริ่มจะเจริญกรุณานั้น ไม่ควรเริ่มในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้นก่อน เพราะว่า บุคคลผู้เป็นที่รักย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งบุคคลผู้เป็นที่รักนั่นแหละ บุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งสหายที่รักยิ่งนั่นแหละ บุคคลผู้เป็นกลางๆ ก็ตั้งอยู่ในฐานะผู้เป็นกลางๆ นั่นแหละ บุคคลผู้ไม่เป็นที่รัก ก็ตั้งอยู่ในฐานะบุคคลผู้ไม่เป็นที่รักนั่นแหละ บุคคลผู้เป็นเวรกันก็ตั้งอยู่ในฐานะบุคคลผู้เป็นเวรกันนั้นแหละ บุคคลผู้มีเพศผิดกันและกันและคนที่ตายแล้ว ไม่เป็นเขตแดนเอาเลยทีเดียว

แต่เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสความกรุณาไว้ในคัมภีร์วิภังค์[๑] ว่า "ก็ภิกษุชื่อว่ามีจิตสหรคตด้วยกรุณาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร คือภิกษุมีจิตสหรคตด้วยกรุณาแผ่ไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างบุคคลเห็นคนผู้หนึ่ง ผู้ตกทุกข์ได้ยากแล้วพึงสงสาร ฉะนั้น ก่อนอื่นทั้งหมด พระโยคีเห็นใครๆ ที่น่าสงสารซึ่งเป็นคนขี้เหร่ ประสบความลำบากอย่างยิ่งอยู่ เป็นคนเข็ญใจ ประสบความลำบาก เป็นคนกำพร้า ขาดอาหาร นั่งอยู่ในศาลาคนอนาถาวางกระเบื้องขอทานไว้ข้างหน้า มีหมู่หนอนออกจากมือและเท้า ส่งเสียงร้องครางอยู่ พึงทำกรุณาให้เป็นไปว่า "สัตว์ผู้นี้ประสบความลำบากแท้หนอ ไฉนหนอ เขาจึงจะพ้นจากความทุกข์นี้" เมื่อไม่ได้บุคคลนั้น แม้บุคคลผู้ถึงสุข (แต่) มีปกติทำบาป ก็พึงกรุณาโดยเปรียบเทียบกับโจรที่ถูกฆ่าก่อน

คืออย่างไร คือเปรียบเหมือนพวกเจ้าหน้าที่มัดโจรที่ตนจับได้ พร้อมทั้งของกลาง ตามพระราชโองการว่า "จงฆ่ามัน" จึงให้การประหาร ๑๐๐ ครั้ง ทุกๆ ๔ แยก นำไปสู่ตะแลงแกง มนุษย์ทั้งหลายย่อมให้ของเคี้ยวบ้าง ของกินบ้าง ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ และหมากพลูบ้าง แก่โจรนั้น โจรนั้นเคี้ยวกินและบริโภคของเหล่านั้น เดินไปเหมือนคนถึงซึ่งความสุข เพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ก็ยังมีคนบางคนไม่สำคัญโจรนั้นเลยว่า "ผู้นี้ถึงซึ่งความสุข มีสิ่งของบริโภคมากจริงหนอ" โดยที่แท้ ชนย่อมกรุณาโจรนั้นว่า "ผู้นี้น่าสงสารจริงหนอ จักตายในบัดนี้ เพราะว่า ผู้นี้ย่างเท้าข้างใดๆ ลงไป ย่อมเป็นผู้อยู่ใกล้ความตายทุกที่ ด้วยเท้าข้างนั้นๆ" ฉันใด ภิกษุผู้เจริญกรุณากัมมัฏฐาน ก็กรุณาบุคคลแม้เป็นผู้ถึงซึ่งสุขอย่างนี้ว่า "ผู้นี้น่าสงสาร บัดนี้เป็นผู้ถึงสุขจัดแจงไว้ดีแล้วบริโภคใช้สอยเครื่องใช้สอยทั้งหลายอยู่ก็จริง แต่ว่า เพราะไม่มีกรรมที่ดีงามที่ทำไว้ทางทวารทั้ง ๓ แม้ทวารหนึ่ง ต่อไปนี้ เขาจักต้องเสวยทุกข์โทมนัสในอบายทั้งหลาย มิใช่น้อย" ฉันนั้นเหมือนกัน

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๕๓/๔๒๘

บุคคลผู้เจริญกรุณา กรุณาบุคคลนั้นอย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้นไป ก็พึงทำกรุณาให้เป็นไปโดยอุบายนี้นั่นแหละ ตามลำดับ คือในบุคคลผู้เป็นที่รัก ต่อจากนั้นก็ในบุคคลผู้เป็นกลางๆ ต่อจากนั้นก็ในบุคคลผู้เป็นเวรกัน แต่ถ้าหากว่า ปฏิฆะเกิดในบุคคลผู้เป็นเวรกันจะเกิดขึ้นแก่เธอ ตามนัยที่กล่าวแล้วในตอนก่อนนั่นเทียวไซร้ ก็พึงทำปฏิฆะนั้นให้สงบไปตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในเมตตานั่นแหละ ก็ในเรื่องนี้ พระโยคีพบเห็นหรือได้ยินข่าวบุคคลแม้นั้นว่าเป็นผู้ทำแต่กุศล แต่ว่าประสบความพินาศอย่างใดอย่างหนึ่ง มีความพินาศแห่งญาติ โรค และโภคะเป็นต้น ก็พึงเจริญกรุณาไปแม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ว่า "แม้เมื่อความพินาศเหล่านั้นไม่มี ผู้นี้ก็ชื่อว่าถึงทุกข์อยู่นั่นแหละ เพราะยังไม่ล่วงวัฏฏทุกข์ไปได้ เมื่อทำสีมาสัมเภทได้ในคนทั้ง ๔ คือ (๑) ในตนเอง (๒) ในบุคคลผู้เป็นที่รัก (๓) ในบุคคลผู้เป็นกลางๆ (๔) ในบุคคลผู้เป็นเวรกัน ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ซ่องเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นอยู่ พึงทำอัปปนาให้เจริญได้ ด้วยสามารถแห่งฌาน ๓ (ในจตุกกนัย) และฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) ตามนัยที่กล่าวแล้วในเมตตาภาวนานั่นเอง

ส่วนในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ท่านกล่าวลำดับ (การเจริญกรุณา) นี้ไว้ว่า "บุคคลผู้มีเวรกัน อันพระโยคาวจรควรเจริญกรุณาให้เป็นอันดับแรก ทำจิตให้อ่อนในบุคคลผู้มีเวรกันนั้นได้แล้ว จึงเจริญกรุณาไปยังบุคคลเข็ญใจ ต่อจากนั้นก็บุคคลผู้เป็นที่รัก ต่อจากนั้นก็ตนเอง" ลำดับที่ว่านั้น ไม่สมกับพระบาลีว่า "ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ (ภิกษุเห็นบุคคลหนึ่งซึ่งเป็นคนเข็ญใจ ประสบกับความลำบาก)" เพราะเหตุนั้น ในการเจริญกรุณาพรหมวิหารนี้ พระโยคีควรเริ่มภาวนาตามนัยที่กล่าวแล้วเท่านั้น ทำสีมาสัมเภทได้แล้ว พึงเจริญอัปปนาให้เจริญเถิด ต่อจากนั้นไป การทำให้เป็นต่างๆ นี้ คือ กรุณาเจโตวิมุตติที่มีการแผ่ไปโดยหาขอบเขตมิได้ ด้วยอาการ ๕ ประการ กรุณาเจโตวิมุตติ ที่มีการแผ่ไปโดยมีขอบเขตด้วยอาการ ๗ ประการ กรุณาเจโตวิมุตติที่มีการแผ่ไปในทิศทั้งหลาย ด้วยอาการ ๑๐ ประการ และอานิสงส์ทั้งหลายมีว่า "นอนเป็นสุข" เป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในเมตตาภาวนานั่นเอง ฉะนี้แล

นี้เป็นกถาโดยพิสดารในการเจริญกรุณา

ว่าด้วยการเจริญมุทิตา

[๒๖๐] อันพระโยคีแม้เมื่อจะเริ่มเจริญมุทิตา ก็ไม่ควรเริ่มในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้นก่อน เพราะว่า บุคคลผู้เป็นที่รักจะเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) แห่งมุทิตาได้ด้วยเหตุสักว่าเป็นที่รักเท่านั้นก็หาไม่ จะป่วยกล่าวไปใยถึงบุคคลผู้เป็นกลางๆ และผู้มีเวรกันเล่า บุคคลผู้มีเพศผิดกันและบุคคลผู้ที่ทำกาลกิริยาแล้ว ก็ไม่เป็นเขตแดนเลยทีเดียว

แต่ว่า บุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง ที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า สหายนักเลงพึงเป็นปทัฏฐานได้ จริงอยู่ สหายนักเลงนั้น เป็นผู้ที่เอาแต่รื่นเริงบันเทิงอย่างเดียว หัวเราะก่อนแล้ว จึงพูดทีหลัง เพราะเหตุนั้น จึงควรแผ่มุทิตาไปยังสหายผู้เป็นนักเลงนั้นนั่นแหละก่อน อีกอย่างหนึ่ง พระโยคีได้เห็นหรือได้ฟังข่าวบุคคลผู้เป็นที่รักได้รับความสุข หรือว่าจัดแจงอยู่ บันเทิงอยู่ พึงทำมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า "สัตว์ผู้นี้กำลังบันเทิงอยู่หนอ โอ ! ดีละ โอ ! ดีจริง" เถิด จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยอำนาจแห่งเนื้อความข้อนี้แหละ จึงตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์[๑] ว่า "ภิกษุมีจิตสหรคตด้วยมุทิตาแผ่ไปตลอดทิศ ๑ อยู่" แล้วจึงแผ่มุทิตาไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นคนผู้หนึ่ง ผู้เป็นที่รักที่ชอบใจแล้วพลอยยินดี ฉะนั้น

แม้หากว่า สหายนักเลงหรือว่าบุคคลผู้เป็นที่รักของพระโยคีนั้น ได้เป็นผู้ได้รับความสุขในอดีต แต่ว่าในบัดนี้กลับเป็นคนเข็ญใจ ประสบความลำบาก เธอพึงระลึกถึงความที่เขาเป็นผู้ได้รับความสุขแต่ครั้งอดีตเท่านั้น จับเอาแต่อาการที่เขาบันเทิงนั้นเท่านั้นแล้วทำมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า "ผู้นี้ในอดีตเป็นคนที่มีโภคทรัพย์มาก มีบริวารมากบันเทิงอยู่เป็นนิตย์อย่างนี้" ดังนี้เถิด ก็หรือว่าจะจับเอาอาการที่เขาบันเทิงแม้ครั้งอนาคต แล้วทำมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า "ในอนาคต เขาจักได้สมบัตินั้นแล้วเที่ยวไปด้วยยานวิเศษทั้งหลายมีคอช้าง หลังม้า วอทอง เป็นต้นอีก" ก็ได้

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๖๓/๔๓๐

พระโยคีครั้นทำมุทิตาให้เกิดขึ้นในบุคคลผู้เป็นที่รักได้อย่างนี้แล้ว ลำดับนั้น พึงทำมุทิตาให้เป็นไป ทำอัปปนาให้เจริญตามลำดับ คือ ในบุคคลผู้เป็นกลางๆ ต่อจากนั้นในบุคคลผู้เป็นเวรกัน ดังนี้เถิด ก็หากว่า ปฏิฆะในบุคคลผู้เป็นเวรกัน เกิดขึ้นแก่เธอ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นไซร้ เธอก็พึงทำปฏิฆะนั้นให้สงบไป ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในเมตตานั่นแหละ แล้วทำสีมาสัมเภทโดยความเป็นผู้มีจิต เสมอกันในชน ๔ ประเภท คือ ในชน ๓ คนเหล่านี้และในตน เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นอยู่ ก็จะพึงทำอัปปนาให้เจริญได้ ด้วยสามารถแห่งฌาน ๓ ฌาน ๔ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในเมตตานั้นแหละ ถัดจากนั้นไป การทำให้เป็นไป ต่างๆ นี้ คือ มุทิตาเจโตวิมุตติที่มีความแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ ประการ มุทิตาเจโตวิมุตติที่มีความแผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการ ๗ ประการ มุทิตาเจโตวิมุตติ ที่มีความแผ่ไปในทิศทั้งหลาย ด้วยอาการ ๑๐ ประการ และอานิสงส์ทั้งหลายมีว่า "หลับเป็นสุข" เป็นต้น พึงทราบตามที่กล่าวแล้วในเมตตานั่นแหละ

นี้เป็นกถาโดยพิสดารในการเจริญมุทิตา

ว่าด้วยการเจริญอุเบกขา

[๒๖๑] ส่วนพระโยคีผู้ประสงค์จะเจริญอุเบกขาภาวนา เป็นผู้ได้ฌาน ๓ (ในจตุกนัย) ฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) ในพรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น ออกจากฌานที่ ๓ ที่คล่องแคล่ว พึงเห็นโทษในภาวนา ๓ ข้างต้น เพราะความเป็นภาวนาที่ประกอบด้วยมนสิการอันเป็นไปกับด้วยความติดข้องในสัตว์ โดยเกี่ยวกับมนสิการว่า "ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้มีความสุขเถิด" เป็นต้น เพราะเป็นภาวนาที่เที่ยวไปใกล้ทั้งความยินร้ายและความยินดี และเพราะเป็นภาวนาที่หยาบ เหตุประกอบด้วยโสมนัส และเล็งเห็นอานิสงส์ของอุเบกขาโดยความเป็นธรรมสงบ บุคคลใดเป็นกลางๆ ตามปกติสำหรับเธอ ก็วางเฉยบุคคลนั้นทำอุเบกขาให้เกิดขึ้นเถิด ต่อจากนั้น จึงแผ่อุเบกขาไปในบุคคลที่เหลือมีบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้น ข้อนี้สมจริง ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุมีจิตสหรคตด้วยอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่

เป็นไฉน คือภิกษุมีจิตสหรคตด้วยอุเบกขาแผ่ไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นคนผู้หนึ่งผู้เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ แล้วเป็นผู้มีอุเบกขา ฉะนั้น[๑]

เพราะเหตุนั้น พระโยคีครั้นทำอุเบกขาให้เกิดขึ้นในบุคคลผู้เป็นกลางๆ ตามนัยที่กล่าวแล้ว ลำดับนั้น พึงทำให้เกิดขึ้นอย่างนี้ คือ ในบุคคลผู้เป็นที่รัก ต่อจากนั้น ในบุคคลผู้เป็นสหายนักเลง ต่อจากนั้น ในบุคคลผู้เป็นเวรกัน พึงทำสีมาสัมเภทด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้เป็นกลางในบุคคลทุกประเภท คือ ในบุคคล ๓ ประเภทนี้ และในตนเอง แล้วซ่องเสพ เจริญ นิมิตนั้น ทำนิมิตนั้นให้มาก เมื่อพระโยคีนั้นทำอยู่อย่างนี้ ฌานที่ ๔ (ในจตุกนัย) ย่อมบังเกิดขึ้น ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในปฐวีกสิณนั่นแหละ

ถามว่า ก็ฌานที่ ๔ นี้ จะเกิดขึ้นแม้แก่พระโยคีผู้มีฌานที่ ๓ อันเกิดขึ้นแม้ในปฐวีกสิณเป็นต้นได้หรือไม่

ตอบว่า จะเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเหตุไร เพราะความที่อารมณ์เป็นวิสภาคกัน (ไม่เสมอกัน) แต่ว่าจะเกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้ได้ฌานที่ ๓ อันเกิดขึ้นในพรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้นได้ทีเดียว เพราะความที่อารมณ์เป็นสภาคกัน (เข้ากันได้) ส่วนความทำแปลกกันและการได้รับอานิสงส์ ถัดจากนั้นไป พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในเมตตานั้นเอง

นี้เป็นกถาโดยพิสดารในอุเบกขาภาวนา

ว่าด้วยข้อปลีกย่อย

[๒๖๒] บัณฑิตครั้นทราบพรหมวิหารทั้งหลายเหล่านี้ ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นพรหมผู้สูงสุดตรัสไว้แล้วอย่างนี้ ก็พึงทราบข้อเบ็ดเตล็ดต่างๆ ในพรหมวิหาร ๔ นี้ยิ่งๆ ขึ้นไปดังต่อไปนี้[๒]

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๗๓/๔๓๑

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๒๕๑/๒๔๗

ก็ในเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาเหล่านี้ พึงทราบวินิจฉัย**โดยอรรถ (อตฺถโต)** ก่อน ธรรมชาติที่ชื่อว่าเมตตา เพราะรักใคร่ อธิบายว่า เพราะสิเนหา ชื่อว่า**เมตตา (เมตฺตา)** เพราะมีในมิตรบ้าง เพราะเป็นไปแก่มิตรบ้างก็มี ธรรมชาติที่ชื่อว่า**กรุณา (กรุณา)** เพราะเมื่อสัตว์อื่นประสบทุกข์ ย่อมทำความสะเทือนใจให้แก่สาธุชนทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า**กรุณา** เพราะช่วยถ่ายถอนทุกข์ของบุคคลอื่น คือช่วยกำจัด ช่วยปลดเปลื้องทุกข์ของสัตว์อื่นให้หมดไป อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า**กรุณา** เพราะอันบุคคลทำ คือแผ่กระจายไป ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ประสบความทุกข์ ธรรมชาติที่ชื่อว่า**มุทิตา (มุทิตา)** เพราะเป็นเหตุที่ชนทั้งหลายยินดีต่อบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยสมบัตินั้น ด้วยธรรมชาตินั้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**มุทิตา** เพราะยินดีเอง อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**มุทิตา** เพราะธรรมชาติมาตรว่าความยินดีนั้นนั่นแหละ ธรรมชาติที่ชื่อว่า**อุเบกขา (อุเปกฺขา)** เพราะเห็นเสมอกันโดยละความขวนขวายว่า “สัตว์ทั้งปวงจงอย่าผูกเวรกัน” เป็นต้น และโดยเข้าถึงภาวะความเป็นกลางๆ

[๒๖๓] ส่วนการวินิจฉัย**โดยลักษณะเป็นต้น (ลกฺขณาทิโต)** ในพรหมวิหาร ๔ นี้ มีดังต่อไปนี้ **เมตตา (เมตฺตา)** มีความเป็นไปโดยอาการที่เป็นประโยชน์เป็นลักษณะ มีการน้อมเอาสิ่งที่เป็นประโยชน์เข้าไปเป็นกิจ มีความกำจัดความอาฆาตเป็นผล มีการเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้น่าเจริญใจเป็นเหตุใกล้ เมตตานี้มีความสงบแห่งความพยาบาทเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความสิเนหาเป็นวิบัติ **กรุณา (กรุณา)** มีความเป็นไปโดยอาการที่ขจัดทุกข์ออกไปเป็นลักษณะ มีความอดกลั้นทุกข์ของบุคคลอื่นเป็นกิจ มีความไม่เบียดเบียนเป็นผล มีการเล็งเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกทุกข์ครอบงำเป็นผู้น่าอนาถเป็นเหตุใกล้ กรุณานั้นมีความสงบแห่งความเบียดเบียนเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความเศร้าโศกเป็นวิบัติ **มุทิตา (มุทิตา)** มีความบันเทิงเป็นลักษณะ มีความไม่ริษยาเป็นกิจ มีการกำจัดความไม่ยินดีได้เป็นผล มีการเล็งเห็นความสำเร็จของสัตว์ทั้งหลายเป็นเหตุใกล้ มุทิตานั้นมีความสงบไปแห่งความไม่ยินดีเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความหรรษาเป็นวิบัติ

อุเบกขา (อุเปกฺขา) มีความเป็นไปที่เป็นกลางในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีการเล็งเห็นความเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ มีความสงบไปแห่งความยินร้ายและความยินดีได้เป็นผล มีการเล็งเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของของตน ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า "สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของของตน สัตว์เหล่านั้นจักเป็นผู้ถึงสุขพ้นจากทุกข์ หรือจักไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้รับแล้ว ตามความชอบใจของใคร" เป็นเหตุใกล้ อุเบกขานั้นมีความสงบแห่งความยินร้ายและความยินดีได้เป็นสมบัติ มีความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้อันอาศัยกามคุณเป็นวิบัติ

[๒๖๔] ก็แหละพรหมวิหารทั้ง ๔ ประการนี้มีความสุขอันเกิดแต่ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดอันเป็นภายในก็ดี และมีสมบัติอันบุคคลจะพึงได้ในภพที่ไปบังเกิดก็ดี **เป็นประโยชน์ทั่วไป (สาธารณปฺปโยชนํ)** การกำจัดความพยาบาทเป็นต้น **เป็นประโยชน์เฉพาะ (อาเวณิกํ)** จริงอยู่ ในเมตตาพรหมวิหารนี้ เมตตามีการกำจัดพยาบาทได้เป็นประโยชน์ คุณชาตินอกนี้มีการกำจัดความเบียดเบียน ความไม่ยินดี และความกำหนัดเสียได้เป็นประโยชน์ ข้อนี้สมจริงดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า

"ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตตินี้นั้นเป็นธาตุเครื่องสลัดออกเสียซึ่งพยาบาท ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย กรุณาเจโตวิมุตตินี้นั้นเป็นธาตุเครื่องสลัดออกซึ่งวิหิงสา ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย มุทิตาเจโตวิมุตตินี้นั้นเป็นธาตุเครื่องสลัดออกซึ่งอรติ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อุเบกขาเจโตวิมุตตินี้นั้นเป็นธาตุเครื่องผลักออกซึ่งราคะ"[๑]

[๒๖๕] ก็แหละในบรรดาพรหมวิหารทั้ง ๔ ประการเหล่านี้ พรหมวิหารแต่ละอย่าง **ต่างก็มีข้าศึกอย่างละ ๒ (เทฺว เทฺว ปจฺจตฺถิกา)** คือ ข้าศึกใกล้และข้าศึกไกล จริงอยู่ **เมตตาพรหมวิหาร (เมตฺตาพฺรหฺมวิหารสฺส)** มีราคะเป็นข้าศึกใกล้ เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยการมองเห็นคุณด้วยกัน เหมือนอย่างศัตรูของบุรุษที่เกี่ยวเนื่องด้วยการอยู่ใกล้ชิด ฉะนั้น ราคะนั้นย่อมได้ช่องโดยง่าย เพราะเหตุนั้น พึงรักษาเมตตา

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๖/๓๒๕-๓๒๖, องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๓/๔๒๙-๔๓๑

ไว้จากราคะนั้นให้ดี มีพยาบาทเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะที่เข้ากันไม่ได้กับส่วนของตนเหมือนอย่างศัตรูของบุรุษ ซึ่งซุ่มอยู่ในที่รกชัฏเช่นภูเขาเป็นต้น ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติพึงเจริญเมตตาไป โดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่พยาบาทนั้น อนึ่ง ข้อที่ว่า บุคคลชื่อว่าจักเจริญเมตตาด้วย จักทำความขุ่นเคืองด้วย มิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้

กรุณาพรหมวิหาร (กรุณาพฺรหฺมวิหารสฺส) มีความโทมนัสอันอาศัยกามคุณที่มาแล้วโดยนัยว่า เมื่อบุคคลเล็งเห็นความที่ตนไม่ได้ซึ่งรูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งทางจักษุ ซึ่งเป็นรูปที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ น่ารื่นรมย์ใจ อันเกี่ยวเนื่องด้วยโลกามิส โดยความเป็นสภาวะที่ตนไม่ได้เฉพาะก็ดี เมื่อหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อน ซึ่งเป็นรูปที่ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรผันไปแล้วก็ดี โทมนัสย่อมเกิดขึ้น โทมนัสที่มีลักษณะอย่างนี้ เรียกว่า โทมนัสอาศัยเรือน (กามคุณ) เป็นต้น[๑] เป็นข้าศึกใกล้ เพราะความเป็นสภาวะที่เข้ากันได้โดยการที่เล็งเห็นแต่ความวิบัติ มีความเบียดเบียนกันเป็นข้าศึกไกล เพราะความเป็นส่วนที่เข้ากันไม่ได้กับส่วนของตน เพราะเหตุนั้น พึงเจริญกรุณาไปโดยไม่ต้องกลัวต่อความเบียดเบียนนั้น อนึ่ง ข้อที่ว่า บุคคลจักทำความกรุณาด้วย จักเบียดเบียนด้วยการประหารด้วยฝ่ามือเป็นต้นด้วยนี้ นี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้

มุทิตาพรหมวิหาร (มุทิตาพฺรหฺมวิหารสฺส) มีความโสมนัสอันอาศัยเรือนที่มาแล้วโดยนัยว่า “เมื่อบุคคลเล็งเห็นความที่ตนไม่ได้มาซึ่งรูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งทางตาที่น่าปรารถนา ฯลฯ ประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตนได้เฉพาะก็ดี หรือหวนระลึกถึงรูปที่ตนเคยได้มาก่อน อันล่วงไปแล้ว ดับไปแล้วแปรผันไปแล้วก็ดี โสมนัสย่อมเกิดขึ้น โสมนัสเช่นนี้ เรียกว่า โสมนัสอาศัยเรือนเป็นต้น[๒] เป็นข้าศึกใกล้ เพราะความเป็นส่วนที่เข้ากันได้ด้วยการเล็งเห็นแต่สมบัติ มีความไม่ยินดีเป็น

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๐๗/๓๗๒

[๒] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๐๖/๓๗๑

ข้าศึกไกล เพราะความเป็นส่วนที่เข้ากันไม่ได้กับส่วนของตน เพราะเหตุนั้น พึงเจริญมุทิตาไปโดยไม่ต้องกลัวต่อความไม่ยินดีนั้น อนึ่ง ข้อที่ว่า บุคคลชื่อว่าจักเป็นผู้บันเทิงใจด้วย จักเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสงัด หรือในอธิกุศลธรรมทั้งหลายด้วย นี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้

ส่วน**อุเบกขาพรหมวิหาร (อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสฺส)** มีอุเบกขาคือความไม่รู้ที่อาศัยเรือนมาแล้วโดยนัยว่า "เพราะเห็นรูปทางตาแล้ว อุเบกขาจึงเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้โง่เขลา งมงาย ผู้ยังไม่ชนะกิเลสเป็นดุจเขตแดน ยังไม่ชนะวิบาก ผู้ไม่เห็นโทษไม่ได้สดับ เป็นคนมีกิเลสหนา อุเบกขาเช่นนี้ยังล่วงพ้นรูปไม่ได้ เพราะเหตุนั้นอุเบกขานั้นจึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยเรือน" เป็นต้น[๑] เป็นข้าศึกใกล้ เพราะความเป็นส่วนที่เข้ากันได้ โดยเกี่ยวกับความไม่พิจารณาถึงโทษและคุณ มีความกำหนัดและความขัดเคืองเป็นข้าศึกไกล เพราะเป็นส่วนที่เข้ากันไม่ได้กับส่วนของตน เพราะเหตุนั้น พึงเจริญอุเบกขาไปอย่างไม่ต้องกลัวต่อความกำหนัดและความขัดเคืองนั้น อนึ่ง ข้อที่ว่า บุคคลชื่อว่าจักวางเฉยด้วย จักกำหนัดด้วย จักขัดเคืองด้วย นี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้

[๒๖๖] ก็แหละพรหมวิหารเหล่านี้แม้ทั้งหมด มีกัตตุกามตาฉันทะ (ความพอใจคือความใคร่ที่จะทำ) **เป็นเบื้องต้น (อาทิ)** มีการข่มนิวรณ์ไว้ได้เป็นต้น**เป็นท่ามกลาง (มชฺฌํ)** มีอัปปนา**เป็นที่สุด (ปริโยสานํ)** มีสัตว์ผู้เดียวหรือมีสัตว์มากมาย**เป็นอารมณ์ (อารมฺมณํ)** โดยสามารถเป็นบัญญัติธรรม เมื่อได้บรรลุอุปจาระหรืออัปปนาแล้ว จึงมีการขยายอารมณ์ได้

ในการขยายอารมณ์นั้น ต่อไปนี้เป็นลำดับแห่งการขยาย เหมือนอย่างว่า ชาวนาผู้ฉลาด ย่อมกำหนดพื้นที่ที่ตนจะพึงไถแล้วจึงไถ ฉันใด พระโยคีก็พึงกำหนดอาวาสแห่งเดียวก่อนเทียว แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลาย ในอาวาสแห่งนั้นโดยนัยว่า "ขอสัตว์ทั้งหลายในอาวาสนี้ จงเป็นผู้ไม่มีเวรกันเถิด" เป็นต้น ฉันนั้น ทำจิตให้

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๐๘/๓๗๔

อ่อนโยน ควรแก่การงานในสัตว์เหล่านั้นได้แล้ว พึงกำหนดอาวาส ๒ แห่ง ต่อจากนั้นพึงกำหนดอย่างนี้ คือ ๓ แห่ง ๔ แห่ง ๕ แห่ง ๖ แห่ง ๗ แห่ง ๘ แห่ง ๙ แห่ง ๑๐ แห่ง ถนนสายหนึ่ง ครึ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง ชนบทหนึ่ง ราชอาณาจักรหนึ่ง ทิศหนึ่ง ตามลำดับจนกระทั่งตลอดจักวาลหนึ่ง แล้วพึงเจริญเมตตาไป ก็หรือว่าพึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลาย ณ ที่นั้นๆ ยิ่งไปกว่านั้นอีกก็ได้ พรหมวิหาร ๓ ประการที่เหลือ มีกรุณาเป็นต้น ก็อย่างนี้แล นี้เป็นลำดับแห่งการขยายอารมณ์ในพรหมวิหารเหล่านี้

[๒๖๗] เหมือนอย่างว่า อรูปฌานเป็นผลของกสิณทั้งหลาย เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นผลของสมาธิ ผลสมาบัติเป็นผลของวิปัสสนา นิโรธสมาบัติเป็นผลของสมถะและวิปัสสนา ฉันใด ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้ อุเบกขาพรหมวิหาร เป็นผลของพรหมวิหาร ๓ ประการข้างต้น ฉันนั้น เหมือนอย่างว่า บุคคลไม่ตั้งเสาขึ้น ไม่ยกขื่อและจันทันไว้ ก็ไม่อาจจะวางจั่วและไม้กลอนในอากาศได้ ฉันใด เว้นฌานที่ ๓ ในพรหมวิหาร ๓ ประการข้างต้นเสียแล้ว พระโยคีก็ไม่อาจเพื่อจะทำฌานที่ ๔ ให้เกิดขึ้นได้ ฉันนั้นแล

[๒๖๘] ณ ที่นี้หากจะพึงมีปัญหาขึ้นมาว่า ก็เพราะเหตุไร เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาเหล่านี้ จึงเรียกว่า พรหมวิหาร เพราะเหตุไรจึงมี ๔ ประการ อะไรเป็นลำดับแห่งพรหมวิหารเหล่านี้ และเพราะเหตุใด ในอภิธรรมจึงเรียกว่า อัปปมัญญา ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป ก่อนอื่น ในธรรมชาติเหล่านี้ พึงทราบ**ความเป็นพรหมวิหาร (พฺรหฺมวิหารตา)** เพราะมีความหมายว่าเป็นวิหารธรรมอันประเสริฐและเพราะความเป็นวิหารธรรมอันไม่มีโทษ จริงอยู่ พรหมวิหารธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าประเสริฐ เพราะความเป็นข้อปฏิบัติอันชอบในสัตว์ทั้งหลาย เหมือนอย่างว่า พรหมทั้งหลายเป็นผู้มีจิตปราศจากโทษอยู่ ฉันใด พระโยคีผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยธรรมเหล่านี้ ก็เป็นผู้เสมอด้วยพรหมทีเดียวอยู่ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น เพราะมีความหมายว่า เป็นวิหารธรรมอันประเสริฐ และเพราะความเป็นธรรมอันหาโทษมิได้ จึงตรัสเรียกว่า "พรหมวิหาร"

[๒๖๙] ส่วนปัญหาว่า **เพราะเหตุไร พรหมวิหารจึงมี ๔ ประการเป็นต้น (กสฺมา จ จตสฺโส)** มีคำวิสัชชนาดังต่อไปนี้

ก็ธรรมชาติเหล่านี้ มี ๔ ประการ ก็โดยเกี่ยวเนื่อง
เป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์เป็นต้น
ส่วนลำดับแห่งธรรมชาติเหล่านั้น พึงทราบได้
ด้วยอำนาจแห่งอาการที่เกื้อกูลกันเป็นต้น และเพราะ
เหตุที่ธรรมชาติเหล่านั้น เป็นไปในอารมณ์อัน
หาประมาณมิได้ ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า อัปปมัญญา

จริงอยู่ ในธรรมชาติเหล่านี้ เพราะเหตุที่เมตตาเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์ของบุคคลผู้มากไปด้วยพยาบาท กรุณาเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์ของบุคคลผู้มากไปด้วยวิหิงสา มุทิตาเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์ของบุคคลผู้มากไปด้วยอรติ อุเบกขาเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์แห่งบุคคลผู้มากด้วยราคะ อนึ่ง เพราะเหตุที่การมนสิการไปในสัตว์ทั้งหลาย มี ๔ ประการเท่านั้น โดยเกี่ยวกับกิจมีการน้อมเอาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลเข้าไป การขจัดซึ่งสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูลออกไป ความชื่นชมในสมบัติและความไม่คำนึงถึง อนึ่ง เพราะเหตุที่ว่า เปรียบเทียบได้กับบรรดาบุตร ๔ คน ซึ่งคนหนึ่งยังเป็นเด็กเล็ก คนหนึ่งป่วยไข้ คนหนึ่งถึงความเป็นหนุ่มเป็นสาวแล้ว คนหนึ่งจัดแจงกิจการงานของตนได้แล้ว สำหรับบุตรคนเล็ก มารดาย่อมต้องการให้มีความเจริญยิ่งขึ้นไป สำหรับบุตรที่ป่วยไข้ ย่อมต้องการให้หายป่วยไข้ สำหรับบุตรที่ถึงความเป็นหนุ่มเป็นสาวแล้ว ย่อมต้องการให้ความเป็นหนุ่มเป็นสาวดำรงอยู่ได้นาน สำหรับบุตรที่จัดแจงกิจการงานของตนเองได้แล้ว ก็เป็นผู้ไม่ต้องขวนขวายไม่ว่าปริยายอะไรๆ ฉันใด แม้พระโยคีก็ควรเป็นผู้มีอัปปมัญญาเป็นเครื่องอยู่ โดยเกี่ยวกับมีธรรมชาติ ๔ ประการ มีเมตตาเป็นต้น ในสัตว์ทั้งปวงทั้งหลายฉันนั้น ฉะนั้น อัปปมัญญา จึงมี ๔ ประการเท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์เป็นต้นนี้

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระโยคีผู้ใคร่จะเจริญอัปปมัญญาทั้ง ๔ ประการเหล่านี้ พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย โดยเกี่ยวเนื่องกับมีอาการเป็นไปเพื่อเกื้อกูลก่อน เมตตาที่มีอาการเป็นไปเพื่อเกื้อกูลเป็นลักษณะนั่นเอง ต่อจากนั้น พระโยคีพอได้เห็นหรือได้ฟังข่าว หรือใคร่ครวญถึงความที่สัตว์ทั้งหลายผู้ที่ตนปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล

อย่างนี้ ถูกความทุกข์ครอบงำแล้ว ก็ต้องปฏิบัติโดยเกี่ยวเนื่องกับมีอาการเป็นไปเพื่อขจัดซึ่งทุกข์ กรุณาที่มีอาการเป็นไปเพื่อขจัดซึ่งทุกข์นั่นแหละ ลำดับนั้นพระโยคาวจรพอได้พบเห็นสมบัติของสัตว์เหล่านั้น ผู้ที่ตนปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลและปรารถนาขจัดออกไปซึ่งทุกข์อย่างนี้แล้ว ก็ต้องปฏิบัติโดยเกี่ยวเนื่องกับความชื่นชมในสมบัติ มุทิตาที่มีความชื่นชมเป็นลักษณะนั่นเอง ส่วนต่อจากนั้นไปก็ต้องปฏิบัติโดยอาการที่เป็นกลาง กล่าวคือเป็นผู้วางเฉย เพราะไม่มีกิจที่จะต้องทำ อุเบกขาที่มีอาการเป็นไปที่เป็นกลางเป็นลักษณะนั่นเอง เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบลำดับดังนี้ว่า "ก็บรรดาอัปปมัญญาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเมตตาเป็นอันดับแรก ตรัสกรุณา มุทิตา อุเบกขาไว้เป็นลำดับถัดไป ก็โดยเกี่ยวเนื่องกับอาการที่เกื้อกูลเป็นต้นนี้"

อนึ่ง เพราะเหตุที่ธรรมชาติแม้ทั้งหมดเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้ (เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าอัปปมัญญา)[๑] จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของภาวนาเหล่านี้ และสำหรับสัตว์แม้ผู้เดียว ก็เป็นไปด้วยอำนาจความแผ่ไปทั่วร่างทั้งสิ้นทีเดียว ไม่ถือเอาประมาณอย่างนี้ว่า ต้องเจริญเมตตาเป็นต้นในบริเวณ (ส่วนที่เป็นร่างกาย) เท่านั้น ดังนี้แล เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

"ก็ธรรมชาติเหล่านี้ มี ๔ ประการ ก็โดยเกี่ยวเนื่อง
เป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์เป็นต้น
ส่วนลำดับแห่งธรรมชาติเหล่านี้ พึงทราบได้
ด้วยอำนาจแห่งอาการที่เกื้อกูลกันเป็นต้น และ
เพราะเหตุที่ธรรมชาติเหล่านั้น เป็นไปในอารมณ์
อันหาประมาณมิได้ ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า อัปปมัญญา"

---

[๑] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๒๕๑/๒๕๐

[๒๗๐] อนึ่ง ในบรรดาอัปปมัญญาเหล่านี้ แม้ว่าจะมีลักษณะเป็นอันเดียวกัน เพราะความมีอารมณ์อันหาประมาณมิได้ อัปปมัญญา ๓ ประการข้างต้น เป็นติกฌานิกา (ได้ฌาน ๓ ในจตุกนัย) หรือจตุกกฌานิกา (ได้ฌาน ๔ ในปัญจกนัย) เท่านั้น เพราะเหตุไร เพราะเมตตา กรุณา และมุทิตา พรากจากโสมนัสเวทนาไม่ได้ ก็เพราะเหตุไร อัปปมัญญา ๓ ประการนี้ จึงพรากจากโสมนัสเวทนาไม่ได้ เพราะอัปปมัญญาเหล่านี้ เป็นคุณเครื่องสลัดออกซึ่งข้าศึกทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้น อันมีโทมนัสเวทนาเป็นเหตุให้เกิดขึ้น ส่วนอัปปมัญญาประการสุดท้าย เป็นเหตุให้สำเร็จฌานประการสุดท้ายเพียงประการเดียว (ได้ฌานเดียวคือฌานที่ ๔ ในจตุกนัย หรือฌานที่ ๕ ในปัญจกนัย แล้วแต่กรณี) เท่านั้น เพราะเหตุไร เพราะความประกอบร่วมกับอุเบกขาเวทนา จริงอยู่ อุเบกขาอันเป็นพรหมวิหาร เป็นไปในอาการที่เป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย จึงไม่เป็นไปโดยเว้นจากอุเบกขาเวทนา[๑]

[๒๗๑] ส่วนผู้ใดจะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า "เพราะในอัฏฐกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยไม่แปลกกันในอัปปมัญญาทั้ง ๔ ว่า 'ภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงเจริญสมาธินี้ที่มีวิตกมีวิจารบ้าง เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารบ้าง เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารบ้าง เจริญสมาธิที่มีปีติบ้าง เจริญสมาธิที่ไม่มีปีติบ้าง เจริญสมาธิที่มีความยินดีบ้าง เจริญสมาธิที่มีอุเบกขาบ้าง'[๒] ฉะนั้น อัปปมัญญาแม้ทั้ง ๔ จึงเป็นจตุกกฌานิกา (ได้ฌาน ๔ ในจตุกกนัย) หรือปัญจกฌานิกา (ได้ฌาน ๕ ในปัญจกนัย)"

บัณฑิตพึงแจ้งแก่ผู้นั้นอย่างนี้ว่า ท่านอย่าได้กล่าวอย่างนี้เลย เพราะว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ แม้กายานุปัสสนาเป็นต้น ก็ต้องเป็นจตุกกฌานิกา หรือเป็นปัญจกฌานิกาได้ และในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น แม้ปฐมฌานก็ยังมีไม่ได้ จะป่วยกล่าวไปใยถึงทุติยฌานเป็นต้นเล่า เพราะเหตุนั้น ท่านอย่าได้ถือเอาเพียงเงา (ของสมาธิ)

---

[๑] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๒๕๑/๒๔๗-๒๕๑

[๒] องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

โดยพยัญชนะ แล้วกล่าวตู่พระผู้มีพระภาคเลย ด้วยว่าพระพุทธพจน์เป็นของลึกซึ้ง ท่านควรเข้าไปนั่งใกล้อาจารย์ เรียนเอาพระพุทธพจน์นั้นโดยคำอธิบายเถิด

[๒๗๒] ก็คำอธิบายในพระพุทธวจนะนั้น ดังต่อไปนี้ "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ โดยที่ข้าพระองค์ได้ฟังแล้วจะพึงจากไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่เถิด พระเจ้าข้า"[๑] เพราะเหตุที่ภิกษุนั้นได้สดับธรรม แม้ในเวลาก่อนหน้าแล้วก็ยังอยู่ ณ ที่นั้นนั่นแหละ ไม่ยอมไปเพื่อบำเพ็ญสมณธรรม ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงกำราบเธอว่า "โมฆบุรุษบางพวกในโลกนี้ ย่อมเชื้อเชิญเราอย่างที่เขาทำกันมา และเมื่อเราแสดงธรรมแล้ว ก็คอยติดตามเราเรื่อยไป" เพราะเหตุที่ภิกษุนั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งอรหัตตผล เพราะเหตุนั้น เมื่อจะทรงตักเตือนเธอจึงตรัสว่า "ภิกษุ เพราะเหตุนั่นแล เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักตั้งมั่นดำรงมั่นด้วยดีในภายใน และบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วจักครอบงำจิตไม่ได้ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แล"[๑]

ก็ด้วยพระโอวาทตักเตือนภิกษุนั้นนี้ เป็นอันตรัสถึงมูลสมาธิที่เป็นเพียงเอกัคคตาแห่งจิต โดยเกี่ยวกับเป็นของภายในเนื่องในภายในตน ต่อจากนั้น เพื่อจะแสดงว่า "ภิกษุ อย่าถึงความยินดีด้วยคุณเพียงเท่านี้ ควรเจริญสมาธินั้นอย่างนี้" จึงตรัสถึงการเจริญสมาธิโดยเกี่ยวกับเมตตาแก่ภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า "แน่ะภิกษุ เมื่อใดแล จิตของเธอเป็นอันตั้งอยู่ ดำรงอยู่ในภายในได้แล้ว และบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว จะตั้งอยู่ครอบงำจิตไม่ได้ ภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า 'เมตตาเจโตวิมุตติจักเป็นธรรมอันเราเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว' ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้เถิด"[๒] แล้วตรัสอีกว่า "ภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอ

---

[๑] องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

[๒] องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๓

เจริญได้อย่างนี้แล้ว ทำให้มากแล้ว แน่ะภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้ ที่มีวิตกมีวิจารบ้าง ฯลฯ พึงเจริญสมาธินี้ อันสหรคตด้วยอุเบกขาบ้าง”[๑]

เนื้อความแห่งพระดำรัสนั้นว่า “ภิกษุ เมื่อใดมูลสมาธินี้เป็นอันเธอได้เจริญเกี่ยวกับเมตตาภาวนาอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธออย่าถึงความยินดี แม้ด้วยคุณเพียงเท่านี้ ควรเจริญมูลสมาธินี้ ทำให้บรรลุฌาน ๔ ฌาน ๕ ในอารมณ์แม้อย่างอื่น โดยนัยว่า ที่มีวิตกมีวิจารบ้าง” เป็นต้น

ก็แลครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงว่า “เธอควรทำภาวนาแม้มีพรหมวิหารที่เหลือ มีกรุณาเป็นต้น เป็นเบื้องต้น ด้วยสามารถแห่งฌาน ๔ และฌาน ๕ ในอารมณ์อื่น” จึงตรัสแก่ภิกษุนั้นอีกว่า “ภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญได้อย่างนี้แล้ว ทำให้มากได้แล้ว ภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า กรุณาเจโตวิมุตติจักเป็นธรรมอันเราเจริญแล้ว” เป็นต้น[๒]

ครั้นทรงแสดงการเจริญเกี่ยวกับฌาน ๔ และฌาน ๕ อันมีเมตตาเป็นต้น เป็นเบื้องต้นอย่างนี้แล้ว ทรงประสงค์จะแสดงการเจริญฌาน ๔ และฌาน ๕ อันมีกายานุปัสสนาเป็นต้น เป็นเบื้องต้นอีก จึงตรัสว่า “ภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้ว เมื่อนั้นเธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่” เป็นต้น แล้วทรงทำเทศนาให้จบลงด้วยยอดคืออรหัตตผลว่า “ภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้จักเป็นธรรมอันเธอเจริญแล้ว เจริญดีแล้วอย่างนี้ ภิกษุ เมื่อนั้นเธอจักเดินไปตามทางใดๆ เธอก็จักเดินไปได้อย่างผาสุกตามทางนั้นๆ ทีเดียว เธอจักยืนในที่ใดๆ เธอจักยืนได้อย่างผาสุกในที่นั้นๆ ทีเดียว เธอจักนั่งอยู่ ณ ที่ใดๆ เธอจักนั่งได้อย่างผาสุก ณ ที่นั้นๆ ทีเดียว เธอจักสำเร็จการนอน ณ ที่ใดๆ เธอก็จักสำเร็จการนอนได้อย่างผาสุก ณ ที่นั้นๆ ทีเดียว”[๓] เพราะเหตุนั้น เธอพึงทราบว่า อัปปมัญญา ๓ ประการข้างต้น มีเมตตา

---

[๑] องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒-๓๖๓

[๒] องฺ.อฏฺฐก (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

[๓] องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๔

เป็นต้น เป็นไปได้ในฌาน ๓ และฌาน ๔ ทีเดียว ส่วนอุเบกขาเป็นไปได้ในฌานอย่างเดียวที่เหลือ (คือเป็นจตุตถฌานหรือปัญจมฌานอย่างเดียว) และในพระอภิธรรม[๑] ก็ทรงจำแนกไว้อย่างนั้นเหมือนกันแล

[๒๗๓] บัณฑิตพึงทราบว่าอัปปมัญญาเหล่านั้นแม้จำแนกโดยส่วน ๒ โดยเกี่ยวกับเป็นฌาน ๓ หรือฌาน ๔ และโดยเกี่ยวกับเป็นฌานเดียวที่เหลืออย่างนี้ ต่างก็มีอานุภาพพิเศษ ซึ่งไม่เหมือนกันและกัน โดยเกี่ยวกับเป็นอัปปมัญญาที่มีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง เป็นต้น จริงอยู่ **ในหลิททวสนสูตร (หลิทฺทวสนสุตฺตสฺมึ)** ตรัสถึงอัปปมัญญาเหล่านี้ไว้ โดยทำให้ต่างกันโดยความเป็นอัปปมัญญาว่ามีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเมตตาเจโตวิมุตติว่ามีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวกรุณาเจโตวิมุตติว่ามีอากาสานัญจายตนะเป็นอย่างยิ่ง ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวมุทิตาเจโตวิมุตติว่ามีวิญญาณัญจายตนฌานเป็นอย่างยิ่ง ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวอุเบกขาเจโตวิมุตติว่ามีอากิญจัญญายตนฌานเป็นอย่างยิ่ง"[๒]

ถามว่า ก็เพราะเหตุไรเล่า พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสอัปปมัญญาเหล่านี้ไว้อย่างนี้

ตอบว่า เพราะอัปปมัญญาเหล่านั้น เป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกข์นั้น ๆ

จริงอยู่ สำหรับภิกษุผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่เป็นที่น่ารังเกียจ ลำดับนั้น เพราะมีความคุ้นเคยในอารมณ์ที่ไม่น่ารังเกียจ เมื่อเธอน้อมจิตไปในวรรณกสิณทั้งหลายมีนีลกสิณเป็นต้น ซึ่งมีสีบริสุทธิ์ไม่น่ารังเกียจ จิตย่อมแล่นไปในวรรณกสิณเหล่านั้น ได้โดยไม่ยากเลย เมตตาจึงชื่อว่าเป็นอุปนิสัยแห่งสุภวิโมกข์ได้อย่างนี้ ไม่ยิ่งไปกว่าสุภวิโมกข์นั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า**สุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง (สุภปรมา)**

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๒๕๑-๒๖๒/๘๑-๘๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๘๓-๖๘๖/๔๓๓-๔๔๔/๔๓๓-๔๓๔

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๕/๑๗๖-๑๘๐

สำหรับภิกษุผู้มีปกติอยู่ด้วยกรุณา ผู้เล็งเห็นอยู่ซึ่งทุกข์ของสัตว์อันมีรูปเป็นเหตุ มีการถูกทุบตีด้วยท่อนไม้เป็นต้น โทษในรูปก็ย่อมเป็นอันเธอรอบรู้ได้แล้ว โดยความเป็นเหตุเกิดแห่งความเป็นไปแห่งกรุณา ลำดับนั้น เพราะความที่เธอได้รอบรู้โทษในรูปแล้ว เมื่อเธอเพิกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณทั้งหลายมีปฐวีกสิณเป็นต้น แล้วน้อมจิตไปในอากาศ อันเป็นที่สลัดออกไปซึ่งรูป จิตย่อมแล่นไปในอากาศนั้นได้โดยไม่ยากเลย กรุณาจึงชื่อว่าเป็นอุปนิสัยแห่งอากาสานัญจายตนะได้อย่างนี้ ไม่ยิ่งไปกว่าอากาสานัญจายตนะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า **มีอากาสานัญจายตนะเป็นอย่างยิ่ง (อากาสานญฺจายตนปรมา)**

สำหรับภิกษุผู้มีปกติอยู่ด้วยมุทิตา ผู้เล็งเห็นวิญญาณของเหล่าสัตว์ ผู้มีความบันเทิงอันเกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุแห่งความบันเทิงนั้นๆ อยู่ จิตย่อมเป็นธรรมชาติที่คุ้นเคยในการถือเอาซึ่งวิญญาณ โดยเป็นเหตุแห่งความเป็นไปของมุทิตา ลำดับนั้น เมื่อเธอก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ ที่ได้บรรลุแล้วตามลำดับ แล้วน้อมจิตไปในวิญญาณ อันมีอากาสนิมิตเป็นอารมณ์ จิตย่อมแล่นไปในวิญญาณนั้นได้โดยไม่ยากเลย มุทิตาชื่อว่าเป็นอุปนิสัยแห่งวิญญาณัญจายตนะอย่างนี้ ไม่ยิ่งไปกว่าวิญญาณัญจายตนะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า **มีวิญญาณัญจายตนะเป็นอย่างยิ่ง (วิญฺญาณญฺจายตนปรมา)**

ส่วนภิกษุผู้มีปกติอยู่ด้วยอุเบกขา เพราะไม่มีความคำนึงว่า “สัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ถึงสุข จงพ้นจากทุกข์ หรือว่าจงอย่าพรากจากความสุขที่ถึงพร้อมแล้ว” จิตจึงเป็นธรรมชาติที่ยากจะถือเอาสิ่งที่ไม่มีอยู่ โดยภาวะที่เบือนหน้าจากการถือเอาสุขและทุกข์เป็นต้นอันเป็นประโยชน์ของผู้อื่น ลำดับนั้น เมื่อเธอผู้มีจิตที่คุ้นเคยต่อภาวะที่เบือนหน้าจากการถือเอาสิ่งที่เป็นปรมัตถ์ และมีจิตที่ยากจะถือเอาสิ่งที่ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะที่ได้บรรลุแล้วตามลำดับ แล้วน้อมจิตไปในสิ่งที่ไม่มีอยู่โดยสภาวะ คือในความไม่มีแห่งวิญญาณอันเป็นปรมัตถ์ จิตย่อมแล่นไปในความไม่มีแห่งวิญญาณนั้นได้โดยไม่ยากเลย อุเบกขาจึงชื่อว่าเป็นอุปนิสัยแห่งอากิญจัญ-

ญายตนะได้อย่างนี้ ไม่ยิ่งไปกว่าอากิญจัญญายตนะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า **มีอากิญจัญญายตนะเป็นอย่างยิ่ง (อากิญฺจญฺญายตนปรมา)**

[๒๗๔] บัณฑิตครั้นทราบอานุภาพของอัปปมัญญาเหล่านี้ โดยเกี่ยวกับธรรมที่มีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่งเป็นต้นอย่างนี้แล้ว ควรทราบอีกว่า อัปปมัญญาเหล่านี้แม้ทั้งหมด **เป็นผู้ทำกัลยาณธรรมทั้งปวงมีนิทานเป็นต้นให้บริบูรณ์ (ทานาทีนํ สพฺพกลฺยาณธมฺมานํ ปริปูริกา)** จริงอยู่ พระมหาสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีจิตเป็นไปสม่ำเสมอโดยความเป็นผู้มีอัชฌาสัยเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย โดยความที่ทนไม่ได้ต่อทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย โดยความเป็นผู้ใคร่ต่อความตั้งอยู่ได้นานแห่งสมบัติต่าง ๆ ของสัตว์ และโดยไม่มีความตกไปในฝักฝ่าย (ลำเอียง) ในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทรงทำบารมีทั้งหลายให้เต็มเปี่ยมแล้ว ด้วยประการอย่างนี้ คือ ทรงให้ทานอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง โดยไม่ทำการจำแนกว่า “สิ่งนี้ควรให้แก่บุคคลนี้ ไม่ควรให้แก่บุคคลนี้” (ข้อนี้จัดเป็นทานบารมี) ทรงงดเว้นการทำร้าย สมาทานศีลอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งปวง โดยไม่ทำการจำแนกว่า (กาลนี้ควรสมาทาน กาลนี้ไม่ควรสมาทาน) (ข้อนี้จัดเป็นศีลบารมี) ทรงเสพเนกขัมมะอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งปวง โดยไม่ทำการจำแนก (แล) เพื่อจะทรงทำศีลให้บริบูรณ์ (ข้อนี้จัดเป็นเนกขัมมบารมี) ทรงชำระปัญญาให้หมดจด เพื่อประโยชน์แก่ความไม่หลงไหลในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลาย (ข้อนี้จัดเป็นปัญญาบารมี) ทรงปรารภความเพียรอยู่เป็นนิตย์ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย (ข้อนี้จัดเป็นวิริยบารมี) ก็พระมหาสัตว์ทั้งหลาย แม้ว่าจะทรงถึงความเป็นผู้กล้าหาญ ด้วยอำนาจพระวิริยะอันสูงสุด ก็ยังทรงยอมอดกลั้นโทษอันมีประการต่าง ๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย (ข้อนี้จัดเป็นขันติบารมี) พระมหาสัตว์ทั้งหลาย ไม่ทรงทำปฏิญญาที่ทรงทำไว้ว่า เราจักให้สิ่งนี้แก่ท่าน จักทำสิ่งนี้แก่ท่าน” ให้คลาดเคลื่อนไป (ข้อนี้จัดเป็นสัจบารมี) ทรงเป็นผู้มีความตั้งใจมั่นไม่หวั่นไหวเพื่อประโยชน์และความสุขแก่สัตว์เหล่านั้น (ข้อนี้จัดเป็นอธิษฐานบารมี) ทรงเป็นผู้ทำอุปการะเป็นเบื้องต้น ด้วยพระเมตตาอันหาความหวั่นไหวมิได้ในสัตว์ทั้งหลาย

เหล่านั้น (ข้อนี้จัดเป็นเมตตาบารมี) ไม่ทรงหวังการอุปการะตอบแทน ด้วยอุเบกขา (ข้อนี้จัดเป็นอุเบกขาบารมี) จนกระทั่ง (ในที่สุด) ทรงทำกัลยาณธรรมแม้ทั้งปวง อันมีประเภทเป็นพลญาณ ๑๐ ประการ เวสารัชชญาณ ๔ ประการ อสาธารณญาณ ๖ ประการ และพุทธธรรม ๑๘ ประการ ให้บริบูรณ์ได้ อัปปมัญญาเหล่านี้นั่นเอง เป็นคุณทำกัลยาณธรรมทั้งปวงมีทานเป็นต้นให้บริบูรณ์ได้อย่างนี้แล

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่าพรหมวิหารนิเทศ

ในอธิการว่าด้วยการเจริญสมาธิ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๑๐. อารุปปนิเทศ

ว่าด้วยอากาสานัญจายตนะ

[๒๗๕] ก็ในบรรดาอรูปกัมมัฏฐาน ๔ ประการซึ่งท่านยกแสดงไว้ในลำดับแห่งพรหมวิหาร พระโยคาวจรผู้ต้องการเจริญอากาสานัญจายตนะก่อน เล็งเห็นโทษในกรัชรูป ด้วยสามารถแห่งความลำบากมีการต้องรับอาญาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า "อนึ่ง การถือท่อนไม้ การถือศัตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท (การขึ้นเสียงว่า เจ้า เจ้า) ซึ่งมีรูปเป็นเหตุย่อมปรากฏ แต่ข้อนี้ ย่อมไม่มีในอรูปพรหมโดยประการทั้งปวง วิญญูชนนั้นครั้นพิจารณาดังนี้แล้ว ย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับรูปอย่างเดียว"[๑] และด้วยสามารถแห่งความเจ็บป่วยหลายพันอย่างมีโรคตาและโรคหูเป็นต้นเหล่านี้แล้วย่อมทำจตุตถฌานให้เกิดขึ้นในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดากสิณ ๙ ประการ มีปถวีกสิณเป็นต้น ยกเว้นปริจฉินนากาสกสิณ เพื่อก้าวล่วงเสียซึ่งรูปนั้น

ถึงกรัชรูปจะเป็นสิ่งที่พระโยคาวจรก้าวล่วงได้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งรูปาวจรจตุตถฌานแม้ก็จริง แต่อย่างนั้น เพราะเหตุที่แม้กสิณรูป (คือดวงกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต) ก็ยังนับเป็นรูปอันมีส่วนเปรียบกันกับกรัชรูปนั้นด้วยเหมือนกัน ฉะนั้นพระโยคาวจรย่อมเป็นผู้ใคร่จะก้าวล่วงกสิณรูปนั้น

ถามว่า จะก้าวล่วงได้อย่างไร

ตอบว่า เปรียบเหมือนคนกลัวงู ถูกงูในป่าไล่ตาม ก็หนีไปโดยเร็ว มองเห็นใบตาลซึ่งมีลายวิจิตรก็ดี เถาวัลย์ก็ดี เชือกก็ดี หรือว่า ร่องแตกบนแผ่นดินที่แตกระแหงก็ดีในที่ที่ตนหนีงูได้แล้วก็ยังกลัว ยังหวาดสะดุ้งอยู่ทีเดียว ไม่อยากจะเห็นมันเลยทีเดียวฉันใด อนึ่ง เปรียบเหมือนคนผู้อยู่ในหมู่บ้านเดียวกันกับคนผู้คอยจองเวรกัน ซึ่งเป็น

---

[๑] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๓/๑๑๐

ผู้มักสร้างความเสียหายให้ พอถูกผู้นั้นทำอันตรายโดยการทุบตี การจองจำ การเผาเรือนเป็นต้น ก็ไปอยู่ยังบ้านอื่นเสีย แม้ในที่นั้น เห็นคนผู้มีรูปร่าง มีเสียง มีอาการเป็นไปเหมือนกันกับคนที่คอยจองเวรกันเข้า ก็ยังกลัว ยังหวาดสะดุ้งอยู่ทีเดียว ย่อมไม่อยากเห็นผู้นั้นเลยทีเดียว ฉันใด

ในข้อนั้น มีการเทียบเคียงกับข้ออุปมาดังต่อไปนี้ ก็กาลที่ภิกษุยังเป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยกรัชรูป ด้วยสามารถเป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนกาลที่คนเหล่านั้นถูกงูหรือถูกคนมีเวรกันทำร้าย กาลที่ภิกษุก้าวล่วงกรัชรูปเสียได้ ด้วยสามารถแห่งรูปาวจร-จตุตถฌาน เปรียบเหมือนคราวที่คนเหล่านั้นหนีงูไปโดยเร็วหรือไปสู่บ้านอื่นเสียฉะนั้น ความที่ภิกษุกำหนดว่า "แม้กสิณรูปนี้ก็มีส่วนเปรียบกันได้กับกรัชรูปนั้นนั่นทียว" แล้วก็เป็นผู้ใคร่ที่จะก้าวล่วงแม้กสิณรูปนั้น เหมือนคนเหล่านั้นเห็นใบตาลซึ่งมีลายวิจิตรเป็นต้น ในสถานที่ที่ตนหนีงูได้แล้วก็ดี เห็นคนผู้เหมือนกับคนจองเวรกันในหมู่บ้านอื่นก็ดี ก็มีความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ไม่อยากที่จะเห็นฉะนั้น ก็ในข้อความนี้ ควรทราบเรื่องอุปมาทั้งหลายมีเรื่องสุนัขที่ถูกสุกรทำร้ายและเรื่องกลัวผีเป็นต้นไว้ด้วย

[๒๗๖] เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรนั้น เบื่อหน่ายใคร่จะหลีกไปจากกสิณรูปซึ่งเป็นอารมณ์ของจตุตถฌาน ตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นผู้สั่งสมวสีไว้โดยอาการ ๕ ประการ ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานที่คล่องแคล่วแล้ว ก็เล็งเห็นโทษในฌานนั้นว่า "ฌานนี้ทำรูปที่เราเบื่อหน่ายให้เป็นอารมณ์" ว่า "ฌานนี้มีข้าศึกคือโสมนัสอยู่ใกล้" และว่า "ฌานนี้หยาบกว่าสันตวิโมกข์" แต่ว่า ในรูปาวจรจตุตถฌานนี้ ไม่มีความเป็นองค์หยาบ อนึ่ง รูปาวจรจตุตถฌานนี้ มีองค์ ๒ ฉันใด แม้อรูปฌานทั้งหลายก็มีองค์ ๒ ฉันนั้นเหมือนกัน

พระโยคาวจรนั้น ครั้นเห็นโทษในรูปาวจรจตุตถฌานนั้นอย่างนี้แล้ว จึงคลายความใคร่ แล้วทำไว้ในใจซึ่งอากาสานัญจายตนฌาน ว่าเป็นธรรมสงบไม่มีที่สิ้นสุดแล้วแผ่กสิณไปจนถึงที่สุดขอบจักรวาล หรือเท่าที่ต้องการ เมื่อทำไว้ในใจซึ่งโอกาส

ที่กสิณรูปนั้นกระทบถึงอยู่ว่า "อากาโส อากาโส (อากาศ อากาศ)" หรือว่า "อนนฺโต อากาโส (อากาศไม่มีที่สิ้นสุด)" ก็ดี ก็ชื่อว่าเพิกกสิณ ก็เมื่อจะเพิกกสิณ หาใช่ม้วนเอาเหมือนอย่างม้วนเสื่อลำแพนก็หามิได้ หาใช่ยกขึ้นเหมือนอย่างยกขนมขึ้นจากกระเบื้อง (ทอดขนม) ก็หามิได้ คือเป็นแต่ไม่นึกถึง ไม่ใส่ใจถึง ไม่พิจารณารูปกสิณนั้นอย่างเดียว เมื่อไม่นึกถึง ไม่ใส่ใจถึง ไม่พิจารณา ทำไว้ในใจซึ่งโอกาสที่กสิณนั้นกระทบอยู่ว่า "อากาโส อากาโส (อากาศ อากาศ)" ไปอย่างแน่วแน่ ก็ชื่อว่าเพิกกสิณ แม้กสิณที่ถูกเพิก ก็มิใช่ว่าจะหลุดไป หรือว่า มิใช่ว่าจะหมุนคว้างไป เป็นแต่อาศัยการไม่ทำไว้ในใจของพระโยคาวจรนี้ และการทำไว้ในใจว่า "อากาศ อากาศ" กสิณชื่อว่าถูกเพิกขึ้นอย่างสิ้นเชิง เหตุสักว่า อากาศที่กสิณถูกเพิกไปเท่านั้นปรากฏอยู่ คำว่า กสิณุคฆาฏิมากาสะ (อากาศซึ่งเป็นที่กสิณถูกเพิกไป) ก็ดี คำว่า กสิณผุฏฐากาสะ (โอกาสที่กสิณกระทบถึง) ก็ดี คำว่า กสิณวิวิตตากาสะ (โอกาสที่สงัดแล้วจากกสิณ) ก็ดี ทั้งหมดนี้ เป็นคำเดียวกันนั่นเอง

พระโยคาวจรนั้นย่อมนึกถึงนิมิตคือกสิณุคฆาฏิมากาสนั้นแล้วๆ เล่าๆ ว่า อากาศ อากาศ ย่อมทำอากาสานัญจายตนฌานให้เป็นธรรมชาติอันความตรึกและความวิตกจรดแล้ว เมื่อเธอนึกอยู่แล้วๆ เล่าๆ ทำให้เป็นธรรมชาติที่ความตรึกและความวิตกคร่ามาแล้วอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมราบคาบไป สติย่อมดำรงมั่น จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบด้วยอุปจารฌาน พระโยคาวจรนั้นย่อมซ่องเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นแล้วๆ เล่าๆ เมื่อเธอนึกถึง ทำไว้ในใจบ่อยๆ อยู่อย่างนี้ อากาสานัญจายตนจิตย่อมถึงอัปปนาในอากาศ เหมือนอย่างรูปาวจรจิตถึงอัปปนาในกสิณมีปฐวีกสิณเป็นต้น ฉะนั้น ก็แม้ในอากาสานัญจายตนฌานนี้ ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงข้างต้น เป็นกามาวจรจิต ที่สัมปยุตกับอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอรูปาวจรจิต คำที่เหลือก็มีนัยอันข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในปฐวีกสิณนั้นแล

ส่วนข้อต่อไปนี้ เป็นข้อที่แปลกกัน เมื่ออรูปาวจรจิตเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นในกาลก่อน เพ่งดูดวงกสิณด้วยฌานจักษุอยู่ ครั้นเมื่อนิมิตนั้นถูกการทำไว้ในใจด้วย

การบริกรรมนี้ว่า "อากาศ อากาศ" พรากไปอย่างฉับพลัน ก็ย่อมเพ่งแต่อากาศเท่านั้นอยู่ เหมือนอย่างบุรุษใช้ผ้าสีเขียว หรือผ้าสีเหลือง สีแดง สีขาวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผูกเข้าที่ช่องยวดยาน ปากช่องน้อยแห่งกระพ้อ และปากหม้อเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก็เพ่งไป ครั้นเมื่อท่อนผ้าถูกกำลังของลม หรือกำลังอย่างใดอย่างหนึ่งพรากออกไป ก็จะยืนเพ่งดูแต่อากาศเท่านั้น ฉะนั้น ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ ย่อมกล่าวถึงพระโยคาวจรผู้นี้ได้ว่า "เพราะความก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญา เพราะดับปฏิฆสัญญา เพราะการไม่กำหนดนานัตตสัญญา โดยอาการทั้งปวง ทำไว้ในใจเฉพาะว่า อนนฺโต อากาโส (อากาศหาที่สุดมิได้) จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนะอยู่"[๑]

[๒๗๗] ในพระบาลีเหล่านั้น[๒] บทว่า **โดยอาการทั้งปวง (สพฺพโส)** ได้แก่โดยอาการทุกอย่าง อีกนัยหนึ่ง ซึ่งรูปทั้งปวง คือไม่มีส่วนเหลือ บทว่า **ซึ่งรูปสัญญา (รูปสญฺญานํ)** ได้แก่ ซึ่งรูปาวจรฌานทั้งหลายที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานและอารมณ์ของรูปาวจรนั้น จริงอยู่ แม้รูปาวจรฌานก็เรียกว่า**รูป (รูปํ)** ได้ เหมือนอย่างในประโยคว่า "ผู้ได้รูปฌานย่อมเห็นรูปทั้งหลาย" เป็นต้น[๓] แม้อารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้น ก็เรียกว่ารูปได้ เหมือนอย่างในประโยคว่า "ย่อมเห็นรูปทั้งหลายในภายนอก ที่มีวรรณงามและที่มีวรรณทราม" เป็นต้น[๔] เพราะเหตุนั้น ในที่นี้คำนี้ว่า **รูปสัญญา** จึงเป็นชื่อรูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานอย่างนี้ว่า "สัญญาในรูป ชื่อว่ารูปสัญญา" อารมณ์ก็ชื่อว่ารูปสัญญา เพราะอรรถว่ามีรูปเป็นสัญญา มีคำอธิบายว่า มีรูปเป็นชื่อ ก็คำนี้ว่า **รูปสัญญา** พึงทราบว่า เป็นชื่อแห่งอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น อันมีความแตกต่างกันด้วยปฐวีกสิณเป็นต้นตามที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ บทว่า **เพราะความก้าวล่วงเสียได้ (สมติกฺกมา)** คือเพราะคลายความยินดีเสียได้ คือเพราะดับเสียได้ มีอธิบายอย่างไร มีอธิบายว่า

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕-๓๘๖

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๒๖๕/๒๕๕-๒๖๕

[๓] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕

[๔] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๓/๑๒๐

เพราะคลายความยินดี และเพราะความดับเสียได้ คือเพราะเหตุที่คลายความยินดี และเพราะเหตุที่ดับซึ่งรูปสัญญา กล่าวคือฌาน ๑๕ ประการโดยเกี่ยวกับที่เป็นกุศล ๕ วิบาก ๕ กิริยา ๕ เหล่านี้ และซึ่งรูปสัญญา กล่าวคืออารมณ์ ๙ ประการโดยเกี่ยวกับกสิณ ๙ ประการมีปฐวีกสิณเป็นต้นเหล่านี้ โดยอาการทั้งปวง หรือว่า โดยไม่มีส่วนเหลือ จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานอยู่ เพราะว่า บุคคลผู้ก้าวล่วงรูปสัญญาไม่ได้ โดยประการทั้งปวง ก็ไม่อาจที่จะเข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานนี้อยู่ ดังนี้

ในอากาสานัญจายตนฌานนั้น เพราะเหตุที่การก้าวล่วงสัญญา ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์ และเมื่อสัญญาถูกก้าวล่วงแล้ว อารมณ์ก็เป็นอันถูกก้าวล่วงไปด้วยเหมือนกัน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสการก้าวล่วงอารมณ์ไว้ ตรัสแต่การก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายไว้ในวิภังค์[๑] อย่างนี้ว่า "ในคำว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงนั้น รูปสัญญาเป็นไฉน คือ ความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ของโยคาวจรบุคคลผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ ผู้อุบัติในรูปภูมิ หรือของพระอรหนต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เหล่านี้เรียกว่า รูปสัญญา ภิกษุเป็นผู้ก้าวล่วงแล้ว ก้าวข้ามแล้ว ก้าวพ้นแล้ว ซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาได้ โดยประการทั้งปวง" อนึ่ง เพราะเหตุที่สมาบัติเหล่านี้บุคคลจะพึงบรรลุได้ก็โดยการก้าวล่วงอารมณ์ จะพึงบรรลุได้ในอารมณ์เดียวกันนั่นแหละเหมือนอย่างปฐมฌานเป็นต้น ก็หาไม่ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า คำพรรณนาความนี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้ทำแม้ด้วยสามารถแห่งการก้าวล่วงอารมณ์ด้วยแล้ว

[๒๗๘] คำว่า **เพราะถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิฆสัญญา (ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา)** มีวินิจฉัยดังนี้ สัญญาที่เกิดขึ้นพร้อม เพราะการกระทบกันแห่งวัตถุมีจักษุเป็นต้น กับอารมณ์มีรูปเป็นต้น ชื่อว่าปฏิฆสัญญา คำนี้ว่า **ปฏิฆสัญญา**

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๒/๔๑๐

เป็นชื่อแห่งสัญญาทั้งหลายมีรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ในคำว่า เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญานั้น ปฏิฆสัญญาเป็นไฉน คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา เหล่านี้เรียกว่า ปฏิฆสัญญา"[๑] ความว่า เพราะการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ การละไป ความไม่เกิดขึ้นพร้อม มีอรรถาธิบายว่า เพราะทำไม่ให้เป็นไปแห่งปฏิฆสัญญาเหล่านั้น ทั้ง ๑๐ ประการ คือ ฝ่ายกุศลวิบาก ๕ ฝ่ายอกุศลวิบาก ๕ โดยประการทั้งปวง

ก็ปฏิฆสัญญาเหล่านี้ ย่อมไม่มีแม้แก่บุคคลผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้น เพราะในสมัยนั้น จิตมิได้เป็นไปด้วยสามารถแห่งทวาร ๕ ก็จริงอยู่ แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า การที่ตรัสปฏิฆสัญญาเหล่านั้น ในอากาสานัญจายตนฌานนี้ โดยเกี่ยวเนื่องด้วยการสรรเสริญฌานนี้เพื่อจะทรงให้อุตสาหะเกิดในฌานนี้ เหมือนอย่างการที่ตรัสสุขและทุกข์ที่ถูกละไปแล้วในฌานอื่น ไว้ในฌานที่ ๔ (อีก) และเหมือนอย่างที่ตรัสถึงสังโยชน์ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละไปแล้วในมรรคอื่น ไว้ในมรรคที่ ๓ (อีก) ฉะนั้น

อีกนัยหนึ่ง ปฏิฆสัญญาเหล่านั้น ย่อมไม่มีแม้แก่บุคคลผู้เข้ารูปาวจรฌานอยู่ก็จริง ถึงกระนั้น ก็ไม่ใช่ว่าไม่มีเพราะละได้แล้ว เพราะว่า รูปาวจรภาวนานี้ได้เป็นไปพร้อมเพื่อสำรอกรูป และสัญญาเหล่านี้ ก็ชื่อว่ามีความเป็นไปเนื่องด้วยรูป ส่วนภาวนานี้เป็นไปพร้อมเพื่อสำรอกรูป เพราะเหตุนั้น จึงควรที่จะกล่าวได้ว่า "ปฏิฆสัญญาเหล่านั้นถูกละได้แล้วในฌานนี้" และมิใช่ควรจะกล่าวเพียงอย่างเดียว ยังควรที่จะกำหนดลงไปอย่างนั้น โดยส่วนเดียวเท่านั้นด้วย จริงอยู่ เพราะในกาลก่อนแต่การบรรลุฌานนี้ พระโยคาวจรยังละปฏิฆสัญญาเหล่านี้ไม่ได้นั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "เสียงเป็นเสี้ยนหนาม (เป็นข้าศึก)"[๒] แก่ภิกษุผู้เข้าปฐมฌาน แต่เพราะพระโยคาวจรละได้แล้วในฌานนี้ จึงตรัสถึงความที่อรูปสมาบัติทั้งหลายว่าไม่

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๓/๔๑๐

[๒] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๘

มีความหวั่นไหว[๑] (ธรรมที่หาความหวั่นไหวมิได้) และเป็นวิโมกข์ที่สงบ[๒] (ธรรมที่สงบระงับ) ไว้ ก็ท่านอาฬารดาบส กาลามโคตร เข้ารูปสมาบัติอยู่ ไม่เห็นเกวียน ๕๐๐ เล่ม ซึ่งผ่านไปใกล้ๆ เลย ไม่ได้ยินเสียงเลย ฉะนี้แล[๓]

[๒๗๙] คำว่า **เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญา (นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา)** ความว่า (เพราะไม่ทำไว้ในใจ) ซึ่งสัญญาอันเป็นไปในอารมณ์ ซึ่งมีความแตกต่างกัน หรือว่า ซึ่งสัญญาที่มีความแตกต่างกัน จริงอยู่ เพราะเหตุที่สัญญาเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคตรัสจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์[๔] อย่างนี้ว่า "ในคำว่า **เพราะไม่มนสิการนานัตตสัญญา** นั้น นานัตตสัญญาเป็นไฉน คือ ความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ ของบุคคลผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยมโนธาตุ หรือผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุ ซึ่งไม่ได้เข้าสมาบัติ เหล่านี้เรียกว่า นานัตตสัญญา" ซึ่งเป็นสัญญาที่ประสงค์เอาในที่นี้ อันได้แก่สัญญาที่สงเคราะห์อยู่ในมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุของบุคคลผู้มิได้เข้าสมาบัติ ย่อมเป็นไปในอารมณ์อันมีความแตกต่างกัน คือมีสภาวะแตกต่างกัน ซึ่งมีความแตกต่างกันด้วยรูปหรือเสียงเป็นต้น และเพราะเหตุที่สัญญาเหล่านี้ ได้แก่ สัญญา ๔๔ ประการ อย่างนี้คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ อกุศลสัญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑ อกุศลวิปากสัญญา ๒ กามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ มีความแตกต่างกัน คือมีสภาวะแตกต่างกัน ไม่เหมือนกันและกัน ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า นานัตตสัญญา ชื่อว่าเพราะการไม่ทำไว้ในใจ คือ เพราะไม่นึกถึง ไม่คำนึงถึง ไม่พิจารณาถึง ซึ่งความที่สัญญาเหล่านั้นแตกต่างกันโดยประการทั้งปวง มีคำอธิบายว่า เพราะเหตุที่ไม่นึกถึง ไม่ทำไว้ในใจ ไม่พิจารณาซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้น ฉะนั้น

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๖๖/๕๘

[๓] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๒/๑๔๒

[๔] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๔/๔๑๐

อนึ่ง พึงทราบว่า เพราะเหตุที่ในสัญญาเหล่านี้ สัญญา ๒ ข้างต้น คือ รูปสัญญาและปฏิฆสัญญา ย่อมไม่มีแม้ในภพที่เกิดแล้วด้วยฌานนี้ทีเดียว จะป่วยกล่าวไปใยถึงเวลาที่เข้าฌานนี้อยู่ในภพนั้นเล่า ฉะนั้น จึงตรัสถึงความไม่มีโดย ๒ ประการนั่นเทียวว่า **เพราะความก้าวล่วงเสียได้ เพราะการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งสัญญาเหล่านั้น (ตาสํ สมติกฺกมา อตฺถงฺคมา)** ดังนี้ ส่วนในนานัตตสัญญาทั้งหลาย เพราะเหตุที่สัญญา ๒๗ ประการเหล่านี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ กิริยาสัญญา ๙ อกุศลสัญญา ๑๐ ยังมีได้ในภพที่บังเกิดแล้วด้วยฌานนี้ ฉะนั้น พึงทราบว่า จึงตรัสไว้ว่า **การไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้น** ดังนี้ จริงอยู่ พระโยคาวจรเมื่อเข้าฌานนี้อยู่แม้ในภพนั้นย่อมเข้าถึงอยู่ได้ ก็เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้นนั่นเอง ส่วนผู้ที่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้น ชื่อว่าผู้ไม่เข้าฌาน ดังนี้แล

ส่วนว่าโดยสังเขป ในบทมาติกาเหล่านี้ พึงทราบอธิบายว่า ด้วยคำนี้ว่า **เพราะความก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญา (รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา)** ตรัสถึงการละรูปาวจรธรรมทั้งปวง ด้วยคำนี้ว่า **เพราะการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิฆ-สัญญา เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญา (ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา)** ตรัสการละและการไม่ทำไว้ในใจซึ่งกามาวจรจิตและเจตสิกทั้งปวง ดังนี้

[๒๘๐] ในข้อนี้ว่า **อากาศไม่มีที่สุด (อนนฺโต อากาโส)** มีวินิจฉัยดังนี้ว่า อากาศชื่อว่าหาที่สุดมิได้ เพราะว่า ไม่ปรากฏที่สุด คือความเกิดขึ้น หรือที่สุดคือความดับไปแห่งอากาศนั้น ตรัสเรียกกสิณุคฆาฏิมากาส (คืออากาศที่เพิกกสิณไปแล้ว) ว่า อากาศ อนึ่ง พึงทราบถึงภาวะที่หาที่สุดมิได้ ในอากาศนี้ (ว่า มีได้) แม้ด้วยอำนาจแห่งมนสิการ เพราะเหตุนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า "ภิกษุตั้งจิตไว้ ตั้งจิตไว้ด้วยดี แผ่ไปไม่มีที่สุดในอากาศนั้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อากาสไม่มีที่สุด"[๑]

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕/๔๑๑

ส่วนในข้อนี้ว่า **เข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานอยู่ (อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ)** มีวินิจฉัยดังนี้ ชื่อว่าอนันตะ เพราะว่า อากาศนั้นหาที่สุดมิได้ อากาศเป็นสิ่งที่หาที่สุดมิได้ จึงชื่อว่าอากาสานันตะ อากาสานันตะนั่นเองเป็นอากาสานัญจะ ฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม มีอากาสานัญจะนั้นเป็นอายตนะโดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเทวายตนะ (ที่อยู่ของเทวดา) แห่งเทวดาทั้งหลายฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า**อากาสานัญจายตนะ (อากาสานญฺจายตนํ)**

คำว่า **เข้าถึงอยู่ (อุปสมฺปชฺช วิหรติ)** ความว่า ถึงคือทำอากาสานัญจายตนะนั้นให้สำเร็จแล้วอยู่ด้วยอิริยาบถวิหาร อันเหมาะสมต่อฌานนั้น

นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในอากาสานัญจายตนกัมมัฏฐาน

ว่าด้วยวิญญาณัญจายตนะ

[๒๘๑] ส่วนพระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญวิญญาณัญจายตนะ ผู้ได้สั่งสมวสีภาวะ ในอากาสานัญจายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ ประการแล้ว เล็งเห็นโทษในอากาสานัญจายตนะว่า “สมาบัตินี้มีข้าศึกคือรูปาวจรฌานอยู่ใกล้ และไม่สงบเหมือนอย่างวิญญาณัญจายตนฌาน” จึงทำลายความพอใจในอากาสานัญจายตนฌานนั้นให้สิ้นไป แล้วมนสิการซึ่งวิญญาณัญจายตนฌาน โดยว่าเป็นธรรมสงบ แล้วพึงรำพึงมนสิการ พิจารณา วิญญาณที่แผ่ไปยังอากาศนั้นแล้วๆ เล่าๆ ว่า “วิญฺญาณํ วิญฺญาณํ (วิญญาณ วิญญาณ)” พึงทำให้เป็นคุณอันความตรึกและความวิตกจรดแล้วอนึ่ง ไม่พึงมนสิการว่า “อนนฺตํ อนนฺตํ (ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด)”

เมื่อพระโยคาวจรนั้นส่งจิตเที่ยวไปบ่อยๆ ในนิมิตนั้นอย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมสงบ สติย่อมตั้งมั่น สมาธิย่อมมั่นคงด้วยอุปจาระ เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นๆ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ จิตประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนะย่อมแนบแน่นในวิญญาณอันอากาศถูกต้องแล้ว ดุจอากาสานัญจายตนะที่แนบแน่นในอากาศ ก็อัปปนานัยในวิญญาณัญจายตนะนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ย่อมกล่าวถึงพระโยคาวจรผู้นี้ได้ว่า "เพราะก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะได้โดยอาการทั้งปวง จึงได้บรรลุวิญญาณัญจายตนะ โดยบริกรรมว่า **อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณไม่มีที่สุด)**"[๑]

[๒๘๒] ในคำเหล่านั้น คำนี้ว่า **โดยอาการทั้งปวง (สพฺพโส)** นัยดังที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ส่วนในข้อว่า **ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนฌานได้แล้ว (อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมา)** มีวินิจฉัยดังนี้ แม้ฌานก็ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ แม้อารมณ์ก็ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ ตามนัยที่กล่าวในตอนต้น จริงอยู่ **แม้อารมณ์ (อารมฺมณมฺปิ) ก็ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ (อากาสานญฺจายตนํ)** เพราะว่า ชื่อว่าอากาสานัญจะตามนัยก่อนนั้น ด้วยอากาสานัญจะนั้น เพราะความเป็นอารมณ์ของอรูปฌานดวงแรก จึงชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะมีความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัยดุจเทวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลาย อีกนัยหนึ่ง อารมณ์นั้นชื่อว่าอากาสานัญจะด้วยเป็นอายตนะด้วย เพราะเป็นถิ่นเกิดแห่งฌานนั้น ดุจคำนี้ว่า "แคว้นกัมโพชะ เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย เป็นต้น เพราะเป็นเหตุเกิดพร้อมแห่งความเกิดพร้อมแห่งฌานนั้นด้วย แม้เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อว่า**อากาสานัญจายตนะ** (มีอารมณ์คืออากาศเป็นถิ่นเกิด) พระโยคาวจรพึงก้าวล่วงธรรมแม้ทั้ง ๒ คือ ฌานและอารมณ์นี้อย่างนี้ ด้วยการทำมิให้เป็นไป และด้วยการมิได้มนสิการไว้ได้แล้วเท่านั้น จึงจะพึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนฌานนี้อยู่ได้ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ท่านรวมธรรมทั้ง ๒ ประการแม้นี้เป็นหมวดเดียวกันแล้วกล่าวดังนี้ว่า ล่วงอากาสานัญจายตนะ"

คำว่า **วิญญาณไม่มีที่สุด (อนนฺตํ วิญฺญาณํ)** มีอธิบายว่า เมื่อทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณที่แผ่ไปอย่างนี้ว่า "อากาศหาที่สุดมิได้" ดวงนั้นนั่นแหละอย่างนี้ว่า **อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณหาที่สุดมิได้)** อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณชื่อว่า**อนนฺตํ (หาที่สุดมิได้)** ก็ด้วยอำนาจแห่งการทำไว้ในใจ จริงอยู่ พระโยคาวจรนั้น เมื่อทำไว้ในใจ

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๖

ซึ่งวิญญาณอันมีอากาศเป็นอารมณ์นั้นโดยไม่มีเหลือ ก็ชื่อว่าทำไว้ในใจว่า **อนนฺตํ (หาที่สุดมิได้)** แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้ว่า “คำว่า **วิญญาณไม่มีที่สุด** อธิบายว่า ภิกษุมนสิการวิญญาณที่กระทบอากาศนั้นนั่นแหละ แผ่ไปไม่มีที่สุด เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า วิญญาณไม่มีที่สุด”[๑]

ในข้อนั้น คำว่า **ซึ่งวิญญาณ (วิญฺญาเณน)** พึงทราบว่า เป็นตติยาวิภัติใช้ในอรรถแห่งทุติยาวิภัติ (แปลว่า ซึ่งวิญญาณ) เพราะว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย พรรณนาอรรถแห่งคำนั้นไว้อย่างนี้ มีคำอธิบายว่า ย่อมแผ่ไปหาที่สุดมิได้ คือ ย่อมทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณ ที่กระทบถึงอากาศนั้นนั่นแหละ

ส่วนในข้อนี้ว่า **เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่ (วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ)** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า**อนันตะ (อนนฺตํ)** เพราะว่า เป็นสิ่งหาที่สุดมิได้ อนันตะนั่นเองเป็น**อานัญจะ (อานญฺจํ)** ท่านไม่กล่าวว่า วิญญาณ เป็นอานัญจะ จึงชื่อว่าวิญญาณัญจะ กลับกล่าวว่า **วิญญาณัญจะ (วิญฺญาณญฺจํ)** เพราะว่านี้เป็น**รูฬหี**-ศัพท์ (ศัพท์ที่นิยมใช้) ในอรรถนี้ ฌานนี้พรั่งพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม มีวิญญาณัญจะนั้นเป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเทวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ คำที่เหลือมีเนื้อความเช่นกับที่กล่าวไว้ในก่อนนั่นแล

นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในวิญญาณัญจายตนกัมมัฏฐาน

ว่าด้วยอากิญจัญญายตนะ

[๒๘๓] ก็พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอากิญจัญญายตนฌาน ผู้ได้สั่งสมวสีภาวะในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ ประการแล้ว เล็งเห็นโทษในวิญญาณัญจายตนสมาบัติว่า สมาบัตินี้มีข้าศึกคืออากาสานัญจายตนะอยู่ใกล้ และจะสงบเหมือนอย่างอากิญจัญญายตนะก็หาไม่ แล้วทำความยินดีในวิญญาณัญจายตนะ

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๑๐/๔๑๑

นั้นให้สิ้นไป ทำไว้ในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้นว่าเป็นธรรมสงบ แล้วพึงทำไว้ในใจถึงความไม่มี คือ ความว่างเปล่า อาการที่ว่างเว้นไปแห่งอารมณ์นั่นแหละ คือแห่งอากาสานัญจายตนวิญญาณ อันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนะ คืออย่างไร คือ ไม่ทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณนั้น แล้วพึงนึกถึง พึงทำไว้ในใจ พึงพิจารณาบ่อยๆ ว่า **นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี ไม่มี)** หรือว่า **สุญฺญํ สุญฺญํ (ว่างเปล่า ว่างเปล่า)** หรือว่า **วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ (ว่างเว้น ว่างเว้น)** พึงทำให้ความตรึกและวิตกจรดบ่อยๆ

เมื่อเธอทำจิตให้เที่ยวไปในนิมิตนั้น (บ่อยๆ) อยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมสงบราบคาบไป สติย่อมตั้งมั่น จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบด้วยอุปจารฌาน พระโยคาวจรซ่องเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นบ่อยๆ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ อากิญจัญ-ญายตนจิตย่อมถึงอัปปนา ในความว่างเปล่า ว่างเว้น และความไม่มีแห่งมหัคคต-วิญญาณ ที่เป็นไปแผ่ไปยังอากาศนั้นนั่นเทียว ดังวิญญาณัญจายตนะถึงอัปปนา ในมหัคคตวิญญาณ ที่แผ่อยู่ในอากาศ ฉะนั้น ก็นัยแห่งอัปปนาในอากิญจัญญายตนฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ส่วนความแปลกกัน มีดังต่อไปนี้ ก็เมื่ออัปปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภิกษุนั้นในกาลก่อน เห็นวิญญาณซึ่งเป็นไปในอากาศด้วยจักษุคือวิญญาณัญจายตนฌานอยู่แล้ว เมื่อวิญญาณนั้นอันตรธานไป เพราะการทำไว้ในใจโดยบริกรรมว่า **นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี ไม่มี)** เป็นต้น ก็ย่อมเล็งเห็นเฉพาะความไม่มีกล่าวคือความปราศไปแห่งวิญญาณนั้นเท่านั้นอยู่ เปรียบเหมือนว่าบุรุษเห็นหมู่ภิกษุประชุมกันอยู่ด้วยกิจบางอย่าง ณ สถานที่มีโรงกลมเป็นต้น แล้วไปในที่บางแห่งเสีย เมื่อภิกษุทั้งหลายลุกขึ้นหลีกไป ในคราวเสร็จกิจประชุมนั่นแหละ จึงกลับมายืนอยู่ที่ประตูแลดูสถานที่นั้นอีก ก็แลเห็นแต่ที่ว่างเปล่าเท่านั้น พบแต่ที่ว่างเท่านั้น เขาไม่มีความคิดอย่างนี้ว่า “ภิกษุจำนวนเท่านี้ มรณภาพเสียแล้ว หรือว่า หลีกไปทางทิศไหนเสียแล้ว” โดยที่แท้ เขาจะเห็นแต่ความไม่มีอย่างนี้ว่า “สถานที่นี้ว่างเปล่า สถานที่นี้ว่างเว้น” เท่านั้นอยู่ ฉะนั้น ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ ย่อมกล่าว

ถึงพระโยคาวจรผู้นี้ได้ว่า ก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะได้โดยอาการทั้งปวงแล้ว เมื่อทำไว้ในใจว่า **นตฺถิ กิญฺจิ (สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี)** ก็เข้าถึงอากิญจัญญายตนะอยู่[๑]

[๒๘๔] แม้ในที่นี้ บทว่า **โดยประการทั้งปวง (สพฺพโส)** นี้ก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นแหละ ส่วนในบทว่า **วิญฺญาณญฺจายตนํ** แม้นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ แม้ฌานก็ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ แม้อารมณ์ก็ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในตอนต้น จริงอยู่ **แม้อารมณ์ (อารมฺมณมฺปิ) ก็ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ (วิญฺญาณญฺจายตนํ)** เพราะอรรถว่า ชื่อว่าวิญญาณัญจะ (วิญญาณหาที่สุดมิได้) ตามนัยก่อนนั่นแหละด้วยวิญญาณัญจะนั้น เพราะความที่เป็นอารมณ์ของอรูปฌานดวงที่ ๒ จึงชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเทวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลาย (อีกนัยหนึ่ง) **อารมณ์ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ (วิญฺญาณญฺจายตนํ)** เพราะอรรถว่า ชื่อว่าวิญญาณัญจะ ตามนัยนั้นด้วย วิญญาณัญจะนั้น เป็นอายตนะ โดยความหมายว่าเป็นประเทศที่เกิด เหมือนอย่างคำว่า **แคว้นกัมโพชะเป็นที่เกิดแห่งม้าทั้งหลาย (กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนํ)** เป็นต้น เพราะความเป็นเหตุเกิดแห่งฌานนั้นนั่นแหละด้วย ดังนี้ก็ได้ เพราะเหตุที่พระโยคาวจรก้าวล่วงธรรมทั้ง ๒ คือฌานและอารมณ์นี้อย่างนี้ ด้วยการทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ทำไว้ในใจได้แล้วเท่านั้น จึงจะพึงเข้าถึงอากิญจัญญายตนะนี้อยู่ได้ ฉะนั้น พึงทราบว่า คำนี้ว่า **วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม** ตรัสรวมเอาธรรมชาติแม้ทั้ง ๒ นี้เข้าด้วยกัน

สองบทว่า **นตฺถิ กิญฺจิ** มีคำอธิบายว่า เมื่อทำไว้ในใจอย่างนี้ว่า **นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี ไม่มี) สุญฺญํ สุญฺญํ (ว่างเปล่า ว่างเปล่า) วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ (ว่างเว้น ว่างเว้น)** แม้พระดำรัสที่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า สองบทว่า **นตฺถิ กิญฺจิ** ความว่า ภิกษุย่อมทำวิญญาณนั้นแหละไม่ให้มี คือทำให้ปราศไป ทำให้อันตรธานไป เห็นอยู่ว่า "สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า นตฺถิ กิญฺจิ พระดำรัสนั้นตรัสไว้ ราวกะตรัสถึงการพิจารณาว่าสิ้นไปก็จริง ถึงกระนั้น บัณฑิตพึง

---

[๑] ที.ม . (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๖

ทราบความหมายของปาฐะนั้น ตามประการดังที่กล่าวแล้วนั่นแหละ เพราะว่า เมื่อไม่นึกถึง ไม่ทำไว้ในใจ ไม่พิจารณาซึ่งวิญญาณนั้น ทำไว้ในใจเฉพาะความไม่มี คือความว่างเปล่า ความว่างเว้นไปแห่งวิญญาณนี้ล้วนๆ เท่านั้น ก็เรียกว่า ทำไม่ให้มี คือทำให้ปราศไป ทำให้อันตรธานไป ไม่ใช่โดยประการอื่น ฉะนี้

ส่วนในข้อนี้ว่า **อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ วิญญาณชื่อว่า**อกิญจนะ (อกิญฺจนํ)** เพราะอรรถว่า สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี มีคำอธิบายว่า วิญญาณนี้ไม่มีสิ่งที่เหลืออยู่ โดยที่สุดแม้เพียงความแตกดับไป ภาวะแห่งอกิญจนะ ชื่อว่า**อากิญจัญญะ (อากิญฺจญฺญํ)** คำนี้ว่า **อากิญจัญญะ** เป็นชื่อของความปราศไปแห่งอากาสานัญจายตนวิญญาณ อากิญจัญญะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งฌานนี้ ดุจเทวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลาย ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า**อากิญจัญญายตนะ (อากิญฺจญฺญายตนํ)** คำที่เหลือก็มีอรรถเหมือนกับที่กล่าวไว้ก่อนๆ ฉะนี้แล

นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในอากิญจัญญายตนกัมมัฏฐาน

ว่าด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ

[๒๘๕] ส่วนพระโยคีผู้ใคร่จะเจริญเนวสัญญานาสัญญายตนะ ผู้ได้สั่งสมวสีภาวะในอากิญจัญจายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ ประการไว้แล้ว เล็งเห็นโทษในอากิญจัญญายตนะ และอานิสงส์ในคุณวิเศษที่สูงขึ้นไปอย่างนี้ว่า "สมาบัตินี้มีข้าศึกคือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้ และจะสงบเหมือนเนวสัญญานาสัญญายตนะก็หาไม่ ดังนี้ก็ได้ ว่า "สัญญาเป็นดุจโรค สัญญาเป็นดุจฝี สัญญาเป็นดุจลูกศร ธรรมชาติที่สงบ ธรรมชาติที่ประณีตนี้ คือ เนวสัญญานาสัญญา" ดังนี้ก็ได้ แล้วทำความอาลัยในอากิญจัญญายตนะให้สิ้นไป ทำไว้ในใจซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะว่าเป็นธรรมสงบ พึงนึก พึงทำไว้ในใจ พึงพิจารณาอากิญจัญญายตนสมาบัตินั่นแหละ ที่ทำให้เป็นไป โดยทำความไม่มีให้เป็นอารมณ์ บ่อยๆ ว่า **สนฺตา สนฺตา (สงบ สงบ)** พึงทำให้ความตรึกจรดได้แล้ว วิตกจรดได้แล้ว

เมื่อพระโยคาวจรนั้นทำใจให้เที่ยวไปในนิมิตนั้นบ่อยๆ อยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมสงบราบคาบไป สติย่อมดำรงมั่น จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบด้วยอุปจารฌาน พระโยคาวจรนั้น ย่อมเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นบ่อยๆ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ เนวสัญญานาสัญญายตนจิตก็ย่อมถึงอัปปนาในขันธ์ ๔ ประการ ที่เรียกว่าอากิญจัญญายตนสมาบัติ เหมือนอย่างที่อากิญจัญญายตนจิตถึงอัปปนา ในความปราศไปแห่งวิญญาณ ฉะนั้น ส่วนนัยแห่งอัปนนา ในเนวสัญญานาสัญญายตนจิตนี้พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วนั่นแหละ ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ย่อมกล่าวถึงพระโยคาวจรผู้นี้ได้ว่า ก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะได้โดยอาการทั้งปวงแล้วก็เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่ได้”[๑]

[๒๘๖] แม้ในที่นี้ บทนี้ว่า **โดยประการทั้งปวง (สพฺพโส)** มีนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว แม้ในคำนี้ว่า **อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม** ก็มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ แม้ฌานก็ชื่อว่าอากิญจัญญายตนะ แม้อารมณ์ก็ชื่อว่าอากิญจัญญายตนะตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในตอนต้น จริงอยู่ **แม้อารมณ์ (อารมฺมณมฺปิ)** ก็ชื่อว่า **อากิญจัญญายตนะ (อากิญฺจญฺญายตนํ)** เพราะชื่อว่าอากิญจัญญะ (ภาวะที่อารมณ์แม้สักน้อยหนึ่งก็ไม่มีอยู่) ตามนัยก่อนนั่นแหละด้วย อากิญจัญญะนั้น เพราะความเป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๓ จึงชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเทวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลาย อารมณ์ก็ชื่อว่า**อากิญจัญญายตนะ (อากิญฺจญฺญายตนํ)** เพราะชื่อว่าอากิญจัญญะนั้นด้วย อากิญจัญญะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยความหมายว่าเป็นประเทศที่เกิด เหมือนอย่างคำว่า กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชะเป็นอายตนะ คือเป็นประเทศที่เกิดแห่งม้าทั้งหลาย) เป็นต้น เพราะความเป็นเหตุเกิดแห่งฌานนั้นด้วย ดังนี้ก็ได้ เพราะเหตุที่พระโยคีก้าวล่วงธรรมชาติทั้ง ๒ คือฌานและอารมณ์นี้อย่างนี้ ด้วยการทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ทำไว้ในใจได้แล้วเท่านั้นจึงจะเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะนี้อยู่ได้ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า คำนี้ว่า **อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม** ตรัสรวมเอาธรรมชาติแม้ทั้ง ๒ นี้เข้าด้วยกัน

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๖

ส่วนในบทนี้ว่า **เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ** มีวินิจฉัยดังนี้ ฌานนั้นเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะสัญญาใดมี สัญญานั้นมีอยู่แก่พระโยคีผู้ปฏิบัติโดยประการใด ในคัมภีร์วิภังค์ทรงประสงค์จะแสดงสัญญานั้น และปฏิปทาแห่งสัญญาโดยประการนั้นก่อน จึงทรงยกขึ้นว่า "ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่" แล้วตรัสว่า "ภิกษุย่อมทำไว้ในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้นนั่นแหละ ว่าเป็นธรรมสงบ จึงทำสังขาราวเสสมาบัติ (สมาบัติที่มีแต่เศษของสังขาร) ให้เกิดขึ้นได้" เพราะเหตุนั้น จึงเรียกเธอว่า "ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่"[๑] ในคำเหล่านั้น คำว่า **ย่อมทำไว้ในใจว่าเป็นธรรมสงบ (สนฺตโต มนสิกโรติ)** คือ ทำไว้ในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้น ว่าเป็นสมาบัติที่สงบ เพราะเป็นสมาบัติที่มีอารมณ์สงบอย่างนี้ว่า "ชื่อว่าสมาบัติที่จักทำความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ เป็นธรรมสงบหรือ"

หากจะมีคำทักท้วงว่า ถ้าทำไว้ในใจว่าเป็นสมาบัติที่สงบเสียแล้ว จะมีการก้าวล่วงได้อย่างไร พึงเฉลยว่า จะมีการก้าวล่วงได้ โดยภาวะที่พระโยคีไม่เป็นผู้ประสงค์จะเข้า จริงอยู่ พระโยคีนั้นทำไว้ในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้นว่าเป็นสมาบัติที่สงบก็จริง ถึงกระนั้น เธอก็ไม่มีการคำนึงถึง การน้อมเข้ามา การทำไว้ในใจ ข้อนี้ว่า เราจักนึกถึง จักเข้า จักตั้งอยู่ จักออก จักพิจารณาสมาบัตินี้ เพราะเหตุไร เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนะสงบกว่าและประณีตกว่าอากิญจัญญายตนะ

เหมือนอย่างว่า พระราชาประทับบนคอช้างตัวประเสริฐ เสด็จเที่ยวไปตามถนนในพระนคร ด้วยพระราชานุภาพอันยิ่งใหญ่อยู่ ทอดพระเนตรเห็นช่างศิลปะทั้งหลายมีช่างสลักงาเป็นต้น นุ่งผ้าผืนหนึ่งไว้มั่น ใช้อีกผืนหนึ่งโพกศีรษะไว้ มีเนื้อตัวเปรอะเปื้อนด้วยผงงาเป็นต้น กำลังทำงานศิลปะหลายอย่าง มีเครื่องประดับงาแปลก ๆ เป็นต้นอยู่ ย่อมทรงพอพระทัยในความฉลาดของท่านเหล่านั้น (รับสั่ง) อย่างนี้ว่า "น่าชมหนอ อาจารย์ทั้งหลายช่างฉลาดจริงนะ ทำการฝีมือถึงเช่นนี้ก็ได้" แต่พระองค์มิได้ทรงมีพระดำริอย่างนี้ว่า "โอหนอ ! เราสละราชสมบัติ มาเป็นช่างศิลปะเห็นปานนี้

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๑๙/๔๑๒

เสียเถิด” ข้อนั้น เพราะเหตุไร เพราะสิริราชสมบัติ มีคุณานิสงส์ยิ่งใหญ่กว่า พระองค์จึงเสด็จล่วงเลยพวกช่างศิลปะไปเสีย ข้อนี้ฉันใด จริงอยู่ พระโยคีนี้ทำไว้ในใจซึ่งสมาบัตินั้นว่าเป็นสมาบัติที่สงบก็จริง ถึงกระนั้น เธอก็ไม่มีการคำนึงถึง การน้อมเข้ามา การทำไว้ในใจ ในข้อนี้ว่า “เราจักนึกถึง จักเข้า จักตั้งอยู่ จักออก จักพิจารณาสมาบัตินี้” ฉันนั้นเหมือนกัน

พระโยคีนั้นเมื่อมนสิการเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัตินั้น ว่าเป็นสมาบัติที่สงบ ตามนัยที่กล่าวแล้วข้างต้นนั่นแหละ ก็ย่อมบรรลุถึงสัญญาที่ละเอียดอย่างยิ่งอันถึงซึ่งอัปปนา ที่เป็นเหตุให้กล่าวถึงได้ว่า ชื่อว่าเป็นเนวสัญญีนาสัญญี ทำสังขาร-วเสสสมาบัติ (สมาบัติที่มีแต่เศษสังขาร) ให้เกิดขึ้น ดังนี้ คำว่า **สังขาราวเสสสมาบัติ (สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ)** ได้แก่ อรูปสมาบัติที่ ๔ ที่มีแต่สังขารอันถึงความละเอียดเหลือเกิน

[๒๘๗] สิ่งที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ด้วยอำนาจแแห่งสัญญาที่พระโยคีบรรลุแล้วนั้น อันใด ในบัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงสิ่งที่ทรงเรียกว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้นโดยเนื้อความ จึงตรัสไว้ว่า “คำว่า **เนวสัญญานา-สัญญายตนะ** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าเนวสัญญานา-สัญญายตนสมาบัติ หรือของบุคคลผู้เข้าถึง (ผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ) หรือของพระขีณาสพผู้มีเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้”[๑] ในบุคคล ๓ ประเภทนั้น ในที่นี้ประสงค์เอาธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ส่วนความหมายของคำในคำนี้ว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** มีความว่า ฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมชื่อว่ามีสัญญาก็มิใช่ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ และชื่อว่าไม่มีสัญญาก็มิใช่ เพราะยังมีสัญญาละเอียด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญะ (เนวสญฺญานาสญฺญํ)** เนวสัญญานาสัญญะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะความที่นับเนื่องในมนายตนะ

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๐/๔๑๒

และธัมมายตนะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญายตนะ (เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนํ)** อีกอรรถวิกัปหนึ่ง สัญญานี้ใด ในอรูปสมาบัติที่ ๔ นี้ สัญญานั้นชื่อว่าเนวสัญญา เพราะความที่ไม่สามารถที่จะทำกิจของสัญญาที่ชัดเจนได้ ชื่อว่านาสัญญา เพราะความที่มีอยู่ โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญา เนวสัญญานาสัญญานั้นด้วย เป็นอายตนะโดยความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งธรรมที่เหลือด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญายตนะ (เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ)**

ก็ในอรูปสมาบัติที่ ๔ นี้ ไม่ใช่สัญญาแต่อย่างเดียวเท่านั้นที่เป็นเช่นนี้ แต่ทว่า แม้เวทนาก็ชื่อว่าเนวเวทนานาเวทนา แม้จิตก็ชื่อว่าเนวจิตตนาจิตตะ แม้ผัสสะก็ชื่อว่าเนวผัสสนาผัสสะ ในสัมปยุตตธรรมที่เหลือทั้งหลายก็มีนัยนี้ แต่ว่า พึงทราบว่าเทศนานี้ทรงทำไว้โดยมีสัญญาเป็นประธาน อนึ่ง บัณฑิตพึงทำความข้อนี้ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาทั้งหลาย จับประเด็นตั้งแต่เรื่องน้ำมันทาบาตรไป

ได้ยินว่า สามเณรใช้น้ำมันทาบาตรแล้วตั้งไว้ ในเวลาดื่มยาคู พระเถระกล่าวกับสามเณรนั้นว่า "เธอจงนำบาตรมาที" สามเณรนั้นจึงเรียนท่านว่า "ในบาตรมีน้ำมันครับผม" ต่อจากนั้น เมื่อพระเถระกล่าวว่า "เธอจงไปเอาน้ำมันมาเถอะสามเณร ฉันจักเติมกระบอกน้ำมันให้เต็ม" ก็กลับเรียนท่านว่า "ไม่มีน้ำมันหรอกครับ" ในคำของสามเณรนั้น สามเณรมีอันต้องพูดว่า "มีน้ำมัน" ก็โดยประสงค์ว่าเป็นบาตรที่ไม่สมควรกับยาคู เพราะมีน้ำมันติดอยู่ด้านใน มีอันต้องพูดว่า "ไม่มีน้ำมัน" ก็โดยเกี่ยวกับการใช้งาน มีการเติมกระบอกน้ำมันให้เต็มเป็นต้น ฉันใด สัญญาแม้นั้น เพราะความที่ไม่สามารถทำกิจแห่งสัญญาที่ชัดเจน จึงชื่อว่าเป็นเนวสัญญา เพราะความมีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด จึงชื่อว่าเป็นนาสัญญา ฉันนั้น

ถามว่า ก็กิจแห่งสัญญาในเนวสัญญานี้ คืออะไร

ตอบว่า คือการจำอารมณ์และการเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา แล้วทำนิพพิทาให้เกิดขึ้น

จริงอยู่ สัญญานี้ไม่อาจที่จะทำกิจคือการจำได้ให้ชัดเจน เหมือนอย่างเตโชธาตุในน้ำไม่อาจทำกิจคือการเผาไหม้ให้ชัดเจนได้ ฉะนั้น มันไม่สามารถแม้จะเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา แล้วทำนิพพิทาให้เกิด เหมือนอย่างสัญญาในสมาบัติที่เหลือได้ จริงอยู่ ภิกษุผู้มิได้ทำการยึดมั่นไว้ในขันธ์อื่นๆ แล้วสามารถที่จะพิจารณาขันธ์ในเนวสัญญานาสัญญายตนะจนบรรลุนิพพิทาหามีไม่ ถ้าหากจะมีก็เฉพาะท่านพระสารีบุตรเท่านั้น ก็ภิกษุผู้เจริญวิปัสสนาโดยปกติมีปัญญามาก เช่นเดียวกับพระสารีบุตรเท่านั้นจึงจะสามารถ ภิกษุผู้มีปัญญามากแม้นั้นย่อมสามารถที่จะทำได้โดยเกี่ยวกับการพิจารณาเป็นหมวดๆ อย่างนี้ว่า “นัยว่า ธรรมเหล่านี้ ที่ยังไม่มีก็มีขึ้นที่มีแล้วย่อมดับไปอย่างนี้”[๑] ไม่สามารถที่จะทำได้โดยเกี่ยวกับการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทได้ สมาบัตินี้ถึงความละเอียดอย่างนี้

อนึ่ง บัณฑิตพึงทำความข้อนี้ให้แจ่มแจ้ง แม้ด้วยอุปมาด้วยน้ำในทางเดิน เหมือนอย่างอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตร ฉะนั้น มีเรื่องเล่าว่า สามเณรผู้เดินไปข้างหน้าพระเถระผู้กำลังเดินไปตามทาง เห็นน้ำหน่อยหนึ่งเข้า จึงกราบเรียนท่านว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ น้ำขอรับ โปรดถอดรองเท้า” จากนั้น เมื่อพระเถระกล่าวว่า “นี่แน่ะสามเณร ถ้าหากว่าน้ำมี เธอจงเอาผ้าอาบน้ำมา เราจักอาบน้ำ” จึงเรียนท่านว่า “น้ำไม่มี ขอรับ” ในคำของสามเณรนั้น สามเณรมีอันต้องพูดว่า “มีน้ำ” ก็โดยประสงค์ว่ามันมีเพียงพอทำรองเท้าให้เปียกเท่านั้น มีอันต้องพูดว่า “ไม่มีน้ำ” ก็โดยประสงค์ถึงการใช้อาบ ฉันใด สัญญานั้น เพราะความที่ไม่อาจทำกิจแห่งสัญญาให้ปรากฏชัดเจนได้ จึงถือว่าเป็นเนวสัญญา เพราะความมีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด จึงชื่อว่าเป็นนาสัญญา แม้ฉันนั้น

และมิใช่จะอธิบายข้อความนี้ให้สิ้นเชิงด้วยอุปมาเพียงสองข้อนี้เท่านั้น ควรจะให้เนื้อความนี้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาที่เหมาะสมแม้เหล่าอื่นด้วย สองบทว่า **เข้าถึงอยู่ (อุปสมฺปชฺช วิหรติ)** นี้ มีนัยอันได้กล่าวแล้วทีเดียวแล

นี้เป็นกถาโดยพิสดารในเนวสัญญานาสัญญายตนกัมมัฏฐาน

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๙๖/๑๑๔

ว่าด้วยข้อปลีกย่อย[๑]

[๒๘๘] พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก ผู้มีพระรูปกายหาผู้เสมอ
เหมือนมิได้ ได้ตรัสอรูป ๔ ประการอันใดไว้ บัณฑิต
ได้ทราบอรูป ๔ ประการนั้นอย่างนี้แล้ว พึงทราบแม้
ปกิณณกกถาในอรูปนั้นไว้บ้างเถิด

[๒๘๙] ด้วยว่า อรูปสมาบัติทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมมีได้
โดยการก้าวล่วงอารมณ์ บัณฑิตทั้งหลายไม่
ปรารถนาการก้าวล่วงองค์แห่งอรูปสมาบัติเหล่านี้

จริงอยู่ บัณฑิตพึงทราบว่า อรูปสมาบัติทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมมีโดยการก้าวล่วงอารมณ์ โดยประการทั้งปวง คือในสมาบัติ ๔ ประการนั้น อรูปสมาบัติที่ ๑ ย่อมมีได้โดยการก้าวล่วงรูปนิมิต อรูปสมาบัติที่ ๒ ย่อมมีได้โดยการก้าวล่วงอากาศ อรูปสมาบัติที่ ๓ ย่อมมีได้โดยการก้าวล่วงวิญญาณอันเป็นไปในอากาศ อรูปสมาบัติที่ ๔ ย่อมมีได้โดยการก้าวล่วงความปราศไปแห่งวิญญาณอันเป็นไปในอากาศ ก็บัณฑิตทั้งหลายไม่ปรารถนาการก้าวล่วงองค์แห่งอรูปสมาบัติเหล่านี้ เพราะว่า ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ไม่มีการก้าวล่วงองค์ เหมือนอย่างในรูปาวจรสมาบัติ ด้วยว่าในอรูปสมาบัติเหล่านี้ แม้ทุกสมาบัติก็มีองค์ฌาน ๒ ประการเท่านั้น คือ **(๑)** อุเบกขา **(๒)** จิตเตกัคคตา

[๒๙๐] แม้เมื่อเป็นเช่นนี้

ในบรรดาอรูปฌานเหล่านี้ สมาบัติหลังๆ
ย่อมเป็นธรรมชาติที่ประณีตดีกว่า ในข้อว่า
ประณีตดีกว่านั้น บัณฑิตพึงทราบ
เรื่องพื้นปราสาท และผ้าเป็นอุปมาเถิด

---

[๑] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๒๖๕-๒๖๘

เหมือนอย่างว่า บนพื้นชั้นล่างของปราสาท ๔ ชั้น พึงมีกามคุณ ๕ ประการ อันประณีตที่เขาจัดขึ้น ด้วยสามารถเป็นการฟ้อนรำ การขับร้อง การบรรเลง ของหอม พวงดอกไม้หอม ของกิน ที่นอน เครื่องนุ่งห่ม เป็นต้น ดุจของทิพย์ บนพื้นชั้นที่ ๒ มีกามคุณที่ประณีตกว่ากามคุณบนพื้นชั้นล่างนั้น บนพื้นชั้นที่ ๓ ประณีตกว่านั้น[๑] บนพื้นชั้นที่ ๔ ประณีตกว่าทุกชั้น[๒] บนพื้นเหล่านั้น พื้นทั้ง ๔ ชั้น เป็นพื้นปราสาทนั้นแหละ พื้นเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างกันโดยความเป็นพื้นปราสาท แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น พื้นชั้นบน ๆ ก็ชื่อว่าเป็นพื้นที่ประณีตกว่าชั้นล่าง ๆ โดยมีความต่างกันแห่งความพรั่งพร้อมของกามคุณ ๕ ประการฉันใด

อนึ่ง สำหรับด้ายเส้นหยาบ เส้นละเอียด เส้นละเอียดกว่า และเส้นละเอียดที่สุด ที่หญิงคนหนึ่งทอแล้ว พึงเป็นผ้าที่หนัก ๔ ปละ หนัก ๓ ปละ หนัก ๒ ปละ และหนักปละเดียว (ตามลำดับ) ว่าโดยความยาวและกว้าง ก็มีขนาดเท่ากัน ในผ้าเหล่านั้น ผ้าทั้ง ๔ ผืนเหล่านั้น มีขนาดเท่ากันทั้งโดยยาวและโดยกว้าง ผ้าเหล่านั้นไม่ต่างกันโดยขนาดก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ผ้าผืนหลัง ๆ ก็ชื่อว่าเป็นผ้าผืนที่ประณีตกว่าผืนแรก ๆ โดยความเป็นผ้าที่มีสัมผัสนุ่ม เนื้อละเอียด และมีราคามาก ฉันใด แม้ในอรูปสมาบัติทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมมีองค์ฌาน ๒ ประการนี้เท่านั้น คือ (๑) อุเบกขา (๒) จิตเตกัคคตาก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น บัณฑิตก็พึงทราบว่า บรรดาอรูปสมาบัติเหล่านี้ อรูปสมาบัติหลัง ๆ ย่อมเป็นธรรมชาติที่ประณีตกว่าโดยความที่องค์เหล่านั้นเป็นธรรมชาติที่ประณีตและประณีตยิ่งขึ้นไป ตามความพิเศษแห่งภาวนา ฉันนั้นนั่นเทียว

---

[๑] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๒๖๘/๒๖๖

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๒๖๘/๒๖๖

[๒๙๑] ก็อรูปสมาบัติเหล่านี้ ประณีตและประณีตตามลำดับ ตามประการที่กล่าวแล้วนี้

บุรุษคนหนึ่ง เกาะอยู่ที่มณฑป ใกล้ชิดที่ไม่สะอาด
บุรุษอีกคนหนึ่งมาอาศัยบุรุษนั้น อีกคนหนึ่ง
ไม่อาศัยคนที่ ๓ นั้น กลับยืนเสียภายนอก
และอีกคนหนึ่ง อาศัยคนที่ยืนอยู่ภายนอกนั้น
ยืนอยู่ บัณฑิตพึงทราบอรูปสมาบัติทั้ง ๔
โดยความเปรียบเหมือนกับบุรุษ ๔ คนเหล่านี้
ตามลำดับเกิด

ต่อไปนี้เป็นการประกอบความในความเสมอเหมือนกันนั้น มีเรื่องว่า มีมณฑปอยู่หลังหนึ่ง ใกล้ชิดที่ไม่สะอาด ลำดับนั้น บุรุษคนหนึ่งมาถึงแล้ว เมื่อรังเกียจที่ไม่สะอาดนั้น (กลัวตกไปในที่ไม่สะอาดนั้น) จึงใช้มือทั้ง ๒ ยึดมณฑปไว้ ยืนอยู่ ราวกับว่า ยึดติดอยู่ที่มณฑปนั้น ต่อมา มีบุรุษอีกคนหนึ่งมาถึงเข้า ก็อาศัยบุรุษผู้เกาะมณฑปนั้น (ยืนอยู่) ต่อมา มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้าแล้วคิดว่า "บุรุษผู้ที่เกาะมณฑปนี้ และผู้ที่อาศัยบุรุษผู้เกาะมณฑปนี้ ทั้ง ๒ คน ดำรงอยู่ได้ไม่ดี เพราะว่าพวกเขาทั้ง ๒ จะมีอันตกไปในเหวใกล้มณฑปเสียเป็นแน่ เอาเถอะ เราจะยืนอยู่เสียข้างนอกนี่แหละ" เขาจึงไม่อาศัยบุรุษผู้อาศัยบุรุษคนแรกนั้น ยืนอยู่เสียภายนอกนั่นเอง ต่อมา บุรุษอีกคนหนึ่งมาถึงแล้ว สำคัญเอาบุรุษผู้ที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแห่งบุรุษคนที่เกาะมณฑป และคนที่อาศัยคนที่เกาะมณฑปนั้น และยืนอยู่เสียภายนอกว่า "เป็นผู้ที่ดำรงอยู่ได้ดี" จึงอาศัยบุรุษนั้นยืนอยู่ ในคำอุปมานั้น บัณฑิตพึงเห็นกสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศตรงที่เพิกกสิณ) ว่า เป็นดุจมณฑป ซึ่งใกล้ชิดที่ไม่สะอาดนั้น พึงเห็นอากาสานัญจายตนะ อันมีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจรูปนิมิตว่าเป็นดุจบุรุษคนที่เกาะอยู่ที่มณฑป เพราะรังเกียจที่ไม่สะอาด ฉะนั้น พึงเห็นวิญญาณัญจายตนะ อันเป็นไปปรารภอากาสานัญจายตนะ ที่มีอากาศ

เป็นอารมณ์ว่าเป็นดุจบุรุษคนที่อาศัยบุรุษผู้ที่เกาะอยู่ที่มณฑป ฉะนั้น พึงเห็นอากิญจัญญายตนะ อันไม่ทำอากาสานัญจายตนะให้เป็นอารมณ์ มีแต่ความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนะนั้นเป็นอารมณ์ว่าเป็นดุจบุรุษคนที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแห่งบุรุษแม้ทั้ง ๒ คนนั้น จึงไม่อาศัยบุรุษผู้ที่เกาะอยู่ที่มณฑปนั้น ยืนอยู่เสียภายนอก ฉะนั้น พึงเห็นเนวสัญญานาสัญญายตนะ อันเป็นไปปรารภอากิญจัญญายตนะ ซึ่งตั้งอยู่ ณ สถานที่ภายนอกกล่าวคือความไม่มีแห่งวิญญาณว่า เป็นดุจบุรุษคนที่สำคัญเอาบุรุษผู้ที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแห่งบุรุษผู้เกาะอยู่ที่มณฑป และผู้ที่อาศัยคนแรกนั้น และยืนอยู่เสียภายนอกนั่นแหละว่า "เป็นผู้ดำรงอยู่ได้ดี" จึงอาศัยบุรุษคนที่ ๓ ยืนอยู่ ฉะนั้น

[๒๙๒] ก็เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ เมื่อเป็นไปอย่างนี้

เพราะไม่มีอารมณ์อื่นจึงต้องทำอากิญจัญญายตนะนั้น
ให้เป็นอารมณ์ เหมือนอย่างประชาชน เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ
จำต้องอาศัยพระราชาผู้แม้ตนได้เห็นโทษแล้วเป็นไปอยู่ ฉะนั้น

ขยายความว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ เพราะไม่มีอารมณ์อื่น จึงต้องทำอากิญจัญญายตนะนั้น แม้ที่ได้เห็นโทษแล้วอย่างนี้ว่า "สมาบัตินี้มีข้าศึก คือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้" ให้เป็นอารมณ์อยู่ เหมือนอย่างอะไร เหมือนอย่างประชาชน เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ จึงจำต้องอาศัยพระราชา ผู้แม้ตนได้เห็นโทษแล้วเป็นไปอยู่ ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า ประชาชนเมื่อไม่ได้การเลี้ยงชีพในที่อื่น เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ ก็จำต้องอาศัยพระราชาผู้เป็นเจ้าแห่งทวีปทั้งปวงบางพระองค์ ผู้ไม่สำรวมมีความประพฤติทางกาย ทางวาจา และทางใจหยาบกระด้าง ผู้แม้ใครๆ ก็เห็นโทษอย่างนี้ว่า "พระราชาพระองค์นี้มีความประพฤติหยาบกระด้าง" เป็นไปอยู่ ฉันใด เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่น ก็จำต้องทำอากิญจัญญายตนะนั้น แม้ที่ได้เห็นโทษแล้วให้เป็นอารมณ์อยู่ ฉันนั้น

[๒๙๓] และเมื่อทำอยู่อย่างนี้

ก็ชื่อว่าเหนี่ยวฌานนั้น **(อากิญจัญญายตนะ)** เป็นไป
เหมือนอย่างคนก้าวขึ้นบันไดยาว **(เมื่อถึงชั้นบนแล้ว)**
ก็เหนี่ยวหัวบันไดไว้ และเหมือนคนก้าวขึ้นยอดเขา
ก็เหนี่ยวยอดเขาไว้ หรือเหมือนคนก้าวขึ้นภูเขาศิลาได้แล้ว
ก็ยันเข่าของตนไว้ ฉะนั้น ดังนี้แล

ปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่อว่าอารุปปนิเทศ

ในอธิการว่าด้วยการเจริญสมาธิ ในปกรณ์ชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้าแต่งไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๑๑. สมาธินิเทศ

ว่าด้วยการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา

[๒๙๔] บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสิ่งปฏิกูลในอาหาร) ที่ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอรูปกัมมัฏฐานอย่างนี้ว่า สัญญา ๑ ดังนี้ ถึงแล้วโดยลำดับ ในคำว่า อาหาเรปฏิกูลสัญญา นั้น ชื่อว่า**อาหาร (อาหาโร)** เพราะว่า นำมา อาหารนั้น มี ๔ อย่าง คือ (๑) กพฬีการาหาร (๒) ผัสสาหาร (๓) มโนสัญเจตนาหาร (๔) วิญญาณาหาร

ก็ในอาหาร ๔ อย่างนี้ อาหารอะไร นำอะไรมา กพฬีการาหารนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มา ผัสสาหารนำเวทนา ๓ ประการมา มโนสัญเจตนาหารนำปฏิสนธิในภพ ๓ มา วิญญาณาหารนำนามรูปในปฏิสนธิมา

ในบรรดาอาหารเหล่านั้น ภัยคือนิกันติ (ความใคร่) ย่อมมีในเพราะกพฬีการาหาร ภัยคืออุปคมนะ (ความข้องแวะ) ย่อมมีในเพราะผัสสาหาร ภัยคืออุปปัติ (ความเข้าไปในภพ) ย่อมมีในเพราะมโนสัญเจตนาหาร ภัยคือปฏิสนธิย่อมมีในเพราะวิญญาณาหาร ในบรรดาอาหารที่มีภัยเฉพาะหน้าเหล่า ตามประการดังกล่าวมานี้ บัณฑิตพึงแสดงกพฬีการาหาร ตามพระโอวาทที่**มีอุปมาด้วยเนื้อบุตร (ปุตฺตมํสูปเมน)**[๑] พึงแสดงผัสสาหารตามพระโอวาทที่**มีอุปมาด้วยโคหนังถลอก (นิจฺจมฺมคาวูปเมน)**[๒] พึงแสดงมโนสัญเจตนาหารตามพระโอวาทที่**มีอุปมาด้วยหลุมถ่านเพลิง (องฺคารกาสูปเมน)**[๒] พึงแสดงวิญญาณาหารตามพระโอวาทที่มีอุปมาด้วยหอก ๑๐๐ เล่ม[๓] ก็ในบรรดาอาหาร ๔ อย่างนี้ **กพฬีการาหาร (กพฬีกาโร อาหาโรว)** อันมีประเภทเป็นของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้มเท่านั้น ที่ประสงค์เอาว่า **เป็นอาหาร (อาหาโร)** ในอรรถนี้ สัญญาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการถือเอาอาการที่เป็นปฏิกูลในอาหารนั้น ชื่อว่าอาหาเรปฏิกูลสัญญา

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๑๙-๑๒๐

[๒] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

[๓] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

พระโยคาวจรผู้ต้องการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญานั้น พึงเรียนเอากัมมัฏฐาน ไม่ทำให้ผิดพลาดไปจากที่เรียน แม้สักบทหนึ่ง หลีกเร้น ไปในที่ลับ พิจารณาความปฏิกูลไปในกพฬีการาหาร อันมีประเภทเป็นของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้ม โดยอาการ ๑๐ ประการเถิด ข้อที่กล่าวแล้วนี้เป็นฉันใด คือพึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล (๑) โดยการไป (๒) โดยการแสวงหา (๓) โดยการบริโภค (๔) โดยโกฏฐาสะอันเป็นที่อาศัย (๕) โดยการสั่งสม (๖) โดยอาหารที่ยังไม่ย่อย (๗) โดยอาหารที่ย่อยแล้ว (๘) โดยผล (๙) โดยการหลั่งออก (๑๐) โดยความแปดเปื้อน

[๒๙๕] ในบรรดาอาหารเหล่านั้น คำว่า **โดยการไป (คมนโต)** ความว่า ผู้เป็นบรรพชิตในพระศาสนา ชื่อว่ามีอานุภาพมากอย่างนี้ พึงทำการสาธยายพุทธพจน์ หรือทำสมณธรรมตลอดราตรีทั้งสิ้น แล้วออกไปตรงเวลาทีเดียว ทำวัตรที่พึงทำ ณ ลานเจดีย์ วัตรที่พึงทำที่ลานต้นโพธิ์ ตั้งน้ำฉัน น้ำใช้ ปัดกวาดบริเวณ ชำระร่างกายแล้วก้าวขึ้นอาสนะ มนสิการกัมมัฏฐานได้ ๒๐-๓๐ วาระ ก็จำต้องลุกขึ้น ถือบาตรและจีวร ละตโปวันอันไม่แออัดไปด้วยผู้คน มีปวิเวกสุข สมบูรณ์ด้วยร่มเงา และน้ำสะอาด ร่มเย็น เป็นภูมิภาคที่น่ารื่นรมย์ใจ ไม่เยื่อใยความยินดีในวิเวกอันประเสริฐ เป็นผู้บ่ายหน้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปเพื่อประโยชน์แก่อาหาร เหมือนอย่างสุนัขจิ้งจอก บ่ายหน้าสู่ป่าช้า ฉะนั้น

อันภิกษุผู้จะไปอย่างนี้ เริ่มตั้งแต่ลงจากเตียงหรือตั่งแล้ว ก็จำต้องเหยียบเครื่องปูลาดที่เปรอะฝุ่นติดเท้า ขี้จิ้งจกเป็นต้น ต่อจากนั้นไป ก็จำต้องเห็นหน้ามุขที่ปฏิกูลยิ่งกว่าภายในห้อง เพราะเสียหายไปด้วยขี้หนูและขี้ค้างคาวเป็นต้นอยู่เป็นครั้งคราว ต่อจากนั้นไป ก็จำต้องเห็นพื้นชั้นล่างที่ปฏิกูลยิ่งกว่าพื้นชั้นบน เพราะเปรอะเปื้อนด้วยขี้นกฮูก ขี้นกพิราบเป็นต้น ต่อจากนั้นไป ก็จำต้องเห็นบริเวณที่ปฏิกูลยิ่งกว่าพื้นล่าง เพราะเลอะไปด้วยหญ้าและใบไม้เก่าๆ ที่ลมพัดหอบมาเป็นครั้งคราว ด้วยปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลายและน้ำมูก ของพวกสามเณรที่ป่วยไข้ และด้วยแอ่งน้ำโคลนเป็นต้น ในเวลาฝนตก จำต้องเห็นทางเดินไปวิหารที่ปฏิกูลยิ่งกว่าบริเวณ

ก็ภิกษุครั้นไหว้ต้นโพธิ์ และเจดีย์ตามลำดับแล้ว ยืนอยู่ที่โรงตรึก คิดว่า "จำต้องงดดูเจดีย์ เป็นเหมือนกองแก้วมุกดา ต้นโพธิ์ที่เป็นเหมือนกำหางนกยูงน่าจับใจ และเสนาสนะที่สวยงามเหมือนเทพวิมานสมบัติ หันหลังให้ประเทศที่น่ารื่นรมย์ซึ่งเห็นปานนี้ไป เพราะเหตุแห่งอาหาร" แล้วก็หลีกไป ดำเนินไปตามทางสู่ละแวกบ้าน จำต้องเห็นทั้งเส้นทางที่มีตอหรือหนาม ทั้งเส้นทางที่ขรุขระที่ถูกแรงน้ำเซาะ

ต่อจากนั้น ก็นุ่งห่มเครื่องนุ่งห่มเหมือนอย่างกับปิดฝี รัดสายประคตเหมือนอย่างกับผ้าพันแผล ห่มจีวรเหมือนอย่างกับคลุมร่างกระดูก ล้วงบาตรออกมาเหมือนอย่างกับล้วงโกร่งยา (เครื่องบดยา) ออกมา เมื่อถึงสถานที่ใกล้ประตูบ้าน ก็จำต้องเห็นแม้ซากช้าง ซากม้า ซากโค ซากกระบือ ซากมนุษย์ ซากงู และซากสุนัขเป็นต้น และไม่จำต้องเห็นเฉพาะอย่างเดียว แม้กลิ่นซากสัตว์เหล่านั้น ที่รบกวนจมูกอยู่ก็จำต้องทน ต่อจากนั้น ก็จำต้องยืนอยู่ที่ทางเข้าละแวกบ้าน ตรวจดูทางเดินในละแวกบ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายมีช้างดุ และม้าดุ เป็นต้น

พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยการไปอย่างนี้ว่า สิ่งเป็นปฏิกูลมีเครื่องปูลาดเป็นต้นและมีซากสัตว์เป็นอเนกเป็นปริโยสาน ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เราจำต้องเหยียบ จำต้องเห็น จำต้องดม ก็เพราะเหตุแห่งอาหาร โอ! อาหารเป็นสิ่งปฏิกูลหนอ ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ดังนี้เถิด (๑)

[๒๙๖] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยการแสวงหา (ปริเยสนโต)** อย่างไร คือ อันภิกษุแม้ผู้ต้องอดกลั้นสิ่งปฏิกูลคือการไป ห่มผ้าสังฆาฏิ เข้าไปสู่ละแวกบ้านตามที่กล่าวมาแล้วนี้ จำต้องเป็นผู้มีมือถือกระเบื้อง เที่ยวไปตามถนนในละแวกบ้านตามลำดับเรือน เหมือนอย่างคนกำพร้า ในที่ซึ่งเป็นที่ที่ตนเหยียบย่ำแต่ละครั้ง ในหน้าฝน เท้าก็จมไปในน้ำโคลน แม้กระทั่งถึงเนื้อปลีน่อง ก็จำต้องใช้มือข้างหนึ่งถือบาตร ใช้มือข้างหนึ่งรั้งจีวรไว้ ในหน้าร้อน ก็จำต้องเป็นผู้มีร่างกายคลุกเคล้าด้วยฝุ่นและละอองหญ้า ที่ฟุ้งขึ้นเพราะลมแรงเที่ยวไป ครั้นถึงประตูบ้านนั้นๆ แล้วก็จำต้องเห็น จำต้องเหยียบย่ำบ่อเปือกตม และแอ่งน้ำครำที่คลุกเคล้าด้วยน้ำล้างปลา

น้ำล้างเนื้อ น้ำล้างข้าวสาร น้ำลาย น้ำมูก มูลสุนัขและมูลสุกรเป็นต้น คลาคล่ำด้วยหมู่หนอนและแมลงวันหัวเขียว เป็นที่ซึ่งแมลงวันบ้านจะบินฮือขึ้นมาตอมที่สังฆาฏิบ้าง ที่บาตรบ้าง ที่ศีรษะบ้าง

แม้เมื่อเข้าไปถึงเรือนแล้ว ชนบางพวกก็ให้ บางพวกก็ไม่ให้ บางพวกแม้เมื่อจะให้ ก็ย่อมให้ข้าวที่หุงตั้งแต่เมื่อวานบ้าง ของเคี้ยวเก่าๆ บ้าง ขนมหรือแกงบูดๆ เป็นต้นบ้าง บางพวก แม้เมื่อจะไม่ให้นั่นแหละก็กล่าวว่า "นิมนต์โปรดข้างหน้าเถิดเจ้าข้า" ส่วนบางพวกก็ทำเป็นเฉยเหมือนมองไม่เห็น บางพวกทำหันหน้าไปทางอื่นเสีย บางพวกก็เปล่งเสียงออกมาด้วยคำหยาบว่า "เฮ้ยไอ้คนหัวโล้นจงไป" เป็นต้น ก็ภิกษุจำต้องเที่ยวไปในบ้านเพื่อบิณฑบาตแล้วออกมา เหมือนคนกำพร้า ด้วยประการฉะนี้แล

พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยการแสวงหาอย่างนี้ว่า "สิ่งเป็นปฏิกูลมีน้ำโคลนเป็นต้น เริ่มตั้งแต่ตอนเข้าไปละแวกบ้าน จนกระทั่งออกมา ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เราจำต้องเหยียบ จำต้องเห็น และจำต้องอดกลั้น ก็เพราะเหตุแห่งอาหาร โอ! อาหารเป็นปฏิกูลหนอ ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย" ดังนี้เถิด **(๒)**

[๒๙๗] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยการบริโภค (ปริโภคโต)** อย่างไร คือ อันภิกษุผู้แสวงหาอาหารตามที่กล่าวมานี้ นั่งเป็นสุขในที่ผาสุก ภายนอกหมู่บ้าน ตราบเท่าที่ยังไม่หย่อนมือลงไปภายในอาหารนั้น เห็นภิกษุผู้ตั้งอยู่ในฐานะแห่งครู หรือคนที่ควรจะละอายเห็นปานนั้นเข้า ก็ย่อมอาจจะเชื้อเชิญได้ แต่เมื่อเพียงแต่หย่อนมือลงในอาหารนั้น ด้วยความต้องการจะบริโภคเท่านั้น จะกล่าวว่า "ขอท่านโปรดรับไว้เถิด" ก็จัดว่าเป็นผู้กระดากอายไป แต่เมื่อหย่อนมือลงไปคลุกเคล้าอยู่ เหงื่อที่หลั่งไหลไปตามแนวนิ้วมือทั้ง ๕ ย่อมทำภัตแม้ที่แข็งกระด้างให้เปียกอ่อนนุ่มไป

ลำดับนั้น เมื่อเธอทำอาหารที่เสียความงาม แม้เพราะเพียงแต่การคลุกเคล้านั้น ให้เป็นคำแล้วใส่ปาก ฟันล่างก็ให้สำเร็จหน้าที่ครก ฟันบนให้สำเร็จหน้าที่สาก

ลิ้นให้สำเร็จหน้าที่มือ ในปากนั้น น้ำลายบางใสที่ปลายลิ้นย่อมแปดเปื้อนอาหารที่สากคือฟันตำแล้ว ลิ้นพลิกกลับไปกลับมาอยู่นั้น ดุจข้าวสุนัขในรางข้าวสุนัขฉะนั้น น้ำลายหนาๆ เริ่มตั้งแต่กลางลิ้นไป ก็แปดเปื้อน มูลฟันก็แปดเปื้อนในที่ที่ไม้ชำระฟันไปไม่ถึง อาหารที่ถูกฟันบดแหลกละเอียด ที่ถูกน้ำลายเป็นต้นแปดเปื้อนอย่างนี้นั้น หมดสีสัน กลิ่นและเครื่องปรุงแต่งต่างๆ ไปในขณะนั้นนั่นเทียว ย่อมเข้าถึงความเป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนรากสุนัขที่กองอยู่ในรางข้าวสุนัข ฉะนั้น อาหารแม้เป็นของมีสภาพอย่างนี้ เพราะล่วงสายตาไปแล้ว จึงเป็นสิ่งน่ากลืนกิน พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยการบริโภคตามประการดังกล่าวอย่างนี้ก่อน (๓)

[๒๙๘] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยโกฏฐาสะอันเป็นที่อาศัย (อาสยโต)** อย่างไร คือว่า เพราะแม้พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า แม้พระเจ้าจักรพรรดิทรงมีโกฏฐาสะเป็นที่อาศัย อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ในบรรดาโกฏฐาสะเป็นที่อาศัย ๔ ประการ คือ (๑) น้ำดี (๒) เสมหะ (๓) น้ำหนอง (๔) เลือด ส่วนบุคคลผู้มีปัญญาทึบทั้งหลาย ย่อมมีโกฏฐาสะเป็นที่อาศัย ๔ ประการฉะนั้น สำหรับผู้ที่มีโกฏฐาสะเป็นที่อาศัยคือน้ำดีมากเกินไป อาหารที่เข้าถึงการบริโภคอย่างนี้ พอเข้าไปข้างในก็กลายเป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนคลุกด้วยยางมะซางข้นฉะนั้น สำหรับผู้ที่มีโกฏฐาสะอันเป็นที่อาศัยคือเสมหะมากเกินไป อาหารที่บริโภคเข้าไป ก็เป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนคลุกด้วยน้ำใบแตงหนู ฉะนั้น สำหรับผู้ที่มีโกฏฐาสะอันเป็นที่อาศัยคือน้ำหนองมากเกินไป อาหารที่บริโภคเข้าไปก็เป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่งเหมือนคลุกด้วยเปรียงบูด สำหรับผู้ที่มีโกฏฐาสะเป็นที่อาศัยคือเลือดมากเกินไป อาหารที่บริโภคเข้าไปก็เป็นของน่ารังเกียจยิ่ง เหมือนคลุกด้วยน้ำย้อม ฉะนั้น พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยโกฏฐาสะ อันเป็นที่อาศัยตามประการดังกล่าวมาอย่างนี้เถิด (๔)

[๒๙๙] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยที่สั่งสม (นิธานโต)** อย่างไร คือว่า อาหารที่ถูกโกฏฐาสะอันเป็นที่อาศัย ๔ ประการเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่งแปดเปื้อน พอเข้าไปภายในท้องแล้ว จะถึงการสั่งสมอยู่ในภาชนะทองก็หาไม่ ในภาชนะแก้วมณี ภาชนะเงินเป็นต้นก็หาไม่ ก็ถ้าหากว่า บุคคลผู้มีอายุ ๑๐ ปีกลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่

ในโอกาสอันเสมือนหลุมอุจจาระอันมิได้ชำระล้างมาตลอด ๑๐ ปี ถ้าหากบุคคลมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ถ้าหากบุคคลมีอายุ ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเสมือนหลุมอุจจาระที่มิได้ชำระล้างมาตลอด ๑๐๐ ปี พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยที่สั่งสมตามที่กล่าวมาแล้วนี้เถิด **(๕)**

[๓๐๐] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย (อปริปกฺกโต)** อย่างไร คือ ก็อาหารที่เข้าถึงการสั่งสมอยู่ในโอกาสเห็นปานนี้นั้นตราบเท่าที่ยังไม่ย่อย ที่บุคคลกลืนกินแล้วในวันนั้นก็ดี เมื่อวานก็ดี ในวันก่อนแต่เมื่อวานนั้นก็ดี ทั้งหมดรวมเข้าด้วยกันแล้ว ถูกเสมหะหุ้มห่อไว้ ก่อต่อมและฟองที่เกิดจากความระอุเพราะความร้อนแห่งไฟในกายเผารุมอยู่ เข้าถึงความน่าเกลียดเป็นอย่างยิ่ง ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่มืดมนอนธการเป็นอย่างยิ่ง อันมีประการตามที่ได้กล่าวแล้วนั่นแล ซึ่งฟุ้งตลบไปด้วยกลิ่นซากศพนานาชนิด มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง เหมือนอย่างต้นหญ้า ใบไม้ เศษเสื่อลำแพน ซากงู ซากสุนัขและซากมนุษย์เป็นต้น ที่ตกไปในบ่อใกล้ประตูบ้านคนจัณฑาล ที่ถูกฝนนอกฤดูกาลในหน้าร้อนตกรด ถูกแสงแดดแผดเผาก็ก่อต่อมและฟองตั้งอยู่ ฉะนั้น พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย โดยประการดังที่กล่าวมาแล้วนี้เถิด **(๖)**

[๓๐๑] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้ว (ปริปกฺกโต)** อย่างไร คือ อาหารเป็นของที่ถูกไฟในกายอันร้อนย่อยแล้วนั้น จะเข้าถึงความเป็นทองหรือเงินเป็นต้น เหมือนอย่างธาตุทองหรือธาตุเงินเป็นต้น ก็หาไม่ แต่ทว่าจะปล่อยต่อมและฟอง เข้าถึงความเป็นอุจจาระเต็มกระเพาะอาหารเก่า เหมือนอย่างดินสีเหลืองที่เขาบดในเครื่องบด แล้วใส่ไว้ในทะนาน ฉะนั้น และเข้าถึงความเป็นปัสสาวะเต็มกระเพาะปัสสาวะ พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้ว โดยประการดังที่กล่าวมาแล้วนี้เถิด **(๗)**

[๓๐๒] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยผล (ผลโต)** อย่างไร คือ อาหารที่ถูกย่อยอยู่โดยชอบนี้นั่นเทียว ย่อมให้บังเกิดซากต่างๆ มีผม ขน เล็บและฟันเป็นต้น

ที่ไม่ถูกย่อยอยู่โดยชอบ ก็ให้บังเกิดโรคได้หลายร้อย มีโรคกลาก โรคฝี โรคหิด โรคเรื้อน โรคผิวหนัง โรคผอมแห้ง โรคลงแดงเป็นต้น นี้คือผลของอาหารนั้น พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยผลตามที่กล่าวมานี้เถิด (๘)

[๓๐๓] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยการหลั่งออก (นิสฺสนฺทโต)** อย่างไร คือว่า อาหารที่บุคคลกลืนกินอยู่นี้ เข้าไปทางทวารเดียว เวลาจะหลั่งออก หลั่งออกมาทางทวารหลายทวาร โดยประการว่า "เป็นขี้ตา ไหลออกทางเบ้าตา เป็นขี้หู ไหลออกทางรูหู" เป็นต้น[๑] ก็อาหารนี้ ในสมัยที่จะกลืนกิน บุคคลย่อมกลืนกินแม้พร้อมกับคนแวดล้อมมากมาย แต่ในสมัยที่หลั่งออก มันเข้าถึงความเป็นอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้นแล้ว บุคคลต้องปล่อยออกอยู่เพียงคนเดียวเท่านั้น อนึ่ง ในวันแรกเมื่อบริโภคอาหารนั้นอยู่ ก็เป็นผู้ร่าเริงบันเทิงยินดีปรีดา เกิดปีติโสมนัส ในวันที่ ๒ เมื่อจะให้มันหลั่งออกไป ก็มีอันต้องปิดจมูก สยิ้วหน้า รังเกียจกระดากอาย อนึ่ง ในวันแรก บุคคลเป็นผู้ยินดี ติด ข้อง ทั้งสยบ กลืนกินอาหารนั้น ในวันที่ ๒ โดย (อาหาร) อยู่ได้เพียงคืนเดียว ก็หมดความยินดี อึดอัด ละอาย รังเกียจ ปล่อยออกไป เพราะเหตุนั้น พระโปราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

"ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน ซึ่งควรค่ามาก
เข้าไปทางทวารเดียว และหลั่งออกทางทวารทั้ง ๙

บุคคลพร้อมด้วยคนแวดล้อมบริโภคข้าว น้ำ ของเคี้ยว
และของกิน ซึ่งควรค่ามาก เมื่อจะขับมันออกไป ก็ย่อมหลีกเร้น

บุคคลย่อมเพลิดเพลินบริโภคข้าว น้ำ ของเคี้ยว
และของกิน ซึ่งควรค่ามาก เมื่อขับมันออกไปก็ย่อมรังเกียจ

ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน ซึ่งควรค่ามากทั้งหมด
ย่อมกลายเป็นของเสีย เพราะอบอยู่เพียงคืนเดียวเท่านั้น"

พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยการหลั่งออก ตามที่กล่าวมาแล้วนี้เถิด (๙)

---

[๑] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๙๙/๕๔๖

[๓๐๔] พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล **โดยความแปดเปื้อน (สมฺมกฺขนโต)** อย่างไร คือว่า อาหารนี้ แม้ในเวลาบริโภคก็ย่อมแปดเปื้อนมือ ปาก ลิ้น เพดานปาก อวัยวะมีมือเป็นต้นเหล่านั้น เพราะถูกอาหารนั้นแปดเปื้อนแล้วจึงเป็นของปฏิกูล ถึงล้างแล้วก็ต้องล้างบ่อยๆ เพื่อขจัดกลิ่น อาหารที่มีอันบริโภคแล้ว ตั้งเป็นฟองขึ้น ย่อยไปเพราะไฟในกายที่แผ่ไปทั่วสรีระทั้งสิ้น เอ่อขึ้นมาแปดเปื้อนฟันทั้งหลาย โดยความเป็นคราบติดฟัน เหมือนอย่างเมื่อเขาหุงข้าว พวกแกลบ รำ ข้าวลีบเป็นต้น ก็เอ่อขึ้นมาเปื้อนฝาละมีที่ปิดปากหม้อ ฉะนั้น ย่อมเอ่อขึ้นมาแปดเปื้อนลิ้น เพดานปากเป็นต้น โดยความเป็นน้ำลายและเสมหะเป็นต้น ย่อมเอ่อขึ้นมาแปดเปื้อนตา หู จมูก ช่องทวารหนักเป็นต้น โดยความเป็นขี้ตา ขี้หู น้ำมูก น้ำปัสสาวะ และอุจจาระเป็นต้น เป็นอาหารที่เป็นเหตุให้ทวารทั้งหลายเหล่านี้แปดเปื้อน แม้ว่าบุคคลจะล้างอยู่ทุกๆ วัน ก็หาสะอาดไม่ หาความน่ารื่นรมย์ใจมิได้ เป็นบรรดาทวาร บางทวาร พอบุคคลได้ล้างแล้ว ก็ยังต้องใช้น้ำล้างมืออีก บางทวารเมื่อได้ล้างแล้ว ก็จำต้องใช้โคมัยบ้าง ดินเหนียวบ้าง ผงหอมบ้าง ล้างถึง ๒-๓ ครั้ง ความเป็นปฏิกูลก็ยังไม่หมดไป พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยความแปดเปื้อน ตามที่กล่าวมาแล้วนี้เถิด (๑๐)

[๓๐๕] เมื่อพระโยคาวจรนั้นพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยอาการ ๑๐ ประการอยู่อย่างนี้ ทำให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจรดได้แล้ว เป็นสิ่งที่ความวิตกจรดได้แล้ว กพฬีการาหารก็จะเป็นอันปรากฏ ด้วยอำนาจอาหารที่เป็นปฏิกูล พระโยคาวจรนั้นย่อมเสพ ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นแล้วๆ เล่าๆ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมราบคาบไป เพราะความที่กพฬีการาหารเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง เหตุความเป็นสภาวธรรม จิตจึงตั้งมั่นโดยชอบ ด้วยอุปจารสมาธิ ที่ยังไม่ถึงอัปปนา ก็สัญญาในกพฬีการาหารนี้ ย่อมมีอันปรากฏด้วยสามารถแห่งการถือเอาอาการปฏิกูล เพราะเหตุนั้น กัมมัฏฐานนี้จึงถึงความนับว่า เป็นอาหาเรปฏิกูลสัญญานั่นเทียว

ก็แลจิตของภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งอาหาเรปฏิกูลสัญญานี้ ย่อมถอยกลับ ย่อมม้วนกลับ ย่อมหันกลับจากรสตัณหา ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้ปราศจากความมัวเมา

กลืนกินอาหารเพียงเพื่อข้ามทุกข์เท่านั้น เหมือนอย่างบุคคลผู้ข้ามทางกันดาร กลืนกินเนื้อบุตร ฉะนั้น ลำดับนั้น สำหรับพระโยคีผู้นี้ ราคะอันประกอบด้วยกามคุณ ๕ ประการ ย่อมถึงการกำหนดรู้โดยช่องทาง คือการกำหนดรู้กพฬีการาหารได้โดยไม่ยากเลย พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดรู้รูปขันธ์ โดยช่องทางคือการกำหนดรู้กามคุณ ๕ ประการ อนึ่ง แม้กายคตาสติภาวนาของเธอ ก็ย่อมถึงความบริบูรณ์ได้ ด้วยสามารถแห่งความเป็นปฏิกูลแห่งอาหารที่ยังไม่ย่อยไป เธอชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาอันอนุโลมต่ออสุภสัญญา ส่วนว่า อาศัยข้อปฏิบัตินี้แล้วยังไม่สำเร็จเป็นกัมมัฏฐาน ที่มีอมตธรรมเป็นที่สุดในอัตภาพนี้ ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้าแล (คือเป็นผู้ไปสู่สุคติแน่นอนในวันข้างหน้า)

นี้เป็นการกล่าวโดยพิสดาร ในการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา

ว่าด้วยการเจริญจตุธาตุววัตถาน

[๓๐๖] บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญจตุธาตุววัตถาน ที่ข้าพเจ้าแสดงไข่ไว้ในลำดับแห่งอาหาเรปฏิกูลสัญญาอย่างนี้ว่า **ววัตถาน ๑ (เอกํ ววตฺถานํ)** ถึงแล้วโดยลำดับ ในววัฏฐานนั้น คำว่า **ววัตถาน (การกำหนดแยก)** ได้แก่ การสันนิษฐานด้วยสามารถแห่งการเข้าไปกำหนดสภาวะได้ การกำหนดธาตุ ๔ ชื่อว่า**จตุธาตุววัตถาน** คำ ๓ คำว่า ธาตุมนสิการ ธาตุกัมมัฏฐาน จตุธาตุววัตถาน ว่าโดยความหมายก็เป็นอันเดียวกัน จตุธาตุววัฏฐานนั้นมาแล้วโดย ๒ ประการ คือ (๑) โดยสังเขป (๒) โดยพิสดาร จตุธาตุววัตถานนั้น มาในมหาสติปัฏฐานสูตร โดยสังเขป มาในมหาหัตถิปโทปมสูตร ในราหุโลวาทสูตร และในธาตุวิภังค์ โดยพิสดาร จริงอยู่ จตุธาตุววัตถานนั้นมาแล้วโดยสังเขป**ในมหาสติปัฏฐานสูตร (มหาสติปฏฺฐาเน)**[๑] ด้วยสามารถแห่งพระโยคีผู้บำเพ็ญธาตุกัมมัฏฐาน (ผู้ประกอบด้วยธาตุกัมมัฏฐาน) ซึ่งเป็นผู้มีปัญญากล้าอย่างนี้ว่า

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗

"ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโค ผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้ว แบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ[๑] นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่"

ความหมายแห่งพระสูตรนั้นว่า เปรียบเหมือนคนฆ่าโคผู้ฉลาด หรือลูกมือของคนฆ่าโคนั่นแหละที่เขาจ้างไว้ด้วยอาหารและค่าจ้าง ฆ่าคือแทงโคแล้วก็พึงแบ่งเป็นส่วน ๆ นั่งอยู่ที่ทางใหญ่ ๔ แพร่ง กล่าวคือที่ท่ามกลางทางใหญ่ อันแยกไปได้ทั้ง ๔ ทิศ ฉันใด ภิกษุย่อมพิจารณากายตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง แห่งอิริยาบถ ๔ ตามที่ทรงอยู่ เพราะความเป็นกายตามที่ตั้งอยู่แล้วนั่นแหละ โดยความเป็นธาตุ อย่างนี้ว่า "ในกายนี้มีแต่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม" ฉันนั้น

มีอธิบายอย่างไร มีอธิบายอย่างนี้ว่า เปรียบเหมือน เมื่อคนฆ่าโค แม้เลี้ยงโคอยู่ แม้นำมาสู่โรงฆ่า แม้ว่านำมาแล้วผูกพักไว้ที่โรงฆ่านั้น แม้ว่าฆ่าโคอยู่ แม้ว่าเห็นโคที่ถูกฆ่านั้นตายอยู่ ความสำคัญว่า โค ก็ยังไม่เลือนหายไป ตราบเท่าที่ยังไม่ชำแหละโคนั้น แล้วแบ่งเป็นส่วน ๆ นั่นเทียว แต่แบ่ง (เป็นส่วน ๆ) แล้วนั่งอยู่ ความสำคัญว่าเป็นโค ก็ย่อมเลือนหายไป ความสำคัญว่าเป็นเนื้อย่อมเป็นไป เขาย่อมไม่เกิดความคิดอย่างนี้ว่า "เราขายโค คนเหล่านี้นำโคไป" แต่ทว่า เขาย่อมเกิดความคิดอย่างนี้ว่า "เราขายเนื้อ แม้คนเหล่านี้ก็นำเนื้อไป" ฉันใด แม้ภิกษุรูปนี้ ในกาลที่เป็นปุถุชนคนพาล แม้เป็นคฤหัสถ์ แม้เป็นบรรพชิต ความสำคัญว่าเป็นสัตว์ก็ดี ว่าเป็นบุรุษก็ดี ว่าเป็นบุคคลก็ดี ย่อมไม่เลือนหายไป ตราบเท่าที่ยังไม่พิจารณากายนี้นั่นแหละ ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ทรงอยู่ โดยความเป็นธาตุ ทำการกระจายกลุ่มก้อน แต่เมื่อพิจารณาโดยความเป็นธาตุ ความสำคัญว่าเป็นสัตว์ก็ย่อมเลือนหายไป จิตย่อมตั้งมั่นอยู่ด้วยสามารถว่าเป็นธาตุเท่านั้น ฉันนั้น เพราะ

---

[๑] ที.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๘๖

เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฯลฯ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณากาย ฯลฯ ธาตุลม ฉันนั้น”[๑]

[๓๐๗] ส่วน**ในมหาหัตถิปโทปมสูตร (มหาหตฺถิปทูปเม)**[๒] มาแล้วโดยพิสดารโดยเกี่ยวกับพระโยคีผู้เจริญธาตุกัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นผู้มีปัญญาไม่กล้านัก อย่างนี้ว่า

“ผู้มีอายุ ปฐวีธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไร คือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข้นแข็ง เป็นของหยาบ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข้นแข็ง เป็นของหยาบ นี้เรียกว่า ปถวีธาตุภายใน”

“อาโปธาตุภายใน เป็นอย่างไร คือ อุปาทินนกรูปภายใน ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ นี้เรียกว่า อาโปธาตุที่เป็นภายใน

“เตโชธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไร คือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเร่าร้อน มีความเร่าร้อน ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เร่าร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้วดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเร่าร้อน เป็นความร้อนนี้เรียกว่า เตโชธาตุ ที่เป็นภายใน”

---

[๑] ที.ม.อ. (บาลี) -/๓๗๘/๓๘๔-๓๘๕

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๐-๓๐๖/๓๒๙-๓๓๙

"วาโยธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไร คืออุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตนเป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องล่าง ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา นี้เรียกว่า วาโยธาตุที่เป็นภายใน"

ก็จตุธาตุววัตถานที่มาแล้วในราหุโลวาทสูตร[๑] และธาตุวิภังคสูตร[๒] ก็เหมือนอย่างที่มาในมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้

ต่อไปนี้เป็นคำพรรณนาบทที่ยาก ในมหาหัตถิปโทปมสูตรนั้น ก่อนอื่น คำว่า **ที่เป็นภายใน...เป็นของเฉพาะตน (อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ)** ทั้ง ๒ บทนี้ เป็นคำเรียกสิ่งที่เป็นนิยกะ ชื่อว่าสิ่งที่เป็น**นิยกะ (นิยกํ นาม)** ได้แก่ สิ่งที่เกิดในตน อธิบายว่านับเนื่องในความสืบต่อแห่งตน เหมือนอย่างในทางโลก คำพูดในหมู่หญิง เขาเรียกว่าอธิตถี ฉันใด สิ่งที่เป็นนิยกะนี้นั้น ท่านเรียกว่า **อัชฌัตตะ (อชฺฌตฺตํ)** เพราะเป็นไปภายในตน เรียกว่า **ปัจจัตตะ (ปจฺจตฺตํ)** เพราะอาศัยตนเป็นไป ฉันนั้น บทว่า **เป็นของแข้นแข็ง (กกฺขฬํ)** ได้แก่ เป็นของแข็งกระด้าง บทว่า **เป็นของหยาบ (ขริคตํ)** ได้แก่ เป็นของหยาบกระด้าง ใน ๒ บทนั้น บทแรกเป็นคำบอกลักษณะ บทที่ ๒ เป็นคำบอกอาการ จริงอยู่ ปฐวีธาตุมีความแข็งเป็นลักษณะ ปฐวีธาตุนั้นเป็นธรรมชาติที่มีอาการหยาบ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ขริคตํ** (เป็นของหยาบ) คำว่า **ธรรมเป็นของที่สัตว์ยึดมั่น (อุปาทินฺนํ)** ได้แก่ เป็นของที่ตัณหาและทิฏฐิยึดมั่นถือเอามั่นคง อธิบายว่า ยึดมั่นอย่างนี้ว่า "เรา ของเรา" บทว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นศัพท์นิบาต คำว่า **เสยฺยถิทํ** นั้น มีคำอธิบายว่า หากจะถามว่า สิ่งนั้นเป็นไฉน ต่อจากนั้นไป ท่านพระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงสิ่งนั้น จึงกล่าวว่า "ผม ขน" เป็นต้น ก็ในพระบาลีนี้ พึงทราบว่า ท่านแสดงปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐ ประการ **รวมเอามันสมอง**

---

[๑] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๑๑๗/๑๑๒๖-๑๑๒๘

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒-๑๗๖/๑๓๔-๑๓๗

เข้าไว้ด้วย คำว่า ก็หรือว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อย่างอื่น เป็นอันท่านรวมเอาปฐวีธาตุไว้ในโกฏฐาสะ ๓ ประการที่เหลือ

ธาตุชื่อว่า**อาโป** เพราะว่า ซ่านไป คือถึงที่นั้นๆ ได้โดยภาวะที่ไหลไป ชื่อว่าอาโปคตะ (อาโปคตํ) เพราะว่า อยู่ในอาโปหลายอย่างต่างๆ กัน โดยเกี่ยวกับเป็นอาโปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น อาโปคตะนั้นคืออะไร คือลักษณะที่ซึมซาบแห่งอาโปธาตุ

ธาตุชื่อว่า**เตโช** ก็ด้วยอำนาจแห่งการทำให้ร้อน ชื่อว่า**เตโชคตะ (เตโชคตํ)** เพราะว่า อยู่ในบรรดาความร้อนทั้งหลาย ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นแหละ เตโชคตะนั้นคืออะไร คือลักษณะแห่งความร้อน คำว่า **สิ่งที่เป็นเหตุทำให้ร่างกายร้อน (เยน จ)** ความว่า เพราะเตโชธาตุใดกำเริบแล้ว กายนี้จึงเร่าร้อน คือเกิดเป็นไอร้อนขึ้นโดยเป็นไข้มีไข้วันเดียวหายเป็นต้น คำว่า **เป็นเหตุทรุดโทรมไป (เยน จ ชีรียติ)** คือ ร่างกายนี้ย่อมทรุดโทรมไป ได้แก่ ถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์บกพร่อง ความถอยกำลัง และความเป็นผู้มี (หนัง) เหี่ยว และ (มีผม) หงอกเป็นต้น เพราะเตโชธาตุใดกำเริบ คำว่า **เป็นเหตุทำให้เร่าร้อน (เยน จ ปริฑยฺหติ)** ได้แก่ เพราะเตโชธาตุกำเริบแล้ว ย่อมแผดเผากายนี้ และบุคคลนั้นคร่ำครวญอยู่ว่า "ฉันร้อนๆ" รอคอยยาไล้ทาคือเนยใสที่ฟอกร้อยครั้ง ไม้จันทน์ผสมนมโค และพัดก้านตาล คำว่า **สิ่งที่กินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวกินแล้ว และสิ่งที่ลิ้มแล้ว ย่อมถึงความย่อยไปด้วยดี เพราะเตโชธาตุใด (เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมาปริณามํ คจฺฉติ)** มีอธิบายว่า สิ่งที่กินเข้าไปมีข้าวสุกเป็นต้น สิ่งที่ดื่มเข้าไปมีน้ำปานะเป็นต้น สิ่งที่เคี้ยวกินเข้าไปมีขนมแป้งเป็นต้น หรือสิ่งที่ลิ้มเข้าไปมีน้ำมะม่วงสุกและน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้น ถึงความย่อยไปด้วยดี ได้แก่ ถึงความแยกออกไปโดยความเป็นน้ำเป็นต้น เพราะเตโชธาตุใดในอาการ ๔ ประการนี้ อาการ ๓ ประการข้างต้นมีเตโชธาตุเป็นสมุฏฐาน อาการประการสุดท้าย มีกรรมเป็นสมุฏฐานประการเดียว

ธาตุชื่อว่า**วาโย** ก็ด้วยอำนาจเป็นสิ่งที่ทำให้ฟุ้งไป ที่ชื่อว่า**วาโยคตะ (อาโยคตํ)** เพราะไปในความฟุ้งไปทั้งหลาย ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ที่ชื่อว่าวาโยธาตุนั้นได้แก่

อะไร ได้แก่สิ่งที่มีลักษณะไหวตัว คำว่า **ลมพัดขึ้นเบื้องสูง (อุทฺธงฺคมา วาตา)** ได้แก่ ลมแล่นขึ้นเบื้องบนทำให้เรอและสะอึกเป็นต้น คำว่า **ลมพัดลงเบื้องล่าง (อโธคมา วาตา)** ได้แก่ ลมที่ขับอุจจาระและปัสสาวะออกไป ชื่อว่าลมแล่นไปข้างล่าง คำว่า **ลมอยู่ในท้อง (กุจฺฉิสยา วาตา)** ได้แก่ ลมอยู่นอกลำไส้ใหญ่ คำว่า **ลมอยู่ในไส้ (โกฏฺฐาสยา วาตา)** ได้แก่ ลมอยู่ภายในลำไส้ใหญ่ คำว่า **ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ (องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา)** ได้แก่ ลมที่สร้านไปตามเส้นเอ็น ได้แก่กระทั่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั่วร่างกาย คือลมที่ให้บังเกิดการคู้เข้าและเหยียดออกเป็นต้น คำว่า **ลมหายใจเข้า (อสฺสาโส)** ได้แก่ ลมที่หายใจเข้าไปทางจมูก คำว่า **ลมหายใจออก (ปสฺสาโส)** ได้แก่ ลมหายใจออกทางจมูก ก็แลในลม ๖ ประการนี้ ลม ๕ ประการข้างต้น มีสมุฏฐาน ๔ ลมหายใจเข้าลมหายใจออก มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ด้วยคำนี้ว่า หรือว่า **แม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างอื่น (ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ)** ในทุกนิเทศ เป็นอันท่านรวบรวมอาโปธาตุ เป็นต้น ในส่วนที่เหลือเข้าด้วยด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

ธาตุ ๔ เป็นอันท่านให้พิสดารแล้ว ด้วยอาการ ๔๒ ประการ คือ ปฐวีธาตุด้วยอาการ ๒๐ ประการ อาโปธาตุ ด้วยอาการ ๑๒ ประการ เตโชธาตุ ด้วยอาการ ๔ ประการ วาโยธาตุ ด้วยอาการ ๖ ประการดังนี้แล

นี้เป็นพรรณนาความแห่งพระบาลีในธาตุววัตถานนี้ (เท่านี้) ก่อน

[๓๐๘] ส่วนในภาวนานัยในธาตุกัมมัฏฐานนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สำหรับภิกษุผู้มีปัญญากล้า การกำหนดธาตุโดยพิสดารว่า “ผมทั้งหลายเป็นธาตุดิน (เกสาเป็นปฐวีธาตุ) ขนทั้งหลายเป็นธาตุดิน (โลมาเป็นปฐวีธาตุ)” เป็นต้น จะปรากฏชักช้าไป แต่เมื่อเธอมนสิการ (แต่โดยลักษณะ) ว่า “สิ่งที่มีลักษณะกระด้างเป็นธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะซึมซาบเป็นธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะร้อนเป็นธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะไหวตัวได้เป็นธาตุลม” กัมมัฏฐานก็จะปรากฏ สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาไม่กล้านัก เมื่อมนสิการอย่างนั้น กัมมัฏฐานย่อมมืดไป ไม่ชัดแจ้งต่อมนสิการอย่างพิสดารโดยนัยก่อน กัมมัฏฐานจึงจะปรากฏ

ความข้อนี้มีอุปมาอย่างไร มีอุปมาว่า เมื่อภิกษุ ๒ รูป สาธยายแบบ (พระบาลี) ที่มีเปยยาลมากอยู่ ภิกษุรูปที่มีปัญญากล้าสาธยายเปยยาลที่สำคัญให้พิสดาร ๑ จบหรือ ๒ จบ ต่อจากนั้นไปก็เดินสาธยายไปโดยเงื่อนทั้ง ๒ บรรดาภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปที่มีปัญญาไม่กล้านัก จะเป็นผู้กล่าวอย่างนี้ว่า "นั่นชื่อว่าสาธยายอะไรกัน จะทำเพียงริมฝีปากให้กระทบกันไม่ได้ เมื่อสาธยายอย่างนี้ เมื่อไร แบบจึงจะคล่องแคล่ว" เธอสาธยายเปยยาลที่สำคัญซึ่งมาถึงแล้วๆ ให้พิสดารทุกครั้ง ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ก็กล่าวกับเธอรูปนั้นอย่างนี้ว่า "นั่นชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ถึงที่สุดไม่ได้ เมื่อทำสาธยายด้วยวิธีอย่างนี้ เมื่อไร แบบจึงจะจบ" ฉันใด สำหรับภิกษุผู้มีปัญญากล้า การกำหนดธาตุอย่างพิสดาร โดยส่วนแห่งอวัยวะมีผมเป็นต้น ก็จะปรากฏโดยชักช้า ต่อเมื่อเธอมนสิการอย่างสังเขปโดยนัยเป็นต้นว่า "สิ่งที่มีลักษณะกระด้างเป็นธาตุดิน" กัมมัฏฐานจึงปรากฏ สำหรับอีกรูปหนึ่งมนสิการอย่างนั้น กัมมัฏฐานจะมืดไปไม่ชัดแจ้ง ต่อมนสิการโดยพิสดารไปตามส่วนแห่งอวัยวะมีผมเป็นต้น กัมมัฏฐานจึงปรากฏ ฉันนั้นแล

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญากล้าปรารถนาจะเจริญกัมมัฏฐานนี้ ขั้นแรกพึงเป็นผู้อยู่ในที่สงัด เร้นอยู่แล้วคำนึงถึงรูปกายทั่วร่างของตนกำหนดธาตุทั้งหลายโดยย่ออย่างนี้ว่า "ในกายนี้ ภาวะที่แข็งกระด้างก็ดี ภาวะที่หยาบก็ดีอันใด อันนี้เป็นปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) ภาวะที่ซึมซาบก็ดี ภาวะที่เหลวก็ดีอันใด อันนี้เป็นอาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) ภาวะที่เผาไหม้ก็ดี ภาวะที่ร้อนก็ดีอันใด อันนี้เป็นเตโชธาตุ (ธาตุไฟ) ภาวะที่พัดไปก็ดี ภาวะที่ไหวก็ดีอันใด อันนี้เป็นวาโยธาตุ (ธาตุลม)" แล้วคำนึงนึกไปพิจารณาไปโดยว่าเป็นแต่ธาตุ หาสัตว์ หาชีวะมิได้ บ่อยๆ ว่า "ธาตุดิน ธาตุน้ำ" เมื่อภิกษุนั้นพยายามไปอย่างนั้น สมาธิที่ปัญญาสอดส่องความแตกต่างแห่งธาตุกำหนดยึดได้ เป็นสมาธิยังไม่ถึงอัปปนา เป็นเพียงอุปจาระ เพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมจะเกิดขึ้นโดยไม่ชักช้าเลย

หรือมิฉะนั้น โกฏฐาสะ ๔ ประการนี้ใดที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้เพื่อแสดงความที่มหาภูตทั้ง ๔ ประการเป็นผู้อาศัย (หาสัตว์ คือวิญญาณมิได้) ว่า "อากาสอาศัยกระดูก อาศัยเอ็น อาศัยเนื้อ อาศัยหนัง หุ้มห่อเข้าด้วยกัน จึงนับได้ว่า เป็นรูป

นั่นเทียว[๑] ภิกษุพึงแยกโกฏฐาสะเหล่านั้นออกด้วยมือคือญาณที่แล่นไปตามระหว่างแห่งโกฏฐาสะนั้นๆ แล้วกำหนดเอาธาตุทั้งหลายโดยนัยก่อนนั่นแหละว่า "ภาวะที่แข็งก็ดี ภาวะที่หยาบก็ดี อันใด ในโกฏฐาสะเหล่านี้ อันนี้เป็นธาตุดิน" เป็นต้น คำนึงนึกไปพิจารณาไปโดยว่าเป็นแต่ธาตุ หาสัตว์หาชีวะมิได้ แล้วๆ เล่าๆ ว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนั้น สมาธิที่ปัญญาสอดส่องความแตกต่างกันแห่งธาตุกำหนดได้ เป็นสมาธิไม่ถึงอัปปนา เป็นเพียงอุปจาระเพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมจะเกิดขึ้นโดยไม่ชักช้าเลย นี้เป็นภาวนานัยในการกำหนดธาตุ ๔ ประการที่มาโดยสังเขป

[๓๐๙] ส่วนภาวนานัยในจตุธาตุววัฏฐาน ที่มาโดยพิสดาร พึงทราบอย่างนี้ ก็แลพระโยคีผู้มีปัญญาไม่กล้านัก ประสงค์จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงเรียนธาตุอย่างพิสดารโดยอาการ ๔๒ ประการในสำนักอาจารย์ อยู่ในเสนาสนะมีประการดังกล่าวแล้ว ทำกิจทุกอย่างเสร็จแล้ว อยู่ในที่สงัด เร้นอยู่แล้วพึงเจริญกัมมัฏฐานโดยอาการ ๔ ประการนี้ คือ (๑) โดยสสัมภารสังเขป (๒) โดยสสัมภารวิภัติ (๓) โดยสลักขณสังเขป (๔) โดยสลักขณวิภัติ

ในอาการ ๔ ประการนั้น ภิกษุ**เจริญโดยสสัมภารสังเขปได้อย่างไร (กถํ สสมฺภารสงฺเขปโต ภาเวติ)** อย่างไร ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดอาการที่แข็งกระด้างในโกฏฐาสะ ๒๐ ประการว่าเป็นปฐวีธาตุ กำหนดอาการซึมซาบอันเป็นความเหลวกล่าวคือน้ำในโกฏฐาสะ ๑๒ ประการว่าเป็นอาโปธาตุ กำหนดความร้อนเป็นเครื่องเผาไหม้ในโกฏฐาสะ ๔ ประการว่าเป็นเตโชธาตุ กำหนดอาการพัดไปมาในโกฏฐาสะ ๖ ประการว่าเป็นวาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนั้นนั่นแหละ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏได้ เมื่อเธอคำนึงนึกมนสิการซึ่งธาตุเหล่านั้นแล้วๆ เล่าๆ อุปจารสมาธิจะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว

[๓๑๐] แต่เมื่อภิกษุใดเจริญอยู่อย่างนั้น กัมมัฏฐานยังไม่สำเร็จ ภิกษุนั้นพึงเจริญ**โดยสสัมภารวิภัติเถิด (สสมฺภารวิภตฺติโต)** พึงเจริญโดยสสัมภารวิภัติ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘

อย่างไร คือ ภิกษุนั้น ขั้นแรก พึงทำอุคคหโกศล ๗ ประการ และมนสิการโกศล ๑๐ ประการ ที่กล่าวแล้วในกายคตาสติกัมมัฏฐานนิเทศทั้งหมด มิให้บกพร่อง แล้วทำวิธีที่กล่าวในกายคตาสติกัมมัฏฐานนิเทศนั้นทุกอย่าง ตั้งต้นแต่สาธยายด้วยวาจาซึ่งอาการทั้งหลายมีอาการหมวดตจปัญจกะเป็นต้นในอาการ ๓๒ ประการทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม จริงอยู่ นี้นั่นเทียวเป็นความแปลก ในกายคตาสติกัมมัฏฐานนิเทศนั้น พระโยคีแม้มนสิการโกฏฐาสะทั้งหลายมีผมเป็นต้นด้วยอำนาจสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และการกำหนด แล้วพึงตั้งจิตไว้โดยเป็นของปฏิกูล ในธาตุววัฏฐานนี้ ต้องตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจเป็นธาตุ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เป็นโยคาวจร ครั้นมนสิการโกฏฐาสะทั้งหลายมีผมเป็นต้น ด้วยอำนาจสีเป็นต้น อย่างละ ๕ ส่วน ในที่สุดบำเพ็ญมนสิการให้เป็นไปอย่างนี้

[๓๑๑] ธรรมดาว่า**ผมทั้งหลาย (เกสา นาม)** เหล่านี้[๑] เกิดในหนังหุ้มกะโหลกศีรษะ บรรดาหนังหุ้มกะโหลกศีรษะกับผมนั้น หนังหุ้มกะโหลกศีรษะหารู้ไม่ว่า "ผมทั้งหลายเกิดที่เรา" ถึงผมทั้งหลายเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราเกิดที่หนังหุ้มกะโหลกศีรษะ เปรียบเหมือนหญ้ากุณฐะเกิดที่ยอดจอมปลวก" ยอดจอมปลวกหารู้ไม่ว่า "หญ้ากุณฐะเกิดที่เรา" ถึงหญ้ากุณฐะเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราเกิดที่ยอดจอมปลวก" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาผมทั้งหลายแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่าหาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๑๒] **ขนทั้งหลาย (โลมา)** เกิดที่หนังหุ้มสรีระ ในบรรดาหนังหุ้มสรีระและขนเหล่านั้น หนังหุ้มสรีระหารู้ไม่ว่า "ขนทั้งหลายเกิดที่เรา" แม้ขนทั้งหลายเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราทั้งหลายเกิดที่หนังหุ้มร่างกาย" เปรียบเหมือนเมื่อหญ้าแพรกทั้งหลายเกิดอยู่ที่บ้านร้าง ที่บ้านร้างหารู้ไม่ว่า "หญ้าแพรกเกิดอยู่ที่เรา" ถึงหญ้าแพรกเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราเกิดอยู่ที่บ้านร้าง" ฉะนั้น สภาวธรรมทั้งหลายนี้ปราศจากความ

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๗๓/๖๓-๗๕

คิดคำนึงและพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาขนทั้งหลายแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๑๓] **เล็บทั้งหลาย (นขา)** เกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย บรรดานิ้วกับเล็บทั้งหลายนั้น นิ้วทั้งหลายหารู้ไม่ว่า "เล็บเกิดที่ปลายของเรา" ถึงเล็บทั้งหลายเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราเกิดอยู่ที่ปลายนิ้วทั้งหลาย" เปรียบเหมือนเมื่อเด็กทั้งหลายใช้ไม้หลายอันเสียบเมล็ดมะซางเล่นอยู่ ไม้ทั้งหลายหารู้ไม่ว่า "เมล็ดมะซางเด็กเสียบไว้ที่เรา" ถึงเมล็ดมะซางเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราน่ะเขาติดไว้ที่ไม้" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาเล็บทั้งหลายแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๑๔] **ฟันทั้งหลาย (ทนฺตา)** เกิดที่กระดูกคาง บรรดากระดูกคางกับฟันทั้งหลายนั้น กระดูกคางหารู้ไม่ว่า "ฟันทั้งหลายเกิดอยู่ที่เรา" ถึงฟันทั้งหลายเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราเกิดอยู่ที่กระดูกคาง" เปรียบเหมือนเมื่อเสา (เรือน) ที่ช่างทั้งหลายพันด้วยยางเหนียวบางอย่าง แล้วตั้งไว้ในหลุมหินทั้งหลาย หลุมทั้งหลายหารู้ไม่ว่า "เสาทั้งหลายตั้งอยู่ในเรา" ถึงเสาทั้งหลายเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่ในหลุม" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาฟันทั้งหลาย แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๑๕] **หนัง (ตโจ)** หุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่ บรรดาร่างกายกับหนังนั้น ร่างกายหารู้ไม่ว่า "เราถูกหนังหุ้มไว้" ถึงหนังเล่าก็หารู้ไม่ว่า "ร่างกายน่ะเราหุ้มไว้" เปรียบเหมือนเมื่อพิณใหญ่ที่หุ้มด้วยหนังโคสด พิณใหญ่หารู้ไม่ว่า "เราถูกหนังโคสดหุ้ม" ถึงหนังโคสดเล่าก็หารู้ไม่ว่า "พิณใหญ่น่ะเราหุ้มไว้" สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาหนังแยกเป็นส่วนหนึ่งใน

ร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๑๖] **เนื้อ (มํสํ)** ฉาบติดอยู่ตามโครงกระดูก บรรดาโครงกระดูกกับเนื้อนั้น โครงกระดูกหารู้ไม่ว่า "เราถูกเนื้อต่างๆ ๙๐๐ ชิ้นฉาบอยู่"[๑] ถึงเนื้อเล่าก็หารู้ไม่ว่า "โครงกระดูกน่ะถูกเราฉาบไว้" เปรียบเหมือนเมื่อฝา **(**เรือน**)** ที่ฉาบไว้ด้วยดินเหนียวก้อนใหญ่ ฝาหารู้ไม่ว่า "เราถูกดินเหนียวก้อนใหญ่ฉาบแล้ว ถึงดินเหนียวก้อนใหญ่เล่าก็หารู้ไม่ว่า ฝาน่ะถูกเราฉาบไว้แล้ว" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาเนื้อแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๑๗] **เอ็นทั้งหลาย (นฺหารู)** รัดรึงกระดูกทั้งหลายอยู่ในภายในร่างกาย บรรดากระดูกกับเอ็นนั้น กระดูกทั้งหลายหารู้ไม่ว่า "เราถูกเอ็นทั้งหลายรัดรึง" ถึงเอ็นเล่าก็หารู้ไม่ว่า "กระดูกทั้งหลายถูกเรารัดรึงไว้" เปรียบเหมือนเมื่อไม้เชิงฝาที่เขามัดด้วยเถาวัลย์ทั้งหลาย ไม้เชิงฝาทั้งหลายหารู้ไม่ว่า "เราทั้งหลายถูกเถาวัลย์ผูกไว้" ถึงเถาวัลย์ทั้งหลายเล่าก็หารู้ไม่ว่า "ไม้เชิงฝาถูกเรามัดไว้" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาเอ็นทั้งหลายแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๑๘] **ในกระดูกทั้งหลาย (อฏฺฐีสุ)** กระดูกส้นเท้าค้ำจุนกระดูกข้อเท้าอยู่ กระดูกข้อเท้าค้ำจุนกระดูกแข้งอยู่ กระดูกแข้งค้ำจุนกระดูกขาอ่อนอยู่ กระดูกขาอ่อนค้ำจุนกระดูกสะเอวอยู่ กระดูกสะเอวค้ำจุนกระดูกสันหลังอยู่ กระดูกสันหลังค้ำจุนกระดูกคออยู่ กระดูกคอค้ำจุนกระดูกศีรษะอยู่ กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูก

---

[๑] อภิ.วิ.อ. **(**บาลี**)** -/๑๗๒/๖๔

สะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขาอ่อน กระดูกขาอ่อนตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า

ในบรรดากระดูกเหล่านั้น กระดูกส้นเท้าหารู้ไม่ว่า เราค้ำจุนกระดูกข้อเท้าอยู่ กระดูกข้อเท้าหารู้ไม่ว่า "เราค้ำจุนกระดูกแข้งอยู่" กระดูกแข้งหารู้ไม่ว่า "เราค้ำจุนกระดูกขาอ่อนอยู่" กระดูกขาอ่อนหารู้ไม่ว่า "เราค้ำจุนกระดูกสะเอวอยู่" กระดูกสะเอวหารู้ไม่ว่า "เราค้ำจุนกระดูกสันหลังอยู่" กระดูกสันหลังหารู้ไม่ว่า "เราค้ำจุนกระดูกคออยู่" กระดูกคอหารู้ไม่ว่า "เราค้ำจุนกระดูกศีรษะอยู่" กระดูกศีรษะหารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่บนกระดูกคอ" กระดูกคอหารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง" กระดูกสันหลังหารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว" กระดูกสะเอวหารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่บนกระดูกขาอ่อน" กระดูกขาอ่อนหารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง" กระดูกแข้งหารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า" กระดูกข้อเท้าหารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า" เปรียบเหมือนเมื่อกองวัตถุ **(ที่เขาวางซ้อนๆ กัน)** มีอิฐ ไม้ และโคมัย เป็นต้น อันล่างๆ หารู้ไม่ว่า "เราค้ำจุนอันบนๆ อยู่" ถึงอันบนๆ เล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราตั้งอยู่บนอันล่างๆ" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดากระดูกแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะที่แข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๑๙] **เยื่อในกระดูก (อฏฺฐิมิญฺชํ)** อยู่ภายในกระดูกเหล่านั้นๆ ในบรรดาเยื่อในกระดูกกับกระดูกเหล่านั้น กระดูกทั้งหลายหารู้ไม่ว่า "เยื่ออยู่ภายในเราทั้งหลาย" ถึงเยื่อเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ภายในกระดูก" เปรียบเหมือนเมื่อยอดหวายที่เขานึ่งใส่ไว้ในภายในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ปล้องไม้ไผ่เป็นต้นหารู้ไม่ว่า "ยอดหวายเป็นต้นเขาใส่ไว้ในเราทั้งหลาย" ถึงยอดหวายเป็นต้นเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในปล้องไม้ไผ่" เป็นต้น ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาเยื่อในกระดูกแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะที่แข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๐] **ไต**[๑] **(วกฺกํ)** เป็นก้อนเนื้อ (คู่) ติดอยู่กับเอ็นใหญ่ ซึ่งมีโคนเป็นเส้นเดียวกัน แล่นออกจากหลุมคอไปหน่อยหนึ่งแตกเป็นสองเส้นโอบล้อมเนื้อหัวใจอยู่ ในบรรดาเอ็นใหญ่กับไตนั้น เอ็นใหญ่หารู้ไม่ว่า "ไตติดอยู่กับเรา" ถึงไตเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราติดอยู่กับเอ็นใหญ่" เปรียบเหมือนเมื่อผลมะม่วงคู่ติดอยู่กับขั้ว ขั้วหารู้ไม่ว่า "ผลมะม่วงคู่ติดอยู่กับเรา" ถึงผลมะม่วงคู่เล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราติดอยู่กับขั้ว" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาไตแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๑] **หัวใจ (หทยํ)** อาศัยตรงกลางซี่โครงกระดูกอก อยู่ในภายในร่างกาย ในบรรดาภายในซี่โครงกระดูกอก ภายในซี่โครงกระดูกอกหารู้ไม่ว่า "หัวใจอาศัยเราอยู่" ถึงหัวใจเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอาศัยภายในซี่โครงกระดูกอกอยู่" เปรียบเหมือนเมื่อชิ้นเนื้อที่คนแอบวางไว้ภายในซี่กรงคานหาม (ปีกครุฑ) เก่า ๆ ภายในซี่กรงคานหามเก่าหารู้ไม่ว่า "ชิ้นเนื้อเขาวางแอบเราไว้" ถึงชิ้นเนื้อเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราถูกเขาวางแอบไว้ภายในซี่กรงคานหามเก่า" ฉะนั้น ธรรมดาสภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาหัวใจแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๒] **ตับ (ยกนํ)** อยู่ในภายในร่างกายชิดติดข้างขวาในส่วนภายในระหว่างนมทั้ง ๒ ในบรรดาสีข้างข้างขวาในส่วนภายในระหว่างนมทั้ง ๒ กับตับนั้น สีข้างข้างขวาในส่วนภายในระหว่างนมทั้ง ๒ หารู้ไม่ว่า "ตับอยู่ชิดติดกับเรา" ถึงตับเล่าก็หารู้ไม่ว่า เราน่ะอยู่ชิดติดสีข้างข้างขวาในส่วนภายในระหว่างนมทั้ง ๒ เปรียบเหมือนเมื่อชิ้นเนื้อคู่แขวนอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อข้าว ข้างกระเบื้องหม้อข้าวหารู้ไม่ว่า ชิ้นเนื้อคู่

---

[๑] สรีรวิทยาว่า ไตเป็นอวัยวะจำพวกต่อมชนิดหนึ่งอยู่ที่ข้างกระดูกสันหลังแถวบั้นเอวทั้ง ๒ ข้างมีหน้าที่กรองของเหลวให้เป็นน้ำปัสสาวะเพื่อส่งไปยังกระเพาะปัสสาวะ ส่วนม้ามเป็นอวัยวะอยู่ริมกระเพาะอาหารข้างซ้าย

แขวนอยู่ที่เรา” ถึงชิ้นเนื้อคู่เล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราแขวนอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อข้าว” ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาตับแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๓] **ในพังผืดทั้งหลาย (กิโลมเกสุ)** พังผืดชนิดปกปิดหุ้มอยู่ทั้งหัวใจและไต พังผืดชนิดเปิดเผยหุ้มเนื้ออยู่ใต้หนังทั่วร่างกาย ในบรรดาไต หัวใจ และเนื้อทั่วร่างกายกับพังผืดนั้น ไต หัวใจ และเนื้อทั่วร่างกายหารู้ไม่ว่า “เราถูกพังผืดปิด” ถึงพังผืดเล่าก็หารู้ไม่ว่า “ไต หัวใจ และเนื้อทั่วร่างกายถูกเราปิด” เปรียบเหมือนเมื่อ **(ชิ้น)** เนื้อที่เขาหุ้มไว้ด้วยผ้าขี้ริ้ว เนื้อหารู้ไม่ว่า “เราถูกหุ้มไว้ด้วยผ้าขี้ริ้ว” ถึงผ้าขี้ริ้วเล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราห่อชิ้นเนื้อไว้” ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาพังผืดแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๔] **ม้าม (ปิหกํ)** อยู่ติดด้านบนเพดานท้องข้างซ้ายของหัวใจ ในบรรดาด้านบนเพดานท้องกับม้ามนั้น ด้านบนเพดานท้องหารู้ไม่ว่า “ม้ามอยู่ติดเรา” ถึงม้ามเล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราอยู่ติดด้านบนเพดานท้อง” เปรียบเหมือนเมื่อก้อนโคมัยอยู่ติดด้านบนยุ้งข้าว ด้านบนยุ้งข้าวหารู้ไม่ว่า “ก้อนโคมัยอยู่ติดเรา” ถึงก้อนโคมัยเล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราอยู่ติดด้านบนยุ้งข้าว” ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาม้ามแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๕] **ปอด (ปปฺผาสํ)** ห้อยคลุมทั้งหัวใจและตับอยู่ในระหว่างนมทั้ง ๒ ในส่วนภายในของร่างกาย ในบรรดาส่วนภายในร่างกายกับปอดนั้น ส่วนภายในร่างกายนั้นหารู้ไม่ว่า “ปอดห้อยอยู่ที่เรา” ถึงปอดเล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราห้อยอยู่ในส่วน

ภายในร่างกายเห็นปานนั้น" เปรียบเหมือนเมื่อรังนกห้อยอยู่ภายในยุ้งข้าวเก่าๆ ส่วนภายในยุ้งข้าวเก่าๆ หารู้ไม่ว่า "รังนกห้อยอยู่ที่เรา" ถึงรังนกเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราห้อยอยู่ในส่วนภายในยุ้งข้าวเก่าๆ" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาปอดแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๖] **ไส้ใหญ่ (อนฺตํ)** อยู่ในส่วนภายในร่างกายมีปลายอยู่ที่หลุมคอ **(**ข้าง **๑)** และที่ทวารหนัก **(**ข้าง **๑)** ในบรรดาส่วนภายในร่างกายกับไส้ใหญ่นั้น ส่วนภายในร่างกายหารู้ไม่ว่า "ไส้ใหญ่อยู่ที่เรา" ถึงไส้ใหญ่เล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในส่วนภายในร่างกาย" เปรียบเหมือนเมื่อซากงูเรือนหัวขาดที่เขาขดวางไว้ในรางเลือด รางเลือดหารู้ไม่ว่า "ซากงูเรือนอยู่ที่เรา" ถึงซากงูเรือนเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในรางเลือด" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาไส้ใหญ่แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๗] **ไส้น้อย (อนฺตคุณํ)** พันขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ขดอยู่ในระหว่าง **(**ของไส้ใหญ่**)** ในบรรดาไส้ใญ่กับไส้น้อยนั้น ไส้ใหญ่หารู้ไม่ว่า "ไส้น้อยพันเราอยู่" ถึงไส้น้อยเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราพันไส้ใหญ่อยู่" เปรียบเหมือนเมื่อเชือกทั้งหลายที่ร้อยขดเชือกสำหรับเช็ดเท้าอยู่ ขดเชือกสำหรับเช็ดเท้าหารู้ไม่ว่า เชือกร้อยเราอยู่ ถึงเชือกเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราพันขดเชือกสำหรับเช็ดเท้าอยู่" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาไส้น้อยแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นสภาวะแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๘] **อาหารใหม่ (อุทริยํ)** คือสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มเข้าไปอยู่ในท้อง ในท้องและอาหารใหม่นั้น ท้องหารู้ไม่ว่า "อาหารใหม่อยู่ในเรา" ถึงอาหาร

ใหม่เล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในท้อง" เปรียบเหมือนเมื่อรากสุนัขอยู่ในรางสุนัข รางสุนัขหารู้ไม่ว่า "รากสุนัขอยู่ในเรา" ถึงรากสุนัขเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในรางสุนัข" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาอาหารใหม่แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๒๙] **อาหารเก่า (กรีสํ)** คือสิ่งที่อยู่ที่ปลายลำไส้ใหญ่ (สัณฐาน) ดังปล้องไม้ไผ่ (ยาว) ประมาณ ๘ นิ้ว ที่เรียกกันว่ากระเพาะอุจจาระ ในกระเพาะอุจจาระและอาหารเก่านั้น กระเพาะอุจจาระหารู้ไม่ว่า "อาหารเก่าอยู่ในเรา" ถึงอาหารเก่าเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในกระเพาะอุจจาระ" เปรียบเหมือนเมื่อดินสีเหลืองอย่างละเอียดที่เขาขยำใส่ไว้ในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่หารู้ไม่ว่า "ดินสีเหลืองอยู่ในเรา" ถึงดินสีเหลืองเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในปล้องไม้ไผ่" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาอาหารเก่าแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๐] **มันสมอง (มตฺถลุงฺคํ)** คือสิ่งที่อยู่ในภายในกะโหลกศีรษะ ในภายในกะโหลกศีรษะและมันสมอง ภายในกะโหลกศีรษะหารู้ไม่ว่า "มันสมองอยู่ในเรา" ถึงมันสมองเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในภายในกะโหลกศีรษะ" เปรียบเหมือนเมื่อก้อนแป้งที่เขาบรรจุไว้ในกะโหลกน้ำเต้าเก่า ๆ กะโหลกน้ำเต้าหารู้ไม่ว่า "ก้อนแป้งอยู่ในเรา" ถึงก้อนแป้งเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในกะโหลกน้ำเต้า" สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดามันสมองแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของแข้นแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๑] **ในดีทั้งหลาย (ปิตฺเตสุ)** ดีชนิดไม่ติดที่ เป็นของเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์เอิบอาบอยู่ทั่วร่างกาย ดีชนิดติดที่อยู่ในฝักน้ำดี ในร่างกายและดีชนิดไม่ติดที่นั้น

ร่างกายหารู้ไม่ว่า "ดีชนิดไม่ติดที่เอิบอาบเราอยู่" ถึงดีชนิดไม่ติดที่เล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราเอิบอาบร่างกายอยู่" เปรียบเหมือนเมื่อน้ำมันซึมซาบขนม ขนมหารู้ไม่ว่า "น้ำมันซึมซาบเราอยู่" ถึงน้ำมันเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราซึมซาบขนมอยู่" ฉะนั้น **(และ)** ถุงน้ำดีหารู้ไม่ว่า "ดีชนิดที่ติดที่อยู่ในเรา" ถึงดีชนิดที่ติดที่เล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในถุงน้ำดี" เปรียบเหมือนเมื่อรังบวบขมเต็มด้วยน้ำฝน รังบวบขมหารู้ไม่ว่า "น้ำฝนขังอยู่ในเรา" ถึงน้ำฝนเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราขังอยู่ในรังบวบขม" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาดี แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๒] **เสลด (เสมฺหํ)** มีประมาณแล่งหนึ่ง อยู่ที่เพดานท้อง ในเพดานท้องและเสมหะนั้น เพดานท้องหารู้ไม่ว่า "เสมหะอยู่ที่เรา" ถึงเสมหะเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ที่เพดานท้อง" เปรียบเหมือนเมื่อบ่อน้ำโสโครกที่มีแผ่นฟองเกิดข้างบน บ่อน้ำโสโครกหารู้ไม่ว่า "แผ่นฟองอยู่ที่เรา" ถึงแผ่นฟองเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ที่บ่อน้ำโสโครก" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาเสมหะ แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๓] **หนอง (ปุพฺโพ)** ไม่มีโอกาสที่อยู่ประจำ ในตำแหน่งแห่งร่างกายใดๆ ที่ถูกตอตำหนามยอกและเปลวไฟกระทบเป็นต้น เลือดคั่งค้างแล้วเสีย หรือฝีและต่อมเป็นต้นเกิดขึ้น มันก็ขังอยู่ในที่นั้นๆ ในตำแหน่งแห่งร่างกายที่ถูกตอและหนามเป็นต้นกระทบกับหนองนั้น ตำแหน่งแห่งร่างกายที่ถูกตอและหนามเป็นต้นกระทบหารู้ไม่ว่า "หนองอยู่ในเรา" ถึงหนองเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในตำแหน่งนั้นๆ" เปรียบเหมือนเมื่อต้นไม้ที่มียางไหลออกด้วยอำนาจการฟันด้วยขวานเป็นต้น ตำแหน่งแห่งต้นไม้ตรงที่ถูกฟันด้วยขวานเป็นต้นหารู้ไม่ว่า "ยางอยู่ในเรา" ถึงยางเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในตำแหน่งแห่งต้นไม้ที่ถูกฟันเป็นต้น" ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาหนองแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้

ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๔] **ในเลือดทั้งหลาย (โลหิเตสุ)** เลือดแล่นได้ ซาบซ่านไปอยู่ ดังน้ำดี เลือดที่สั่งสมอยู่ ขังอยู่เต็มส่วนล่างที่อยู่ของตับ มีประมาณเต็มแล่ง ๑ ช่วยให้ไต หัวใจ ตับ และปอดชุ่มอยู่ ในเลือด ๒ ชนิดนั้น เลือดแล่นได้ มีวินิจฉัยเช่นเดียวกับ ดีชนิดไม่ติดที่นั่นแหละ ส่วนในเลือดอีกอย่างหนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ที่ส่วนล่าง ของตับก็ดี ไตเป็นต้นก็ดี หารู้ไม่ว่า “เลือดขังอยู่ในเรา หรือทำเราให้เปียกชุ่มอยู่” ถึงเลือดเล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราขังอยู่เต็มส่วนล่างของตับ ทำไตเป็นต้นให้เปียกชุ่มอยู่” เปรียบเหมือนเมื่อน้ำหยดลงที่กระเบื้องเก่า ทำก้อนดินเป็นต้นข้างล่างให้เปียกชุ่ม ก้อนดินเป็นต้นหารู้ไม่ว่า “เราถูกน้ำทำให้เปียกชุ่มอยู่ ถึงน้ำเล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราทำ ก้อนดินเป็นต้นให้เปียกชุ่มอยู่” ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึง และการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาเลือดแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๕] **เหงื่อ (เสโท)** ขังอยู่เต็มช่องขุมผมและขนบ้าง ไหลออกมาในเวลาที่ ร้อนเพราะไฟเป็นต้นบ้าง ในช่องขุมผมและขนกับเหงื่อนั้น ช่องขุมผมและขนทั้งหลาย หารู้ไม่ว่า “เหงื่อไหลออกจากเรา” ถึงเหงื่อเล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราไหลออกจากช่องขุมผม และขนทั้งหลาย” เปรียบเหมือนเมื่อกำเหง้าบัวและสายบัวพอถูกถอนขึ้นจากน้ำ ช่อง ในกำเหง้าบัวเป็นต้น หารู้ไม่ว่า “น้ำไหลออกจากเรา” ถึงน้ำที่กำลังไหลออกจากช่อง ในกำเหง้าบัวเป็นต้นเล่าก็หารู้ไม่ว่า “เราไหลออกจากช่องในกำเง่าบัวเป็นต้น” ฉะนั้น สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและ กัน ธรรมดาเหงื่อแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่าง เปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๖] **มันข้น (เมโท)** คือ มันแข้นที่แผ่ไปอยู่ทั่วสรีระของคนอ้วน ติดอยู่ ตามเนื้อ ปลีน่องเป็นต้นของคนผอม ในเนื้อกับมันข้นนั้น เนื้อในสรีระทั้งสิ้น

(ของคนอ้วน) ก็ดี ในอวัยะมีแข้งเป็นต้น (ของคนผอม) ก็ดี หารู้ไม่ว่า "มันข้นติดเราอยู่" ถึงมันข้นเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราติดเนื้ออยู่ในสรีระทั้งสิ้น" (ของคนอ้วน) หรือในอวัยวะมีแข้งเป็นต้น (ของคนผอม) เปรียบเหมือนเมื่อกองเนื้อที่เขาปิดไว้ด้วยผ้าเก่าสีขมิ้น กองเนื้อหารู้ไม่ว่า "ผ้าเก่าสีขมิ้นติดเราอยู่" ถึงผ้าเก่าสีขมิ้นเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ติดกองเนื้อ" สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดามันข้นแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลวข้นๆ มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๗] **น้ำตา (อสฺสุ)** เกิดขึ้นเมื่อใด เมื่อนั้น มันก็ขังอยู่เต็มเบ้าตาบ้าง ไหลออกมาบ้าง ในเบ้าตากับน้ำตานั้น เบ้าตาทั้ง ๒ หารู้ไม่ว่า "น้ำตาขังอยู่ในเราทั้งหลาย" ถึงน้ำตาเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราขังอยู่ในเบ้าตาทั้ง ๒" เปรียบเหมือนเมื่อเบ้าตาลอ่อนทั้งหลายเต็มด้วยน้ำ เบ้าตาลอ่อนทั้งหลายหารู้ไม่ว่า "น้ำขังอยู่ในเราทั้งหลาย" ถึงน้ำเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราขังอยู่ในเบ้าตาลอ่อนทั้งหลาย" ฉะนั้น สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาน้ำตาแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๘] **มันเหลว (วสา)** คือมันที่ละลายอยู่ตามฝ่ามือหลังมือ ฝ่าเท้าหลังเท้าโพรงจมูก หน้าผาก และจะงอยบ่า ในเวลาที่ร้อนเพราะไฟเป็นต้น ในตำแหน่งแห่งร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้นกับมันเหลวนั้น ตำแหน่งแห่งร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้นหารู้ไม่ว่า "มันเหลวท่วมเราอยู่" ถึงมันเหลวเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราท่วมตำแหน่งแห่งร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้นอยู่" เปรียบเหมือนเมื่อข้าวตังที่เขาใส่น้ำมัน ข้าวตังหารู้ไม่ว่า "น้ำมันท่วมเราอยู่" ถึงน้ำมันเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราท่วมข้าวตังอยู่" ฉะนั้น สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดามันเหลวแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๓๙] **น้ำลาย (เขโฬ)** เมื่อปัจจัยเป็นเหตุเกิดน้ำลายเห็นปานนั้นมีอยู่ มันก็ไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างมาขังอยู่ที่พื้นลิ้น ในพื้นลิ้นกับน้ำลายนั้น พื้นลิ้นหารู้ไม่ว่า "น้ำลายไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างมาขังอยู่ที่เรา" ถึงน้ำลายเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างมาขังอยู่ที่พื้นลิ้น" เปรียบเหมือนเมื่อหลุมที่ริมฝั่งแม่น้ำที่มีน้ำซึมไม่ขาดสาย พื้นหลุมหารู้ไม่ว่า "น้ำขังอยู่ที่เรา" ถึงน้ำเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราขังอยู่ที่พื้นหลุม" ฉะนั้น สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาน้ำลายแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๔๐] **น้ำมูก (สิงฺฆาณิกา)** เกิดขึ้นเมื่อใด เมื่อนั้น มันก็ขังเต็มโพรงจมูกบ้าง ไหลออกมาบ้าง ในโพรงจมูกกับน้ำมูกนั้น โพรงจมูกทั้ง ๒ หารู้ไม่ว่า น้ำมูกขังอยู่ที่เรา ถึงน้ำมูกเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราขังอยู่ในโพรงจมูกทั้ง ๒" เปรียบเหมือนเมื่อหอยโข่งเต็มด้วยนมส้มเสีย หอยโข่งหารู้ไม่ว่า "นมส้มเสียอยู่ในเรา" ถึงนมส้มเสียเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราอยู่ในหอยโข่ง" ฉะนั้น สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาน้ำมูกแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๔๑] **ไขข้อ (ลสิกา)** ทำกิจคือทาที่ต่อแห่งกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ อยู่ในที่ต่อ (แห่งกระดูกประมาณ) ๑๘๐ แห่ง ในที่ต่อ ๑๘๐ แห่งกับไขข้อนั้น ที่ต่อ ๑๘๐ แห่งหารู้ไม่ว่า "ไขข้อทาเราอยู่" ถึงไขข้อเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราทาที่ต่อ ๑๘๐ แห่งอยู่" เปรียบเหมือนเมื่อเพลาที่คนทาด้วยน้ำมัน เพลาหารู้ไม่ว่า "น้ำมันทาเราอยู่" ถึงน้ำมันเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราทาเพลาอยู่" ฉะนั้น สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาไขข้อแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๔๒] **น้ำมูตร (มุตฺตํ)** ขังอยู่ข้างในกระเพาะปัสสาวะ ในกระเพาะปัสสาวะกับน้ำมูตรนั้น กระเพาะปัสสาวะหารู้ไม่ว่า "น้ำมูตรขังอยู่ที่เรา" ถึงน้ำมูตรเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราขังอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ" เปรียบเหมือนเมื่อหม้อดินเนื้อหยาบที่เขาโยนลงไปคว่ำอยู่ในหลุมน้ำโสโครก[๑] หม้อดินเนื้อหยาบหารู้ไม่ว่า "น้ำโสโครกขังอยู่ในเรา" ถึงน้ำโสโครกเล่าก็หารู้ไม่ว่า "เราขังอยู่ในหม้อดินเนื้อหยาบ" สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณาไตร่ตรองถึงกันและกัน ธรรมดาน้ำมูตรแยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่าหาสัตว์มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการดังนี้

[๓๔๓] พระโยคาวจรครั้นบำเพ็ญมนสิการให้เป็นไปในปฐวีโกฏฐาสะและอาโปโกฏฐาสะอย่างนี้แล้ว พึงบำเพ็ญมนสิการให้เป็นไปในเตโชโกฏฐาสะอย่างนี้ว่า ร่างกายย่อมเร่าร้อนเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุเร่าร้อนแห่งร่างกาย) นี้แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ ร่างกายย่อมทรุดโทรมเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุทรุดโทรมแห่งร่างกาย) นี้แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ ร่างกายย่อมกระสับกระส่ายเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุกระสับกระส่ายแห่งร่างกาย) นี้แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ ของที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มเข้าไปแล้ว ย่อมถึงความย่อยไปด้วยดีเพราะไฟใด ไฟนี้แยกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ ดังนี้

[๓๔๔] ต่อจากนั้น พึงกำหนดลมขึ้นเบื้องบน โดยเป็นลมขึ้นเบื้องบน กำหนดลมไปข้างล่างโดยเป็นลมไปข้างล่าง กำหนดลมอยู่ในท้อง โดยเป็นลมอยู่ในท้อง กำหนดลมอยู่ในไส้ โดยเป็นลมอยู่ในไส้ กำหนดลมที่แล่นไปตามอวัยวะใหญ่น้อย

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๗๔/๗๕

โดยเป็นลมแล่นไปตามอวัยวะใหญ่น้อย กำหนดลมหายใจเข้าหายใจออก โดยเป็นลมหายใจเข้าหายใจออก แล้วจึงให้มนสิการเป็นไปในส่วนแห่งลมอย่างนี้ว่า ชื่อว่าลมขึ้นเบื้องบน ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการพัดไป เป็นวาโยธาตุ ชื่อว่าลมลงไปเบื้องล่าง ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการพัดไป เป็นวาโยธาตุ ชื่อว่าลมอยู่ในท้อง ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการพัดไป เป็นวาโยธาตุ ชื่อว่าลมอยู่ในลำไส้ ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการพัดไป เป็นวาโยธาตุ ชื่อว่าลมแล่นไปตามอวัยวะใหญ่น้อย ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการพัดไป เป็นวาโยธาตุ ชื่อว่าลมหายใจเข้าหายใจออก ได้แก่ ส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า หาสัตว์มิได้ มีอาการพัดไป เป็นวาโยธาตุ ดังนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นผู้มีมนสิการเป็นไปอย่างนี้ เมื่อพระโยคาวจรน้อมนึกใส่ใจถึงธาตุเหล่านั้นแล้วๆ เล่าๆ อุปจารสมาธิย่อมจะเกิดขึ้น โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นเทียว

[๓๔๕] แต่เมื่อพระโยคาวจรผู้ใดเจริญอยู่อย่างนี้ กัมมัฏฐานยังไม่สำเร็จ พระโยคาวจรผู้นั้นพึงเจริญ**โดยสังเขปตามลักษณะของตน (สลกฺขณสงฺเขปโต)**

ถามว่า พึงเจริญโดยสังเขปตามลักษณะของตนอย่างไร

ตอบว่า พึงกำหนดลักษณะที่แข้นแข็ง ในส่วน ๒๐ ประการว่าเป็นปฐวีธาตุ ในส่วน ๒๐ ประการนั้นแหละ พึงกำหนดลักษณะที่ซึมซาบได้ว่า เป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่ร้อนอบอ้าวว่า เป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่ขับเคลื่อนได้ว่า เป็นวาโยธาตุ

พึงกำหนดลักษณะที่ซึมซาบได้ในส่วน ๑๒ ประการว่าเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่ร้อนอบอ้าวในส่วน ๑๒ ประการนั้นแหละว่า เป็นเตโชธาตุ พึงกำหนด

ลักษณะที่ขับเคลื่อนได้ในส่วน ๑๒ ประการนั้นแหละว่า เป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่แข้นแข็งในส่วน ๑๒ ประการนั้นแหละว่า เป็นปฐวีธาตุ

พึงกำหนดลักษณะที่ร้อนอบอ้าวในส่วน ๔ ประการว่าเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่ขับเคลื่อนได้ซึ่งแยกออกจากเตโชธาตุนั้นไม่ได้ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่แข้นแข็ง ซึ่งแยกออกจากเตโชธาตุนั้นไม่ได้ว่าเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่ซึมซาบได้ซึ่งแยกออกจากแตโชธาตุนั้นไม่ได้ว่าเป็นอาโปธาตุ

พึงกำหนดลักษณะที่ขับเคลื่อนได้ในส่วน ๖ ประการว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่แข้นแข็งในส่วน ๖ ประการนั้นนั่นแหละว่าเป็นปถวีธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่ซึมซาบได้ในส่วน ๖ ประการนั้นนั่นแหละว่าเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดลักษณะที่ร้อนอบอ้าวในส่วน ๖ ประการนั้นนั่นแหละว่าเป็นเตโชธาตุ เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อพระโยคาวจรน้อมนึก ใส่ใจถึงธาตุเหล่านั้นแล้วๆ เล่าๆ อุปจารสมาธิ ย่อมจะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวมาแล้วแน่นอน

[๓๔๖] ส่วนพระโยคาวจรท่านใดเจริญอยู่อย่างนี้ กัมมัฏฐานยังไม่สำเร็จ พระโยคาวจรนั้นพึงเจริญ**โดยการจำแนกตามลักษณะของตน (สลกฺขณวิภตฺติโต)**

ถามว่า พึงเจริญโดยการจำแนกตามลักษณะของตนอย่างไร

ตอบว่า พึงกำหนดส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นเทียว แล้วจึงกำหนดลักษณะที่แข้นแข็งในผมว่าเป็นปฐวีธาตุ กำหนดลักษณะที่ซึมซาบได้ในผมนั้นแหละว่าเป็นอาโปธาตุ กำหนดลักษณะที่ร้อนอบอ้าวในผมนั้นแหละว่าเป็นเตโชธาตุ กำหนดลักษณะที่ขับเคลื่อนได้ในผมนั้นแหละว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดธาตุในส่วนทั้งปวงส่วนละ ๔ ประการตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายก็จะปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นผู้กำหนดอยู่อย่างนั้น เมื่อภิกษุน้อมนึกใส่ใจถึงธาตุเหล่านั้นแล้วๆ เล่าๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

ส่วนอีกอย่างหนึ่ง พึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยอาการเหล่านี้ คือ (๑) โดยความหมายของคำ (๒) โดยกลาป (คือเป็นกลุ่มก้อน) (๓) โดยส่วนที่ย่อยแล้ว

(๔) โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น (๕) โดยสมุฏฐาน (๖) โดยความเป็นต่างๆ กันและความเป็นอันเดียวกัน (๗) โดยแยกกันได้และแยกกันไม่ได้ (๘) โดยที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ (๙) โดยความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก (๑๐) โดยรวมเข้าด้วยกัน (๑๑) โดยเป็นปัจจัย (ของกันและกัน) (๑๒) โดยไม่มีความคิดคำนึง (๑๓) โดยจำแนกปัจจัย

[๓๔๗] ในอาการเหล่านั้น พระโยคาวจรผู้เมื่อจะมนสิการ**โดยความหมายแห่งคำ (วจนตฺถโต)** พึงมนสิการโดยความหมายแห่งคำตามที่แปลกกันและเสมอกันอย่างนี้ว่า "ธาตุชื่อว่าปฐวี เพราะเป็นสภาวะที่แผ่ไป ชื่อว่าอาโป เพราะไหลไปได้ เพราะเอิบอาบไปได้ หรือเพราะทำให้ชุ่มชื้น ชื่อว่าเตโช เพราะทำให้ร้อน ชื่อว่า วาโย เพราะพัดไปได้ ส่วนว่าโดยไม่แปลกกัน สิ่งที่ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และเพราะเป็นที่รองรับไว้ซึ่งทุกข์

[๓๔๘] คำว่า **โดยกลาป (กลาปโต)** มีอธิบายว่า ปถวีธาตุนี้ใดที่ท่านแสดงไว้ด้วยอาการ ๒๐ ประการโดยนัยว่า ผม ขน เป็นต้น และอาโปธาตุที่แสดงด้วยอาการ ๑๒ ประการ โดยนัยว่า "ดี เสมหะ" เป็นต้น นี้ใด เพราะในอาการเหล่านั้น

การประชุมแห่งธรรม ๘ ประการ คือ สี กลิ่น รส โอชา
และธาตุทั้ง ๔ ประการ การสมมุติว่า ผม จึงมีได้ เพราะ
สภาวธรรมเหล่านี้แยกกันเสีย การสมมุติว่า ผม ก็หามีไม่

เหตุนั้น **แม้ผมทั้งหลาย** ก็คือเพียงกลุ่มแห่งธรรม ๘ ประการเท่านั้น ขนเป็นต้นก็อย่างนั้น แต่ในส่วนเหล่านี้ ส่วนใดที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ส่วนนั้นก็เป็นกลุ่มแห่งธรรม ๑๐ ประการกับชีวิตินทรีย์และภาวรูปบ้าง แต่ก็คงนับว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ด้วยอำนาจลักษณะที่เด่น พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยกลาป โดยนัยดังกล่าวมาแล้วอย่างนี้

[๓๔๙] คำว่า **โดยเป็นจุรณ (จุณฺณโต)** มีอธิบายว่า ก็แล**ปฐวีธาตุ**ที่ย่อยจนเป็นชนิดปรมาณู เป็นละอองละเอียด เมื่อกำหนดถือเอาโดยประมาณกลางๆ ในร่างกายนี้ จะพึงมีประมาณทะนานหนึ่ง ปฐวีธาตุนั้นอันอาโปธาตุมีประมาณกึ่งทะนานนั้นช่วยยึดไว้ (ให้ติดกัน) เตโชธาตุช่วยรักษา วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ จึงไม่เรี่ยราย ไม่

กระจัดกระจาย เมื่อมันไม่เรี่ยรายไม่กระจัดกระจายจึงเข้าถึงความกำหนดได้ว่าเป็นเพศหญิงและเพศชายเป็นต้นหลายๆ อย่าง และประกาศภาวะมีความละเอียดหยาบสูงต่ำล่ำสัน บอบบาง เป็นอาทิ

ส่วน**อาโปธาตุ** ที่ถึงความเป็นของเหลว มีอาการซึมซาบอยู่ในร่างกายนี้ อาศัยปฐวีธาตุอยู่ เตโชธาตุช่วยรักษา วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ จึงไม่หยด ไม่ไหลออกมา เมื่อมันไม่หยดไม่ไหลออกมา จึงแสดงภาวะความเอิบอิ่ม

ส่วน**เตโชธาตุ** อันมีความร้อนเป็นลักษณะมีอาการเป็นไออุ่นช่วยเผาย่อยของที่กินที่ดื่มเข้าไปในร่างกายนี้ อาศัยปฐวีธาตุอยู่ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ จึงทำกายนี้ให้อบอุ่น นำความถึงพร้อมแห่งผิวพรรณมาให้แก่กายนั้นด้วย ก็แลกายนี้อันเตโชธาตุนั้นทำให้อบอุ่นไว้ จึงมิได้แสดงความเน่า (ให้ปรากฏ)

ส่วน**วาโยธาตุ** มีความขับเคลื่อนและพยุงไว้เป็นลักษณะแล่นไปตามอวัยวะใหญ่น้อย ในร่างกายนี้ อาศัยปฐวีธาตุอยู่ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ จึงพยุงกายนี้ไว้ได้ ก็แลกายนี้อันวาโยธาตุนั้นช่วยพยุงไว้แล้ว จึงไม่ล้ม จึงตั้งตรงอยู่ได้ อันวาโยธาตุอีกอย่างหนึ่งกระตุ้นแล้วจึงแสดงความเคลื่อนไหวในอิริยาบถ คือ เดิน ยืน นั่ง และนอนได้ คู้ได้ เหยียดได้ แกว่งมือและเท้าได้ ธาตุยนต์เป็นไปเช่นกับรูปมายาเป็นเครื่องลวงคนโง่ได้โดยภาวะเป็นหญิงเป็นชายเป็นต้นพระโยคาวจรพึงมนสิการโดยเป็นจุรณ โดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้วอย่างนี้

[๓๕๐] ในข้อว่า **โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น (ลกฺขณาทิโต)** มีอธิบายว่า พระโยคาวจรพึงน้อมนึกถึงธาตุ ๔ ประการนี้ คือ ปฐวีธาตุมีอะไรเป็นลักษณะ มีอะไรเป็นกิจ มีอะไรเป็นผล และมีอะไรเป็นเหตุใกล้ แล้วจึงมนสิการโดยลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุมีความเป็นของหยาบเป็นลักษณะ มีความเป็นที่อาศัยอยู่เป็นกิจ มีความรับเอาไว้ได้เป็นผล **อาโปธาตุ** มีความหลั่งออกเป็นลักษณะ มีความเพิ่มพูนเป็นกิจ มีความยึดไว้ได้เป็นผล **เตโชธาตุ** มีความร้อนเป็นลักษณะ มีการช่วยทำ

ให้อบอุ่นและช่วยย่อยเป็นกิจ มีการเพิ่มให้ซึ่งความอ่อนนุ่มเป็นผล **วาโยธาตุ** มีการขับเคลื่อนพยุงไว้เป็นลักษณะ มีการเบ่งขึ้นได้เป็นกิจ มีการยักย้ายเป็นผล

[๓๕๑] ในข้อว่า **โดยสมุฏฐาน (สมุฏฺฐานโต)** มีอธิบายว่า พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยสมุฏฐานอย่างนี้ว่า ส่วน ๔๒ ประการมีผมเป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วโดยทรงแสดงส่วนแห่งธาตุมีปถวีธาตุเป็นต้นโดยพิสดารนี้ใด ในส่วนเหล่านั้น โกฏฐาสะ ๔ ประการนี้ คือ (๑) อาหารใหม่ (๒) อาหารเก่า (๓) น้ำหนอง (๔) มูตร มีอุตุเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว โกฏฐาสะ ๔ ประการนี้ คือ (๑) น้ำตา (๒) เหงื่อ (๓) น้ำลาย (๔) น้ำมูก มีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน เตโชธาตุที่ช่วยเผาย่อยสิ่งที่กินเข้าไปเป็นต้นมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ลมหายใจเข้าออกมีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ส่วนที่เหลือทุกประการมีสมุฏฐาน ๔

[๓๕๒] ในข้อว่า **โดยความต่างกันและโดยความเป็นอันเดียวกัน (นานตฺเตกตฺตโต)** มีอธิบายว่า ธาตุทั้งหมดย่อมมีความต่างกันโดยอาการมีลักษณะประจำตนเป็นต้น จริงอยู่ ปฐวีธาตุ ย่อมมีลักษณะ กิจ และผล เป็นอย่างหนึ่ง ธาตุอื่นมีอาโปธาตุเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง แต่ว่าธาตุเหล่านี้แม้จะเป็นต่าง ๆ กัน โดยอาการมีลักษณะเป็นต้นก็ดี โดยสมุฏฐานมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้นก็ดี ก็ยังมีความเป็นอันเดียวกัน โดยเป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นธาตุ เป็นธรรม และเป็นความไม่เที่ยงเป็นต้น แท้จริง ธาตุทั้งปวง ได้ชื่อว่ารูป เพราะธาตุเหล่านั้นไม่ล่วงลักษณะคือความแตกสลายไปได้ ได้ชื่อว่าเป็นมหาภูต เพราะเหตุหลายอย่างเช่นมีปรากฏการณ์ใหญ่เป็นอาทิ

คำว่า **เช่นมีปรากฏการณ์ใหญ่เป็นอาทิ (มหนฺตปาตุภาวาทีหิ)** มีอธิบายว่า แท้จริง ธาตุเหล่านี้ ท่านเรียกว่า มหาภูต เพราะเหตุเหล่านี้ คือ (๑) เพราะมีปรากฏการณ์ใหญ่ (๒) เพราะเสมอด้วยมหาภูต (๓) เพราะต้องมีการบริหารมาก (๔) เพราะมีการเปลี่ยนแปลงมาก (๕) เพราะเป็นของใหญ่ (๖) เป็นของจริงด้วย

ในบทเหล่านั้น คำว่า **เพราะมีปรากฏการณ์ใหญ่ (มหนฺตปาตุภาวโต)** ความว่า ก็ภูตคือธาตุทั้ง ๔ ประการนี้ ปรากฏเป็นของใหญ่ ทั้งในอนุปาทินนสันดาน

ทั้งในอุปาทินนสันดาน ความที่ปรากฏเป็นของใหญ่ แห่งสันดาน ๒ ประการนั้น ในอนุปาทินนสันดาน ท่านกล่าวในพุทธานุสตินิเทศ โดยนัยเป็นต้นว่า

แผ่นดินนี้ คำนวณด้านหนา ได้ประมาณเท่านี้
คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

แม้ในอุปาทินนสันดาน ก็ปรากฏเป็นของใหญ่เหมือนกัน โดยสรีระของปลา เต่า เทวดา และทานพ เป็นต้น สมดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทร มีอัตภาพขนาด ๑๐๐ โยชน์" เป็นต้น[๑] (๑)

คำว่า **เพราะเสมอด้วยมหาภูต (มหาภูตสามญฺญโต)** มีอธิบายว่า ก็ภูตคือธาตุเหล่านี้ ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีสีเขียวเลย แต่แสดงอุปาทายรูปสีเขียวได้ ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีสีเหลืองเลย แต่แสดงอุปาทายรูปสีเหลืองได้ ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีสีแดงเลย แต่แสดงอุปาทายรูปสีแดงได้ ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีสีขาวเลย แต่แสดงอุปาทายรูปสีขาวได้ เปรียบเหมือนคนเล่นกล แสดงทำน้ำอันมิใช่แก้วมณี ให้เป็นแก้วมณี แสดงทำก้อนดินอันมิใช่ทองเลย ให้เป็นทองได้ ฉะนั้น

อนึ่ง เหมือนคนเล่นกลนั้น ตัวเองมิได้เป็นยักษ์ มิได้เป็นยักษิณีเลย แต่แสดงเป็นยักษ์ก็ได้ เป็นยักษิณีก็ได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ธาตุเหล่านั้น จึงชื่อว่ามหาภูต เพราะเสมอด้วยมหาภูตคือคนเล่นกล

นัยหนึ่ง ภูตใหญ่ทั้งหลายมียักษ์เป็นต้น จับคน (คือเข้าสิง) ผู้ใด ที่อยู่แห่งภูตเหล่านั้น หาไม่พบเลยในภายในของคนผู้นั้น ย่อมหาไม่พบเลยในภายนอก และมันจะไม่แอบอิงผู้นั้นอยู่ก็หาไม่ ฉันใด แม้ภูตคือธาตุเหล่านั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตั้งอยู่ภายในกันและกันก็หาไม่ได้ ตั้งอยู่ภายนอกกันและกันก็หาไม่ได้ และมันมิได้อาศัยกันและกันอยู่ก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น ภูตคือธาตุทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่ามหาภูต เพราะเสมอด้วยภูตใหญ่มียักษ์เป็นต้น เหตุว่ามีที่ตั้งอยู่อันคิดไม่ได้ นัยหนึ่ง มหาภูต

---

[๑] วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๔, องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๒๐/๒๕๖

ทั้งหลายกล่าวคือยักษิณีปกปิดภาวะที่ตนเป็นภูตที่น่ากลัว แล้วลวงสัตว์ทั้งหลายด้วยผิวพรรณ สัณฐาน และการกรีดกรายที่น่าพอใจ ฉันใด ถึงภูตคือธาตุเหล่านี้เล่าก็ฉันนั้นเหมือนกัน ปกปิดกิจและลักษณะประจำของตน อันต่างโดยสภาพมีความที่ตนเป็นของหยาบเป็นต้นเสียแล้ว ลวงคนโง่ด้วยผิวพรรณที่น่าชอบใจ ด้วยทรวดทรงองค์อวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชอบใจ และด้วยการกรายมือ การกรายเท้า กรีดนิ้ว ย้ายคิ้ว อันน่าซาบซึ้งใจในร่างทั้งหลายมีร่างหญิงและชายเป็นต้น ไม่ยอมให้เห็นสภาพแห่งตน เพราะเหตุนั้น ธาตุทั้งหลายนั้นจึงได้ชื่อว่ามหาภูต แม้โดยเสมอกันแห่งมหาภูตคือยักษิณี เพราะความเป็นสิ่งที่ลวง ประการหนึ่ง (๒)

คำว่า **เพราะต้องบริหารใหญ่ (มหาปริหารโต)** มีอธิบายว่า เพราะจะต้องบริหารด้วยปัจจัยจำนวนมาก จริงอยู่ ภูตคือธาตุเหล่านี้ เป็นแล้ว คือเป็นไปแล้วด้วยปัจจัยทั้งหลายมีของกินและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น ที่นับว่ามาก เพราะต้องนำเข้าไป (ปรนเปรอ) ทุกวัน เหตุนั้น จึงชื่อว่ามหาภูต อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่ามหาภูต เพราะเป็นภูตที่มีเครื่องบริหารมาก ดังนี้ก็ได้ (๓)

คำว่า **มีวิการใหญ่ (มหาวิการโต)** มีอธิบายว่า ก็ภูตคือธาตุเหล่านี้ ทั้งที่เป็นอนุปาทินนะ ทั้งที่เป็นอุปาทินนะ เป็นธรรมชาติมีความผิดปกติมาก ใน ๒ ประการนั้น สำหรับอนุปาทินนะมีความใหญ่ผิดปกติปรากฏในเมื่อกัปพินาศ สำหรับอุปาทินนะ ความใหญ่ผิดปกติย่อมปรากฏในเวลาธาตุกำเริบ จริงอย่างนั้น

เมื่อโลกถูกไฟ (ประลัยกัลป์) ไหม้อยู่
เปลวไฟลุกพุ่งขึ้นแต่ภาคพื้นจนกระทั่งถึงพรหมโลก

เมื่อใดโลกพินาศด้วยน้ำอันกำเริบแล้ว
เมื่อนั้น ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาล จะละลายไปชั่วพริบเดียว

เมื่อโลกพินาศด้วยธาตุลมกำเริบ เมื่อนั้น ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิ
จักรวาลจะกระจัดกระจายไปชั่วพริบเดียว

ร่างกายถูกงูปากไม้กัดแล้ว
ย่อมแข็งกระด้างไป ฉันใด เพราะปฐวีธาตุกำเริบ
ร่างกายนั้นเป็นดังอยู่ในปากงูปากไม้ ฉะนั้น

ร่างกายถูกงูปากเน่ากัดแล้วย่อมเน่าเฟอะไป
เพราะอาโปธาตุกำเริบ ร่างกายนั้น
ย่อมเน่าเฟอะไป เป็นดังอยู่ในงูปากเน่า
ฉะนั้น

ร่างกายถูกงูปากไฟกัดแล้วย่อม
เร่าร้อน เพราะเตโชธาตุกำเริบ ร่างกายนั้น
เป็นดังอยู่ในงูปากไฟ ฉะนั้น

ร่างกายถูกงูปากศัตรากัดแล้วย่อม
ขาดยับ ฉันใด เพราะวาโยธาตุกำเริบ ร่างกายนั้นก็ย่อมขาด
ยับ เป็นดังอยู่ในงูปากศัตรา ฉะนั้น

ภูตคือธาตุทั้งหลายมีวิการใหญ่ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น จึงได้ชื่อว่ามหาภูต **(๔)**

คำว่า **เพราะเป็นของใหญ่ และเพราะเป็นของจริงด้วย (มหนฺตา ภูตตฺตา จ)** นั้น มีอธิบายว่า ภูตคือธาตุเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นของใหญ่ เพราะเป็นสิ่งที่จะต้องกำหนด (ให้เห็นตามสภาพ) ด้วยความพยายามมาก (เพราะเป็นสภาวะที่รู้ได้ยาก) ชื่อว่าเป็นของจริง เพราะเป็นของมีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเป็นของใหญ่ และเพราะเป็นของจริงด้วย[๑] **(๕)**

ธาตุทั้งปวงนี้ ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุทั้งหลาย มีความเป็นสิ่งมีปรากฏการณ์ใหญ่ เป็นต้น ดังกล่าวมาฉะนี้

---

[๑] อภิ.สงฺ.อ. **(บาลี)** -๑/๕๘๓/๓๕๘-๓๕๙

แต่เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ๑ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ๑ เพราะเป็นที่รองรับทุกข์ ๑ ธาตุทั้งปวงจึงได้ชื่อว่า**ธาตุ (ธาตุโย)** เหตุไม่ล่วงลักษณะของธาตุไปได้ ชื่อว่า**ธรรม (ธมฺมา)** เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน และเพราะทรงอยู่ตามสมควรแก่ขณะของตนด้วย ชื่อว่า**ไม่เที่ยง (อนิจฺจา)** เพราะความหมายว่าสิ้นไป ชื่อว่า**เป็นทุกข์ (ทุกฺขา)** เพราะความหมายว่าน่ากลัว ชื่อว่า**อนัตตา (อนตฺตา)** เพราะความหมายว่าหาสาระมิได้

ธาตุทั้งปวงมีความเป็นอันเดียวกัน โดยเป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นธาตุ เป็นธรรม และเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ดังนี้แล พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน ดังกล่าวมาฉะนี้

[๓๕๓] คำว่า **โดยแยกกันได้และแยกกันมิได้ (วินิพฺโภคาวินิพฺโภคโต)** มีอธิบายว่า ธาตุทั้งหลายนี้เกิดร่วมกันแท้ แยกกันเป็นส่วนๆ มิได้ แม้ในกลาปหนึ่งๆ มีสุทธัฏฐกกลาปเป็นต้น ซึ่งมีจำนวนต่ำกว่าเพื่อน แต่ว่าโดยลักษณะก็แยกกันได้ พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยแยกกันได้และแยกกันมิได้ ดังกล่าวมาฉะนี้

[๓๕๔] คำว่า **โดยความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ (สภาควิสภาคโต)** มีอธิบายว่า ในธาตุเหล่านี้ แม้ที่แยกกันไม่ออกอย่างนี้ก็ดี ธาตุ ๒ ประการข้างหน้าเข้ากันได้ เพราะเป็นธาตุหนักด้วยกัน ธาตุ ๒ ประการข้างหลังก็อย่างนั้น คือเข้ากันได้ เพราะเป็นธาตุเบาด้วยกัน ส่วนธาตุ ๒ ประการข้างหน้ากับธาตุ ๒ ประการข้างหลัง และธาตุ ๒ ประการข้างหลังกับธาตุ ๒ ประการข้างหน้า เข้ากันไม่ได้ พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ ดังกล่าวมาฉะนี้

[๓๕๕] คำว่า **โดยความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก (อชฺฌตฺติก-พาหิรวิเสสโต)** มีอธิบายว่า ธาตุภายในเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณวัตถุ วิญญัติและอินทรีย์ มีอิริยาบถ มีสมุฏฐาน ๔ ประการ ธาตุภายนอกมีประการตรงกันข้ามกับธาตุภายในที่กล่าวมาแล้ว พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก ดังกล่าวมาฉะนี้

[๓๕๖] คำว่า **โดยรวมเข้าด้วยกัน (สงฺคหโต)** มีอธิบายว่า ปฐวีธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็รวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับธาตุนอกนี้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) เพราะไม่มีความต่างกันแห่งสมุฏฐาน ปฐวีธาตุที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานก็อย่างนั้น คือรวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับธาตุที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยรวมเข้าด้วยกัน ดังกล่าวมาฉะนี้

[๓๕๗] คำว่า **โดยความเป็นปัจจัย (ปจฺจยโต)** มีอธิบายว่า ปฐวีธาตุอันอาโปธาตุช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ เป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ ประการโดยเป็นที่ตั้ง อาโปธาตุมีปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งอาศัย เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ เป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ ประการโดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกัน เตโชธาตุมีปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งอาศัย อาโปธาตุช่วยยึดให้ติดกัน วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ เป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ ประการโดยเป็นเครื่องช่วยเผาย่อย วาโยธาตุมีปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งอาศัย อาโปธาตุช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยเผาย่อยไป เป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ ประการ โดยเป็นเครื่องช่วยพยุงไว้ พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยเป็นปัจจัย (ของกันและกัน) ดังกล่าวมาฉะนี้

[๓๕๘] คำว่า **โดยไม่คิดคำนึง (อสมนฺนาหารโต)** มีอธิบายว่า ก็แลในธาตุ ๔ นี้ ปฐวีธาตุหารู้ไม่ว่า "เราเป็นปฐวีธาตุ" หรือว่า "เราเป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ ประการ โดยเป็นที่ตั้งอาศัย" ถึงมหาภูต ๓ ประการนอกนี้เล่าก็หารู้ไม่ว่า "ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแก่พวกเราโดยเป็นที่ตั้งอาศัย" นัยในธาตุทั้งปวงก็นัยนี้ พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยไม่มีความคิดคำนึง ดังกล่าวมาฉะนี้

[๓๕๙] คำว่า **โดยจำแนกปัจจัย (ปจฺจยวิภาคโต)** มีอธิบายว่า ก็ปัจจัยของธาตุทั้งหลายมี ๔ ประการคือ (๑) กรรม (๒) จิต (๓) อาหาร (๔) ฤดู ในปัจจัยเหล่านั้น กรรมนั่นเองเป็นปัจจัยแก่ธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ปัจจยธรรม (อีก ๓) มีจิตเป็นต้นหาเป็นปัจจัยไม่ ธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานเล่า ก็มีปัจจยธรรมมีจิตเป็นต้นนั่นเองเป็นปัจจัย ธรรมนอกนี้หาเป็นปัจจัยไม่ อนึ่ง กรรม

เป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือ โดยปริยาย จิตเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจฉาชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่ธาตุที่เหลือ อาหารเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เป็นอาหารปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือ อุตุเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน เป็นอัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือ มหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยแม้แก่มหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานบ้าง ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้าง (ก็ได้) นัยเดียวกัน มหาภูตที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีอาหารเป็นสมุฏฐาน มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่มหาภูตที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานบ้าง ที่มีปัจจัยมีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น ปฐวีธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุนอกนี้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญ-ปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และโดยเป็นที่ตั้งอาศัยด้วย (แต่) หาเป็นปัจจัยโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ อนึ่ง เป็นปัจจัยแก่มหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓ ประการ (คือ มหาภูตที่มี จิต อาหาร และฤดู เป็นสมุฏฐาน) โดยเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย (แต่) มิได้เป็นปัจจัยโดยเป็นที่ตั้งอาศัย มิได้เป็นโดยชนกปัจจัย อนึ่ง ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านี้ อาโปธาตุย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุอีก ๓ ประการโดยเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกันด้วย (แต่) หาเป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัยแก่มหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓ ประการ เหมือนกัน โดยเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย (แต่) มิได้เป็นปัจจัยโดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกัน มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย อนึ่ง ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านี้ เตโชธาตุย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุอีก ๓ ประการโดยเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องเผาย่อย (แต่) หาได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัยแก่มหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓ ประการโดยเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เหมือนกัน (แต่) มิได้เป็นโดยเป็นเครื่องเผาย่อย มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย

ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านี้ วาโยธาตุย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุอีก ๓ ประการ โดยเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องช่วยพยุงไว้ด้วย (แต่) หาเป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัยแก่มหาภูตที่เนื่องถึงกันอีก ๓ ประการโดยเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เหมือนกัน (แต่) มิได้เป็นโดยเป็นเครื่องพยุง มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย นัยแม้ในมหาภูตมีปฐวีธาตุที่มีจิต อาหาร อุตุเป็นสมุฏฐานเป็นต้น ก็ดุจนัยนี้

ก็แล ในธาตุทั้งหลายนี้อันเป็นไปโดยอำนาจปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น อย่างนี้

ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ คงเป็น ๔
และธาตุ ๑ อาศัยธาตุ ๓ ก็คงเป็น ๔
(แต่) ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ จึงเป็นไปโดยอาการ ๖

แท้จริง ในธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ อย่างนี้ คือ ธาตุทีละ ๓ อาศัยธาตุทีละ ๑ จึงเป็น ๔ ทุกที นัยเดียวกัน ในธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๑ อาศัยธาตุอย่างนี้ คือ ธาตุทีละ ๑ อาศัยธาตุนอกนี้ทีละ ๓ จึงเป็น ๔ ทุกที แต่ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ อย่างนี้ คือ ธาตุ ๒ ข้างหลังอาศัยธาตุ ๒ ข้างหน้า (๑) ธาตุ ๒ ข้างหน้า อาศัยธาตุ ๒ ข้างหลัง (๑) ธาตุที่ ๒ ที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๑ และที่ ๓ ข้างหน้า (๑) ธาตุที่ ๑ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๒ ที่ ๔ (๑) ธาตุที่ ๑ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๒ ที่ ๔ (๑) ธาตุที่ ๒ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๑ ที่ ๔ (๑) ธาตุที่ ๑ ที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๒ ที่ ๓ (๑) จึงเป็นไปโดยอาการ ๖

ในธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแก่การยันไว้ ในเวลาก้าวไปและถอยกลับเป็นต้น ปฐวีธาตุนั้นแหละอาโปธาตุสนับสนุนแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การทรงตัวอยู่ได้ ส่วนอาโปธาตุที่ปฐวีธาตุสนับสนุนแล้ว เป็นปัจจัยแก่ความไม่กระจัดกระจาย เตโชธาตุที่วาโยธาตุสนับสนุนแล้ว เป็นปัจจัยแก่การยกขึ้น วาโยธาตุที่เตโชธาตุสนับสนุนแล้ว เป็นปัจจัยแก่การแกว่งไกว พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยจำแนกปัจจัย ดังกล่าวมาฉะนี้

แม้เมื่อพระโยคาวจรมนสิการไป โดยอาการมีความหมายแห่งคำเป็นต้น ดังกล่าวมานี้แล ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏโดยมุขอันหนึ่งๆ เมื่อเธอนึกหน่วงมนสิการธาตุเหล่านั้นไปเนืองๆ อุปจารสมาธินี้ย่อมถึงการนับว่าจตุธาตุววัตถาน เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งญาณที่กำหนดธาตุ ๔ ประการ

(อานิสงส์แห่งจตุธาตุววัตถาน)

[๓๖๐] ภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งจตุธาตุววัตถานนี้ ย่อมจะหยั่งลงถึงสุญญตา ถอนสัตตสัญญาเสียได้ เพราะถอนสัตตสัญญาได้ เธอไม่คำนึงถึงการกำหนดแยกว่า พาหมฤค ว่ายักษ์ ว่ารากษส เป็นต้น ย่อมเป็นผู้ข่มความกลัวภัยได้ ข่มความยินร้ายและความยินดีได้ ไม่ถึงความฟูขึ้นและความยุบลง ในเพราะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งหลาย อีกทั้งจะเป็นผู้มีปัญญามาก มีอมตะเป็นที่สุด หรือมิฉะนั้นก็จะมีสุคติเป็นที่แน่นอน

ผู้มีปัญญาพึงเสพจตุธาตุววัตถาน อันมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ ซึ่งพระโยคาวจรผู้มีการข่มอย่างประเสริฐ
เล่นกันแล้วนั้น เป็นนิตย์เทอญ

นี้เป็นภาวนานิเทศแห่งจตุธาตุววัตถาน

[๓๖๑] พรรณนาความโดยทุกประการแห่งบทนี้ว่า **สมาธิพึงบำเพ็ญอย่างไร (กถํ ภาเวตพฺโพ)** ในปัญหากรรมที่ข้าพเจ้าทำไว้ โดยนัยว่า **อะไรเป็นสมาธิ ที่ชื่อว่าสมาธิเพราะความหมายว่ากระไร (โก สมาธิ, เกนฏฺเฐน สมาธิ)** เป็นต้น เพื่อแสดงความพิสดารและนัยแห่งการบำเพ็ญสมาธิ เป็นอันจบแล้วเพียงเท่านี้

ก็ในที่นี้ทรงประสงค์เอาสมาธิ ๒ ประการนี้เท่านั้น คือ (๑) อุปจารสมาธิ (๒) อัปปนาสมาธิ ในสมาธิ ๒ ประการนั้น **อุปจารสมาธิ (อุปจารสมาธิ)** ก็คือเอกัคคตาในกัมมัฏฐาน ๑๐ และในจิตอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งอัปปนาทั้งหลาย **อัปปนาสมาธิ (อปฺปนาสมาธิ)** ก็คือเอกัคคตาแห่งจิตในกัมมัฏฐานที่เหลือ สมาธิทั้ง ๒ ประการนั้น จะชื่อว่าเป็นธรรมอันพระโยคาวจรเจริญแล้วเพราะกัมมัฏฐาน

เหล่านั้นเธอได้เจริญแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า การพรรณนาความโดยทุกประการแห่งบทนี้ว่า **สมาธิควรเจริญอย่างไร (กถํ ภาเวตพฺโพ)** เป็นอันจบแล้ว

ว่าด้วยอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ

[๓๖๒] ส่วนใน (ปัญหา) ข้อที่กล่าวไว้ว่า **อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ (สมาธิภาวนาย โก อานิสํโส)** มีคำเฉลยว่า อานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิมี ๕ ประการ มีความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นต้น จริงอย่างนั้น คือ ภิกษุเหล่าใดเป็นพระอรหันตขีณาสพ เจริญสมาธิด้วยประสงค์ว่า "จักเข้าสมาบัติให้จิตมีอารมณ์เดียวอยู่เป็นสุขตลอดวัน" การเจริญอัปปนาสมาธิของภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่ามี**ความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นอานิสงส์ (ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารานิสํสา)** เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัส (กับพระจุนทะ) ว่า "จุนทะ ฌานธรรม (ที่พาหิรกบรรพชิตบำเพ็ญ) เหล่านี้ เราไม่กล่าวว่า เป็นธรรมเครื่องขัดเกลากิเลสในอริยวินัย ฌานธรรมเหล่านี้ เราเรียกว่า ทิฏฐธรรมสุขวิหารในอริยวินัย"[๑] (๑)

ทั้งการเจริญอัปปนาสมาธิ ทั้งการเจริญอุปจารสมาธิ โดยนัยแห่งการได้ช่องในที่คับแคบแห่งพระเสขะและปุถุชนทั้งหลายผู้เจริญ (สมาธิ) ด้วยประสงค์ว่า ออกจากสมาบัติแล้วมีจิตตั้งมั่นอยู่จักเห็นแจ้ง (ตามเป็นจริง) ชื่อว่า**มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ (วิปสฺสนานิสํสา)** เพราะสมาธินั้นเป็นปทัฏฐาน (คือเป็นเหตุใกล้) แห่งวิปัสสนา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุมีจิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง"[๒] (๒)

ภิกษุเหล่าใดบำเพ็ญให้สมาบัติ ๘ บังเกิดแล้ว เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา ออกจากสมาบัติแล้ว ปรารถนาอยู่ ก็ทำอภิญญาอันมีนัยที่กล่าวไว้โดยประการว่า "เป็นคนเดียว (อธิษฐาน) ให้เป็นคนมากคน"[๓] ก็ได้ เป็นต้น ให้เกิดขึ้นได้ การเจริญ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๘๘/๘๐

[๒] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๕/๑๗

[๓] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๒/๔๒๑

อัปปนาสมาธิแห่งภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า**มีอภิญญาเป็นอานิสงส์ (อภิญฺญานิสํสา)** เพราะสมาธินั้น เมื่อมีเหตุแห่งสติ[๑] ก็เป็นปทัฏฐานแห่งอภิญญาได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "เธอน้อมจิตไปเฉพาะ เพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งใดๆ เธอย่อมถึงความประจักษ์ชัดในธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้นๆ ทีเดียว ในเมื่อมีเหตุแห่งสติ"[๒] (๓)

ปุถุชนเหล่าใดมีฌานไม่เสื่อม ปรารถนาความเข้าถึงพรหมโลกว่า เราจักบังเกิดในพรหมโลก หรือแม้ไม่ปรารถนาก็ตาม ย่อมไม่เสื่อมจากสมาธิ การเจริญอัปปนาสมาธิแห่งปุถุชนเหล่านั้น ชื่อว่า**มีภพวิเศษเป็นอานิสงส์ (ภววิเสสานิสํสา)** เพราะสมาธินั้นนำภพวิเศษมาให้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "บุคคลเจริญปฐมฌานแล้วที่เป็นปริตตะ (กามาวจร) ได้แล้ว จะไปเกิดที่ไหน ไปเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นพรหมปาริสัชชะ"เป็นต้น[๓] (๔)

ส่วนการเจริญอุปจารสมาธิเล่า ก็นำภพวิเศษคือสุคติชั้นกามาวจรมาให้เหมือนกัน

ส่วนว่าพระอริยะเหล่าใดยังสมาบัติ ๘ ให้บังเกิดแล้ว เข้านิโรธสมาบัติ เจริญสมาธิด้วยประสงค์ว่า "จักเป็นผู้ไม่มีจิต (คือดับความคิดเสีย) ถึงนิโรธนิพพานอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมสัก ๗ วัน" การเจริญอัปปนาสมาธิแห่งพระอริยบุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า**มีนิโรธเป็นอานิสงส์ (นิโรธานิสํสา)** เพราะเหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า ปัญญาที่มีความชำนาญ(ในการระงับสังขาร ๓) ด้วยญาณจริยา ๑๖ ประการ ด้วยสมาธิจริยา ๙ ประการ ชื่อว่านิโรธสมาปัตติญาณ"[๔]

---

[๑] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๔

[๒] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๘/๒๐๔, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๔

[๓] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๔/๖๗๑

[๔] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓

นี้เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ ๕ ประการมีทิฏฐธัมมสุขวิหารเป็นอาทิ ดังกล่าวมาฉะนี้

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงไม่ควรประมาทในการ
ประกอบสมาธิภาวนาอันมีอานิสงส์เป็นอเนก
เป็นเครื่องชำระมลทินคือกิเลสได้

[๓๖๓] ก็แล ด้วยการพรรณนาความมาเพียงเท่านี้ **แม้สมาธิ (สมาธิปิ)** ในวิสุทธิมรรคที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยหัวข้อ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ด้วยพระคาถาว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ** เป็นอาทิ ก็เป็นอันได้อธิบายจบแล้ว

ปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าได้รจนาเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนด้วยประการฉะนี้

[ทบทวนลำดับนิเทศที่ว่ามาแล้ว]

[๓๖๔] นิเทศที่ ๑ ชื่อสีลนิเทศ นิเทศที่ ๒ ชื่อธุตังคนิเทศ
นิเทศที่ ๓ ชื่อกัมมฐานคหณนิเทศ นิเทศที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิเทศ
นิเทศที่ ๕ ชื่อเสสกสิณนิเทศ นิเทศที่ ๖ ชื่ออสุภนิเทศ
นิเทศที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิเทศ นิเทศที่ ๘ ชื่อเสสานุสสตินิเทศ
นิเทศที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิเทศ นิเทศที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิเทศ
นิเทศที่ ๑๑ ชื่อสองนิเทศคือปฏิกูลสัญญาและจตุธาตุววัตถาน

ภาคที่ ๑ ของคัมภีร์วิสุทธิมรรค จบ

ดรรชนี

กพพีการาหาร ๕๐๗
กรรมวัฏ ๒๘๖
กระดูก ๓๖๓
กระดูกคอ ๓๖๔
กระดูกรากขวัญ ๓๖๔
กระดูกสะเอว ๓๖๔
กระบอกน้ำมัน ๑๔๘
กรัชรูป ๔๘๔
กรุณา ๔๖๙
กรุณากัมมัฏฐาน ๔๖๔
กรุณาเจโตวิมุตติ ๔๖๕,๔๗๐,๔๗๘
กรุณาพรหมวิหาร ๔๖๕,๔๗๑
กสิณผุฏโฐกาสะ ๔๘๕
กสิณรูป ๔๘๔
กสิณุคฆาฏิมากาส ๔๙๑,๔๘๕
กัมมัฏฐานที่คล้อย
ตามจริยาของตน ๑๖๓
กัลยาณธรรม ๔๘๒
กัลยาณมิตตตา ๑๕๙
กัลยาณมิตร ๑๔๗,๑๔๘,๑๕๐,๑๗๑
กามคุณ ๗๕,๗๗,๗๘,๒๐๖,
๓๒๖,๕๐๓,๕๑๕
กามฉันทะ ๒๐๕,๒๐๖
กามธาตุ ๘,๒๐๔,๒๑๒
กามโยคะ ๒๐๖
กามราคสังโยชน์ ๒๐๖
กามวิตก ๑๕๕
กามสุขัลลิกานุโยค ๘,๒๙๑
กามาวจร ๒๐๑
กามาวจรกิริยาสัญญา ๔๘๙
กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๔๘๙
กามาวจรกุศลสัญญา ๔๙๐,๔๘๙
กามาวจรสมาธิ ๑๒๘
กามาสวะ ๒๐๖
กามุปาทาน ๒๐๖
กาโมฆะ ๒๐๖
กายคตาสติ ๑๖๖,๑๖๗,
๒๘๑,๒๘๒,๓๔๖
กายคตาสติกัมมัฏฐาน ๓๔๔,๓๗๗
กายปัสสัทธิ ๒๒๐
กายวิเวก ๓๐๔
กายสังขาร ๓๙๐,๓๙๑,๓๙๒,๔๐๙
กายานุปัสสนา ๔๗๖
การกำหนด ๓๙๕
การเข้าไปกำหนดนิมิตโดยรอบ ๒๖๗
การคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ ๑๙๘
การงาน ๑๔๑
การด่า ๔๒

การต่อลาภด้วยลาภ ๓๕
การติดตาม ๓๙๕,๓๙๗
การถูกต้อง ๓๙๕
การทำนิมิต ๓๕
การทำวัตถุให้สะอาด ๑๘๙
การทำหน้านิ่ว ๓๗
การนับ ๓๙๕
การบริโภคอย่างเจ้าของ ๖๔
การบริโภคอย่างทายาท ๖๓
การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ๑๙๐
การพิจารณาเห็น
ธรรมเหล่านั้นอย่างแจ่มแจ้ง ๓๙๕
การพิจารณาทางไปและทางมา ๒๖๘
การพูดกด ๔๒
การพูดเขื่อง ๔๐
การพูดคุย ๑๘๗
การพูดฉอเลาะ ๔๑
การพูดแนะนำ ๔๑
การพูดแนะนำยิ่งขึ้นไป ๔๑
การพูดโน้มน้าวเข้ามาหาตน ๔๐
การพูดประจบสอพลอ ๔๐
การพูดป้อยอ ๓๕
การพูดผูกมัดให้ยิ่งขึ้นไป ๔๐
การพูดยก ๔๐
การพูดยกเขา ๔๓
การพูดยกยอเขา ๔๓
การพูดยกให้สูงยิ่งขึ้นไป ๔๐
การพูดเย้ยหยัน ๔๓
การพูดเลียบเคียง ๔๒,๕๙
การพูดใส่ร้าย ๔๒
การพูดหว่านล้อม ๔๒
การพูดห้ามอย่างครบเครื่อง ๔๒
การพูดเหยียด ๔๓
การพูดให้เขาเสียหายหนักขึ้น ๔๓
การพูดเอาใจหนักขึ้น ๔๐
การเพิ่มพูนอุเบกขา ๒๑๖
การสมาทาน ๘๙
การหลอกลวง ๓๔
การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีจิต
ไม่เป็นสมาธิ ๑๙๘
การห้าม ๔๒
กาล ๓๔๐
กาลปริยันตศีล ๑๖,๑๙
ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนฌาน
ได้แล้ว ๔๙๓
กิริยาสัญญา ๔๙๐
กิเลสกาม ๒๐๕
กิเลสมาร ๓๐๒
กุกกุจจะ ๑๕๙
กุศลธรรม ๑๕๕
กุศลวิบาก ๔๘๔
กุศลศีล ๒๓

เกิดขึ้นแล้ว ๕๑
เกิดแต่สมาธิ ๒๒๙
โกธะ ๑๕๘
โกสัชชะ ๑๙,๑๙๑
ขลุปัจฉาภัตติกังคะ ๘๗
ของขบฉัน ๑๖๐,๑๖๒
ขันติสังวร ๑๑
ขันธมาร ๓๐๒
เขมธรรม ๔๑๘
เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่ ๔๙๔
เข้าถึงอยู่ ๔๙๒,๕๐๑
เข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานอยู่ ๔๙๒
คณะ ๑๔๑
คณารามตา ๑๕๙
คติ ๓๔๑
คมิกวัตร ๒๖๙
ควรเจริญสมาธิอย่างไร ๑๓๖
ความกำหนัด ๓๒๖
ความขาด ๙๖,๑๐๒,๑๐๙
ความเข้าถึง ๒๑๑
ความฉลาดในนิมิต ๑๙๑
ความดำเนินไปจักมีแก่เรา ๔๘
ความตั้งมั่น ๓๙๕
ความตาย ๓๒๙
ความตายคือความตัดขาด ๓๒๙
ความตายโดยสมมุติ ๓๒๙
ความตายในเมื่อถึงคราว ๓๒๙
ความตายในเมื่อยังไม่ถึงคราว ๓๒๙
ความตายเพราะหมดบุญ ๓๒๙
ความตายในเวลาอันไม่ควร ๓๓๐
ความตายเพราะหมดอายุ ๓๒๙
ความบากบั่น ๑๙๓
ความเป็นผู้ขยี้คุณความดีของเขา ๓๕
ความเป็นผู้พูดดุจแกงถั่ว ๔๑
ความเป็นผู้มีหน้าที่รับเลี้ยงเด็ก ๔๑
ความเป็นพรหมวิหาร ๔๗๓
ความเปลี่ยนแปลง ๓๙๕
ความพยายาม ๔๐๐
ความพากเพียร ๑๙๓
ความเพียร ๕,๔๐๐
ความมีมากขึ้น ๑๕๑
ความไม่มีโทษและ
 ความอยู่ผาสุก ๔๙
ความไม่ล่วงละเมิด ๑๑
ความร้อน ๔๕
ความริเริ่ม ๑๙๓
ความหนาว ๔๕
ความหมดจด ๓๙๕
ความหมดจดด้วยการพิจารณา ๖๓
ความหมดจดด้วยการสังวร ๖๓
ความหมดจดด้วยการแสดง ๖๓
ความหมดจดด้วยการแสวงหา ๖๓

ความอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
เป็นอานิสงส์ ๕๔๙
คหัฏฐศีล ๑๗,๒๔
คันถะ ๑๔๓
คันธสัญญา ๔๘๘
คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ๕๐
คุณวิเศษ ๔๐๐
คู่เข้า ๓๘๕
คู่บัลลังก์ ๓๘๕
แคว้นกัมโพชะ
เป็นที่เกิดแห่งม้าทั้งหลาย ๔๙๕
โคจร ๒๗,๒๘
โคตรภู ๒๐๑,๒๐๒
ใครพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ ๒
จตุกกฌาน ๑๘๒,๒๔๘,๒๔๙
จตุตถฌาน ๒๓๙,๒๔๐,๒๔๒,
๒๔๓,๒๔๔,๒๔๖,
๓๙๑,๔๐๒,๔๑๑
จตุธาตุววัตถาน ๑๒๙,๑๖๔,๑๖๕,
๕๑๕,๕๒๒,๕๔๘
จตุสัมปชัญญะ ๓๔๕
จรณะ ๒๙๐
จักขายตนะ ๔๓๗
จักขุธาตุ ๔๓๗
จักขุวิญญาณ ๓๑,๒๒๘,๒๘๙
จักขุวิญญาณธาตุ ๔๓๗
จักขุสัมผัส ๒๘๙
จักขุสัมผัสสชาเวทนา ๒๘๙
จาคานุสสติ ๒๘๑,๓๒๓
จาคานุสสติฌาน ๓๒๓
จาปัลยะ ๑๕๘
จาริตตศีล ๑๗,๑๘
จิตตวิเวก ๒๐๕,๓๐๔
จิตตสังขาร ๔๐๙
จิตตั้งมั่นได้เร็ว ๔๖๓
จิตตานุปัสสนา ๓๙๔
จิตตุปบาท ๒๐๗
จิตเตกัคคตา ๒๑๔,๒๒๕
จิตวิปลาส ๓๗๐
จีวร ๔๕
เจตนาชื่อว่าศีล ๑๐
เจตนาศีล ๑๗
เจตสิกชื่อว่าศีล ๑๐
เจโตปริยญาณ ๑๗๓
เจโตวิมุตติ ๒๔๒
เจริญจิตและปัญญา ๕
ฉฬังคุเบกขา ๒๓๒,๒๓๔
ฉันทราคะ ๒๐๔,๔๕๖
ฉันทสมาธิ ๑๓๕
ชนกปัจจัย ๕๔๕,๕๔๖
ชวนจิต ๒๐๒,๒๒๕,๒๓๙
ชาคริยานุโยค ๑๕๙

ชาติกันดาร ๒๙๘
ชาวเมืองจัมปา ๒๙๘
ชีวิต ๓๔๐,๓๔๓
ชีวิตินทรีย์ ๓๓๐,๕๓๐
ซึ่งรูปสัญญา ๔๘๖
ซึ่งวิญญาณ ๔๙๔
ฌานจักษุ ๔๘๕
ฌานจิต ๒๑๗
ฌานปัจจเวกขณะ ๒๐๓
ฌานและปัญญา ๔
ฌานุเบกขา ๒๓๔,๒๓๕,๒๓๖
ญาณจริยา ๕๕๐
ญาณทัสสนะ ๓๔๕
ญาณสังวร ๑๑
ฐิติภาคิยศีล ๑๗,๒๔
ดงตาล ๓๕๓
ด้วยการพูดเลียบเคียง ๓๙
ด้วยวิธีฐูปนา ๓๙๘
ด้วยวิธีนับของคนตวงข้าวเปลือก ๓๙๖
ด้วยวิธีผุสนา ๓๙๘
ด้วยอำนาจเตโชกสิณ ๒๕๔
ด้วยอำนาจนีลกสิณ ๒๕๔
ด้วยอำนาจปฐวีกสิณ ๒๕๓
ด้วยอำนาจปีตกสิณ ๒๕๔
ด้วยอำนาจโลหิตกสิณ ๒๕๔
ด้วยอำนาจวาโยกสิณ ๒๕๔
ด้วยอำนาจอากาสกสิณ ๒๕๔
ด้วยอำนาจอาโปกสิณ ๒๕๓
ด้วยอำนาจอาโลกกสิณ ๒๕๔
ด้วยอำนาจโอทาตกสิณ ๒๕๔
ดำรงอยู่แล้วในศีล ๕
แดด ๔๕
โดยกลาป ๕๓๘
โดยกลิ่น ๓๕๘
โดยการก้าวล่วง ๑๖๕
โดยการกำหนด ๒๖๔
โดยการกำหนดระยะเวลา ๓๔๑
โดยการจำแนก
ตามลักษณะของตน ๕๓๗
โดยการบริโภค ๑๕๗,๕๑๐
โดยการไป ๕๐๘
โดยการเรียน ๑๖๙
โดยการแสดงจำนวน ๑๖๔
โดยการแสวงหา ๕๐๙
โดยการหลั่งออก ๕๑๓
โดยการเห็นเป็นต้น ๑๕๘
โดยก้าวล่วงบัญญัติ ๓๕๒
โดยกำหนด ๓๕๐
โดยกิจ ๑๕๗
โดยโกฏฐาสะอันเป็นที่อาศัย ๕๑๑
โดยขณะนิดหน่อย ๓๔๒
โดยคล้อยตามจริต ๑๗๐

โดยความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ ๕๔๔
โดยความต่างกันและ
โดยความเป็นอันเดียวกัน ๕๔๐
โดยความเป็นปัจจัย ๕๔๕
โดยความเป็นไปแห่งธรรม ๑๕๘
โดยความเป็นผู้มากด้วยกำลัง ๓๓๕
โดยความเป็นผู้มากด้วยบุญ ๓๓๕
โดยความเป็นผู้มากด้วยยศ ๓๓๕
โดยความเป็นผู้มากด้วยฤทธิ์ ๓๓๖
โดยความเป็นผู้มีปัญญามาก ๓๓๖
โดยความแปดเปื้อน ๕๑๔
โดยความแปลกกันแห่ง
ธาตุภายในกับธาตุภายนอก ๕๔๔
โดยความไม่หลงลืม ๔๐๘
โดยความหมายแห่งคำ ๕๓๘
โดยจำแนกปัจจัย ๕๔๕
โดยช่อง ๒๖๕,๒๗๔
โดยทิศ ๓๕๐
โดยที่ต่อ ๒๗๔,๒๖๕
โดยที่ลึกลง ๒๖๕
โดยที่สั่งสม ๕๑๑
โดยที่อาศัย ๓๕๘
โดยนำเข้าไปเปรียบเทียบ ๓๓๔
โดยประการทั้งปวง ๔๙๕,๔๙๗
โดยประเภทแห่งฌาน ๑๖๕
โดยปรากฏดังเพชฌฆาต ๓๓๑
โดยป้องกันความฟุ้งซ่านไป ๓๕๑
โดยปัจจัย ๑๗๐
โดยเป็นกัมมัฏฐาน
ที่ควรขยายและไม่ควรขยาย ๑๖๖
โดยเป็นกายที่ทั่วไปแก่หมู่หนอน
และโรคเป็นอันมาก ๓๓๘
โดยเป็นจุรณ ๕๓๙
โดยเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ๓๓๖
โดยเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓๓๗
โดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้ว ๕๑๒
โดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย ๕๑๒
โดยผล ๕๑๒
โดยภูมิ ๑๖๙
โดยไม่คิดคำนึง ๕๔๕
โดยไม่ช้านัก ๓๕๑
โดยไม่มีเครื่องหมาย ๓๓๙
โดยไม่รีบร้อนนัก ๓๕๑
โดยแยกกันได้และแยกกันมิได้ ๕๔๔
โดยรวมเข้าด้วยกัน ๕๔๕
โดยรอบ ๒๖๖,๒๗๔
โดยละไปตามลำดับ ๓๕๒
โดยลักษณะเป็นต้น ๔๖๙
โดยลำดับ ๓๕๑
โดยวิบัติแห่งสมบัติ ๓๓๓
โดยสมุฏฐาน ๕๔๐
โดยสสัมภารวิภัติ ๕๒๒

โดยสังเขปตามลักษณะของตน ๕๓๖
โดยสัณฐาน ๒๖๔,๒๗๔, ๓๔๙,๓๕๘
โดยสี ๒๗๔,๓๔๙,๓๕๘
โดยอัปปนา ๓๕๔
โดยอาการทั้งปวง ๔๘๖,๔๙๓
โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น ๕๓๙
โดยอายุที่เพลากำลัง ๓๓๙
โดยอารมณ์ ๑๖๘,๔๐๘
โดยอิริยาบถ ๑๕๖
โดยโอกาส ๒๖๔,๓๕๐, ๓๕๙
ตจปัญจกกัมมัฏฐาน ๓๔๘
ตติยฌาน ๒๓๐,๒๓๗,๒๓๘, ๒๓๙,๒๔๒,๒๔๕, ๒๔๖,๓๙๑,๔๑๑
ตระกูล ๑๓๘
ตะพังหิน ๑๗๗
ตั้งกายให้ตรง ๓๘๕
ตั้งแต่ปลายผมลงมาข้างล่าง ๓๔๖
ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไปข้างบน ๓๔๖
ตั้งสติไว้เฉพาะหน้า ๓๘๕
ตัณหา ๒
ตัณหากาย ๒๘๙
ตัณหานิสสิตศีล ๑๙
ตัณหุปาทาน ๓๐๒
ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ๒๓๔,๒๔๓, ๒๔๔,๒๑๗
ตาณธรรม ๔๑๘
ตื่นเป็นสุข ๔๕๙
ตุวฏกปฏิปทา ๑๔๐
เตจีวริกังคธุดงค์ ๙๔
เตโช ๕๑๙
เตโชกสิณ ๒๔๘
เตโชธาตุ ๕๑๗,๕๒๒,๕๓๕, ๕๓๙,๕๔๕,๕๔๗
ไตรจีวร ๘๕
ไตรธาตุ ๒
ไตรสิกขา ๗,๙
ถีนมิทธะ ๒๐๖,๒๒๐
ถีนะ ๑๕๙
ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร ๒๖,๒๗
ถือเอานิมิต ๑๗๔
ถูกความอยากครอบงำ ๓๖
ถูกมลทินคือความตระหนี่ กลุ้มรุมแล้ว ๓๒๒
ไถยบริโภค ๖๒
ทศพลญาณ ๒
ทัพพชาติ ๒๘๐
ทั่วทุกหมู่เหล่า ๔๔๑
ทำความเพียรให้สำเร็จได้ ๕๘
ทำจิตให้ตั้งมั่น ๔๑๑

ทำจิตให้บันเทิง ๔๑๐
ทิฏฐธัมมสุขวิหาร ๕๕๑
ทิฏฐินิสสิตศีล ๑๙
ทิพพจักษุ ๑๖๖
ทิพพวิหาร ๓๐๓
ทิพพโสตธาตุ ๑๖๖
ทิวาปัชชลนา ๑๕๙
ทิศเบื้องบน ๔๔๐
ทิศเบื้องล่าง ๔๔๑
ที่ชื่อว่าสมาธิเพราะ
มีความหมายอย่างไร ๑๒๗
ทีปธรรม ๔๑๘
ที่สหรคตด้วยเมตตา ๔๔๐
ทุกขโทมนัส ๓๐๙
ทุกขธรรม ๒๗๘
ทุกขเวทนา ๕๑
ทุกขสัจ ๒๘๘
ทุกขานุปัสสนา ๔๑๑
ทุกขินทรีย์ ๒๔๑
ทุติยฌาน ๒๐๘,๒๒๒,๒๒๕-๒๓๑,๒๓๕,๒๓๖,๒๔๕,๒๔๖,๓๙๑,๔๑๑,๔๗๖
ทุปปฏินิสสัคคิตา ๑๕๙
เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ๓๒๔
เทวดาชั้นพรหมปาริสัชชะ ๕๕๐
เทวดาย่อมรักษา ๔๖๒
เทวตานุสสติ ๒๘๑,๓๒๔,๓๒๕,๓๒๖
เทวปุตตมาร ๓๐๒
โทมนัสเวทนา ๔๗๖
โทมนัสสินทรีย์ ๒๔๑
ธรรม ๕๔๔
ธรรมขันธ์ ๓๐๘
ธรรมฐิติญาณ ๒๘๕,๒๘๖
ธรรมเป็นของที่สัตว์ยึดมั่น ๕๑๘
ธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย ๔๑๗
ธรรมเป็นที่ตัดวัฏฏะ ๔๑๗
ธรรมเป็นที่ถอนขึ้นซึ่งความอาลัย ๔๑๗
ธรรมเป็นที่สร่างเมา ๔๑๗
ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา ๔๑๗
ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่ง
ปีติสัมโพชฌงค์ ๑๙๓
ธัมมตาศีล ๑๗,๒๕
ธัมมธาตุ ๔๓๗
ธัมมปฏิสัมภิทา ๓๐๗
ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑๙๑,๑๙๒
ธัมมันเตวาสิก ๑๔๕
ธัมมัสสวนสัปปายะ ๔๖๐
ธัมมาธิปไตยศีล ๑๖,๑๒
ธัมมานุปัสสนา ๓๙๔
ธัมมานุสสติ ๒๘๑,๓๐๕,๓๑๓

ธัมมายตนะ ๔๓๗
ธาตุ ๕๔๔
ธาตุกัมมัฏฐาน ๕๑๕
ธาตุมนสิการ ๕๑๕
ธาตุววัตถาน ๕๕๑
ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี ๑๒๒
ธุวธรรม ๔๑๗
นรชนนั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ ๖
นักมวยใหญ่ชื่อว่าจานุระ ๓๓๕
นับเนื่องในอัตภาพ ๔๕๗
นานัตตสัญญา ๔๘๙,๔๙๐,
๔๙๑
นาลกปฏิปทา ๑๔๐
นำความเสียหายมาให้ ๔๓
นิจจสัญญา ๔๑๑
นิปปปัญจธรรม ๔๑๗
นิพพานสมบัติ ๘๒
นิพพิทานุปัสสนา ๔๑๑
นิพเพธภาคินีปัญญา ๑๓๔
นิพเพธภาคิยศีล ๑๗,๒๔
นิมิต ๔๑
นิมิตตกรรม ๔๑
นิรุตติปฏิสัมภิทา ๓๐๗
นิโรธสมาบัติ ๔๐๓,๔๗๓
นิโรธสมาปัตติญาณ ๕๕๐
นิโรธสัจ ๒๘๘
นิโรธานุปัสสนา ๔๑๑
นิสสยวิหาร ๓๒๒
นิสสยวิหารธรรม ๓๒๖
นิสสยันเตวาสิก ๑๔๒
นิสสยาจารย์ ๑๔๒
นีลกสิณ ๒๕๐
เนกขัมมปฏิปทา ๑๘๔
เนกขัมมะ ๒๐๔
เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๔๙๗
เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑๖๗,๒๐๒,
๔๗๓,๕๐๐,
๕๐๑,๕๐๕
เนวเสกขนาเสกขศีล ๑๖,๒๓
เนสัชชิกังคธุดงค์ ๑๒๐
เนสัชชิกังคะ ๘๗
ในกระดูกทั้งหลาย ๕๒๕
ในการแผ่ไปโดยเจาะจง ๔๕๘
ในการแผ่เมตตาไปโดยไม่เจาะจง ๔๕๘
ในดีทั้งหลาย ๕๓๐
ในถ้ำใหญ่ชื่อว่ากุรัณฑกะ ๕๖
ในที่ทุกสถาน ๔๔๑
ในพังผืดทั้งหลาย ๕๒๘
ในมหาหัตถิปโทปมสูตร ๕๑๗
ในเลือดทั้งหลาย ๕๓๒
ในวัดเก่า ๑๗๗
ในวัดติดทางเดิน ๑๗๗

ในวัดติดเมือง ๑๗๘
ในวัดที่เขาต้องการ ๑๗๘
ในวัดที่ติดกับป่าไม้ ๑๗๘
ในวัดที่ติดพรมแดน ๑๗๙
ในวัดใหญ่ ๑๗๗
ในวิกขายิตกอสุภะ ๒๗๒
ในวิจฉิททกอสุภะ ๒๗๒
ในวินีลกอสุภะ ๒๗๑
ในวิปุพพกอสุภะ ๒๗๑
บรรลุ ๒๑๑
บริกรรมจิต ๒๐๑
บัลลังก์ ๓๘๕
บ้าน ๑๐๗
บาปอกุศลธรรม ๔๗๗
บิณฑบาต ๔๖
บุคคลผู้ควรฝึก ๒๙๖
บุญญาธิการ ๑๘๓
บุรุษบุคคล ๓๑๕
เบื้องขวาง ๒๕๕
เบื้องต่ำ ๒๕๕
เบื้องบน ๒๕๕
ปกติศีล ๑๗,๒๕
ปฏิกูลสัญญา ๕๕๑
ปฏิคาหก ๓๒๑
ปฏิฆจิต ๔๓๕
ปฏิฆสัญญา ๔๘๗,๔๘๘,๔๙๑
ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ๔๑๑,๔๑๓
ปฏิปทา ๑๓๑
ปฏิปทาวิสุทธิ ๒๑๖
ปฏิปปัสสัทธศีล ๑๖,๒๒
ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล ๖๖,๗๐
ปฏิภาคนิมิต ๑๖๗,๑๖๙,๑๘๕,
๒๔๘,๒๔๙,๒๕๒,
๒๖๕,๒๗๐-๒๗๕
ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ๓๐๗
ปฐมฌาน ๒๐๓,๒๐๗,๒๐๘,
๒๑๑-๒๑๓,๒๑๕,
๒๑๘,๒๒๒,๒๒๓,๒๒๕,
๒๒๖,๒๓๕,๒๓๖,๒๔๑,
๒๔๔,๒๗๑,๒๙๗,๓๙๑,
๔๑๑,๔๔๐,๔๗๖
ปฐมวัย ๒๖๔
ปฐวี ๑๘๔
ปฐวีกสิณ ๑๘๒,๑๘๓,๒๐๑,๒๐๓,
๒๑๘,๒๔๗,๒๕๐,๒๕๙,
๔๐๖,๔๓๙,๔๘๕,๔๘๗
ปฐวีกสิณนิมิต ๑๘๒
ปฐวีธาตุ ๕๓๗,๕๒๙,๕๓๘,
๕๑๗,๕๒๑,๕๒๔,
๕๒๖,๕๓๙,๕๔๐,
๕๔๕,๕๔๖,๕๔๗,
๕๔๗,๕๓๐

ปณีตศีล ๑๖,๒๑
ปรามัฏฐศีล ๑๖,๒๒
ปราศจากความตระหนี่
อันเป็นมลทิน ๓๒๒
ปริจฉินนากาสกสิณ ๒๕๒
ปริตตสมาธิ ๑๓๑
ปริปุณณปาริสุทธิศีล ๖๗
ปริยัติธรรม ๓๐๕,๓๐๖,๓๐๘
ปริยันตปาริสุทธิศีล ๑๗,๖๖
ปริยุฏฐานกิเลส ๓๐๔
ปลดเปลื้องจิต ๔๑๑
ปลาสะ ๑๕๙
ปหานศีล ๑๗
ปัคคหนิมิต ๓๕๔
ปัจจยสันนิสสิตศีล ๑๗,๒๖,๕๒,๖๑
ปัจจเวกขณญาณ ๓๐๙,๔๐๗
ปัจจเวกขณวสี ๒๒๔
ปัจเจกโพธิญาณ ๓๐๖,๓๓๖
ปัจฉาภัต ๘๖
ปัจฉิมวัย ๒๖๔
ปัญจกฌาน ๑๘๒,๒๔๕,๒๔๘,๒๔๙
ปัญจังคะ ๑๑๙
ปัญญาสมบัติ ๘
ปัญญินทรีย์ ๑๙๐,๒๑๗
ปัปผาสปัญจกกัมมัฏฐาน ๓๔๘
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๑๙๑,๑๙๒,
๑๙๕,๑๙๖
ปาติโมกข์ ๒๖
ปาติโมกขสังวร ๑๑,๕๒
ปาติโมกขสังวรศีล ๑๗,๒๕,๓๑,๕๔
ปาปิจฉตา ๑๕๘
ปาโมชชพหุลตา ๑๕๙
ปารธรรม ๔๑๗
ปาริสุทธิ ๔๐๗
ปาริสุทธุเปกขา ๒๓๔
ปาริหาริกปัญญา ๕,๖
ปาริหาริยกัมมัฏฐาน ๑๔๖
ปิณฑปาติกังคธุดงค์ ๙๖
ปีตกสิณ ๒๕๐
ปีติ ๔๑๐
ปีติชั่วขณะ ๒๐๙
ปีติเป็นพักๆ ๒๐๙
ปีติเล็กน้อย ๒๐๙
ปีติและปราโมทย์ ๑๖๑,๑๘๔
ปีติและสุข ๒๐๘,๒๒๙
ปีติโลดโผน ๒๐๙
ปีติสหคตสมาธิ ๑๓๑
ปีติสัมโพชฌงค์ ๑๙๒,๑๙๓,๑๙๕
ปีติสุข ๒๐๘
ปุคคลสัปปายะ ๔๖๐
ปุญญาภิสังขาร ๒๘๓
ปุพพเหตุกศีล ๑๗,๒๕

ปุหวกอสุภะ ๒๗๓
เป็นของแข้นแข็ง ๕๑๘
เป็นของหยาบ ๕๑๘
เป็นความขาด ๑๐๐,๑๐๔,๑๐๕,
๑๑๑,๑๑๓,๑๑๖,
๑๑๙,๑๑๘
เป็นเครื่องอยู่เป็นสุข ๓๘๑
เป็นท่ามกลาง ๔๗๒
เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๔๖๐
เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย ๔๖๐
เป็นที่สุด ๔๗๒
เป็นทุกข์ ๕๔๔
เป็นไท ๗๖,๓๑๙
เป็นธรรมเครื่องอยู่สดชื่น
และอยู่เป็นสุข ๓๘๑
เป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติ
จะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ๓๐๙
เป็นเบื้องต้น ๔๗๒
เป็นประโยชน์เฉพาะ ๔๗๐
เป็นประโยชน์ทั่วไป ๔๗๐
เป็นไปเพื่อสมาธิ ๓๒๐
เป็นผู้ปฏิบัติชอบยิ่ง ๓๑๔,๓๑๕
เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ๓๑๔
เป็นผู้ปฏิบัติตรง ๓๑๔,๓๑๕
เป็นผู้ปฏิบัติเป็นธรรม ๓๑๔,๓๑๕
เป็นผู้มีมืออันล้างแล้ว ๓๒๒
เป็นผู้ไม่ควรที่จะบรรลุ
อริยมรรคชื่อว่านิยามะ ๒๕๖
เป็นผู้ไม่ถือเอานิมิต ๓๑
เป็นผู้ไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ ๓๑
เป็นผู้วางเฉยอยู่ ๒๓๒
เป็นผู้เสียสละได้เด็ดขาด ๓๒๒
เป็นวัดที่มีบุคคลผู้เป็นข้าศึกอยู่ ๑๗๙
เป็นวัดที่ไม่สบาย ๑๘๐
เป็นวิธีปฏิบัติ ๙๙,๑๐๓,๑๐๕,
๑๐๘,๑๑๐,๑๑๓,
๑๑๕,๑๑๗
เป็นสภาพสงบและประณีต ๓๘๐
เป็นเหตุทรุดโทรมไป ๕๑๙
เป็นเหตุทำให้เร่าร้อน ๕๑๙
เป็นผู้อันเขาพึงบูชา ๓๑๖
เป็นอารมณ์ ๔๗๒
ไปสู่โคนไม้ ๓๘๔
ไปสู่ป่า ๓๘๔
ไปสู่ป่าก็ดี ๓๘๒
ไปสู่เรือนว่างเปล่าก็ดี ๓๘๒
ผล ๓๐๖
ผลสมาบัติ ๒๐๒
ผ่องใส ๒๒๖
ผ้าที่ถูกโคกัด ๙๐
ผู้คล้ายกับแกงถั่ว ๔๑
ผู้ควรแก่การขอ ๓๒๒

ผู้ควรแก่ของที่เขานำมาบูชา ๓๑๗
ผู้ควรซึ่งการประนมมือไหว้ ๓๑๗
ผู้ควรแก่ทรัพย์ทุกอย่าง
ที่เขาพึงนำมาบูชา ๓๑๖
ผู้ควรรับวัตถุที่เขาพึงนำมาบูชา ๓๑๖
ผู้ควรหรือเกื้อกูลแก่ทักษิณา ๓๑๗
ผู้ทรามปัญญา ๒๕๖
ผู้ปฏิบัติดี ๓๑๕
ผู้ประกอบด้วยเครื่องกางกั้น
คือกรรม ๒๕๖
ผู้ประกอบด้วยเครื่องกางกั้น
คือกิเลส ๒๕๖
ผู้ประกอบด้วยเครื่องกางกั้น
คือวิบาก ๒๕๖
ผู้มีการตกไปเพื่อก้อนข้าวเป็นวัตร ๘๖
ผู้มีความปรารถนาเลวทราม ๓๖
ผู้มีปกติเห็นภัย
ในโทษเพียงเล็กน้อย ๓๐
ผู้มีปัญญา ๕,๖
ผู้มีสติหายใจเข้า ๓๘๕
ผู้มุ่งลาภ ๓๖
ผู้วางเฉย ๒๓๒
ผู้ให้กัมมัฏฐาน ๑๔๖
โผฏฐัพพสัญญา ๔๘๘
พยาธิ ๓๔๐
พรหมโลก ๒๘๕
พรหมวิหาร ๑๖๕,๑๖๗,๑๗๐,
๓๐๓,๔๖๘,๔๗๓,๔๘๓
พรหมวิหารุเบกขา ๒๓๓,๒๓๔
พระนิพพาน ๓,๔,๕,๑๕,๔๙,๓๐๖,
๓๐๘,๓๐๙,๓๑๒,
๔๑๒,๔๑๓,๔๑๖
พระบรมธาตุ ๑๓๘
พระพุทธญาณ ๒๙๔
พระมหาเจดีย์ ๑๓๘
พระโยคาวจรย่อมข่มจิต
ในสมัยที่ควรข่มอย่างไร ๑๙๕
พระโยคาวจรย่อมปลอบจิตให้ร่าเริง
ในสมัยที่ควรให้ร่าเริงอย่างไร ๑๙๗
พระโยคาวจรย่อมเพ่งเฉยจิต
ในสมัยที่ควรเพ่งเฉยอย่างไร ๑๙๘
พระสงฆ์เป็นเนื้อนาบุญ
อันยอดเยี่ยมของชาวโลก ๓๑๗
พระสงฆ์สาวก ๓๑๔
พระสัพพัญญุตญาณ ๓๐๐,๔๓๕
เพราะทรงเป็นผู้ไกล ๒๘๓
พลญาณ ๔๘๒
พิจารณาโดยแยบคาย ๔๔
พิจารณาวิราคะ ๔๑๒
พึงทราบธุตธรรม ๑๒๓
พุทธธรรม ๔๘๒
พุทธานุสสติ ๓๒๕,๒๘๑,๓๐๕

พูดดีต่อหน้าลับหลังนินทา	๔๓	ภวังคจิต	๓๓,๒๒๓
เพราะคลายปีติเสียได้	๒๓๐	ภวังคฌาน	๒๐๒
เพราะความก้าวล่วงเสียได้	๔๘๖	ภัพพบุคคล	๑๗๒
เพราะต้องบริหารใหญ่	๕๔๒	ภัพพสัตว์	๒๙๓
เพราะเป็นของจริงด้วย	๕๔๓	ภัสสพาหุลตา	๑๕๙
เพราะเป็นของใหญ่	๕๔๓	ภาคยธรรม	๓๐๑,๓๐๒
เพราะมีปรากฏการณ์ใหญ่	๕๔๐	ภายในตน	๒๒๖
เพราะไม่มนสิการนานัตตสัญญา	๔๘๙	ภาวนาจิต	๒๑๗
เพราะระงับวิตกและวิจารเสียได้	๒๒๕	ภาวนาภิสมยญาณ	๓๑๐
เพราะละสุขและทุกข์ได้	๒๔๐	ภาวะที่ไม่เที่ยง	๔๑๒
เพราะวิตกและวิจารสงบระงับไป	๒๒๘	ภิกขุนีศีล	๑๗,๒๔
เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไป	๒๔๐	ภิกขุศีล	๑๗,๒๔
เพศ	๒๗๔	ภิกษุ	๒๖
เพื่อกำจัดความหนาว	๕๐	ภูต	๔๕๗
เพื่อความตั้งอยู่	๔๗	ภูมิ	๑๘๔
เพื่อความเป็นไป	๔๗	โภชนะ	๑๘๗
เพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง	๕๒	มนสิการโกศล	๕๒๓
เพื่อนพรหมจารี	๑๔	มนายตนะ	๔๓๗
เพื่อบำบัด	๔๕	มนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีป	๒๕
เพื่อระงับความเบียดเบียน	๔๗	มโนธาตุ	๔๓๗
เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์	๔๗	มโนวิญญาณธาตุ	๓๒,๔๘๙
โพชฌังคโกศล	๓๕๖	มรณสติ	๑๒๙,๓๔๑,๓๔๓
โพชฌังคุเบกขา	๒๓๓,๒๓๔	มรณานุสสติ	๒๘๑
โพธิปักขิยธรรม	๕	มรรค	๓,๓๐๖
ฟังเสียงทางหู	๓๓	มรรคพรหมจรรย์	๓๐๗
ภคธรรม	๓๐๑	มรรคสัจ	๒๘๘

มหัคคตโคตร ๒๐๑
มหัคคตสมาธิ ๑๓๑
มหานรก ๔๒๗
มหาภูต ๒๖๕,๒๗๐,๕๔๑,
๕๔๒,๕๔๓,๕๔๔,
๕๔๖,๕๔๗
มหาภูตรูป ๓๙๒
มหาอริยวังสปฏิปทา ๑๔๐
มหิจฉตา ๑๕๘
มหี ๑๘๔
มักขะ ๑๕๙
มัจจุมาร ๓๐๒
มัจฉริยะ ๑๕๙
มัชฌิมวัย ๒๖๔
มัชฌิมศีล ๑๖,๒๑
มัตถลุงคปัญจกกัมมัฏฐาน ๓๔๘
มานะ ๑๕๘
มายา ๑๕๘
มาลากรรม ๑๖๑
ลดากรรม ๑๖๑
มิทธะ ๑๕๙
มีความเพียร ๕
มีจิตอันสหรคตด้วยเมตตา ๔๔๑
มีนิโรธเป็นอานิสงส์ ๕๕๐
มีในครั้งสุดท้ายแห่งจุติจิต ๔๑๔
มีในครั้งสุดท้ายแห่งฌาน ๔๑๔
มีในครั้งสุดท้ายแห่งภพ ๔๑๔
มีประมาณเพียงใด ๔๑๖
มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ ๖๒
มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก ๒๑๑
มีภพวิเศษเป็นอานิสงส์ ๕๕๐
มีวิการใหญ่ ๕๔๒
มีวิญญาณัญจายตนะเป็นอย่างยิ่ง ๔๘๐
มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ ๕๔๙
มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ ๕๒
มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา ๒๔๓
มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ ๕๓
มีสติและสัมปชัญญะ ๒๓๖,๒๓๗,๒๔๕
มีสติหายใจออก ๓๘๕
มีสัมปชัญญะ ๒๓๖
มีหนังเป็นที่สุดโดยรอบ ๓๔๖
มีอภิญญาเป็นอานิสงส์ ๕๕๐
มีอากาสานัญจายตนะเป็นอย่างยิ่ง ๔๘๐
มีอากิญจัญญายตนะเป็นอย่างยิ่ง ๔๘๑
มีอุปมาด้วยโคหนังถลอก ๕๐๗
มีอุปมาด้วยเนื้อบุตร ๕๐๗
มีอุปมาด้วยหลุมถ่านเพลิง ๕๐๗
มุตตจาคตา ๑๕๙
มุตตฉักกกัมมัฏฐาน ๓๔๙
มุทิตาเจโตวิมุตติ ๔๖๗
มุทิตาพรหมวิหาร ๔๗๑
เมตตา ๔๖๙

เมตตาเจโตวิมุตติ ๔๔๓,๔๔๔,๔๗๐
เมตตาฌานสมาบัติ ๔๒๒
เมตตาพรหมวิหาร ๔๗๐
เมตตาภาวนา ๔๖๕
เมถุนสังโยค ๗๕
เมทฉักกกัมมัฏฐาน ๓๔๙
เมทินี ๑๘๔
เมื่อหมู่สัตว์ ๓๒๒
เมื่อหายใจเข้ายาว ๓๘๖
แม้ซากศพที่ถูกฆ่า
ทิ้งกระจัดกระจาย ๒๗๒
แม้วิกขิตตกอสุภะ ๒๗๒
ไม่ขาด ๗๖,๓๑๙
ไม่ใช่เพื่อการเล่น ๔๖
ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ๔๖
ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง ๔๖,๔๗
ไม่ใช่เพื่อประดับ ๔๖,๔๗
ไม่ใช่เพื่อเล่น ๔๖
ไม่ด่าง ๗๖,๓๑๙
ไม่ถูกแตะต้อง ๓๑๙
ไม่ทะลุ ๗๖,๓๑๙
ไม่เที่ยง ๕๔๔
ไม่ฝันเห็นสิ่งชั่วร้าย ๔๖๐
ไม่พร้อย ๗๖,๓๑๙
ไม่มีความเบียดเบียน ๔๔๒,๔๕๘
ไม่มีเครื่องราดรด ๓๘๑
ไม่มีเครื่องหมาย ๓๔๐,๓๔๑
ไม่มีฉันทะ ๒๕๖
ไม่มีทุกข์ ๔๕๘
ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ๒๔๓
ไม่มีนิมิต ๓๔๐
ไม่มีประมาณ ๒๕๕
ไม่มีวิจาร ๒๒๗,๒๒๘
ไม่มีวิตก ๒๒๗,๒๒๘
ไม่มีเวร ๔๔๑
ไม่มีศรัทธา ๒๕๖
ยถาภูตญาณทัสสนะ ๗๒
ยถาสันถติกะ ๘๗
ย่อมได้ความปราโมทย์
อันประกอบด้วยธรรม ๓๒๖
ย่อมได้ความปลาบปลื้มอิงธรรม ๓๒๕
ย่อมทำไว้ในใจว่าเป็นธรรมสงบ ๔๙๘
ย่อมเป็นผู้ไม่หลงลืมสติตาย ๔๖๓
ย่อมลำเหนียก ๓๘๙
ย่อมเสวยสุขทางกาย ๒๓๗
ย่อมอยู่ ๒๑๒
ยิงด้วยธนู ๓๑
ยินดีในการสละ ๓๒๒
ยินดีในการให้และการจำแนก ๓๒๒
ยุ่ง ๒
ยุ่งทั้งภายใน ยุ่งทั้งภายนอก ๒
เยื่อในกระดูก ๓๖๕

ใยแมงมุม ๒๐๑
รถวินีตปฏิปทา ๑๔๐
รสตัณหา ๕๑๔
รสสัญญา ๔๘๘
ระงับจิตตสังขาร ๔๐๙
รัตติธุมายนา ๑๕๙
รุกขมูลิกะ ๘๗
รุกขมูลิกังคธุดงค์ ๑๑๐,๑๒๔
รู้แจ้งปีติ ๔๐๘
รูป ๔๘๖
รูปตัณหา ๒๘๙
รูปธาตุ ๔๓๗
รูปภพ ๒๐๒,๒๘๔,๔๐๒
รูปสัญเจตนา ๒๘๙
รูปสัญญา ๑๖๖,๔๘๖,๔๘๗,๔๘๘
รูปายตนะ ๔๓๗
รูปาวจรจตุตถฌาน ๔๘๓,๔๘๔
รูปาวจรฌาน ๒๑๓
เรียนเอา ๑๗๑
ฤทธิ์ ๑๔๕
ลม ๔๕
ลมขึ้นเบื้องสูง ๕๒๐
ลมพัดลงเบื้องล่าง ๕๒๐
ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ๕๒๐
ลมหายใจเข้า ๕๒๐
ลมหายใจออก ๕๒๐
ลมอยู่ในท้อง ๕๒๐
ลมอยู่ในไส้ ๕๒๐
ลาภ ๑๔๐
เลนธรรม ๔๑๘
โลกธาตุ ๒๙๖
โลกสันนิวาส ๓๓๓
โลกาธิปไตยศีล ๑๖,๒๒
โลกิยศีล ๑๙,๒๐
โลกิยสมาธิ ๑๓๖
โลกิยอภิญญา ๒๐๒
โลกุตตรฌาน ๓๔๓
โลกุตตรธรรม ๓๘,๖๘,๓๐๕,
๓๐๖,๓๐๘,๓๐๙,
๓๑๐,๓๑๑,๓๑๒
โลกุตตรศีล ๑๙,๒๐,๒๑
โลกุตตรสมาธิ ๑๓๖
โลหิตกสิณ ๒๕๑
โลหิตกอสุภะ ๒๗๓
วรรณธาตุ ๒๕๐
วสุธา ๑๘๔
วสุนธรา ๑๘๔
วักกปัญจกกัมมัฏฐาน ๓๔๘
วัฏฏทุกข์ ๔๖๕
วัดใดติดที่นา ๑๗๙
วัดถูปาราม ๑๓๗
วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ๑๘๐

วัตถุกาม ๒๐๕,๑๕๑,๒๐๔
วัตรที่เรือนไฟ ๒๖๘
วัตรที่โรงอุโบสถ ๒๖๘
วัตรที่ลานพระเจดีย์ ๒๖๘
วัตรที่ลานโพธิ์ ๒๖๘
วัตรที่หอฉัน ๒๖๘
วาโยกสิณ ๒๔๙
วาโยธาตุ ๕๓๖,๕๑๘,๕๒๑,
๕๒๒,๕๓๗,๕๓๙,
๕๔๐,๕๔๕,๕๔๗
วาริตตศีล ๑๗,๑๘
วิจาร ๒๐๗
วิจิกิจฉา ๒๐๖
วิญญาณกาย ๒๘๙
วิญญาณขันธ์ ๔๓๗
วิญญาณธาตุ ๔๓๗
วิญญาณไม่มีที่สุด ๔๙๓,๔๙๔
วิญญาณัญจายตนฌาน ๔๙๒,๔๙๔
วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ๔๙๔
วิญญาณัญจายตนะ ๔๗๙,๔๙๒,๔๙๒,
๔๙๔,๔๙๕,๕๐๔
วิญญูชนสรรเสริญ ๓๑๙
วิตก ๒๐๗
วิธีปฏิบัติ ๙๓,๙๖
วิปัสสนา ๓๐๖,๓๐๗
วิปัสสนาญาณ ๓๔๖
วิปัสสนุเบกขา ๒๓๔,๒๓๕
วิปากวัฏ ๒๘๖
วิมังสาสมาธิ ๑๓๕
วิมานพรหม ๑๖๑
วิมุตติญาณทัสสนะ ๒๑
วิมุตติรส ๒๑๗
วิรัติศีล ๑๙
วิราคธรรม ๔๑๖
วิราคานุปัสสนา ๔๑๑
วิริยสังวร ๑๑
วิริยสัมโพชฌงค์ ๑๙๒,๑๙๔,๑๙๕
วิริยินทรีย์ ๑๙๐
วิริยุเบกขา ๒๓๓,๒๓๕
วิวัฏฏานุปัสสนา ๗๒
วิเวก ๒๐๘
วิสุทธศีล ๑๖,๒๒
วิสุทธิธรรม ๔๑๘
วิสุทธิภาวนา ๓๔๓
วิเสสภาคินีปัญญา ๑๓๔,๑๓๕
วิเสสภาคิยศีล ๑๗,๒๔
วิหารธรรม ๔๖๒
วุฏฐานวสี ๒๒๔
เวทนาขันธ์ ๒๑๑,๔๓๗
เวทนาทั้งหลาย ๕๑
เวทนานุปัสสนา ๓๙๔,๔๑๐
เวทนุเบกขา ๒๓๓,๒๓๕

เวมติกศีล ๑๖,๒๒
เวรมณีศีล ๑๗
เวสารัชชญาณ ๒,๔๘๒
ศัลยแพทย์ ๑๙๙
ศาสนธรรม ๓๐๗
ศาสนพรหมจรรย์ ๓๐๗
ศีลขาด ๗๓
ศีลด่าง ๗๓
ศีลทะลุ ๗๓
ศีลมีอะไรเป็นอานิสงส์ ๑๓
ศีลสิกขา ๕
สกทาคามิมรรค ๓๘๓
สงัดจากกามทั้งหลาย ๒๐๓
สติปัฏฐาน ๔๑๔
สติปัฏฐานภาวนา ๓๘๗,๓๘๘, ๓๙๔
สติสังวร ๑๑
สติสัมปชัญญะ ๑๕๙,๒๓๐,๒๓๒, ๓๔๕,๔๐๓
สถานที่ทอดทิ้งกาย ๓๔๐
สปริยันตศีล ๒๐
สมณะที่ ๒ ๒๐๔
สมถนิมิต ๑๙๖,๒๑๖,๒๒๐
สมถนิมิตที่มีในท่ามกลาง ๒๑๖
สมถะ ๓๐๖,๓๐๗
สมาทานศีล ๔๘๑
สมาธิควรเจริญอย่างไร ๕๔๙
สมาธิจริยา ๕๕๐
สมาธิพึงบำเพ็ญอย่างไร ๕๔๘
สมาธิมีกี่อย่าง ๑๒๘
สมาธิสัมโพชฌงค์ ๑๙๒
สมาปัชชนวสี ๒๒๓,๒๒๔
สมุจเฉทปหาน ๘,๔๑๓
สมุทยสัจ ๒๘๘
สระโบกขรณี ๑๗๗
สวิตักกสวิจารสมาธิ ๑๓๐
สหชาตธรรม ๒๔๔
สักกายทิฏฐิ ๒๓๑,๒๔๒,๔๘๘
สังกิเลสวัตถุ ๒๐๕
สังขารขันธ์ ๒๑๑,๔๓๗
สังขารุเปกขา ๒๓๓,๒๓๕
สังฆานุสสติ ๒๘๑,๓๑๘
สังวร ๒๖
สังวรชื่อว่าศีล ๑๐
สังวรศีล ๑๗
สังสารจักร ๒๘๓,๒๘๔
สังสารวัฏ ๑,๓,๖,๒๘๔
สัจจธรรม ๔๑๗
สัจจวาจา ๕๘
สัจฉิกาบัญญัติ ๓๐๐
สัจฉิกิริยาภิสมยญาณ ๓๑๐
สัญญาขันธ์ ๔๓๗

สัตตนิกาย ๒
สัตตสัญญา ๕๔๘
สัตตังคะ ๑๑๙
สัตว์ ๔๕๗
สัตว์เลื้อยคลาน ๔๕
สัททสัญญา ๔๘๘
สัทธินทรีย์ ๑๙๐
สัทธิวิหาริก ๑๔๒,๓๑๒
สัพพัตถกกัมมัฏฐาน ๑๔๖
สัมปชัญญะ ๒๒๐,๒๓๗,๒๓๘
สัมปยุตตธรรม ๒๑๑,๔๙๔
สัมปหังสนา ๒๑๖
สัมมาทิฏฐิ ๑๐
สัมมาสัมโพธิญาณ ๔๒๙
สัสสตทิฏฐิ ๒๙๑
สาเฐยยะ ๑๕๘
สามัญญผล ๓๐๙
สาวกโพธิญาณ ๓๐๗
สำนักที่ติดชายแดน ๑๗๙
สิงคะ ๑๕๘
สิ่งที่กินแล้ว ๕๑๙
สิ่งที่ไม่เที่ยง ๔๑๒
สิวธรรม ๔๑๗
สีติภาวสูตร ๓๕๔,๓๕๖
สีมาสัมเภท ๔๖๗
สีลขันธ์ ๓๐๘
สีลานุสสติ ๒๘๑,๓๒๐
สีหน้าย่อมผ่องใส ๔๖๓
สุข ๔๐๙,๔๑๐
สุขเวทนา ๒๓๙
สุขสหคตสมาธิ ๑๓๑
สุขสัญญา ๔๑๑
สุขินทรีย์ ๒๔๑
สุญญตนิพพาน ๓๘
สุญญตวิโมกข์ ๓๐๔
สุญญตา ๕๔๘
สุญญตานุปัสสนา ๗๒
สุทุททสธรรม ๔๑๗
สุภวิโมกข์ ๒๕๔,๔๗๙
สุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง ๔๗๙
เสขศีล ๑๖,๒๓
เสด็จไปงดงาม ๒๙๑
เสนาสนสัปปายะ ๔๖๐
เสนาสนะ ๔๙
โสดาปัตติผล ๒๙๙
โสดาปัตติมรรค ๓๘๓
โสมนัสเวทนา ๔๗๖
โสวจัสสตา ๑๕๙
โสสานิกังคะ ๘๗
หมู่หนอน ๒๕๘
หลับเป็นสุข ๔๕๙
หานภาคินีปัญญา ๑๓๔,๑๓๕

หานภาคิยศีล ๑๗,๒๓
หานภาคิยสมาธิ ๑๒๘
หาประมาณมิได้ ๔๔๑
หายใจเข้ายาว ๓๘๕
หิริ ๓๑๘
หิริและโอตตัปปะ ๑๓
หีนศีล ๑๖,๒๑
ให้สงบไป ๓๘๑
อกุศลกรรมบถ ๓๐๒
อกุศลธรรม ๒๐๓,๒๐๔,๓๘๑
อกุศลวิบาก ๕๒,๔๘๘
อกุศลวิปากสัญญา ๔๘๙
อกุศลศีล ๒๓
อกุศลสัญญา ๔๘๙,๔๙๐
อโคจร ๒๗
องค์ประกอบ ๒๑๓
องค์เป็นเครื่องละ ๒๑๓
อชัชชรธรรม ๔๑๗
อทุกขมสุขเวทนา ๒๓๙,๒๔๒,๒๔๓
อธิจิตตสิกขา ๗,๓๘๙
อธิจิตตสูตร ๓๕๔
อธิฏฐานวสี ๒๒๔
อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ๗๒
อธิปัญญาสิกขา ๓๘๙
อธิสีลสิกขา ๗,๓๘๙
อนติริตตโภชนสิกขาบท ๑๐๒
อนภิชฌา ๑๐
อนวัฏฐิตกิจจตา ๑๕๙
อนัตตา ๕๔๔
อนัตตานุปัสสนา ๔๑๑
อนาคามิผล ๕๓
อนาคามิมรรค ๗๒,๓๘๓
อนาจารทางกาย ๒๘
อนาจารทางวาจา ๒๙
อนาจาร ๒๗
อนิจจสัญญา ๑๗๐
อนิจจานุปัสสนา ๔๑๑
อนิฏฐารมณ์ ๗,๒๓๒,๕๔๘
อนิมิตตวิโมกข์ ๓๐๔
อนิสสิตศีล ๑๙
อนีติกธรรม ๔๑๘
อนุปสัมปันนศีล ๑๗,๒๔
อนุปัสสนา ๔๑๓
อนุปาทาปรินิพพาน ๒๑
อนุราธบุรี ๓๑
อนุโลมจิต ๒๐๑
อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๖๒
อนุสัยกิเลส ๙
อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล ๖๖,๖๙
อปรามัฏฐศีล ๑๖,๒๒
อปริยันตปาริสุทธิศีล ๖๖,๖๗
อปริยันตศีล ๒๐

อพยาบาท ๑๐
อภัพพสัตว์ ๒๙๓
อภิชฌากายคันถะ ๒๐๖
อภิญญา ๘,๑๓๑
อภิภายตนะ ๒๕๔
อภิสมาจาร ๑๘
อภิสังขาร ๔๑๓
อภิสังขารมาร ๓๐๒
อมตธรรม ๓๔๕,๔๑๗
อมายาวิตา ๑๕๙
อรหัตตผล ๕๗,๗๐,๑๔๓,
๑๘๒,๑๘๗,๓๒๘,
๔๐๗,๔๖๓,๔๗๗
อรหัตตมรรค ๗๒,๑๔๕,๓๘๓
อริยญายธรรม ๓๑๔
อริยธรรม ๓๘
อริยบุคคล ๓๑๔
อริยผล ๓๑๐,๓๘๓
อริยมรรค ๒๓๑,๓๑๐,๔๐๗
อริยวิหาร ๓๐๓
อริยสาวก ๔,๓๒๔,
๓๒๕,๓๒๖
อรูปกัมมัฏฐาน ๔๘๓
อรูปฌาน ๓๔๓,๔๗๓
อรูปภพ ๒๐๒,๒๘๔,๔๐๓
อรูปสมาบัติ ๕๐๒,๕๐๔
อรูปาวจรจิต ๔๘๕
อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ ๑๓๐
อวิรัติศีล ๑๙
อวิสุทธศีล ๑๖,๒๒
อวีติกกมศีล ๑๗
อสฐตา ๑๕๙
อสังขตธรรม ๔๑๖,๔๑๗
อสันตุฏฐิตา ๑๕๘
อสาธารณญาณ ๔๘๒
อสุภกัมมัฏฐาน ๕๕,๒๗๕
อสุภนิมิต ๒๖๐,๒๖๑,๒๖๒,
๒๖๓,๒๖๔
อสุภสัญญา ๓๑,๑๔๕
อเสขศีล ๑๖,๒๓
อเหตุกกิริยา ๓๒
อะไรชื่อว่าศีล ๑๐
อะไรชื่อว่าสมาธิ ๑๒๗,๕๔๘
อะไรเป็นอานิสงส์
แห่งการเจริญสมาธิ ๕๔๙
อัจจันตวิราคะ ๔๑๒
อัฏฐิกกัมมัฏฐาน ๒๗๕
อัฏฐิกสัญญา ๑๖๖
อัฏฐิกอสุภะ ๑๖๗,๒๗๓
อัตตกิลมถานุโยค ๘,๒๙๑
อัตตสัญญา ๔๑๑
อัตตาธิปไตยศีล ๑๖,๒๒

อัตถปฏิสัมภิทา ๓๐๗
อันเตวาสิก ๑๔๒,๑๔๘, ๑๕๐,๑๗๒
อันบุคคลพึงนำมาบูชา ๓๑๕
อันยังความละอายให้กำเริบ ๔๕
อัปปณิหิตวิโมกข์ ๓๐๔
อัปปนา ๒๐๑
อัปปนาโกศล ๑๙๘,๔๐๖
อัปปนาจิต ๒๐๒
อัปปนาสมาธิ ๑๒๘,๑๒๙, ๑๘๖,๒๑๖,๕๔๘
อัปปมัญญา ๔๗๔,๔๗๕, ๔๗๖,๔๗๘,๔๘๒
อัปปมาณสมาธิ ๑๓๑
อัพภูตธรรม ๔๑๘
อัพโภกาสิกังคธุดงค์ ๑๑๔
อัพโภกาสิกังคะ ๘๗
อัพยัคคนิมิต ๑๙๖
อัพยากตศีล ๒๓
อัพยาปัชฌธรรม ๔๑๘
อากาศไม่มีที่สุด ๔๙๑
อากาสานัญจายตนฌาน ๔๘๗,๔๘๕
อากาสานัญจายตนวิญญาณ ๔๙๖
อากาสานัญจายตนะ ๔๗๙,๔๙๒, ๔๙๓,๕๐๔,๕๐๕
อากิญจัญญายตนฌาน ๔๙๔
อากิญจัญญายตนสมาบัติ ๔๙๗
อากิญจัญญายตนะ ๔๙๖,๔๙๗, ๔๙๘,๕๐๕
อาคันตุกทาน ๓๑๖,๓๑๗
อาคันตุกวัตร ๒๖๙
อาฆาตวัตถุ ๒๐๖
อาจริยวัตร ๒๖๘
อาจารศีล ๑๗,๒๕
อาชีวปาริสุทธิ ๕๘
อาชีวปาริสุทธิศีล ๑๗,๒๖,๓๔,๔๔
อาชีวัฏฐมกศีล ๑๘
อาทิพรหมจริยกศีล ๑๖,๑๘
อาทีนวานุปัสสนา ๗๒
อาธานัคคาหิตา ๑๕๙
อานาปานนิมิต ๑๖๗
อานาปานสติ ๒๘๒,๓๙๓, ๓๙๔
อานาปานสติกัมมัฏฐาน ๓๗๘,๔๐๒, ๔๐๓,๔๐๕
อานาปานสติสมาธิ ๓๘๐,๓๘๑, ๓๘๒,๓๘๓,๔๑๓
อานาปานสติสมาธิภาวนา ๔๐๗
อานิสงส์ของเมตตา ๔๓๖
อาบัติทุกกฏ ๑๗๗
อาปาณโกฏิกศีล ๑๖,๑๙
อาโป ๕๑๙

อาโปกสิณ ๒๔๗
อาโปธาตุ ๓๓๒,๕๑๗,๕๒๑,
๕๒๒,๕๓๑,๕๓๓-๕๓๙,
๕๔๕,๕๔๗
อาพาธ ๑๔๓
อาพาธต่างชนิด ๕๑
อาภิสมาจาริกศีล ๑๖,๑๘
อารักขโคจร ๓๐
อารัญญิกังคธุดงค์ ๑๑๐,๑๒๔
อารัญญิกังคะ ๘๗
อารัมภธาตุ ๒๒๐
อาลปนา ๔๐
อาโลกกสิณ ๑๖๙,๒๕๒
อาวัชชนจิต ๒๒๓,๒๗๒,๓๓
อาวัชชนวสี ๒๒๔
อาวาส ๑๓๗
อาวาสไม่เป็นปลิโพธ ๑๓๗
อาสวักขยญาณ ๑๔๗
อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑๒๙,๑๖๔,
๑๖๕,๕๐๗,
๕๑๔
อิฏฐารมณ์ ๗,๒๑๑,
๒๓๒,๕๔๘
อิณบริโภค ๖๒
อินทรียสังวร ๕๓,๕๖
อินทรียสังวรศีล ๑๗,๒๖
อิสสา ๑๕๙
อุคคหโกศล ๓๕๐,๕๒๓
อุคคหนิมิต ๒๗๕,๑๘๔,๑๘๕,
๒๔๘,๒๕๒,๒๕๓,
๒๖๖,๒๗๒-๒๗๔
อุคฆฏิตัญญูบุคคล ๓๑๒
อุจเฉททิฏฐิ ๒๙๑
อุตตริมนุสสธรรม ๓๘,๓๐๔
อุตุสัปปายะ ๔๖๐
อุทเทสันเตวาสิก ๑๔๒
อุทเทสาจารย์ ๑๔๒
อุทธัจจกุกกุจจะ ๒๐๖,๒๒๐
อุทธัจจะ ๑๕๙,๑๙๑
อุทธุมาตกนิมิต ๒๕๙
อุทธุมาตกสัญญา ๒๘๙
อุทธุมาตกอสุภะ ๑๖๗
อุเบกขา ๔๖๙,๔๗๐,๔๘๐
อุเบกขาเจโตวิมุตติ ๔๗๐
อุเบกขานิมิต ๓๕๔,๓๕๕
อุเบกขาพรหมวิหาร ๑๖๙,๔๗๒,๔๗๓
อุเบกขาเวทนา ๒๔๓,๒๔๔,๔๘๕
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๑๙๒,๑๙๕,๑๙๖
อุปจารจิต ๒๐๑
อุปจารฌาน ๔๙๗
อุปจารบ้าน ๑๐๗,๒๐๑
อุปจารเมือง ๒๐๑

อุปจารสมาธิ ๑๒๘,๑๒๙,๑๘๕, ๒๑๓,๕๑๔,๕๒๒, ๕๓๖,๕๔๘,๕๔๘
อุปธิวิเวก ๓๐๔
อุปนาหะ ๑๕๘
อุปนิพันธโคจร ๓๐
อุปนิสสยโคจร ๒๙
อุปปัตติเหตุ ๓๐๖
อุปมาดุจคนง่อย ๓๙๘
อุปมาดุจคนเฝ้าประตู ๓๙๙
อุปมาดุจเลื่อย ๓๙๙
อุปสมธรรม ๔๑๘,๔๑๙
อุปสมานุสติ ๑๒๙,๒๘๒,๔๑๘
อุปัชฌายวัตร ๒๖๙
อุปาทาน ๒๐๖
อุปาทายรูป ๓๙๒,๕๔๒
อุเปกขาสหคตสมาธิ ๑๓๑
เอกัคคตา ๑๙๑
เอกัคคตารมณ์ ๔๐๘
เอโกทิภาพ ๒๒๗
โอตตัปปะ ๓๑๘,๔๑๘
โอภาส ๔๑
โอภาสกรรม ๔๒
โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๒๔๒

อสาธารณนาม

กฏอันธการวิหาร ๓๒๘
กรุงสาวัตถี ๑
กรุพิยคีรี ๑๔๓
กษัตริย์มหาศาล ๗๘,๗๙,๘๐
กอมะพูด ๒๖๓
กอไม้ ๒๗๐
กากมาสกพราหมณ์ ๔๘
กูฏทันตพราหมณ์ ๒๙๗
แก้วไพฑูรย์ ๓๔๗
แก้วมณี ๑๖,๒๗๐,๓๔๗
แก้วมุกดา ๑๖,๓๔๗
โกฏิบรรพต ๑๘๗
โกรัณฑกคาม ๑๔๐
ขนทั้งหลาย ๓๕๙,๕๒๓
ขนุน ๑๗๘
ขรโลมยักษ์ ๒๙๗
ข้าวปลายเกรียน ๑๖๐
ข้าวฟ่าง ๑๖๐
ข้าวยาคู ๑๕๐,๑๖๐,๑๖๒
ข้าวสาลี ๓๑๗
ข้าวเหนียว ๓๑๗
ไขข้อ ๓๗๕,๕๓๔
คนจัณฑาล ๓๓๔
คนเทขยะ ๓๓๔
คนโทสจริต ๑๒๔,๑๕๓,๑๕๕, ๑๕๖,๑๕๘,๑๕๘, ๑๕๙,๑๖๑,๑๖๒
คนพุทธิจริต ๑๕๕,๑๖๒,๑๗๐
คนโมหจริต ๑๒๔,๑๕๓,๑๕๕, ๑๕๖,๑๕๗,๑๕๘, ๑๕๙,๑๖๒,๑๗๐
คนราคจริต ๑๒๔,๑๕๓,๑๕๕, ๑๕๖,๑๕๖,๑๕๗, ๑๕๘,๑๕๙,๑๖๐, ๑๖๑,๑๖๓,๒๗๖
คนวิตกจริต ๑๕๕,๑๕๙, ๑๖๒,๑๖๓,๑๗๐
คนสัทธาจริต ๑๕๕,๑๕๗,๑๕๘, ๑๕๙,๑๖๒,๑๗๐
คหบดีมหาศาล ๗๘,๗๙,๘๐
คิริกัณฑกวิหาร ๒๐,๒๑๐
โคจรคาม ๑๘๗
โคพลิพัท ๔๐๔
เงื้อมท้องช้าง ๑๖๓
จอมปลวก ๒๖๐,๒๖๓,๒๗๐
จิตตลบรรพต ๒๕๑
จิตตลบรรพตวิหาร ๔๓๘,๑๗๘,๑๘๗, ๔๑๕,๔๖๑,๔๖๒

จูฬาภัย ๑๔๔
จูโฬทรนาคราช ๒๙๗
เจติยคีรีวิหาร ๑๗๘
เจติยบรรพต ๓๑,๒๗๗
เจ้าศากยะนามว่ามหานามะ ๓๒๖
โจรกมหาวิหาร ๕๖
ชมพู่ ๑๗๘
ชมพูทวีป ๒๙๖
ชั้นดาวดึงส์ ๓๒๔
ชั้นดุสิต ๓๒๔
ชั้นนิมมานรดี ๓๒๔
ชั้นปรนิมมิตวสวัสดี ๓๒๔
ชั้นยามา ๓๒๔
ช้างธนบาล ๒๙๗
ดอกกรรณิการ์ ๒๕๑
ดอกชบา ๒๕๑
ดอกปทุม ๒๐๗
ดอกปัตตังคะ ๒๕๑
ดอกมะลิซ้อน ๒๕๑
ดอกหงอนไก่ ๒๕๑
ดี ๓๗๐
ต้นกระทุ่ม ๒๙๕
ต้นกัลปพฤกษ์ ๒๙๕
ต้นแคฝอย ๒๙๕
ต้นงิ้ว ๒๙๕
ต้นซึก ๒๙๕
ต้นทองกวาว ๒๗๙
ต้นทองหลาง ๒๙๕
ต้นไทร ๒๖๓
ต้นมะขวิด ๒๖๓
ต้นหว้า ๒๙๕
ตัตรวัฏฏกพราหมณ์ ๔๘
ตับ ๓๖๖,๕๒๗
ตัมพปัณณิทวีป ๕๓,๔๖๐
ไต ๓๖๗,๕๒๗
ถ้ำพระมหินท์ ๑๖๓
เถาน้ำเต้า ๒๖๓
เถาวัลย์ ๒๗๐
ท้อง ๓๖๘
ทักขิณาคีรีวิหาร ๑๗๘
ท่านชฎิละ ๓๓๕
ท่านโชติกะ ๓๓๕
ท่านปุณณกะ ๓๓๕
ท่านเมณฑกะ ๓๓๕
ท่านอุคคะ ๓๓๕
ท้าวทัฬหเนมินิมิ ๓๓๔
ท้าวพลเทพ ๓๓๕
ท้าวภีมเสน ๓๓๕
ท้าวมหาสุทัสสนะ ๓๓๔
ท้าวมันธาตุ ๓๓๔
ท้าวยุธิฏฐิละ ๓๓๕
ท้าววาสุเทพ ๓๓๕

ท้าวสหัมบดีพรหม ๒๘๗
ท้าวสักกเทวราช ๒๙๗
ท้าวสักกะ ๒,๓๑๖,๔๒๙
ท้าวสันดุสิต ๓๐๐
ทูสีมาร ๓๓๐
ธัมมปาลกุมาร ๔๓๒
ธูมสิขนาคราช ๒๙๗
นกการะเวก ๑๖๖
นาคบรรพต ๑๘๗
น้ำตา ๓๗๓,๕๓๓
น้ำผักดอง ๑๖๐
น้ำผึ้ง ๑๔๘
น้ำมันเหลว ๓๗๓
น้ำมูก ๓๗๔,๕๓๔
น้ำมูตร ๕๓๕
น้ำลาย ๓๗๔,๕๓๔
น้ำอ้อย ๑๔๘
เนื้อ ๓๖๑,๕๒๕
เนื้อขา ๓๗๓
เนื้อแข้ง ๓๗๓
เนื้อหลัง ๓๗๓
บ้านคนจัณฑาล ๓๖๙
บุรุษอาชาไนย ๑๔๕
ปอด ๓๖๗,๕๒๘
ปัตตโยคี ๑๐๓
ป่า ๑๐๗
โปกขรสาติพราหมณ์ ๒๙๗
ผม ๓๕๗,๕๓๘,๕๒๓
ผ้าอุตตราสงค์ ๑๕๐
พญาครุฑ ๒๒๔
พญาช้างฉัททันต์ ๔๓๒,๔๓๓
พญานาคชื่อจัมเปยยะ ๔๓๔
พญานาคชื่อภูริทัต ๔๓๓
พญานาคชื่อสังขปาละ ๔๓๔
พญาลิง ๔๓๓
พยาธิปากขอ ๓๖๘
พยาธิปากเข็ม ๓๖๘
พยาธิเส้นด้าย ๓๖๘
พยาธิเสี้ยนตาล ๓๖๘
พยาธิไส้เดือน ๓๖๘
พราหมณ์มหาศาล ๗๘,๗๙,๘๐
พระขีณาสพ ๖๖,๑๒๑,๑๔๗,
๑๔๘,๑๗๓,๒๓๒
พระโคทัตตเถระ ๒๐๒
พระจิตตคุตตเถระ ๒๔๘,๒๕๐
พระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระ ๑๗๒
พระจูฬสิวเถระ ๒๔๗,๔๖๒
พระจูฬาภัย ๑๔๔
พระเจดีย์ ๒๐๙,๒๑๐
พระเจ้ากลาฬุ ๓๓๐
พระเจ้าจักรพรรดิ ๔๐๖,๔๒๙,
๔๓๐,๕๑๑

พระเจ้าธรรมาโศก ๑๖๖
พระเจ้าสีลวโพธิสัตว์ ๔๓๑
พระเจ้าสุทโธทนมหาราช ๓๐๐
พระเจ้าอโศกมหาราช ๓๓๓
พระชินเจ้า ๓
พระติสสเถระ ๖๙,๔๑๕
พระเถระคามวาสี ๑๔๓
พระเถระชีต้น ๑๗๗
พระเทวเถระ ๑๔๓
พระธรรมเสนาบดี ๑๒๓
พระนางเจ้ามหามายา ๓๐๐
พระบิณฑปาติกเถระ ๔๓๘
พระโบราณาจารย์ ๓๘๒,๓๘๓
พระปธานิยติสสเถระ ๑๘๗
พระปัจเจกพุทธเจ้า ๑๗๓,๑๘๔,
๓๓๔,๓๘๓,๕๑๑
พระผุสสเทวเถระ ๓๒๘
พระผู้มีพระภาคเมตไตย ๖๘
พระพากุลเถระ ๑๒๒
พระพุทธเจ้า ๑๘๔,๕๑๑
พระพุทธรักขิตะ ๒๒๔
พระโพธิสัตว์ ๒๕,๔๓๒,๔๓๓
พระภาคิไนยสังฆรักขิตเถระ ๖๗
พระมหากัจจานะ ๓๒๗
พระมหากัจจายนเถระ ๒๐๖
พระมหากัสสปะ ๒๕
พระมหาติสสเถระ ๓๑,๖๑,๒๐๙,๔๑๕
พระมหาเถระ ๓
พระมหามิตตเถระ ๕๖
พระมหาโมคคัลลานเถระ ๖๐
พระมหาโรหณคุตตเถระ ๒๒๔
พระมหาสังฆรักขิตเถระ ๖๗,๖๘,๑๕๕
พระมหาสาวก ๑๔๗
พระมัชฌิมภาณกะ ๑๔๓
พระมัลลกเถระ ๑๘๒,๓๗๗
พระมิหาภยัตเถระ ๑๑๙
พระโมคคัลลานะ ๖๑
พระโยคาวจร ๒๗๖,
พระโยคี ๔๓๗
พระราหุล ๑๗๑
พระลาฬุทายี ๑๒๒
พระโลกนาถ ๓๓๖
พระวักกลิเถระ ๑๙๐
พระสกทาคามี ๙,๑๔๗,๑๗๓
พระสังฆเถระ ๒๖๐
พระสังฆรักขิตเถระ ๒๗๗
พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ๓๘๓
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑๗๓
พระสารีบุตร ๖,๑๗,๑๒๓,
๓๔๒,๔๐๕,๔๒๒
พระสารีบุตรเถระ ๕๙,๔๐๘
พระสุคต ๒๙๑

พระเสขะ ๖๓,๖๙,๑๒๑
พระโสณเถระ ๑๙๐
พระโสดาบัน ๗,๙,๑๔๗,๑๗๓,
๑๘๗,๒๙๗,๓๒๒,๓๒๖,
พระอนาคามี ๙,๑๑๙,๑๔๗,๑๗๓
พระอภัยเถระ ๕๓
พระอรหันต์ ๙,๓๒,๑๗๘,๒๘๒,
๒๘๔,๒๘๖,๒๘๗,
๒๘๘,๓๐๔
พระอรหันต์สมสีสี ๕๓
พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓๒๗
พระอริยบุคคล ๗,๑๘๗,๒๙๗,๓๑๒
พระอริยสาวก ๑๘๔,๓๒๗
พระอริยะ ๒๓๗,๒๓๘,๓๑๔,๕๕๐
พระอัสสคุตตเถระ ๑๔๗
พระอาคันตุกเถระ ๑๓๘
พระอาจารย์ ๑๔๒
พระอานนทเถระ ๕๕
พระอุปนันทเถระ ๑๒๒
พระอุปัชฌาย์ ๑๓๙,๑๔๒,๑๔๔,๑๘๐
พลช้าง ๓๓๔
พลเดินเท้า ๓๓๔
พลรถ ๓๓๔
พังผืด ๓๖๖
ฟัน ๓๖๐,๕๒๔
ภพดาวดึงส์ ๒๙๖,๒๙๘
ภพอสูร ๒๙๖
ภมร ๒๐๗
ภัต ๑๖๐,๑๖๒
ภุตตวมิตกพราหมณ์ ๔๘
ภูเขาสิเนรุ ๒๙๕
มณิลิยเทวดา ๔๖๑
มลัยวิหาร ๓๔๘
มหาอำมาตย์ ๒๑๙
มโหทรนาคราช ๒๙๗
มะม่วง ๑๗๘
มันข้น ๓๗๒,๕๓๒
มันสมอง ๓๗๐,๕๓๐
มันเหลว ๕๓๓
ม้าม ๓๖๕,๕๒๘
มูตร ๓๗๕
เมล็ดตูมกา ๓๖๓
แม่น้ำคงคา ๑๕,๓๐๙
แม่น้ำนินนคา ๑๕
แม่น้ำมหี ๑๕
แม่น้ำยมุนา ๑๕,๓๐๙
แม่น้ำสรภู ๑๕
แม่น้ำสรัสวดี ๑๕
แม่น้ำอจิรวดี ๑๕
แมลงผึ้ง ๒๐๑
ไม้กากะทิง ๕๖
ไม้ชำระฟัน ๑๕๐

เยื่อในกระดูก ๕๒๖
โรคกลาก ๕๑๓
โรคผอมแห้ง ๕๑๓
โรคผิวหนัง ๕๑๓
โรคฝี ๕๑๓
โรคเรื้อน ๕๑๓
โรคลงแดง ๕๑๓
โรคหิด ๕๑๓
โรหณชนบท ๑๓๘,๑๔๔
เล็บ ๓๕๙,๕๒๔
เลือด ๓๗๑
วัดปาจีนขัณฑราชีวิหาร ๑๓๗
สระโบกขรณี ๑๖๒
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ๒๙๕
สัจจกนิครนถบุตร ๒๙๗
สุนัขจิ้งจอก ๒๗๓
สุนัขบ้าน ๒๗๓
สูจิโลมยักษ์ ๒๙๗
เสลด ๓๗๑,๕๓๑
โสณทันตพราหมณ์ ๒๙๗
โสสานิกภิกษุ ๑๑๕
ไส้น้อย ๓๖๘,๕๒๙
ไส้ใหญ่ ๓๖๗,๕๒๙
หญ้ากับแก้ ๑๖๐
หญ้าหางช้าง ๒๕๑
หนอง ๓๗๑,๕๓๑
หนัง ๓๖๐,๕๒๔
หัตถโยคี ๑๐๓
หัตถิกุจฉิวิหาร ๑๗๘
หัวใจ ๓๖๖,๕๒๗
หิมวันตบรรพต ๒๙๕
เหงื่อ ๓๗๒,๕๓๒
อปลาลนาคราช ๒๙๗
อมรโคยานทวีป ๒๙๕,๒๙๖
อลังสาฎกพราหมณ์ ๔๘
อเวจีมหานคร ๒๙๖
อัคคิสิขนาคราช ๒๙๗
อัพโภกาสิกภิกษุ ๑๑๒
อัมพัฏฐมาณพ ๒๙๗
อารัญญิกภิกษุ ๑๐๘,๑๐๙
อาลวาฬนาคราช ๒๙๗
อาฬารดาบส ๔๘๙
อาหรหัตถกพราหมณ์ ๔๘
อาหารเก่า ๓๖๙,๕๓๐
อาหารใหม่ ๓๖๘,๕๒๙,๕๒๙
อาฬวกยักษ์ ๒๙๗
อุตตรกุรุทวีป ๒๙๕,๒๙๖
อุบาสิกาชื่ออุตตรา ๔๖๒
อุสสทนรก ๔๒๗
เอ็น ๓๖๒,๕๒๕

หมวดธรรม

หมวด ๒

กัมมัฏฐานมี ๒ ประการ	๑๔๕
การก้าวล่วงมี ๒ อย่าง	๑๖๕
การกำหนดมี ๒ ประการ	๓๕๐
การพิจารณา ๒ ประการ	๖๒
ความตาย ๒ ประการ	๓๒๙
ความสุข ๒ ประการ	๔๐๙
ดี ๒ ชนิด	๓๗๐
ธรรม ๒ ประการ	๒๔๐
ธุดงค์ ๒ ประการ	๑๒๕
นิมิต ๒ ประการ	๒๗๕
นิสสัย ๒ ประการ	๑๙
ปฏินิสสัคคะ ๒ ประการ	๔๑๒
ปฏิภาคนิมิต ๒ ประการ	๒๒๑
ปัสสัทธิ ๒ ประการ	๒๑๐
เลือด ๒ ชนิด	๓๗๑
วิราคะ ๒ ประการ	๔๑๒
สมาธิ ๒ ประการ	๑๒๙,๑๓๐,๑๘๕,๕๔๘
สัมผัส ๒ ประการ	๔๕
สุข ๒ ประการ	๒๑๐
องค์ ๒ ประการ	๒๓๘,๒๔๕
องค์ฌาน ๒ ประการ	๕๐๒,๕๐๓
อนาจาร ๒ ประการ	๓๒๘

อันตราย ๒ ประการ ๕๐

อาการ ๒ ประการ ๗๖,๔๑๐

หมวด ๓

โลก ๓ โลก ๒๙๓

ครั้งสุดท้าย ๓ ประการ ๔๑๔

ธรรม ๓ ประการ ๓๙๙,๔๐๕

ธุดงค์ ๓ ประการ ๑๒๕

ปฐมฌานมีความงาม ๓ อย่าง ๒๑๔

ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ๓ ประเภท ๙๑

ลักษณะ ๓ ประการ ๒๑๔,๒๑๕

วิเวก ๓ ประการ ๒๐๔

สมาธิ ๓ ประการ ๑๓๐,๑๓๑,๒๑๐

องค์ ๓ ประการ ๑๒๔,๒๒๙

องค์ที่เป็นประธาน ๓ ประการ ๑๒๔

อุเบกขา ๓ ประการ ๑๒๘

หมวด ๔

โกฏฐาสะ ๔ ประการ ๕๔๐

โกฏฐาสะเป็นที่อาศัย ๔ ประการ ๕๑๑

กัมมัฏฐาน ๔ ประการ ๑๗๐

การบริโภค ๔ ประการ ๖๒

ความหมดจด ๔ ประการ ๖๓

ธาตุ ๔ ประการ ๕๑๖

นาม ๔ อย่าง ๓๐๐

บุคคล ๔ คน ๔๒๑,๔๓๒,๔๓๘

ปัจจัยของธาตุ ๔ ประการ ๕๔๕

พรหมวิหาร ๔ ประการ ๑๖๔,๔๒๐

ลักษณะ ๔ ประการ ๒๑๕
สมาธิ ๔ ประการ ๑๓๑
อรูป ๔ ประการ ๑๖๔
อาการ ๔ ประการ ๕๒๒
อาหาร ๔ อย่าง ๕๐๗

หมวด ๕

ธรรม ๕ ประการ ๑๙๗,๓๔๐
นิวรณ์ ๕ ประการ ๒๑๒
ปีติ ๕ ประการ ๒๐๙
วสี ๕ ประการ ๒๒๓
ศีล ๕ ประการ ๑๗,๗๑
สนธิ ๕ ประการ ๓๙๔
สังวร ๕ ประการ ๑๑
องค์ ๕ ประการ ๒๑๓
อาการ ๕ ประการ ๔๒๒

หมวด ๖

จริยา ๖ ประการ ๑๕๑
ธรรม ๖ ประการ ๓๐๒
บุคคล ๖ ประเภท ๑๕๑
อนุสติฐาน ๖ ประการ ๑๒๙
อัธยาศัย ๖ ประการ ๑๗๓

หมวด ๗

ธรรม ๗ ประการ ๑๙๖,๔๒๕-๔๒๖
ภูเขาหลวงใหญ่ ๗ ลูก ๒๙๔
สัปปายะ ๗ ประการ ๑๘๖

หมวด ๘

กัมมัฏฐาน ๘ ประการ	๑๖๘
สังเวควัตถุ ๘ ประการ	๑๙๗

หมวด ๙

อาการ ๙ ประการ	๑๗๔

หมวด ๑๐

กสิณ ๑๐ ประการ	๑๖๔,๒๕๗
ปลิโพธ ๑๐ ประการ	๑๓๖
มนสิการโกศล ๑๐ ประการ	๓๕๑
ลักษณะ ๑๐ ประการ	๒๑๔
อนุสสติ ๑๐ ประการ	๑๖๔
อสุภะ ๑๐ ประการ	๑๖๔,๒๗๖
อัปปนาโกศล ๑๐ ประการ	๑๘๘
อาการ ๑๐ ประการ	๑๖๓,๕๐๘
อุเบกขา ๑๐ ประการ	๒๓๒

หมวด ๑๑

กัมมัฏฐาน ๑๑ ประการ	๑๗๐
การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ประการ	๒๖๘
ธรรม ๑๑ ประการ	๑๙๔,๑๙๗
อานิสงส์ ๑๑ ประการ	๔๓๖-๔๓๗

หมวด ๑๒

กัมมัฏฐาน ๑๒ ประการ	๑๖๙

หมวด ๑๓

ธุดงค์ ๑๓ ประการ	๘๔,๑๒๓
อาการ ๑๓ ประการ	๕๓๗-๕๓๘

หมวด ๑๔

ภัต ๑๔ อย่าง ๙๕

หมวด ๑๕

ธรรม ๑๕ ประการ ๒๘๙

หมวด ๑๖

อานาปานสติ ๑๖ ชั้น ๓๗๘

หมวด ๑๘

โทษ ๑๘ ประการ ๑๗๖

สถานที่ ๑๘ แห่ง ๑๘๐

หมวด ๑๙

กัมมัฏฐาน ๑๙ ประการ ๑๖๙

หมวด ๒๒

กัมมัฏฐาน ๒๒ ประการ ๑๖๘

หมวด ๔๐

กัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ๑๖๔

คณะบรรณกร

๑. พระมหาอุ้น ปณฺฑิโต	ป.ธ. ๙
๒. พระมหาจรัญ อุตฺตมธมฺโม	ป.ธ. ๙, ศษ.บ.
๓. พระมหาอุดม สารเมธี	ป.ธ. ๙, พธ.บ., พธ.ม.
๔. นายสมพร ประวรรณากร	ป.ธ. ๗, พม., พธ.บ., M.A.

คณะบรรณาธิการ

๑. พระราชวิสุทธิโมลี (มนู สุมโน)	ป.ธ. ๙, M.A., พ.ม.
๒. พระมหาบูรณะ ชาตเมโธ	ป.ธ. ๗, พธ.บ., พธ.ม.
๓. ศาสตราจารย์พิเศษ อดิศักดิ์ ทองบุญ ราชบัณฑิต	ป.ธ. ๗, พธ.บ., M.A.
๔. นายโยธิน กิตติคุณ	น.ธ.เอก, ป.ธ. ๔, พธ.บ., M.A.
๕. นายสมบูรณ์ สมนวล	ป.ธ. ๙, M.A.
๖. นายมนัส จอดพิมาย	ป.ธ. ๙, มหาอาภิธรรมิกะโท
๗. นายธานี สุวรรณประทีป	ป.ธ.๙, ศน.ม.
๘. พระนเรศ ธีรปญฺโญ	น.ธ.เอก, พธ.บ.
๙. นายสุภฐาน สุดาจันทร์	ป.ธ. ๗, พธ.บ., ศษ.ม.

แผนกคอมพิวเตอร์

นายสมควร ถ้วนนอก น.ธ.เอก, ป.ธ. ๓, พธ.บ. (อภิธรรม)